

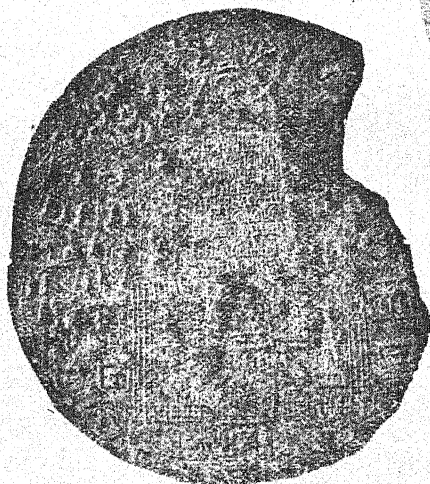
THE JOURNAL
OF THE
BIHAR AND ORISSA
RESEARCH SOCIETY

25604

VOL. XXI

1935

891.05
J.B.R.S.

A349

PATNA

PUBLISHED BY THE BIHAR AND ORISSA RESEARCH SOCIETY

Price Rs. 20

(287)

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY, NEW DELHI.

Acc. No. 25604

Date. 6.2.57

Call No. 25604/1A/1

ALPHABETICAL INDEX TO CONTRIBUTORS

	PAGE
1. Banerji-Sastri, Dr. A., M.A., ph. D. (Oxon.)— The Mahābhārata—For the First Time Critically edited by Vishnu S. Sukthankar (<i>Review by</i>)	194—195
Rigveda Brāhmaṇas The Aitareya and Kauṣītaki Brāhmaṇas of the Rigveda, translated from the Original Sanskrit, by Arthur Barriedale Keith D. C. I., D. Litt. (<i>Review by</i>)	195—197
Explorations in Sind (<i>Review by</i>)	78—84
2. Basu, K. K., M.A.— Some old accounts of Bhagalpur	139—190
3. Chatterji, Dr. Nandalal, M.A., ph.D.— The Revenue Administration of Mir Qasim in Bihar and Bengal (1760-63)	61—73
4. Giebens, Rev. K., S. J., ph. and Litt. D.— Elements of Mithra Cult, appropriated by Christianity	44—60
5. Hevesy, W. F. de.— Munda Tongues Finno-Ugrian	107—120
6. Jayaswal, K. P., M.A., (Oxon.)— Early signed Coins of India (additions and corrections)	191—193
Vinaya Pīṭaka and Majjhima Nikāya, translated into Hindi, by Tripitakāchārya Rāhula Sāṅkṛityāyana (<i>Review by</i>)	251
Buddha-Charyā in Hindi, by Tripitakāchārya Rāhula Sāṅkṛityāyana (<i>Review by</i>)	251
Bhāratiya Chitrakalō in Hindi, by N. C. Mehta Esq., I.C.S. (<i>Review by</i>)	252
History of Kashmir under the title of "River of	

	PAGE
Kings", English translation of Rājataran- giṇī by R. S. Pandit (<i>Review by</i>)	252
Anthology of Vedic Hymns, by Dr. T. Chau- dhuri (<i>Review by</i>)	253
Companion to Anthology of Vedic Hymns, by Dr. T. Chaudhuri (<i>Review by</i>)	253
7. Lévi, Professor S., Location of Dantapura ..	137—138
8. Prasad, Gorakh, D.S.C., Astronomical Evidence on the Age of the Vedas	121—136
9. Roy, Rai Bahadur Sarat Chandra, M.A., B.L., M.L.C., Report of Anthropological Work in 1932-33 ..	1—20
1933-34 ..	99—103
1934-35 ..	213—230
Ethnographical Investigation in Official Re- cords	231—250
10. Sāṅkṛityāyana, Rev. Rāhula, Tripiṭakāchārya Sanskrit Palm Leaf Mss. in Tibet (<i>with</i> <i>Plates</i>)	21—43
Vartikālaṅkāra of Prajñākaragupta. App. to Part II	
11. Sharma, Dasharatha.— Chandaśena of Kaumudīmahotsava	77
12. Stein, O., Ph.D.— A Votive Stūpa from Bihar (<i>with Plates</i>)	74—76
13. Tiwari Udai Narayan, M.A.— A Dialect of Bhojapuri. App. to Part I & III	

ALPHABETICAL INDEX TO ARTICLES

	PAGE
Accounts, Some Old, of Bhagalpur. By Prof. K. K. Basu, M.A., Bhagalpur	139—190
Age of the Vedas, Astronomical Evidence on the, By Gorakb Prasad, D. Sc.	121—136
Anthropological Work in 1932-33. By Rai Bahadur Sarat Chandra Roy, M.A., B.L., M.L.C. ..	1—20
„ „ in 1933-34	99—103
„ „ in 1934-36	213—230
Chañdasena of Kaumudīmahotsava. By Dasharatha Sharma	77
Dantapura, Location of. By Professor S. Lévi ..	137—138
Dialect of Bhojapuri. By Udai Narain Tewari, M.A., App. to Part I & III.	
Ethnographical Investigation in Official Records. By Rai Bahadur Sarat Chandra Roy, M.A., B.L., M.L.C.	231—250
Mir Qasim, Revenue administration of, in Bihar and Bengal (1760-63). By Dr. Nandalal Chatterji, M.A., Ph.D.	61—73
Mithra Cult, Element's of, Appropriated by Christianity. By the Rev. K. Giebens, S.J., Ph. and Litt.D.	44—60
Munda Tongues Finno-Ugrian. By W. F., de Heusey 107—120	
Palm Leaf mss. in Tibet, Sanskrit, (with Plates). By Rev. Rābula Sāṅkrityāyana	21—43
Signed, Early, Coins of India (additions and corrections). By K. P. Jayaswal, M.A., (Oxon.) ..	191—193
Vārtikālaṅkāra of Prajñākara Gupta. By Ven. Tripiṭakāchārya Rābula Sāṅkrityāyana. App. to Part II.	
Votive Stūpa from Bihar (with Plates). By O. Stein, Ph. D.	74—76

INDEX TO PLATES

- Pages of the Vāda-Nyāya, Pages of different Sanskrit Manuscripts in Tibet. Between pages 26-27.
Volumes of Indian Mss. in Tibet. Between pages 28-29.
Votive Stūpa from Bihar. Between pages 74-75.

LIST OF PLATES

	PAGE
Pages of the Vāda-Nyāya.	Opp. 27
Pages of different Sanskrit Mss. in Tibet.	„ 27
Volumes of Indian Mss. in Tibet	„ 28
Votive Stūpa from Bihar.	„ 74

GENERAL INDEX TO J. B. O. R. S. VOLUME XXI

A

	PAGE
Accounts, Some old, of Bhagalpur	139
Actuals up to Feb. 28, 1935 (Income)	94
" " " " " (Expenditure)	95
Administration, Revenue, of Mir Qasim	61
Age of the Vedas, astronomical Evidence on the	121
Alphabet, Devanāgarī, Transliteration, of,	97
Anthropological work, Report of, in 1932-33	1
" " " " " in 1933-34	99
" " " " " in 1934-35	213
Annual meeting, Proceedings of, held on March 29, 1935	88
Annual Report for 1934-35	90
Annual Accounts for 1934-35	104—105
Articles, Leading,	1, 99, 107, 213
Astronomical Evidence on the Age of Vedas	121

B

Belputtah	166
Bhagalpur, old accounts of	139
Bhojapuri dialect	App. to Part I & III
Bhuiyas and their Congeners	1
Bhuiyas Tribal and Titular Bhuiyas	3
Bihar and Bengal, Revenue Administration of	
Mir Qasim in	61
Bihar, Votive Stūpa from	74
Books, Reviews and Notices of	78
Brāhmaṇas, R̥gveda,	195
Buddhist Sūtras in Hindi	251
Buddhist Life in Hindi	251

C

	PAGE
Capt. Sherwill's Report	144
Chandāsena of Kaumudīmahotsava	77
Ch'hai or Chye	175
Chandun Kutooreea	150
Chundwet and Pussye	152
Coins, Early signed, of India	191
Colgong	160
Congeners of Bhuiyas	1
Contributions miscellaneous	74

D

Damiakoh	167
Danra Sukwarg	151
Dantapura, Location of	137
Devanāgarī alphabet, transliteration of	97
Dharmakīrti's Vādanyāya	App. Part IV
Dhwrrah	148
Dialect of Bhojapuri	App. Part I & III
Dickinson, Gurge, Report	187

E

Early signed Coins of India	191
Elements of Mithra Cult	44
Ethnographical Investigation in Official Records	231
Evidence, Astronomical, of the Age of Vedas	121
Expenditure	95
Exploration in Sind	78

F

Finno-Ugrian, Munda Tongues	107
-------------------------------------	-----

G

G. Loch's Report	176
Godda	160

	PAGE
Gupta, Prajñākara, author of, Vārtikālaṅkāra	App. to Part II
Gu-rim-lha-khang Library of Sa-skya	42

H

Haraprasad Memorial	257
Heṇdweh	161
Hindi, Buddhist, Sūtras in,	251
Hindi, Buddha's Life in,	251
History of Kashmir	252
Honorary members	200

I

Income	104
Income (actuals up to February 28, 1935) ..	94
India, Early signed Coins of	191
Indian Painting	252
Investigation, Ethnographical, in Official Records	231

J

Jehangeera	153
Journal	90

K

Kankjole	163
Kashmir, History of	252
Kaumudīmahotsava of Chaṇḍasena	77
Khārias, migrations of	213
Khārias, origin and migrations of	214
Kherhee	159
Kun-de-ling Monas (Lhasa)	27
Kurrukpoor	148

L

Lantour's, E. F., Report	180
Leading articles	1, 99, 107, 213

	PAGE
Library	91
Library, Gu-rim-lha-khang, of Sa-skya	42
Life members	201
Life, Buddha's, in Hindi	251
List of members of B. O. R. S. on Dec. 31, 1934	200
Location of Dantapura	137
Lukhunpoor	153

M

Mahābhārata, the, critically edited by Vishnu. S.	
Sukthankar	194
Manuscripts, Search for,	91
Manuscripts, Palm-leaf, in Tibet	21
Meetings	90
Meeting, Proceeds of, held on March 3, 1935 ..	85
Meeting, Proceedings of, Annual, held on March	
29, 1935	88
Meeting, Proceedings of, held on August 4, 1935	198
Meeting, Proceedings of, held on December 15,	
1935	254
Meeting, Proceedings of, held on September	
19, 1935	256
Membership	90
Members, List, of, B. O. R. S.	200
„ Honorary, of, B.O. R. S.	200
„ Life, of, B. O. R. S.	201
„ Ordinary, of, B. O. R. S.	202
Memorial, Haraprasad	257
Migration of the Khāriās	213, 214
Mithra Cult, Elements of, appropriated by	
Christianity	44
Mir Qasim, Revenue administration of, In Bihar	
and Bengal	61
Miscellaneous Contributions	74
Monastery, Kun-de-ling, (Lhasa)	27
„ , spos-Khang (near Gyantre)	28

	PAGE
Monastery, Sālu (near Sigartse)	28
„ „, Ngor (one day's journey from Sigartse)	31
Mulhneegopal	175
Munda Tongues, Finno Ugrian	107

N

Nareedeegur	174
Ngor Monastery,	31
Notes of the Quarter 85, 104-105, 198, 254	
Notices and Reviews of Books 78, 194, 251	
Nursinghpoor Korruh	175

O

Ordinary Members of B. O. R. S.	202
Origin and migration of Khāriās	214

P

Paintings, Indian,	252
Palm leaf Manuscripts in Tibet	21
Pemburton's Report	172
Pergunnah Bhagalpur	154
Prajñākara Gupta, Vārtikālāṅkāra of, App. to Part II	
Proceedings of meeting held on March 3, 1935 ..	85
„ „ „ „ „ Aug. 4, 1935 ..	198
„ „ „ „ „ Dec. 15, 1935 ..	256
„ „ „ „ „ Sep. 19, 1935 ..	256
Proceedings of annual meeting held on March 29, 1935	88
Purbutpara	149

Q

Quarter, Notes of the, 85, 104-105, 198, 254	
--	--

R

Rajmahal hills or Damini koh	167
Report of Anthropological work in 1932-33 ..	1

	PAGE
Report of Anthropological work in 1933-34 ..	99
" " " " " 1934-35 ..	213
Report, Annual, for 1934-35	90
Report, Capt. Sherwill's	144
" " Pemberton's	172
" " G. Loch's	176
Report, E. F. Lantour's	180
" George Dickinson's	187
Revenue administration of Mir Qasim	61
Reviews and Notices of Books	78, 194, 251
Rigveda Brāhmanas	191

S

Sālu Monastery (near Si-gu-rtse)	28
Sanskrit Mss., Palm leaf, in Tibet	21
Saskya, Gurim-lha-khang library of,	42
Search of manuscripts	91
Sherwill's, Capt. Report	144
Signed coins of India, Early,	191
Singhol	150
Sind, Explorations in	79
Some old accounts of Bhagalpur	139
Sooltanabad	165
Spos-khang Monastery (near Si-gu-rtse)	28
Statement of accounts for 1934-35	104-105
Stūpa, Votive, from Bihar	74
Subdivision of the Tribe	13
Suhrole	150
Sukhurabadee	153
Sutras, Buddhist, in Hindi	251

T

Teeleagurhee	165
Tibet, Sanskrit Palm leaf Mss. in	21
Titular	5

	PAGE
Titular Bhuiyas	3
Tongues, Munda, Finno-Ugrian	107
Transliteration of the Devanāgarī alphabet adopted in the J. B. O. R. S., from 1925	97
Tribal	3
Tribal Bhuiyās	3
Tribe, Subdivisions of	13

U

Umbar	165
---------------	-----

V

Vādanyāya, Dharmakīrti's	App. to Part IV
Vārtikālaṅkāra of Prajñākara Gupta,	App. to Part II
Vedas, astronomical evidence on the age of,	121
Votive Stūpa from Bihar	74

W

Waseela	150
Work, Anthropological, Report of, in 1932-33	1
„ „ „ „ in 1933-34	99
„ „ „ „ in 1934-35	213

ALLAHABAD LAW JOURNAL PRESS
ALLAHABAD

JOURNAL
OF THE
BIHAR AND ORISSA RESEARCH SOCIETY
MARCH 1935

CONTENTS

	PAGE
<i>Leading Articles</i>	
I. Report of Anthropological work in 1932-33. By Rai Bahadur Sarat Chandra Roy, M.A., B.L. . .	1
II. Sanskrit Palm-Leaf MSS. in Tibet (with plates). By Rev. Rābul Sāṅkrityāyana	21
III. Elements of Mithra Cult Appropriated by Christianity. By the Rev. K. Giebens, S. J., Ph. and Litt. D.	44
IV. The Revenue Administration of Mir Qasim in Bihar and Bengal (1760-63). By Dr. Nandalal Chatterji, M.A., Ph.D.	61
<i>Miscellaneous Contributions</i>	
I. A Votive Stūpa from Bihār (with plates). By O. Stein, Ph.D.	74
II. Chanḍasena of Kaumudimahotsava. By Dasharatha Sharma	77
<i>Reviews and Notices of Books</i>	
I. Explorations in Sind. By Dr. A. Banerji-Sastri, M.A., Ph.D.	78
<i>Notes of the Quarter</i>	
I. Proceedings of a meeting of the Council held on March 3, 1935	85

	PAGE
II. Proceedings of the annual meeting held on March 29, 1935	88
III. Annual Report for 1934-35	90
IV. Statement of Accounts from April 1, 1934 to February 28, 1935	93
V. His Excellency's Speech introducing Prof. Heras, Lecturer of the annual meeting	96
VI. His Excellency's Speech moving a vote of thanks to the Lecturer	96
Transliteration of Devanāgarī into Roman Alphabets	97

Appendix

I. A Dialect of Bhojapuri. By <i>Udai Narain Tiwari, M.A.</i>	33
---	----

JOURNAL OF THE BIHAR AND ORISSA RESEARCH SOCIETY

VOL. XXI.]

1935

[PART I.

Leading Articles

Report of Anthropological Work in 1932-33:

The Bhūiyās and their Congeners

By Rai Bahadur Sarat Chandra Roy

During the year 1932-33, besides carrying on ethnological investigations among the Khṛias, the Asurs, and the Birjias of Chōṭā-Nāgpur, and the Koṛwās of the Jashpur State of the Central Provinces, I continued my investigations among the Bhūiyās of Chōṭā-Nāgpur and Ōrissā and the Musāhārs of Bihār. A monograph on one section of the Bhūiyās is in the press, and monographs on the other tribes are in course of preparation.

(i) *The Bhūiyās.*

The Bhūiyās appear to be one of the most interesting tribes of India, from the ethnologist's standpoint. In this tribe, in their various branches, more perhaps than in any other, the ethnologist may study *in situ* the various stages and processes of cultural development through which some sections of the Indian population have advanced from

savagery to comparative civilisation. And even in any particular section of this tribe the ethnologist can find traces of distinct strata of culture-elements of different levels associated together.

The Bhūiyā tribe, in all its branches, although numbering over one and a half million souls, has a very wide distribution. They are spread over at least half a dozen provinces of India. They are found in varying numerical strength and social status in Bengal, Bihār, Ōṛissā, Chōṭā-Nāgpur, Assam, the United Provinces, the Central Provinces, Central India Agency, and the Madras Presidency. Their principal stronghold at present is in the northern stages of cultural progress from the almost primitive Pāuṛi or Hill Bhūiyās of Kēonjhar, Bonāi, and Pāl-Lāheṛā States to the thoroughly Hinduized Bhūiyā baronial families such as the Gaṛhātīā family of Himgir and the Māhāpātra family of Nāgrā in the Gāṅgpūr State and some others, and the common Pāik Bhūiyās or Khāṇḍāit Bhūiyās and Rājkuḷi and Prājā Bhūiyās who hold intermediate positions. According to Risley¹ "Some of the leading Bhūiyā families have come to be Chiefs of the petty States of Ōṛissā, and have merged their identity in the claim to quasi-Rajput descent." Similarly from the depressed Bhūiyā serfs of the Pālāmau District, and the still more depressed Mūsāhār Bhūiyās of the Patna District to the respectable agricultural Ghāṭwār Bhūiyās of the Hāzāribāgh District and the still more advanced landholding *Ṭikāits* of the Monghyr and Bhāgalpur Districts, the Northern Bhūiyās too represent different grades of social position and culture.

The Ōṛissā States form the centre of the southern section of the tribe, whereas the Chōṭā-Nāgpur Districts of Pālāmau and Hāzāribāgh and the adjoining Bihār District of Gayā form the centre of what may be called the Northern section of the tribe.

¹ *Tribes and Castes of Bengal*, vol. I, p. III. See also Dalton, *Ethnology of Bengal*, p. 140.

(ii) *Tribal Bhūiyās and Titular Bhūiyās.*

The name 'Bhūiyā' and its variants 'Bhūmia', 'Bhūihār' 'Bhūiyār', 'Būi or Bhūi' etc., are
 (1) Different meanings of the name. all derived from the Samskrit word 'Bhūmi' meaning 'land'. One or other of the variants

of the name appear to have been applied, in different parts of India, to widely separated communities, either in the sense of autochthones or children of the soil (*Bhūmi* or *Bhūi*), or in the sense of reclaimers or owners of the land (*Bhūmihār*) or as implying some connection with land.

Some pre-Āryan communities of Ōrissā who call themselves by such titular names as *Pāik* (soldiers) or *Khāṇḍāit* (swordsmen) *Pāik* or *Khāṇḍāit Bhūiyās* (as distinguished from *Kshatriya Khāṇḍāits*), *Ghāṭwār* or *Ghāṭwāl* (guards of the hill-passes) in the Hāzāribāgh District of Chōṭā-Nāgpur, *Ṭikāit* (invested with the *ṭikā* or mark of investiture of landlordship) in the Sāntāl Parganās, *Ganzhu* (village-landlord) in parts of Chōṭā-Nāgpur, and so forth, now resent being called 'Bhūiyās', although there are cogent reasons to regard them as tribal Bhūiyās by origin.

The gradual elevation from a lower social class to a higher, from a despised aboriginal tribe to a fairly respectable Hindu caste, is a familiar phenomenon in Tribal Bhūiyās.

India and has been going on for generations among the Bhūiyās as among several other tribes. Thus, of the landholding section of the Bhūiyās of the Sāntāl Parganās, we read in Buchanan's *Bhagalpur Journal* (1810-1811) ; "Some men of the families of the Ṭhākurs, Ṭhakoits, and Baboos, whom in Captain Brown's time (1772-78) every one called Bhūiyās, and who are now commonly called as such by other tribes, said that nobody called them so ; that they were Surji Bangs and knew nothing of Bhūiyās or Onwārs.² They would only acknowledge, that, before

2 Mr. Oldhan in his edition of Buchanan's *Bhagalpur Journal* suggests that "the word is 'Angawar', i.e. pertaining to Anga, the old name of the country adjoining Magadha on the east, just as we shall find a section of the Bhūiyās called Magahiyā, i.e. belonging to Magadha"

they obtained zemindaries, they were called Rai. They have now pure Brāhmaṇs as *Purohīts*, and *Sannyāsis* or *Brahmachārīs* for spiritual guides, and may form two annas of the population of *Belpata*. They follow the same rule in eating, *etc.*, as the Rajputs. One of the Bhūiyās, not of the blood of the Tekoits, says that both they and he are Bhūiyās and descended from the stock; but that the Tekoits and their kindred are of higher rank, and greater purity. He says that the proper name of the tribe is Rāj Bhūiyās. Those who are rich have Brāhmaṇ *Purohīts* (priests), but the poor content themselves with *Purohīts* of their own who pray to the Sun and to Basumatī. They eat fowls, goats, swine, but not beef, and drink spirituous liquors."³ In his *Gayā Journal*, Buchanan writes, under date 15th December (1911) :—"In the evening I was visited by Obadut Singh, Ṭikāyit of Domni (Dhamni) to whom all the country on this side of the Sukar belongs. He calls himself a Surjabamśī Rājput, and such of his people as live pure are called Ghāṭwāls. Those who adhere to their old impurity, and eat beef, pork, fowls and every other abomination, are called Bhūngiyas."⁴

Mr. (now Sir Hugh) McPherson, in his *Settlement Report of the Sāntāl Parganās* (1898-1907) writes thus of these Bhūiyā Chiefs :—"Their Chiefs make the usual Kṣatriya pretensions and calling themselves Surjabamśis disclaim connection with their Bhūiyā kinsmen. But the physical characteristics are all alike Dravidian, and in Captain Brown's time (1772-78) the Chiefs never thought of claiming to be other than Bhūiyā. The highest Chiefs of the Bhūiyās are called Ṭikāits, and are supposed to have the mark of royalty. Inferior Chiefs are called Ṭhākurs, and the younger members of noble Bhūiyā families are called Babus."⁵

(Bihar).—*Journal of the Bihar and Orissa Research Society*, XV, p. 340, Foot-note.

³ *Ibid.*, pp. 356-357.

⁴ *Journal of Francis Buchanan, Patna and Gaya in 1811-1812* (Patna, 1925), p. 67.

⁵ *Settlement Report of the Sāntāl Parganās*, 1898-1907.

If some sections of the Bhūiyās, now disclaim the tribal name, and assume names indicative of a higher social status befitting their present improved position in life, there are others who, sunk lower in social position than most of their congeners elsewhere, deem it a point of honour to call themselves by their real tribal name of 'Bhūiyās'. Thus, the large pre-Āryan and pre-Dravidian population scattered all over Bihār and designated by their neighbours as *Mūsāhārs* (lit., rat-killers or rat-eaters), who however, are but a degenerate section of the Bhūiyā tribe, deem it a point of honour to be designated as 'Bhūiyās.' Buchanan in his *Gayā Journal*, under date 18th February, 1912, writes of village Arkal (Arwal), "Many *Mūsāhārs* here ; they are called *Būnghiyās*."⁶ To this day, most *Mūsāhārs*, as they are called by their neighbours, call themselves *Bhūiyās*.

Again, some aboriginal tribes who are tribally quite Titular Bhūiyās distinct from the tribal Bhūiyās, as well as a few Hindu castes of high social status, take pride in the designation of 'Bhūinhār' which is a variant of the name 'Bhūiyā', but is employed in a different sense from that of 'autochthone'. Thus, the descendants of the aboriginal founders of villages in Chōṭā-Nāgpur, belonging whether to Mūṇḍā or Ōrāon or Khārīā or Bhūmij tribes are known as *Bhūihār*, not as a tribal name, but as an honorific class-title denoting holders of a privileged class of tenures in land locally known as Bhūinhāri tenures. And a sub-tribe of the Mūṇḍās, now found mostly in the Pālāmau District of Chōṭā Nāgpur, though cut off from the main body of the Mūṇḍā tribe of the Rānchi District by intervening settlements of Ōrāons and certain other tribes and castes, have long acquired the name of 'Bhūihārs' as a tribal designation, although possessing no Bhūihāri tenures, at any rate at the present day. Dr. Wise tells us that "the term (*Bhūiyā*) is also occasionally used as a surname of the

6 Buchanan's *Gaya Journal*, p. 163.

despised Jogi (Jugi) weavers (of Bengal), and Bhūiyā again is a Mahammadan title." ⁷

In higher social spheres, some apparently Āryan land-holding communities such as the Bhūihār Brāhmaṇs of Bihār and the Bhūmiā Rājputs of Rājputānā take pride in the titular appellation of *Bhūihār* or *Bhūmiā*, as denoting a specially high status in relation to land. It may be noted that Buchanan in his *Journal* (both of the Purnea and of the Shahabad Districts) explains the name of the former as meaning "Bhūṅgiyā or Zemindar Brāhmaṇs." He says, "Both words imply their being employed in the management of land, the former in the Hindi, the latter in the Persian language.... They are fond of being called Rājā and Zemindar, and rent land without scruple. They indeed chiefly subsist by farming, although they will not hold the plough with their own hands... Their manners are very similar to those of the Rājputs. They are fond of military life. They seem to me to be the remains of the Brachmani of Pliny, whom he represents as a people and not as a priesthood." ⁸

In Rājputānā, as we learn, "the Bhūm tenure is very highly esteemed by Rājputs of all classes, so that some chiefs of superior rank think it no dishonour to be styled Bhūmiās..... The Mahārājāh of Kishengarh, the Ṭhākur of Fategarh, the Ṭhākur of Juni, the Ṭhākur of Bundunwaru, and the Ṭhākur of Tantoi, are among the Bhūmiās of Ajmere." ⁹

The most notable application of the name 'Bhūiyā' as an honorific designation is that of the well-known 'Bāro-Bhūiyās' or Twelve Bhūiyās of Bengal. These were twelve most eminent and powerful men who possessed or secured extensive dominions in Bengal and rose to be great territorial chiefs during the disintegration and decay of the old Pāthān rule in Bengal and the rise of the Moghuls to power,

⁷ *Journal of the Asiatic Society of Bengal*, vol. xlii, part I, p. 198.

⁸ Francis Buchanan—*An Account of the District of Purnea*, 1809-10, p. 208.

⁹ *Rajputana Gazetteer*, vol. ii, p. 30.

and became famous in history under the name of 'Bāro-Bhūiyās'. They had not the remotest connection with the tribal Bhūiyās, two or three of them (Isā Khān¹⁰ of Khijirpur, Fazal Gāzi of Bhāwāl and Chānd Gāzi of Chānd Pratāp) having been Mahummadans and the rest (such as Mahārājā Pratāpāditya Rāi of Jaśohar, Rājā Kandarpa Nārāyaṇ Rāi of Chandradwipa, Ganesh Rāi of Dinājpur, Chānd Rāi and Kedār Rāi of Śrīpur in Vikrampur, Mukunda Rām Rāi of Bhushna, and Kaṃsa Nārāyaṇ of Tahirpur) were high-caste Āryan Hindus.¹¹

Through inadequate information, however, such a connection was suggested or rather confused through Resemblance of Names. tribe of Bhūiyās in Bihār, Ōṛissā and Chōṭā-Nāgpur, on the one hand, and, on the other, the high-class Bāro Bhūiyās of Eastern Bengal and Assam and the Bhūmihār Brāhmaṇs of Bihār and the United Provinces, by some earlier writers including Buchanan in his *Gorakhpore Journal*, although in the passage already quoted from his *Purnea Journal*,¹² he appears to have appreciated the distinction between the aboriginal Bhūiyās and the Bhūmihār Brāhmaṇs. Following Buchanan, Dalton in his account of the Bhūiyās, wrote as follows :—"In a preceding chapter on the population of Assam, I have noticed that a dynasty called the *Bāro-Bhūiyā* once ruled in that Province (Assam), and that the country to the north of the Brahmaputra from one end of the valley to the other, is full of great works ascribed to this people, and the origin of their dynasty is probably alluded to in the tradition given by Buchanan Hamilton in his account of Dinājpur, where it is narrated that twelve distinguished persons of the Bhūṅgiya race came to

10 His father, Kāli Dās Gujdani was a Bais Rājput from Oudh, who became a Muhammadan and received the title of Sulaimān Khan. *Ibid.*, p. 210.

11 The others were Lakshman Manikya of Bhulua, and Hambir Malla of Bishnupur. See *Bāro Bhūiyās*, by Ānanda Rāy, pp. 1-3, and *Pratāpāditya Jībancharit*, by Satya Charan Shāstri.

12 *Ibid.*, p. 92.

the Koladyne¹³ river, the boundary between Kām̐rūp and the ancient Matsyadeśa, took up their abode there, extended their sway, and executed great works. In Northern and Eastern Bengal and Chōtā-Nāgpur, the persons now included in the tribe are in the humblest positions of life, performing offices the most degrading, few of them attaining to the dignity of farmers or cultivators of their own fields; but there are grounds for supposing that some of the noblest families in Bengal are sprung from this race and they still hold high positions in the Jungle and Tributary Mahals. The proprietors of the estates surrounding the Paresnāth Hill in the Manbhum and Hāzāribāgh districts, though pretending to be Kshatryas, are Bhūiyās, and they have not been able to efface the characteristic physical traits of their origin".¹⁴

Dr. James Wise, however, in an article published in the *Journal of the Asiatic Society of Bengal*¹⁵ in the years 1875 and 1876, as Risley points out, "worked out with the patience and thoroughness which mark all his researches the obscure history of these twelve Bhūiyās or landlords, and showed that their designation had so little of a tribal character about it that at least one of them was a Mahomedan, they were in fact merely territorial chiefs of portions of Eastern Bengal and Assam." And the researches of Dr. Wise were so convincing that the question was practically settled.

Cunningham in 1884 in his *Archæological Report* for the years 1881-82, wrote :—"I think, Dalton is wrong when he carries them (the Bhūiyās) to Northern Bengal, and makes them the conquerors of Kuch-Bihār and Assam. He has apparently followed Buchanan in confounding the Bhūihārs or Bhūmihārs of Northern Bengal and Bihār

13 A corrupt form of *Kalindi*, vide McCrindle's *Ancient India as described by Ptolemy*, p. 215.

14 Dalton's *Ethnology of Bengal*, p. 139.

15 1874, pt. I, p. 197, 1875, pt. I, p. 781.

with the Bhūiyās of Shahabad. The latter are an acknowledged aboriginal tribe, while the former profess to be the descendants of Brāhmaṇs who took to agriculture as an occupation. Hence their name of *Bhūmi-hāra* or 'Land-tillers'.....In Barendra, or Northern Bengal, the people still speak of the *Bāro-Bhūiyās* as the former rulers of the country, and I believe they refer to the well-known dynasty of the Pāl Rājās, whose caste or tribal name is never mentioned in the inscriptions."¹⁶

The discarded theory of the identity of the aboriginal Bhūiyā tribe with the historical Bāro-Bhūiyās of Bengal and the legendary Bāro-Bhūiyās of Assam, was recently revived by Mr. B. C. Mazumdar, an Indian writer of some reputation.¹⁷ But it is satisfactory to note that Mr. Mazumdar has since discarded it himself.¹⁸

(iii) Affinities

In his *Account of Ōrissā* published in 1813, Stirling¹⁹ included the Bhūiyās among the Kōl or Mūṇḍā tribe. He wrote:—"The Coles are divided into thirteen different tribes, viz., Kōl, Lurka Kōl, Chowang, Sarvanti, Dhuruwa, Bahuri, Bhūmian or Bhūmiah, Khandwal, Sāntāl, Sour, Bhūmij, Batholi, and Amavat. Their original country is said to be Kolhant Deś, which the natives describe as a hilly tract lying between Moherbañja, Singhabhūm, Jynty Bonye, Kōonjhar, and Dalbhūm; their encroachments on Moherbañja have been felt as serious; some tribes (the Bhūmiahs) are found settled in the back parts of Nilgiri, and from their restless disposition and constant endeavours to extend their possessions, they have

¹⁶ *Archæological Report*, vol. xvii, p. 134.

¹⁷ Russel's *Tribes and Castes*, vol. ii, 306; and *Modern Review* (Calcutta 1907) vol. i, pp. 148-153.

¹⁸ *Journal of the Bihar and Orissa Research Society*, vol. xviii (1932), pp. 51-78. *Man in India*, vol. xii (1932), pp. 330-333.

¹⁹ *An Account, Geographical, Statistical and Historical of Orissa Proper, or Cuttack*, pp. 202-3.

proved troublesome to their neighbours even to the powerful Kēonjhar Rājā. The Coles are a hardy and athletic race, black and ill-favoured in their countenances, ignorant and savage to the last degree, but their houses, built entirely of wood, are said to exhibit a considerable degree of neatness and comfort, and they carry on a very extensive cultivation. Their arms are the bow and arrow, and small iron battle-axe called *Taṅgi*, in the use of which they display much skill and dexterity."

Dalton,²⁰ however, disputed Stirling's classification of the Bhūiyās among the 'Kōl' or Mūṇḍā tribes. He wrote :- "Mr. G. Campbell, in his *Ethnology of India*, suggests that they (the Bhūiyās) are connected with the 'Būis' of Madras and the Central Provinces. This is probable. The Bhūiyā feature is, on the whole, of a Tamulian caste, and it is in the southern frontier of Bengal that we find them in greatest strength and greatest purity. They belong, I daresay, to the southern, rather than to the northern races,—the Draviḍian rather than the Kōlarian. They form an important element in the population of Singbhūm. Tradition says, they were once dominant in the western and southern parts of the country, but were subjugated by the 'Hos' (Kōls). In the Tributary States of Gangpur, Bonāi, Kēonjhar, and Bāmra, they are almost the only class possessing proprietary rights under the chiefs. They are the barons from whom those chiefs originally derived their authority, and are either the support or the sap of that authority, according to the side they take in the politics of the State. They have, in all these little governments, that useful institution—an opposition. Mr. Stirling, in his account of Ōṛissā, classes them among the Kōls; but there are no grounds that I know of for so connecting them. As I have said above, they appear to me to be linked with the Draviḍian rather than the Kōlarian tribes. They were the veritable monkeys that aided Rāma in his invasion of Laṅkā. All the country now

occupied by the Bhūiyās is full of traditions of that great hero. He is the favourite god of the Hinduized Bhūiyās—Hanumān, the general of the ape army, was Pawan-kā-put, 'the son of the wind'; and the Bhūiyās to the south of Singbhūm call themselves Pawanbans, the children of the wind, to this day. That they were the apes of the Rāmāyaṇa, there can therefore be no doubt."

In his section on "The Bendkārs of Kōonjhar, or Savaras"²¹ Dalton writes :—"It is difficult to regard them otherwise than as members of the great Bhūiyā family and thus connecting them, we link the Bhūiyās and Savaras, and give support to the conjecture that the former are Dravidian. The Savaras, occupying the country between the Kandh Maliahs or hill tracts and the Godavery, retain a primitive form of speech, but the Bendkār Savaras that I have fallen in with have no language of their own and no tradition that they ever possessed one. The form of speech used is Uriyā, and those living in mixed villages conform to many customs of Hindu Oriyās of inferior castes. The points of difference are, however, very noticeable; for on those points they followed exactly the customs of the Hill Bhūiyās, and the independent Bendkār communities have all the Bhūiyā characteristics....It is in their feasts, festivals, amusements, and methods of bringing about marriage that the points of resemblance between them and the Bhūiyās are most marked."

Dalton's admission that the Savaras belong to the same racial group as the Bhūiyās is really an admission of the 'Kōlarian' or Mūṇḍā origin of the Bhūiyās. For, Sir George Grierson in his *Linguistic Survey of India*²² has proved beyond the shadow of a doubt that the Savara speech is a Mūṇḍā dialect; and the evidence of social customs and physical features, too, appear to indicate the Mūṇḍā affinities of the Savara tribe. In fact, all contemporary authorities

²¹ *Ibid.*, p. 149.

²² Vol. XIV, p. 217.

agree that the Savaras are one of the Mūṇḍā or 'Kōl' tribes. Russel, in his *Tribes and Castes*²³ also comes to the conclusion that "the Savaras must be classed as a Mūṇḍā or Kōlarian tribe," and writes—"Since Colonel Dalton identified the Bhūiyās with the Savaras of Chōṭā-Nāgpur, his evidence appears really to be in favour of the Kōlarian origin of the Bhūiyās."

Besides the tribe which goes by the specific name of *Bhūiyā*, there are other tribes and sub-tribes who really form sections of the wide-spread *Bhūiyā* people. I have already referred to the Mūsāhārs of Bihār who are generally acknowledged to be a section of the Bhūiyās. Russel is of opinion that "the Baiga tribe of the Central Provinces are really a branch of the Bhūiyās," and that "the Bhaina, Bhuñjia and Biñjhawār tribes who still reside in this country (Chattisgarh States of the Central Provinces) can all be recognised as offshoots of the Baigas," and that "the Biñjhawārs or Biñjhals are an aristocratic subdivision of the Baigas." Crooke writes that "the Bhūiyās of Mirzapore seem to be clearly a branch of the Bhūiyā tribe of Chōṭā-Nāgpur with whom their section-names establish their identity."²⁴ Crooke further writes that "the Bhūiyās are distinguished with great difficulty from the Bhūiyārs with whom they are, doubtless, closely connected."

Sir Herbert Risley in his *Tribes and Castes of Bengal*²⁵ gives the following different names of the Bhūiyā tribe:- "Bhūiyā, Bhūinyā, Bhūinhār, Bhūmiyā, Mūsāhār, Nāik, Khāṇḍāit, Khāṇḍāit Pāik, Ghātawāl, Ghātawār, Ṭikāyat, Rājwār, Rāi-Bhūiyā, Sardār, Purāṇ."

It may be noted that the *Purāṇs* who are identified by Risley with the Bhūiyās²⁶ claim racial affinity with the two

23 Russel, *Castes and Tribes*, vol. II, p. 311.

24 Crooke, *Tribes and Castes of the North-Western Provinces*, vol. I.

25 Vol. II, Appendix I, p. ii.

26 Risley, *Tribes and Castes*, vol. ii, p. 180, "Purāṇ.....a synonym for Bhūiyā in Mohorbhāñja."

Mūṇḍā tribes of the Khāria and the Savara. According to the tradition of origin of the Purāṇs which I learnt in Mayūrbhañja, "the semen of Bhagawān (God) fell on the earth and produced an egg like a pea-hen's egg. From the white of this egg sprang the first ancestor of the Purāṇs, from its membranous coating the progenitor of the Savaras, from its shell the first ancestor of the Khārias, and from the yolk the ancestor of the Bhañja Rājās of Mayūrbhañja. This tradition, again lends further support to the Mūṇḍā affinities of the Bhūiyā tribe.

In the latest *Census Report of India* (1931), the Bhūiyās are rightly included by Dr. Hutton among the Kōl group and are lumped together along with the *Baigas*. *Bhainas*, *Biñjhuwaras*, *Bhārias*, *Bhūmias*, *Bhūñjias*, *Ghāṭwārs*, *Kaḍāras* (Bengal), *Khetwāris*, *Navas*, and *Raos*. But presumably by an oversight the *Mūsāhār* section of the Bhūiyās has been included in the Report among the Dravidian-speaking Ōrāon group.²⁷

(iv) *Sub-divisions of the Tribe.*

Some old Bhūiyās in the Tributary States of Ōṛissā whom I questioned on the subject gave me the following names of the different sections of the tribe: *Deś Bhūiyā* or *Mār* or *Mal Bhūiyā* represented mainly by the *Pāuri Bhūiyās*; *Prajā Bhūiyā*, or *Rāutālī Bhūiyā*; *Bāthuḍī Bhūiyā*; *Sāntāri* or *Sāntālī Bhūiyā*, *Ḍoṇṣōṇā* or *Ḍanḍsena Bhūiyā*; *Rājkulī Bhūiyā* or *Bar Bhūiyā*; *Sāontia Bhūiyā*; *Khāṇḍāit Bhūiyā* or *Pabvan-baś Bhūiyā*; *Khāṭhi* or *Kāṭṭi* or *Kāttiāri Bhūiyā*; *Naḁsiyā Bhūiyā*; *Hāḁē*²⁸ *Bhūiyā*; *Dāḁē Bhūiyā*; *Rikhiāsal Bhūiyā*; *Mūsāhār Bhūiyā*; and *Ghāṭwār Bhūiyā*. A few of these names such as *Hāḁē Bhūiyā*, *Dāḁē Bhūiyā*, *Merhā-tāri*,

²⁷ *Census of India*, 1931, vol. i, part II, *Imperial Tables*, p. 523. vol. ii, pp. 308-9.

It may be noted that there are practically no Savaras in Choṭā-Nāgpur but that their home is in Ōṛissā and in the Ganjam District of the Madras Presidency.

²⁸ "Hāḁē", it is interesting to note, is a Mūṇḍā word, meaning 'axe'.

and *Naṣiyā Bhūiyā*, are probably descriptive names or nicknames not definitely applied to any particular tribe or sub-tribe. The term "*Deś Bhūiyā*" appears to be a generic term for the more primitive sections of the Bhūiyās of which the genuine Pāuṛi Bhūiyās of the hills is the most typical—perhaps now the only—representative. They distinguish themselves from the other sections of the Bhūiyās by adopting the 'bānghy' or wooden carrying-pole for their *Santaḥ* or distinctive tribal emblem whereas other sections have either the sword (*khāṇḍā*) or the axe for their *Santaḥ*. The bulk of the Plains Bhūiyās are known as Rāutāli Bhūiyās and Prajāli Bhūiyās (particularly in the Gangpur State) most of whom have agriculture for their occupation. In the Hāzāribāgh District they are sometimes called Bhūmin Bhūiyās. Those Plains Bhūiyās whose ancestors formed, and some of whom still form, part of the militia of the States they inhabit are known as *Pāik (soldier) Bhūiyās* or *Khaṇḍāit (swordsmen) Bhūiyās* or *Khaṇḍāit Pāik Bhūiyās*. They go by such titles (Pāris) as Nāik, Ohdār, Pardhān, Ganzhu, Kōṭwār, Rāut, Baṛāik, Amāt, etc. The Prajā Bhūiyās and, in some places, the Pāik Bhūiyās have sub-divisions amongst them known severally as *Eḁsai ghariās* (100 families), *Panchsai ghariās* (500 families) etc. The *Rājḁoli* or *Rājḁuli Bhūiyās* are reputed to have originated from the union of Bhūiyā women with male members of the Rāj families. Many of them are employed as personal servants in the Rāj families and other respectable families. The title 'Pawanbans' or 'Pabanos' (lit., 'offspring of Pawan the God of the Wind') is claimed by some Bhūiyās, and in assertion of their descent from Hanumāna (the son of the Wind-god, Pawan) the devoted follower of Rāmchandra—the hero of the *Rāmāyaṇā*.

The tribal name '*Riḁhiāsan Bhūiyā*' is again claimed by many Bhūiyās of the northern section who derive the name from the fact that their ancestors lived on the roots and fruits of the jungle, like the ancient Hindu *Munis* and *Rishis* (holy sages). Some Bhūiyās claim that

their original ancestors were actually the ancient *Muns* or *Munis* (holy Hindu sages). And more than one origin myth of the Bhūiyās is based on this supposition. Thus, one such myth which was recounted to me by some Bhūiyās of village Māṇḍu in the Hāzārībāgh District runs as follows: "*Rikh-Mun* (corruption of *Rishi Muni*), our tribal ancestor was one and the same as *Tulsī Bīr* to whom worship is still offered by our Bhūiyās. *Tulsī Bīr* lived at Maner (now in the Patna District). He was the youngest of seven brothers of whom Bhagwān (God) was the eldest. One day while *Tulsī Bīr* with his wooden sandals on, was going to bathe in the Ganges he saw a dead calf in front of the house of his brother Bhagwān. As *Tulsī Bīr* was the youngest he was asked by his eldest brother Bhagwān to throw away the carcass of the calf. *Tulsī Bīr* at first declined to do so on the ground that it would mean ceremonial pollution and social degradation. But Bhagwān said, "No: if you take a bath after throwing away the carcass, you will be purified and we shall eat with you." And so *Tulsī Bīr* did as he was told to do. On his return after bath he found that a plantain tree had in the meanwhile shot up over the spot where the carcass had been thrown away. And before he could leave the spot the tree grew up to its full height and bore fruit and the fruit ripened. *Rikhmun* ate the fruit and went back to his brothers and told what happened. The brothers told him, "you have eaten beef. So we won't eat with you." *Tulsī Bīr* protested and said he had not eaten beef. Bhagwān said, "All right: let me test you." And Bhagwān placed five fruits on his neck. And thereupon five lumps of beef came out of *Tulsī Bīr*'s mouth. Since then nobody would eat with him, and he became '*Rikh Mūn*' whereas his other brothers became higher *Mūn*, such as *Suruj Mūn* (the Sun God), *Chandramā* (the Moon-deity), and *Devī*. *Rikh-mūn*'s descendants—the Bhūiyās—migrated from Maner to different places and became *Suruj-baṁśīs*, *Chandra-baṁśīs*, etc. *Tulsī Bīr* is the highest of the *Bīras* or ancestral gods of these Bhūiyās.

The Rājwārs, it may be noted, have a similar origin myth. Buchanan informs us that the Rājwārs of Bihar told him "that their common ancestor was a certain Rishi who had two sons. From the eldest are descended the Rājwārs, who became soldiers and obtained their noble title; from the younger are descended the Mūsāhārs, who have obtained their name from eating rats, which the Rājwārs reject."

Some Mūsāhārs of village Hāsānpur in thana Fulwāri of the Patna District gave me the following tradition of their origin. "We are the descendants of Rikh-Mūn. Rikh-Mūn dived into the ocean in search of something. He came out with some dirt. Out of that dirt were born the Mūsāhārs. Our ancestors originally lived in hill-ranges."

The name *Santāri Bhūiyā* would appear to refer to the Sāntāl tribe whose racial affinity with the Bhūiyās is thus recognised by the Bhūiyās themselves. Similarly the name *Bāthūḍi-Bhūiyā* obviously refers to the Bāthūḍi tribe (numbering 72,893 in the Census of 1931) found mainly in the Mayūrbhañja (45,049) and Kēonjhar (23,637) States besides some (4,202) in the Nilgiri State and two stray individuals in the Athmalik, two in the Bāmra and one in the Gāngpur States of Ōṛissā. Regarding the *Bāthūḍis* the only information given by Risley is that they form "a small aboriginal tribe of uncertain origin found in the Tributary States of Ōṛissā."²⁹ Their population has not been separately enumerated in the Census. My own investigation into the religion and customs of the Bāthūḍis of the Mayūrbhañja State have led me to the conclusion that the Bāthūḍis are really a Hinduised branch of the Bhūiyā tribe. They have come sufficiently under the influence of Hinduism so as to accept the services of Brāhmaṇ priests to solemnise their marriages. They also recognise a tribal head styled *Mahāpātra* and his assistant styled *Bara-Nāyak*, both appointed by the State and a similarly appointed Brāhmaṇa 'spiritual' superior styled 'Brahmā' whose directions must be

followed as to the method of expiation for the sin which a family may incur by such happenings as the death of one of their women in pregnancy (*strī-badh*) and the accidental death of a cow (*go-badh*).

The *Sāontia Bhūiyā* of the list given above obviously refers to the agricultural tribe or sub-tribe of *Sāontis* who, too, though locally regarded as a separate tribe would appear to be another Hinduised section of the *Bhūiyās*. Neither Risley nor the Census Reports make any mention of them. From my investigations amongst them in some Tributary States of Ōṛissā, I am led to the conclusion that the *Sāontis*, like the *Bāthūḍis*, form branches of the great *Bhūiyā* tribe. In physical features they exhibit no marked difference from the *Bhūiyās*. In characteristic cultural traits, too, they resemble the *Bhūiyās*. Both the *Sāontis* and the *Bāthūḍis* have the same *Chāngu nāt* or characteristic dances to the tune of the *Chāngu* drum as the *Bhūiyās* have. *Sāonti* and *Bāthūḍi* maidens like their *Pāuri Bhūiyā* sisters, go to their neighbouring villages to dance with the *Bāthūḍi* youth of those villages. The *Sāontis* and the *Bāthūḍis*, like the *Pāuris*, are fond of eating the small flying insects locally called 'kalai pok.' Their tribal heads called 'Beherās' are appointed by the State. But the *Sāontis* have been Hinduised to such an extent as to claim to belong to the Zamindar 'hūda.' In social matters they are governed by the decisions of an officer of their own tribe appointed by the *Rāja* and styled the 'Berājal.' The office ordinarily descends to the eldest son of the last holder. The *Berājal* has the unique privilege of riding a palanquin within the State. In social customs and in worship, the *Sāontis* have much in common with the *Bāthūḍis* and the Hinduised *Bhūiyās*. The *Rājwārs* are generally recognised as a branch of the *Bhūiyās*.

Buchanan records a tradition that he obtained from certain *Rājwārs* in *Bihār* that "their common ancestor was a certain *Rishi*, who had two sons; from the eldest are descended the *Rājwārs*, who became soldiers and obtain-

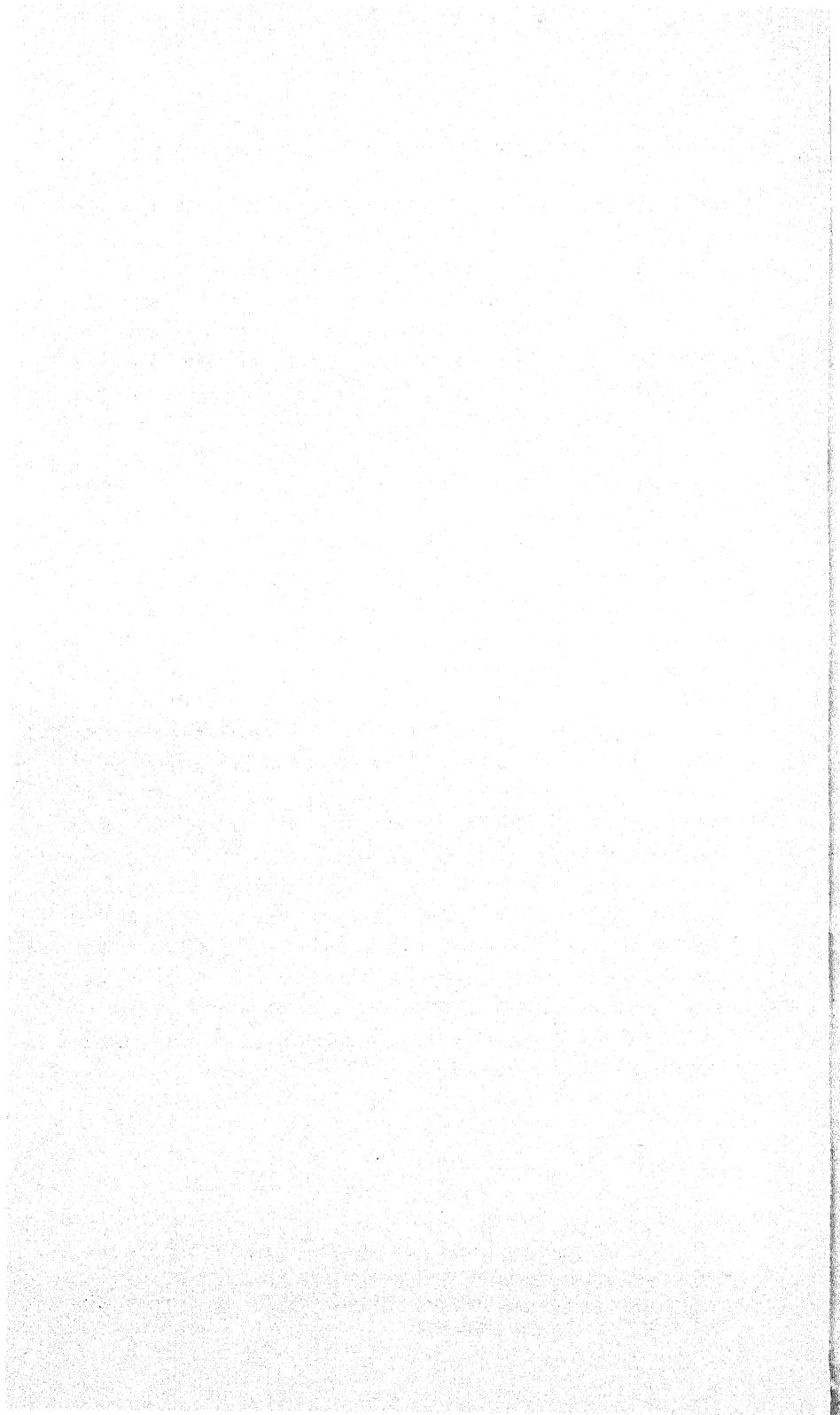
ed their noble title; from the younger are descended the *Mūsāhārs*, who have obtained their name from eating rats, which *Rājwārs* reject."

Leaving aside such communities as the *Sāontis*, the *Bāthūdis* and the Hinduised *Rājwārs* and the depressed and lowly *Mūsāhārs* who are now all well on the road to recognition as separate tribes or castes, the *Bhūiyās* proper may be roughly classified into the following divisions :— (1) the primitive *Deś Bhūiyā* represented mainly by the *Pāuri* or *Hill Bhūiyā* of the hills of *Kōonjhar*, *Bonai* and *Pal Lahera* States ; (2) the quasi-military *Khaṇḍāit Bhūiyā* *Chōṭā-Nāgpur* ; (3) the mixed *Rājcoli* or *Rajkuli* *Bhūiyās* of the *Ōrissā* State ; (4) the *Prajā Bhūiyā* or *Rautāli Bhūiyās* of *Ōrissā* and South-eastern *Chōṭā-Nāgpur* who live by agriculture or, in some cases by agricultural labour ; and (5) the land-holding *Ghāṭwār Bhūiyā* or *Ṭikāit Bhūiyā* or *Rāi Bhūiyā* of the *Sāntāl Parganās*, *Hāzāribāgh*, *Gayā*, *Monghyr* and *Bhāgalpur* Districts, who generally wear the sacred thread and call themselves *Surujbāṣi Rājputs*.

Although there is very little difference in the physical characteristics and anthropometrical indices of the 'Kōl' or 'Mūṇḍā' affinities of the *Bhūiyā*. on the one hand, and the Draviḍian-speaking hill-tribes on the other,—and both the groups should properly be classed as pre-Draviḍians,—the cultural characteristics of the two groups exhibit marked differences in some respects. And the cultural affinities of the *Bhūiyās* are with the *Mūṇḍā* tribes of the Central Belt of India, and not with the Draviḍian-speaking tribes of the South. In fact, *Mūṇḍā* or 'Kōl' culture elements are prominently in evidence among the *Bhūiyās* although they are overlaid more or less by a thin veneer of Hindu culture varying in density according to the social position of the particular section or family. The cult of ancestral spirits or 'house-spirits' (*ōṛābōṅgā* of the *Mūṇḍā* tribes) who are ceremonially conducted to the house after burial or cremation, as the

case may be, of a dead person and installed in a special tabernacle (*āding* of the Mūṇḍās and the Hōs and *Bhitar* of most other tribes) inside the house, the cult of the spirit of their ancestral hill (*būrū-bōngā* and *Pāt*), the use of stone in burial, which are among the distinctive features of Mūṇḍā culture, may still be seen in full vigour among the Pāuris or *Hill Bhūiyās* of the Ōṛissā States, and in more or less mutilated or attenuated forms among the more sophisticated Plains Bhūiyās. 'Elopement marriage' and 'seizure marriage' which are marked features of Pāuri Bhūiyā culture have their analogues among most other Mūṇḍā-speaking tribes. Among other cultural traits which the Bhūiyās share with other 'Kōl' or 'Mūṇḍā' tribes, the following may be mentioned :—the general features of village organization and federation of a group of villages, the general features of kingship organization and kingship nomenclature ; several customs appertaining to birth, childhood, adolescence, marriage and death ; the custom which requires the headman of a group of federated villages to take the first morsel of food in a tribal feast ; the practice of taking oath on a tiger's skin or by touching earth, and the trial of a suspected delinquent by the ordeal of dipping the hand in boiling liquid or carrying a red-hot iron on the hands. The worship of Bīrs or hero-gods (such as *Tulsī Bīr*, *Hanumān Bīr*, *Basār Bīr*, *Lādu Bīr*, *Barchhi Bīr*, etc.,) among some sections of the northern Bhūiyās would appear to be a special development and extension of the Mūṇḍā cult of ancestor-spirits.³⁰

30 A detailed account of the most primitive section of the Bhūiyās and short references to the other sections of the tribe will be found in the present writer's forth-coming monograph on *The Hill Bhūiyās of Orissa*, 1935, (*Man in India Office, Ranchi*).

SANSKRIT PALM-LEAF MSS. IN TIBET

By Tripiṭakācārya Rābula Sāṅkṛityāyana

During my last journey to Tibet in 1929-30, I was able to collect a mass of Tibetan works, either originally translated from Sanskrit or Indian Vernaculars, or original works composed by Tibetan scholars themselves. Though I had heard numerous rumours about the existence of Sanskrit Palm-leaf MSS, but after search I found them unfounded. After several trials I drew the conclusion, that there was hardly much of a possibility of getting Palm-leaf MSS. in Tibet. But on my return, while studying the materials thus collected there for my little monograph in Hindi entitled "A Short History of Buddhism in Tibet" (तिब्बतमें बौद्धधर्म), I felt convinced about the existence of them, at least a hundred in number.

Last time, after my return from Tibet, I felt it necessary to restore some of the great works of the Buddhist logicians, from Tibetan to Sanskrit. In fact I was restoring the Pramāṇa-Vārtika of Dharmakīrti, when a friend of mine wrote to me that the work in original Sanskrit was discovered by the Royal Preceptor Paṇḍita Hemarāja Sarman of Nepal, whose knowledge of Sanskrit is encyclopædic and love for it, proverbial; so I gave up the tasks and thought it prudent to see first those Sanskrit MSS. which were still preserved in Tibet, before taking any restoration work, lest it might prove an useless labour after the discovery of the original MSS. One thing that prompted me to under

take the second tour of Tibet was to search for those ancient Palm-leaf MSS. originally taken from India. I remained on Tibetan soil from April 4, till November 10, 1934—about six and a half months.

Though the import of palm-leaf MSS. begins from the middle of the seventh century during the reign of the Emperor Srong-btsan-sgam-po (630-693 A.D.) their number was very few. Intense activity in the field of translation is witnessed during four centuries, viz., from the middle of the ninth century to the middle of the thirteenth century. During this period many thousands of palm-leaf MSS. were taken to Tibet, and in the normal course, they ought to be found there. But we know that great monasteries of Bsam-yas and Tho-gling (near Mansarowar) were destroyed by fire, in which many precious collections were burnt. Though the monastery of Sa-skya, where many hundreds of Sanskrit books were translated into Tibetan, was never destroyed after its ascendance, yet, later hierarchs did not care for these MSS. which had no meaning for them; and, they allowed the scholars of their sect to take the MSS. away to their monasteries. In fact, the MSS. which are found in the monasteries of Sha-lu and Ngor, originally belonged to Sa-skya. There are two other causes which are responsible for the disappearance of the MSS. The devout people consider it a great meritorious deed to enshrine the palm-leaf MSS. inside a stūpa or image. In this way hundreds of books are now beyond our reach. I heard at Sa-skya that a palm-leaf MS. copy of Dharmakīrti's great work *Pramāṇa-vārtika* is enshrined inside an image of him, kept in one of the chapels of the Lha-khang-chen-mo

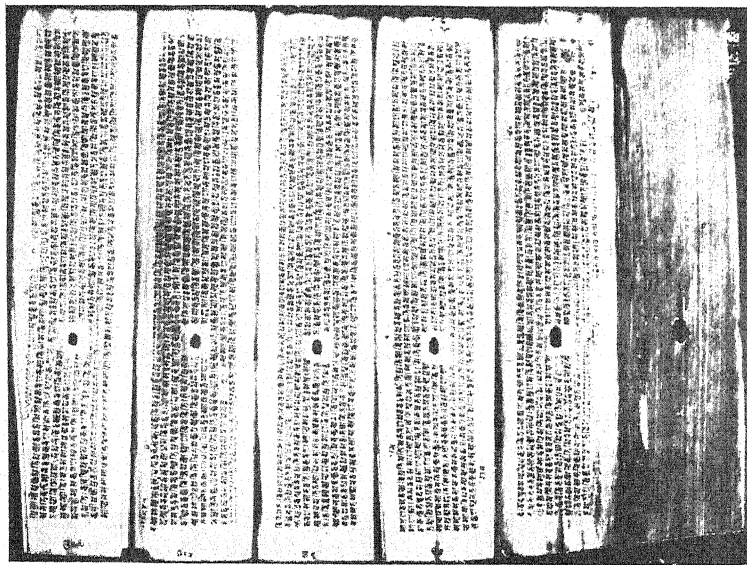
of Sa-skyā. A few years back, an old stucco image in Bsam-yas had fallen down and inside it many such MSS. were found. The image was reconstructed and MSS. were put back into it again. The other practice is more atrocious. In some of these monasteries Lamas cut the MSS. in pieces and offer them to those pilgrims who bring rich presents. These small pieces are said to possess the miraculous power of healing all kinds of diseases when a drop of water in which the piece has been dipped is administered to the patient.

After reaching Lhasa on the 19th May, 1934, I began to search for MSS. The first MS. I saw was a commentary (པའི་ཞུ་བ་) on the Śīsupāla-badham of Māgha by Bhavadatta, along with a few pages of a grammatical work. These MSS. were afterwards purchased and now they are preserved in Patna Museum. Next to that, a Palm-leaf MS. of a commentary on Abhisamayālaṅkāra by Buddhaśrījñāna (a co-student of the Ācārya Haribhadra, the famous commentator of several philosophical treatises, and a disciple of the Ācārya Śāntarakṣita) was brought to me. Its size is $12\frac{3}{4}'' \times 2''$ and contains 27 leaves. The owner was reluctant to disclose his name, but he allowed it to be photographed. I saw a copy of the Aṣṭasāhasrikā Prajñā-Pāramitā with a Nepalese merchant, written in Rañjana character, and more than a hundred pages of the Satasāharikā Prajñā-Pāramitā, the latter being the property of the heirs of the late Tergi-Thai-Je. Though they were of no great importance, yet they encouraged me to further pursuit. I was very much helped by the enlightened Sā-ku-śo of the feudal house of Zur-khang, whose mother is the direct descendant of Srong-btsan-

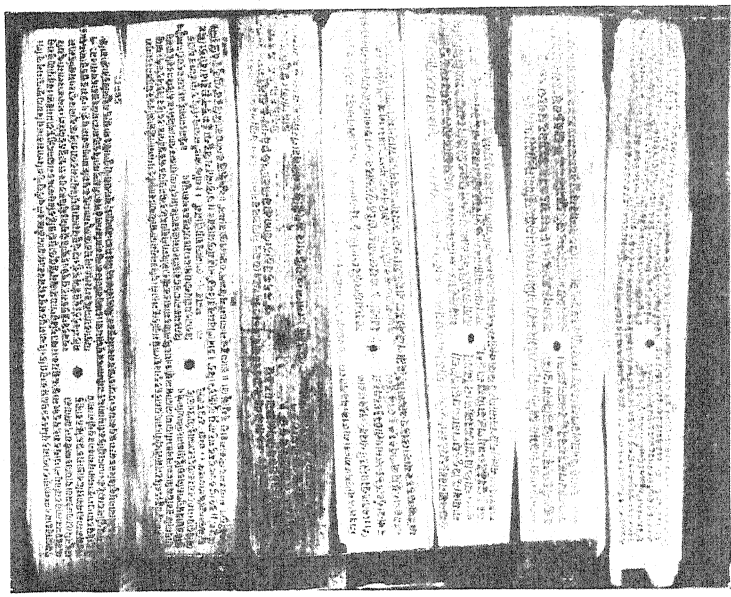
the MSS. which are described in the following pages. The list of the MSS. in Şha-Lu monastery is not complete. I was told that there are still some palm-leaf MSS. in the heap of Tibetan MSS. which are stored in a big room there and many more hands are required to sort them out than what they possessed at that time.

The people, who had seen them with their own eyes, told me that Na-rig-ri-phug monastery (about half a day's journey from Shi-ga-rtse) possesses two palm-leaf MSS. At Ngor I met a Lama of the Thub-rtan-rnam-rgyal monastery of Rta-nag (two days' journey from Shi-ga-rtse) who told me that his monastery possesses two palm-leaf MSS. The contents of these four MSS. are not known.

If a search is properly made, we can discover some more MSS. in the province of Tsang. A few monasteries of the Kham province (eastern Tibet) are also said to possess some.

Pages of the *Vāda-Nyāya*

Pages of different Sanskrit manuscripts in Tibet

I. Kun-de-ling monastery (Lhasa)

Vol. No.	Name	Author	Script	Size (in inches)	Leaves	Lines (in each page)
I	1. अष्टसाहस्रिका-T प्रज्ञापारमिता ¹		सगर्धी	6
II	2. सद्धर्मपुण्डरीकसूत्र ² T		"	5
III	3. वादव्यायीका ³ T (विपञ्चितार्थ) ⁴	शांतरक्षित	(कुटिला)	11½ × 2½	90	(8 or 9)

T. Preserved in Tibetan Translation.

¹ Colophone runs—".....प्रबद्धमानश्रीमन्महीपाल (974-1026 A.D.) कल्याणं भूय (?) राज्ये सम्बत्...."

² In the Colophone—".....सम्बत् आ.....(N.E. 200? = 980? A. D.)

³ In the Colophone (Page 89b)—"कृतिरियं शान्तरिक्ष [? ० रक्षित] पादानामिति सम्बत् आचू 2 (272 ? or 1152 A. D.) श्रावणकृष्ण एकादस्यां लिखितं भया । राजाधिराजपरमेश्वरपरमभट्टारकः श्रीमदानन्ददेवपादीयविजयराज्ये शुभदिने ॥ ग्रन्थस्यास्य प्रमाणञ्च नियुतैर्वैवदाताधिकं । सहस्रद्वितयं सम्यक्संख्यातमूर्ध्वेश्वरिभिः ॥"

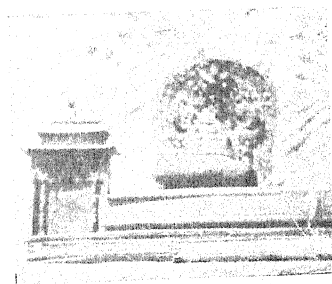
⁴ Stan-gyur Mdo CII. 2, CXII. 4.

I	4.	अष्टसाहसिका- प्रज्ञापारमिता T and others	Incomplete
II	5.	A Commentary on some सर्वास्तिवाद Sūtras	अश्वघोष ¹
	6.	... परिकथा	"
III	1.	² मध्यान्तविभंगकारिका T	मैत्रेय	नेवारी	..
	2.	² मध्यान्तविभंगसूत्र T	"	"	..
	3.	² अभिसमयालंकार T	"	"	..
III. Śa-lu monastery (near Si-ga-rtse)					
I	10.	समाधिराजसूत्र ³ T	जिनेन्द्रबुद्धि	वर्तुल	Incomplete
II	2.	काशिका पञ्चिका	"
III	3.	भिक्षुप्रकीर्णकवित्तय ⁴	Complete

¹In the Colophone—"सर्वास्तिवादी शाक्यभिक्षु अश्वघोषः...।"²Written on paper.³This book originally belonged to Bya-yul-lo-tsa-va (1201 A. D.)⁴In the Colophone—"आर्यमहासाधिकानां लोकोत्तरवादिनाम्।"

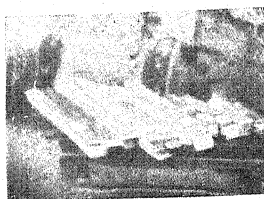
Illustrations of wooden covers of Indian MSS in Tibet
(Kun. de. gling monastery)

Spok-khang

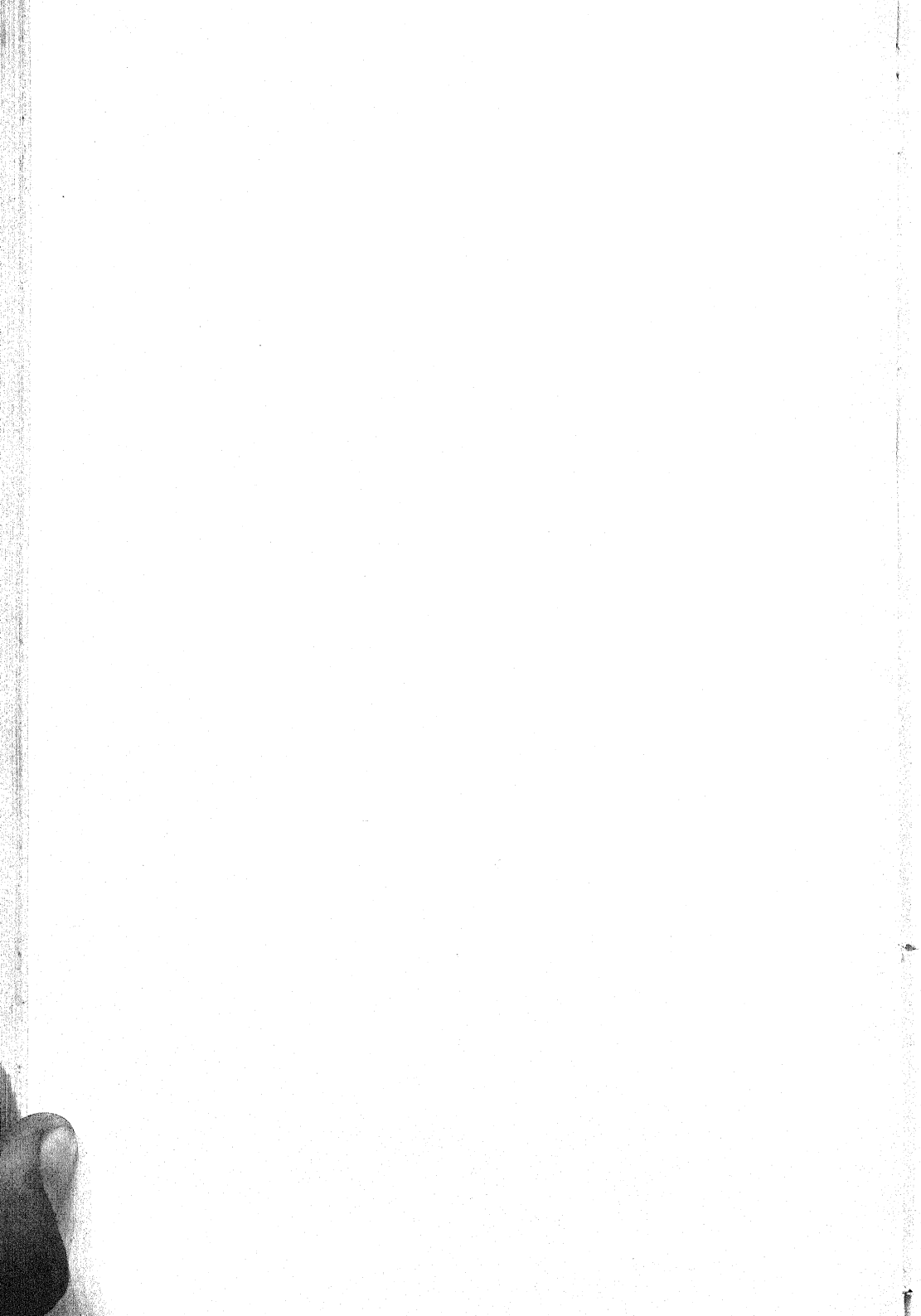

Ngor

Sa-hu

Volumes of Indian MSS in Tibet

IV	4.	13.	Miscellaneous leaves	..	"	$21\frac{1}{3} \times 2\frac{1}{2}$..
V	5.	14.	महाप्रतिसरा विद्यारत्नीकल्प ¹ etc. T (पञ्चरक्षा)	..	नेवारी	$23\frac{1}{3} \times 2$..
VI	1.	15.	प्रज्ञापारमिता (?)	..	रंजन	$12\frac{2}{3} \times 2$	Incomplete
	2.	16.	मंजुश्रीनामसंगीति T	..	दत्तुल	"	"
	3.	17.	व्याकरण (लिंग)	..	नेवारी	"	"
	4.	18.	रक्तयमार्तत्र T	..	दत्तुल	"	Complete
VII	1.	19.	अष्टसाहस्रिका प्रज्ञापारमिता T	..	रंजन	20×2	Incomplete
	2.	20.	अभिसमयालंकारविवृति T(?)	..	दत्तुल	"	"
VIII	1.	21.	सर्वज्ञसिद्धि	रत्नकीर्ति पुराणवैशिली $21\frac{1}{3} \times 2\frac{1}{2}$			Complete
	2.	22.	अपोहसिद्धिप्रकरण*	"	"	"	"
	3.	23.	क्षणभंगसिद्धि*	"	"	"	"
	4.	24.	प्रमाणान्तर्भवप्रकरण	"	"	"	"
	5.	25.	व्याप्तिनिर्णय	"	"	"	"
	6.	26.	स्थिरसिद्धिदूषण	"	"	"	"

¹In the Colophone—"संवत् ४०२ (N. E.=1282 A. D.) पौषकृष्णदशम्यां सोमवासरे श्रीमहाराजपरमेश्वर परमभटारिक श्री श्री अक्षतमल्लदेवस्य विजयरजे ।"

*These works are already published in the Bibliotheca Indica.

7.	27.	चिन्ताद्वैतप्रकरणवाद	"	"	69-77	..	Complete
8.	28.	अवयविनिराकरण ¹	"	"	77-82	..	"
9.	29.	सामान्यनिराकरण	"	"	82-91	..	"
IX	30.	पञ्चविंशतिसाहस्रिकाप्रज्ञा पादमितोपदेश ²	बुद्धदास (आचार्य)	वर्तुल	21 $\frac{1}{3}$ X 2	107	"
	X	1.	31.	भट्टारकवज्रासतसाधनोपदेश ³ etc. ..	वर्तुल	20 $\frac{2}{3}$ X 2	"
	2.	32.	वज्रामृततन्त्र 'T'	..	"	8	"
	3.	33.पञ्जिका	भीमदेव	"	7	"
	4.	34.	अचिन्त्याद्वयक्रमोपदेश 'T'	आर्यकुहलियाद	"	3-8	Incomplete
	5.	35.	समयमुद्रापुराणकार	नागार्जुन	"	3	Complete
	6.	36.	महयोगोप्यतस्त्वोपदेश ⁴ 'T'	दारिकपाद	"	1	"
	7.	37.	ज्ञानसारसमुच्चय 'T'	आर्यदेव	"	3	"

¹ The work is already published in the Bibliotheca Indica.

² In the Colophone—"पंडितस्थविरगुणाकरगुप्तशिष्यस्य शुभाकरगुप्तस्य ।"

³ The owner of the Ms. was the translator Ba-ri Rin-chen-grub (1102-1111 A. D.)

⁴ गृह्यतस्त्वोपदेश in 'T'

XI	38.	श्रीसंवरस्तोत्रटीका	वज्रपाणि ¹	"	47	..	Incomplete
	1.	39. ... महायानसूत्र	..	"	20 $\frac{2}{3}$ X 2 $\frac{1}{3}$..	"
	2.	40. महायानविशिका T	नागार्जुन	शारदा	"	..	"
	3.	41. ...	प्रज्ञालम्बि	..	"	..	"
	4.	42. रत्नगुणसञ्चयगाथा T	हरिभद्र	..	"	..	"
			-व्याख्या ²				
	5.	43. महायानोत्तरतन्त्र T	(मंत्रेयनाथ)	शारदा	"	..	"
	6.	44. सूत्रालंकार (वि) भंग ³	..	"	"	..	"
	7.	45. अभिसमयालंकार प्रज्ञोपदेशशास्त्र	..	वर्तुल	"	..	"
	8.	46. अभिसमयालंकारालोक T	(हरिभद्र)	पुराण नगरी 20 $\frac{2}{3}$ X 2 $\frac{1}{3}$	"
			IV. Ngor monastery (one day's journey from Si-gar-tse)				
I	1.	47. अर्थविनिश्चयसूत्र T	..	वर्तुल	22 $\frac{2}{3}$ X 2	16	.. page 13 missing
	2.	48. अर्थविनिश्चयसूत्रनिबंध ⁴	वीर्यश्रीवत्त	"	"	44	.. Complete
	3.	49. भूतडासर्तन्त्र T	..	"	"	23	.. Incomplete

¹ The Indian paṇḍita (1066 A. D.), teacher of the translator Ba-ri-lo-tsa-va.

² भगवद्गुणस्तंभयगाथापंजिका in T

³ Owner of this book was the Indian paṇḍita मणिकश्रीज्ञान, a contemporary of Bu-ston (1290-1364 A. D.)

⁴ The Colophone says—"आसीत्सौगतो नाथः प्रजायाः पृथुविक्रमः । घ र्म पा ल (740-800 A. D.) इति ख्यातो राज्ञे तस्य महोदये ॥ श्रीनालन्दाविहारे स्मिन् कृतिभिर्भूजितेन्द्रियः । वीर्यश्रीदत्तनाम्नेन कृतं तेन निबन्धनं ॥ त्रयोदशशतान्यस्य श्लोकार्च पञ्चसप्ततिः ।"

4.	50.	भूतडाभरभट्टारकसाधन	..	"	$22\frac{2}{3} \times 2$	8	..	Complete
5.	51.	भूतडाभरमण्डलोपधिक ¹	सुभूतिपालित ²	"	"	13	..	"
6.	52.	कुशुलकल्प	..	"	"	10	..	"
7.	53.	आदिकमवितार	मंजुकीर्ति ³	सागधी	"	13	..	"
8.	54.	बुद्ध... (पूजाविधि)	"	..	"	10	..	"
9.	55.	आदिकमवितारप्रतिबद्ध	"	..	"	5	..	"
II	56.	अष्टसाहस्रिकाप्रज्ञापारमिता ⁴	T ..	रंजन	$22\frac{2}{3} \times 2\frac{1}{6}$	3-207	6	Incomplete
III	57.	"	⁵ T	"	$22\frac{2}{3} \times 2$	174	6	Complete
IV	58.	"	⁶ T	"	$22 \times 2\frac{1}{6}$	233	6	"
V	59.	अष्टसाहस्रिकाप्रज्ञापारमिता ⁸	T ..	रंजन	$21\frac{1}{3} \times 2\frac{1}{6}$..	5	Incomplete

¹ In the Colophone—"...सम्बत् ५१ पौषदिनं पुस्तकेयं भिक्षुशीलाकरगुप्तस्य ।"

² "महापंडितमहामंडलाचार्य ।"

³ "पण्डितस्थविर ।"

⁴ The last leaf and two wooden covers have beautiful paintings.

⁵ Beautiful paintings on three leaves and two wooden covers.

⁶ In the Colophone—"श्रीगीन्द्रगाढी । शिखिनेत्रयुते वह्नी (323 N. E.=1203 A. D) गते नेपालवत्सरे । राज्ञो ह्य (?)

रिसलदेवस्य ह्याते सुकीर्तिमालिनः ॥ मासे दुस्थिति सितेपक्षे दशम्याम्बुधवासरे ।"

⁷ Beautiful paintings on five leaves and two wooden covers.

⁸ In the Colophone—"सौराजमद्रसुतस्य परमोपासकरसिकस्य यदन्नपुण्यं... महाराजाधिराज...क परमसौगत श्रीमद्रामपालदेव (1078-1120 A. D.) प्रवर्द्धमानविजयराजसम्बत् ८ जेष्ठदिने ६ केंडगलकोदो लिखितेयं...।"

VI	60.	अष्टसाहस्रिका प्र० पा० ¹ T	..	भागधो	14×2 $\frac{1}{2}$..	6	Incomplete
VII	I.	61. " " ² T	..	"	22×2 $\frac{2}{3}$	202	6	Complete
	2.	62. व्याकरण (?)	..	"	"	10	7	Incomplete
VIII	I.	63. अष्टसाहस्रिकाप्रज्ञापारमिता T	..	रंजन	21 $\frac{1}{2}$ ×2	..	5	"
	2.	64. "	..	"	"	..	5	"
	3.	65. ... (काव्य-) टीका	..	कुटिला	"	..	6	"
	4.	66. (दर्शनग्रंथ)	..	"	"	4	6	"
	5.	67. एकवृक्षादिटीका	..	"	21 $\frac{1}{2}$ ×1 $\frac{2}{3}$	2	4	"
	6.	68. महायानोत्तरतंत्र T	(संज्ञेयताथ)	"	21 $\frac{1}{2}$ ×2	11	7	"
	7.	69. (दर्शनग्रंथ)	..	"	"	3	8	"
	8.	70. प्रकरणयोगपीठ	..	"	"	5	5	"
	9.	71. चक्रसंवरविवृति	..	"	"	..	8, 11	"

¹ In the Colophone—"...महायानयायिनः परमोपासक जयपुरीय साधु श्रीपरधरसुत साधु श्रीमूर्तिधरस्य...सम्बत् १३३४ (1277 A. D.) श्रीकोणनगरे श्री व न रा ज देवस्य विजयराज्ये...फाल्गुण दिने ३० बुधवारं पूर्णिमायान्तिथौ पूर्वफाल्गुणी-नक्षत्रे सिंहराशौ चन्द्रे ।"

² In the Colophone—"सम्बत् अष्टत (283 N. E.=1163 A. D.) भाद्रपद.....श्रीमच्छंकरदेवराज्ञे श्रीलजलुक (?) वास्तव्य गंगारणकेन लिखितेयमिति ।" ... In a later ink—"सम्बत् अ छ ९ (289 N. E.=1169 A. D.) फाल्गुण कृष्णाष्टम्यां शुक्रदिने जेष्ठनक्षत्रे मीनसंक्रान्ति महापर्वनि प्रसस्तानि ।"

IX	10.	72.	गुह्यसमाज T	..	दुदिल	$21\frac{1}{2} \times 1\frac{3}{4}$	33	6	Incomplete
		73.	शतसाहसिका प्रज्ञा पारमिता ¹ T	..	रंजत	$22\frac{3}{4} \times 2\frac{1}{4}$	639	6	" ²
X	1.	74.	न्यायविन्दु अनूटीका (धर्मेत्तरप्रदीप ³)	दुर्वैकमिश्र	सागधी	"	84	8	Complete
	2.	75.	(हेतुविन्दु-अनूटीका) ⁴	"	"	"	70	8	"
XI	1.	76.	महामंत्रानुसारिणी महाविद्याराज्ञी ⁵ T	..	रंजत	$21\frac{1}{2} \times 2$	1-10	6	Illustrated
	2.	77.	महासहस्रप्रदीप ⁵ T	..	"	"	-17	"	"
	3.	78.	महाभायूरी विद्याराज्ञी ⁵ T	..	"	"	-40	"	"
	4.	79.	सैतवती महाविद्याराज्ञी ⁵ T	..	"	"	-42	"	"
	5.	80.	महाप्रतिसरा महाविद्याराज्ञी ⁵ T	..	"	"	-58	"	"

¹ The last leaf and wooden cover have multi-colour paintings.

² Begins from Chapter xxxviii.

³ A sub-commentary on Dharmottara's gloss on Dharmakīrti's work न्यायविन्दु ।

⁴ A sub-commentary on Dharmākaraḍatta's gloss on Dharmakīrti's work हेतुविन्दु ।

⁵ They are also called पंचरक्षा ।

⁶ In the Colophone—"शाक्यभिक्षोः स्थविर ज या क र गु प्त स्य ... कल्याणसहस्रभाजनस्य प र म सौ ग त श्रीमद् गोविन्दचन्द्रदेव (1110-55 A. D.)स्य प्रवर्द्धमान विजयरा...सम्बत्सरे लिखयमानं श्रामणपासि शुक्लपक्षे पञ्चम्यान्तिथौ बृहस्पतिवारे चित्रनक्षत्रे श्रीविक्रम ... ।"

6.	XII	81. महाकालसूत्र T	..	भागधी	"	37	"	Incomplete
1.		82. (चांद्रव्याकरणटीका, सुबल)	..	भागधी	$21\frac{1}{3} \times 2\frac{1}{3}$	16	5	"
2.		83. कलापवृत्ति T	दुर्गासिंह	मैथिली	"	88	7	"
	XIII	84. त्रियासमुच्चय ¹	संजुग... ¹	नेवारी	$13\frac{1}{3} \times 2\frac{1}{3}$	333	7	Complete
	XIV	85. कालचक्रसूत्र ² T	$12\frac{2}{3} \times 2$	120	6	"
	XV	86. सांकथ्यविनिश्चय from अभिधर्मसमुच्चयभाष्य T (यज्ञोभिन्न)	..	भागधी	$11\frac{1}{3} \times 2\frac{1}{3}$	149	6	"
2.		87. (अर्थ) विनिश्चयसूत्र T	..	"	"	7	7	"
3.		88. (अर्थ) विनिश्चयसूत्रनिबन्धन T वीर्यश्रीदत्त ³	"	"	"	41	9	"
4.		89. छन्दोरत्नाकर T रत्नाकरशास्त्रिपाद ⁴ मैथिली	"	"	"	27	6	"
	XVI	90. भागवृत्ति पुरुषोत्तमदेव "	"	"	12×2	..	7, 8	Complete (?)

¹ "महामंडलाचार्य पंडित" In the Colophone—"सम्बत् ४२५ (N. E.=1305 A. D.) फाल्गुणसुद्धि त्रयोदश्या तिथौ आदित्यवत्सरे मघनखते ... (donor) स्वयम्भूवज्र भगवत् परिनिवृत्तेष्ट्याधिकाष्टादशशते त्रयोविंशति (1823?) वरसाधिके दिवसाधिके षण्मासाधिके परमोपासक श्रीमुक्तिदासेन लिखितम् ।"

² In the Colophone—"सम्बत् ३१० (310 N. E.=1190 A. D.) श्रावण शुक्ल ... ।" It is preserved in Nepal Darbar Library (New Series) तै. 292,602.

³ In the Colophone—"आसीत्सौगतो नाथः प्रजायाः पृथुविक्रमः । धर्मपाल इति ख्यातो राज्ञो तस्य महोदये । श्रीनालन्दा विहारेस्मिन् भूतो भिक्षुजितेन्द्रियः । वीर्यश्रीदत्त नाम्नेदं कृतं तेन निबन्धनम् । अलेखि श्रावणे शुक्ले रश्मिचन्द्राग्नि (310 N. E.=1190 A. D.) हायने ।"

⁴ "कालिकालसर्वज्ञ ।"

XVII	1.	91.	हेवज्रटिप्पण	सरोवज्र	भागधी	$11\frac{1}{3} \times 2\frac{1}{2}$	31	7	Complete
	2.	92.	हेवज्रीका ¹	..	"	"	31	7	"
	3.	93.	हेवज्रसाधन (तत्त्वावतार)	..	"	"	13	7	"
XVIII	1.	94.	पंचक्रम T	नागार्जुन	नेवारी	$12\frac{1}{3} \times 2\frac{1}{2}$	1-13	9	"
	2.	95.	यज्रसत्त्वसाधन T	चन्द्रकीर्ति	"	"	-19	"	"
	3.	96.	अनुत्तरसंवर	शाक्यमित्र	"	"	-21	"	"
	4.	97.	उत्पत्तिक्रमसाधन	चन्द्रकीर्ति	"	"	-28	"	"
	5.	98.	पिंडीक्रम T (?)	अंगुरिपाद	"	"	-38	"	"
	6.	99.	बलितत्त्वाधिकार	..	"	"	-42	"	"
	7.	100.	कर्मन्तविभागासौलावण etc.	..	"	"	-59	"	Incomplete
	8.	101.	व्याकरण (?)	..	भागधी	$12 \times 1\frac{2}{3}$	"
XIX	1.	102.	श्रमणरकारिका टीका	जयरक्षित	"	10×2	..	5	Complete (?)
	2.	103.	उपसम्पदाज्ञप्ति	..	"	"	28	5	"
XX	1.	104.	त्याज्यस्तप्रक्रिया (कलाप) T	सर्वधर	"	$12\frac{2}{3} \times 2\frac{1}{2}$..	6	"

1 In the Colophone—"सम्बत्सर २१० (? 1090 A. D.) माघमासे श्री र उ धर्ममहाविहारस्थाने तस्मिन् वर्षे संघभट्टारकैः पञ्चाशत् शुद्ध धान्यमानिकाः प्रदत्ता अङ्कतोपि धान्यमानि ५० ॥ द्वितीयवर्षे शिवका तण्डुलधान्ये पञ्चाशन्मानिकाः । अङ्कतोपि धान्यमानि ५० ॥ तृतीयवर्षे आर्द्रधान्यमानिकाः सार्द्धदश जटुलग्रामस्य भूपमुंसाग्रामस्य धान्यमानि सप्त [दश] । अङ्कतोपि धान्यमानि १७ ॥ चतुर्थे जटुलग्रामस्य धान्यमानिका दश ... ।"

XXI	2.	105.	अभिषर्माकोशकारिका T	वसुबन्धु	"	$11\frac{1}{3} \times 1\frac{2}{3}$	1-43	4	Incomplete
	3.	106.	चण्डमहारोषणतंत्र T ¹	..	"	$10\frac{1}{3} \times 2$	2-48	5	"
	1.	107.	(व्याकरण टीका)	प्रज्ञावर्म ²	शारदा	12×2	23	6	Complete ?
	2.	108.	(वज्रयान ग्रन्थ)	..	कुटिला	"	..	6	" (?)
	3.	109.	काशिकादिवरणपंजिका ³	जितेन्द्रबुद्धि	सैथिली	$12 \times 1\frac{2}{3}$	40	5	(Pāṇini 1.1)
	4.	110.	बोधिचर्यावतार T	ज्ञान्तिदेव	मागधी	"	14	..	Incomplete
XXII	5.	111.	(वज्रयान work)	..	"	12×2	"
		112.	(गुह्यसमाज-) प्रदीपोद्योतन						
XXIII			टीका ⁴ T	चन्द्रकीर्ति	"	$12 \times 2\frac{1}{3}$	176	7	Complete
		113.	कालचन्द्रटीका ⁵ T	(अवलोकितेश्वर)	"	10×2	..	5	" (?)

विमलप्रभा

¹Nepal Darbar Library (New S.) वे. 220. and ते 661. 768.

²In the Colophone—"उत्तरापथिक चर्खलदेशजन्मा प्रज्ञावर्मणः । ... कश्मीराधिष्ठाने ... श्री तिडिणी (?) ग्रामे हरिवनधर्मविहारे सम्वत् ४५८ (?) लुति (?) श्रीमन्महीपालदेव विजयिनि ।"

³"लक्ष्मणदेवषट्पञ्चाशताब्दीय राज्ये ... ५६ श्रीमद्वीरसिंहदेवस्तन्यमानायां तीरभुक्तौ शालमलीपाटके स्थित्वा लिखितमिदं छात्रश्रीशुभञ्जकदाशेन ... मार्गं शुदि १४ कर्लोगेश्वरगुह्याख्यात् महापंडित स्थविर साधुकीर्तिचरणैः ।"

⁴Donor is "श्रामणेर गुणाकरपाल" ।

⁵Nepal Darbar Library (New S.) ते 600.

XXIV	1.	114.	काव्यादर्श T	दण्डी	"	$10\frac{2}{3} \times 2$	23	7,8	Complete (?)
	2.	115.	विशिकाविवृति	..	"	$11\frac{1}{3} \times 2\frac{1}{2}$..	7	"(?)
	3.	116.	सूत्रालंकार T	मैत्रेय	"	"	..	7	"(?)
	4.	117.	अभिसमयसमुच्चयटीका	..	"	"	..	7	"
XXV	118.	हेवज्रङ्किनीजालमहातन्त्रटीका (वज्ररत्नावली) ¹	आर्यदेव	"	"	$10\frac{2}{3} \times 2\frac{1}{2}$	239	5	"(?)
XXVI	1.	119.	हेवज्रसाधनोपयिक	सरोव्वहाव	कुटिला	$11\frac{1}{3} \times 2\frac{1}{2}$	1-8	7	Complete
	2.	120.	हेवज्रास्थयुगलद T	अद्वयवज्र	"	"	-22 ²	"	"
	3.	121.	हेवज्रसत्त्वविकाश	विवाकरचन्द्र	"	"	-46	"	"
	4.	122.	हेवज्रसाधन ज्ञानप्रदीप	"	"	"	-61	"	"
	5.	123.	चित्तविशुद्धि	"	"	"	-62	"	"
	6.	124.	हेवज्रबलविधि	"	"	"	-65	"	"

¹In the Colophone—"कृतिरियं योगिनः केलिकुलिञ्जस्य (=लीलावज्रस्य) । देय धर्मोयं ... परमोपासक श्रीअल्लव घोषस्य ... परमेश्वर परमभट्टारक परमसंगित महाराजाधिराज श्रीमत् मदनपालदेव (1134-53 A. D.) प्रबद्धमान विजय-राज्ये सम्बत् १९ भाद्रपदे १३ ।"

²On this page the Paṇḍita (Vajrapāṇi) who translated this work into Tibetan Stan-gyur. Rgyud. XLVI. 22, inserted a verse, eulogizing his teacher—the author—"यस्य प्रसादकिरणैः स्फुरितात्मतत्त्वतत्त्वप्रभाः परिकु (sic?) प्रहृष्टान्धकारः । यस्य (sic) अनाविलदृशः स्वविलासमुच्चैः तस्मैः (sic) नमः कृतिरियं गुह्यभास्करस्य ॥"

7.	125.	हेवज्रविशुद्धिसाधन ¹	T	अवधूतिपाद	"	"	-80	"	Complete
8.	126.	हेवज्राभिसमयतिलक	T	शाक्यरक्षित	"	"	-107	"	"
9.	127.	हेवज्रसाधन	T	अनङ्गावज्र	"	"	-114	"	"
10.	128.	"	T	"	"	"	-123	"	"
11.	129.	भवशुद्धि		करुणाबलवज्र	"	"	-140	"	"
12.	130.	परमगंभीरोत्तानक्रम		दिवाकरचन्द्र	"	"	-156	"	"
13.	131.	हेरुकसाधन	T	गर्भपाद	"	"	-160	"	"
14.	132.	"		अल्लवज्र	"	"	-164	"	"
15.	133.	हेरुकभट्टारकसाधन		आनन्दगर्भपाद	कुटिला	"	-186	"	"
16.	134.	हेवज्रसाधन		महदपाद	"	"	-197	"	"
17.	135.	"		सहजवज्र	"	"	-201	"	"
18.	136.	(हेवज्र) पूजाविधि		शास्वतवज्र	"	"	-202	"	"
19.	137.	अभिसमयक्रम		..	"	"	-204	"	"
20.	138.	हेवज्रसाधन		..	"	"	-218	"	"
21.	139.	"		ज्ञानवज्र	"	"	-224	"	"
22.	140.	हेवज्रस्तुति		समाधिवज्र	"	"	-228	"	"
23.	141.	"		..	"	"	-230	"	"

¹ "हेवज्रविशुद्धिनिधि" in T.

24.	142.	हेवप्रचक्रावशिका	सरोश्ववज्र	"	"	-231	"	Complete
25.	143.	हेस्कस्तुति	कण्ठपा	"	"	-231	"	"
26.	144.	हेवजयोगिनीस्तुति	..	"	"	-235	"	"
27.	145.	नैरास्यस्तुति	..	"	"	-235	"	"
28.	146.	नैरास्यसाधन	..	"	"	-245	"	"
29.	147.	"	रत्नाकरशांति	"	"	-249	"	"
30.	148.	"	दिवाकरचन्द्र	"	"	-267	"	"
31.	149.	बलिचक्रविधि	..	"	"	-271	"	"
XXVII	150.	अमरकोशटीका ¹	सुभूतिचन्द्र	मागधी	12×2½	192-389	7,8	Incomplete
XXVIII	151.	(कविकामधेनु) हेष्कसाधनपडिजका	..	"	10½×2	123	5	Complete
XXIX	1.	कलयपव्याकरणटीका	उत्सवकीर्ति	"	"	123	5	Incomplete
XXX	2.	त्रिलिङ्गाग्रकरण	मंजु..	"	"	88	6	Complete
XXXI	154.	... (सहायन) सूत्र	..	"	7½×2	174	5	"
	155.	हेष्काभिधानमंत्रोद्धार etc.	..	सैथिली	12×2	..	5	Incomplete

¹ In the Colophone—"सम्बत् ३१३ (313 N. E.=1191 A. D.) फाल्गुण कृष्ण तृतीया बृहस्पति.....!"
Lal Chand Library (D. A. V. College, Lahore) contains one MS. of it.

XXXII	156. Loose leaves	on व्याकरण, लक्षण etc. Incomplete
XXXIII	1. 157. रसप्रकाशमालेण्डु*	गोविन्दनाथ नागरी	10×3 $\frac{1}{3}$	44	6	Complete
	2. 158. नैरास्यसिद्धि*	जेतारिपाद शारदा	8 $\frac{2}{3}$ ×3	..	7	"
XXXIV	1. 159. धर्मपद ²	.. मागधी	10 $\frac{2}{3}$ ×2	21	6	"
	2. 160. मध्यात्तविभङ्गाकारिकाभाष्य ³ T वसुबन्धु	..	"	40	6	"
XXXV	3. 161. वनरत्नस्थविरस्तोत्र	.. नेवारी	10 $\frac{2}{3}$ ×1 $\frac{5}{16}$	1	4	"
	4. 162. अचलरुमद्वय T	वनरत्न	"	2	4	"
	1. 163. एकजटास्तोत्र	.. नागरी	6×1 $\frac{2}{3}$	2	6	"
	2. 164. गणपतिहृदयधारणी	..	7 $\frac{1}{3}$ ×1 $\frac{5}{16}$	3	5	"
XXXVI	3. 165. पंचरक्षाबलि	.. मैथिली	8 $\frac{2}{3}$ ×1 $\frac{1}{3}$	4	4	"
	4. 166. वज्रसूची	.. नागरी	"	10	4, 5	"
	167. Loose leaves	Tamil वर्तुल	51 $\frac{1}{3}$ ×1 $\frac{1}{3}$

1. In the beginning of the book (which is in modern Nāgari character) the author writes—
 —“गुर्जरावल्योत्पन्ने शूरादित्यद्विजोत्तमः । तस्योद्भव सुतः ज्ञातो गोविंदः शिवपूजकः ।”

² Pāli Dhammapada, translated into Samskrit by the Indian paṇḍita=वनरत्न (1384-1468 A. D.) who was ordained in Ceylon. “मनो (Sic) पूर्वगम.....!”

³ “मध्यात्तविभंग टीका” in Stan-gyur. Mdo. XLIV.

* Written on paper.

XXXXVII	1. 168. सर्वज्ञसिद्धिसंक्षेप	शंकरनन्दन	बतुल	10 $\frac{2}{3}$ X 2	..	7	Complete
	2. 169. A Commentary on some Nyāya text	रंजन		11 $\frac{1}{3}$ X 2	70	6	"
XXXXVIII	3. 170. तर्करहस्य	..	नेवारी	10 $\frac{2}{3}$ X 2 $\frac{1}{2}$	50	7	"
	1. 171. वादव्यापटीका (?)	..	कुटिला	11 $\frac{1}{3}$ X 2 $\frac{1}{2}$	42	10	"
	2. 172. रतिरहस्य	कोकपंडित	"	10 $\frac{2}{3}$ X 2 $\frac{1}{2}$	17	11	"
	3. 173. प्रज्ञालंकारकारिका	..	मागधी	11 $\frac{1}{3}$ X 2	25	6	"
	4. 174. सर्वज्ञसिद्धिकारिका	..	"	"	"
	5. 175. आगमप्रासायक्यकारिका	..	"	"	"
	6. 176. वादव्याय ¹ * T	धर्मकीर्ति	कुटिला	12 X 2 $\frac{1}{2}$	20	9, 10, 11	"
XXXXIX	1. 177. प्राप्तिमोक्षसूत्र ²	..	मागधी	10 $\frac{2}{3}$ X 2	..	5	"
	2. 178. सुभाषितकोश ³	भोमाजुनसोम	"	"	41	12	"
		V. Gu-rim-lha-khang library of Sa-skya			59	10-19	II, III Chapters
I	179. वार्त्तिकालंकार†	प्रज्ञाकरगुप्त	बतुल	27 X 4			

¹ In the Colophone—"कुतिरियमाचार्यधर्मकीर्तिचरणानां ॥ त् ॥ अलेखिवागीश्वरेणेति ॥"

² This book belonged to the Sect—"महासाधिकलोकोत्तरवादी ॥" In the Colophone—"शान्वयभिधु विजयभद्र लिखितमिदम् ॥"

³ In the beginning of the book author says—"नानाकवीन्द्रवचनानि मनोहराणि संह्यावतां परमकण्ठविशूषणानि । आकम्पकानि शिरसश्च महाकवीनां तेषां समुच्चयमनर्घमहं विधास्ये ॥" A copy of this book is found in the collection of the Rājaguru Paṇḍitarāja Hemarāja Śārman (Nepal).

* Is in course of publication as an Appendix to the next June issue of J.B.O.R.S.

† Appearing as an Appendix in the next March issue of J.B.O.R.S.

II 1.	180.	अमरकोशटीका (कामधेनु) सुभूतिचन्द्र	मागधी	22½ × 2½	9	7, 8	1-8, 10 pages
2.	181.	(व्याकरणटीका)	"	"	1	7	16th page
3.	182.	(विनयटीका)	"	23 × 2½	3	7, 8	Incomplete
4.	183.	(पंचरक्षा)					
		महामायाविद्यारानी etc.	रंजन	22 × 2½	43	6	46-68 pages
5.	184.	अष्टसाहसिकाप्रज्ञापारमिता ¹	मागधी	21¾ × 2	137	7	Incomplete

¹ In the Colophone page 68b—“देयधर्मोयं प्रवरमहायानयायिनः महासाभन्ताधिपति महाराजाधिराज महा-
माण्डलिक श्री रुद्रमाणसुत परमोपासक राजपुत्र श्री विक्रमाणस्य यदत्र³ पुण्यस्तद्भवत्वाचार्योपाध्याय माता पितृ पूर्वङ्गमं कृत्वा सकल-
सत्वरशेरनुत्तर ज्ञान फलावाप्त्य इति ॥ ॥ श्रीमन्मदनपालदेवस्य (1134-53 A.D.) राज्य सम्बत् १७

नमोस्तु रत्नत्रितयाय नित्यं । लोकत्रयेध्वान्तविनाशनाय ।
सर्वाश्रमाणामपि मण्डनाय दिवापि रात्रावपि भास्वराय ॥⁴
वङ्गशोच्छेदो न केषामभवदिह महीमण्डले पाथिवानाम् (1)
एतस्मिन्मानवङ्गस्य स्वयमधिकलसत्कर्मनिर्माणरम्ये ।
सत्यत्यागप्रतापाभ्युदयनयदयाचारिनिःसीमसौम्ये (1)
मर्यादारक्षितक्षमाबलयमूलशतं साङ्ख्यमासन्नरेन्द्राः ।
श्रीबलमान नृपते (२) त्रपता श्रीरुद्रमाननृपतेश्च ।⁵
श्रीधर्ममाणनृपतिर्बभूव तनयो नयनिपुणः ॥
उच्छेदमत्रापि कुटुम्बमदादाशङ्क्य सौश्रात्रविशुद्धसिद्धिः ।
व्याजेन यस्य क्षितिर्दक्षणाथ धर्मावितारं पुनरप्यकार्षीत् ॥
तस्यानुजो विक्रमाणनामा शत्रून्समुत्सार्य भृशं भुजाभ्याम् ।
आवेष्ठयन्भूमिमामका⁶”

"ELEMENTS OF MITHRA-CULT APPROPRIATED BY CHRISTIANITY"

By the Rev. K. Giebens, S. J., Ph. and Litt. D.

Professor Poure-Davoud publishes in *The Journal of the Bihar and Orissa Research Society*,¹ an article entitled "Mithra-Cult" which contains an attempt at a comparative history of the religions of Mithra and Christ, as is shown by the following headings: "The traces of Mithraism in Christianity" and "The elements of Mithra-Cult appropriated by Christianity."

The writer states his views clearly in the following words:—"Even during this twentieth century, some of the bigoted Christian scholars persistently labour, like the Christians of the third and fourth centuries, to conceal the truth. But some of the learned and impartial authors, who consider all knowledge and science as sacred, and to whom all knowledge is esteemable, as any prophet or angel, have not hesitated from telling the truth. They openly write that some principles, and most of the formal rites of the faith of Christ, are derived from Mithraism . . . From the smallest things, just like bells, to the highest beliefs, such as Christ sacrificed his life for the sake of the salvation of mankind—all these are taken from the Mithra-Cult."

This is, no doubt, a sweeping assertion. Unhappily, it does not rest on a careful examination of the documents, on an accurate comparison of the terms to be compared, or on a solid argumentation.

No one will deny that a cult may borrow elements existing in another cult. But there is borrowing and borrowing. If one cult takes from another, *characteristic* rites or doctrines, which constitute for it really *new* acquisitions, we may and must speak of substantial dependence, of "appropriation and usurpation".² But if a

¹ September 1933, pp. 255-280.

² Passages between inverted commas in the following pages are taken, unless otherwise stated from the article at hand, but *Italics* are mine.

cult is found to have a few of those secondary rites which are common to many religions, simply because they are human, it would be preposterous to speak of "appropriation and usurpation." The similarity of two forms of worship in a few such rites is of small consequence. It might be a matter of research for the historian to ascertain the origin of the ritual use of water, music and bells, or of the kneeling posture during prayer which we meet with in both Christianity and Mithraism. Have both cults discovered and adopted them on their own accord? Has Christianity taken them from Mithraism, or from another religion; or again, Mithraism from Christianity, or another cult? Whatever may be the result of this investigation, such trifling points of similarity would entitle nobody to speak of appropriation or usurpation.

Christianity has, in fact, taken, in course of time, some of these secondary ceremonies from non-christian religions—we do not say from Mithraism. But it has transformed and penetrated with its own spirit what it has taken from elsewhere; and generally, it has borrowed ceremonies with a view to eradicate more surely the pagan habits of its recent converts and the better to imbue the new Christians with its own religious conceptions. As for characteristic rites and any point of doctrine, we could prove that Christianity has never appropriated anything, either from Mithraism or any other pagan religion. Catholic works, treating these questions and satisfying the severest exigencies of historical criticism, are not difficult to find. Our purpose however, more practical and imposed upon us by the article published in *The Journal of the Bihar and Orissa Research Society*, is before all to show that Professor Poure-Davoud's article does not satisfy the requirements of historical and critical research and that it does not contain a single proof that Christianity has appropriated any rite or belief at all from Mithraism.

We first remark that the Professor does not show himself well acquainted with Christianity. He speaks of Christian beliefs and practices which do not exist, e.g., of prayers being said towards the East, South and West at different times of the day; of Ascension as falling on a Sunday, whereas it cannot but fall on a Thursday; of the "bridge across the infernal fire". These utterances are not the

only ones which point to an ignorance, hardly to be condoned in one who assumes to explain the origins of Christian doctrines and ceremonies.³

The great authority on Mithraism is M. F. Cumont. Professor Poure-Davoud repeatedly translates or summarizes passages from the works of the Belgian savant, without even mentioning his source of information.⁴ Without taking the same liberty, we cannot but acknowledge our immense indebtedness to the indispensable works of the same writer.

Not any random method leads to well established and determined conclusions. In comparative history, as is the present case, a vague similarity of some beliefs and rites in two cults does not of itself constitute a proof of dependence. The following remarks will not, therefore, be out of place:—

1. Before all, it is necessary to consider the *essential* elements and the sum-total or *complex* of the beliefs and ceremonies which exist in the religions to be compared. Indeed, in all religions, however much alien to one another, some traits of similarity are bound to exist. Man after all is everywhere man, and the ways by which he can express his feelings to the divinity are limited in number. Some secondary similarities, existing between two religions, are not, therefore, at once signs of dependence, any more than the secondary similarities existing between a Chinese, a Negro and a European prove that they are of the same race. As for the beliefs and characteristics which present a *prima facie* characteristic resemblance, it is of the utmost importance—if we do not want to draw rash conclusions—to examine and state accurately what these concretely are and really mean in each

³ Names are often spelled inaccurately: Licibus (twice for *Licinius*), Dio Cassus (*Cassius*), Lucuis (*Lucius*), Vosages (*Vosges*), etc. The expression "Sol Natalis Invicti" which is found in one of the rare express quotations from M. F. Cumont, is incomprehensible and found nowhere in that writer, who uses "Natalis Solis Invicti" in reference to the birthday of the unconquerable Sun.

⁴ We point out only one instance: pp. 267-268, to be compared with M. F. Cumont's *Les Mysteres de Mithra* (1902 2nd. Ed.) p. 29. Several historical inaccuracies have crept into this passage, which are not found in the work of M. F. Cumont. And this is not the only case.—All our quotations from M. F. Cumont are from this work, unless otherwise expressly stated.

religion. What does follow from the fact, for instance, that two religions have "offerings, supplication", a ritual immolation and a sacrificial meal? Absolutely nothing; for if these apparently characteristic actions separate sharply the religious life of any man or society from their private and civil life, it is precisely because they are essential to all religions, however diverse these religions may be. On the principle that parallelism or analogy indicates at once dependence, one might as well say that the use of the bow and arrow, proper to some peoples in India, Australia and America, was borrowed by the one from the other.

2. More than one reliable method, it is true, may be followed in comparative history of religions. The starting point and order of discussion may vary. The historian can start by pointing out a few *well characterized* beliefs and ceremonies, or again a *great number* of less characterized beliefs and ceremonies. In both cases, however, it must be shown that the coincidences cannot be due to both religions drawing simply from the common store of human nature, their own founder, or a third religion. It remains further to be examined which of the two cults has influenced the other; for it is not out of the question *e.g.*, that an older cult tries to compete with a younger competitor by appropriating to itself something of the riches of its new rival.—The historian can follow another method. He can first produce arguments tending to show that in a determined worship there exists a tendency to enrich itself with the goods of others. Provided that fact is well established, the theory of essential appropriations enters into the domain of probability. If then points of contact in time and place and similarity of tenets are discovered, the probability will grow and may, in certain cases, even reach certitude. But, if on the contrary, arguments are produced which establish the exclusiveness of a religion and its constant and utter antipathy to the doctrines and rites of its neighbours, only strong and positive arguments will permit the assertion that there have been effective borrowing and dependence on its part.

3. Further, the simpler solution should be preferred. Hence, it is not historically prudent to presume *e.g.*, that a creed has under-

gone the influence of a religion very different in its conceptions—when another, obvious, explanation is at hand. Again, if a creed appears at a time and in a place and environment where an older creed flourished which can account for the substance and most of the details of the new creed, it is uncritical to affirm, except with strong proofs that this new creed has nothing to do with that congenial creed and that it is, on the contrary, indebted to some other.

4. Finally, it is hardly necessary to state that no historian worthy of the name can write without making a diligent and accurate investigation of the documents, especially of those contemporaneous with the period studied.

These principles, so essential to comparative history, are strangely overlooked in the article before us. And to begin with the principles mentioned in the last place: it is a fact that the Founder and first preachers of Christianity were confirmed Jews, that from their youth they had observed all the ceremonies of the Jewish religion and that during their whole life they faithfully adhered to all its beliefs. The Jewish religion was deeply rooted in their country and practised there for more than a millennium. *All the beliefs* of the Jews are now beliefs of the Christians. Have we then to recur to Mithraism to explain even one of the beliefs common to Judaism and Christianity?

The sacred and official Literature of the Jews is still extant, as are also the books of the New Testament. Both contain much doctrine and history. Yet the Professor does not once use the Old Testament⁵ and does not as much as refer to the New Testament, although it is full of the doctrines and rites of early Christianity. We shall later have to come back on this question; in the meantime we only remark that in the article at hand we have an attempt at *comparative* history which completely neglects the most abundant sources of information available about one of the two terms *compared*.

Perhaps the Professor proposes to establish an a priori probability of Christianity's having borrowed beliefs and rites from Mithraism? We are repeatedly told that Mithraism was of "long standing" and

⁵ Except for its mention of a certain Mithra-Dat.

"deeply rooted". This is, in fact, an argument in favour of the possibility—perhaps some probability—of Christianity's borrowing from Mithraism provided, however, that Mithraism was of long standing and exercised its influence *in the very countries* where Christianity appeared and developed. Now, this condition is in no way fulfilled. The facts are as follows: no trace at all of Mithraic monuments has ever been found in Palestine, where Christianity was born; scarcely any trace of it has been discovered in the rather extensive Greek speaking countries, where Christianity first spread (Greece,⁶ Macedonia, the Roman Province of Asia, Syria, Phoenicia, Egypt, Cyprus, Crete).⁷ "Mithra," says M. Cumont, "*never conquered many followers in the Greek or Hellenized countries.*" We do not deny that "the religions of Christ and Mithra both entered Europe simultaneously", viz., about 70 A.D.; but the Mithraic cult entered it in the north along the Danube,⁸

⁶ The Professor contradicts our statement about Greece. He says that according to Plutarch the pirates of Cilicia performed their rites and offered sacrifices "to Mithra on Mount *Olympia*, i.e., in the very place, which has always been the headquarters of the Greek gods. But if Plutarch mentions Olympus, it is not he who tries to make us believe that the pirates of Cilicia, who were the terror of the Greek, undertook a journey of 800 miles and were allowed to enter the territory of their enemies for the performance of their worship. The solution is much more simple and obvious: the Olympus mentioned by Plutarch is the Town of Olympus in Lycia, in the very country of the Cilician pirates. [The Professor is not happy in this reference. Cilicia was not the city of Tarsus, but a country: the sacred Olympus of the Greeks was a mountain in the north: Olympia was not a mountain, but a city in Elis in the south of Greece. ED.].

⁷ The Professor says: "Looking at the *map* of the ancient Roman Empire (at the end of the 2nd. century A. D.), we can say that *in no country* any god or angel or prophet equalled Mithra in fame." M. Cumont has a special *map* showing the diffusion of the Mysteries of Mithra in the Roman Empire through all the centuries. It indicates traces of the Mithraic monuments at Piraeus in Greece, at Amorium and perhaps Acmonia in the Province of Asia Minor, at Sahin in Syria, at Sidon in Phoenicia, at Alexandria and Memphis in Egypt; none in Macedonia, Bithynia, Cyprus, Crete; i.e., seven in all in these Greek speaking countries. Cf. Cumont, o.c., Ch. II, about the Propagation of Mithraism in the Roman Empire.

⁸ On the spread of Mithraism at the end of the second century A.D., the Professor says: "In short, on the continent of Europe, the sphere of influence of Mithra extended from the shores of the Black Sea to Ecosse. In Africa it reached the borders of Sahara." One gets the impression that the whole of Europe was occupied. Cumont (o.c., p. 36) makes a most important restriction: "From shores of the Black Sea till the mountains of Scotland and on the borders of the Sahara, *all along the old Roman Boundaries* (tout le long de l'ancienne frontiere romaine) the Mithraic monuments abound."

whereas Christianity spread from Palestine, the Province of Asia and Greece, that is, from the east. We have yet to wait another eighty years before both cults meet elsewhere than in Rome. "The territories of the two religious powers", M. Cumont notes, "did not coincide, and both could spread for a pretty long time without coming directly into conflict."⁹ The Professor's statement that "when the religion of Christ came into Europe, it found itself *face to face* with a long standing religion" is, therefore, historically groundless. Does not the probability of Christianity's having appropriated tenets and rites of Mithraism vanish, when, on the one hand, the earliest date of contact has to be put well after 70 A.D., whilst, on the other hand, extant historical documents, written before that date, already witness to the beliefs and essential rites of Christianity?

It is not only the distance which separated both religions during the first fifty—not to say one hundred—years of Christianity which renders it most improbable that the two cults have seriously interacted. The very nature of Christianity, as the documents show it to us from its first appearance and during its further history, makes any substantial appropriation on its part from the polytheistic cults *a priori* most improbable. This reason would hold, even if it were proved that the Mithraic worship flourished in the very countries where the Christian religion appeared and first spread.

As a matter of fact the Christians have always shown themselves uncompromising monotheists. They were always ready to sustain the severest and longest persecutions rather than adore the Emperors or any god of the polytheistic or syncretic cults. Those among them who, yielding to the torments, chose to offer incense on the heathen altars were considered as apostates and renegades. Christianity had therefore nothing of the broad tolerance peculiar to so many religions of the Roman Empire, Mithraism included. From its very beginning it showed itself absolutely exclusive in its beliefs, and never would the Church, in all that was essential, hold any truce with paganism.

⁹ O.C., p. 160.

Such being the case, must not a scholar consider it a priori most unlikely and improbable that Christianity should have appropriated to itself any substantial element—belief or rite—from any of its polytheistic and heathen rivals? The Mithraic cult was one of these. Its power may in the third century have surpassed that of the other heathen cults. This was due to the fact that Mithraism opened its doors to the very different creeds of Persia, Syria and Phrygia, and enjoyed the powerful protection of the Roman Emperors. But, although the Mithraic worship may compare favourably with other syncretic cults of the first centuries of our era, its conceptions are at the antipodes of Christianity. "The two systems were separated by an impassable gulf", says M. Dill,¹⁰ a witness in no way partial to Catholicism.

It must be said, however, that Professor Pourc-Davoud uses an argument which he proposes as an explicit and direct proof for the dependence of Christianity on Mithraism. Armed with antecedent and consequent, this argument has the advantage of being absolutely clear: "The new-born religion," he says, "did not possess under any form the rites or ceremonies or a book, even from its own founder Christ. Consequently, it could not but copy the foreign ceremonies and the usages or in other words, it had to appropriate to itself at least the apparent forms of its rival." In this important statement or process of reasoning *one detail* is exact, viz, that Christ did not, personally, write a book. *All the rest is wrong*; logically, psychologically and historically.

Logically, the consequent does not follow: for, taking even the antecedent to be true, why—if Christianity had to appropriate—could it not have copied from, say, the Mysteries of Eleusis, of Samothracia, of Epidaurus, of Isis and Osiris, of Venus and Adonis, of Orphism, or from other pagan cults¹¹ which existed in various parts of the Roman Empire? Why only from Mithraism?

Psychologically:—The Professor rightly calls Christ the founder of Christianity. Is it possible to have the founder of a religion who

¹⁰ *Roman Society from Nero to Aurelius*, p. 622 sq.

¹¹ The cult of Jupiter Dolichenus was practised in Commagena concurrently with Mithraism and made at the same time as the latter the tour of the Roman Empire. (F. Cumont, *o.c.*, p. 30).

does not teach any doctrine, or impose any rite on his followers? Even if a religion possessed no writings, are we allowed to assert, on this account, that it is a religion without rites and beliefs of its own? Is not the living word of the founder of a cult or philosophy a richer source than any book? Pythagoras did not write; yet was not his doctrine, were not his directions kept by his disciples, who persistently repeated: *Ipse dixit*? Many religions have lived for centuries without a written book. We do well when we acknowledge our ignorance about their original beliefs and rites; but who can affirm that they did not possess any belief or rite?

Historically:—If a historian shows himself more exacting in the case of Christianity and requires written documents, we can fully satisfy him. Christianity possessed written works from its very first generation. The Professor's assertion that "the new-born religion did not possess under any form the rites or ceremonies or a book" is not only historically false, but simply astounding in its boldness. Are there not the Gospels of SS. Matthew, Mark and Luke, containing the preaching of Christ? Are there not the Acts of the Apostles, narrating the spread of Christianity from the death of Christ till the year 62 A.D.? Are there not the Epistles of St. Paul and other Apostles, so full of the primitive Christian doctrines? Have not most of these been written before 70 A.D.? And, not to speak of beliefs, do not these writings record essential rites of Christianity, for instance, Baptism, Eucharist, Confirmation, imposition of hands to confer the Priesthood, Unction for the dying?

The New Testament does testify to primitive Christian rites: the Professor denies the existence of any rites or any book in early Christianity. Are we to suppose then that he is unaware of the existence of the New Testament, even of the Gospels, which are the most widespread writings in the world and available everywhere for a few annas? If, knowing them and their contents, he rejects their early date or their historical trustworthiness, he might at least, as a historian, say so and prove his views; for he himself declares that "impartial authors" must "consider all knowledge and science as sacred" and may not "conceal the truth".

The above remarks can only strengthen the view that the method followed in the article is not likely to lead to any reliable conclusion. The presumption remains, at least equally strong, against the dependence of Christianity on Mithraism.

Yet presumptions must yield to facts. We are therefore ready to admit "appropriations and usurpations" if well-established facts are brought forward. We draw attention, however, to two points: first, that, owing to the above mentioned presumption, the *onus probandi* lies with the Professor; and secondly, that the enumeration of some coincidences between the beliefs and rites of the two religions cannot at once be taken as a proof of interdependence. A theory that has so much against it ought to be substantiated with something more than superficial comparisons. We shall assume the ungrateful task of examining the beliefs and rites in which we are asked to see a dependence of Christianity on Mithraism. However dry this part of our paper may be, it will throw light on the want of method and criticism in the article under discussion.

We begin with the assertions that relate principally to matters of *doctrine*.

1. We are told: "The religion of Mithra existed in the Roman Empire for more than three hundred years, and a good many of its principles and usages have remained in the religion of Christ, e.g. offerings, supplication, the day of Judgment, the belief about the bridge across the infernal fire, purgatory, heaven, hell, account, and proportion of good and bad actions and the future retribution of virtue and vice." As for the determination of time in this statement, we repeat—it is of importance—that these "more than three hundred years" mean the 2nd and following centuries until the 5th and *begin* about 100 A.D., when the doctrines alluded to had been for several decades the object of a very definite Christian teaching. Further, this teaching and its meaning in Christianity was quite different from the Mithraic conceptions. It is only by using the vaguest and most general terms that one can hope to produce the impression of similarity between these beliefs in the two cults. But by that process one may discover similar points of contact with any other religion!

The Professor ought to show that the similarities with the worship of Mithra are striking and characteristic, and not merely superficial. He affirms, without even an attempt at a proof, that there is dependence. When we examine the examples he gives, it becomes a challenge to all critical sense to speak of community of doctrine or appropriation.¹²

2. "The highest beliefs, such as Christ sacrificed his life for the sake of salvation of mankind—are taken from the Mithra-Cult." Let us listen to some details of the slaying of the bull by Mithra and we shall be edified. Mithra is not put to death; Christ is. The death of Christ is a sacrifice; the slaying of the bull by Mithra is not.¹³ Christ is Priest and Victim; Mithra is neither priest nor victim. The death of Christ is a fact of history; Mithra and the slaying of the bull are myths. According to the legend the command to kill the bull is given to Mithra by the messenger of the Sun, viz., the Crow. It is unwillingly that he executes the order and pierces with his dagger the flank of the animal. A miracle now takes place; from the bull's body grow up grains, creepers and grapes; the serpent, scorpion and ant try to poison this wonderful source of life, but in vain. The Moon

¹² In Mithraic belief, the soul pre-exists to its being united to the body. After death, the judgment does not take place at once; for three nights still the human soul hovers about the dead. Only then, Mithra, Sraosha and Rashnu sit as judges. Afterwards the souls have to pass over the Chanvat bridge which is guarded by angels and spiritual dogs. To the pious souls the bridge offers a wide passage, so that they cross it easily. These souls have to ascend the ladder through the spheres of the seven Planets, separated by as many gates of different metals. At each of the gates, they are freed, as of a garment, of one passion. Finally, pure of all vice and sensuality, they reach heaven, where ambrosia will ensure immortality to them. For the wicked the Chanvat bridge is as sharp as the edge of a razor and they fall headlong into the infernal darkness. Hell is, however, not eternal; but lasts only till the day of the Renovation. Between heaven and hell there is an intermediary place, *hamistagan*, destined for those whose righteousness exactly equals their sins; there the souls will suffer only from the heat in summer and the cold in winter.—I dispense with many details which would only further show how little judgment, heaven, hell, purgatory, etc., can be called similar in the Mithraic and Christian religions. Cf. Prof. A. Carnoy, in *Christus* (Beauchesne, Paris, 1923 4th. Ed.) p. 38; M. N. Dhalla, *Zoroastrian Theology* (New York, 1914) p. 55 sq; F. Cumont, *o.c.*, p. 119 sq.

¹³ It is true that the Professor, quoting M. F. Cumont (*o.c.*, p. 111-113), affirms that Mithra *sacrificed the bull*. But the Belgian savant says on the contrary that Mithra *killed (tué)* the Bull, and he *expressly* states that there is question only of killing, *not of sacrificing*. (*Textes et Monuments figures relatifs aux Mysteres de Mithra*, p. 124).

purifies the seed of the bull and from it all kinds of useful animals are born. Mithra's faithful dog preserves the soul of the bull, which ascends heavenward to become the guardian of the herds and flocks. —There is no idea of the redemption of mankind in all this. We find here something of the naturalistic and astrological aspects of the Mithra-worship. What has the redeeming death of Christ in common with such fanciful legends? Has perhaps Mithra become a historical person and Christ a myth? The learned and prudent M. F. Cumont gives the following rule: "Resemblances do not necessarily suppose imitation".¹⁴ But we are now made to believe that not even resemblance is needed to prove dependence and that Christianity has usurped the belief of Mithra the bull-slayer!¹⁵ Rash conclusions, misquotation and vagueness¹⁶ in the statements go here hand in hand.

3. But it is still more in *ceremonies* and rites than in matters of doctrine that the Professor emphasizes the dependence of Christianity on Mithraism. "In the Zoroastrian religion," he states, "the priests used to consecrate bread and water, mix it with Haoma, Sanskrit Soma, and used to eat it during certain religious ceremonies. Also this ancient custom of the Persians accompanied Mithra into Europe. But as there was no Haoma plant in Europe, so that a particular extract could be squeezed out of it, the extracted juice of the fresh twigs of vine was used. . . . Gradually, the juice of the

¹⁴ O.c., p. 163. The same rule is given in *Les Religions Orientales dans le Paganisme Romain* (Paris, 1906, p. xiii) where M. Cumont denies interdependence in the case of similarities at first sight striking.

¹⁵ "The *salvation of the world* is in this *sacrifice*" of Mithra, says the Professor; and this accounts for the belief that "Christ *sacrificed* his life for the *salvation of mankind*." This intentional parallelism is worth noting. Although in the case of Mithraism there is no question of salvation of the sinful world, no more than of sacrifice, expressions are chosen which are apt to convey a fallacious impression of similarity.

¹⁶ Here is one more instance of vagueness in the statements: "When at present the Christians celebrate the Crucifixion and the Ascension of Christ, a holiday was customary with the worshippers of Mithra." As among the Christians the Crucifixion of Christ can be celebrated as early as March 20 and the Ascension as late as June 4, it is no wonder that within this long period of two months and a half Mithraism had a feast! Further, it is not said of which Mithraic feast there is question. I imagine that, if it was a sorrowful one, it must have been copied in the Christian Crucifixion; if, on the contrary, a joyful one, by the Christian Ascension! Is this the accuracy and precision required in a historical study?

fruit of vine, i.e., wine was substituted for the pressed juice of the twigs of the vine-tree. . . . The round loaves of breads, which were used in the religion of Mithra, just as it is common amongst the present Zoroastrians, was either four or six in number. The Avestan word for the bread is *Draona*, and its present form is 'Darun'. All these ceremonies were transferred from Mithraism to Christianity, and they still remain therein. . . . The Christian term 'Eucharist' means the wine and bread used in the ceremonies and considered as the blood and flesh and the soul of Christ. They are the very *Hom* and *Darun* of Mithra, and merely the names are changed."

It is the time to apply a few of the principles that we have enumerated in the first part of this article. One must enter into details and notice, not only the partial and superficial coincidences, but also the divergences; and these are manifest. In Christianity it is nowhere said that there should be *round loaves, either four or six in number*; the Professor is simply inventing. This takes away from his enumeration a similarity that might be styled characteristic if it were really common to Christianity and Mithraism. The Professor mentions two things in the Christian rite: bread and wine;¹⁷ in the Mithraic, a third is added: a cup of water; he admits therefore himself that not 'merely the names are changed.' Then, whereas in the Christian rite genuine wine is indispensable and can be replaced by no substitute, in the Mithraic rite there is indifferently question of *Haoma* or "juice of fresh twigs of the vine" or wine; and water is more important than this *Haoma* or wine. Further in the Christian rite the bread and wine are changed into the sanctifying Body and Blood of Christ, and this change differentiates the Eucharist from ordinary bread and wine; in Mithraism there is no question of anything of the sort; Mithra is not even symbolized by the offering.¹⁸ Finally, it is in no

¹⁷ The Professor rightly does not insist on the use of water in the Christian rite.

¹⁸ The statement that the Zoroastrian "priests used to consecrate bread and water", taken by the Professor from M. Cumont (o.c., p. 133) is not meant by this author to point to a dependence on the part of Christianity. In this connection the following statement of his is worth noting. "We may speak of . . . a 'supper of Mithra' and his companions, but only as we might of 'the vassal-princes of the Empire', or 'the Socialism of Diocletian'. It is a literary device

way certain that in the West wine was substituted by Mithra worshippers for the unavailable Haoma used in the East; this is a conjecture confirmed by no Mithraic monument.¹⁹ It may very well be that, in the West, Mithraism used only bread and water. How then, can anyone affirm and without hesitation, that the Christian Eucharist is "the very Hom and Darun, and merely the names are changed?" We are not sure as to what the Mithraic ceremony was exactly. The divergences at any rate are manifest and manifold and should prevent a prudent historian from asserting dependence. Or rather, the presumptions, of which we have spoken before, should make him say that the theory that Christianity borrowed from Mithraism is far-fetched and unwise. Besides, the Gospels and the Epistles of St. Paul testify to the institution of the Eucharist by Christ. It was not therefore borrowed later on from Mithraism.

4. "Both the groups used to take the holy bath at the time of initiation"—a sufficient sign that the Christian Baptism was "copied" from Mithraism! Is it not, on the contrary, common-sense to say with C. Martindale that "ablution, significant of moral purification, is symbolism to all minds alike?"²⁰ Several cults contemporaneous with Christianity used ablutions with water.²¹ Have they all borrowed the ceremony from Mithraism? And why does the Professor pass over in silence the characteristic Mithraic initiations with honey and blood and speak only of the one with water?

meant to bring out an analogy, or to indicate vividly and approximately a parallel. A word is not a demonstration and one should not hastily conclude from an analogy to an influence. *Preconceived judgments are always the most serious obstacle to an exact knowledge of the past.*" (*Les Religions Orientales*, p. xii).

¹⁹ Cf. C. C. Martindale, in *Christus*, p. 527; and F. Cumont, *o.c.*, p. 133, who says about the Mithraic rite: "They placed before the initiate a loaf and a cup full of water, over which the priest pronounced the sacred formulas. [To the water] wine was then presumably mixed (*on melait sans doute ensuite du vin*)."

²⁰ *Lectures on the History of Religions* (London, 1910, Vol. II) *The Religion of Mithra*, p. 28.

²¹ "There is nothing to be drawn from this common fund of religious ideas, and it would be an unpardonable fallacy to transform these similitudes into proofs of interdependence." F. Prat, *The Theology of St. Paul*, transl. J. L. Stoddard, 1927, Vol. II, p. 386.

5. The Professor is not yet satisfied with these appropriations. "*Almost the whole*," he says, "of the customs and ceremonial part pertaining to Mithraism has been transplanted into the religion of Christ." We shall therefore mention some Mithraic rites: ceremonial use of honey and milk; stripes; dramatic representations of suffering and torment to try the initiate; masks and animal disguises; sacred caves and crypts; seven degrees of initiation (one may obtain successively the rank of Crow, Veiled, Soldier, Lion, Persian, Racer of the sun, Father); offering of a garland on a sword to the Soldier who declares that Mithra is his only crown; a special service daily in honour of the Planet to which the day of the week was sacred; a bath with the blood of a victim slain above the head of a candidate.²² None of these rites are found in Christianity. The list could still be notably lengthened.

Before concluding, let us put side by side two statements from Prof. Davoud's article: first, the text just mentioned that "*almost the whole*" of the Mithraic ceremonies was transplanted into Christianity; and then, that "*most of the formal rites of the faith of Christ are derived from Mithraism*". In good logic then *almost* the whole of the Christian and of the Mithraic Ritual must be one and the same. Are we dreaming? M. Cumont says that any account of history which makes one of the two cults equivalent or noticeably parallel to the other can only be styled a "caricature."²³ The article before us draws that caricature masterfully.

The two religions compared by Professor Poure-Davoud are vastly different from each other in their characteristic aspects; the similarities they present are such that only a superficial observer can consider them as of importance. The steady opposition of Christianity towards any form of syncretism and polytheism; the historical evidence we possess about the doctrines and substantial rites of primitive Christianity; its appearance in a country where Mithraism never entered;—these exclude the influence of Mithraism on any of its beliefs and characteristic

²² F. Cumont, *o.c.*, p. 20 sq. 126 sq., 154, etc. The same author says: "Mithraism was involved, in spite of its austerity, in a questionable alliance with the orgiastic cult of the mistress of Attis (Cybele)." Useless to insist.

²³ *O.c.*, p. 164.

rites.

We make no difficulty in acknowledging that the Christian Church assigned the feast of the Nativity of Christ to December 25, *probably* because on that day was celebrated the pagan feast of *sol Invictus* or *Natalis Invicti* (*Mithrae*), which, be it said in passing, was not originally Mithraic. We say "probably", because the question is a disputed one. The great scholar L. Duchesne²⁴ attributes the fixing of Christmas on this day to considerations that have no relation to any pagan feast. Others hold, with better reasons according to us, that the choice of the date was due to the wish to supplant more easily the heathen festival which we have just mentioned. In 335 A.D.,²⁵ i.e., at the time we find Christmas celebrated in Rome, Mithraism had lost its influence and "was on the wane" in the West. Who can reasonably give the name of "usurpation" to the choice of December 25 for Christmas and speak here of the "dependence" of Christianity on waning Mithraism.²⁶

In such a subject as the comparison between the Christian and Mithraic cults, circumspection and prudence are required. The most precise sources of information are early Christian writers. The Professor refuses them any credit. They "aimed at proving the futility of the Mithra-Cult and propriety of their own faith. Thus, for the critical study of the history of religion, this extremely prejudiced information becomes useless, and it is repugnant to the Persian sense of nationalism".²⁷ The other sources of information

²⁴ *Origines du Culte Chretien* (Paris, 1905, 5th ed. p. 265 sq.

²⁵ B. Botte, *Les Origines de la Noel et de l'Epiphanie* (Louvain, 1932) p. 54; cf. L. Eisenhofer. *Handbuch der Katholischen Liturgik* (Freiburg i. B., 1932) Vol. I, p. 665.

²⁶ The Professor says "that the December 25, had to be declared the birthday of Christ as late as nearly four centuries after him." In the fifth century Mithraism in the West was no more "on the wane", but dead. How, if the affirmation were true, could it influence Christianity from the grave? But the statement is wrong by one century.

²⁷ Whatever be said of the prejudices and supposed uselessness of the early Catholic writers, the point at issue between Christianity and Mithraism is certainly outside any question of *Nationalism*. The concern of the historian is not *Nationalism* but *Truth*. The Mithraic cult, which no one any longer considers as true, is as much beyond the pale of any nationalism to-day as the cult of Zeus is to a modern Greek. *Catholicism* claims to be the only true, and consequently universal, religion; it is free from all nationalism and welcomes and embraces alike all nations.

are for the most part inscriptions, engravings and ruins, the interpretation of which is very delicate and often purely conjectural.²⁸ Yet the Professor neither doubts nor hesitates; the few rites and beliefs that present the vaguest similarity with Christianity are at once identified. What is overlooked is that one part of the so-called "appropriations and usurpations" is easily explained by the fact that both cults are cults of men and that the other part resists any comparison, unless one plays havoc with all methods and prudence. How one can venture to speak of "many *exactly* similar rites" is simply incomprehensible.

The obvious solution of Christianity's having inherited from Judaism or from its own Founder, is not even considered, nor is the possibility—M. F. Cumont says "probability"—mentioned that Mithraism, which has shown itself broadly hospitable to the beliefs and rites of various religions, may have borrowed some details from Christianity as well.

Vague or inexact statements as well as bold assertions abound, while writers are misquoted, documents are passed over in silence, chronology is neglected, logic suffers a great deal. The Jewish and early Christian books are not opened. The many pagan religions of the Roman Empire do not come under consideration. Only one thing counts—Mithraism, although we know it very imperfectly. We know, however, too much about Mithraism, about its conception of the divinity and of man's destiny, about its rites and beliefs, to admit the theory of "appropriations and usurpations" by the supernatural religion of the historical person Christ from the cult of the mythical Mithra.

²⁸ M. Cumont remarks that to write about Mithraism we are more or less in the same position as we would be "had we to write the history of the Church in the Middle Ages, if we had at our disposal only the Hebrew Bible and the sculptured remains of Roman or Gothic porches." (*O.c.*, p. xii).

THE REVENUE ADMINISTRATION OF MIR QASIM IN BIHAR AND BENGAL

(1760-63)

By DR. NANDALAL CHATTERJI, M.A., PH.D.
Lecturer, University of Lucknow

It was for matters of revenue and finance alone that Mir Qasim had any real aptitude or capacity,¹ and this is why his revenue administration bears the fullest impress of his personal supervision, direction, and initiative. Having always had a profound taste for Mathematics, he possessed a natural proficiency in controlling the revenue accounts, and checking the financial administration in general.² During his short rule, he completely changed the spirit of the revenue system which he had inherited from the previous regime, and sought to revolutionise it by introducing into it new principles, and reviving in a new form the methods and ideas that had once been associated with the administration of some of the former Nazims like Jafar Khan, Shuja Khan, or Ali Vardi Khan. The laxity, inefficiency, and corruption that had crept into financial administration in recent years deeply prejudiced him against the whole system, and the policy underlying it. He determined to clear the revenue administration of its chronic wastefulness, jobbery, and irregularities with a high hand, and himself set to infuse into it a vigour that was in a way unprecedented. Mir Qasim's revenue administration is therefore of peculiar interest. It not only gives a perfect insight into his characteristic severity and oppression, but forms the background for the revenue administration of the East India Company in Bengal, Bihar, and Orissa.

The Nawab aimed at thoroughly overhauling the whole

¹ Vansittart's Narrative, II, p. 187.

² Siyar, (Lucknow Text), p. 712.

structure of the revenue administration, and started with the reformation of the central revenue office. The officials of the former regime were all taken to task for alleged misappropriations, and made to disgorge whatever they had been able to amass for themselves.³ With the help of some old 'mutasaddis' of Ali Vardi Khan, the Nawab was enabled to detect numerous embezzlements. The farmers and collectors who had been similarly reported against were all ruthlessly punished, and their private property confiscated indiscriminately. In fact, the wealth of the suspected individuals came to be regarded as sufficient proof of their guilt. New officials were appointed to replace the former incumbents both at Murshidabad, and other places. During his short rule, there was such frequent supersession of officials on the slightest suspicion that nobody was safe, and the Nawab was held in great terror on account of his suspicious character, and ability in accounts. The office of the Diwan, and that of the Naib Diwans changed hands several times during his regime, simply because the Nawab could not place any reliance on the integrity of his officials. He kept a sharp eye on his revenue officials, lest they should misappropriate government funds, and meted out exemplary punishments to offenders. By sheer terrorism, Mir Qasim soon managed to stamp out all corruption and waste.

It is interesting to note that the Nawab sought to check the influence of the Qanungos who were the hereditary record officers of the parganahs, and as such were in possession of all the essential information relating to the value, tenure, measurements, sales, or transfers of the lands. By virtue of their position as Registrars of the lands they⁴ held a unique office in the revenue system of the country. Without their co-operation the efficient collection of the

³ Siyar, p. 696.

Muzaffar-namah (Alld. Univ. MS.), p. 304 etc.

Tarikh-i-Muzaffari (Alld. Univ. MS.), p. 771.

Khulasat (J. B. O. R. S., V, p. 351.)

Beng. Sel. Com., Oct. 26, 1760. (Vice Letter from Vansittart, dated Oct. 24, 1760.)

Reflections on the Present Commotions in Bengal, p. 8.

⁴ Journal of Indian History, Vol. III, Part, 2. Vide Mr. Ramsbotham's article on the Qanungos. His "studies in the land Revenue History of Bengal" (p. 154 etc.) may also be consulted.

land-revenue was practically impossible.⁵ Mir Qasim was fully aware of their importance, and was determined to curb their traditional authority. He commenced the policy of restricting their duties and influence, and did not put any trust in them. He effectively restrained their usurpation;⁶ and if he had long been in power, their inordinate consequence would have absolutely disappeared. Originally⁷ meant to be guides in the collection of the revenues, and employed as a valuable check on the zemindars and government officers, the Qanungos had, with the breakdown of the Mughal government, acquired an excessive power which they only too frequently abused to the detriment of the government. The Nawab was therefore not unjustified in refusing to repose any confidence in them. It may be added that after the restoration of Mir Jafar, however, the Qanungos again acquired their former importance.

The outstanding feature of Mir Qasim's revenue policy, however, was his pronounced aversion to the zemindars.⁸ He made it a settled policy to reduce their power, and bring them under the strictest control.⁹ It is clear that, if the Nawab had ruled for a sufficiently long period, he would have put an end to the very institution of the zemindars. His prejudice against the latter can be easily accounted for.

In the first place, the zemindars were regarded as politically dangerous owing to their local influence and resources, and could not be depended upon in times of danger and revolution. Ghulam Husain who appears to have been strongly prejudiced against the zemindars as a class has vindicated the Nawab's hostility to them on the ground that the latter were a set of treacherous, short-sighted, and refractory people always ready to turn against the government, and profit by its difficulties.¹⁰

⁵ Board of Revenue, Original Consultations, May 18, 1787, No. 63. (Vide Mr. Patterson's report.)

⁶ Ibid.

⁷ Ain-i-Akbari, Vol. II, p. 47, and also p. 66.

⁸ Siyar, p. 698.

Khulasat (J.B.O.R.S. V. p. 352).

⁹ Siyar, p. 708.

Vansittart's Narrative, III, pp. 381-2.

¹⁰ Siyar, p. 698.

In the second place, some of the zemindars had come to occupy the position of little potentates in their country, and were openly defiant on the strength of their armies and forts which they had at their disposal. The powerful zemindars such as those of Burdwan, Birbhum, Bishnupur, or those of the Bhojpur country in Bihar possessed large military forces of their own, and with the help of these they could frequently rise against the government, or join any invader. The Nawab naturally looked upon the unusual military resources of these zemindars as a source of real danger to his authority. Their hostile conduct during the incursions of the Shahzadah convinced him of the immediate necessity of overthrowing their power.

In the third place, the Nawab intended to collect all that the ryots paid, and considered the emoluments of the zemindars a huge loss to the state. His idea seems to have been that the zemindars exacted from the ryots an unduly large amount for themselves, and thus defrauded the government of its just share of the revenues. The existence of such middlemen was therefore bound to appear objectionable to the Nawab who wanted to squeeze everything for himself, and leave only the minimum amount for the intermediate agency.¹¹

In the fourth place, the Nawab believed that the zemindars deliberately and fraudulently concealed the real value of the lands thus making it difficult for the government to ascertain and realise its proper dues. Collusion with the corrupt Qanungos would always enable them to hold back all the vital information concerning their lands, or profits.

In the fifth place many of the zemindars earned the displeasure of the Nawab for having been reported to have made friends with the Company's mutasaddis with a view to lessen the revenues. Not long after his accession the Nawab complained of it to the Governor

¹¹ "Original Minutes of the Governor-General and Council of Fort William on the Settlement and Collection of the Revenues of Bengal, with a Plan of Settlement, recommended to the court of Directors in January, 1776". By Phillip Francis, p. 23. "Minute of Mr. Shore respecting the Permanent Settlement of the lands in the Bengal Provinces", dated June 18, 1789.

Burke was guilty of very little exaggeration when he declared in the House of Commons during the trial of Warren Hastings "... he (the Nawab) began a

who hastened to assure him that the company's mutasaddis would be punished in case they combined with the zemindars, and that no attention would be paid to the requests of the latter for the reduction of the revenues.¹²

In the sixth place, the zemindars were frequently known to have lent to, or borrowed from the gentlemen of the factories, or the Company's gumashtahs. The active partisanship of the latter was alleged to have encouraged the zemindars to withhold large balances due to the government.¹³ The Governor had finally to prohibit the practice of the factory people to lend to, or borrow from the zemindars and other subordinates of the government.¹⁴

In the seventh place, the zemindars usually under little check freely tyrannised over the helpless ryots, and practised every species of imposition and exaction. The Nawab had thus a good ground for chastising the rapacious zemindars¹⁵ who were guilty of violence, or oppression of any sort.

Lastly, it is apparent that the Nawab meant to follow in the footsteps of one of his distinguished predecessors, Murshid Quli Khan,¹⁶ who had kept the zemindars under a thorough submission and had aimed at putting the collections as far as possible into the hands of his own 'amils' in order to reduce the power of the former.¹⁷

Mir Qasim's policy of subverting the order of the hereditary landlords was not a novel one. What is significant is that he adopted the principle of his predecessors, followed it consistently, and made it a prominent feature of his government. That the zemindari system in Bengal escaped extinction was really due to the abrupt termination of Mir Qasim's rule. If he had found time to mature

scene of extortion, horrible, nefarious, without precedent or example, upon almost all the landed interest of that country began to rack and tear the provinces." Vide E. A. Bond's speeches, etc. Vol. 1, p. 63.

¹² Trans. P. L. I., 1761, No. 121, p. 20.

¹³ Abs. P. L. R., 1759-65, p. 15.

¹⁴ Trans. P. L. I., 1762, No. 146, p. 77.

" " 1762-3, No. 2, p. 4.

¹⁵ Siyar, p. 712.

Khulasat (J.B.O.R.S. V. p. 606).

¹⁶ Vide Maasir-i-Alamgiri, p. 483, and Maasir-ul-Umara, p. 751. (Vol. III-Persian Text).

¹⁷ Siyar, p. 698.

his plans, the subjects of the state, as Shore pointed out in his famous minute on the permanent settlement of Bengal, "would have been reduced to three classes only, an oppressed peasantry, rapacious tax-gatherers, and an over-awing military".¹⁸ Permitted by Mr. Vansittart to dismiss¹⁹ the Zemindars at his will, the Nawab during the very commencement of his rule dispossessed numerous zemindars of Bihar and appointed²⁰ his own 'amils' and 'tahsildars'. Subsequently, he imprisoned almost all the principal zemindars of the country at Monghyr. His disputes with the English, however, proved to be auspicious for the zemindars who welcomed the overthrow of the Nawab with a sigh of relief.

The prime object of Mir Qasim's strict revenue administration was to resume for the benefit of the central exchequer all the concealed exactions of the zemindars, faujdars, or jagirdars, and thus easily augment the resources of the government. These so-called resumptions made by the Nawab were actuated by the desire to collect all that the cultivators and ryots actually paid. The profits derived from such increased collections were known as 'Kifayet'. By bringing to account the private exactions, the Nawab made an immense increase of revenue. The enhancement was made under the following heads:—

- (A) '*Kifayat Hast-o-bud*'. This increase demanded on a rigorous examination of the rent rolls, and the past and present sources of gross revenue was confined²¹ to the two great frontier zemindaries of Birbhum and Dinajpur. The major part of Birbhum had been assigned since the time of Akbar for the maintenance of a local militia to guard the western frontiers, hence the rajas of Birbhum, being the Wardens of the Western marches, had considerable resources at their command, and after the death of Ali Vardi Khan even aspired after independence. It was thus

¹⁸ Fifth Report on East India Affairs, 1812.

(Calcutta Reprint) Vol. II. p. 17.

¹⁹ Abs. P. L. I., 1759-65, p. 11.

²⁰ Abs. P. L. R., 1759-65, p. 12 and p. 17.

²¹ Vide Grant's Historical and Comparative Analysis of the Finances of Bengal.

also a political necessity to resume the assigned lands, scrutinise the actual collections, and reduce the militia corps of the raja. As the latter would not submit peacefully, the Nawab had recourse to military operations, and compelled him to accept an enhanced assessment,²² Dinajpur had also been originally lightly assessed, and its farming zemindar was alleged to have withheld from the government vast profits derived from increased cultivation and resumption of jagir lands. The total additional revenue resulting from the 'hast-o-bud' investigations in Birbhum and Dinajpur was estimated by Mr. James Grant at Rs. 14,72,599.²³

- (B) "*Kifayet Faujdari*". These profits similarly arose from the fresh territorial assessments of the various frontier districts held by the faujdars who had been clandestinely exacting for their own benefit large amounts in addition to the usual revenue. The Nawab could not have tolerated these supposed defalcations, and he took steps to bring these concealed collections to the credit of the government. The total profits accruing from the resumption of the private collections in Dacca, Purnea, Rangpur, Rajmahal, Chittagong and Burdwan amounted to Rs. 32,15,295.²⁴
- (C) "*Kifayat Sair*". These profits were derived by carrying to public credit the fraudulent exactions in custom duties etc. The Nawab brought to account the defalcations of the subordinates who had been held to have defrauded the government of large profits arising from markets, customs, duties, of various licenses. The total amount of "Sair" increase was Rs. 4,58,944.²⁵
- (D) "*Resumptions of the surplus assessments on Jagir*

²² Siyar, p. 698.

²³ Fifth Report, Vol. II, p. 239.

²⁴ Ibid, p. 236.

²⁵ Ibid.

lands". The Nawab exhibited an unusual skill in resuming the accumulated assessments levied²⁶ by the holders of the important temporary jagirs, and including this increased amount in the 'jamabandi' of Jafar Khan. The amount so resumed by the Nawab was no less than Rs. 18,81,014.

Besides the aforesaid "resumptions" the Nawab had recourse to another questionable expedient of effecting an immediate increase in revenue. Owing to a marked depreciation in the value of silver coins, the government had been forced to adopt the practice of annual re-coinage in order to compensate itself by subjecting the 'sikkahs' of the previous year²⁷ to a 'Battah'²⁸. The zemindars, however, used to levy the whole, and more frequently a larger 'battah' from the ryots on a false plea of indemnification, although they had to pay no discount on the coins of the current year, in which they were to pay their revenue. Mir Qasim being apprised of this fraudulent practice seems to have concluded that larger assessment could be easily borne by the country than was admitted in the annual 'band-o-bast'. On this assumption, he ordained a general increase in the levy to the extent of 1½ annas, or 3/32 parts of the existing crown rents. The total increase in this manner amounted according to Mr. James Grant,²⁹ to Rs. 4,53,448. The amount was estimated at a slightly lower figure by Mr. Verelst whose estimate was adopted in its report by the Committee of Secrecy in 1773. According to the latter, the Nawab made an addition of Rs. 4,50,164-2-9.³⁰

In order to secure the maximum revenue, the Nawab took great pains to introduce the strictest economy in the expenses of collection, besides detecting and resuming all the concealed exactions of

²⁶ Grant's Historical and comparative Analysis of the Finances of Bengal.

²⁷ According to the mint books of Calcutta, dated March 3, 1760, the Murshidabad 'sikkah' weighed 179.65 grains.

²⁸ It appears from Hastings's "Regulations proposed for the government of Bengal" that the Nawab had intended to reduce the 'battah' and mix an alloy of copper in the proportion of 9% with the rupees but these currency reforms were never actually carried out.

²⁹ Grant's Historical and Comparative Analysis of the Finances of Bengal. His figure is taken from Muhammad Raza Khan's assessment.

³⁰ Fourth Report from the Committee of Secrecy, 1773, p. 3, and p. 96.

the zemindars, farmers, faujdars and jagirdars. He appointed 'amils'³¹ for the efficient collection of the revenues, and the latter were accountable only to himself.³² Through his amils, the Nawab controlled the main springs of the revenue administration. He checked the extraordinary power of the Ray Rayan³³ and cut down the enormous stipends of the intermediate agency.³⁴

It is easy to account for the Nawab's unusual severity in collections. The very precariousness of his position led him to make an exorbitant increase in revenue, and reduce the cost of collection to the bare minimum. He not only intended to make his government financially solvent, and meet the demands of the Company, but had also determined from the outset to throw off the yoke of the English and prepare for the eventual hostilities. His ambition could be fulfilled, only if he had the funds to equip and maintain a large and efficient army. He thus badly needed money, and the only way of raising it was the strict enforcement of economy on the one hand, and the pitiless augmentation of revenue on the other. It may be that the Nawab in increasing the revenues was partly inspired by the example of some of his predecessors, like Murshid Quli Khan, Shuja Khan, and Ali Wardi Khan who had all imposed fresh 'abwabs' in addition to the original 'Tumar-jama' or Todarmal's settlement, but it cannot be overlooked that the former impositions had been insignificant in amount when compared to those of Mir Qasim. The latter enforced in two years an increase which surpassed the total addition made during the last two centuries!

Mir Qasim's revenue policy was not only strict, but was also vitiated by a strange disregard of the ultimate consequences of his extortionate demands. Had he been a prudent financier, he would not have preferred an immediate abnormal increase of revenue to a permanent growing income. He was only a relentless collector, rather than a far-sighted statesman. As such, his revenue adminis-

³¹ Sixth Report, 1782, appendix, 15.

Muzaffar-Namah (Alld. Univ. M.S. p. 333).

³² Letter from Murshidabad to the Calcutta Board, March 25, 1765. (Vide Miss Moncton Jones; Warren Hastings in Bengal, p. 70).

³³ Ibid.

³⁴ Mr. Shore's minute, dated June 1789. (Vide Fifth Report, Vol. II, p. 17).

tration was no better than an organised plunder.³⁵ Shore whose knowledge of revenue affairs was unequalled felt constrained to admit, "..... I entertain the strongest conviction that Cossim Ali's demand was a mere pillage and rack-rent."³⁶ Grant's famous contention³⁷ that Bengal was under-assessed, and that Mir Qasim's increase had been perfectly justified has failed³⁸ to convince anybody, because his historical survey is based mostly on unreliable persian accounts "procured through the influence of a light and private purse,"³⁹ and his conclusions are tainted by wrong assumptions.

The Nawab had neither the time, nor the inclination to take the trouble of re-assessing the country after investigating whether the ryots could meet the extortionate demands of the zemindars. He did not think it necessary to get the lands resurveyed, and the actual produce of the soil ascertained by Amins and Shiqdars,⁴⁰ as Murshid Quli Khan had done during his regime. The mere fact that the intermediate agency fraudulently enforced additional impositions was taken for proof of the capacity of the ryots to bear extra taxation without distress. Nothing could have been more short-sighted. It should have been thoroughly investigated how far the impositions were just and equitable. The Nawab was, however, not eager to be benevolent. His purpose was simply to enhance⁴¹ the resources of the state by appropriating the alleged profits of the zemindars. It must not be forgotten that the ryots were not protected from new exactions of the latter who did certainly attempt to make up for what they had lost.⁴² Thus, the increased burden really fell upon the impoverished ryots who groaned under a double taxation in addition to a multiplicity of

³⁵ Ninth Report from the Select Committee, 1783, p. 54.

Sixth Report, 1782, appendix, 14, Francis: Minutes etc., p. 23.

³⁶ Fifth Report, Vol. II. p. 19.

³⁷ Grant's Historical and Comparative Analysis of the Finances of Bengal.

³⁸ Ascoli's Early Revenue History of Bengal, p. 47.

³⁹ Even if it be conceded that the twenty volumes of Persian accounts on which Grant based his estimates are authentic, they can be regarded merely as tentative budgets.

⁴⁰ For details regarding the survey of lands in Mughal times, vide *Ain-i-Akbari*, Vol. II. p. 45, etc.

⁴¹ Vansittart's Narrative, II, p. 187.

⁴² Shore's Minute, dated June 18, 1789.

local exactions.

It has often been hastily assumed that the extreme misery of the masses during Mir Qasim's rule was due merely to the rapacity of the English merchants and their subordinates. That it was the crushing weight of taxation which was principally responsible for the excessive poverty of the masses is generally overlooked. A few details are available which serve to indicate the ruinous effect of Mir Qasim's exorbitant demands. According to Major James Rennell's account⁴³ about 30,000 families left the district of Rangpur in one year, and settled in Cooch Bihar which was then outside the Nawab's jurisdiction. Mr. Richard Becher, Resident at Murshidabad, wrote on August 26, 1769, 'Cossim Ally . . . by means of his extortions and unjust claims so ravaged and plundered the district (Dinajpur) that afterwards the Aumils of Jaffier Ally Cawn, notwithstanding all the abilities they could exert, could not collect more than ten lacks in the space of two years.'⁴⁴

It is thus perfectly clear that the Nawab was utterly blind to the future welfare of the country. He exerted himself solely to enrich himself as quickly as possible at the expense of the rack-rented cultivators. A policy like this was not far from killing the proverbial goose that laid the golden eggs. The heartless severity of the collections was not abated even during a widespread famine that raged in 1761.⁴⁵ The scarcity of provisions was so great that children were reported to have been sold⁴⁶ in Calcutta. The Governor requested the Naib at Murshidabad, in a letter dated July 24, 1761, to arrange an immediate despatch of rice to Calcutta.⁴⁷ The only relief that the Nawab appears to have at last afforded to the people was a temporary remission of duties on rice. Even this petty concession seems to have been denied by

⁴³ Reports from Committees of the House of Commons, Vol. V, East Indies, 1781-2, p. 36. For a detailed information relating to the revenue operations in Rangpur, Vide Glazier: "Further Notes on the Rungpore Records," pp. XXXIX—XI.

⁴⁴ The letter Copy Books of the Resident at the Durbar at Murshidabad, 1769—1770. Edited by Firminger, p. XXV. For the Nawab's settlement of Dinajpur. Vide the Fifty Report, Vol. II, pp. 121-2.

⁴⁵ Trans., P. L. I. 1761, No. 320, p. 158.

⁴⁶ Trans., P. L. I. 1761, No. 320, p. 158.

⁴⁷ Trans., P. L. I. 1761, No. 340, p. 170.

the exacting collectors. The Diwan of Hooghly had once to be strongly reprimanded for having permitted the collection of duties on grains in spite of the Nawab's orders.⁴⁸

In regard to the total annual income of the Subah under Mir Qasim, there was a difference of opinion between Grant and Shore. According to the former the total 'band-o-bast' of Bengal alone amounted to Rs. 2,56,24,223 at the close of the Nawab's administration.⁴⁹ Whereas on the basis of authentic records in the revenue department Shore held the total settlement of Bengal for 1169 (1762-3) to have been Rs. 2,41,18,9124-5-2.⁵⁰ Shore's figures may be regarded as fairly correct. According to the estimates of both Shore and Grant, the total increase made by the Nawab on the former revenues amounted to Rs. 74,81,340. To the revenues of Bengal should be added about Rs. 65,00,000, the receipts from Bihar, and Rs. 11,00,000, the 'Malguzari' of Midnapur.⁵¹ Grant estimated the net annual income of the Nawab after making allowances for all military and civil expenses of the government at the moderate amount of two crores. That this estimate is not far from the truth will be evident from the fact that the total revenues of the Subah in 1762, according to the accounts taken from the books of the exchequer, were Rs. 2,86,76,813.⁵² It is needless to add that the figures noted above relate only to the Diwani Lands, Burdwan, Midnapur and Chittagong having been ceded⁵³ to the Company in 1760.

It is a pity that no detailed, or authentic details with respect to the rates are available, but a rough idea about them can be formed from the statements of certain contemporary observers like Holwell and Bolts. It may be stated beforehand that the government dues amounted frequently to no less than one-half of

⁴⁸ Trans., P. L. I., 1761, No. 345, p. 173.

⁴⁹ Vide Grant's Historical and Comparative Analysis of the Finances of Bengal. For details vide Fifth Report, Vol. II, pp. 239-325.

⁵⁰ Fifth Report, Vol. II, p. 124.

⁵¹ Vide Grant's Supplement to the 'Historical and Comparative Analysis of the Finances of Bengal', June 30, 1787.

⁵² The East India Examiner, No. III, September 13, 1766, p. 16.

⁵³ For details regarding the revenues of the ceded lands vide Fifth Report, II, pp. 257-60, and Fourth Report from the Committee of Secrecy, 1773.

Mr. Johnstone in his "Letter to the Proprietors of East India Stock, p. 4." stated that the ceded lands yielded roughly £6000,000 per annum.

the gross produce.⁵⁴ Besides the ordinary land rents, the ryot was also forced to pay the additional 'abwabs' imposed by the state as well as by the zemindars. It would therefore be no exaggeration to state that hardly anything was left to the peasants beyond a bare subsistence. "In the aggregate", as Sir W. Hunter puts it, "so much was taken by the state as to leave the land no selling value beyond that of the crop on it". The average ground rent was three 'sikkah' rupees per bigha⁵⁵ (about one-third of an acre), but this is only a moderate estimate, and is applicable only to rice producing lands. The rate for peas, wheat, barley, and other grains was never less than half the produce, and that for opium, sugarcane, or betel varied from seven to thirty-two 'sikkah' rupees per bigha.⁵⁶

Mir Qasim's revenue administration devoid as it was of every principle of sound policy and statesmanship marked one of the worst periods of rack-rent and exploitation in the revenue history of Bihar and Bengal. The economic resources of the country were ruthlessly strained almost to the breaking-point for the benefit of the state; and the well-being of the ryots, upon which alone rests the advancement of an agricultural country like India, was woefully neglected!

⁵⁴ Hunter's Bengal MS. Records, I, p. 28.

⁵⁵ Holwell's "Interesting Historical Events", p. 221.

⁵⁶ Bolts; "Considerations on India Affairs", p. 154.

Miscellaneous Contributions

A VOTIVE STŪPA FROM BIHĀR

By O. STEIN, PH.D.

Two inscriptions are incised on a greenish (granite) stone, forming a votive-stūpa, one of a number of similar Stūpas and other sculptures, collected by Mr. P. C. Chaudhuri, I.C.S., lately Magistrate at Bihār Sharif, Patna. The Stūpa (Fig. a) which bears the inscriptions in characters of the 9|10th cent. A.D., has a quadrangular base of $1,5 \times 13,5$ inches and a height of 19 inches. Over the plinth follow three terraces; the middle part is projected in the width of the curved niches on each of the four sides, covering a Buddha-figure, seating in *dhyānamudrā*. Below the Buddha-niches go two *medhis*; the long-stretched dome of the Stūpa is surrounded by three tori, covering symmetrically the space of the dome in the height of the niches. On the top of the Stūpa the rests of a circular, now broken, cover are to be seen, with a small hole in the centre, perhaps representing a *harmikā* with the *yaṣṭi*.

I. On the upper of the two *medhis* below the reliefs begins the first inscription (fig. b), ending on the other face, containing the formula in a dilapidated form:

(Left) |*ye dha*|*rmā hetuprabhavā hetuṃ*

(Centre) *teṣāṃ Tathāgato byavadat te*|*ṣāṃ*|

(Right) *ca yo nirodha*.

(Next face) |*evaṃ vādī na*|*bhāṣramaṇaḥ*

This formula, the last verse of the Lalitavistara¹, occurs in many inscriptions; the following list, incomplete as it may be, shows the frequency.

1. Bakhra column, in its neighbourhood a Buddha image, with the formula above, slightly varying: *ye dharmmā hetuprabhavās teṣāṃ hetuṃ Tathāgata uvāca*.

2a. Nearly the same text on a stone from the Sārnāth Stūpa.

¹ KERN, Buddhism, p. 25.

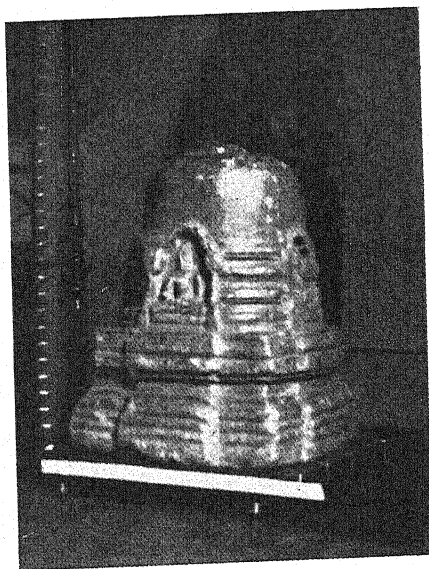

Fig. b

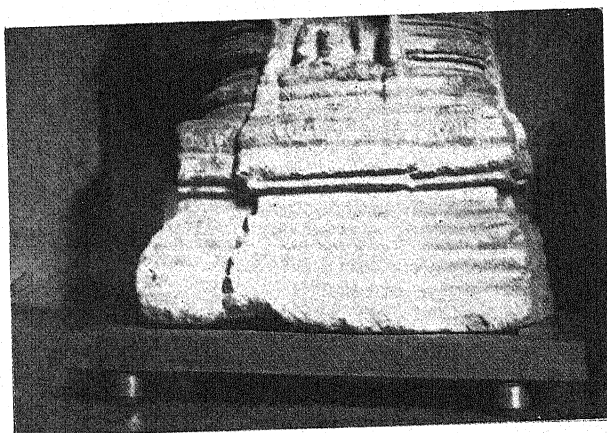
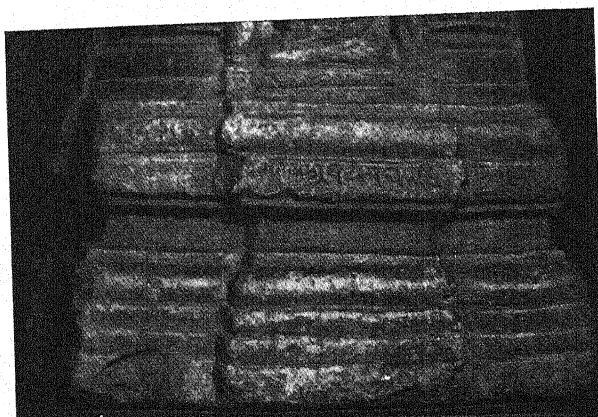
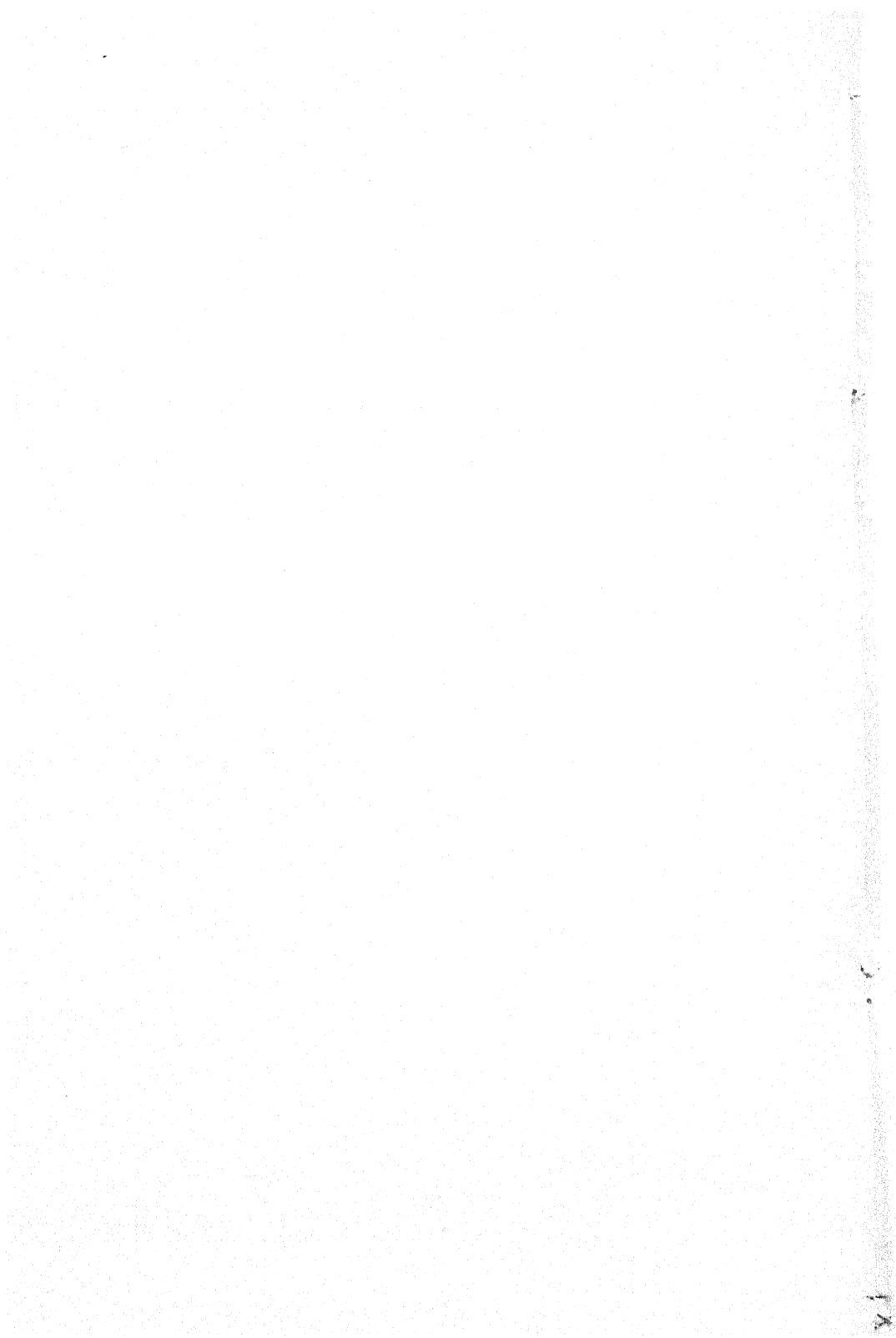

Fig. c

(JASB IV, 1835, pp. 131ff.; cf. the remarks E. BURNOUF's, *Le Lotus de la bonne Loie*, New ed., Paris 1925, App. V, pp. 522ff.)

2*b*. On the back of a slab from Sārnāth, "containing conventional representations of scenes of the Buddha's life. The characters belong to the 4th, or, perhaps, the 3rd century A.D." (KONOW, *Ep. Ind.* IX, p. 293).

3. Kaṇheri: JRAS, BB, VI, p. 13, No. 61.

4. On clay seals from Pākan Bihār (6 miles to the east of Sankisā, U.P.); CUNNINGHAM, *Archaeol. Survey Reports* XI, pp. 31, 33, 37, No. 13f.

5. On the lotus-seat of Buddha image in *bbūmisparśa*-attitude in the Jardine Museum at Khajurāho, letters of the 9th cent. A.D. (D. R. BHANDARKAR, PRAS, WC., 1903/4, p. 47; No: 1991; *Ep. Ind.* XX, App. p. 262, No. 1871; a picture of the Buddha sculpture with the inscription in B. L. DHAMA, *A Guide to Khajurāho*. Bombay 1927, Plate XII a).

6. A number of seals from Nālandā give in Sanskrit or in Prakrit the formula. "This formula is found written usually in the northern script of about the eighth century (AD.), and even later, not only on the seals or plaques but also on a number of images, stones and bricks, excavated from Nālandā". (HIRANANDA SASTRI, *Ep. Ind.* XXI, p. 72).

7. Inscription on a square loose stone, found in a large modern temple close to the village of Devikā-pārā, less than ¼ mile east of the caves of Mahathān (near Kaṇheri). (E. W. WEST, JRAS, BB, Vol. VI, No. XXI, 1862, text and lithographed copy p. 13, No. 61).

8. In Tibet on a great number of Tsha-tsha's, Mchod-rten's and sculptures of Buddhist deities. (G. TUCCI, *Indo-Tibetica* I, Roma 1932, p. 27, 73ff., Nos. 1-27, 30-41, 44; p. 85f., No. 70f.; p. 88, No. 83f.; p. 91, No. 100; p. 95, No. 115; p. 97, No. 121; p. 106f., Nos. 148, 150, 152).

9. A small votive tablet from Pyogyngyi-Kon in South-Indian characters, "these few fragments, which may be ascribed to the 5th, to the 7th centuries A.D., are interesting as they are the oldest ever found in Burma bearing legends in these characters". (Ch. DUROISELLE, ASI, AR 1928/29, 1933, p. 107).

10. An inscription from Keddah, Malakka, see KERN, Verspr. Geschr. III, p. 255.

The present inscription may be one of the "numbers of short inscriptions of two or three lines scattered about Gaya and Buddha Gaya, and other places in Magadha, but most of them contain only the well-known profession of the Buddhist faith, beginning with "ye dhammā etc."¹

11. In the central part of the lower "caṅkrama" is a mutilated inscription (fig. c) in eastern characters of the 10th cent. A.D. incised, the left edge, the beginning, of which is missing; the last letter is indistinct, the following perhaps missing, as the stone is damaged on the right corner of that part; the inscription is continued on the right by one letter. The first letter to be seen is *ma*, with a superscribed *r*; before that the lower part of *dha* seems visible; as there was space for two letters only, one would suggest the reading: *d|deyadba|rma|* After that stands: *yaḥ acayanagara*. The following letter appears to be *kṣi*, the lacuna may have contained one or two letters; on the right side from the central portion *bhyaḥ*, is visible. The whole inscription, therefore, would run: *|deyadba|rma (!) |yaḥ (!) Acayanagarakṣi . bhyaḥ|* A town Acayanagara² seems to be unknown; nor is it easy to complete the word *kṣi* (?) . *bhyaḥ*, perhaps *kṣitijebhyaḥ* should be meant.

¹ CUNNINGHAM, Arch. Survey Report III, p. 113.

² There exists Jaipur, which appears in Fr. BUCHANAN's Journal (J.B.O.R.S. VIII, 1922, p. 213) under the form Jainagar; about the Rājas cf. p. 273f., where the form Jainagar is found. It is the Jainagar, mentioned by CUNNINGHAM, Arch. Survey Report, III, p. 125, near Lakhi Sarai, 25°11' N. 86°6' E. On Ajaipur in Bihar, mentioned in Skandagupta's Bihār Stone Pillar Inscription (Corpus Inscr. Indic. III, p. 47ff. No. 12) and in Devapāladeva's Nālandā-Copper Plate (Ep. Ind. XVII, pp. 310 ff.)

See P. C. CHAUDHURI, J.B.O.R.S. 19, 1933, 337ff., identified with the village Ajaipur in Bihār, Lat. 25°15'. Long. 85°25'. Though the exchange of—*pura* and —*nagara* in the ending of local place-names is not of great importance, the *ca* in *Acaya*—offers a more difficult obstacle to identify the place with Ajaipur.

CHANDASENA OF THE KAUMUDĪMAHOTSAVA

By DASHARATHA SHARMA

Mr. K. P. Jayaswal rightly identifies Chandasena of the Kaumudīmahotsava with Chandra, the first Gupta ruler of Magadha, and for Chandra becoming Chanda in Prākṛit, he refers to the inscription of Chandasati, the Sātavāhana king, published in E. I. Vol. XVIII, p. 317. Such a reference is, however, perhaps unnecessary, because the Sanskrit name Chandra seems to be alluded to in the verse IV. 2 of the drama itself. The verse runs as follows:—

वहमाणो रेवइमुहमहुमअणिव्वत्तिअं उदअराअं ।
सामळवसणकळको सोहइ चंदव्व बलभद्दो ॥
(वहन् रेवतीमुखमधुमदनिर्वर्तितमुदयरागम् ।
श्यामलवसनकलङ्कः शोभते चन्द्र इव बलभद्रः)

Here Mantragupta's spy, wandering in the guise of a musician, speaks not only of the moon, but also of Chandra, the Gupta ruler. Both can be described as श्यामलवसनकलङ्क, the one on account of the dark spots on her surface, and the other on account of the sin incurred by the slaughter of his adoptive father. The phrase वहन् रेवतीमुखमधुमदनिर्वर्तितमुदयरागम् is clear in its application to the moon. But it has also a covert reference to Chandragupta whose उदय 'rise' was brought about (निर्वर्तित) by his marriage with a Lichchhavi princess.

Reviews and Notices of Books

EXPLORATIONS IN SIND*

By A. BANERJI-SASTRI

[Memoirs of the Archæological Survey of India No. 48 being a report of the exploratory survey carried out during the years 1927-28, 1929-30 and 1930-31 by N. G. Majumdar, Assistant Superintendent, Archæological Survey of India, published in 1934.]

Since R. D. Banerji's discovery of Mahenjo-daro in 1922,¹ excavations and explorations at Nal in the Kalat State of Baluchistan in 1925-26 by Hargreaves, and a survey of Northern and Southern Baluchistan in 1926-27, and 1927-28 by Stein, have been followed up by examinations of chalcolithic sites in the Indus valley itself in 1925 by Dikshit and in 1927-31 by Majumdar whose finds are described in the memoir under notice.

The results so far have been to carry back the history of Indian civilization to at least the 4th millennium B.C., and to point out the connection of India with Egypt, Persia, Mesopotamia, Crete and islands of the Mediterranean.² If the discoveries of a chalcolithic civilization in the Jumna and the Gangetic valleys³ be taken into consideration, archæology has succeeded in linking up the Ganges—Jumna—Indus civilization with that of Persia—Mesopotamia—Aegean. Majumdar's explorations emphasise the maritime and riparian character of this civilization as pointed out by me in my *Asura India* p. 100. "Living in a flat riparian tracts, the Indus people could find almost unlimited scope for agricultural pursuits, like the Egyptians in the Nile valley or the Sumerians and

*Memoirs of the Archæological Survey of India, No. 48, pp. 1—172, Plate I—XLVI.

¹ Marshall, *Mahenjo-daro*, Vol. I, pp. 103—4; Mackay, *ibid.*, p. 334.

² Frankfort, *Annual Bibliography of Indian Archæology*, Leyden, 1934, pp. 1—12.

³ Banerji-Sastri, "Remains of a Prehistoric Civilization in the Gangetic Valley", *Pathak Commemoration Volume*, 1934, pp. 248—61.

the Babylonians in the valley watered by the Euphrates and the Tigris."—Majumdar, *op. cit.*, p. 146. The close affinity between the Indus civilization and that of the ancient Near East has been shown by Frankfort in the parallels between the typical finds at Mahenjo-daro and those excavated by him in the Akkadian city of Tell Asmar (2500 B.C.) and by Langdon in his excavations at Kish. In another direction, the chain of prehistoric sites in Sind from Limo Junejo in the north to Orangi and Tharro to the south, and at Nal go to corroborate Stein's stratification of certain sites in Baluchistan and his conclusion that the Kulli-Mehi pottery belongs to an epoch earlier than that of Nal: "some of the patterns appearing on the Kulli-Mehi ware, e.g., the bulls, fishes and the *Pipal* leaf representations, have become more stylized at Nal."—Majumdar, *op. cit.*, p. 151. If Kulli-Mehi is older than Nal, Amri pottery is shown by Majumdar's finds to be older than Mahenjo-daro pottery, specially in view of the stratigraphical evidence. (*Ibid.* p. 151.) The relative chronological position of the Amri-Kulli-Mehi, Nal and Mahenjo-daro pottery is intimately connected up with the relation of ancient India to the western world on the one hand and to the Jumna-Ganges-Pacific on the other. Regional studies, like those of Evans at Crete, Frankfort in Akkadia, Woolley at Ur, Langdon at Kish, Marshall at Mahenjo-daro, Majumdar's present explorations in southern Sind and mine at Buxar must precede all attempts at co-ordination and world-wide generalisations.

In an evaluation of this ancient Indian civilization, however, two questions should be kept constantly in view:

- (i) Chronology—does literary and linguistic tradition (however late) throw any light on archæology (specially pottery, terra cotta and script)?
 - (ii) Extrusive or intrusive nature of this civilization and its ramifications.
- (i) Chronology.

Ancient Indian history is divided into four distinct epochs according to the Purāṇas:

- (a) *manuṣya pīṭṛs*;
- (b) the seven chief *ṛṣigaṇas*;

(c) Manu *Svāyambhuva*;

(d) Manu *Vaivasvata*.

After the end of each age, follows an *interval* of, gestation or seed-time, *bijārtba*, *santīaty-artba*, *santānārtba* and *santāna-kara* (*Vā. Pur.* 61, 158, 161, 48). The *interval* is due to the periodic destruction of the land through *inundation* or *deluge* or *pralaya*, a local catastrophe, which is to be clearly distinguished from *mahāpralaya* in which the whole world is involved¹. *Matsya Pur.* Ch. I). The *bijārtba* (Āpastamba) gradually leads to the restoration of population. The difference between *khaṇḍapralaya* and *mahāpralaya*, a partial and complete deluge indicates a local or universal destruction. In one case i.e., in a local disaster, a fresh civilization springs up; in the other, fresh forms of life start anew from the fish in the water slowly on to man whose history then merges into the history of individual cultures and their collective civilizations in definite areas. In short, it is the distinction between the geological and geographical background of the history of a particular country and people. In studying the history of India so far, both these viewpoints as recorded (however lately) in the *Purāṇas* have been mostly ignored. Consequently, the whole *Purāṇic* outlook has been treated as mythical.

Recently, however, archæology has been turning for help toward literature². The dynasties of the Kali age tracing from (d) above, Manu *Vaivasvata*, are receiving such startling corroboration from archæological discoveries in coins and inscriptions, that the sages and rulers of (a), (b) and (c), after each fresh local upheaval or sinking-under, are almost murmuring out though at present unintelligibly pointing to the discoveries in the Indus-Jumna-Gangetic valleys mentioned above. Wild attempts³ have

¹ Winternitz, *Die Flutsagen des Altertums und der Naturvolker*, Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien, 1901, pp. 305-33.

For an account of the Deluge tablet, the contrast between Babylonian and Biblical accounts, Sumerian records and Babylonian legend, cf. *The Cambridge Ancient History*, Vol. II, pp. 129, 200, 365, 497 ff.

² Langdon, *The Indus Script, Mahenjo-daro*, Vol. II, p. 431: "Working with the present material, I suggest to Sanskrit scholars that they choose the names of a few mythical heroes and of deities, and with the few identifications here made attempt to separate the constantly recurring groups of signs and compare them with these names."

³ Waddell, *Indo-Sumerian Seals Deciphered*, 1925.

already been made to connect them. A more systematic investigation is clearly indicated. A new history of Ancient India discarding worn-out shibboleths regarding Indian isolation and Phœnician philanthropy in endowing India with her arts and letters, but utilising the latest discoveries from under the ground and the Purāṇas above—a history dealing with Indian civilization under the four ages above, viz., (a), (b), (c) and (d), from 5000 B.C. to 1000 B.C., may help to supply many a missing link in both subjective and objective evidence.

As an illustration of the deluge and interval between (d) Manu Vaivasvata and (c) Manu Svāyambhuva chapters in the Purāṇas about 4000 B.C., may be mentioned the following independent archæological findings in Khotan, Sistan, Baluchistan and Sind about the 4th millennium B.C.

(i) Khotan.

"About 1,500 feet below the saddle the bottom was reached and then began a passage of fantastic rock defiles, the like of which I had never seen. For nearly three hours I marched between walls of conglomerate and apparently chalky rock rising thousands of feet above the narrow fissure at the bottom. As it appeared to me in my total want of geological training, *only the erosive action of water*, aided by extreme disintegration of the rocks under peculiar climatic conditions, could have produced these extraordinary formations. *But of water there* was no trace, only ankle-deep dust overlying the detritus. For the first four or five miles there was scarcely even scrub growing in these terribly barren gorges; animal life seemed completely absent. The want of water did not physically distress me, as it did our ponies and yaks, which had tasted no drop for more than twenty-four hours. Yet my attention was ever turned to it in contrast, by the sight of the huge, overhanging cliffs, the cavities, and isolated pinnacles, *which all looked as if water had worked them.*" Stein, *Sand-buried Ruins of Khotan*, p. 234.

(ii) Mahenjo-daro.

"Our picture, however, would be wrongly drawn if we imagined Mahenjo-daro free from the havoc of floods; for if there

is one fact that stands out clear and unmistakable amid these ruins, it is that the people must have lived in ever present dread of the river. * * * Nor was it only against these occasional deluges that the people of Mahenjo-daro had to provide. * * * Each annual inundation might raise the level of the ground by only the fraction of an inch; nevertheless, in the course of a few generations, the danger of flooding from this cause would be a very real one.”¹ Marshall, *Mahenjo-daro*, Vol. I, pp. 6—7.

(iii) Sistan, Baluchistan and southern Sind.

“It may therefore, be safely concluded from the archæological evidence available, that Sind, like Baluchistan, Sistan, Transcaspia and Central Asia, has been subject to continuous desiccation, though to a more limited extent.” Majumdar, *Explorations in Sind*, p. 147.

The interval prior to the restoration of population, the *bījārtba* after the deluge is emphasised by Marshall, *ibid.*, p. 112: “Are we to assume that the Vedic followed directly after the Indus civilization in the Panjāb, or that there was an interval between them?” as against Langdon, Marshall makes the interval last about two thousand years, and in this he has the support of the Purāṇas. He and the Purāṇas further agree in thinking that the Indus civilization (possibly Asura according to the description in the Purāṇas) could then (i.e., at the time of the Aryan advent) have been but a mere shadow of its former self. (*Ibid.*, p. 112).

Would it be too implausible to say that the civilization swamped by this deluge in Sind and its neighbourhood belongs to the third epoch of ancient Indian history under (c) above, and the chalcolithic period of the archæologist corresponds to the Manu Svāyambhuva age of the Purāṇas—between 4000 and 2500 B.C.?

This leads to the second question—

(ii) the intrusive or extrusive character of this civilization, and its ramifications.

In the words of Marshall—“ * * * all the material of a

¹ “There is abundant evidence to prove that much of the ruin observable here (at Mahenjo-daro) is directly attributable to inundation,” p. 102.

religious nature recovered at Mahenjo-daro and Harappā appears to be characteristically Indian." (*Ibid.* p. 76). He, however, admits contact between the Indus Valley and Western Asia. (p. 76). The Indus script and the scripts of Sumer, Proto-Elam, Minoa and Hittite are interrelated¹. The pottery of Sind show distinct affinity with those of Mesopotamia and Egypt². But a comparative study has hardly begun. Indigenous and alien elements are yet to be distinguished. Thus though "an intimate relation between the Indus, Early Sumerian and Second Prediluvian cultures"³ in the fourth or first half of the third millennium B.C. (pre-Sargonic or early Sargonic times in Mesopotamia) is admitted, it would be premature to say anything about the pre-chalcolithic period or First Prediluvian culture in India corresponding to the Purāṇic epoch (*b*) of the seven chief *ṛṣigaṇas* or pioneers of Indian culture in India and overseas⁴.

In appraising this epoch fresh discoveries in two widely distant corners of the earth should not be lost sight of.

- (i) pottery at Sagunta in Spain: *La Dama Ibérica de Sagunta* discovered by D. Manuel Gonzalez Simancas in his excavations at Plaza de Armas; also terra cotta figurines brought to light in the Bulletin of the Academy of History, Madrid.

- (ii) script in the Easter Island noted by Fabri.

These (i) and (ii) pottery, terra cotta and script show marked similarities with the same in India, possibly more akin to the more primitive and earlier specimens. In this connection the importance of the Jumna Valley and Ganges Valley remains should not be overlooked. As Marshall is careful to stress—"Let me emphasize the fact, however, that we have no sufficient grounds as yet for affirming positively that this civilization was limited to the Indus Valley and the plains of the Panjāb. Ten years ago we knew nothing of its existence at all, and since then we have been too pre-occupied with the exploration of Mahenjo-daro and Harappā

¹ Mahenjo-daro, *op cit.*, p. 41.

² *Ibid.*, p. 101.

³ *Ibid.*, p. 104.

⁴ Lévi. J. A. 1923, Juillet-Septembre pp. 57.

and with following up its tracks towards the west to find time for tracing it eastward across Rajputana or down the valleys of the Jumna and the Ganges. * * * If it proves eventually to have done so, the term "Indian" rather than "Indus" may be more appropriate." (*Mahenjo-daro*, Vol. I, p. 91).

If the chalcolithic chapter of ancient Indian History under (c) Manu Svāyambhuva presents the contact of the Ganges-Jumna-Indus civilization with that of the Euphrates-Tigris-Nile-Aegean, the pre-chalcolithic epoch under (b) the seven chief ṛṣigaṇas may open up vistas of a continuous chain resting at one end in Spain¹ on the Atlantic and at the other in the Easter Island in the Pacific—partially accounting for the curious interrelation of scripts and legends across land and sea. An intensive study of geology and linguistic palæontology, first regional and then comparative, may yield unexpected information. Till then, it will remain mere speculation.

Another suggestive speculation is the Purāṇic appellation of the first stage of the story—(a) *manuṣya-pitṛs* in the light of human relics in the gravels of the rivers Godāvarī and Narmadā² and other alluvial areas of South India testifying to man's existence in prehistoric times³. These *manuṣya-pitṛs*, our ancestors in India, have left their remains in their lake-dwellings⁴, in the areas stretching from the Narmadā-Godāvarī to Baluchistan across Sind, and their handicraft in the rock-paintings spreading through the range in South and Central India. Similar rock-paintings in Spain as published recently in *Les Peintures Rupestres schématiques de la Péninsule Ibérique* by Abbé Henri Breuil, Vol. IV, 1935⁵, raise thoughts as disquieting as the mysterious statues in the Easter Island later in age but of an inspiration of which the ancient memory of the countless islands of the Pacific may one day reveal the source.

¹ ABCD, Diaro Ilustrado. Ano Trigesimoprimerio. No. 9. 893. Madrid Dia 7 De Febro. De 1935, p. 7.

² Foote, *Indian Prehistoric Antiquities*, pp. 146—53.

³ Foote, *Indian Prehistoric and Protobhistoric Antiquities*, pp. 146—53.

⁴ Majumdar, *Explorations in Sind*, p. 65.

Cf. also *The Cambridge Ancient History*, Vol. II, pp. 567 ff.

⁵ Pl. XV. Pls. XVII—XLIV.

Notes of the Quarter

The proceedings of a meeting of the Council of the Bihar and Orissa Research Society held in the Society's office on Sunday, March 3, 1935, at 8-30 a.m.

PRESENT:

The Hon'ble Mr. Justice J. F. W. James (*Vice-President*).
Mr. Sham Bahadur.
Rai Bahadur Sarat Chandra Roy.
Mr. G. E. Fawcus.
Mr. H. Lambert.
Dr. A. Banerji-Sastri.
Mr. K. P. Jayaswal.
Mr. J. L. Hill.

1. Confirmed the proceedings of the meeting of the Council held on December 3, 1934.

2. Passed the monthly accounts for November, December, 1934 and January, 1935.

3. Elected the following new members:

The Hon'ble Mr. J. A. Hubback, C.S.I., I.C.S.

Mr. Iqbal Husain, M.A., B.L.

4. Placed the Ethnological Institute of the Vienna University on the Society's exchange list.

5. Considered the arrangements for the Annual General Meeting.

Resolved that the Annual General Meeting be held on March 29, at 6-15 p.m. in the Science College Physics Lecture Theatre.

6. Passed the Agenda paper for the Annual General Meeting.

Resolved that Mr. H. Lambert should move that the following gentlemen be elected office-bearers and members of the Council for the year 1935-36.

PRESIDENT

His Excellency Sir James David Sifton, K.C.S.I., K.C.I.E.,
I.C.S.

VICE-PRESIDENT

The Hon'ble Mr. Justice J. F. W. James, M.A., I.C.S.,
Bar-at-Law.

SECRETARY

Mr. J. L. Hill, M.A.

JOINT SECRETARY

Rai Sahib Manoranjan Ghosh, M.A.

TREASURER

Mr. Sham Bahadur, Bar-at-Law.

LIBRARIAN

Rai Sahib Manoranjan Ghosh, M.A.

EDITORIAL BOARD

Mr. K. P. Jayaswal, M.A., Bar-at-Law.

The Hon'ble Mr. Justice J. F. W. James, M.A., I.C.S.,
Bar-at-Law.

Dr. A. Banerji-Sastri, M.A., Ph.D.

*Members of the Council (in addition to the President, Secretary,
Treasurer and Librarian who are ex-officio members)—*

The Hon'ble Mr. Justice J. F. W. James, M.A., I.C.S.,
Bar-at-Law.

Mr. G. E. Fawcus, M.A., C.I.E., O.B.E.

Mr. K. P. Jayaswal, M.A., Bar-at-Law.

Dr. A. Banerji-Sastri, M.A., Ph.D.

Dr. Hari Chand Sastri, D.Litt.

Rai Bahadur Sarat Chandra Roy, M.A., B.L.

Mr. D. N. Sen, M.A.

The Hon'ble Mr. Justice Fazal Ali.

Mr. J. S. Armour, M.A.

7. Permitted Mr. K. P. Jayaswal to make 250 reprints at his own cost of his article "Coins of later Mauryas".

8. The Editor of the Bihar and Orissa Research Society Journal brought to the notice of the Council the fact that the article by Professor Poure-Davoud on "The Mithra Cult" published in Vol. XIX, Part 3, had caused offence. The Council desired him to include in the Journal a note as to the circumstances in which the article came to be published.

J. L. HILL

Honorary General Secretary

March 6, 1935

*Proceedings of the annual meeting of the Bihar and Orissa
Research Society held in the Physics Lecture Theatre of Patna
Science College on Friday, March 29, 1935.*

1. The President His Excellency Sir James David Sifton, K.C.S.I., K.C.I.E., declared the meeting open.
2. Resolved, on a motion proposed by Mr. H. Lambert and seconded by Khan Bahadur S. M. Ismail, that the following gentlemen be elected to hold office for the year 1935-36.

PRESIDENT

His Excellency Sir James David Sifton, K.C.S.I., K.C.I.E.,
I.C.S.

VICE-PRESIDENT

The Hon'ble Mr. Justice J. F. W. James, M.A., I.C.S.,
Bar-at-Law.

SECRETARY

Mr. J. L. Hill, M.A.

JOINT SECRETARY

Rai Sahib Manoranjan Ghosh, M.A.

TREASURER

Mr. Sham Bahadur, Bar-at-Law.

LIBRARIAN

Rai Sahib Manoranjan Ghosh, M.A.

EDITORIAL BOARD

Mr. K. P. Jayaswal, M.A.

The Hon'ble Mr. Justice J. F. W. James, M.A., I.C.S.,
Bar-at-Law.

Dr. A. Banerji-Sastri, M.A., Ph.D.

Members of the Council (in addition to the President, Secretary, Treasurer and Librarian who are ex-officio members).

The Hon'ble Mr. Justice J. F. W. James, M.A., I.C.S.,
Bar-at-Law.

Mr. G. E. Fawcus, M.A., C.I.E., O.B.E.

Mr. K. P. Jayaswal, M.A., Bar-at-Law.

Dr. A. Banerji-Sastri, M.A., Ph.D.

Dr. Hari Chand Sastri, D.Litt.

Rai Bahadur Sarat Chandra Roy, M.A., B.L.

Mr. D. N. Sen, M.A.

The Hon'ble Mr. Justice Fazal Ali.

Mr. J. S. Armour, M.A.

3. The Honorary Secretary presented the Annual Report of the Society.

4. The Honorary Treasurer presented the Annual Statement of Accounts.

5. The Vice-President, in a review of the year's work of the Society, referred briefly to the progress of the Society's publication of the Buchanan Reports and to the generosity of Rai Bahadur Radha Krishna Jalan in printing two of them free of cost; explained the circumstances in which an article by Professor Poure-Davoud on "The Mithra Cult" came to be published in the Society's Journal; regretted the loss the retirement of Mr. Lambert would occasion the Society, and congratulated him upon the Doctorate the University was to confer upon him; welcomed Mr. Armour and the Hon'ble Mr. Justice Fazal Ali to the Council of the Society; and thanked Khan Bahadur S. M. Ismail for a donation of Rs. 50 to be spent as the President of the Society should think fit.

6. The President introduced Prof. H. Heras who delivered a most interesting lecture on "The Expansion of Buddhism in Afghanistan," illustrated with many excellent lantern slides.

7. The President proposed a vote of thanks to Prof. Heras for his lecture.

8. Mr. K. P. Jayaswal in a brief speech proposed a vote of thanks to the Chair.

9. The President declared the meeting closed.

ANNUAL REPORT FOR 1934-35

I—MEMBERSHIP

The total number of ordinary members and subscribers to the Society's Journal on December 31, 1934, was 157. This represents a decrease of seven from the corresponding figure at the end of 1933, the Society losing four of its ordinary members by death and eleven by resignation, and the Journal one of its subscribers, while nine new members were enrolled. With the 13 honorary and 14 life members, the total membership of the Society stands at 184.

II—MEETINGS

The last Annual General Meeting was held on March 22, 1934, in the Physics Lecture Theatre of the Science College, Patna, the Hon'ble Mr. Justice J. F. W. James, M.A., I.C.S., Vice-President of the Society, presiding. After the transaction of formal business, the Vice-President reviewed the work of the Society during the past year. The meeting was followed by a lecture on "Mediæval Indian Sculpture" delivered by Dr. Stella Kramrisch.

Meetings of the Council were held on March 18, July 29 and December 8, 1934, and on March 3, 1935.

III—JOURNAL

During the period under review parts I and II of Vol. XX of the Society's Journal, containing 267 pages and 12 plates, have been published. Owing to our changing the press the publication of Parts III and IV of Vol. XX (a double number) has been delayed. They are now, however, ready in type. The Editorial Board is the same as that of the year 1934.

The Society has during the current year edited and printed Francis Buchanan's Report on Shahabad, which is now ready for

distribution, while work on the Bhagalpur Report is well advanced at the Patna Law Press. The printing of Buchanan's "Account of the Districts of Bihar and of the City of Patna" continues.

The Indian Institute Library, Oxford, the Indian Research Institute, Calcutta, and the Ethnological Institute of the Vienna University have been put on our Journal's exchange list.

IV—LIBRARY

During the year 221 books (291 volumes), of which 24 were Sanskrit, 2 Pali, 8 Hindi and 1 each in Oriya, Mundarica, Gujarati and Sora, were added to the Library. Of this total 48 were presented, while 149 were obtained by exchange and 24 by purchase. On December 31, 1934, the Library contained 6641 volumes as compared with 6350 volumes at the end of the previous year. Out of the Mayurbhanj donation to the Library the sum of Rs. 21-8-0 was spent on books during the financial year up to February 28, 1935.

The Society has been asked to house some historical records of importance at present in the Record Room of the District Judge, Patna. Mr. K. K. Datta, who has undertaken the heavy work of sorting these records, says that there is much in them of historical worth, since they supply valuable information about the early days of Indo-British administration in India.

The Society, through the kindness of Mr. C. E. A. W. Oldham, has been given 259 blocks of inscriptions, temples, sketch maps, coins, sculptures and other antiquities, originally published in the Indian Antiquary (now no longer issued). Some of these blocks may prove valuable in future, especially in cases where the originals have been lost.

V—SEARCH FOR MANUSCRIPTS

The search for manuscripts proceeded under the supervision of Mr. K. P. Jayaswal and Dr. A. Banerji-Sastri. Owing to the disturbances caused in North Bihar by the earthquake, Pandit Vishnu Lal Sastri was recalled to Patna in the first week of March, 1934, to help in arranging and preparing for the press the Catalogue of Manuscripts in Mithila, Vol. II of which, containing

Literature, Prosody and Rhetorics, has been printed. He returned to the Darbhanga district on October 11, and between that date and the beginning of March has catalogued 369 manuscripts. He was on privilege leave from February 2 to 15, 1935.

VI—ACCOUNTS

The Annual Statement of Accounts is being presented by the Honorary Treasurer and will be printed separately.

J. L. HILL,

Honorary General Secretary

March 10, 1935

*Statement of Accounts from April 1, 1934 to February
28, 1935*

A—The actuals for 1933-34 showed a closing balance of Rs. 4,010-9-2. With the amount transferred to fixed deposit, *viz.*, Rs. 2,594-10-9, the total balance to the credit of the Society was Rs. 6,605-3-11 at the end of 1933-34.

B—As regards the actuals up to February 28, 1935 the current account closing balance was Rs.2,215-11-11. To this must be added the amount on fixed deposit, *viz.*, Rs. 4,372-7-9 which gives a total of Rs. 6,588-3-8.

C—The chief sources of income are the Government grant, subscriptions, sale-proceeds of the Society's Journal and interest on fixed deposits. The subscriptions realised up to February 28, 1935 amounted to Rs. 1,123-8-0, up to February 28, 1934 the realised amount was Rs. 1,129-3-7. The estimate for the whole financial year was Rs. 1,300.

Our realisations from the sale-proceeds of published literature amounted to Rs. 249-9-0 up to the end of February, 1935. For the same period last year, the amount was Rs. 203-0-4.

The interest on fixed deposits amounted to Rs. 77-13-0 up to February 28, 1935.

S. BAHADUR
Honorary Treasurer

March 13, 1935

Actuals up to February 28, 1935

INCOME

	Actuals			Revised Budget		
	Rs.	a.	p.	Rs.	a.	p.
Subscriptions	1,123	8	0	1,300	0	0
Sale of Journal	237	1	0	200	0	0
Miscellaneous	106	10	0	10	0	0
Postage Recovered ..	20	8	0	..		
Sale of Catalogue of Mithila ..	12	8	0	..		
Manuscripts.						
Government grant	4,703	0	0	4,703	0	0
Opening Balance—						
Hathwa Fund	2,722	12	0	2,722	12	0
Darbhangha Fund	975	0	9	3,718	2	0
Refund of Loan	752	14	3	..		
Mayurbhanj Fund	201	14	1½	863	5	10½
General Balance	110	14	3½	110	14	3½
GRAND TOTAL ..	10,966	10	5	13,628	2	2

S. BAHADUR

Honorary Treasurer

March 13, 1935

Actuals up to February 28, 1935

EXPENDITURE

	Actuals			Revised Budget		
	Rs.	a.	p.	Rs.	a.	p.
Establishment	1,154	5	0	1,260	0	0
Mithila Pandit	1,162	5	4	1,475	0	0
Telephone	220	5	0	113	0	0
Printing Charges	1,318	6	0	2,200	0	0
„ Refund of Loan ..	752	14	3			
Postage	225	11	6	250	0	0
Stationery	44	9	0	60	0	0
Library	148	5	11	350	0	0
Electrical Charges	77	4	0	100	0	0
Out of Hathwa Fund ..	399	7	3	2,722	12	0
Out of Darbhanga Fund ..	1,437	12	9	2,040	0	0
Out of Mayurbhanj Fund ..	21	8	0	863	5	10½
Miscellaneous (a)	1,788	0	6	200	0	0
TOTAL	8,750	14	6	11,634	1	10½
CLOSING BALANCE ..	2,215	11	11	1,994	0	3½
GRAND TOTAL	10,966	10	5	13,628	2	2

(a) This includes Rs. 1,700 sent to the Allahabad Bank in fixed deposit.

Details of closing Balance in current account and fixed deposit:—

	C/A.			F. D.		
	Rs.	a.	p.	Rs.	a.	p.
Huthwa Fund	623	4	9	1,700	0	0
Darbhanga Fund	302	10	3	1,991	2	9
Mayurbhanj Fund	180	6	1½	681	5	0
General Fund	1,109	6	9½
TOTAL	2,215	11	11	4,372	7	9

S. BAHADUR
Honorary Treasurer

March 13, 1935

*His Excellency the President in introducing Prof. Heras,
lecturer of the evening, said:*

LADIES AND GENTLEMEN,

Prof. Heras, who has come here to address you this evening, is the founder and Director of the Indian Historical Research Institute of Bombay. His writings are authoritatively recognised as standard works on Indian History and he is one of the leaders of historical research in this country.

He is not a stranger to Bihar for he has represented our Society in Europe, has contributed to our Journal and has addressed us before.

Recently he was invited by the Government of Afghanistan to make an archaeological survey of that country, a specially valuable field of research, as Afghanistan was the gateway of India through which passed the successive cultural waves from Asia and from the Western countries, and I have great pleasure in calling on him to speak to you now regarding one phase of his investigations.

*At the close of the lecture His Excellency moved a vote of
thanks to the lecturer:*

LADIES AND GENTLEMEN,

I am sure that we have all enjoyed this evening's interesting and instructive lecture, and I ask you to record in the usual manner a vote of thanks to Prof. Heras for the pleasure he has given us.

*Transliteration of the Devanāgarī Alphabet adopted in
the Journal of the Bihar and Orissa Research
Society from 1925*

Devanāgarī	Roman	Devanāgarī	Roman
अ	a	त	t
आ	ā	थ	th
इ	i	द	d
ई	ī	ध	dh
उ	u	न	n
ऊ	ū	प	p
ऋ	r̥	फ	ph
ॠ	r̄	ब	b
लृ	l̥	भ	bh
लृ	l̄	म	m
ए	e	य	y
ऐ	ai	र	r
ओ	o	ल	l
औ	au	व	v
क	k	श	ś
ख	kh	ष	ṣ
ग	g	स	s
घ	gh	ह	h
ङ	ṅ	लृ	l̥
च	ch	• (Anusvāra)	m̐
छ	chh	° (Anunāsika)	m̐
ज	j	: (Visarga)	ḥ
झ	jh	× (Jihvāmūliya)	ḥ
ञ	ñ	× (Upadhmāniya)	ḥ
ट	ṭ	s (Avagraha)	,
ठ	ṭh	Udātta	—
ड	ḍ	Svarita	△
ढ	ḍh	Anudātta	△
ण	ṇ		

tē: ke: thi: se: m a r a l e: f i a: 'with what did you beat?'

(a) ke:, k a w a n and k a w a n i are used as adjectives also; e. g.

ke: or k a w a n a d i m i 'who man.'

ke: or k a w a n m e f i r a: r u: 'who woman.'

k a w a n i m e f i r a: r u: 'who woman.'

§51.

Reflexive Pronouns.

a p a n e: and a p a n a:

Genitive Adj. a: p a n

This pronoun expresses a reflexive sense for emphasis and is used with all personal pronouns and with nouns without any change in form; e. g.

r a: m a p a n e: t a l a v e: g a i l e: a: s i: t a: k e
or k ē l a c h u m a n k a: s ā g e: c h o: v i g a i l e:
'Ram himself went away to fight but left Sita with Lakshman.'

u a p a n e: t a i f ā: s e or s ē: c a l i g a i l e:
b a: k i: e g o: b a d m a: s k e or k ē: c h o: v i
g a i l e: 'he himself went away from this place but left
a rogue.'

t ū: a p a n e: t a c o: r a w a l a: a: f i a m a r a:
k e or k ē: c o: r i: l a g a w a l a: 'you yourself stole
and attributed the theft to me.'

f i a m a p a n e: m ū: i: c a: f i e: j i: f i: t o:
f i a r a: s e or s ē k a: m a t a l a b 'whether I myself
die or live what have you to do with me?'

u d u: k f i m a n a l e: a: a p a n a: k e or k ē
b u r a: b f i a l a: k a f i a l e: 'he felt sorry and rebuked
himself very much.'

(a) This pronoun also expresses the combined sense of 'you and I' sometimes; e. g. b f i a: i: a p a n a: s e or
s ē k a: m a t a l a b 'my friend, what have we to do
with it?'

(b) The genitive which is declined like ordinary adjectives denotes the sense of 'own' when used with a noun or pronoun and of 'our' (yours and mine) when used absolutely ; e. g.

si:ra:j a:pan gāwa cho:ɣi diɦale:
'Siraj left his own village.'

a:pan phe:ɣ ka:tΔ: hama:r ka:ɦẽ ka:
tΔ: ta:rΔ: 'cut your own tree, why do you cut mine?'

a:pan gɦo:ɣawa: kaɦā: gail: 'where is
our horse gone?'

For the feminine gender a:pan and a:pani both are used ; e. g.

a:pan gɦo:ɣi: or a:pani gɦo:ɣi: 'our mare.'

Like a:pan, apane: is also used as an adjective. It is used irrespective of gender ; e. g.

apane: laika: 'our son.'

apane: laiki: 'our daughter.'

\$52.

Indefinite Pronouns.

awar auri:, awari:

This pronoun expresses the sense of 'more' 'other' (else) and is indeclinable :—

e. g.	awar ka: ca:ɦi:	}	what more is required.
	auri: ka: ca:ɦi:		
	awari: ka: ca:ɦi:		

ɦo: rauā: na: ɦa:ibi tΔ auri: ke:
baɦa:rẽ: ɦa:i: 'if you do not go, who else will go to
the market?'

tho:re: adimi: a:il ba:ɣe: awari: lo:g
ta cali gail 'some men have come others have
gone away.'

awar, auri:, awari: and a:n are used as
adjectives also. They, however, do not change for
gender ; e. g.

Δ u r i : g a : i Δ i f i ē : s Δ n i : 'some more cows will come.'

Δ w Δ r n u : n d Δ : 'give some more salt.' i : b a : t h Δ m a : n Δ d i m i : s e o r s ē . n a : k Δ f i Δ b i 'I won't tell this thing to other men.'

§53. k e : f i u or k e f i u : means 'some one' or 'any one' and is indeclinable; e. g. u f i Δ w ā : k e : f i u r Δ f i e : ? 'was there any one?'

u f i w ā : k e : f i u : n a : r Δ f i e : 'there was no body.'

k e : f i u : k e or k ē m Δ t i m Δ r i f i Δ : 'do not beat any body.'

k e : f i u : does not change even as an adjective; e. g. k e : f i u : m Δ r Δ d or k e : f i u : m e : f i r a : r u : 'some man or woman.'

Like k a : k i c h u or k i c h u : or k u c h u : refers to an inanimate thing. It means 'some thing' or 'any thing.' Its forms are same in direct and in oblique; e. g. k i c h u or k i c h u : or k u c h u : k h a : i l i f i Δ l j a : i : 'we will take some thing.'

§54. The pronoun s Δ b f i or s Δ b f i e : 'all' has one constant form for both genders and cases e. g. s Δ b f i or s Δ b f i e : k Δ f i Δ l 'all said.' dir.

s Δ b f i or s Δ b f i e : k e or k ē , s Δ b f i or s Δ b f i e : s e or s ē . obl.

s Δ b f i or s Δ b f i e : 'all or whole' as an adjective also does not change e. g.

s Δ b f i or s Δ b f i e : m Δ r Δ d Δ n i k e or k ē b a l a : w Δ : 'call all men.'

s Δ b f i m e : f i r a : r u n k e or k ē b f i e : j i d Δ : 'send all the women.'

s Δ b f i d u n i j a : s e or s ē f i Δ m a r a : k a w Δ n o : k a : m n Δ i k h e : 'I have nothing to do with the whole world.'

§55.

Compound pronouns.

The relative pronoun is combined with k e : f i u : and s Δ b f i and s Δ b f i with k e : f i u ; e. g. s Δ b f i k e : f i u :

'every one' $\dot{j}e: ke:fiu:$ 'who ever' $\dot{j}e: sabfi a:il$
 'all who came' $sabfi ke:fiu: keorkẽ bala:w\Delta:$
 'call all men.' $sabfi$ is also added to personal pronouns
 e.g. $ham sabfi$ 'we all' $rau\tilde{a}: or rau\tilde{a}: sabfi$
 'you (respected) all' $usabfi$ 'they all.' $lo:g$ is also
 added with $t\tilde{u}: or tu:$ (2nd pers. personal pronoun) e.g.
 $t\tilde{u}:lo:g or tu: lo:g$ 'you people.'

$\Delta war, \Delta uri:$ and $\Delta war i:$ are also combined with
 $ke:fiu:$, $sabfi$ or $lo:g$. $\Delta war ke:fiu:$, $\Delta uri:$
 $ke:fiu: or \Delta war i: ke:fiu:$ 'any body else.' $\Delta war-$
 $sabfi, \Delta uri: sabfi, \Delta war i: sabfi$ 'all else.'
 $\Delta war lo:g, \Delta uri: lo:g, \Delta war i: lo:g$ 'all else'
 or 'all other.'

Pronominal adjectives.

§56. Bhojapuri has pronominal adjectives based on the demonstrative, relative, correlative and interrogative pronouns. These are of manner (quality), of quantity and number.

(a) Adjective of manner :—

$\Delta isan$ or $\Delta isana:$ 'of this sort,'

$oisan$ 'of that sort' $\dot{j}\Delta isan.....t\Delta isan$ 'such as'

$k\Delta isan$ 'of which sort.'

(b) Adjective of quantity and number :—

$\Delta tana:$, $etana:$, $h\Delta tana:$, $hetana:$

'so much or so many' $otana:$ 'that much or so many'

$\dot{j}\Delta tana:$ or $\dot{j}etana:.....t\Delta tana:$ or $tetana:$

'as much as or as many as' $k\Delta tana:$ or $ketana:$

'how much or how many.'

§57. The above adjectives change for case and gender as shown in chapter iii § 31.

(a) e.g. $\Delta isan$ or $\Delta isana:$ $din me gfiar$
 $se b\Delta fiar\tilde{a}: na: nikale: ke ca:fi:$ 'one should
 not go outside home, on such a day'; $oisani kita:$
 $biphe:ru de:khe:me na: a:ili:$ 'never was a

book of that sort seen again'; j^Δaisan u f^Δawe:
t^Δaisan unukar laika: f^Δawe: 'As he is so is
his son;' k^Δaisan ^Δadimi: u f^Δawe: 'of which sort
of man he is;' k^Δaisani me f^Δira:ru: u h^Δawe:
'of which sort of woman she is?'

(b) e.g. ^Δatana:, etana:, f^Δatana: or f^Δetana:
na: ca:ur t^Δeke ^Δadimi ke f^Δo:i: 'so much
rice will be sufficient for one man only.' ^Δatana:,
etana:, f^Δatana: or f^Δetana: rup^Δja:
d f^Δare: ke t^Δ j^Δag^Δf^Δi ca:f^Δi: 'There should
be sufficient space to keep so many rupees.' ^Δatani:,
etani:, f^Δatani: or f^Δetani: ci: ni: se
f^Δama:r ka:m na: cali: 'so much sugar won't
suffice me;' o^Δtana: d f^Δan kekara: ba: 'who has
got so much wealth?' ka: o^Δtana: ^Δadimi: ^Δifiñ: 'well,
will so many men come?' o^Δtani: kita:bi
t^Δ f^Δamara: pa:s ba:te: 'so many books, I have
got;' j^Δatana:, or j^Δetana: man kare: t^Δatana:
na: ort^Δetana: kha: 'eat as much as you like;'
j^Δatana: or j^Δetana: ^Δadimi: ^Δifiñ: t^Δatana:
or t^Δetana: ^Δadimi: ke itja:m kail ja:i:
'we will make arrangement for so many men as many will
come;' k^Δatana: or k^Δetana: g^Δfi:wa rauñ:
k f^Δa:ilñ: 'how much ghee do you take?' bara:ti
me k^Δatana: or k^Δetana: ^Δadimi: ba^Δe: 'how
many men are there in the marriage party?'

Emphatic forms.

§58. The following are the emphatic forms of the pronoun.

	Inclusive	definitive
h ^Δ am	h ^Δ am f ^Δ ũ:	h ^Δ am f ^Δ i:
t ^Δ ũ:	t ^Δ ũ: f ^Δ ũ:	t ^Δ ũ: f ^Δ i:
t ^Δ ẽ:	t ^Δ e: f ^Δ ũ:	t ^Δ e: f ^Δ i:
u:	u: f ^Δ o:	u: f ^Δ e:
i:	i: f ^Δ o:	i: f ^Δ e:

CHAPTER VI.

Verbs.

§59. (a) The roots are either active or passive in sense, e.g. *raso:i: banatia:* 'the food is being prepared; (passive). *laiki: raso:i: bana:wtia:* 'the girl prepares the food.' (active). The passive roots are all intransitive, the active roots are either transitive or intransitive. Roots have a simple (e.g. *baithal* 'to sit') and a causal form (e.g. *baitha:wal* 'to cause to sit'). All denominative roots are intransitive. e.g.

(b) The root of a verb may be obtained by cutting off *-al* (e.g. *sutal* 'to sleep'); *-il* (e.g. *gal* 'to go'); *wal* (e.g. *khe:wal* 'to row') as the case may be from the direct case of the verbal noun. Most of the roots end in consonants but a fairly large number of them end in *a:*. Those which end in other vowels are very few.

Tenses

§60. In Bhojapuri, we find indicative mood and the imperative mood. Besides, there is a conditional. The indicative merely expresses the action, present, past or future. Imperative denotes order with the second person and permission or approval with the others while conditional lays down a condition. We have indicative with reference to present, past and future and conditional with reference to past where the condition has not been satisfied.

The imperative is with reference to the present denoting immediate future and the future. Thus there are six tenses viz :—

1. Present Indicative
2. Past Indicative
3. Future Indicative

4. Imperative Present
5. Future Imperative
6. Past Conditional

Each of these is either simple or periphrastic. The latter are formed by combining the forms of the auxiliary verb with either (a) the imperfect participle or (b) the perfect participle. In effect thus there are eighteen tenses six simple and twelve periphrastic.

§61. Auxiliary Verb.

The following are the forms of the auxiliary verb :—

(a) Present Indicative (Masculine)

	sg.	pl.
1st pers.	-b a : n i : or -a : n i :	-b a : n i : j̃ā or -a : n i : j̃ā :
2nd pers. (respectful)	-b a : n i : or -a : n i :	-b a : n i : or -a : n i :
2nd pers. tũ :	-b a : ʋ a : or -a : r a :	-b a : ʋ a : or -a : r a :
2nd pers. tẽ :	-b a : ʋ e : or -a : r e :	-b a : ʋ a : s a : or -a : r a : s a : or -b a : ʋ a : s a n i or -a : r a : s a n i
3rd pers. (respectful)	-b a : n i : or -a : n i :	-b a : n i : or -a : n i :
3rd pers. u	-b a : ʋ e : or -a : r e :	-b a : or -a :
3rd pers. u (menial)	-b a : t e : or -a :	-b a : ʋ e : s a : or -a : r e : s v or -b a : ʋ e : s a n i or -a : r e : s a n i

The forms of 1st pers., 2nd pers. (respectful) and 3rd pers. (respectful) are the same in both masculine and feminine genders. The rest differ in feminine gender. They are given below :—

Feminine

	sg.	pl.
2nd pers. tũ :	-b a : ʋ u : or -a : r u :	-b a : ʋ u : or -a : r u :
2nd pers. tẽ :	-b a : ʋ e : or -a : r e :	-b a : ʋ u : s a : or -a : r u : s a : or -b a : ʋ u : s a n i -or -a : r u : s a n i

	sg.	pl.
3rd pers. u	-b a : ʋ i : or -a : r i :	-b a : or -a :
3rd pers. u (menial)	-b i a : or -i a :	-b a : ʋ i : s Δ or -a : r i : s Δ or -b a : ʋ i : s Δ n i or -a : r i : s Δ n i

§62.

Participles.

Imperfect Participle.

in Δ t (masc.)	d e : k h Δ t
in Δ t i (fem.)	d e : k h Δ t i

Perfect Participle

in Δ l e : (mas. & fem.)	d e : k h Δ l e :
--------------------------	-------------------

Conjugation of d e : k h Δ l—'to see' Root 'd e : k h'(1) *Simple Tenses.*

§63. These are formed by adding various terminations (e.g. i:, Δ: etc.) to the root and without the help of the auxiliary. They are six in number.

§64.

Present Indicative.

Masculine and Feminine

	sg.	pl.
1st pers.	-i : (d e : k h i :)	-i : j ā : (d e : k h i : j ā :)
2nd pers. (respectful)	-i : (d e : k h i :)	-i : (d e : k h i :)
2nd pers. t ũ :	-Δ : (d e : k h Δ :)	-Δ : (d e : k h Δ :)
2nd pers. t ê :	-u (d e : k h u)	-Δ s Δ : or -Δ s Δ n i (d e : k h Δ s Δ : or d e : k h Δ s Δ n i)
3rd pers. (respectful)	-i : (d e : k h i :)	-i : (d e : k h i :)
3rd pers. u :	-Δ s u (d e : k h Δ s u)	-o : (d e : k h o :)
3rd pers. u : (menial)	-o : (d e : k h o :)	-Δ s Δ : or -Δ s Δ n i (d e : k h Δ s Δ : or d e : k h Δ s Δ n i)

This tense is no longer used in common speech and has been replaced by the Present Imperfect Indicative; e.g. I go— h Δ m j a : t a : n i :.

The forms of the Present Indicative are also employed as the Present Conjunctive. The condition is shown by prefixing the sentence by some word meaning 'if' 'j o :'; e.g. j o : h Δ m c o : r i : k a r i : t Δ k Δ f i Δ : 'if I steal, then blame me.'

\$65.

Past Indicative.

Masculine

sg.	pl.
1st. pers. -Δ l i : (d e : k h Δ i i :)	-Δ l i : j ā (d e : k h Δ l i : j ā)
2nd pers. (respectful) -Δ l i : (d e : k h Δ l i :)	-Δ l i : (d e : k h Δ l i :)
2nd pers. t u : -Δ l Δ : (d e : k h Δ l Δ :)	-Δ l Δ : (d e : k h Δ l Δ :)
2nd pers. t ē : -Δ l e : (d e : k h Δ l e :)	-Δ l Δ s Δ : (d e : k h Δ l Δ s Δ :) -Δ l Δ s Δ n i (d e : k h Δ l Δ s Δ n i)
3rd pers. (respectful) -Δ l i : (d e : k h Δ l i :)	-Δ l i : (d e : k h Δ l i :)
3rd pers. u : -Δ l e : (d e : k h Δ l e :)	-Δ l (d e : k h Δ l)
3rd pers. u : (menial) -Δ l Δ s i (d e : k h Δ l Δ s i)	-Δ l e : s Δ -(d e : k h Δ l e : s Δ) or -Δ l e : s Δ n i (d e : k h Δ l e : s Δ n i)

The forms of 1st pers., 2nd pers. (respectful) and 3rd pers. (respectful) are the same in both masculine and feminine genders. The rests differ in feminine gender. They are shown below.

Feminine

sg.	pl.
2nd pers. tũ: -Δ l u: (d e: k h Δ l u:)	-Δ l u: (d e: k h Δ l u:)
2nd pers. tẽ: -Δ l e: (d e: k h Δ l e:)	-Δ l u: s Δ n i (d e: k h Δ l u: s Δ n i)
3rd pers. u: -Δ l i: (d e: k h Δ l i:)	-Δ l (d e: k h Δ l)
3rd pers. u: (menial) -Δ l Δ s i (d e: k h Δ l Δ s i)	-Δ l i: s Δ n i (d e: k h Δ l i: s Δ n i)

(a) This tense refers to a momentary action which happened in the past e.g. j Δ b h Δ m u f i ã: g Δ i l i: t Δ k u c h u n a: d e: k h Δ l i: 'when I went there I saw nothing.' If a continuous action in the past is meant, a root indicating continuous action is combined with one expressing momentary action e.g. h Δ m b Δ i t h Δ l i: 'I sat'; h Δ m b Δ i t h Δ l r Δ f l i: 'I remained seated.' The difference between this tense and the Present Perfect Indicative and the Past Perfect Indicative is chiefly that the effect of the last two lasts after the action while it does not last in the case of this tense.

(b) Used conjunctively this tense refers to a future action; e.g. j o: h Δ m b Δ j a: r ẽ: g Δ i l i: t Δ t o: f i Δ r a: k f i a: t i r a: m l e: a: i b i 'If I go (lit. if I went) to the market, I shall bring mangoes for you.'

§66

Future Indicative.

Masculine

sg.	pl.
1st pers. -Δ b i (d e: k h Δ b i)	-Δ b i j ã: (d e: k h Δ b i j ã:)
2nd pers. (respectful)	
-Δ b i (d e: k h Δ b i)	-Δ b i (d e: k h Δ b i)
2nd pers. tũ:	
-Δ b Δ: (d e: k h Δ b Δ:)	-Δ b Δ: (d e: k h Δ b Δ:)
or -i f i Δ: (d e: k h i f i Δ:)	or -i f i Δ: (d e: k h i f i Δ:)

2nd pers. tẽ:

-a be: (de:k h a be:)	-a b a s a (de:k h a b a s a) or -a b a s a n i (de:k h a b a s a n i)
-i f i e: (de:k h i f i e:)	-i f i a s a (de:k h i f i a s a) or -i f i a s a n i (de:k h i f i a s a n i)

3rd pers. (respectful)

-a b i (de:k h a b i)	-a b i (de:k h a b i)
-----------------------	-----------------------

3rd pers. u: -i f i ẽ:

-i: (de:k h i:)

(de:k h i f i ẽ:)

3rd pers. u: (menial) -i:

-i f i e: s a

(de:k h i:)

(de:k h i f i e: s a) or

-i f i e s a n i (de:k h i f i e:
s a n i)

The forms of 1st pers., 2nd pers. (respectful) and 3rd pers. are the same in both masculine and feminine genders. The rest differ in feminine gender. They are given below.

Feminine

sg.	pl.
2nd pers. tũ: -a b u: (de:k h a b u:)	-a b u: (de:k h a b u:)
or -i f i a: (de:k h i f i a:)	or -i f i a: (de:k h i f i a:)
2nd pers. tẽ:	
-a be: (de:k h a be:)	-a b u: s a (de:k h a b u: s a) or -a b u: s a n i (de:k h a b u: s a n i)
or -i f i e: (de:k h i f i e:)	-i f i a s a (de:k h i f i a s a) or -i f i a s a n i (de:k h i f i a s a n i)

This tense simply refers to a future action; e.g. h a m m i t h a: i: k h a: i b i 'I shall eat sweetmeats.' As compared with this, the Future Imperfect Indicative refers to an action which will be in the process of being acted (j a b tũ: a i b a: t a h a m k h a: t r a f i a b i 'when you come I shall be eating i.e. you will find me eating) and the Future Perfect Indicative refers to an

action which will have been completed (e.g. $\dot{j} \Delta b t \ddot{u}$: $\Delta i b \Delta$: $t \Delta h \Delta m k h \Delta i l e$: $r \Delta f i \Delta b i$ or $k h a : i c u k \Delta l r \Delta f i \Delta b i$ 'when you come I will have finished eating'). The simple Future Indicative, however, refers (in the case of continuous roots) to an action which will begin ($\dot{j} \Delta b t \ddot{u}$: $\Delta i b \Delta$: $t \Delta h \Delta m k h a : i b i$ 'when you come I shall eat.' i.e. I shall begin eating after your arrival).

\$67

Present Conjunctive.

This tense has exactly the same forms as the Present Indicative (§64). It is used in conditional clauses $\dot{j} o$: $h \Delta m a : i$: $t \Delta k \Delta f i f i \Delta$: 'blame me if I come' or in clauses denoting purpose (e.g. $u n f i \Delta i s \Delta n b a : t k \Delta f i \Delta l e$: $k i h \Delta m u f i \tilde{a}$: $s e o r s \tilde{e} b h a : g i j a : i$: 'he spoke in such a manner in order that I should go away from there.') A clause with this tense (as also every other conjunctive tense) is also preceded by some such word as $\dot{j} o$: 'if' $\dot{j} \Delta b$ 'when' $k i$ 'that' $j e f i m \tilde{e}$: 'so that.'

As compared with the Present Imperfect Conjunctive (e.g. $\dot{j} o$: $h \Delta m d e : k h \Delta t h o : i$: $t \Delta h \Delta m \Delta k \tilde{e}$: $m a : r \Delta$: 'beat me if I am looking') and Present Perfect Conjunctive (e.g. $\dot{j} o$: $h \Delta m d e : k h \Delta l e$: $h o : i$: $t \Delta h \Delta m \Delta k \tilde{e}$: $m a : r \Delta$: 'beat me, if I have looked'), this tense denotes only Simple and Indefinite Conjunctive sense; e.g. $\dot{j} o$: $h \Delta m d e : k h i$: $t \Delta m a : r \Delta$: 'if I look, beat me' i.e. beat me even if I begin looking whether I am in the state of looking (Present Imperfect Conjunctive) or I have finished looking (Present Perfect Conjunctive.)

\$68.

Past Conjunctive.**Masculine**

Sg.

Pl.

1st pers. - $i t i$: ($d e : k h i t i$:) - $i t i$: $j \tilde{a}$: ($d e : k h i t i$: $j \tilde{a}$)

2nd pers. (respectful)

- $i t i$: ($d e : k h i t i$:)- $i t i$: ($d e : k h i t i$:)

sg.	pl.
2nd pers. tũ:-itΔ:(de:khitΔ:)	-itΔ:(de:khitΔ:)
2nd pers. tē:-ite:(de:khite:)	-itΔsΔ:(de:khitΔsΔ:)
	-itΔsΔni(de:khitΔsΔni)
3rd pers. (respectful)	
-itĩ:(de:khitĩ:)	-itĩ(de:khitĩ:)
3rd pers. u:-ite:(de:khite:)	-it(de:khit)
-itΔni(de:khitΔni)	
3rd pers. u: (menial)	
-it(de:khit)	-ite:sΔ(de:khite:sΔ)
	-ite:sΔni(de:khite:sΔni)

The forms of 1st pers., and 2nd pers. (respectful) and 3rd pers. (respectful) are the same in both masculine and feminine genders. The rests differ in feminine gender. They are shown below.

Feminine	
sg.	pl.
2nd pers.	
tũ:-itu:(de:khitu:)	-itu:(de:khitu:)
2nd pers.	
-tē:-ite:(de:khite:)	-itu:sΔ(de:khitu:sΔ)
	-itu:sΔni(de:khitu:sΔni)
3rd pers.	
u:-iti:(de:khiti:)	-it(de:khit)
3rd pers. u: (menial)	
-iti(de:khiti)	-iti:sΔ(de:khiti:sΔ)
	-iti:sΔni(de:khiti:sΔni)

This tense is based on the ancient Imperfect Participle like the periphrastic tenses but has the verbal terminations added to it and does not therefore require the help of the auxiliary. It denotes (in a conditional or purpose clause) an action which might have taken place in the past but which never came off; e. g. jo: hΔm tΔniki:

pΔfile: cΔlΔl rΔfiti: tΔ ti:sΔn pΔr
ga:ɣi: mi:li ja:iti 'I would have got the train at
the station, if I had started a bit earlier.' tũ: ΔisΔn
kΔ:m kΔritΔ: ki hΔm ufĩ: se or sē bfi a:gi
jΔiti: 'you should have acted in such a manner that I
should have escaped.'

Compared with Past Imperfect Conjunctive (e. g. jo:
tũ: kha:t na: rΔfitΔ: tΔ hΔm be: pitΔlē:
na: cho:ɣiti: 'if you had not been eating—i.e. in
the process of eating, I would have beaten you') and
Past Perfect Conjunctive (e.g. jo: tũ: i: ΔpΔne:
kΔile: rΔfitΔ: tΔ thi:k na: bfiΔil rΔfit
'if you yourself had done it—finished doing—it would not
have been right), this tense refers not to completion or
incompletion of an action but simply infers that it did not
take place in the past.

\$69.

Imperative.

This tense has the same forms as the Present Indica-
tive. The subject in the case of the 2nd person is
generally understood while in other cases it is generally
expressed.

kΔru 'do' for menial and woman.

kΔrΔ: 'do' for uncle and brother.

kΔri: 'do' (rΔũ: respectful.)

kΔrΔ: (you) do.

u: kΔrΔsu 'let him do.'

The forms of this tense are distinguished from those
of the Present Indicative and conjunctive by an emphatic
intonation of the voice. Similarly questions are dis-
tinguished both from the imperative and other tenses e.g.
hΔm kΔri: 'should I do?'

(2) Periphrastic Tenses.

\$70 These are formed by combining (a) the Imper-
fect Participle and (b) the Perfect Participle with the

various tenses of the auxiliary; e.g. *h a m j a : t b a : n i :* 'I go'. Very often the auxiliary is shortened and people speak *j a : t a : n i :* instead of *j a : t b a : n i :*

(a) Tenses with Imperfect Participle.

§71 Compared with the Simple and Perfect tenses, these lay special emphasis on the continuity and incompleteness of an action present, past or future. They are five as shown below :—

Present Imperfect Indicative.

Masculine

sg.	pl.
1st pers.	
-b a : n i : (d e : k h a t b a : n i :)	-b a : n i : j ā : (d e : k h a t b a : n i : j ā :)
-a : n i : (d e : k h a t a : n i :)	-a : n i : j ā : (d e : k h a t a : n i : j ā :)
2nd pers. (respectful)	
-b a : n i : (d e : k h a t b a : n i :)	-b a : n i : (d e : k h a t b a : n i :)
-a : n i : (d e : k h a t a : n i :)	-a : n i : (d e : k h a t a : n i :)
2nd pers. t ũ :	
-b a : v a : (d e : k h a t b a : v a :)	-b a : v a : (d e : k h a t b a : v a :)
-a : r a : (d e : k h a t a : r a :)	-a : r a : (d e : k h a t a : r a :)
2nd pers. t ē :	
-b a : v e : (d e : k h a t b a : v e :)	-b a : v a s a (d e : k h a t b a : v a s a)
-a : r e : (d e : k h a t a : r e :)	-b a : v a s a n i (d e : k h a t b a : v a s a n i)
	-a : r a : s a (d e : k h a t a : r a : s a)
	-a : r a : s a n i (d e : k h a t a : r a : s a n i)

3rd pers. (respectful)

-ba:ni:(de:khΔtba:ni:) -ba:ni:

(de:khΔtba:ni:)

-a:ni:(de:khΔta:ni:)

-a:ni:(de:khΔta:ni:)

3rd pers. u:

-ba:ve:(de:khΔtba:ve:) -ba:(de:khΔtba:)

-a:re:(de:khΔta:re:)

-a:(de:khΔta:)

3rd pers. u: (menial)

-a:(de:khΔta:)

-ba:ve:sΔ

(de:khΔtba:ve:sΔ)

-ba:te:(de:khΔtba:te:)

-ba:ve:sΔni

(de:khΔtba:ve:sΔni)

-a:re:sΔ

(de:khΔta:re:sΔ)

-a:re:sΔni

(de:khΔta:re:sΔni)

The forms of 1st pers., 2nd pers. (respectful) and 3rd pers. (respectful) are the same in both masculine and feminine genders. The rests, however, differ in feminine gender. They are given below.

Feminine

sg.

pl.

2nd pers. tũ:

-ba:vu:(de:khΔtba:vu:) -ba:vu:

(de:khΔtba:vu:)

-a:ru:(de:khΔta:ru:)

-a:ru:(de:khΔta:ru:)

2nd pers. tẽ:

-ba:ve:(de:khΔtba:ve:) -ba:vu:sΔ

(de:khΔtba:vu:sΔ)

-ba:vu:sΔni

(de:khΔtba:vu:sΔni)

-a:ru:sΔ

(de:khΔta:ru:sΔ)

-a:ru:sΔni

(de:khΔta:ru:sΔni)

3rd pers. u:

-ba:ɣi:(de:khΔtba:ɣi:) -ba:(de:khΔtba:)

-a:ri:(de:khΔta:ri) -a:(de:khΔta:)

3rd pers. u: (menial)

-iba:(de:khΔtiba:) -ba:ɣi:sΔ
(de:khΔtba:ɣi:sΔ)-bia:(de:khΔtbia:) -ba:ɣi:sΔni
(de:khΔtba:ɣi:sΔni)-ia:(de:khΔtia:) -a:ri:sΔ
(de:khΔta:ri:sΔ)
-a:ri:sΔni
(de:khΔta:ri:sΔni)

This refers to an action which is taking place in the present and has displaced the Present Indicative. It also refers to a future action about to take place; e.g. e:ba:ri:kalkata: ke:ja:i: 'who will go to Calcutta this time'; e:be:ri:hamnujatta:ni: 'this time I am going'.

\$72

Past Imperfect Indicative.

Masculine

sg.

pl.

1st pers.

-rafiΔli: -rafiΔli:jā:
(de:khΔtrafiΔli:) (de:khΔtrafiΔli:jā:)

2nd pers. (respectful)

-rafiΔli:(de:khΔtrafiΔli:) -rafiΔli:
(de:khΔtrafiΔli:) (de:khΔtrafiΔli:)

2nd pers. tū: -rafiΔla:

(de:khΔtrafiΔla:) (de:khΔtrafiΔla:)

2nd pers. tē: -rafiΔle:

(de:khΔtrafiΔle:) -rafiΔla:sΔ
(de:khΔtrafiΔla:sΔ)
-rafiΔla:sΔni
(de:khΔtrafiΔla:sΔni)

3rd pers. (respectful)

-rafiΔli: -rafiΔli:

(de:khΔtrΔfi:)	(de:khΔtrΔfi:)
3rd pers. u: -rΔfiΔle:	-rΔfiΔl
(de:khΔtrΔfiΔle:	(de:khΔtrΔfiΔl)
3rd pers. u: (menial)	
-rΔfiΔl(de:khΔtrΔfiΔl)	-rΔfiΔle:sΔ
	(de:khΔtrΔfiΔle:sΔ)
-rΔfiΔle:(de:khΔtrΔfiΔle:)	-rΔfiΔle:sΔni
	(de:khΔtrΔfiΔle:-
	sΔni:)

The forms of 1st pers., 2nd pers. (respectful) and 3rd pers. (respectful) are the same in both masculine and feminine genders. The rests, however differ in feminine gender. They are given below:—

Feminine

sg.	pl.
2nd pers. tũ: -rΔfiΔlu:	-rΔfiΔlu:
(de:khΔtrΔfiΔlu:)	(de:khΔtrΔfiΔlu:)
2nd pers. tẽ: -rΔfiΔle:	-rΔfiΔlu:sΔ:
(de:khΔtrΔfiΔle:)	(de:khΔtrΔfiΔlu:sΔ:)
	-rΔfiΔlu:sΔni
	(de:khΔtrΔfiΔlu:-
	sΔni)
3rd pers. u: -rΔfiΔli:	-rΔfiΔl
(de:khΔtrΔfiΔli:)	(de:khΔtrΔfiΔl)
3rd pers. (menial)	
-irΔfiΔle:(de:khΔtrΔfiΔle:)	-rΔfiΔli:sΔ
	(de:khΔtrΔfiΔli:sΔ)
	-rΔfiΔli:sΔni
	(de:khΔtrΔfiΔli:sΔni)

This tense refers to an action not completed in the past; e.g. jΔb hΔm to:fiΔra ghΔre:gΔili:tΔ tũ: kha:t rΔfiΔlΔ: 'when I reached your house, you were eating' i. e. action of eating was not completed at that time. It sometimes refers to an action which was going to happen but which was stopped some how; e. g.

h a m o : k a r a : k e o r k e ã p i : t a t r a ñ a l i : b a : k i :
t ũ : b a c a : i l i : ñ a l a : 'I was going to beat him (about
to beat him) but you prevented me from doing so'.

\$73.

Future Imperfect Indicative.**Masculine**

sg.	pl.
1st pers. -r a ñ a b i (d e : k h a t r a ñ a b i)	-r a ñ a b i j ã : (d e : k h a t r a ñ a b i j ã :)
2nd. pers. (respectful) -r a ñ a b i (d e : k h a t r a ñ a b i)	-r a ñ a b i (d e : k h a t r a ñ a b i)
2nd pers. t ũ : -r a ñ a b a : (d e : k h a t r a ñ a b a :)	-r a ñ a b a : (d e : k h a t r a ñ a b a :)
2nd pers. t ã : -r a ñ a b e : (d e : k h a t r a ñ a b e :)	-r a h a b a : s a (d e : k h a t r a ñ a b a : s a) -r a ñ a b a : s a n i (d e : k h a t r a ñ a b a : s a n i)
3rd pers. (respectful) -r a ñ a b i (d e : k h a t r a ñ a b i)	-r a ñ a b i (d e : k h a t r a ñ a b i)
3rd pers. u : -r a ñ i ñ ã (d e : k h a t r a ñ i ñ ã)	-r a ñ i : (d e : k h a t r a ñ i :)
3rd pers. u : (menial) -r a ñ i : (d e : k h a t r a ñ i :)	-r a ñ i ñ ã s a (d e : k h a t r a ñ i ñ ã : s a) -r a ñ i ñ ã s a n i (d e : k h a t r a ñ i ñ ã s a n i)

The forms of 1st pers., 2nd pers. (respectful) and 3rd pers. are the same in both masculine and feminine genders. The rest, however, differ in feminine gender. They are given below.

Feminine

sg.	pl.
2nd pers. t ũ : -r a ñ a b u : (d e : k h a t r a ñ a b u :)	-r a ñ a b u : (d e : k h a t r a ñ a b u :)

(de:khΔtfo:khe:) (de:khΔtfo:khasΔ)
 -ho:khΔsΔni
 (de:khΔtho:khΔ-
 sΔni)

This tense refers to a continuous conditional action present, probable or improbable; e. g. jo: fΔm to: fΔra: ke dfo:kha: de:t fo:i: tΔ mΔri ja:i: 'I may die if I am (or were) deceiving you.'

\$75. **Past Imperfect Conjunctive.**

Masculine

sg.	pl.
1st pers. -rΔfiti:	-rΔfiti:jΔ:
(de:khΔtrΔfiti:)	(de:khΔtrΔfiti:jΔ:)
2nd pers. (respectful)	
-rΔfiti:	-rΔfiti:
(de:khΔtrΔfiti:)	(de:khΔtrΔfiti:)
2nd pers. tū: -rΔfitΔ:	-rΔfitΔ:
(de:khΔtrΔfitΔ:)	(de:khΔtrΔfitΔ:)
2nd pers. tē: -rΔfite:	-rΔfitΔ:sΔ
(de:khΔtrΔfite:)	(de:khΔtrΔhitΔ:sΔ)
	-rΔfitΔ:sΔni
	(de:khΔtrΔfitΔ:sΔni)
3rd pers. (respectful) -rΔfiti:	-rΔfiti:
(de:khΔtrΔfiti:)	(de:khΔtrΔfiti:)
3rd pers. u: -rΔfite:	-rΔfit
(de:khΔtrΔfite:)	(de:khΔtrΔfit)
3rd pers. u: (menial) -rΔfit	-rΔfite:sΔ
(de:khΔtrΔfit)	(de:khΔtrΔfite:sΔ)
	-rΔfite:sΔni
	(de:khΔtrΔfite:sΔni)

The forms of 1st pers., 2nd pers. (respectful) and 3rd pers. (respectful) are the same in both masculine and feminine genders. The rest, however, differ in feminine gender. They are given below.

Feminine

sg.	pl.
2nd pers. tũ: -rΔñitu:	-rΔñitu:
(de:k hΔtrΔñitu:)	(de:k hΔtrΔñitu:)
2nd pers. tẽ: -rΔñite:	-rΔñitu:sΔ
(de:k hΔtrΔñite:)	(de:k hΔtrΔñitu:sΔ)
	-rΔñitu:sΔni
	(de:k hΔtrΔñitu:sΔni)
3rd pers. u: -rΔñiti:	-rΔñitĩ:
(de:k hΔtrΔñiti:)	(de:k hΔtrΔñitĩ:)
3rd pers. u: (menial)	
-rΔñiti	-rΔñiti:sΔ
(de:k hΔtrΔñiti)	(de:k hΔtrΔñiti:sΔ)
	-rΔñiti:sΔni
	(de:k hΔtrΔñiti:sΔni)

This refers to a continuous action in the past which might have happened but which did not happen; e.g. j o: h Δ m un u k a: kẽ o:h g h Δ r i: d e:k h Δ t r Δ ñ i t i: t Δ t o: ñ Δ r a: s õ j Δ r u: r k Δ h l e: r Δ ñ i t i: 'if I had been seeing him at that time then I would have told you.'

(b) Tenses with Perfect Participle.

\$76. These lay emphasis on the completion of an action, whether it be in the present, past or future, having special reference to the effect of that action at the time of speaking or at the time referred to in the speech. They are five in number as shown below :—

Present Perfect Indicative (immediate).

Masculine

sg.	pl.
1st pers. -Δli:ñĩ:	-Δli:ñĩ:jĩ
(de:k hΔli:ñĩ:)	(de:k hΔli:hĩ:jĩ:)
2nd pers. (respectful)	
-Δli:ñĩ:(de:k hΔli:ñĩ:)	-Δli:ñĩ:(de:k hΔli:ñĩ:)

2nd pers. tũ: -Δ l Δ:fi a:	-Δ l Δ:fi a:
(de:k h Δ l Δ:fi a:)	(de:k h Δ l Δ:h a:)
2nd pers. tẽ: -Δ le:fi a:	-Δ l Δ:fi a:s Δ
(de:k h Δ le:fi a:)	(de:k h Δ l Δ:fi a:s Δ)
	-Δ l Δ:fi a:s Δ ni
	(de:k h Δ l Δ:fi a:s Δ ni)
3rd pers. (respectful) -Δ li:fi ã:	-Δ li:fi ã:
(de:k h Δ li:fi ã:)	(de:k h Δ li:fi ã:)
3rd pers. u: -Δ le:fi a:	-Δ l fi a:
(de:k h Δ le:fi a:)	(de:k h Δ l h a:)
3rd pers. u: (menial)	
-Δ l Δ si fi a:	-Δ le:fi a:s Δ
(de:k fi Δ l Δ si fi a:)	(de:k h Δ le:fi a:s Δ)
	-Δ le:fi a:s Δ ni
	(de:k h Δ le:fi a:s Δ ni)

The forms of 1st pers., 2nd pers. (respectful) and 3rd pers. (respectful) are the same in both, masculine and feminine genders. The rest, however, differ in feminine gender. They are given below.

Feminine

sg.	pl.
2nd pers. tũ: -Δ l u h a:	-Δ l u fi a:
(de:k h Δ l u fi a:)	(de:k h Δ l u fi a:)
2nd pers. tẽ: -Δ le:fi a:	-Δ l u h a:s Δ
(de:k h Δ le:fi a:)	(de:k h Δ l u fi a:s Δ)
	-Δ l u fi a:s Δ ni
	(de:k h Δ l u fi a:s Δ ni)
3rd pers. u: -Δ li:fi a:	-Δ l h a:
(de:k h Δ li:fi a:)	(de:k h Δ l h a:)
3rd pers. u: (menial)	
-Δ l Δ si fi a:	-Δ li:fi a:s Δ
(de:k h Δ l Δ si fi a:)	(de:k h Δ li:fi a:s Δ)
	-Δ li:fi a:s Δ ni
	(de:k h Δ li:fi a:s Δ ni)

\$77 Present Perfect Indicative (remote).**Masculine**

sg.	pl.
1st pers. - Δ le:ba:ni: (de:kh Δ le:ba:ni:)	- Δ le:ba:ni:j Δ : (de:kh Δ le:ba:ni:j $\tilde{\Delta}$:)
2nd pers. (respectful) - Δ le:ba:ni: (de:kh Δ le:ba:ni:)	- Δ le:ba:ni: (de:kh Δ le:ba:ni:)
2nd pers. tũ: - Δ le:ba:vu Δ : (de:kh Δ le:ba:vu Δ :)	- Δ le:ba:vu Δ : (de:kh Δ le:ba:vu Δ :)
2nd pers. tẽ: - Δ le:ba:vu ϵ : (de:kh Δ le:ba:vu ϵ :)	- Δ le:ba:vu Δ :s Δ (de:kh Δ le:ba:vu Δ :s Δ) - Δ le:ba:vu Δ :s Δ ni (de:kh Δ le:ba:vu Δ :s Δ ni)
3rd pers. (respectful) - Δ le:ba:ni: (de:kh Δ le:ba:ni:)	- Δ le:ba:ni: (de:kh Δ le:ba:ni)
3rd pers. u: - Δ le:ba:vu ϵ : (de:kh Δ le:ba:vu ϵ :)	- Δ le:ba: (de:kh Δ le:ba:)
3rd pers. (u:menial) - Δ le:ba: (de:kh Δ le:ba:)	- Δ le:ba:vu ϵ :s Δ (de:kh Δ le:ba:vu ϵ :s Δ) - Δ le:ba:vu ϵ :s Δ ni (de:kh Δ le:ba:vu ϵ :s Δ ni)

The forms of 1st pers., 2nd pers. (respectful) and 3rd pers. (respectful) are the same in both masculine and feminine genders. The rest, however, differ in feminine gender. They are given below.

Feminine

sg.	pl.
2nd pers. tũ: - Δ le:ba:vu u : (de:kh Δ le:ba:vu u :)	- Δ le:ba:vu u : (de:kh Δ le:ba:vu u :)
2nd pers. tẽ: - Δ le:ba:vu ϵ : (de:kh Δ le:ba:vu ϵ :)	- Δ le:ba:vu u :s Δ (de:kh Δ le:ba:vu u :s Δ) - Δ le:ba:vu u :s Δ ni (de:kh Δ le:ba:vu u :s Δ ni)

JOURNAL
OF THE
BIHAR AND ORISSA RESEARCH SOCIETY
JUNE 1935

CONTENTS

Leading Article

	PAGE
I. Report of Anthropological work in 1933-34. By
Rai Babadur Sarat Chandra Roy, M.A., B.L. . .	99

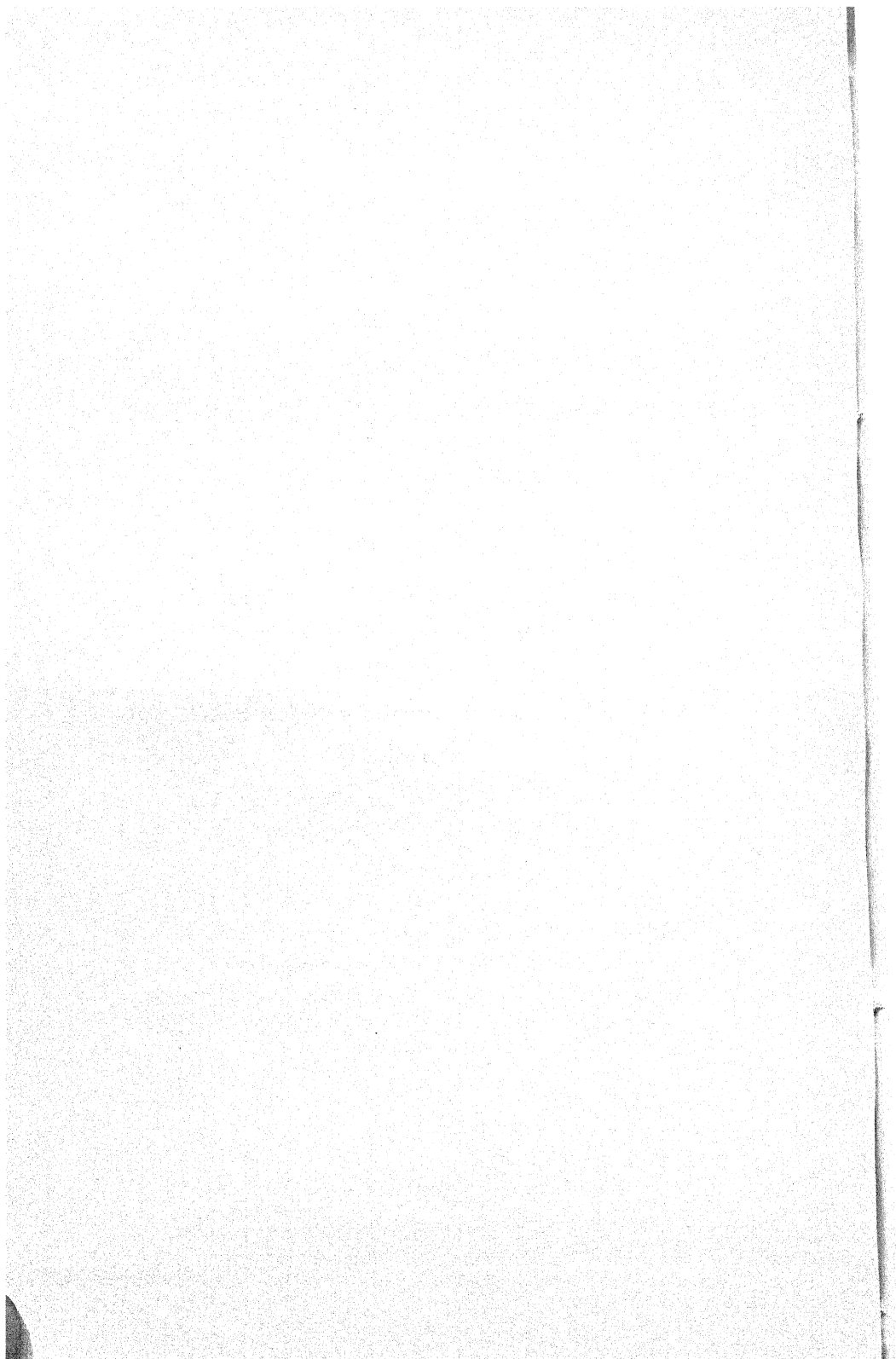
Notes of the Quarter

I. Annual Statement of accounts for the year 1934-35	104

Appendix

I. Vārtikālaṅkāra of Prajñākara Gupta. By Ven.
Tripiṭakāchārya Rābula Sāṅkrityāyana . .	1

JOURNAL

OF THE

BIHAR AND ORISSA RESEARCH SOCIETY

VOL. XXI]

1935

[PART II

Leading Article

REPORT OF ANTHROPOLOGICAL WORK IN 1933-34

By RAI BAHADUR SARAT CHANDRA ROY, M.A.

During the year 1933-34, besides continuing my ethnological investigations among some of the Chōṭā-Nāgpur tribes, I worked among the Mūṇḍā-speaking Juangs of the Keonjhar State in Orissā, and the Koṛku tribe in the Central Provinces. My monograph on the "Hil Bhuiyās of Orissā" has now been published, and monographs on the "Kōṛwās and Kōṛkus" and the "Asurs and Birjiās", as also a "Comparative Vocabulary of the Mūṇḍā (Austrie) languages", besides a monograph on "Caste, Race and Religion in India" are in course of preparation.

The Kōṛwās with their dark-brown skin, stunted stature, broad and flat noses and narrow foreheads, are perhaps the most primitive among the tribes of the Central hill-belt of India.

The measures that the Jashpur State is taking to make the wild Kōṛwās tractable and amenable to civilisation are very interesting. By providing them with a standard type of huts and certain other facilities and concessions, a number of Hill Kōṛwā families have been induced to come down from their rude shifting habitations on the hills and to give up their predatory habits and

precarious means of livelihood and take to settled agricultural life. The State authorities in building a standard type of huts for them have very wisely taken care to conform to the tribal custom which requires that in a Kōṛwā's hut there must be a small side-door meant for the egress and ingress of a menstruant woman for she is not permitted to use the usual door of her hut during her monthly course. These Kōṛwā families who have been either induced by the State authorities to come down from the hills and settle in small batches of half a dozen or more families in some upland (dāṇṛ) are now called *Ḍāṇṛ Kōṛwā*, whereas the unreclaimed Kōṛwās of the hills who still live on the inaccessible ridges of precipitous hills and cling to their old untamed ways of life are known as *Pābhāri-Kōṛwās* (Hill Kōṛwās) or *Erenga Kōṛwās* (wild Kōṛwās) and also *Dhanwārs* (Bow-men). Some of them also dwell in isolated huts, in small groups of two or three families, in clearances among the jungles. Their unusually long bows and their arrows hanging from their locks of matted hair mark them out from their neighbours.

Those Kōṛwā families who have been driven by circumstances or prompted by a desire to rise in the social and economic scale to settle down as agriculturists or labourers in the plains villages in association with more civilised tribes and castes are known as *Dibari Kōṛwās* or village Kōṛwās.

A few Hinduised land-holding Kōṛwā families, such as the Diwān family of Khuria and the Mānjhi family of Bāgāichā in the Jashpur State now lay claim to Chhatri or Rājput rank; but their pretensions are belied by their matrimonial alliances with the common Kōṛwā families.

The Kōṛwās are not however confined to the Jashpur and Surguja States alone, but are distributed over a large area.

The total population of the Kōṛwā, according to the Census of 1931, was 42,064. Of this number the Central Provinces States account for 26,192 out of whom only 65 profess Christianity; 18,553 (9207 males and 9,346 females) were recorded as Hindus and only 7574 (3,644 males and 3,930 females) as adhering to their tribal religion. These are distributed as follows:—

Jashpur State:—11,674 including 7,686 (3,770 males and 3,916 females) recorded as Hindus; 3,923 (1,877

males plus 2,046 females) recorded as following the tribal religion; and 65 Christians.

Surguja State:—13,455 including 10,788 (5,398 males and 5,390 females) recorded as Hindus, and 2,667 (1,350 males and 1,317 females) as following their tribal religion.

Udaipur State:—976 (414 males and 562 females) following their tribal religion.

Sakti State:—74 (37 males and 37 females) recorded as Hindus.

Korea State:—5 (2 males and 3 females) recorded as Hindus, and 8 (3 males and 5 females) following their tribal religion.

In the British Districts of the Central Provinces, the Kōrwā population is only 384, namely 370 in the Bilaspur District and 14 in the Raipur District. Chōṭā Nāgpur has a Kōrwā population of 13,021 distributed as follows:—Ranchi District 1,495, Palāmau District 11,303, and the Singhbhum District 223. In the United Provinces there is a small Kōrwā population of 467, namely, 257 in the Benares District, 193 in the Mirzapur District, 22 in the Cawnpore District and 1 in the Rai Bareli District. It is in the hills of Jashpur and Surguja, however, that the most primitive Hill Kōrwās are still to be met with. And a comparative study of the village Kōrwās of the Rānchi District and the Wild Kōrwās of the Khurea hills of the Jashpur State is of great anthropological interest.

Most Kōrwās of the Jashpur and Surguja States (I met a number of Surguja Kōrwās in the State prison in Jashpurnagar and expect to see others in their native hills in Surguja during the next field-season) assert that they are the autochthones of those States which they now inhabit. But the more enlightened amongst them claim to have originally lived further to the west of the Surguja State. Thus I was told by some Hinduised Kōrwās of the Jashpur State that their ancestors came first to Surguja and then to the Jashpur State from Diakul Biṭkuli and Ratanpur Biṭkuli further to the west of Surguja and found the Jashpur country under the domination of a Rājā of the Ḍōm tribe whom they conquered and drove away.

The Khuria Pargana of Jashpur was then full of jungles which their ancestors partially cleared and of which they remained absolute masters till conquered by the ancestors of the present Rājā of Jashpur, some twelve generations ago. The Kōṛwā ancestors of the present Manjhi family of Bāgāichā (within the Bāgāichā Police area of Jashpur) and of the present Dewan family of Khuria claim to have led the other Kōṛwā families to their present habitat in the Jashpur State. Ambitious of rising in the social scale, the Manjhi family of Kakea now assert that they were in origin Rājputs of the *Haiho bairis* and the Dewan family of Khuria claim that they were in origin Rājputs of the *Bāghel bairis*, and that the Kōṛwās composed the rank and file of the army which their ancestors led against the then Ḍōm Rājā of Jashpur. After the victory was won, the Kōṛwā soldiery demanded of the ancestors of the present Dewan and Manjhi families to give their daughters in marriage to them and to interdine with them. Their ancestors at first resisted, but, on penalty of death, had to submit, and in token of their submission to the demand, they were obliged to throw away the sacred thread (*janeu*) they had so long worn as an insignia of their Kshatriya or Rājput lineage. Since then, they say, they have been included among the Kōṛwās. And now the Dewan family of Khuria are reckoned as Kōṛwās of the totemistic *Hānsdā* (wild duck) clan and the Manjhi family of Kākea are reckoned as Kōṛwās of the *Edgey* Clan and intermarry with Kōṛwās of the *Murihar* and *Samat* Clans.

The Hill Kōṛwā, however, has no pretensions to high birth. Though the name "Kōṛwā", like the tribal names of most other branches of the Muṇḍā stock, is a variant of the term man (*bōṛ* in Kōṛwā, '*haṛ*' in Santālī, '*ho*' or '*boṛo*' in the Hō language, '*Koṛo*' in Muāsi), a tradition among the Hill Kōṛwās trace the origin of the tribe to certain scare-crows made of bamboos which are said to have been set up to frighten away wild animals from their fields by the first men who raised crops in Surguja. These dangling figures, it is said, were vivified by the Great Spirit to spare His votaries the trouble of continually reconstructing the scare-crows. The fear-inspiring scare-crows, thus turned into living human beings, were the first ancestors of the Kōṛwās. A second tradition says that the

first ancestor of the tribe issued out of an ant-hill. Both these traditions have their analogues among some of the other tribes of the great Mūṇḍā race.

As the ethnology of the Kōṛwās will form the subject-matter of a separate monograph I shall not deal further with it in this note.

The fact that the Kōṛwās are found scattered all over the Central Hill-belt of India, from the western plateaus of the Vindhyan and Kymore ranges in the United Provinces through the highlands of the Central Provinces (both British Districts and Native States) to the Chōṭā-Nāgpur plateau which form the eastern end of this extensive hill-belt, goes to support the tradition still preserved among some of the principal tribes of Chōṭā-Nāgpur of their former occupation of the valleys of the Sōn, the Jumna and the Ganges.

Pushed back from those fertile plains by the gradual advance of the Āryan immigrants into those river-valleys, the ancestors of the various aboriginal tribes now inhabiting these extensive plateaus appear to have sought shelter there, and lived for centuries unmolested and cut off from contact with the outside world.

Notes of

BIHAR AND ORISSA

Annual Statement of Accounts

INCOME

Heads	Actuals			Budget
	1934-35			1934-35
	Rs.	a.	p.	Rs.
Establishment	950	0	0	950
Mithila Pandit	1,403	0	0	1,403
Library	350	0	0	350
Printing Charges of Journal				
Government Subscription	2,000	0	0	2,000
Sale of Journal	337	1	0	200
Subscription	1,329	8	0	1,300
Postage recovered	24	4	0	10
Miscellaneous*	156	10	0	..
Darbhangra fund				
Sale of Mithila Mss. Vol. II	12	8	0	..
Total	6,562	15	0	
Opening Balance	4,010	9	2	
Grand Total	10,573	8	2	

* It includes

	Rs.	a.	p.
1. Telephone charges realized from Dr. Asheshove	103	10	0
2. Telephone rebate	2	0	0
3. Refund of excess in a cheque	1	0	0
4. Donation of K. B. S. Md. Ismail	50	0	0
Total	156	10	0

the Quarter

RESEARCH SOCIETY

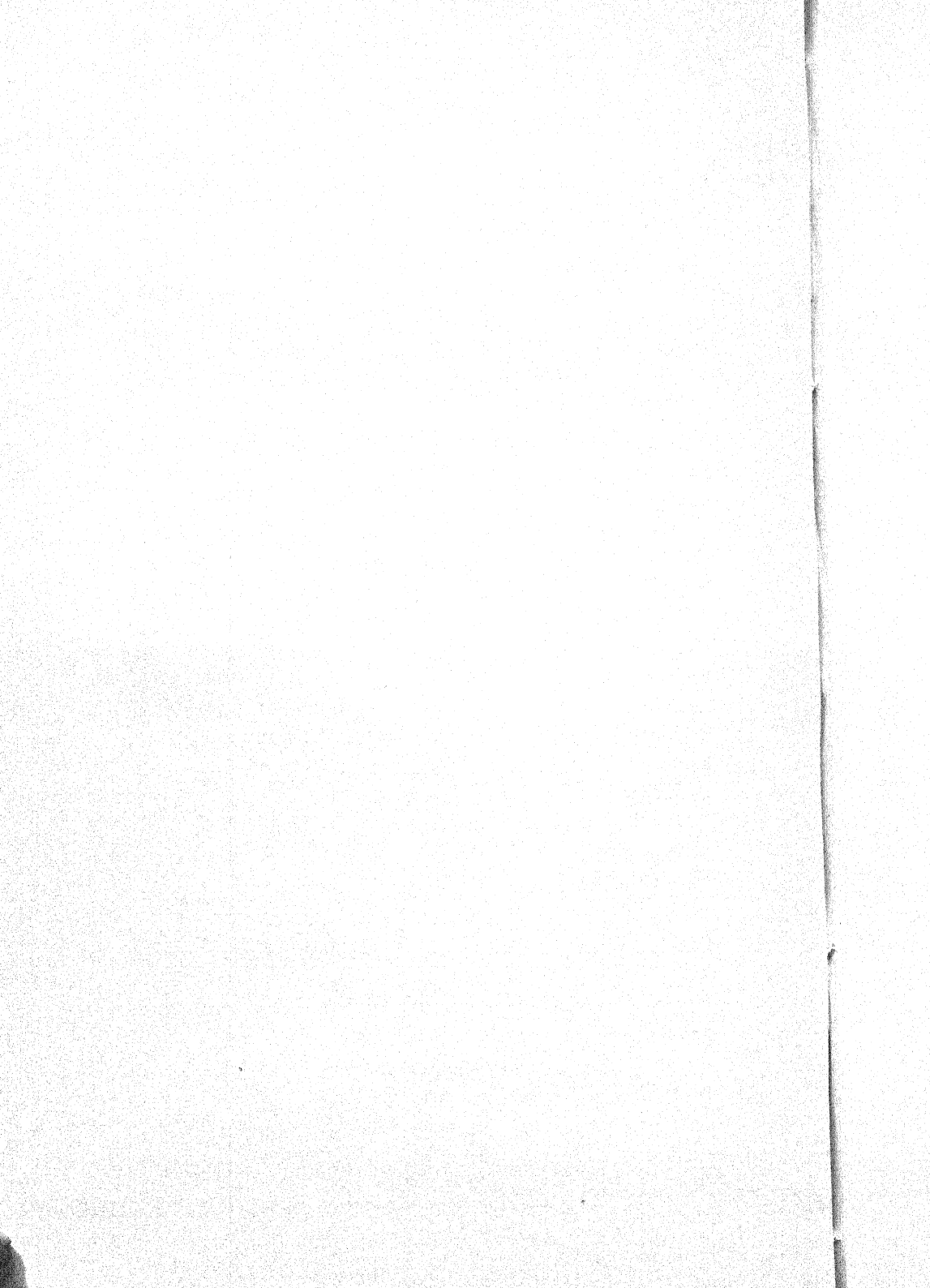
for the year 1934-35

EXPENDITURE						
Heads			Actuals 1934-35			Budget 1934-35
			Rs.	a.	p.	Rs.
Establishment	1,259	4	0	1,204
Provident Fund				56
Mithila Pandit	1,272	8	4	1,403
Provident Fund				72
Library	165	11	11	350
Printing charges of Journal	1,321	10	0	2,200
Loan from Dbg. paid	752	14	3	..
Telephone	238	5	0	113
Postage	265	11	6	250
Sationery	45	3	0	60
Electrical Charges	82	12	0	100
Miscellaneous*	2,009	4	6	200
Darbhangra Fund				
Printing and postage	1,437	12	9	..
Huthwa Fund	399	7	3	..
Mayurbhanj Fund	21	8	0	..
Total	8,519	2	3	
Closing Balance	2,054	5	11	
Grand Total	10,573	8	2	

* It includes

	Rs.	a.	p.
1. Transferred to F. D. Huthwa Fund	1,700	0	0
2. Actual Expenditure under the head	309	4	6
Total	2,009	4	6

S. BAHADUR
Honorary Treasurer

धर्मकीर्त्तः प्रमाणवार्तिकस्य भाष्यं

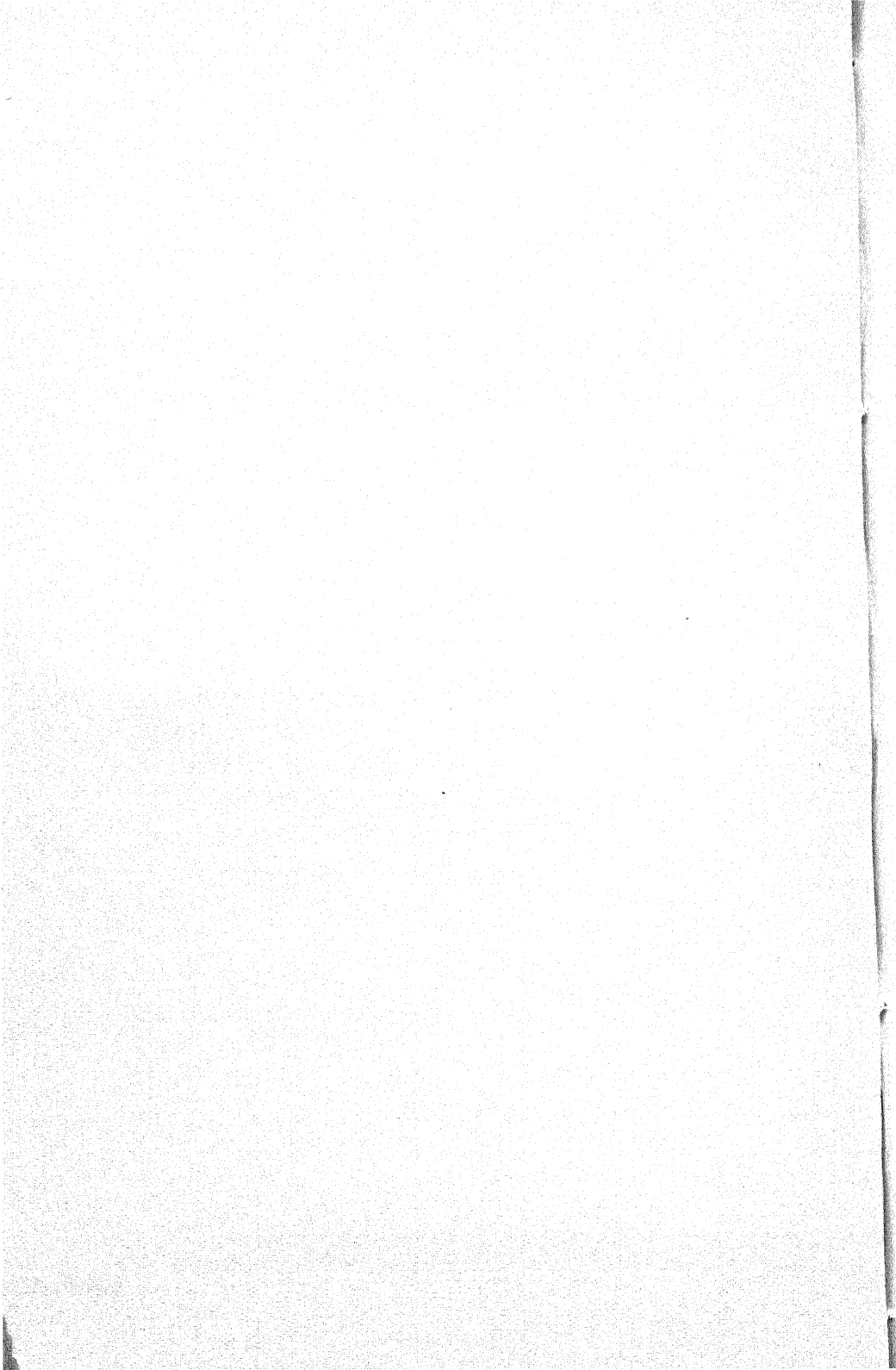
वार्तिकालंकारः

प्रज्ञाकरगुप्तस्य

त्रिपिटकाचार्येण राहुलसांकृत्यायनेन सम्पादितः

Edited by

REV. TRIPITAKĀCHĀRYA RĀHULA
SĀNKṚITYĀYANA*

वार्तिकालङ्कारः

(प्रत्यक्षपरिच्छेदः)

१३* विज्ञप्तिमात्रताविस्तरः

(c. 14b 4-7) तद्रूपसाक्षात्करणादर्थ एव तथा न किं ।

1b

तदाकारा यदा बुद्धिः साक्षात्क्रियते अर्थ एव तथेति व्यर्थऽर्थाकारा बुद्धिः । बुद्ध्यर्थकारो हे (?) कृते ततोऽदूरे देशस्य प्रतिपत्तिः व्यापित्वादात्मनोऽदूरदेशकमेव सकलं । न च दूरदेश इति प्रतिपत्तिः स्यात् । न च तदाकारबुद्धिव्यतिरेकेणार्थ इति च ।

अर्थमन्त^१रेण तदाकारा बुद्धिः कुत इति चेत् ।

ननु बुद्धित एव तदाकारतार्थानामिष्यते तत्किमयं विपर्ययः । स्वमुखमिव नासङ्क्रान्तं प्रतिपत्तुं शक्यं । नायोग्यदेशत्वात् मुख्यस्य संक्रान्तिर्दुर्पणादाविष्यते ॥

नैवमन्येषां दर्पणस्य चासंक्रान्तस्य (c. 15a) कथं प्रतिपत्तिः । तस्यापि बुद्धि-दर्पणे सङ्क्रान्तत्वादिति चेत् ।^२ बुद्धिरपि तर्हि बुद्धे (:) दर्पणान्तरे चासंक्रान्तिरिष्यतां । बुद्धिरविदितैवास्त्विति चेत् । आत्मापरोक्षेति व्यर्थं जगत् स्यात् । आत्मनोऽपक्ष (?) त्वे तेनार्थ एव वेद्यतां किमत्र धिया । करणमन्तरेण कथं पश्यतीति चेत् । चक्षुरादयः करणं । अन्तःकरणेन प्रयोजनमिति चेत् । अन्तरन्तःकरणे^३नापि प्रयोजनमित्यनवस्था । न चानुपकारकं करणं । तैरभिव्यज्यते । पुरुषश्चेन्नोदासीनस्यैवाभिव्यक्तेरग्राहकत्वं । तस्मादर्थान्तरेणात्मना भवितव्यं ।

दर्पण इव तत्रापि विकारकारिणी तदाकारतेति चेत् । न दर्पणं प्रतीत्य तदाकारा बुद्धिरुपजायते । तेन विकारोन्यथा कः संक्रमार्थो यदि न विकारः । दर्पणेभिर्मुखाकारा भ्रान्ता बुद्धिरुदयवती । अत्रापि विषयाकारा बुद्धिर्भ्रान्तैव न परमार्थतो विषयप्रपञ्चः । प्रधानपुरुषमात्रात्मकत्वाज्जगतः । प्रधानात्मकत्वमपि तर्हि भ्रान्तमेव जगतः घटाद्यात्मकवत् । तथा पुरुषात्मकत्वमपि । एतच्च पश्चात्प्रतिपादयिष्या^४मोज्यथा न सांख्य प्रस्थानेन ।

* खण्डितोयं परिच्छेदः ३३० त्तमकारिकात् आरभ्यते ।

तस्मादस्य शुद्धस्यानुभवस्य भाव्यन्तेनात्मनः, येन कर्मकर्मप्रतिविभागे नीलमिदं पीतमित्यादि कः ।

ननु श्रोत्रादिवृत्तिः (c. 15b) प्रत्यक्षं प्रमाणमित्युक्तं । उक्तमिदमयुक्तं तु । तथापि ।

अनात्मभूतो भेदोऽस्य विद्यमानोऽपि हेतुषु ।

भिन्ने कर्मण्यभिन्नस्य न भेदेन नियामकः ।

अस्य पुरुषस्याभिन्नस्य सर्वत्र कर्मणि नीलादीं न भेदेन नियामक इन्द्रियादि-भेदः । स हि तस्य कारकत्वेन ज्ञापकत्वेन वा नियामकः स्यात् (1) कारकत्वेन नियामको न युक्तस्तस्य नित्यत्वात् । साकारताप्रसंगाच्च । अनाकारत्वे स एव दोषः स्वात्मन एव वेदनप्रसङ्गात् । अथ ज्ञापकत्वान्नियामकः । अपरिज्ञातेऽर्थे कथं ज्ञापकः । ज्ञापकान्नियमज्ञानं नियमज्ञाने ज्ञापकमितीतरेतराश्रयदोषः । अ(1) लो-कवज्ज्ञापक इति चेत् । न(1) तेषामपि ज्ञाप्यत्वेऽपरेण ज्ञापकेन प्रयोजनमित्य-नवस्था । न च सर्वत्रालोको ज्ञापकः । आलोकेन वा ज्ञापिते किं चक्षुरादिभिः । तत्र बालोकभूता शब्दादीनामिति चेत् । तथाप्यसौ स्वबोधरूपः कथं वेत्ति । स्वरूपेऽवस्थानामिति वक्ष्यामः । तस्माद्यतोऽस्यात्मभेदोऽस्यावगतिरित्ययं क्रियायाः कर्मनियमः सिद्धा सा तद्वेदना ॥ यतः स्वरूपहेतौ तस्य सम्बेदनस्य । रूपमस्य नीलस्य पीतस्य चाधिगतिरिति नियमः । सापि गतिस्तत्साधनासिद्धा । तन्मात्रका-देव नियमस्यास्य (c. 16a) भावात् । तथा चोक्तं ।

भावादेवास्य तद्भावो

न चेयमर्थस्य घटनासारूप्याद¹तः सम्बेदनस्य (1) यतः (—)

अर्थेन घटयत्येतां न हि स्वकावा [? न स्व भावा] र्थरूपतां ।

अर्थस्वभावविज्ञानस्य [? विज्ञान] भेदकोऽपि कथञ्चन ।

तस्मा (त्) प्रमेयाधिगतेः साधनं मेयरूपता ।

साधनेत्यत्र तत्कर्म सदर्थो न प्रसिध्यति ।

तदाकारं हि सम्बेदनमर्थं व्यवस्थापयति । नीलमिति पीतञ्चेति । यथा चाकारयोगिता ज्ञानस्य तथोत्तरत्र प्रतिपादयिष्यामः । अन्यत्र तु साधने तेन कर्मणा 22 स्वार्थो न¹⁰ प्रसिध्यति सम्बित्तेः । तदाकारता चेत्परित्यज्यते कथन्तस्य सम्बेदन-मिति नियमः । साक्षात्करणादेव नियमो भविष्यतीति चेत् । किमिदं साक्षात्करण-मर्थस्वरूपमथ सम्बेदनं । अथान्यदेव किञ्चित् ।

अर्थस्य साक्षात्करणं यदि रूपं सद्विष्यते ।

साक्षात्कारि हि स्थानं कथमर्थस्य सम्भवेत् ।

अथ सम्बेदनस्यैव रूपं साक्षात्क्रिया मता ।

साक्षात्कृतः कथं साऽर्थी [? सोऽर्थो] न ह्यन्यस्यान्यरूपता ।

अन्यत्वेऽप्येष दोषस्तत्तावदेव निवा^१रितः ।

तथा हि यदि साक्षात्करणमर्थस्य स्वभावो नीलादिताधारण इति सर्वस्य सम्बेदितः सोऽर्थो भवेत् । साक्षात्क्रिया चार्थस्य न युक्ता ज्ञानधर्मत्वात् । अथ ज्ञान (c. 16b) धर्मोसादर्थ्यविषयः तेनार्थः सम्बेदित उच्यते । अर्थविषय इति को विषयोन्यः । अन्यसम्बेदनरूपत्वादिति चेत् । अर्थस्य सम्बेदनमिति किम् । अर्थरूपत्वासम्बेदनस्येति चेत् । (त)स्यैवार्थाकारता सम्बेदनस्य । अथार्थाज्ञातत्वादर्थसम्बेदनं, तथासति चक्षुषो^२ [? वा] विज्ञातत्वाच्चक्षुः सम्बेदनमिति प्राप्तम् । अर्थं पश्यति चक्षुरिति चेत् । अर्थं पश्यतीति कोर्थः । अर्थम्पश्यन्द्ध्यते तेन पश्यतीत्युच्यते । केन पश्यति स्वरूपेण । यथैव तर्हि स्वरूपं सम्बेदनरूपेण पश्यति । तथार्थमर्थरूपेणेत्यर्थरूपतान्यस्य सा विज्ञानसम्बेदनरूपता सम्बेदनस्येति । तदाकारतैव सर्वस्य साधिका । नार्थः स्वभावो भेदको विज्ञानस्यार्थेन घटमिति ।

सा च तस्यात्मभूतैव^३ तेन नार्थान्तरं फलम् ।

अर्थान्तरफलवादिनां हि सर्वं दुर्घटमिति । आत्मभूतैव सम्बेदनस्यार्थकारता प्रमाणं, सम्बेदनन्तदात्मभूतमेव फलं प्रमाणस्य । अर्थाकारतानुभवव्यतिरेकेण नान्यार्थाधिगतिः । नहि सुखाद्याकारतार्थस्य सम्बेदनं, तद्विशेषादर्थविशेषानुभवप्रसङ्गात् । अथ हेतुतार्थस्यानुभव इति चेत् । यद्यर्थाकारता न (c. 17a) स्यात्सुखमेव केवलमनुभूयेत । अर्थरूपसम्बेदनमिति चेत् । नीले पीतसम्बेदनं कस्मान्न भवति । परस्परस्य दैर्लज्ज्यादित्यपि स्वपक्षोपघातः । अथ नीलगोरपि तथेति अलम्पिष्टपेक्षणेन । स्वरूपमेव तत्तस्य न सम्बेदनव्यापार इति चेत् ।

अग्नोऽप्यते ।

दधानं तच्च तामात्मन्यर्थाधिगमनात्मना ।

सव्यापारमे[? मि]वाभाति व्यापारेण स्वकर्मणो (: ।)

तद्वशात्तद्वचवस्थानादकारकमपि स्वयम् ।

नहि परमार्थतः कस्यचित्कोपि व्यापारः । स्वरूपमेव पदार्थान्तस्तस्य तथा भवतु तत्त्ववेदिभिरव्यापारो यतो व्यापार उच्यते । न परमार्थतः । ज्ञानं च पुरुषस्य स्वार्थः । अर्थज्ञानवत् । ततः सुखज्ञानमुत्पन्नं स्वार्थो न तु सुखज्ञानेन किञ्चित्क्रियत इति । एवं रूपादिज्ञानमपि स्वरूपेणैव स्वार्थः । न तु तेन ज्ञायते । अर्थास्तु तदुत्पत्तिमिति सप्ताप्तो व्यवहारः । एतावता किमर्थं व्यापारेण । न तर्हि अर्थसम्बेदनं फलम् । फलमपि । अर्थाकारं स[? र्थ]म्बेदनमथ सम्बेदनमिति को विरोधः । कथन्तर्हि अर्थं सम्बेदतीति भेदव्यवहारः । तामेव दधानमर्थाभावतां वेत्तीति व्यप-

दिश्यते । तथाहि चक्षुर्विज्ञानं पीतमपहाय यदा नीलादौ वर्तते तदा परित्यागो-
पादानलक्षणोन्यव्यापार इव लक्ष्यते । यदा नीलसम्बेदनं नीलरूपमेव पीते न
पा(?)यात्रान्यस्य स्वरूपमन्यस्य भवतीति । तेन तत्पृथग्भूतं साक्षाद्ब्रह्मस्थाप्यते ।
तद्व्यापारश्च सा चार्थापत्तिरेव । परमार्थतश्च तदतदाकारमपरापरं विज्ञानमेव ।
न तत्र व्यापारव्यतिरेको (कः) ।

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां भेदव्यापारकल्पना ।
अनादिवासनासङ्गात् भावव्यक्तपूर्वकौ ।
स जातिपूर्वविज्ञानानुभवाहितवासना ।
व्यतिरेककल्पनाबीजं केवलान्धपरम्परा ॥
(—) अन्तरालोकौ ।

ननु यदि तदाकारं ज्ञानं तेन जन्यते स एवार्थस्तत्र व्यापृतः स्यान्न तु ज्ञानमर्थं
तत्कथं विज्ञानं गृह्णातीति^६ निश्चयः ।

अत्र समाधिः ।

यथा फ(ल)स्य हेतूनां सदृशात्मतयोद्भवाद् ।
हेतुरूपग्रहो लोके क्रियावत्त्वेपि कथ्यते ॥

तद्यथा पितु[?]तु[?]सदृशः पुत्र उत्पत्तिमान् पितु[?]तु[?]रूपं गृह्णातीति
व्यपदिश्यते लोके विनापि ग्रहणव्यापारेण, तथा ज्ञानेपि व्यपदेश इति को
विरोधः । तत्र तदाकारता दृष्टा इह तु कथं । इहापि दृष्टैव कामलोकादिति ।
तदाकारा ज्ञानादेव सा तदाकारता^७ नार्थादिति चोद्यं । तदाकारा (C. 182)
तावत्तदाकारतोपलभ्यते भवन्ती । यदि वासनासामर्थ्यमस्ति दर्शने कारणमनुभवा-
त्तदाकारता । अथादृष्टश्रुतपूर्व प्रवर्तते तदा वासना सामर्थ्याभावादन्यतस्तदाका-
रादिति वाक्यार्थः । तदाकारः करणम् । तथा हि (—)

वासनातो यदुद्भूतं तदैकस्यैव विद्यते ।

तत्रार्थस्य स्थितत्वे तु सर्वसाधारणोदयः ।

तस्मादर्थकारित्वैव साधनं ॥

आलोचनाक्षस^{१०}म्बन्धविशेषणधियामतः ।

नेष्टं प्रामाण्यभेतेषां व्यवधानात्क्रियां प्रति ।

केचिदाहुरालोचनाज्ञानं प्रमाणं, ततः परं जात्यादिविशिष्टवस्तुनिश्च-
यात्मकं फलं । ततोपि प्रवर्तनं ततः प्राप्तिस्ततः सुखमिति । पूर्वपूर्वं प्रमाणमुत्त-
रोत्तरं फलमिति क्रमः । आकारबलादेव हि प्रतिनियतार्थव्यवस्था नान्यतः । आलो-
चनविज्ञानं हि यदि प्रतिनियतमाकारं नोपा^{११}ददीत कथमस्येदमालोचनमिति

स्यात् । अथापरमपि निश्चयादिविज्ञानमेव (?) मेव तत्त्वव्यपदेशलाभि पूर्वपूर्वत्वं तु कारणमुत्तरोत्तरोत्पत्तावेव कारणं न प्रतिनियतार्थव्यवस्थायाः तदाकारतैव तु तत्र साधनं ।

सर्वेषामुपयोगेपि कारकाणां क्रियां प्रति ।

यदन्त्यं भेदकं तस्मात्तत्साधक(c. 18b)तमं मतम् ।

सा ध त क मं हि क र णं (पाणिनिः १।४।४२) तस्य च सर्वकारकोपयोगे¹²पि क्रियायां कथं प्रकर्षः । नहि क्रियानिर्वर्त्तनमेव । भावेपि तत्रानन्तर्यं यस्य क्रियां प्रति तदेव साधकतमं । तथा हि । सत्त्वपीन्द्रियादिष्वदूरदेशतादिना यदि प्रतिनियताकारता न प्रतिप्राप्येत न तदाकारार्थपरिच्छेदव्यवस्था । तदनन्तरभासिनी सा क्रियेति तदेव करणं । नत्वदूरदेशतैव साधनं नेन्द्रियोपघातेऽदूरदेशतायामपि न नियतार्थव्य¹³वस्था । अनुपघातस्तर्हि साधनं, नेदमप्यस्ति । यतः ।

अक्षस्यानुपघातो हि तदाकारविशेषतः ।

2b

सम्वेदनस्य विषयः ततः स व्यवधीयते ॥

ननु स एवाकारो व्यवधीयत इति प्राप्तमेतेन ह्याकारेण निश्चितोऽनुपघातः प्रतिनियतार्थव्यवस्थाहेतुः । नेदं साधीयः । यतः ।

आकारनियमः सिद्धो यदि सार्थव्यवस्थितिः ।

अकारणं शरः सिद्धेः प्राप्तं किमिति पोष्यते ।

नासिद्ध आकारनियमोऽक्षानुया¹⁴तं साधयति । स चेत्प्रसिद्धा सैवार्थव्यवस्थितिः । व्यर्थं एवाक्षानुपघातः । न खलु सिद्धेऽर्थे प्राप्तः साधयति कश्चित्, सिद्धस्य साधनासम्भवात् । ततः (c. 19a) सिद्धोपस्थानहारी किमपेक्ष्यते । तदाकारतायामपि निश्चयोपरः प्रतिनियतव्यवस्थामपेक्ष्य तत् (इ)ति चेत् । न (।) प्रत्यक्षप्रामाण्यप्रस्तावात् । अभ्याससम्भवे हि प्रत्यक्षं प्रमाणं तदाकारमात्रादेव च तदा प्रवर्त्तननिश्चयमन्तरेणापि । यदा तु निश्चयापेक्षा तदानुमानं प्रमाणं । तस्याप्याकारमात्रादेव प्रवृत्तेः । नापरपेक्षा । तस्मादाकारान्नापरं क र णं तथाऽसाधारणमिति । तत्र ।

सर्वसामान्यहेतुत्वादक्षानामस्ति नेदृशं ।

तद्भेदेपि ह्यभिन्नस्य तस्येदमिति तत्क्रमः ।

सर्वस्य हि नीलपीतादिविषयस्य सामान्येन हेतुत्वादक्षं न भेदकं । ननु नीलपीततदुभयादिविषयमन्यान्यदक्षं भविष्यति, तदभिमुखता हि तत्रान्यैव, ततो धर्मभेदेऽक्षाणां¹⁵मिति तद्भेदादेव भेदप्रति (?) प्रतिपत्तिरिति किमुच्यते सर्वसामान्यहेतुत्वादिति । तदसदा (त् । अ)भिमुख्यस्य विशेषणाकारभेदमन्तरेण प्रतिपत्तुमशक्यत्वात् । तद्भेदेऽप्याकाररहितस्य अस्येदमाभिमुख्यं नीलपीतादिविषयमिति कुतः । नहि नीलादिविशेषप्रतिपत्तिमन्तरेणाभिमुख्यविशेषप्रतिपत्तिः, सा-

(c. 19d) चेदस्ति किमिदानीमाभिमुख्यप्रख्यानेन । अथवा तद्भेदेऽप्यभिन्नस्येति तस्य नीलपीतादिवेदन^१स्य भेदेऽपि अभिन्नस्येन्द्रियस्य अस्येवं करणमिति क्रमः । आभिमुख्यविशेषाद्विशेषत्वं हि चेत् । नाभिमुख्यत्वस्याकारणविशेषप्रतिपत्तिमन्तरेण विशेषणं [?] षेण] प्रतिपत्तुमशक्यत्वादित्युक्तं । तत आकारविशेष एव प्रार्थनीयः । स चेदस्ति किमपरेण ।

नन्वाकारोऽप्यन्यस्येव न ज्ञानस्य, तस्यार्थतया प्रतिपत्तेः । जडरूपतया हि स आकारः प्रतीयते वर्णसंस्थानात्मना । ज्ञानस्तु तद्विपर्ययेण बोधरूपतया । आकारव्यतिरेकेण बोधरूपतायाः प्रत्येकमगम(क)त्वात् । नीलादिमुखादिकमन्तरेणापरस्य ज्ञानाकारस्यानुपलक्षणात् । परोक्षं तर्हि ज्ञानं । न चास्तीति प्राप्तं ।

तदसत् । तथा हि (—)

परोक्षं यदि तज्ज्ञानं ज्ञानमित्येव तत्कुतः ।

परोक्षस्य स्वरूपे [?] कस्तस्य लक्षयितुं क्षमः ॥

यतोऽपरोक्षतार्थस्य तज्ज्ञानमिति चेन्मतम् ।

अर्थापरोक्षताज्ञानमस्तु तत्र परेण किम् ॥

स्थितेर्थे तु भवत्येवास्ति एव न भाविनी ।

ततोर्थो भवतीत्येतदनायासेन सिध्यति ।

एतेनाभावोऽपि प्रत्याख्यातः ।

न (c. 20a) चापरोक्षताव्यतिरेकेण नीलादिकोऽनुभवकालेऽनुभूयते । ततो नीलाद्याकारा सा ॥ नीलस्तु तस्या उपधानमन्यदेव । दर्पणमुखप्रतिबिम्बादि च मुखमित्याकार एवासौ न स्वयमर्थः । न तु दर्पणप्रतिबिम्बमुखयोर्द्वयोरपि प्रतिपत्तिरिह तदाकारमन्तरेण^१ नार्थस्य । एतदुत्तरत्र प्रतिपादयिष्यामः । आस्तां तावदेतत् । जडरूपता तु स्वयञ्चकाशतः (?) कथं शक्योपपादयितुं । प्रतिभार्थापरोक्ष- तायाः कश्चिदपरोस्ति यत इदमिति साध्यते । तदा वासना भविष्यति । वासनाबलायातोऽपि [?] यांकारो विज्ञानस्य । न च वासनाबलादर्थः सम्भवति । तदभावप्रसङ्गात् ।

ननु वासनाबलायातोऽर्थशून्यो भवति स्वप्नाकारवत् ।

वासनाया विशेषस्य कस्यचित्तत्र सम्भवः ।

येनार्थशून्यो न भवत्याकार (१) जाग्रदीक्षितः ॥

वासना हि तावदाकारस्य जनिकोऽपलभ्यते स्वप्नादिषु । तत एषोऽपि जाग्रदुपलब्धविषयभावं गतस्तत एव तज्जातीयत्वात् ।

नन्वाकारत्वमेव तस्यासिद्धमर्थ एवासाविति प्रतिपत्तेः । (c. 20b) न (१) व्यभिचारात् । स्वप्नज्ञानाकारो ह्यर्थ इति प्रतीयत एव । पर्यालोचनतोऽप्यथा प्रतिपत्तिरिति चेत् । अत्रापि पर्यालोचनस्य कार्यभङ्ग्यते । वासनाविशेषस्तु जाग्रदवस्था-

कारः सा[?सो]र्थ इति वरं कल्पितं । स्वप्नादिप्रत्ययोपि न साकारस्तत्राप्यन्यस्य सम्भवादिति चे (त्) तदुत्तरत्र प्रतिपादयिष्यामः । अथार्थाकारता नापरोक्षः, अर्थ एव नीलादिकोर्थाकारः । सा तु वस्तुष्वसामर्थ्या (त्) तथा लक्ष्यते दर्पणप्रतिबिम्बवत् । अर्थप्रत्यासत्त्या हि दर्पणमनाकारवदिव लक्ष्यते । प्रदीपादिप्रभा¹⁰वद्वा । प्रदीप-प्रभा ह्यनाकारापि घटादिसंक्रान्ता घटाद्याकारेव लक्ष्यते ।

तदसत्यं ।

मुखादिव्यतिरेकेपि दर्पणादिनिरीक्ष्यते ।

न त्वाकारातिरेकेन [?ण] अपरोक्षत्वन्निरीक्ष्यते ।

अपरोक्षता हि नीलाकारात्मभूतैव सर्व्वदा निरीक्ष्यते नान्यथा । तत्किमर्थं प्रत्यासत्त्यैवं प्रतिभात्येवन्तु तैरेवेति किमत्र प्रमाणम् । भवतोपि किं प्रमाणमिति चेदभेदोपलब्धि¹¹रेव । भ्रान्तिरेवेयमिति चेन्न बाधकाभावात् । अर्थप्राप्तिरिति चेत् । न (।) प्राप्तेरप्याकारलक्षणत्वात् । नहि तदाकारतामन्तरेण प्राप्तिरस्तीति (C. 21a) प्रतिपादयिष्यामः । यदि स तथाभूत आकारो न स्यान्न कश्चित्प्राप्ति-नियतमर्थं व्यवस्थापयेत् । एतेन शेषं व्याख्यातं [।] विशेषणवि(ष)य(ः) पुनः ।

अतादृष्ये न भेदोपि तद्वद म धियो पि वा ॥

आलोचनार्थसन्निकर्षादिः शे¹²षः । अर्थसन्निकर्षोपि नाका (र) मभिपत्य ज्ञायते । ततस्तेष (र) मपि क्रियां प्रत्यसाधकतमत्त्वं, व्यवधानात् । विशेषणविषां पुनस्तदाकारता । भावे विशेषणबुद्धिरेव न सिध्यति । तद्विशेष्यादि बुद्धित्वमिति । न तेषामपि करणत्वं प्रतिभावत्पूर्व्वका नाविशेषणबुद्धिर्विशेषणमेतदिति कथं ज्ञातव्यं । न हि विशेष्योपारूढरूपमन्तरेण विशेषणत्वं नाम¹³, नापि तदुपारूढत्वग्रहणं विना विशेषणत्वग्रहणम् । तदाकारग्रहणे च विशेष्यमपि गृहीतमेवेति कथं ततो विशेष्यधीरपरासाध्या भवेत् । न हि तदैव गृह्यमाणं तदप्राहकबुद्धि-जनितप्राहकग्राह्यं तत्कालेपि विशेषणस्य¹⁴ प्रतिभासमिति चेत् । पूर्व्वन्तद्-ग्रहणं व्यर्थं पूर्व्वमपि विशेष्यं प्रतिभासत इति न युक्तं साधनत्वाभावप्रसंगादेव । किञ्च विशेषणबुद्धिर्विशेषणे विशेष्ये तद्वुद्धिरिति विषयभेदः क्रियासाधनयोः प्राप्तः । भवतु को दोष इति चेत् ।

नेष्टो विषयच्छेदोपि क्रियासाधनयोर्द्वयोः (C. 21b) ।

एकाथत्वे द्वयं व्यर्थं न च स्यात्क्रमभाविता ।

न खलु पलाशे परदवादिकरणप्रवर्तनम् । न्यग्रो¹⁵धेच्छेदानिर्वर्त्तने एकार्थतायां 3a पूर्व्ववत्प्रसंगः । व्यर्थता च द्वयोः । क्रमभावश्च सर्वासां तदर्थहेतूनां धियांस्विरुद्धः । एकत्वे क्रमायोगात् । आवृत्ति- भेदात्क्रम इति चेत् । न (।) आवृत्तिभेदस्य प्रत्यक्षेण प्रतिपत्तमशक्यत्वात् । यदि तदेव ज्ञानमावर्तत इति चे (चैता) वता

वृत्तिसांप्रत्ययः स्यात् । न तदभिन्नस्वरूपग्राहिणां परस्परं क्रियासाधनभावः क्रमभावेपि^२ पूर्व्वेणोत्तरस्य जनिक्रियैव क्रियते नाधिगतिः पूर्व्वविशेषात् । जनि-
क्रियापि नापरा तत्स्वरूपादिति प्रतिपादितमन्यत्र ।

नान्यसाधनभावः सन्तदभावेवयव यङ्गयोः ।

तद्वचवस्थाश्रयत्वेन साध्यसाधनसंस्थितिः ।

इत्यन्तरश्लोकः । नापि सन्निकर्षः प्रमाणं यतः ।

सर्वात्मनादिसम्बन्धं (:) कैश्चिदेवावगम्यते ।

धर्मैः स नियमो न स्यात् सम्बन्धस्याविशेषतः ।

यदीन्द्रियार्थसन्निकर्षः प्रमाणं तस्य फलमर्थाधिगतिः स सन्निकर्षः संयोगः ।
संयुक्तसमवायः । संयुक्तसमवेतसमवायः । समवायः । समवेतसमवायः । संयुक्त-
विशेषणविशेष्य (C. 22a) भावश्चेति । इन्द्रियस्य घटादिना, संयोगः । घटसम्बन्धेन गुणेन
संयुक्तसमवायः । गुणत्वेन सितत्वादिना संयुक्तसम (वे) तसमवायः । श्रोत्रस्या-
काशात्मनः शब्देन समवायः । शब्दत्वेन समवेतसमवायः । प्रवेशे घटाभावेनेन्द्रि-
यस्य संयुक्तविशेषणविशेष्यभावः । तत्र यदि नाम संयुक्तेन सम्बन्धः । तस्य ग्रहण-
मिति कुतः । अन्यथा धूमसम्बन्धः^३ [?] स्य दृक्षादेरपि प्रतिपत्तिः स्यात् । अथ समवाय-
सम्बन्धात्प्रतिपत्तिः । एवन्ताहि^४ एकार्थसमवायिनः स्पर्शादेरपि चक्षुषा^५ प्रतिपत्तिः
स्यात् । समानदेशात्त्वमने प्रत्यक्षं । यथा सन्तानस्य एकार्थसमवायिनः प्रति-
पत्तिस्तथा स्पर्शादेरपि । अचाक्षुषत्वादप्रतिपत्तिरिति चेत् । तदेवेदम्

एकार्थसमवायित्वाच्च कथमिति चेन्मते ।

तस्मान्न सर्वात्मनापि सम्बन्धः कैश्चिदेव धर्मैः प्रतीयत इति न युक्तं । यदि
हि चक्षुरादिपरमाणवो बहिर्निर्गत्यान्यदेशसंक्रान्त्यार्थग्रह^६णनिमित्तं तत्संयोगे
तथा सति सर्वात्मना सम्बन्धादशेषरूपे प्रतिपत्तिरिति चक्रको घटादयोपि धर्माः
परिस्फुटं प्रतिभासेरन् । वर्णशब्द न संस्थानमात्रस्य । तथा (C. 22 b) शेषजात्या-
द्यभिव्यक्तिः । दूरादौ करणस्यासामर्थ्यमिति चेत् । अर्थसामर्थ्यमग्रहणमेव सर्व-
दास्तु । एवम्भूता सामग्री येनैवम्भूता प्रतिपत्तिरिति चेत् । न [] अभिन्नत्वात् ।

संस्थानस्य वर्णतः^७ ।

न हि वर्णतः संस्थानं भेदेनावधार्यते । अवधार्यते वर्णव्यतिरेकेणापि
समर्थं (१) कार इति चेत् । तत्रापि श्यामवर्णस्योपलभ्योपलब्धेः । अन्धकारस्या-
वस्तुत्वाच्च वर्णस्योपलब्धिश्च (१) तदप्ययुक्तं । उपलभ्यमानस्यावस्तुत्वायोगात् ॥
आलोकेपि निमीलितलोचनस्य प्रतिपत्तेरिति चेत् । न (१) तस्य भ्रान्तत्वात् ।
न चैकस्य भ्रान्तत्वे सर्वत्र भ्रान्तिरित्यतिप्रसङ्गात् । बाह्यार्थाभावप्रसङ्गात् ।
ततः पुनरिदमेव वक्तव्यं । कश्चित्प्रत्ययो भ्रान्तः कश्चित्चेति । तेनालोक एव

संस्थानग्रहणं नान्धकारे । निकट एव न दूरे । तेन सर्वात्मना ग्रहणमग्रहणस्वा-
युक्तं । तस्य चार्थस्याभेदेऽपि भेदो यो ज्ञानस्य सम्बन्धः (?) नीलाद्याकारादेव ।
न बाह्याकारादिति । तस्मादाकार एव प्रमाणं । अथ संस्थानादनाकारमपि
विज्ञानं प्रतिनियतार्थव्यवस्थाकारिता [? रीति] चेत् । अत्राह ।

(C. 23a) संस्काराच्चेदताद्रूप्ये न तस्याप्यव्यवस्थितिः ।

संस्कारो हि प्रतिनियतव्यवस्थापूर्वकः प्रतिनियतमर्थविषयं ज्ञानस्य कुर्यात् ।
स्वयं प्रतिनियतः । तद्यथा योऽर्थोऽनुभूतस्तथाभूता स्मृतिर्भवति न चार्थप्रतिनियतो-
नुभवः । आकारं विना कुतः । तत्कथं ततः संस्कारप्रतिनियमो येन ततो नियतार्थ-
व्यवस्था ।¹⁰ इतरेतराश्रयणतोऽथ प्रसङ्गात् । सति प्रतिनियमेऽनुभवस्य संस्कार-
नियमः । संस्कारनियमे चानुमाननियम इति नैकोऽपि स्यात् । यदि साकारं ज्ञानं
प्रमाणं तदेव फलमिति क्रियाकरणयोरैक्यं प्रसक्तं । आकारस्याधिगमाव्यतिरेकात् ।
अत्राप्युच्यते ।

क्रियाकरणयोरैक्यविरोध इति चेदसत् ।

धर्मभेदाभ्युपगमाद्वस्त्वभिन्नमितीष्यते ॥

एवं प्रकारा सर्व्वेव क्रियाकारकसंस्थितिः ।

भावे ह्यभिन्नाभिमतं स्वव्यापारेण वृत्तितः ।

यदि परमार्थतः क्रियाकरणयोरैक्यं युक्तमित्युच्यते तदयुक्तं । नहि कार-
कात्मिका क्रिया कारकात्मतां विरुणद्धि । नहि व्यापारः पदार्थतो भिद्यते ॥ नोत्प-
त्तनिपतने पशुतो व्य(वि)भिद्यते । तस्यैवापरापरदेश(C. 23b) सांगत्यु-
त्पत्तेस्तथा व्यपदेशवती । न च सा स्वरूपादपरा ।¹² न च स्वरूपेण तदैक्यम्विरुध्यते ।
अथ व्यावहारिकी क्रिया विरोधिनी कारकैकत्वेन तदेतदिष्यत एव ॥ धर्मभेदाभ्यु-
पगमाद्विकल्पपरिनिष्ठितो हि धर्मभेदोऽभ्युपगम्यत एव । एवं प्रकारैव तु कल्पित-
भेदवती क्रियाकारकभेदव्यवस्था । तथा हि ।

अन्वयव्यतिरेकाभ्यामेकत्वानैक्यकल्पने (।)

क्रियाकारकभेदेन व्यवहारो व्यवस्थितः ॥

देवदत्तस्तावदेक¹³ एव प्रत्यभिज्ञाबलाद्व्यवस्थाप्यते । तस्य स्थानगमने
प्रदेशवृत्तिनी । ततस्तत्र क्रिययोर्भेदः कल्प्यते । यो हि यस्मिन्नभिन्ने भिद्यते स
तस्माद्व्यतिरिच्यते । परमार्थतस्तु देवदत्त एव । अवस्थाभेदाद्व्यतिरेकी भिद्यते ।
तेन भावेषु भिन्नाभिमतेष्वपि लोक एकत्वारोपेण प्रवर्तत इति । तदनुरोधा-
त्क्रियाकारकव्यवस्था न परमार्थतः । एवमाकारोऽपि न फलाधि¹⁴गतिव्यापकः ।
अधिगतस्तु सकलाकारव्यापिका । ततो भेदव्यवस्था प्रमितिप्रमाणयोः । पर-

मार्थतस्त्वाकार एव प्रकाशमानः प्रमितिः । तस्मादाकारः प्रमाणमथ [?] सम्बेदनं
फलमव्यतिरिक्तमेव फलं प्रमाणात्ततो वा प्रमाणमिति । (C. 24a) तथा चोक्तं ।

सव्यापार प्रतीतत्वात्प्रमाणं फलमेव सत् ।

अथवा स्वसम्बन्धितः फलञ्चात्र । उभयाभासस्य विज्ञानस्य स्व सं¹⁵वेदनतैव 3b
फलं । नन्वर्थसम्बेदनं फलमर्थार्थी लोक इति । अत्रोच्यते ।

लोकस्यार्थार्थिताऽयुक्ता यदानर्थस्य वेदनं ।

न जातु चिददृष्टेर्लोकस्यार्थित्वसम्भवः ।

श्रुतोपिनि¹⁶ [?] : पितृपरम्परया दृष्ट एव ।

ननु नीलादिरर्थः सम्बेद्यत एव । कथमसम्बिदर्थस्य । अत्र पर्यनुयोगः ।

काथ सम्बिद्यते चेदं प्रत्यक्षं प्रतिवेदनम् ॥

तदर्थवेदनं केन ताद्रूप्याद्व्यभिचारि तत् ।

यदि प्रतिनि¹⁷यतस्वेदनं प्रतिविदितम्वा तदा साकारज्ञानमेवार्थवेदनमिति
व्यपदेशमात्रमेव केवलं । नन्वर्थस्य वेदनं सिध्यति ।

अथ ताद्रूप्यादेवार्थस्य वेदनन्तथाभूतमर्थमन्तरेण ताद्रूप्यस्याभावात् । न ।
व्यभिचारात् केशमशकादिषु ॥

अथ सोनुभव (:) क्वास्य तदेवेदम्बिचार्यते ॥

यद्यर्थसम्बन्धो नास्ति तदा कोसावनुभवः अनुभूयमाननिष्ठत्वादानुभवस्य ।
कथं केशाद्यनुभवस्तैमिरिकस्य ।

ननु कश्चिदर्थनिष्ठ एव दृश्यते (C. 24b) तदेवेदम्बिचार्यते । दृश्यतामर्थ-
स्येति च न दृश्यते । अर्थस्यादर्शनात् (।) यदि चोदयमात्रादर्थसम्बेदनं
चक्षुषोपि वेदनं तदिति प्राप्तं तत उत्पत्तेर्यथैवानुमानात्कार्यदर्शनादनुनीयतेर्थस्तथा
चक्षुरपि तद्वेदनं तदेव तदाकारं कल्प्यतां । बहिर्देशाकारेण बहिरेव कल्प्यत इति
चेत् । किन्दर्पणमुखाकारेण तद्देशस्य अर्थस्य कल्पना । ततः सकलमेवात्मस्थं
अर्थवत्प्रतिबिम्ब¹⁸ रूपेण प्रतिभातीति कल्पनीयं ।

सरूपयन्ति तत् केन स्थूलाभासञ्च तेणवः ॥

अणव एव यदि विषयस्ततः स्थूलाभासविज्ञानमिति सारूप्याभावात्कथम्बिषयो
विज्ञानस्य । वृक्षादिपिण्डग्रहणवद् भ्रान्तमे (व) भवेत् । वर्णकारतया सरूप-
यन्तीति चेत् । न । वर्णव्यतिरेकेण संस्थानाभावात् । वर्णात्मकसंस्थानवत्त्वे
स्थूलतैव प्राप्ता ॥ अथ स्थूलता ग्रहणधर्मः ॥ वर्णस्तु ग्राह्यधर्मः । चक्षुषु गृह्य¹⁹-
माणेषु स्थूलमिति भवति (?) भवति व्यपदेशः । न स प्रत्येकं परमाणुषु । नीला-
दिता तु प्रत्येकमतोऽसौ ग्राह्यधर्मः । यद्येवन्तथा सान्तराणामनन्तरस्वग्रहणाद्-

(c. 25a) भ्रान्तिरेव । नाविषयतयान्तरस्यापि प्रतिभासनादिति चेत् । सत्येवं सर्व्वं सामर्थ्योपाख्याविरहलक्षणं निरुपाख्यमिति भाव एवान्तरस्य । ततो निरन्तरमेव वस्तु परिकल्पनीयं । निरन्तरस्यायोगादिति चेत् । नहि वस्तु सावयवं युक्तं । विज्ञानवत् । निरवयवमेव वस्त्विति परमाणुप्रसिद्धिः । न । प्रतिबन्धाभावात् । प्रत्यक्षबाधित(त)त्वाच्च प्रतिज्ञाया एतदयुक्तं । प्रत्यक्षमन्तरेण चानुमानाभावात् । स्थूलं सूक्ष्मोपचयरूपमेवेति चेत् । दत्तमत्रोत्तरं प्रागिति न पुनरुच्यते ॥

तन्मार्थरूपता तस्य सत्यार्थव्यभिचारिणा ।

तत्सम्बेदनभावस्य न समर्था प्रसाधने ॥

अर्थरूपता सत्यपि व्यभिचारिणी^० ततो न भावनार्थसम्बेदनमिति सिध्यति । नहि व्यभिचरन्नेव साध्यतयव्यभिचारार्थत्वात्साधनार्थस्य । व्यभिचारिणोपि साधनत्वे सर्व्वः सर्व्वस्य साधनम्भवेत् । अस्तित्वेन व्यवस्थानं साधनं । व्यभिचारस्तु कदाचिदसौ नास्त्यपीति नास्तित्वं पाक्षिकमाक्षिपति । तदिदमस्तित्वमितरच्चैकमेकत्र विरुद्धं । तस्माद्वीलादिरूपतामात्रादेव विज्ञानस्या(c. 25b) र्थसाधनता नेत्येकान्तः । अपि च सम्बेदनानामर्थानाञ्च सारूप्यञ्च च तेषां परस्परसम्बेदनभावः । न हि सन्तानान्तरसम्बेदनसरूपमपि वेदकं वेद्यम्बा ॥

तत्सारूप्यतदुत्पत्ती यदि सम्बेद्यलक्षणं ।

सम्बेद्यं स्यात्समानार्थं विज्ञानं समनन्तरं ॥

यदि यत उत्पद्यते सरूपं च तेन तस्य वेदनं तदा तर्हि अनन्तरविज्ञानं तुल्यविषयं विषयः स्यात् । यदा पूर्व्वकमपि नीलाकारमुत्तरमपि ततः समनन्तरादुदयवत् । तदा पूर्व्वकस्य सरूपकत्वादुदयकारणत्वाच्च विषयवत्त्वं प्रसक्तं । अथ यत उत्पत्तिमास्त्रीलादिक आकारः स तस्याकारवान् विषयः । समानविषयविज्ञाने तूपमाकारः स न समनन्तरादन्यथा नीलाकारसमनन्तरात्पीतविज्ञानं न स्यात् । ततो न स तेन भवति नीलाद्याकारः समनन्तरप्रत्यय(र)र्थत इति न तस्य विषयत्वं । अपरे व्याचक्षते । नीलसमनन्तराद्यदा सविकल्पकं नीलाकारमुदयमासादयति तस्य स पूर्व्वको विषयः स्यादाकारकारित्वात्तस्य । तदप्यसिध्यत एव स्मरणस्य सम्बेदनविषयत्वमेवा[?] विज्ञायते च । तथा हि सकलो लोकः* स्मरणादर्थवेदनं लक्ष्यते । अनुसरन्नास्मात्साक्षादर्थान्निरीक्षते । (c. 26a) सकलमेव स्मरणमर्थानुभवे प्रवर्त्तमानमुपलक्ष्यते¹⁰ यदा न स्मृतिविप्रमोषः । ततश्चानुभवविषयत्वमस्येष्ट्यत एव । न चाभ्युपगम एव दोषाय । किं च । निर्व्विषयमेतत्स्मरणमस्य किं विषयचिन्तया । अत्र क्रमः । यद्भावनाबलास्येष्टा तमुपजायते पूर्व्वकास्त्रीलानुभवात्तस्य स पूर्व्वको विषयः प्राप्तः । कथन्तस्य समनन्तरमिति

*इदं वाक्यं न भोटभाषान्तरे ।

चेत् । तादृशस्यापरस्य समानजातीयस्य सम्बेदनस्यान्तरालभा^{११}विनोऽभावात् । कथन्तज्जनकमिति चेत् । दत्तमत्रोत्तरं । व्यवहितमपि जनकमिति प्रतिपादितमेतत् । अथवा विकल्पाकार एव भावनातः स्पष्टाकार एव भावनातः स्पष्टाकारजनको विषयः स्यात् । ततस्तत आकारान्नार्थस्य व्यवस्था । भावनाबलादेव समानजातीयादयमर्थाकारो यज्जातीय इति न्यायादवतिष्ठत इति नार्थपरिकल्पनायां न्यायः ^{१२} तस्मात्समनन्तरं (१) विज्ञानमेव विषयः । एवन्तर्हि ॥

इदं दृष्टं श्रुतम्बेदमिति यत्रावसायधीः ।

स तस्यानुभवः सैव प्रत्यासर्तिर्विचार्यते ॥

दृश्यदर्शनयोरेतत् तस्य तत्साधनम्मतं ।

तयोः सम्बन्धमाश्रित्य (c. 26b) द्रष्टुरेव विनिश्चयः ॥

यदि निश्चयादर्थव्यवस्था निश्चयः किल नार्थादन्यत्र । नहि समनन्तरप्रत्ययादयमिति निश्च(यः) । अपि त्वविषयोऽयं ममानुभवो न समनन्तर^{१३}प्रत्ययविषय इति । न ह्यर्थानुभवमन्तरेणार्थ इति निश्चयो युक्तः । अनुभवानुसारित्वाग्निश्चयस्य ।

अत्रोच्यते । अनुभवान्नार्थव्यवस्था किन्तर्हि तदनुसारिणो निश्चयादिति । तदेतदायातमर्थः एकः पन्थानं न प्रतिपद्यते । तेनाकृष्यमाणो द्वितीय इति महद्भुतं । तथा हि ।

साक्षादुत्पत्तिमानर्थाप्रत्ययो यः स नेक्षते ।

तमर्थमपरस्तस्मान्न्यूनीतीत्यतिसाहसं^{१४} ॥ 4a

अनुभवानुसारी निश्चयस्ततो निश्चयादेवावगम्यतामर्थानुभवोसौ न स्वरूपमात्रस्येति । अन्यथा तथैव निश्चयो भवेदिति चेत् ।

तदेतदसत् । अर्थानुभव एव न ज्ञायते कस्येति कथमनुभवानुसारित्वं प्रसिध्यति । कुतस्तर्हि निश्चय इति चेत् । अभ्यासादेवेति प्रतिपादितं । सोप्यभ्यासोऽनुभवादेवेति कुतो विपरीतनिश्चयः । अयमप्यपरिहारः । यत् एवं सति न कस्यचिद्विपरीतनिश्चयः स्याद् दृश्यते च । तस्मादयुक्तमेतत् ।

नन्वालोचनमात्रमविवेककारि ततो (c. 27a) निश्चयादेवार्थानर्थविवेकः । यद्येवं निश्चयोपि न विवेककारी स्यात् । नहि द्विचन्द्रप्रत्यय एकचन्द्रनिश्चयकारी । अथाभ्यासाग्निश्चयो विवेकसाधनं । ना(न, अ)भ्यासस्याहेतुकत्वात् । प्रतिनियतानुभवे हि तन्नियतोऽभ्यासः सत्यतां पालात् (?) । अर्थ इत्यपि निश्चयोर्यक्रियाकारित्वाभिप्राय एव । सा चार्थक्रिया प्रतिभासान्तरमेव । न च प्रतिभासात्प्रतिभासान्तरस्यानुदयः । तस्मान्न निश्चयादर्थव्यवस्था ।

यदप्युक्तं । अथ सोऽनुभवः क्वास्येति । तत्राप्युच्यते ।

आत्मा स तस्यानुभवः स च नान्यस्य कस्य चित् ।

प्रत्यक्षप्रतिवेद्यत्वमपि तस्य तदात्मता ॥

स्वरूपस्य हि पदार्थानां कारणमन्तरेण नोत्पत्तिरिति कारणप्रश्नो युक्ति-
मान् । तत एतदिति ।^१ क्वायमिति तु कः प्रश्नार्थः । तथा हि ।

क्वायमनुभव इत्युक्ते यदा प्रत्युच्यते पुनः ।

अर्थे तदापि प्रश्नः स्यात् सोर्थः क्वेत्यनवस्थितिः ।

कीडनकप्रश्न एवम्बिध इति चेत् । कस्मात्पर्यवसानस्य दर्शनात् । तथा हि
सोर्थः क्व भूमौ । सा क्व एवमेव दृश्यते इति न पुनः पर्यनुयोगः । यद्येवमन्धस्यादर्श-
नादनुभवोपि स्वरूपेवस्थित एवमेव दृश्यतामिति किमाधारकल्पन^२या । (c. 27b)
अनेन षष्ठ्यर्थपर्यनुयोगोपि प्रत्युक्तः । तदाह ।

स च नान्यस्य कस्यचित् ।

कथं तर्हि प्रत्यक्षप्रतिवेद्योर्थो निराकर्तुं शक्यः । तथा हि । प्रत्यक्षेण नीलं
पश्यन्ति तद्वन्तः । नार्थस्यादर्शनादित्युक्तं । तदाकारतैव प्रत्यक्षवेद्या न व्यति-
रिक्तोर्थः । तदाकार एवं नील इति व्यवहृ [? हि,] यते नान्यः । तस्मान्नीलात्मकोऽ
नुभवो नीलानुभवः स्प (?) शैनापुत्रकस्थशरीरमिति यथा । न हि षष्ठ्यर्थ इत्येव
भेदः । यथा कथञ्चिदस्य भावात् । अथवा स कथं प्रत्यक्षोनुभवो यदि तस्यापरोनुभवो
नास्ति । न स्वरूपगतेनैवानुभवेन सुतरां प्रत्यक्षता । पररूपे प्रत्यक्षताऽयोगात् ।
नहि तद्रूपमन्यस्य । तथा चेत् । अन्य एव भवेत् । अथवाऽपरोक्षं विज्ञानं यस्यानु-
भवः । सोऽर्थो भविष्यति । यद्येवमात्मा स तस्यानुभवः । अन्यत्रावेद्यमानत्वात् ।
भवतु को दोष इति चेत् ।^३

स च नान्यस्य ।

यद्यात्माऽर्थस्य स्यादन्यस्यापि तथैव भवेदिति सर्व्वस्तद्वर्शां भवेत् । न चा-
न्यस्य तथा ॥

ननु प्रत्यक्षेण वेद्यते नात्मना । न । तदेव रूपं (c. 28a) पृथग्व्यवस्थाप्य कल्पनया
तथा व्यपदेशः । तस्मादनन्यसम्बद्धो नीलाद्यात्मैवानुभवः । अथवा यद्यर्थो नानु-
भूयत किमिदं बहिर्देशसम्बद्धतयाऽनुभवगोचरः । आत्मैवानुभूयते । चित्तमेवानु-
भूयते । कथं बहिर्देशता । स च नार्थस्य । ततोसौ कुतो बहिर्भूतः । अथवाऽऽत्मा स
आत्मैवेदमर्थमिति भवतोप्यभ्युपगमात् । तस्य चानुभवः स च नार्थस्य अपि त्वात्मन
एव तद्व्यतिरिक्तस्याभावात् । अथवा तत्स इति चेत् । न । प्रत्यक्षप्रतिवेद्यत्वात् ।
यतस्तदात्मनैव प्रत्यक्षप्रतिवेद्यत्वं नान्यथा ।

नन्वात्मवादः प्रसक्तः । न चित्राकारसम्बेदनात् । अविद्यावशेनोत्पत्तिः सम्बेदनमेव तत् । नात्मवाद उपयोगी । निरात्मकत्वन्तु वा रागादिप्रशमानुकूलमिति न दोषः । एतदेवोत्तरेण दर्शयति ॥

नान्योन्यभाव्यस्तेनास्ति तस्या नानुभवो परः ।

तस्यापि तुल्यचोद्यत्वास्वयं सैव प्रकाशते ॥

बुद्ध्या योनुभूयते स नास्ति परः । यथान्योन्यभाव्यो नास्ति तथा निवेदितं । (c. 28 b) तस्यास्तहि परोऽनुभवो बुद्धेरस्तु । न (1) तत्रापि ग्राह्यग्राहकलक्षणाभावः । परं हि सम्बेदनस्वरूपेऽवस्थितं कथं परस्यानुभवः । साक्षात्करणादिकं प्रत्याख्यातं ॥ तत्सम्बेदनानुप्रवेशे च तयोरेकत्वमेव स्यात् । तथा च स्वयं सैव प्रकाशते न ततः पर इति स्थितं ॥

कथन्तहि योगितां परचित्तप्रतिपत्तिः । एतदुत्तरत्र प्रतिविधास्यते ॥ तस्मात्स्वयमेव स्वरूपप्रकाशकत्वात्तथा भवति । एवन्तहि स्वरूपानुभव इत्यस्तु कथं नीलानुभव इति ख्यातिः । अत्राह ॥

नीलादिरूपस्तस्यासौ स्वभावोऽनुभवश्रमः ।

नीलाद्यनुभवः ख्यातः स्वरूपानुभवोऽपि सन् ॥

नीलरूपत्वाग्नीलानुभवः (:) न तु नीलस्यापरोऽनुभवः । शुद्धस्यानुभवस्याभावात् । यो हि यदव्यतिरिक्तः स तद्रूपेणैव व्यवहारविषयः ।

तथा हि यदि शुद्धः स्यात्तथैवाध्यवसीयते ।

व्यतिरेकः स्वरूपेऽपि दृश्यते न ततस्तथा ।

नीलानुभव इति यथा ख्यातिस्तथैवासौ नीलस्वरूपतयाऽनुभवरूपतया भवतीति युक्तं । न च व्यतिरेकव्यपदेशमात्रकादेव भेदः । व्यतिरेकव्यपदेशो हि यथा कथञ्चिद्वा साधनादपि भवन्नुपलभ्यत इति प्राक्प्रतिपादितं ।¹⁰

ननु नीलं कथमात्मरूपं प्रकाशयति । नहि प्रकाश्या घटादयः (c. 29a) प्रदीपादिना स्वप्रकाशकाः । आत्मनि क्रिया विरुध्यते । न हि सैवासिधारा तयैव च्छिद्यते ॥

अत्र परिहारः ।

प्रकाशमानस्तादात्म्यात्स्वरूपस्य प्रकाशकः ।

यथा प्रकाशोऽभिमतस्तथा धीरात्मवेदिनी ।

स्वात्मविनिःक्रियाविरोध इति कुतः प्रमाणादवगतं । नहि दृष्टान्तमात्रादर्थस्य प्रसिद्धिः । समीहितस्य विपर्ययेऽपि दृष्टान्तस्य प्रदीपस्य¹¹ सम्भवात् । यदि घटः प्रदीपेन बाह्यात्मना प्रकाशयते । प्रदीपोऽपि तथाभूतेनापरेणेति न पर्यनुयोगः । न च घटोऽपि प्रदीपेन प्रकाशयते । अपि तु तथाभूतस्यैव तत् उत्पत्तिः । अथ प्रदीपोऽप्यपरेण चक्षुरादिना प्रकाशयते । न । चक्षुरादिः (देः) सकलघटादिसाधारणत्वेऽपि चक्षुषि

च (स)त्यपि प्रदीपमपेक्षते प्रकाशकं घटस्तथा प्रदीपोपि स्यात् । अथ घट उत्पद्यत एव तथा प्रकाशनन्तु तस्य¹² चक्षुरादिभिः ॥ एवन्तर्हि ।

अप्रकाशेपि बाह्येर्था यथा दीपात्प्रकाशनं ।

व्यपदेशस्य विषयश्चक्षुरादिरपीष्यतां (c. 29b)।

यथा ततस्तथाभूतरूपोत्पत्तावपि प्रदीपात्प्रदीपाभिव्यक्तो घट इति व्यपदेशः । तथा चक्षुरादिकादपि तथोत्पत्त्यैव व्यपदेशः । अथ द्वयमपि प्रकाशकं घटादेः, प्रदीपादेस्त्वेकमेव । एवन्तर्हि ।

एकं कस्यचिदन्यस्य द्वयमेव प्रकाशकं ।

यथा सम्भवतोऽन्यस्य नैकमप्य¹³स्तु का क्षतिः ॥

अत्यन्तमशक्तस्य द्वयमपरस्यैकमन्यस्य नैकमपीति वस्तुस्वभाव एष इति का वात्र क्षतिः ॥ अथ स्वात्मनि क्रियाविरोध इत्युच्यते ।

यदा स्वरूपन्तत्तस्य तदा कैव विरोधिता ।

स्वरूपेण विरोधे हि सर्वमेव प्रलीयते ॥

नहि स्वेनैव रूपेण कस्यचिद्विरोधः, तथा चेत् न किञ्चिद् भवेत् स्वेन रूपेणेति सकलमस्तंगतं भवेत् ॥ छेदस्तु पुनर्विशिष्टोत्पादनं न च तेनैव तस्योत्पाद¹⁴नं । अयमेवार्थः स्वात्मनि क्रियाविरोध इति । अप्रकाशरूपन्तु तस्य स्वरूपं न तेनैव विरुध्यते । कुतस्तदिति वक्तव्यं स्वहेतोस्तथा भूतादिति । यदि स हेतुर्नास्ति तदा युक्तम्भवेत् । नान्यथेति न्यायः । तत इदम्परेण वक्तव्यं स्वप्रकाशकत्वमेव न 4b दृश्यते । तत्र चोत्तरमुक्तमेव सर्वस्य स्वरूपेण प्रकाशनादिति । पुनरप्युच्यते ॥

तस्याश्चाथान्तरे वेद्ये दुर्घटौ (c. 30a) वेद्यवेदकौ ॥

अर्थान्तरभूता बुद्धिः¹⁵ स्वप्रकाशाद् यथा वा भवेत् । यदि स्वप्रकाशा स्वरूपेण प्रकाशते ततोऽन्योऽर्थस्तथा प्रकाश्यत इति । नाप्रकाशे तस्मिन् व्यपदेशस्तथा भवेत् । प्रकाशते चेत्सोपि तथैव प्रकाशते तदैवेति कथं तस्य परेण प्रकाशनं । नहि तदा विशेषः प्रकाश्यप्रकाशकयोः । क्रमेण तद्व्यापारात्प्रतिपत्तिविशेषस्तस्येति चेत् । तथा हि ।

दृश्यमाने प्रदीपादौ विशेषस्तस्य गम्यते ।

ततस्तयोर्द्वयोस्तत्त्वं तथोत्पादो न किम्मतः ॥

विशेषः प्रकाशत इति । स्वेनैव रूपेण तस्य प्रकाशनं ततः स्वरूपस्यैव तथा प्रकाशनं । ततः स्वप्रकाशनमेवान्तेपि । अथ स्वयं प्रकाशत इति न प्रतीयते । व्यवहार एवम्भूतो न भवति तत एव उच्यते ।

नन्वनुभवानुरूपो व्यवहारः प्रमाणयितव्यो न सर्वः । अथ सर्व एव व्यवहारः

प्रमाणं तथा सति न किञ्चित्प्रतिवादिबोधनाय वक्तव्यं । तस्माद्यथा प्रतीयते तथाभ्युपगमः ।

ननु सम्बेदनन्नाम न परोक्षं युक्तं तथा^२ सम्बेद्यं न सर्व्वदा तथेति न्यायः । सम्बेद्यस्य परोक्षतापि युक्ता । यदि तु सर्व्वदा सम्बिदितमेव, ज्ञानार्थयोर्भेदो (c. 30b) न गम्यते ।

तदयुक्तं ।

सम्बेद्यतातिरेकेण न नीलादि प्रतीयते ।

असम्बेद्ये प्रतीतिश्चेत्तदभावे कथम्भवेत् ॥

असम्बेद्यमेव प्रतिपन्नमिति व्याहृतं । तथा चायमर्थः स्यादप्रतीतं प्रतीतमिति । अथाप्रतीयमानं प्रत्यक्षेणानुमानेन प्रतीयते । तदप्यसत् । प्रतीयमानताव्यतिरेकेण नार्थः पर इति पक्षो न तु प्रत्यक्षप्रती^३ततैवेति । अनुमानप्रतीतिरपि स्वरूपे प्रत्यक्षप्रतीतिरेव ग्राह्ये ।

ननु ततः परोपि तत्रार्थोऽस्ति परेण दृश्यमानोऽन्यथा वा । न । प्रतीत्यभावाद-प्रतीयमानमस्तीति कुत एतत् । अनुमानेनैव प्रतीयत इति चेत् । अनुमानतैव तर्हि न स्यादर्थस्य साक्षात्करणात् । असाक्षात्करणेनेति चेत् । किमिदं तच्च नास्ति तच्चास्तीति युक्तं । असाक्षात्करणं प्रतीतिरिति कोर्थः । स्वरूपं चेत्प्रतिपन्नं तदेव साक्षात्करणं न चेदप्रति^४[?तीत]मेवेति न्यायः^५ ॥

स्वरूपेण प्रतीतञ्चेत्साक्षात्करणमेव तत् ।

स्वरूपेणाप्रतीतञ्चेत्सर्व्वथास्याऽप्रतीतता ॥

स्वरूपेण प्रतीतेपि तदसाक्षात्कृतं यदि ।

(c. 31a) नीलरूपस्य सम्बित्तोर्भेदस्तर्हि कथम्भवेत् ॥

प्रतीतिभेदाद् भेदो हि नीलादेरेकरूपता ।

भिन्नेन्यस्मिन्कथम्भेदस्तदन्यस्य प्रमान्वितः ॥

तत्संसर्गात्तथात्वञ्चेदपरोक्षः कुतो भवेत् ।

तदेकताप्रपन्नस्य ततो भेदः कुतो मतः ॥

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां भेदोत्पादादिको न सन् ।

न हि प्र^६त्यक्षसम्बित्तिरन्वयव्यतिरेकयोः ॥

अनुमानात्प्रतीतिश्चेन्नानुमाध्यक्षपूर्व्विका ।

तदभावेनूमाभावे भवेदन्धपरम्परा ॥

व्याप्यस्यापि हि तद्भावो व्यापकेन विना कथं ।

अप्रतीतं कथन्नम तदा व्यापकमुच्यते ॥

यदि हि तदा प्रतीयते प्रतीत्य तद्गतमेव कथमर्थता ॥ अथ न प्रतीयते कथं व्यापकताप्रतीतिः । व्यापकत्वेन प्राक् प्रतीतिमिति चेत् । किमिदानीमनुमानेन । एतत्कालता न प्रतिपन्ना ततोनुमानं न व्यर्थं ।^६ कथन्तर्हि व्यापकताप्रतीतिः ।

प्रागिदानीं प्रतीतिर्न कथं व्यापकतागतिः ।

प्रतीतिमात्रकन्तच्चेत्कथं व्याप्तस्तदुच्यते ।

धूमाकारा प्रतीतिर्हि न विना पावकं यदि ।

पावकप्रत्ययोप्येष विना पावकमिष्यते ॥

पावककायो धूमः कथं प्रतीतिमात्रं ।

तदसत् । तथा हि ।

सति पावककार्यत्वे धूमादेर्बाह्यरूपता ।

बाह्यत्वे च प्रसिद्धे स्यात्तस्य पावककार्यता ।

तदिदमितरेतराश्रयणमव्यवस्थितवस्तुकमनुपन्यसनीयमेव (c. 31b) । अनेन प्रत्यभिज्ञाज्ञानमवज्ञातं । य आह प्रत्यभिज्ञा बलादेव विज्ञानमात्रता निराक्रियते । तथा हि ।

यदि सम्बेदनान्तस्थः प्रत्यभिज्ञा किमर्थिका ।

अथासम्बेदनोर्थात्मा कथं विज्ञप्तिमात्रता ॥

नहि मध्यसत्तार्थस्य प्रत्यभिज्ञया प्रतीयमाना सम्बेदनान्तद्गतपरोक्षतया प्रतीतेरिति । तदसत् । तथा हि । परोक्षतयापि प्रतीतिः प्रतीत्यन्तर्गतत्वमेव वस्तुनः प्रतीत्यनन्तर्गतस्याप्रतीतेरिति चेत् (त)त्प्रतिपादितं । अप्रतीत्य मध्यसत्तामन्तरेण कथं प्रत्यभिज्ञेति चेत् । पूर्वपरयोः समानजातीयत्वप्रतीतिमात्रकादेव दृष्टा, तथैव भविष्यति किमपरेण, लून पुनर्जातकेशनखप्रत्यभिज्ञावत् । अथ तत्र सत्यादिविषयः प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययः । जातिरेवैकेति प्रतीयतां ततो व्यक्तेरेकता न सिध्यति । न च जातिरपि मध्ये विद्यते । प्रमाणाभावात् । प्रत्यभिज्ञा प्रमाणमिति चेत् । न । स्वरूपमात्रमेव पूर्वापरं प्रत्यभिज्ञाया निबन्धनमिति तदेवालम्बनं प्रत्यभिज्ञायाः । न च तदेव प्रत्यभिज्ञाज्ञानं मध्यरूपालम्बनं, मध्यरूपस्यावेदनात् । न खलु परोक्षमदृष्टमालम्बते । दृष्टत्वे च तदपरोक्षत्वाद्विज्ञानमेव । ननु परोक्षं चेत्कथं विज्ञानं यस्यामवस्थाया (c. 32a) मस्ति तस्यामपरोक्षमेव । इदानीमतीततया परोक्षत्वेपि न विज्ञानत्वहानिः । यदि स्यादर्थस्याप्यर्थत्वहानिः स्यात् । अर्थस्याप्यतीतत्वेऽर्थत्वहानिः स्यादिति चेत् । न तर्हि मध्यसत्तायामर्थत्वं तस्या अप्यतीतत्वात् । अतीतत्वेपि परोक्षताया^{१०} मप्यर्थत्वं नापैति विरोधाभावात् । सम्बेदनत्वं त्वसम्बन्धितस्य कथमिति चेत् । अर्थत्वमपि तर्हि कथमनर्थक्रियाकारिणः । न

ह्यसम्बन्धितमर्थक्रियाकरणसमर्थं । अनुमानेन तस्य वेदनं प्रत्याख्यातं । अन्येन मध्ये वेदने तदेव विज्ञातत्वं न चान्येन विदितत्वं प्रत्यभिज्ञायते । ततस्तेन सहैकता नास्ति । प्रत्यभिज्ञात एकत्वाप्रसिद्धेः । अनुमानाकारश्च वासनाबलादुत्पत्तरेक एव विज्ञानात्मना । ततो वासनात^{११} एव सकल आकारः परिस्फुटप्रतिभासोऽपि ॥

ननु वासनाया एकरूपत्वादाकारभेदो विज्ञानानां कथं । वासनाभेदाद् भेद इति चेत् । यदि वासना नीलपीताद्यनन्तभेदा विज्ञानस्य जनिका तदाकारतया बाह्यस्यास्याञ्च को भेदः । वासनेति हि नाममात्रमेव ।

तदसत् ।

वा स ना पूर्वविज्ञानकृतिका शक्तिरुच्यते ।

तस्या अमूर्तताभावात् कथमर्थसमानता ॥

वासनेति हि पूर्व्वं (I. 32b) विज्ञानजनितां शक्तिमामन^{१२}न्ति वासनास्वरूपविदः । अर्थस्तु पुनर्मूर्तरूपः सदोपद्रवदायी ।

नन्वर्थोऽपि सम्बन्धितावस्थायामेवोपद्रुतिहेतुर्न सदा । ततो वासनाबलादुदयभावी प्रतिभास उपद्रुतिहेतुरर्थो वेति कोनयोर्भेदः ।

तदसत् ।

अविशेषेऽपि बाह्यस्य स्पष्टत्वादेर्विशेषतः ।

भावनाया विशेषेण नार्थस्य प्रतिभासनं ॥

भावनाबलायातत्त्वे हि विपरीतवासनाविनिवृत्तौ स्व (I) भीष्टवासनासमागमसमयेऽनभी^{१३}ष्टविनिवृत्तिरिष्टस्य च प्राप्तिरिति महानेष भेदः । ततो बुद्धिरूपवासनाकृत एव सकलो भेदावभासः ।

ननु वासनाया एकविज्ञानात्मभूतत्वात्प्रबोधके सति सकलवासनाप्रबोध्य [? धा] दनन्तप्रतिभासविज्ञानोदयः स्यादिति महदसमञ्जसं । बाह्याभ्युपगमे तु न दोषः । य एव सन्निहितोऽर्थः स एव दृश्यते । ना (न । अ) सन्निहितस्यापि दर्शनाभ्युपगमात् । तथा हि ।

विप्रमोषः स्मृतेरिष्टः कैश्चि^{१४} तु विपरीतचित् ।

असत्ख्यातिः परैरन्यैः सर्व्वं सर्व्वत्र विद्यते ॥

येषां नावत्सर्व्वं सर्व्वत्र विद्यते तेषां समान एव दोषः । असत्ख्यातावपि सकलासत्प्रतिभासनप्रसङ्गः । यस्य तु स्मृतिविप्रमोषः (C. 33a I-6) तस्याप्यनेकदर्शनं पूर्व्वं कस्मान्नानेकदर्शनं समानमेतद्विज्ञानवादे पीति न दोषवान् । विज्ञानं वा पूर्व्ववृत्तं स्मर्ये-तार्थां वेति को भेदः ॥ विपरीतख्यातिरपि पूर्व्ववृष्टे प्रवर्त्ततामन्यथा वा^{१५} किन्न वा सर्व्वत्रेति समानः पर्यनुयोगः पुनरपि तत्र स एव वासनानियमो वक्तव्य इति समानं । न च समनन्तरविज्ञानात्मभूता वासनेष्यते । पदप्रकाशः पूर्व्वस्मिन्प्रतिभासो हि वासना (I)

तथाभूतात्मसम्बित्तिजनकत्वाद्विना कुतः ।
 प्रबोधकस्य सद्भावे धियां जन्म यथायथं ।
 नीलपीतादिनिर्भा (सं) सङ्गतानामितीक्ष्यते ॥

इदि[?द]मेवात्रेक्ष्यते पूर्व्वविज्ञानमभिमतैतरप्रतिभासं^१ पाटवादिप्रकाराविष्टितं
 ततस्तदनन्तरं कालान्तरे वा तथा भूतस्वज्ञानमुदयवत् । जाग्रद्दृष्टं स्वप्नप्रतिभासं
 जनयति यथा । व्यवहितात्कथमुत्पत्तिरिति चेत् । दृष्टाः स्मृतिः स्वप्नविज्ञानादयो
 व्यवहितादपीति न दृष्टे (c. 34 a 3-7)*ऽनिष्टसाम ।

ननु नासौ जन (य) त्यथ प्रणिधानादेस्तदेव प्रतिभाति । न । अतीतस्य
 प्रतिभासाभावात् । अतीतमपि प्रतिभासमानं दृष्टमिति चेत् । असत्प्रतिभासं^२ त
 इति कोर्थः । तदाकारा प्रतीतिरित्ययमेव । तस्मादनुभवात्स्मृतिरुदयमासादयन्ती
 तस्यैव शक्तिविशेषमावेदयति । स शक्तिविशेषो वा स नेति व्यपदेश्यः । अयञ्च
 कार्यकारणभाव एवम्भूत उपलब्ध एव । ततो न वासनास्तित्वे पूर्व्वविज्ञानभेदे
 च प्रमाणाभावोऽनादिवासनाभावस्य पदार्थानादितावदेव सिद्धेः ।

कार्यकारणसन्तानो नादिर्व्वाह्यो यथोदितः^३

तथाविज्ञानसन्तानो नादिः किमिति नेष्यते ।

वासनाभेदे किन्निमित्तमिति चेत् । (c. 34b) तदसत् ।

अस्यैव वासनाभेदस्तन्निमित्तस्य सम्भवात् ।

ज्ञानभेदो निमित्तं हि तस्य भेदस्ततः पुनः ॥

पूर्व्वप्रवृत्तज्ञानभेद एव वासनाभेदनिबन्धनं, ज्ञानभेदोपि तत एव वासना-
 भेदादिति को दोषः । नन्वेवमितरेतराश्रयणदोषस्तदसद्यतः ।

न सैव वासना तेन जन्या तस्यैव कार^४णं ।

ज्ञानस्य येन दोषोयमितरेतरसंश्रयः ॥

अपि त्वन्या वासनान्यविज्ञानहेतुरन्यः प्रत्ययोन्यवासनाहेतुः पूर्व्ववासना-
 भेदजनितः । ततो नेतरेतराश्रयदोषः । अन्यथार्थदर्शनेपि समानमेतत् । तथा हि ।

अर्थभेदो निमित्तं चेत् तस्य भेदः कथं पुनः ।

ज्ञानभेदेन भेदे हि प्रापदन्योन्यसंश्रयः ।

न खल्वर्थभेदोऽप्यनिमित्त एव ज्ञानभेदनिबन्धनस्तस्या^५योगात् । ज्ञानभेदो
 निमित्तमितीतरेतराश्रयदोषः । अन्यभेद एवार्थभेदस्य निमित्तमिति सुतरामसङ्गतं ।
 अथान्योन्यभेदोन्यस्यार्थ(भे)दस्य निबन्धनमिति सोप्यन्यस्येति वासनायामपि
 समानमेतत् ।

नन्वर्थभेदः प्रतिभासमानो भिन्न[?न]त्ति विज्ञानमिति युक्तमेतत् । वासना

* c. 33 a 6-34 a 3 पृष्ठयोः भोट ग्रन्थे प्रमादतो लब्धो भाग ४५-४६
 पृष्ठयोरत्रोपलभ्यते ।

तु कथमिति कः परिहारः । यदि वासनापि प्रतिभासतेर्यवदर्थ एव सेति नाममात्र-
कमे^६व भिद्यते । तत्र वासनामात्रग्राहके (c. 35a) व्याप्रियमाणा ग्राहकभेदमेव
जनयेत् । न तु ग्राह्यस्य । तथा ह्यनुभवादुत्पन्ना वासना स्मृतिमात्रमेव जनयन्ती
दृश्यते । अत्र परिहारः ।

पूर्वविज्ञानमेवात्र वासनेत्युदितं पुरा ।

तत्तदाकारविज्ञानं जनयेद् भेदकं न किं ॥

यथा हि गृह्यलाबन्धः स्त्यनितां गतिमादवत् ।

अभावेप्यात्मनो दृष्टस्तद्रूपगतिकारणम् ॥

वासनाभेदतो भेदो^७ ग्राह्याकारोपि दृश्यते ।

अभावेपि पदार्थानां कामशोकभयादिषु ॥

अथ तत्रापि देशकालान्यथात्मकं बाह्यमेवालम्बनं सर्वविज्ञानानां साल-
म्बनत्वात् । यद्यपि तदा तत्र न प्राप्यते तदैव तत्रैव माभूदन्यदान्यत्र तु नास्तीति
किमत्र प्रमाणं । तथा हि घटो यत्र यदा नोपलभ्यते तदा तत्र नास्ति न तु सर्वत्र ।
अत्रोच्यते ।

इहोपलभ्यमानस्य कथं देशादिनान्यता ।

नीलादित्वेन दृश्यस्य किमन्याकारतास्ति वः ।

यद्यन्यदेशोप्यन्यदेशतयोपलभ्यते नीलाकारोपि तथेति समानमेतत् । अन्या-
कारे प्रमाणाभावादन्यथा नेति परिहारेन्यदेशोतिसमानः परिहारः । आकारे
नास्ति बाधनं देशे तु बाधा तेन स एव (c. 35b) देशयोगो नास्ति न
त्वाकारः । तत्र तर्हि निरालम्बनं ततः सर्वं सालम्बनमित्यसिद्धं ।

ननु सालम्बनत्वं तत्रापि यतः ।

देशावेद्याति^८रेकेण न योगः कश्चिदीक्ष्यते ।

तथोरालम्बनत्वे च ज्ञानानालम्बता कथं ॥

देशतदावेद्याकार एव तत्र प्रतिभाति तयोश्च स(१)ल(म्बन)त्वे किमना-
लम्बनं रूपं । नहि योगोन्यथेऽपरस्तयोरिति सालम्बनमेव सकलम्बिज्ञानमिति ।

यदि योपि (हि) सालम्बः कथं प्राप्तिस्तथैव न ।

अप्राप्तावपि सालम्बमिति स्यादसमञ्जसं ॥

यदि नास्ति प्राप्तिस्तथापि सालम्बनम्बिपरीतख्यातिरपि तर्हि नास्त्येवे^{१०}ति.
अभ्युपगमविरोधः । अपि च । यथा विपरीतख्यातिस्तथा सर्वमेव भवतु किमन्यथा
कल्पनयेत्यार्दाशितमेवैतदिति नोच्यते पुनः । बाधकप्रत्ययाभावान्नैवमिति चेत् ।
बाधकप्रत्ययाभावोपि विपरीतख्यातिरेवेति न सत्याबाधकता । यत्र च कालान्यता
तत्र वासनाया एव व्यापारः प्रतीयते नार्थस्य, पूर्वानुभवादेव तदाकारता नावि-

द्यमानार्थकारप्रतिभासनम् ।¹¹ अथ क्षणिकस्मिन्नज्ञानं कथं वास्यवासकभावस्तत्र ।

अनुत्पन्नं न वास्येत अतीतोपि न वासकः ॥

सहितयोरपि परस्परमसम्बन्धान्न (c. 36a) वास्यवासकभावः । तदसत् ।
कार्यकारणभावविशेष एव वास्यवासकभाव इति प्रतिपादनात् । क्षणिकानामेव च
स विद्यते न नित्यानामिति । क्षणिकत्वादिति विपरीतसाधनमेतत् । ततश्च ।

स्मृतौ ग्राहकभेदोन्यो न ग्राह्याकारवर्जितः¹² ।

अर्थस्तत्र न सत्त्वेन तत्र सन्निहितः पुरः ॥

क्षणिकेषु च चित्तेषु विनाशे च निरन्वये ।

वास्यवासकयोरर्थो न नित्यत्वे तु कल्प्यते ॥

पूर्वक्षणोद्भवत्वेव विशिष्टो जायते क्षणः ।

ततः कालान्तरे तस्मादन्यत्कार्यं विजायते ।

वास्यवासकभावोऽयं नापरं कार्यकारणात् ॥

विनश्यता हि वास्येत पूर्व्वेणोत्तरमुद्भवत् ।

अवस्थिता न वास्यन्ते भावाभावैरवस्थितैः ।

नित्य¹³स्य ह्यविकारत्वात्कार्यकारणताक्रमः ।

अवस्थितो न पूर्व्वस्माद्वासनासङ्गमर्हति ॥

पूर्व्ववद्वासना तस्य न स्यादेवाविशेषतः ।

भङ्गगुरे पूर्व्वसादृश्याद्भिन्नत्वाच्चास्ति वासना ॥

तच्चानुरूप्यमस्त्येव क्षणिकत्वेऽपि चेतसां ।

पूर्व्वज्ञानात्तदोत्पन्नादुत्तरस्योदयो न किं ॥

नेष्यते क्षण एवासौ कार्यमुत्पादयेत्परं ।

तेनोत्पद्य विनष्टत्वेऽप्यस्त्यारम्भः क्षणं स्थितेः ॥

निरन्वयविनाशित्वेऽप्यानुरूप¹⁴स्य का क्षतिः ।

न तदीयोस्ति कश्चिच्चेद्वर्त्म उत्तरबुद्धिषु ।

न समानपरामर्शप्रत्ययादेकरूपता ।

यदि (c. 36b) स्यादानुरूप्याच्च गोधियो वासना यदा ।

हस्तिबुद्धिर्भवेत्तत्र वैलक्षण्यान्न वासना ।

अन्यथा व्यवधानेऽपि वासना पूर्व्वदाढ्यतः ॥

दृढमावर्जकं ज्ञानं व्यवधानेऽपि कार्यकृत् ।

गजज्ञानाद् गजज्ञानं पूर्व्वबीजात्प्रवर्तते ।

मध्ये विलक्षणं ज्ञानं जायते वासनान्तरात् ।

न चै¹⁵कज्ञाननाशेन विनष्टाः सर्व्ववासनाः ।

कुसुमस्य विनाशो हि राग उत्पद्यतां कुतः ।
 बीजाङ्कुरादि नालादेस्तद्वि (द्व) लक्षणतः कथं ।
 तेषां तज्जनिता एव क्रमात्कार्यस्य कारकाः ।
 महिष्यादिधियामेतत्कस्मादेव न विद्यते ।
 तन्न सर्वाभ्य एताभ्यः सर्वाकारं समुत्थितं ।
 ज्ञानमेकक्षणेनैव विनाशं गन्तुमर्हति ।
 तदाश्रयविनाशोऽपि शक्तेः स्यादाश्रयोपरः ।
 न च क्षणिक^{१६} ता हानिः शक्तेरव्यतिरेकतः ।
 वासनानां प्रवाहस्तु नैव ज्ञानप्रवाहवत् ॥
 इष्यते वासनाविद्भिः शक्तिरूपा हि वासना ।
 वासनातश्च तज्ज्ञानं भवेत्तेभ्यश्च वासना ।
 कुर्यातां तुल्यमेवैतेज्योन्यन्तु (हि) कदाचन ।
 विलक्षणोऽपि हेतुर्यदास्ति शक्त्यन्तरात्मकः ।
 ततो विलक्षणाद्धेतोः फलमन्यद्विलक्षणं ।
 तस्मात्सम्भृतिसत्येर्थाव्यतिरेकेण कल्पिताः ।
 न वस्तुत्वे न तस्याः किं कार्यमन्यदसम्भ^{१७}वि ॥
 यस्य त्ववस्थितो ज्ञाता ज्ञानाभ्यासश्च सम्मतः ।
 न तस्य वासनाधारो नाप्यसौ वासना मता ॥
 कुसुमे बीजपूरादेः यल्लाक्षाद्युपसिध्यति ।
 (c. 37a) तद्रूपस्यैव संक्रान्तिः फले तस्येति वासना ।
 युक्त्योपपन्नां हि सतीं प्रकल्प्य यद्वासनामर्थनिराक्रियेयं ।
 तथापि बाह्याभिनिवेश एष जगद्ग्रहस्तमिदं समस्तं ॥०॥
 तस्माद्विभक्त आकारः सकलो वासनावलात् ।
 बहिरर्थत्वरहितस्ततो^{१८} ज्जालम्बना मतिः ॥

अत एव सर्वे प्रत्यया अनालम्बनाः प्रत्ययत्वात्स्वप्नप्रत्ययवदिति प्रमा-
 णस्य परिशुद्धिः । तथा हीदमेवानालम्बनत्वं यदात्माकारवेदनत्वं ।

ननु सकलप्रत्ययपक्षीकरणे न दृष्टान्त इति कथमनुमानं । ना(न।अ)र्थाप-
 रिज्ञानात् (१)

प्रमाणफलमेतद्वि प्रमाणापेक्षसाधने ।

दृष्टान्तस्य ह्यतः सिद्धेः सर्वं इत्यादियुक्तिमत् ।

विवादास्पदीभूतजाग्रत्प्रत्यया एव पक्षीकृताः । स्वप्नप्रत्यया^{१९}नान्तु
 भावनान्वयव्यतिरेकानुविधानात्सिद्धमेव निरालम्बनत्वं दृष्टान्तीक्रियते । कथं

व्याप्तिसिद्धिः। यज्जातीयो यतः सिद्धइति न्यायात्। अन्यथा सकलकार्यकारण-
भावाभाव एव भवेत्प्रमाणाभावात्। अन्वयव्यतिरेकानुविधानमेव हेतुफलोस्त-
त्वमाचक्षते तद्भे[?] वि[द]ः।

आदराभ्याससंसर्गि जाग्रद्दृष्टं हि दृश्यते।

स्वप्ने ततो परं ज्ञानं तथैवेति प्रतीय^४तां ॥

ननु न प्रत्ययत्वादनालम्बनत्वं स्वप्नप्रत्ययानाम्, पि तु बाधकसद्भावात्
(c. 37b)। तथा हि।

स्वप्नदृष्टं पुनर्जाग्रद्दर्शनेन न दृश्यते।

तेनान्यदा तदैवान्यैस्तदनालम्बनं ततः।

बाधकप्रत्ययस्तस्यालम्बनश्चे(ञ्चे)ति वारयन् (1)

अनालम्बनताज्ञानं करोत्यत्र सुनिश्चितं ॥

न चैवं स्वप्नज्ञानवद्बाधको जाग्रत्प्रत्यये। तत्कथं तद्दृष्टान्तः।

नैतदस्ति। बाधकप्रत्ययो हि कथन्तस्य विषयापहारक्षमः। नहि ज्ञानस्या^५र्थ-
पनयनं व्यापारोऽङ्कुरादीनामिव। कस्ताहि। ज्ञापनव्यापार एव। तथा च नास्य
विषयोस्तीति परेण ज्ञापयितव्यं। अभावञ्चानुपलब्धिरेव ज्ञापयति। एकः प्रति-
षधहेतुरिति वचनात्। विरोधस्याप्यनुपलब्ध्यैव साधनात्। ततस्तत्प्रमेयशून्य-
तावबोध एव बाधकेन करणीयः। तदभावश्चान्यभाव एवेति तदन्यालम्बनतैव
बाधकत्वं। तच्च जाग्रत्प्रत्ययेपि सकलं स^६म्भवि।

ननु जाग्रत्प्रत्ययेनैवं भवति नैतदेवमिति, तत्कथं स बाधितः।

ननु नैतदेवमेतदेवमिति फलमसत्येदं नि(?) तरयोः ततः कथं फलतो व्यवस्था न
सम्बेदनात्। फलेन हि व्यवस्था प्रमाणाभावात्सम्बृतिसदेव। सम्बेदनमन्तरेण कथं
फलमिति चेत्। असम्बेदने सम्बेदनात्। ततः फलमिवार्थसम्बेदनमपि स्वसम्बेदन-
मात्रमेव। ततस्तत्रैवार्थसम्बेदनमिति व्यवस्था। तथा हि।

अर्थ^७ सम्बेदने ज्ञाते तदनन्तरतो भवत्।

(c. 38a) फलन्तस्य भवेदेवं गमकन्नान्यथा तु तत्।

तस्माद्विदमेव तस्य बाधकं यदन्यरूपप्राहकत्वं तच्च सर्वप्रत्ययापेक्षया
प्रत्ययान्तराणां।

ननु जाग्रत्प्रत्ययार्थः सम्बादी तत्कथन्तस्यान्येनाग्रहणं। स्वप्नप्रत्ययानामपि
तदन्यस्वप्नप्रत्ययग्रहणादविसम्बादनमेव, तत्कथं बाध्यतां। जाग्रत्प्रत्ययेन बाध्य-
तामिति चेत्। जाग्रत्प्रत्ययोपि तेनेति समानमेतत्। निद्रोपहृते मनसि तस्य
भाव इति न बाधकत्वं। यथोपहृते चक्षुषि न केशादिदर्शनं तद्विपर्ययस्य बाधकमिति।

तवसत्।

सि(मि)द्धेनोपहतं चेतः केनेदं संप्रतीयतां ।

न तावत्तदवस्थायामिदमेवं प्रतीयते ।

स्वयं प्रत्येति व्यर्थितो वा ।

ननु स्वप्नेपि विद्यते सर्व्वमेतत् । तथा हि (१)

स्वयन्तमात्मानं प्रत्येति प्रबुद्धं पुनरेति चेत् ।

स्वप्नेपि तत्केन कृतो विभागो भवतोदितः ।

स्वप्नेपि प्रबोधादि^०व्यवहारो दृश्यते । ततोऽयमपि प्रबोधादिव्यवहारो ऽलक्षणत्वेनेक्षणात् कथं संप्रत्ययकृतः(ः) ॥ अथ संप्रत्ययसम्बेदनादेवं स्वप्नेष्वेवमिति समानमेतत् । अथ स्वप्नेपि स्वप्ने एष इति कदाचित्संप्रत्ययस्ततो नैवं । सत्यमेतदिति किं न संप्रत्ययोस्ति । ततः सत्यता (c. 38b)भवतु । अतएवानवस्थितः स्वप्न इति चेत् । अयमप्यनवस्थित एवैश्वर्यादीनामनवस्थानादेव । सहेतुकमिहानव स्थानं^{१०} अहेतुकं स्वप्न इति चेत् । तथा हि । झटित्येव स्वप्नदृष्टं नश्यति ॥ वासनादाढर्धमेतन्नत्वर्थ एवं साधयितुं शक्यः । तथा हि ।

प्रियादिदृष्टिरत्रापि झटित्येव विनश्यति ।

तत्स्वप्नेपि भवत्येव दिनं संततदर्शनं ॥

ननु स्वप्नास्वप्नप्रत्यययोर्विवेकसाधनं ज्ञानं प्रमाणमप्रमाणम्बेति द्वयी कल्पना । यदि प्रमाणं तदा सालम्बनं तदिति तेनानैकान्तः । अथ न प्रमाणान्तवा न पक्षदृष्टान्तप्रसिद्धिर^{११}ति कथमनुमानावतारः । कथं निरालम्बनत्वप्रसिद्धिः ।

तदसत् । प्रमाणमेव तदिति न दोषः । न च सालम्बनं सकलं प्रमाणमनुमानस्य सालम्बनत्वाभावात् । अनालम्बनत्वेपीह व्यवहाराविसम्बादापेक्षया प्रमाणत्वात् । भेदश्च यस्या[?]छ]पि तयोः सिद्धः स्वप्नेतरविज्ञानयोस्तथापि न तत्साधकं प्रमाणं सालम्बनमिति न सर्व्वसालम्बनत्वप्रसङ्गाः ।

लौकिकप्रतिपत्त्यैव ततो भेदे प्र^{२१}साधिते ॥

साध्यदृष्टान्तचिन्तेयं प्रतिभाससमाश्रयात् ॥

लोके तावदियं (दं) स्वप्नविज्ञानमिदं जाग्रत इति विभागः प्रतीयते ।* ततस्तद्वाश्रयेण साध्यसाधनव्यवहारः । ततः पश्चाद्यदि (c. 39a) परामृशतो न किञ्चिदन्न विभागकरणमुपलक्ष्यत इति साध्यत्यभेदं तथा सति कः परस्य दोषः । यदि च दोष एवं स्यात् वेदप्रामाण्यसाधनेपि दोषो भवेत् । तथा हि ।

वेदो धर्मी कथन्तस्य लौकिकाद्वचनाद्विवेक^{१३} इति पर्यनुयुक्तेन किम्बक्तव्यं ।

* तत्स्वप्नदर्शना—इति बहिःपक्षि पाठः ।

यद्यप्रमाणं लौकिकवचनसदृशमिति कथन्तस्य विवेकेन धर्मित्वं । अथ प्रमाणत्वं प्रसाध्य विवेकं कथयेत् तथा सति किं साधनोपन्यासस्य फलं । तत एव तच्चोद्यं कथं परिहर्तव्यं । नत्वन्यत एवम्बिरचक्षानुपूर्व्वीविशेषाद्वेदस्य प्रबन्धभेदसिद्धिः । नान्येषामपि परस्परस्य तथा भेदसिद्धेः । अथास्ति तावदेष प्रबन्धः किमय^{१४} स्वेद तत् नेति विचार्यमाणो यदि प्रमाणं भविष्यति वेद एवान्यथा नानेन प्रयोजनमिति परित्यक्ष्यामः । एवं तर्हि समानमिदमिति परित्यक्ष्यामः । एवन्तर्हि समानमिदमत्रापि प्रत्ययस्तावदीक्ष्यते ।

स्वप्नप्रसिद्धिरस्मात्किं भिन्ना नो वेति कल्पने ।

पा [?वा] धा भविष्यति परं तथा द्रक्ष्याम इत्यपि ॥

यदि पश्चाद्विचार्यमाणं आप्तज्ञानमन्यद्वा परस्परं परमार्थतो भिन्नमभिन्नम्भवेति भवेत्तथा^{१५} ग्रहीष्यामः । तत्र यदि परामृष्यमाणेन भेदे प्रमाणं किमप्यस्तीत्यभेदं प्रतिपत्स्यामहे । ततः क इवात्र विरोधः । पूर्वं भेदग्राहकमप्रमाणमिति चेत् । भवतु को दोषः । (c. 39b) पक्षादिप्रविभागो न भवेदिति चेत् । मा भूदिदानीं 6a किं नो विघटितं । इदमेव यदप्रमाणत्वमभेदसाधनस्य । एवं तर्हि ।

यत्साधारणधर्मित्वप्रतिपत्तिस्तथा सति ।

प्रमाणन्न भ^{१६} वेदन्यदप्येवं द्वारकं परं ॥

वेदलक्षणप्रमाणप्रमाणसाधारणधर्मिप्रति (पत्रि) रप्रमाणमेव स्यात्पश्चात्प्रमाण-त्वसाधनेन निवर्त्तनात् । ततो धर्मिसाधनस्याप्रमाणत्वात्तद्द्वारेण प्रामाण्यसाधन-मप्यप्रमाणं भवेदिति न वेदप्रामाण्यप्रसिद्धिः । ततः सकल एव साध्यसाधनव्यवहारो विशीर्येत । अथ धर्मिणः साधारणस्य ग्रहणेपि न तद्ग्राहकमप्रमाणं प्रामाण्यस्या^१ धिकस्य तत्रैव साधनात् । यदि तत्प्रमेयोन्माननं परेण स्यात् स्यादप्रामाण्यं ।

तदप्यसत् । यतः ।

प्रमाणत्वं हि तस्यैव स्वरूपं धर्मिणो यदा ।

तस्य तत्परिहारेण ग्रहणेपि कथं प्रमा ॥

प्रमाणस्वरूपं हि वेद वचनं तस्य तद्विपर्ययग्रहणे तद्विपर्ययप्रमेयोन्मूलने परेण कृते कथमप्रमाणता न भवेत् । नहि स्वरूपेणैव कस्यचिदाधिक्यं । अग्रहीते तदाधिक्यं व्यवहार इति चेत् । अग्रहणे कथं प्रमाणता (१) कस्यचिद्रूपस्य ग्रहणादिति चेत् । न । भेदाभावात् । व्यतिरिक्तधर्माभ्युपगमाच्चैवञ्चेत् । न । अनवस्थाप्रसङ्गात् ।

व्यतिरिक्तो यदा धर्मस् (।)

तेन योगः पुनस्तेनेत्यनन्तो धर्मविप्लवः ॥

तद्युक्तत्वं (c. 40a) तयोरेव स्वरूपं यदि सम्मतं ।

प्रमाणत्वं तथा प्राप्तमस्माकं का विरोधिता ॥

भेदेनापि गृहीतस्य^३ समारोपस्य भावतः ।

परामर्शादिभेदस्य प्रतिपत्तिः किमप्रमा ॥

अथापि स्याद् भवतोऽभेदं प्रतियतः कथं त्रिवेकेन पक्षीकरणादिविभागेन साधनप्रवर्तनं ।

तदसत् । परप्रत्ययापेक्षयेदमनुवादमात्रकं स्वयमपि पूर्वाभ्यासेन साधन-
प्रयोग इति न किञ्चिदवद्यं ।

ममाप्य (ए) वमासीदिति परः प्रतिपाद्यते ।

स्वप्नादिबाधधीवच्चेत् सकलः प्रत्ययो^४ न किं ।

सालम्बनः प्रसाध्येत प्रत्ययत्वात्परैरपि ॥

यथा निरालम्बनाः सर्व्वप्रत्ययाः प्रत्ययत्वात्स्वप्नप्रत्ययवदिति तथा साल-
म्बनाः सर्व्वप्रत्ययाः स्वप्नबाधकप्रत्ययवदेव । अत्रोच्यते ।

प्रत्ययत्वविशेषेण स्वप्नप्रत्ययतः परः ।

प्रत्ययोत्यो निरालम्ब इति किं प्रतिसाधनं ॥

यथा स्वप्नप्रत्ययत्वाविशेषाद्बाधकप्रमाणपरिनिश्चितनिरालम्बनत्वप्रतिबन्धा-
दनालम्बनत्वसा^५धनं तथा यदि सालम्बनत्वमपि ततो विरुद्धाव्यभिचारीति
नैकस्यापि प्रसिद्धिरिति तदेव निरालम्बनत्वं ॥ न च सालम्बनत्वे साध्ये प्रतिबन्धः ।
अनुपलम्भात् (इ) द्वयोरपि निरालम्बनत्वं । तथा हि ।

यथास्वरूपरिवन्मात्रादपरस्याप्रवेदनं (c. 40b) ।

स्वप्नादिप्रत्यये जाग्रत्प्रत्ययेपि तथेष्ट्यते ॥

नहि जाग्रत्प्रतिभाससम्बन्धितमपि परेण वेद्यते । प्रत्ययान्तरस्यैव तथा
वेदनादित्यु^६क्तमेव तत् । तत्राप्यालम्बनमस्त्येवेति चेत् । तस्मादर्थक्रिया न भवति ।
यदि नामार्थक्रियाकारि न भवति प्रतीयमानं त्वस्त्येव । न ह्येकस्याभावेऽपरं न
भवति । नहि धूमाभावादग्निर्न भवति । सर्व्वदाऽभावार्त्किशुकराशिवन्न भवत्ये
वेति चेत् । एवन्तर्हि तदर्थक्रियाकारि न भवति किंशुकराशिवत् । स्वेन रूपेणास्तु ।
किंशुकराशिः स्वेन रूपेणार्थक्रियाकारी भवतु न स्वप्नोपलब्धः । नहि स्वप्नभुक्तं
पुष्टिकृत् । अथ रूपमेव तत्तथाविधं तेन नेति चेत् । न । स्वरूपसम्बेदनाद्विज्ञानमेव
तदिति सूक्तं । अथ स्वरूपत्वे को विरोधः । वासनाबलभावितं स्वप्रतीतत्वञ्च ।
अन्य एव तादृशो भविष्यतीति चेत् । नामकरणमात्रकमेतत् । भवतोपि किञ्चेति
चेत् । ना (न । अ) नन्तरकारणाधीनस्य प्रतिपादनात् । तेन ज्ञानमेव तत् । तथा^७ च ।
तस्याश्चार्थान्तरे वेद्ये दुर्घटौ वेद्यवेदकौ ॥

नहि तदर्थान्तरं तस्या एव भवति रूपं । ततोऽप्रवेशे न वेदनं । प्रवेशे नार्थान्तरं । ननु यदि बुद्धिस्वरूपमेव तत्तस्य स्वसम्बन्धितेन नीलादिना भवितव्यं । कथं परेणापि वेदनं (1) न । भ्रान्तिरेषा तैमिरिकद्वयद्विचन्द्रदर्शनवत् । तत्राप्यन्यत्र वेति चेत् । तथा हि (—)

अभ्रान्तः प्रत्ययो यद्वदर्थानां वेदको मतः ।

(c. 41a) साधा^०रणानां भ्रान्तोपि तथार्थस्यैव वेदकः ॥

यथा साधारणत्वेन प्रतीयमानो भ्रान्ताभिमतप्रत्ययार्थस्तथेतरोपि । तद-
युक्तं ।

साधारणत्वमर्थस्य न प्रत्यक्षतयेक्ष्यते ।

प्रत्यक्षासम्भवादत्र नानुमानं न वेदनं ॥

न तावत्प्रत्यक्षेण परवेदनसाधारणता प्रतीयते । अन्यथा लिङ्गमन्तरेणैव सकलपरप्रतीतिवेदनप्रसङ्गः । अथ परेणापि प्रतीयमानं तादृशमेव¹⁰ तत् । ततः सैव तस्य साधारणतेति चेत् । यथा मयैतत्प्रतीयते तथा परेणापरेणापि योग्यदेशस्थितेन प्रतीयत इति हि लोकप्रतीतिः । न । तैमिरिककेशादिषु स्वप्नदृष्टेषु चैवं प्रतीतेरभावात् । तत्रापि भवत्येवेति चेत् । इदमेव रूपं स्वप्नावस्थायामपि ततस्तत्समानत्वादसावपि बाह्य एव । न । भावनादावात्मप्रतिभास एव तादृशो न तु यस्तत्रास्तीति लोकस्य प्रतीतिः¹¹ एवं एतदवस्थानीति समानं । परमार्थतस्तु स्वरूपप्रतिभासमात्रकमुभयत्रापीति न सालम्बनता ।

ननु स्वप्ने व्याकुलत्वमयत्ननिर्व्वर्त्य सकलं तत् कथं समानता प्रत्ययानां ।
तदसत् ।

नीलादिप्रतिभासेभ्यः कान्या व्याकुलतेक्ष्यते ।

साप्यभ्यासबलायाता ततः कथमियं स्थितिः ॥

नीलपीता (c. 41b) द्विप्रतिभास एव केवलः कुतोऽपरा तत्र व्याकुलताऽय-
त्नोपनतिश्च ॥ स्वप्ने प्रयत्नमन्तरेण भावो वृक्षादिस्था¹²ने झटित्वेव तत्रागादेरिति चेत् । ननु प्रयत्नमन्तरेण भाव इति केन परिगृहीतं, कार्यभाविना प्रत्ययेन कार्य-
मेव कारणभाविना तु कारणं । इदमतो भवतीति क्रमः । इदमन्तरेणेदमित्यपि क्रम इत्यध्यवसायः । न प्रत्यक्षमत्र नानुमानं । आकुलमेतदित्यपि न केनचिद्वेद्यते । भाव-
नाविशेषाच्च निराकुलतादिभावः स्वप्नेपि । तथा जाग्रदवस्थायामपि । अरिष्टा¹³
दावाकुलतादर्शनं । अरिष्टतो दोषादेव तदिति चेत् । न । अरिष्टानरिष्टयोर्व्व-
शेषाभावात् । तत्राप्यपरेण विवेककारिणा भवितव्यं । तत्राप्यपरेणेति नैवं भूतोस्ति
यतो विवेकः । अयमेव विवेक इति चेत् । न । स्वरूपनिष्ठि (ष्ठ) तामात्रत्वादस्य ।

नहि स्वरूपनिष्ठस्य परसम्बेदनं । स्वरूपमात्रवेदनं त्वाकुलानाकुलसमानं । दीर्घं कालानुबन्धि व्यभिचाररहितमनाकु^{१४}लमिति चेत् । न । प्रत्यक्षेण दीर्घकालानुबन्धाग्रहणात् । ततः परो विकल्प एवावशिष्यते । तेन च नार्थप्रतिपत्तिः । ततोपि न व्यवस्था तस्यापि स्वरूपे प्रत्यक्षत्वात् । वस्त्वनुभवेन जनितो विकल्पः संवादीति (C. 42a) चेत् । न । प्रतिबन्धाग्रहणात् । यदा वस्त्वनुभवो न तदा विकल्पः, स यदा न तदानुभव इति कुतोऽत्र सत्यार्थग्रहणं । विकल्पेनेति चेत् । अयमपि न प्रमाणम् । तस्यापि प्रतिबन्धसापेक्षत्वाद्^{१५}परो विकल्प इत्यनवस्था । एवन्तर्हि वासनयापि कथं सम्बन्धग्रहणं । न । परमार्थतस्तयापीति पक्ष एवायमिति प्रतिपादितं । 6b

कार्यकारणभावाख्या वासनाभ्युपगम्यते (1)

वाह्यार्थवादिभिर्बाह्यं न तु विज्ञानवादिभिः ॥

वासनाजन्यतामन्तरेणापि विज्ञानमात्रकमेतदिति प्रतिपादितमेवेति न दोषः । ननु वासना भाविता न जाग्रद्विज्ञाने प्रतीयते । स्वप्नावस्थायां न स्वप्नप्रतिभा सनमिति समानमेतत् । उत्थितस्य भवति । जाग्रदवस्था^१यां तु न तथेति चेत् । तदपि किञ्चित् । तथाहि ।

उक्तमेतत्प्रबोधो हि स्वप्नेऽपि प्रतिवेदितः ।

ततः प्रबोधावस्था या न स्वप्नाद्भिन्नलक्षणा ॥

प्रबुद्धोहमिति स्वप्नेऽपि भवत्येव । ततः कथं प्रबोधप्रतिभासतो व्यवस्था । अन्येन प्रबोधेन सापि स्वप्नत्वमापादितेति चेत् । इय(न्)तु न केनचिदपीति । अतएव पदार्थव्यवस्था यद्यपि न तथा तथापि तत्समानत्वान्न प्रत्ययस्थानं । अनुमानकालभाविनो हि धूमस्य नागिनपूर्वकत्वसिद्धेरनुमान^२कत्वमपि तु तल्लक्षणत्वेन । एवमस्या अपि जाग्रदवस्थाया (C. 42b) स्तल्लक्षणत्वादेव तद्रूपता ॥

ननु न तत्र भावनाव्यापार उपलभ्यते जाग्रदवस्थायां कथं स्वप्नकल्पना ॥ तबाह ।

भावनाव्यवधानो(ने)पि भवत्येवावभासनं ।

न [? पूर्वं] दृष्टं यथा वृद्धावस्थाया उ(मु)पलभ्यते ॥

जन्मान्तरादिदृष्टस्य मरणस्वापसम्भवे ।

जन्मान्तरोदयः स्वप्न इति किं न प्रतीयते ॥

यथा रजनीस्वापः तथा मरणरजन्यामपि ।

दिने दिने दर्शनमत्र चित्रं ।^३

स्वापप्रबोधात् न तथा किमेतत् ।

पूर्वस्य यद्दर्शनमेष हेतुः ।

पदार्थदृष्टिरिति साम्यमेव ॥

पूर्व्वदिनदृष्टं यथा रजनीस्वप्नदर्शनस्य हेतुस्तथा पूर्व्वपूर्व्वदिनदृष्टमपररजनी-
व्यवहितदिनस्वप्नदर्शनमेवेति महतीयं स्वप्नपरंपरा ॥ अपूर्व्वस्यापि दर्शनमिति
चेत्, स्वप्नाभिमतप्येवमेवेति सर्व्वं समानं ।

गमनागमनं स्वप्ने यथान्यान्योपलम्भकृत् ।

गमनागमनं जाग्रत्स्वप्नेपि न किमिष्यते ॥

व्यवहाराभावादिति^४चेत् अनेनैवानुमानेन विदुषां व्यवहार इति किञ्च पर्याप्तं ।
यथा कार्यकारणव्यवहार आनुमानिकः तथायमपीति समानं । क्षणिकत्वे च न
व्यवहार इति किं तेन न भवितव्यं । तदपि नेति चेत् । एतत्प्रतिपादयिष्यामः ।

ननु निद्रोपघातात्स्वप्नदर्शनमलत्या (ग), त्वमिति युक्तं । ननु परिस्फुरन्नेवासौ
कथं स्वप्नः । प्रारम्भे तु (C. 43a) स्वप्नत्वं नोपपद्यते । तदेव तस्य प्रतिभासस्य
कारणञ्चेत् । न । भावनाविशोषात्प्रतिभास^५विशेषदृष्टेः । समानोपस्वापप्रारम्भे
कश्चित्कथञ्चित् स्वप्नदर्शी भवति ॥ तदभावेऽभावादिति चेत् । भवतु
निमित्तमात्रत्वं तथापि न तस्य प्रतिभासविशेषकारणत्वं । अयमपि स्वापानन्तरमेव
प्रतिभासः ततः समानता स्वप्नेन । प्रबोधे (१) भवतीति चेत् । न । प्रतिभास-
व्यतिरेकेण प्रबोधाभावात् । प्रबुद्ध इति प्रत्ययात् प्रबोध इति चेत् । न । स्वप्नेपि स
प्रत्यय इत्युक्तं । तस्मात्स्वप्नेतरयोर्विशेषः । ततो यो विशेषदर्शनात् सालम्बननिरा-
लम्बनत्वभेदमाह तस्य तद्विशिष्टत्वमसिद्धमिति दूषणं । नत्विदानीं सालम्बनत्व-
सिद्धिः प्राप्ता जाग्रत्प्रत्ययाविशेषादिति विपर्ययसिद्धिः । न । विपरीतादिख्यातेर-
भावप्रसङ्गात् जाग्रत्प्रत्ययवदेव तथा चाभ्युपगमबाधः । किञ्च ।

बाधकप्रत्ययो व्यक्तः प्रत्ययत्वादिहेतुना ।

विधातुं नान्यथा शक्यो नानुमा व्यक्तबाधिका ॥

बाधकप्रत्ययो ह्यनुपलब्धिलक्षणो विपर्ययोपलब्धिरूपः प्रत्यक्षरूपो नानु-
मानेन प्रत्ययत्वादिना बाधितुं शक्यः । यदि धूमादन्यनुमाने पश्चाद्विपर्यये
प्रत्यक्षवृत्तिः किमनुमानं प्रमाणं ॥

ननु प्रत्यक्षवृत्तावपि यदि (C. 43b) द्विचन्द्रविषयेनुमानं बाधकं
किन्तत्प्रत्यक्षमिति समानो न्यायः । न । तत्रापि प्रत्यक्षस्यैव बाधकत्वं । पूर्व्वमेकस्य
दर्शनात् । अन्यथानुमानमेव न स्यात् ।

ननु प्रत्यक्षमनुमानपूर्व्वकं । यदि तु स्यात् । अनुमानमेव तत्रापि बाधकमिति
भवेदनुमानबाधयां प्रत्यक्षमप्रमाणम् । तथा च प^६रस्पर व्याघाताच्च किञ्चिद् भवेत् ।
ततः प्रत्यक्षमूलमनुमानं । न त्वनुमानमूलं प्रत्यक्षं ।

नन्वनुमानमूलमेव प्रत्यक्षमपि व्यवस्थितं । तथा

नानुमानं विना व्यक्तं प्रथमं संप्रवर्तकं ।

अनुमानेन सम्बन्धग्रहणेऽस्मात्प्रवर्तनात् ॥

अनुमानेन हि सम्बन्धग्रहणेऽर्थक्रियाया प्रत्यक्षस्य प्रवर्तकत्वं ततोऽनुमाना-
त्प्रत्यक्षं प्रमाणं प्रत्यक्षादनुमानमिति समानं परस्परबाधनं । यद्येवमितरेतरा-
श्रयणदोष एव स्यान्न तु प्रामा^१ण्यमेकस्यापि । उक्तमेतत्स्वरूपस्य स्वतो गतिः ।
प्रामाण्यव्यवहारेण व्यतिरिक्ते प्रवृत्तिविषयेथात्मनि । तच्चानादिव्यवहारानु-
(मान) परम्परया । तच्च सम्वादात्प्रमाणं सम्वादश्च भाविनि । भाविनि चे(त्)
सम्वेदनमेव । ततः कथमर्थविषयं प्रामाण्यं ॥ अनुमानमपि स्वरूपविषये प्रत्यक्ष-
मन्तरेणैव चेत् । न । तत्र तस्य (c. 44a) प्रत्यक्षतैवेति । ततोऽनुमानेन
न प्रत्यक्षव्यतिरिक्ते बाध्यते । तस्यानुमानविषयत्वात् । परोक्षत्वा^{१०}त्तस्य ।
कथं परोक्षे प्रत्यक्षं प्रमाणमिति चेत् । प्रवर्तकत्वेन । ग्रहणेन । ग्रहणम्
चेदप्रवर्तकमेव भवेत् । तथा हि ।

यद्यसावेव पूर्वस्मिन् प्रत्यक्षे प्रतिभासिनः ।

प्रवर्तते किमर्थं स प्राप्त एव स्वरूपतः ॥

अर्थक्रियार्थिनो वृत्तिर्न सा तर्हि प्रकाशिता ॥

प्रकाशमानतार्या हि पुनः स्यादप्रवर्तनम् ॥

प्रकाशितार्थक्रियापि प्राप्य(१)र्थं संप्रवर्तते ।

प्राप्तेरप्रतिभासत्वाद्वृत्तिरप्रतिभासिते ॥

तत्र चानुमाने च बा^{११}ध्यते यदि सुतरामस्मत्समीहितसिद्धिः । तथा हि ।
व्यतिरिक्तेऽप्येऽनुमानेन प्रवर्त्यते प्रत्यक्षं । स च परोक्षत्वादनुमानस्य विषय इति
तत्रैवानुमानेन बाधा प्रत्यक्षस्य । तत्र चानुमानबाधायामनुमानमेवानुमानेन
बाधितं भवेत् । तच्चान्धपरम्परायातमनुमानं । तस्यानुमानेन बाधने प्रत्यक्षेण
वा न कदाचित्क्षतिः । प्रत्यक्षतत्समुत्थोपि नानुमानयोस्तेनानुमानेन बाधा न
प्रत्यक्षेण^{१२}ति न्याय एषः ।

ननु प्रत्यक्षमपि द्विचन्द्रविषयमेकचन्द्रावभासिना तदुत्तरकालभाविनान्येन
वा बाध्यत एव । तस्या प्रत्यक्षत्वादिति चेत् । कस्माद्बाध्यमानत्वात् । परस्पर-
परिहारेणावस्थितयोः कथं (c. 44b) बाध्यबाधकभावः । एवमेतदिति चेत् ।
द्वयोरपि बाध्यबाधकभाव इति । न । प्रापकत्वादेकस्य बाधकत्वमेव । तथा ह्येक-
त्राभिप्रेतप्रापकत्वं नापरस्य । एवन्तर्हि तदेव पारम्पर्येणानुमानस्य बाध्य^{१३}त्वमायातं ।
ततो निरालम्बनाः सर्व्व एव प्रत्ययाः स्वप्नप्रत्ययवदिति कोर्थः स्वरूपालम्बनाः ।
तत्र च प्रत्यक्षतत्समुत्थापितं चानुमानमनुपलब्धिरूपं । तच्च नानुमानेनान्ये-
न वा बाधितुं शक्यम् । व्यतिरिक्तालम्बनसाधनं तु न प्रत्यक्षं नापि तदुत्थापित-

मनुमानमन्धपरस्परायातत्वात् । तत्र चानुमानं प्रत्यक्षं वा भवति बाधकमित्येकान्त एषः ॥ ततः सर्व्वे सालम्बना जाग्रत्प्रत्ययवदिति¹⁴ न प्रतिप्रमाणममूलत्वात् । स्वप्नादीनां सालम्बनत्वबाधिका बुद्धिरनालम्बना । तथा सति तद्दृष्टान्तेन कथं सालम्बनत्वसिद्धिः ॥

ननु च निरालम्बनत्वं प्रत्ययान्तरगतं तदन या बुद्ध्यासाध्यते । तच्च व्यतिरिक्तं । ततोऽन्योपि प्रत्ययो व्यतिरिक्तसाध्यविषय एव प्रत्ययत्वादिति कथं-मप्रतिप्रमाणम् । यदि नाम प्रत्यक्षपूर्व्वकत्वादस्याव्यतिरिक्तालम्बनत्वं । तद्विपर्य्ययबुद्धेस्तु विपर्य्ययप्रस्तायाः किमायातम्¹⁵ येन सापि तथेष्ट्यते । न चासौ व्यतिरेकं साधयति, व्यवहारमात्रप्रसाधनात् । अपरं (C. 45a) व्यतिरिक्तेतरालम्बनं सम्वादयति । स च सम्वादस्तदनुभवाभिनिवेशी तत्काल एव । ततो नेदानीन्त-दत्र प्रतिभाति मयि । अहन्तु स्वाकारपर्य्यवसितैवेति तदात्मानमनालम्बनमेव प्रतिपादयति ततो नानया सालम्बनया परापि सालम्बना साध्यते ॥

ननु यदि तद्रूपं न विषयीकरोति कथमनया तत्साधितम् ॥ तत्र सम्वादादित्युक्तं । सम्वादाद्विषयीकृतमिति ज्ञायते । अत एवाह ॥

अवेद्यवेदकाकारा यथा भ्रान्तैर्गिरीक्ष्यते ।

विभक्तलक्षणग्राह्यग्राहकाकारविसवा ॥

तथाकृतव्यवस्थेयं केशादिज्ञानभेदवत् ।

यदा तदा न संचोद्यग्राह्यग्राहकलक्षणा ॥

अवेद्य एव वस्तुनि वेदकाकारा केशादौ प्राप्ये, न हि तत्र केशादौ प्राप्ये बुद्धिर्वेदिका तस्यासत्वात् । भ्रान्तैस्तु प्राप्य वेदिके¹⁶ति प्रतीयते ॥ अतश्च प्रतीयते यत्प्रवर्तन्ते । तत्रेदानीं प्रवृत्तानां यत्र प्राप्तिर्नास्ति तत्रानालम्बनत्वं स्फुटमेव । तेनापरमनालम्बनं साध्यते । समानरूपोपलक्षणाद्विलक्षणस्यानुपलक्षणात् ॥ सालम्बनत्वन्तु न किञ्चिदुपलक्षितं ततः कथं तत्समानत्वात्सर्व्वसालम्बनत्व-प्रसिद्धिः । नहि प्राप्य रूपप्रतिभासि तदुपलक्षितं प्रवृत्तेरेवान्यथा तस्य प्रतिभास-नादप्रवर्तनं स्यादित्युक्तं¹⁷ । प्रतिभासितेपि पुनः प्रतिभासनार्थं प्रवर्तत (C. 45b) इति चेत् । पुनः प्रतिभासमानत्वन्तर्हि न प्रतिभासितं । तस्यापि प्रतिभासमानत्वेन प्रवर्ततेत्यनवस्था । पुनः प्रतिभासनञ्च किमर्थं । अर्थार्थं ग्रहणार्थमेवेति चेत् । तदर्थं तर्हि प्रवर्तते । तच्चाप्रतिभासितमेव । तस्मादप्रतिभासमान एव सर्व्वत्र विषय-त्वमित्यनालम्बनं सकलं सम्बेदनमिति कथन्ततो विपर्य्ययसाधनं । कथन्तहर्ष-विषयीकृते¹⁸ प्रवर्तते ॥

तदसत् ।

विषयीकृतेपि हि(?) कथं प्रवर्त्तनमितीरितं ।

कार्यकारणभावोयमेवमेव व्यवस्थितः ।

स्वसम्बेदनप्रतिपत्तेः प्रतिपत्त्यनन्तरम्भवति स्वहेतुसामर्थ्यादहेतुतो वा । यथा दृष्टं तथाभ्युपगम्यतामत एवोक्तं (—) निर्व्यापाराः सर्वधर्मा इति ॥ अथवा व्यतिरिक्तस्य पूर्वमप्रतिपत्तेः प्राप्यस्य पश्चाच्च भेदप्रमाणाभावात्कथं व्यतिरिक्तप्रतीतिः । एतेनार्थक्रियायापि सह^६कार्यकारणभावः प्रसक्तः । पूर्वापरयोर्भेदाप्रतीतेः समानकालस्य चाजन्यत्वात् स्वरूपमेवार्थक्रिया सा च स्वप्नेप्यस्तीति समानं । ततो बुद्धिरवेद्यवेदकाकारैव । विभक्तलक्षणौ ग्राह्यग्राहकाकारौ विप्लव एव ततः । ततः स्वरूपमात्रसम्बेदनादपरो विकल्प एव केवलमुदेति पूर्वानुबोधात् । ततस्तथा व्यवस्था न परमार्थतस्तत्र तथात्वं । तथा हि केशज्ञाने सति पूर्वानुस्मरणादे^७वंभूतप्रतिभासानन्तरं प्राप्तिरासीत् । ततो विकल्पो (c. 46a) ग्राह्यग्राहकोल्लेखेनोत्पत्तिमान् । सोपि स्वरूपे ग्राह्यग्राहकरूपरहित एवापरेण तथा व्यवस्थाप्यते । न तस्यापि स्वतो व्यवस्था ।

सम्बेदनेन बाह्यत्वमतोर्थस्य न सिध्यति ।

सम्बेदनाद्विभवे स एव न तु सिध्यति ॥

यदि सम्बेद्यते नीलं कथं बाह्यं तदुच्यते ।

न चेत्सम्बेद्यते नीलं कथम्बाह्यं तदुच्यते ॥

अन्येन वेदने तेन कथम्बाह्यन्तदुच्यते ।

अन्येन वेदने तेन तेनेत्येषानवस्थितिः ।

अन्येन वेदनञ्चैतत्कुतोऽवसितमात्मना ।

तत्कार्यदर्शनाच्चैतत्कार्यत्वस्याप्रसिद्धितः ॥

नहि कार्यकारणभावः प्रसिध्यतीति निवेदितमेतत् । अनुमानस्य सामान्य-विषयत्वस्य वर्णनात् ।

स एव दृश्यतेन्येनेत्येतदेव न सिध्यति ।

यथा च रोमहर्षादिकार्यदृष्टेस्तदेकता ॥

तथा सुखादेरेकत्वं तत एव प्रसिध्यति ॥

अन्यदेव सुखन्तस्य ग्राह्यमप्यन्यदस्तु तत् ।

देशभेदात्सुखादीनामन्यत्वमिति चेन्मतिः^८ ॥

एकत्वे देशभेदोपि कथं सिध्यति तत्त्वतः ।

तत एव सुखादन्यरोमहर्षादयो न किं ॥

अन्यत्वाद्रोमहर्षादिः सुखस्य यदि भिन्नता ।

अन्यत्वे ग्राह्यमप्यन्यदिति कस्मान्न गृह्यते ॥

रोमहर्षादयोप्यस्मत्सम्बिदन्तर्गता यदि ॥
 कथन्तेभ्योन्यसत्तादिप्रतिभासगतिः स्फुटा ॥
 अस्मात्सुखं विनाप्यस्य रोमहर्षादयो यदि ।
 अस्मद्ग्राह्यम्बिनाप्यस्य रोमहर्षादयो न किं ॥
 कालभेदेन तत्रापि यदि भेदः (c. 46b) समिष्यते ।⁹
 अभिन्नस्य स्वरूपेण कालभित्किङ्करिष्यति ।
 अभेदोप्यस्तु तत्रापि परोक्षो न भवेदसौ ।
 सम्बित्तिपरिहारेण स्थितमेकं कथञ्च तत् ॥

यदि तदेकमेवाथाप्यनुवर्त्तते कथमस्य परोक्षता । परस्परसम्बेदनपरिहारेण
 च व्यवस्थितं कथमेकमिति चिन्त्यमेवेतत् । यदि च साधारणार्थं प्रतिभाति त्वया
 दृष्टं न वेति किमिति प्रश्नः ॥ प्रमाणान्तरसम्बादार्थं ॥ यदि प्रत्यक्षान्न प्रत्येति
 वचनादपि नै¹⁰व प्रत्येप्यति । तदपि स्वप्रतिभासमेव सूचयति त्वत्प्रतिभासितं
 मम प्रतिभातीति तेनापि वृथैवं ज्ञातव्यं । तत इतरेतराश्रयदोषः । यच्च प्रत्यक्षेण
 न प्रतिपन्नं तत् कथं वचनात्प्रत्येतव्यं । नहि प्रत्यक्षेण परोपदेशो गरीयान् । किञ्च ।

प्रत्यक्षस्य प्रमाणत्वे वचनस्य प्रमाणता ।
 वचनस्य प्रमाणत्वे प्रत्यक्षस्येत्यसम्बिदः ॥
 परस्परसहायत्वं न तैमिरिकयोर्द्वयोः ।
 न प्रत्येकमसामर्थ्ये¹¹ समुदायस्य तद्यतः ।

तस्माच्चक्षुरादिका[?]रणाधीनस्वसम्बेदनत्वाद्विज्ञानमेव नीलादिकमित्य-
 वेद्यवेदकाकारा बुद्धिरूपा बुद्धिः । तथैव कृतव्यवस्थेयं बुद्धिः । तथैव वेद-
 नादिति परमार्थः । ततः स्वसम्बेदनमेव फलमर्थ इति च निश्चयस्तत्रैव । नार्थ-
 सम्बेदनज्ञामास्तीति । ततो यदुक्तं न ग्राह्यस्य स्वरूपग्राहकत्वे दृष्टान्तः कश्चि-
 दस्तीति । तत्र विपर्ययाभावेऽनुपलब्धिसाधिते कथमदृष्टान्तता (c. 47a) ।
 शशविषाणादि¹² रनुपलभ्यमानो दृष्टान्तः प्रत्यक्षप्रसिद्धे वा किं दृष्टान्तेन । ततो
 यदि शक्यामो विस्पष्टं स्वाङ्गग्राह्यनिवारणम् । तदा शुद्ध एव ते पक्षो विशेषणरहित
 एव ग्राह्यनिवारणो भवेत् । तस्य च पक्षस्य प्रत्यक्षेण बाधनं । यतः प्रत्यक्षादेः
 प्रत्ययवर्गस्य बाह्यमेवात्मनमवशिष्यते । स्वाङ्गग्राह्यनिवारणात् इति यदुक्तं
 परेण, तदसङ्गतं । प्रत्यक्षस्य बाह्यविषयत्वाभावस्य प्रतिपादनात् स्वनिश्चयेनैव
 तेषां जाग्रत्प्र¹³त्ययानां बाधकरहितत्वेनावलम्बनत्वमिति चेत् । न ।

स्वनिश्चितत्वमेतेषां स्वाङ्ग एव समीक्ष्यते ।

निश्चयो बहिरर्थे तु नासावनवभासिते ॥

प्रतिभासस्मरणातिरेकेण न निश्चयो नाम । न तावत्प्रतिभासनमर्थस्य प्रति-

भासाभावे च न स्मरणं । ततोऽपरस्य निश्चयस्याभावात् निश्चयो बहिरर्थ इति वचनमात्रकमेवेतदिति व्यर्थं ।

*दृष्टज्ञानगृहीतेर्थे प्रतिषेधो हि गृह्यते ।

अगृहीतग्रहग्राहनिषे^{१४}धः किन्न युक्तिमान् ॥

गृहीतमात्रवाधे तु स्वपक्षस्या^{१५}स्त्यसिद्धता ।

अगृहीतस्य सत्त्वन्तु भवता कथमुच्यते ।

अग्राह्यत्वाच्च भेदेन विशेषणविशेष्ययोः ।

अप्रसि^{१६}द्धोभयार्थस्यावाच्यमन्यतरस्य वा ॥

भेदेन पूर्वग्रहणात्पक्षचात्तत्त्वनिरूपने [?पणे] ।

न भेदः परमार्थेन ततः किम्वा विरुध्यते ॥

विशेषणविशेष्यत्वं व्यावृत्तिपरिकल्पितं ।

कार्यकृद्बौद्धरादान्ते न गतं श्रुतिगोचरं ॥

चक्षु^{१७}श्चक्ष्रोश्च यज्ज्ञानं (c. 47b) विशे^{१८}षणविशेष्ययोः ।

तन्निरालम्बनत्वेन स्ववाग्वाधो न कस्यचित् ॥

सम्भवोस्ति प्रभेदस्य विशेषणविशेष्ययोः ।

ततो निरूपणा किन्न प्रतिज्ञातार्थस्य शोभना ॥

अपि च ।

निरालम्बनता नाम न किञ्चिद्वस्तु गम्यते ।

तेनैतद्व्यतिरेकादौ प्रश्नो नैवोपपत्तिमान् ॥

यद्यवस्तु कथन्त्वस्मा^{१९}स्त्वबोधयितुमिच्छसि ।

बुध्यसे वा स्वबुध्या त्वं कल्पयित्वाथ साध्यते ।

असतः कल्पना कीदृक् क्लिष्टौ वस्तु प्रस^{२०}ज्यते ।

कथमिष्टमभावे चेद्वस्तु सोपीति वक्ष्यते ॥†

उक्तमेतद्व्यावृत्तिभेदकल्पितेन रूपेण विशेषणविशेष्यभावो निरालम्बनत्व-
कल्पितबाह्यालम्बनभेदेन पृथगिव व्यवस्थाप्यते । तथाभूतस्वरूपबोधनाय न

*श्लोकवार्तिके एताः कारिकाः २२५ पृष्ठे । परं तत्र 'अगृहीतग्रहग्राह-',
'अगृहीतस्य सत्त्वं तु-'इत्यर्थद्वयं, 'भेदेन पूर्वग्रहणात्—'विशेषणविशेष्यत्वं—'
इति श्लोकद्वयं च नास्ति ।

^१ श्लोकवार्तिके स्वपक्षोऽपि न सिद्धयतीति पाठः ।

^२ ,, अप्रसिद्धोभयत्वं वेतिपाठः ।

^३ ,, वक्तृश्चक्षोरिति पाठः ।

† श्लोकवार्तिके २२६ पृ. ।

परमार्थतो भेदः प्रतिपाद्यतेऽभेदप्रतिपादनस्य वस्तुत्वात् । अवस्तुनि कल्पना कथमिति चेत् । अत एव । अन्यथा

वस्तुनः कल्पना कीदृक् तथाऽवस्तु^१ प्रसज्यते ।

अभावे कल्पनावृत्तिर्न च वस्तु स विद्यते ॥

*अथ प्रत्यय इत्येष कर्मभावादि वा भवेत् ।

भावादिषु विरोधः स्यात्कर्म चेत्सिद्धसाधनं ।

कर्म न उच्यते प्रत्यय इत्येष धर्मरूपोऽन्यः कर्मव्युत्पत्त्या वा स्यात् प्रत्याय्यत इति प्रत्ययः । अथवा प्रतीतिः प्रत्ययः । प्रत्याययति प्रत्याय्यतेऽनेनेति वा प्रत्यय इति । भावकर्तृकरणरूपता वा स्यात् सर्वमेतदनुपपन्नं । यदि प्रतीतिः प्रत्ययः (c. 48a) सा प्रत्याय्येन विना न भवति । एवं कर्त्रादिकमपि । ततश्च प्रत्यय इति बाह्यार्थपेक्षः । निरालम्बन इति तदभाव इति परस्परविरोधिता ।

तदसत् । यदि प्रतीतिः प्रत्ययः सा स्वात्मनिष्ठाऽन्येन विना न भवतीति कुत एतत् । अन्यस्य तस्यामदर्शनात् । स्वरूपमेव च तत्र प्रत्याय्यं भविष्यति किमन्येन । तथा च प्रतिपादितं । प्रत्याययति प्रत्याय्यतेऽनेनात्मैवेति किम्विरोधगतमत्र । कर्म चेत् कर्मत्वं नाम नावगम्यते । स्वरूपे^२ हि नीलादिकं प्रतिभासते न तु तस्यापरा कर्मता नाम । यद्यसावन्येन कर्त्रा स्वव्यापारेणार्थ्यमान उपलभ्येत तदेवालम्बनमन्यस्य तच्च निराक्रियते यदि कथं सिद्धसाधनम् । किंत्वसावर्थ्यमान एव न सिध्यति । ततः कथं कर्मतया तस्यालम्बनभावः । स्वरूपेण तदा लभ्यते चेद्विदमिदानीं सिद्धसाधनम् ।

नन्वालम्ब्यमान आत्मना. अहं नीलं प्रत्येमीति प्रतीयते । तदसत् ।

अहमित्यपि यत् ज्ञा^३नन्तच्छरीरेन्द्रियात्मवित् ।

अहं काणः सुखी गौरः समानाधारवेदनात् ।

न हीन्द्रियादिभ्योऽपरमात्मानमहं प्रत्ययालम्बनत्वेननोपलभामहे ।

येन प्रेरणमेतेषां स आत्मा चेदनन्यवित् ।

स्वस्वभावोदयादेषां प्रमाणं नापरं क्वचित् ।

उदयश्च यतो दृष्टः स एव प्रेरको यदि ।

(c. 48b) अन्योन्यप्रत्ययत्वेन प्रेरकास्ते परस्परम् ।

समुदायात्तदन्यस्य समुदायस्य सम्भवे^४ (1)

कार्यकारणभावेन व्यवहारः प्रवर्तते ॥

बुद्धिरूपविवेकेन प्रेरकं नान्यदीप्स्यते ।
 पूर्वपूर्वस्तथा भूताभ्यासो वा प्रेरकः क्वचित् ॥
 सुखेन्द्रियाकारबुद्धेर्यदि बुद्धयन्तरोदयः ।
 नीलाद्याकारतां प्राप्तः तत्कुतः कर्मकर्तृता ॥
 समानकालहेतौ वा व्यापारो न परस्परं ।
 ततः कर्मादिभावानां न भाव उपपत्तिमान् ।

यदुक्तं

प्रत्ययस्य हि रूपादेर्निरालम्बनतेष्यते ।^६
 स्वविज्ञानात्मकत्वेन किञ्चिन्नालम्बते ह्यसौ ॥*
 तदत्यन्तमसत् । यतः ।

प्रत्ययस्य न रूपादेर्निरालम्बनतेष्यते ।
 स्वबोधरूपव्यावृत्तः स्वाङ्गमालम्बते ह्यसौ ॥

व्यतिरिक्तालम्बनत्वेन तु निरालम्बनता विज्ञानात्मकत्वेनैव सुतरामिति
 प्रतिपादितम् । यत्पुनरस्य चापि ।

कर्तृत्वे करणत्वे वा पक्षत्वं शब्दयोरपि (।)
 तन्निरालम्बनत्वेन पक्षाभावः प्रसज्यत (।) इति ।*

तदतिसुभाषितं । यतः ।^७ ताभ्यामपि किल प्रत्याय्यते निरालम्बनप्रत्यय-
 शब्दाभ्यां ततः तयोरपि प्रत्ययत्वं । तदनालम्बनत्वेन कश्चित्प्रत्यक्षः शब्द-
 गतमात्रकमेव केवलं ।

अन्योन्यालम्बनं तत्र व्यावृत्तिः शब्दगोचरः ।
 तस्य सम्बादितामात्रात् पक्षत्वं न विरुध्यते ।

नहि शब्दगोचर एव पक्षः । साधनविषयत्वात्तस्य । साधनञ्च प्रत्यक्ष-
 लक्षणोऽनुपलम्भः । तेन (C. 49a) स्वाकारालम्बनता साध्या सा पक्षः ।^८ कथं
 पक्षाभावः । प्रत्यय इति चात्र ज्ञानं प्रकरणादवगतं तत्कथं शब्दद्वारकदूषणा-
 वसरः । नहि यावद्व्युत्पत्त्या विषयीक्रियते स शब्दप्रतिपाद्योपि तु प्रकरणायात
 एवान्यथा न शब्दादर्थगतिः । सामान्यशब्दानामपि प्रकरणाद्विशेषवृत्तितोपलभ्यते,
 सैन्धवमानयेति यथा । भोजनबेलायां लवणस्यैव प्रतीतिः । इदमप्येकसद्द्वारेणैव
 गतं । यदाह ।

^६ श्लोकवार्तिके प्रत्याय्यस्येति पाठः ।

* श्लोकवार्तिके २२७ पृष्ठे ।

प्रत्याय्येन च वाक्येन^१ विना कर्त्रास्य सम्भवः ।

प्रत्यये तन्निमित्ते वा बन्धः स्ववचनेन ते ।*

यदि न प्रत्यायप[?य]ति किञ्चित्प्रत्याय्यते वा न तेन कथमसौ तथा,
प्रत्ययविषयाभावे वा किम्विषया प्रतीतिरिति ॥ यतः ।

प्रत्याय्येन हि भिन्नेन विना कर्त्रादिसम्भवः ।

प्रत्यये तन्निमित्ते च बाधः स्ववचनात्कथं ।

कल्पितः कर्मकर्त्रादिः परमार्थो न विद्यते ।

आत्मानमात्मनैवात्मा निहन्तीति निरुच्यते ॥

अबाह्यनिमित्तौ च^{१०} प्रत्ययशब्दार्थो न स्ववचनबाधः ॥

अथापि रूढिरूपेण प्रत्ययः स्यात्तथापितु ।

^२कर्त्रादिकं वस्तुनः सिद्धं प्रत्ययोन्यस्य वस्तुनः ॥*

रूढिरूपलादिप्रतीतिनिरपेक्षः प्रत्ययशब्दो व्यतिरिक्तस्यैव वस्तुनः सिद्धः
प्रत्यय इति । ततः सिद्धमेव लोकप्रसिद्ध्या बाह्यविषयत्वं । नहि लोकप्रसिद्ध-
मन्यथा शक्यविधानं ।

तदसत् ।

लोकप्रसिद्धिमात्रेण न वस्तुनां व्यवस्थितिः ।

(C. 49b) विचारकस्य लोक^{११}स्य वस्तुसिद्धौ निमित्तता ।

सम्बेदनातिरेकेण लोकः को वार्थसिद्धये ।

सम्बेदनस्य लोकत्वे तदनालम्बनीकृतं ॥

सम्बेदनं विना लोको यदि तत्त्वं विवेचयेत् ।

विवेचयेयुः सर्वेभी जनात्मानः शिलादयः ॥

यदप्युच्यते ।

तमभ्युपेत्य पक्षश्चेत् अभ्युपेतं विरुध्यते ।

विशेष्य (स्याऽ) प्रसिद्धिश्च तवास्माकमतादृशे ॥†

तादृशे वस्त्वन्तरप्रत्यायके तवासिद्धिर्विशेष्ये^{१२} प्रत्ययेऽस्माकमन्यथाभूते । तथा ।

आत्मधर्मस्वतन्त्रत्वकल्पने पि तथा भवेत् (१)

न च प्रत्ययमात्रत्वं किञ्चिदस्य (स्य) निरूपणादि ति ॥†

^१ श्लोकवार्तिके वाक्येनेत्यत्र भिन्नेनेति, बन्ध इत्यत्र बाध इति पाठः ।

* श्लोकवार्तिके २२७ पृष्ठे ।

^२ श्लोकवार्तिके ग्राहकं वस्तु सिद्धं नः इति पाठः ।

† श्लोकवार्तिके २२८ पृष्ठे ।

तथा हि । यदि व्यतिरिक्तसाधनत्वमभ्युपगम्य प्रत्ययः पक्षोऽक्रियते स तथाभूतो धर्मी न भवतः सिद्धः । नहि बौद्धस्यैवमभ्युपगमः । अथ विपर्ययाभ्युपगमोऽव्यतिरिक्तसाधनत्वं तथासति प्रतिवादिनामस्माकमसिद्धः । न ह्यव्यतिरिक्तसाधनः प्रत्ययोरस्माभिरभ्युपगतः^{१३}, एवमात्मधर्मत्वं बौद्धा नामसिद्धं । स्वतन्त्रत्वं च मीमांसकानां । न च प्रत्ययमात्रमस्ति । यस्य धर्मित्वमुभयपक्षव्यतिरेकेण निरूपयितुमशक्यत्वादिति ॥ तद्यथाकथञ्चिन्मुखमस्तीत्युक्तं । यतः उक्तमेतत् ।

विवादपदभूतस्यावश्यमेवाप्रसिद्धता ।

प्रसिद्धिस्तस्य चेज्ज्ञाता साधनं कस्य साधनम् ।

य एव हि व्यतिरिक्तसाधनधर्मः प्रत्ययस्य धर्मिणो (c. 50a) विशेषणत्वेनासिद्ध^{१४} इति तदसिद्धिद्वारेण विशेष्यासिद्ध्युद्भावनार्थं भवता स एव विवादास्पदीभूतः भवता साध्यः, तेन च विशेषणेनासिद्धत्वमिष्यत एव धर्मिणः । साधनकाले यदि तु स एव सिद्धः किमिदानीं सिद्धोपस्थायिना साधनेन । नत्वसिद्धविशेषणः पक्षो दुष्ट एव यथा सांख्यं प्रति विनाशी शब्द इति ।

तदसत् । यतः ।

सांख्यंप्रत्यपि पक्षस्य दृष्टत्वं विनिवारितम् ।

नहि दृष्टा^{१५} न्तसिद्धेऽर्थे पक्षेऽसिद्धविशेषणः ।

अप्रसिद्धोर्थदृष्टान्ते विनाशो हेतुदुष्टता ।

अनैकान्तिकता वा स्याद्वेतोर्वा स्याद्विरुद्धता ॥

यदि पक्षे न सिद्धो निरास इति दोषः । तदसत् । तत एव साध्यते । ततोऽप्रसिद्धविशेषणत्वमेव पक्षस्यादोषः कथमसौ दोषः नहि स्वरूपमेव दोषः । अथ दृष्टान्तेऽसिद्धिस्तदा दृष्टान्तदोषो हेतुदोषो वेति न पक्षदोषता ।

न चात्मधर्मताऽसिद्धौ धर्मान्प्रत्ययो भवेत् ।

न ह्यकाशगुणासिद्धौ^१ शब्दो धर्मी न सिद्धयति ॥

श्रोत्रग्रहणमात्रेणैव तस्य धर्मित्वं । अन्यथा न कश्चिद्धर्मी भवेत्प्रति बाह्यपक्षितस्य धर्मस्य सर्वत्रासिद्धत्वात् । तस्मादयमदोष एवेति यत्किञ्चिदेतत् । तत एवापरमपि परोदितमयुक्तं ।

शब्दार्थमात्ररूपेण यथान्येषां निरूपणं ।

तथापि भवतो न स्याद्वाद्यभेदमनिच्छत इति ॥*

वाचकाद्वैद्यान्तरेभ्यश्च भेदानभ्युपगमा(c. 50b)स्य च वादिनः शब्दार्थ-
मात्रकरूपेणापि निरूपणमशक्यं सामान्यानभ्युपगमेन धर्मादिविकल्पने सति पर-
वादिना तेन प्रत्यवस्थातुमशक्यमिति ।

तदसत् । प्रत्यय इत्यविशेषणं शब्दार्थमात्रं, विज्ञानमिति योऽर्थः प्रति-
भासनमिति यस्य पर्यायः तस्य सिद्धत्वात् । असदेतत् । द्विचन्द्रादिप्रत्ययेन्यत्र च
यत्प्रत्ययत्वं । तदेकाकारपरामर्शविषयसिद्धमेव । तस्य तु पुनः किन्तत्त्वमित्यपरं
सकलं विचार्यत्वात्साध्यमध्यमध्यासीनमसिद्धमिति किमयुक्तं । अत्रासिद्धता
पश्चादाक्षिप्य निराकरिष्यते । अन्यदुच्यते तावत् ।

निरालम्बनता चेह सर्वथा यदि साध्यते ।

विशेषणप्रसिद्धिः स्याद् दृष्टान्तश्च न विद्यते । *

सर्व एव प्रत्ययो निरालम्बनः साध्यः । को दृष्टान्तस्तत्र । अथ जाग्रत्प्र-
त्ययस्तथाप्यसिद्ध एव दृष्टान्तः । स्वप्नप्रत्ययस्यापि सालम्बनत्वात्कथञ्चि-
त्तत्कालान्यकालवस्त्वालम्बनत्वात् । अथ तत्कालालम्बनाभावः । तदा

केनचिच्चेत्प्रकारेण निरालम्बनतोच्यते⁴ (।)

रसज्ञानस्य रूपादिशून्यत्वात्सिद्धसाधनम् ॥†

यथा यस्य यदालम्बनन्तत्कालमन्यकालादि वा तथा तत्सालम्बनमभ्युप-
गन्तव्यं । तथाप्यनालम्बनत्वे रसज्ञानमपि (c. 51a) रूपेणानालम्बनमिति प्राप्तं
तच्चेष्यत एवेति सिद्धसाधनं ।

अथ बुद्धिर्यदाकारा तदालम्बनवारणम् ।

स्वाकारस्याभ्युपेतत्वात्तदभावो विरुध्यते ॥†

ग्राहकाद्गो हि ज्ञानस्य नार्थाकारता । किन्तर्हि ज्ञानाकारतैवेति भवताम-
भ्युपगमः । तत्रेदानीं ज्ञानस्य ग्राह्याभावः प्रसक्तोऽनिष्टश्च । तत्र ग्राह्यात्म-
नालम्ब्ये⁵ न भाव्यं अथ बाह्यज्ञालम्बनं ।

तदसत् ।

बाह्यानालम्बनत्वेपि बाह्य इत्यग्रहो यदि ।

स्तम्भादौ नैव तद्बुद्धिरित्येवं सिद्धसाधनम् ॥

यत्रापि बहिर्घट इति बुद्धिस्तत्रापि न घट एवालम्बनं । अपि तु बहिर्विषय
एव । तत्सामानाधिकरण्यात् घटे तथा प्रत्ययः ।

अथ स्तम्भादिरूपेण निरालम्बनतोच्यते ॥

सम्बेदनस्य दृष्टत्वात्तद्विरोधः प्रसज्यते ॥

* श्लोकवार्तिके २२८-२२९ पृष्ठे ।

† श्लोकवार्तिके २२९-२३० पृष्ठयोः ।

द्विचन्द्रादिषु तुल्यञ्चेदिन्द्रियाप्राप्तितो हि सः ॥

तत्रानालम्बनोक्तिः स्यान्नार्थसम्बन्धभावतः ।*

इन्द्रियेण चक्षुरादिना प्राप्तं गृह्णाति बुद्धिरिति निरालम्बनतोच्यते । द्वि-
चन्द्रादिबुद्धेः । न तु तदालम्बनमेव । एकचन्द्रप्रतिपत्तिरासीदस्य प्रागिति तेन
सम्प्रयोगेण इन्द्रियेण द्वयस्येत्यनालम्बना । न तु सर्व्वदाऽर्थ एव नास्ति । एकचन्द्र-
दर्शने सति तद्विपर्यये नालम्बनत्वमिति कारणमनालम्बनत्वप्रतिपत्तेः । एतदेव
दर्शयति ।

सर्व्वत्रार्थेन्द्रियाणां नः संयोगः सदसत्तया ।

(c. 51b) सम्बन्धौ विद्यमानायां सदसद्ग्राह्यतास्थितिः ।

भव्य†स्तिवन्द्रियादीनामभावाद् ग्रहणादुते ।

नालम्बनत्वहेतुः स्यान्निषेधो[?] धः]तेन‡ युज्यते ॥

निरालम्बनाः प्रत्यया इति । तदेतदलीकल्पनामलमलीमसञ्चेतः परेण
साद (?) ज्ञानमाविष्कृतमिति महती मोहस्य महीयस्ता । तथा हि (—)

निरालम्बनशब्दस्य स्वाङ्गालम्बाभिधेयता ।

प्रसिद्धा चेत्प्रमाणेन दूषणं दूषणं कथम् ॥

परकल्पितबाह्यग्राह्यालम्बननिषेधेन स्वाङ्गालम्बन एवायं शब्दः प्रयुक्त
इति प्रकरणादितः प्रतीतिः । अन्यथा शब्दादन्यप्रतीत्यभावात् । तत्र शब्दादय-
मर्थः^९ प्रतीयते लोके कथमस्य निरूपणमशक्यं ।

ननु न तस्यापि वाचकाद्वाद्यान्तराच्च भेद इति कथं शब्दार्थमात्रस्य धर्म-
त्वमित्युक्तं ।

सत्यमुक्तमयुक्तन्तुक्तमिति किन्तेन । नेदमिदानीमेवाद्वैतमायातयतो भेदो
न स्यादपि तु भिन्न एव प्रत्ययान्तरेभ्यः परस्परञ्च । तत्र घटशब्दादन्यः प्रत्ययो-
ऽन्यश्च घटः शब्दादित्यादि । शब्दाश्च गृहीतमेवार्थं प्राक् स्मरणविषयतामुप-
नयन्ति । तत्र ये ते प्रत्यया नीलाद्यालम्बनत्वेन भवतः^९ प्रतीतिगोचरास्ते निरा-
लम्बना इति परमावबोधयतः किमयुक्तं । यदि कश्चिदनग्निममेव धूमं प्रत्येति
स किमेवं न वक्तव्यः, त्वयाऽग्नित्वेन यः प्रतीयते धूमः स तथा न भवतीति ।
कुतो वा दोषसम्भावना वक्तुः (c. 52a) । अथ साग्नित्वेन पूर्व्वदृष्टेन स
बोधयेतं शक्य इह इतु कथं । इहापि निरालम्बनं तैमि(र)कज्ञानं सिद्धमेव
बाह्यस्यासम्भवात् । तत्रापि गगनमालम्बनमिति चेत् । यथा तर्हि केशालम्बने

*श्लोकवार्तिके २२९-२३० पृष्ठयोः ।

†भवत इति भोट भाषान्तरे ।

‡निषेधोतो न—इति हे. पुस्तके ।

गगनमालम्बन¹⁰ तथा गगनालम्बनेपि अन्यदेव । प्रतिभासमानस्यालम्बनत्वा-
भावात् । प्रतिभासमानमेव गगनप्रत्यये आलम्बनमिति चेत् । इहाप्यस्तु [?स्तु]
केशप्रत्यये सर्वत्र विपरीतख्यातिस्मृतिसंप्रमोषः । लौकिकत्वादिकल्पना न वा
क्वचिदिति एकान्त एषः ॥

अथ सालम्बनमेकचन्द्रज्ञानमुपलब्धवतो द्विचन्द्रविज्ञानं निरालम्बनमिति युक्तं ।
एकचन्द्रविज्ञानन्तु कथं । तदपि तज्जातीयत्वादिति प्रतिपादितं । बाधि¹¹तत्वा-
दिति चेत् । तत्रापि बाधितत्वमिति प्रतिपादितम् । न चाप्रतिभासमानमालम्बन-
मिति प्रतिपादयिष्यामः । ज्ञानत्वञ्च नीलादेः प्रतिपादयिष्यते । यथा च केशादि-
ज्ञानमाकाशादीनामालम्बनं तथा नीलरूपं ज्ञानं पीतमधुरादिना सालम्बनमिति
प्राप्तं । कथं रसाद्यनालम्बनत्वेन सिद्धसाधनं रूपज्ञानस्य । अथ रश्मितप्तोषर-
मन्तरेण न भवति जलज्ञानं रसादिकमन्तरेणापि किम्भवति ह¹²पविज्ञानं ।
भवति च सत्यजले तप्तोषरमन्तरेणापि जलज्ञानं । विशेषस्तत्रेति चेत् । (c. 52b)
परस्परस्य विशेषाद् द्वयमप्यनालम्बनमन्यथा चेति प्राप्तं । भवतु द्वयमपि सालम्ब-
नमिति चेत् । यदि प्रतिभासमानेन रश्मितप्तोषरमित्यादि न वक्तव्यम् । अप्रति-
भासमानमालम्बनं कारणत्वेनेति चेत् । वासना भविष्यतीति सिद्धमस्मत्समीहितं ।
प्रतिभासमानमेव तर्हि भवतु किमन्येनेति चे¹³त् । प्रत्यक्षानुमानयोर्भेदाभावप्र-
सङ्गात् । प्रतिभासमाने सकलं प्रत्यक्षमेव ।

भ्रान्ताभ्रान्तविभागश्च न स्याल्लोकप्रसिद्धिभाक् ।

स्वरूपे सर्वमभ्रान्तं पररूपे विपर्ययः ।

प्राप्तेः सालम्बनत्वञ्चेत् प्राप्तिर्नास्तीति साधितं ।

मरीचिकाजलभ्रान्तेः प्राप्तिः स्यादपि तद् भवेत् ।

सर्व्वदा नास्ति सर्व्वत्र सर्व्वदा नेति दृश्यते ॥

अविनष्टेषु भवेदेव विनाशी स कथम्भवेत् ।

प्रत्यभिज्ञानिरस्तैव तत¹⁴ः सर्व्वं समंजसम् ।

तत्मातृप्रत्यक्षानुमानाभ्यां प्रतीते सकलमनालम्बनं । उक्तः शेषः ॥

एवं परपरिकल्पितं विशेषणमनूद्य, यदि तस्मिन्नाक्रियते क इवात्र दोषः । अनेने-
वमपि निराकृतं । यदाह ।

बहिर्भावाप्रसिद्धत्वात्तेनानालम्बना मतिः ।

कथञ्च साध्यते नैष पक्षो हि ज्ञायते यदा ॥*

तथा हि (—)

यथार्थं (न्य) बोधनाशक्तेर्नाप्रसिद्धे विशेषणे ॥
 पक्षसिद्धिस्तथैव स्याद्विशेषणविशेष^{१५}णे ॥
 नाप्रसिद्धे पदार्थे हि वाक्यार्थः संप्रतीयते ।
 तत्पूर्वकत्वात्पक्षश्च वाक्यार्थः स्थापयिष्यते ॥*

मत्वर्थस्य साध्यत्वमिति स्थापयिष्यत इति ।

तदेतदसदेव । (C. ५३२) येनैव बाह्यमालम्बनमसिद्धं परमार्थतः । परेण केवलमभ्युप गतं । तत एव निषिध्यते । भ्रान्तिनिरासाय साधनप्रवृत्तेरित्येतत्पद-
 चात्प्रतिपादयिष्यते । प्रमाणप्रसिद्धस्य तु कथमभावः साध्यः स्यात् । प्रमाणस्य बाधनद्वारेण^{१६} चेत् । न । प्रमाणस्य प्रमाणेन बाधनायामनादवासेन प्रमाणतो-
 च्छेदप्रसङ्गात् । न विरुद्धान्यभिचारी नाम सम्भवतीति प्रतिपादयिष्यामः । ८b
 देशकालादौ दृष्टस्यान्यत्र निषेध इति चेत् । न प्रागभावात् ।

नहि देशान्तरादौ यदृष्टमन्यत्र कल्प्यते ।

भ्रान्त्यभावेन तत्रास्य वृक्षभावस्य साधनं ।

अथ कुतश्चिच्छास्त्रादन्यतो वा प्रमाणाभावादन्यत्र कल्पना । नहि भ्रान्तयो न दृश्यन्ते । एवन्तहि

प्रमाणदृष्टे या भ्रान्तिर्देशादौ क्वचिदेव सा ।

निवर्त्यते प्रमाणेन भ्रान्तावेव तु काऽक्षमा ॥

या हि कदाचिद्भ्रान्तिः सा निवर्त्यते । या तु पुनरसन्ती सा किञ्चिद्वर्त्तयितव्या ।
 तन्निवर्त्तने महान् पुरुषकारः ।

ननु साऽन्यत्र बाधकप्रमाणोपदर्शनेन निवर्त्यते । यदा तु सदा भ्रान्तिरेव सा कश्चिद्वर्त्तयितव्या । बाधकाभावाच्च कथं सा भ्रान्तिरित्युच्यते ।

तदप्यसत् । यतो बाधको नाम नास्त्येव । तथा हि

बाधकः किन्तदुच्छेदी किम्वा ग्राह्यस्य हानिकृत् ।

ग्राह्याभावे ज्ञापको वा त्रयः पक्षाः परः कुतः ॥

यदि बाधको बाध्य (C. ५३b) प्रत्ययाभावं करोति तदालम्बस्य वा । तदा तज्जातमजातं वा ।

अजातस्य कथन्तेन तस्याभावो विधीयतां ।

न जातु खरशृङ्गास्य ध्वंसः केनचिदाहितः ॥

जातस्यापि न भावस्य तथाभावो विधीयते ।

तदस्तिहेतोः तन्नास्ति बाधकादिति साहसम् ।

यथ [?]दि] जातोसौ भावः केन तस्याभावः क्रियते । दैवरक्ताः किंशुकाः
क एनानधुना रञ्जयति ।

अथ जातः कारणात्तथा सति यथा जातः तथास्ति कथं विनाशवेशः । तथा
सति तदेव नष्टं तदेव सदिति महदसमञ्जसं । अथ यथा न जातस्तथा विनाश्यते ।
तथा सति ।

अन्यरूपेण जातस्य यद्यन्येन विनाश्यता ।

नीलादेरन्यपीतादिरूपेणास्तु विनाश्यता ॥

न च तस्य तद्रूपमिति त एव दैवरक्ताः । तेन च

स्वरूपेणासौ पश्चाद्वि (वि)नाश्यतेऽथ सर्व्वदा ।

यदि पश्चाद्विनाश्येत पूर्व्वं तद्रूपता भवेत् ।

तेन रूपेण जातस्य कथं पश्चाद्वि^४नाशनं ।

तदैव तेन रूपेण जातं पश्चाद्विनाश्यते ।

पश्चात्तद्रूपनास्तित्वे दैवरक्तः स किंशुकः ।

पूर्व्वमेवास्यानाश(श्च) कारणादेव तत्तथा ।

नाशकेन परं कार्य्यं किमस्येति निरूप्यताम् ।

एतदालम्बनविनाशोपि समानं । तथा हि ।

यथा स जातस्तेनास्य रूपेण न विनाशनं ।

यथा न जातस्तेनापि न रूपेण विनाशनं ।

व्यर्थकत्वादशक्यत्वात्प्रमाणेनाप्रतीतितः ।

अस्यार्थस्य कथन्न स्यात्कल्पना^५पि सचेतसाम् ॥

अथालम्बनाभावं ज्ञापयति बाधकः ।

तदप्यसत् (c. ५4a) ।*

यदा न दृश्यते भावोऽदर्शनन्तस्य बाधकं ।

तदा भावाप्रसिद्धौ च नाभावः सविशेषणः ।

विशेषणाप्रसिद्धौ च बोधशक्तिः कथम्भव[?]वेत् ।

विशेषणमथान्यः (स्यात्) सिद्धमत्रानुवादवत् ।

भावरूपं हि तत्तत्र नाभावस्य विशेषणम् ।

तदेवान्यत्र नास्तीति यद्येवं प्रतिपाद्यते ।

*गङ्ग-छे दृष्टो-दे मथोङ्-न्युर-व । दे-छे मेद्-पर् तौग्स म-यिन् ॥

(यदा स दृश्यते भावो नाभाव प्रत्ययस्तदा ।) -इत्यधिकः पाठो भोटभाषांतरे ।

तथैव प्रतिपन्नस्य निषेधोऽस्य किमर्थकः ।
 अन्यथा प्रतिपन्नस्य तथापि न निषेधनं ।
 प्रागुक्तमेतदेवेति न पुनः पुनरुच्यते ।
 न दृश्यते यदा भावः तदा न स्यान्निषेधनं ।
 स्मृत्याव्याकृत्य तत्रास्य क्रियते चेन्निषेधनं ।
 स्मृत्यानु रूपग्रहणे न कथञ्चिन्निषेधनं ।
 स्मृत्या स्वरूपग्रहणे नाभावस्य विशेषणम् ।
 अथ स्मृतो विकल्पे वा यदेव प्रतिभासते ।
 तत्तावन्मात्रमेवास्ति बाह्यरूपं न विद्यते ।

एवं तर्हि

लोकप्रतीतावन्यत्र यद्बाह्यमिति भासते ।
 तत्तावन्मात्रमेवास्ति ^७ न तु तत्तत्त्वमीक्ष्यते ।
 प्रतीतिमात्रमालम्बो न तु तद्बाह्यमीक्ष्यते ।
 स्वप्नादिप्रत्ययेभ्योऽस्य विशेषग्रहणमर्हि ।
 प्रतीतिमात्रकादस्य वासना च न निर्मितान् (१)
 न विशेषपरिच्छेद इत्यनालम्बना मतिः ।

कथन्तर्हि बाध्यबाधकभावप्रतीतिः ।

प्रतीयमानस्यैकत्वं भाविनारोप्य तत्र च ।
 बाधकप्रत्ययापाते तन्मध्ये बाधकस्थितिः ।
 बाधको यदि नायं स्यादेवमेव भवेदयम् ।
 अविच्छिन्न(c. 54b)स्तत्तच्छेदकारणम्बाधको मतः ।

तथा हि^८ कालान्तरस्थायिता सकलस्य भावस्य । तत्कालमध्य एव यदा-
 ऽपरस्वरूपनिरूपणापरः प्रत्ययो भवति । तदा तेन विच्छिन्नं पूर्वकमालम्बनं
 प्रत्ययो बाध्यवसायविषयः । तेन स बाधको व्यवस्थाप्यते । तथा हि य(त्)
 स्वयं न स्यात्तदाऽविच्छिन्नमेव पूर्वकविज्ञानालम्बनं भवेदन्यकालवत् । ततो
 ऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां बाधकेन विच्छिन्नमिति गम्यते । एवं विनाशविनाशकभाव
 आलम्ब्यभा(म्ब्या)लम्बनभावश्च ।^९ तथा हि ।

परोक्षे भाविनामर्थे विनिश्चित्य घटादिके ।
 तदाकारोदयञ्ज्ञानन्तदालम्बनतास्थितिः ।

तथा

स्वच्छं स्फटिकवज्ज्ञानं यो यस्तत्रापचीयते ।
 तं तमाकारमासाद्य तच्चकास्ति तथा तथा ।

५(अ) परोक्षस्तावदस्तीति (कु) तद्विचारागमादनुमानतो वावसितः स्वच्छञ्च विज्ञानं । यदि न स्यादयमर्थः परिप्लवेनैव केवलं किमस्ति किमत्र नास्तीति । परिदृष्टे चार्थात्मनि प्लवमान इव तीरमासाद्य स्थिरीभ¹⁰वति तेन तदालम्बनमिति व्यवस्थाप्यते । तथा हि ।

चिन्ताव्यापृतचेतस्कः प्लवमानेन चेतसा ।

इदं तदा दृष्टमिति पूर्व्वदृष्टे स्थिरीभवेत् ।

दृष्टश्रुतविस्मृतं हि विकल्पयन् किं किं दृष्टं तत्र प्रपञ्चकथायां श्रुतमेति पर्यन्वेषणपरो यदा यथाश्रुतादिकमभिमुखीकरोति तदाभिमुखीकृते स्थिरत्वेन तत्र प्लवमानतापरित्यागनिमित्तमालम्बनतया (c. ५५a) व्यवस्थापयतीति लोकव्यवहारः ।

तत्त्वमेव किमेवं चेत्¹¹ न भवत्यस्य वस्तुनः ।

न प्रत्यक्षानुमानाभ्यामप्रतीतेरवस्तुता ।

न तावत्परोक्षस्य सत्ता प्रत्यक्षेण प्रतीयते । तदभावादनुमानमपि नेति क्रमः । सति परोक्षप्रतीतौ सद्भावे तदालम्बनता प्रत्यक्षस्य सिध्येत् । नालम्बनतायाञ्च प्रत्यक्षस्य वस्तुसम्बद्धं सिध्यति । ततोऽनुमानं तत्प्रतिबद्धवस्तुलिङ्गोदयाद्वस्तु गमयति ततोऽनुमानप्रसिद्धवस्तुविषयत्वात्सालम्बनं प्रत्यक्षं ततो वस्तुसम्ब¹²-न्धोऽनुमानस्य । ततो वस्तुगतिरिति चक्रकमव्यवस्थापि भवेदिति न वस्तुप्रति-पत्तिसम्भवः ॥

एवमप्रतिपक्षे हि वस्तुन्युपगमः परं ।

प्रमाणरूपाविज्ञानात्पूर्व्वसम्बन्धि वस्तु (?) सम्भवात् ।

तत्प्रतीत्यनुसारेण विशेषणविशेष्यता ।

मया प्राक् प्रत्यपादीदं तद्रूपामर्थवर्णनात् ।

त्वया वा पुनरामशो(?) कथमसत्त्वस्य वेदनं ।

एवं निरूपणायाञ्चेत् स तथा नास्ति तत्त्वतः ।

नास्त्येव तत्र को दोषो यतः पर्यन्युज्यते ॥

बाध्यबाधकभावश्चेत् प्रतीत्योः परपूर्व्वयोः ।

स्वप्रतीतौ कस्य दोषो येन पर्यन्युज्यते (।)

आत्मानमेव किं कश्चिदनुयुञ्जन् प्रवेद्यते ॥

भ्रान्तिरेव क्रमस्तस्मान्नात्मीयमात्वयोगभाक् ।

भ्रान्तित्वे वासिते (c. ५५b) त्वत्र कारणान्वेषणेन किं ॥

परोपि प्रतिपाद्यते यदैव स्वपरिस्फुटं ।

तदा सोपि नवक्त्येव कुतो मे भ्रान्तिरीदृशी ।

यदा हि भ्रान्तिसम्भवे स्वयं परामर्शवतः पुनः¹⁴रसौ निवर्त्तते नेदं रजत-
मिति तदा किमात्मनः पर्यनुयोगं कश्चित्करोति (—) कथमहमप्रतिपक्षे रजते
तद्विशेषणमभावं प्रतिपाद्ये विशेषणे चाप्रसिद्धे कथन्तद्विशेषणे चाप्रसिद्धे कथ-
न्तद्विशेषणं परोक्षं जानीयां। येन मम पक्षदोषो न भवेत्। परप्रतिपादनेष्वेव-
मेव ॥

ननु तत्र सत्यरजतदर्शने सम्भवति भ्रान्तिरिह पुनर्न किञ्चिद् दृष्टमिति
कुतो भ्रान्तिः¹⁵ एतदुत्तरत्र प्रतिपादयिष्यामः। अपि च। भ्रान्तिश्चेत्परमार्थेन
कथञ्चिदवगता किमिदानीं भ्रान्तिकारणान्वेषणप्रयासेन। यदि कारणं नास्ति
भ्रान्तिरेव न भवेत्।

नैतदस्ति।

कारणे सति न भ्रान्तिः परमार्थेऽपि कारणम्।

सकारणत्वाद् भ्रान्तिश्चेत्तदापीष्टं विहन्यते ॥

न कारणमस्तीत्येव भ्रान्तिः। अन्यथा सर्व्वा भवेद् भवतो भ्रान्तिः। अभा-
न्तावपि पर्यनुयोगेन भवितव्य¹⁶मेव कुत इव भ्रान्तिः। तथाप्रतीतेरिति चेत्।
भ्रान्तावपि * [न (c. 32a6, 7) मानमेतत्। अभ्रान्तिपूर्व्विका भ्रान्तिश्चेत्। यदि 9a
कथञ्चिदभ्रान्तिर्नाम नास्त्येव कारणाभावात्किञ्च भ्रान्त्या भवितव्यम्। भवतु कथं
प्रत्येतव्या। अभ्रान्तिविपर्ययेन (ण) हि भ्रान्तिरिति व्यवस्थाप्यते। समानमितरत्रापि
भ्रान्तिविपर्ययेणाप्यभ्रान्तिरिति। (c. 33b) अथ विधिरूपेण भ्रान्तिर्न तु
भ्रान्तिविपर्ययेण ॥ भ्रान्तिस्तु बाधके सति। ततो विपर्ययादेवाभ्रान्तिरिति।

तदप्यसत्।

विधि रू¹ पेण यद् दृष्टं तदेव हि तथेयते (।)

न बाह्यविधिरस्तीति भ्रान्तिस्तत्रेति निश्चयः ॥

अथ यत्र कारणं सा भ्रान्तिरिति नोच्यते। या भ्रान्तिः सा कारणम्भिवना
न भवतीति। एवन्तर्हि सविशेषणो हेतुः।

भ्रान्तिकारणसद्भावाद् भ्रान्तिर्भवति नान्यथा।

ज्ञाते च भ्रान्तरूपत्वे तत्कारणविनिश्चयः।

सविशेषणे हि हेतौ भ्रान्तिः प्रथमं ज्ञातव्या। पुनः सापि भ्रान्तिः कारणा-
दिति अनवस्था। तस्माद्येन रूपेण सा भ्रान्तिस्तद्रूपविज्ञानादेव व्यवस्था¹⁷कारणं
भवतु सा बाहूत्। स्वरूपेण हि भावो भवति न कारणरूपेण। तत्स्वरूपं कुत इति

* इतोऽग्रे बन्धनीस्थः पाठः (c. 33 a6-34 a3) पृष्ठयोः स्थापितः प्रमादेन।

चेत् । किमनेन । इयमपि भ्रान्तिस्वरूपप्रतिपत्तिभ्रान्तिर्न भवतीति कुतः । यथेयं प्रतिपन्ना तथा यदीयमपि भवतु को दोषः । पूर्व्विका न भ्रान्तिरिति चेत् । तदप्यसत् ।

रजतप्रतिपत्तिः स्यात् शुक्तिकाप्रत्ययक्षये ।

शुक्तिकाप्रत्ययस्यापि यद्यन्यः क्षयकारकः ॥

ततः किं सत्यता तस्य प्रत्ययस्य भवेत्पुनः ।

रजतग्राहिणः किम्वा^३ द्वयं नास्तीति नेक्ष्यते ।

अथापि (c. 34a1-3) सत्यता क्वापि प्रतीता यदि तद्भवेत् ।

तत्रावष्टम्भसद्भावादितरत्र विपर्ययः ॥

बाधकप्रत्यये हि स्यादितरत्र विपर्ययः ।

बाधको यदि नास्त्येव तद्विपर्ययप्रत्यये ॥

विपर्ययस्यासद्भावं कस्तदा प्रतिपादयेत् ।

अत्रोच्यते ।

यदि विपर्ययवित्तिरथान्यथा कथमिवाभवनस्य विनिश्चयः ।

अनुपलब्धिः कृतोऽथ विनिश्चयः किमपरेण विनिश्चयकारिणा ।

विपर्ययोपलब्धिश्चेत्तस्यासिद्धिर्निरुच्यते ।

स्वसम्बन्धमात्रमेवास्तु बाह्यस्यासम्बन्धः ततः ।]

तस्मादनुपलब्धिरेव बाधकं प्रमाणं नापरमिति न्यायः । सा चान्नाप्यस्तीति ।
कथं सालम्बनम्बिज्ञानमिति । ततोऽवेद्यवेदकान्नाबुद्धिः ॥

यत्पुनरुक्तं मत्वर्थनिरासः साध्यत इति तदप्यत्यन्तमयुक्तं ।

(c. 56a) मत्वर्थाभाव एवात्र साध्यते परमार्थतः ।

निरालम्बन (त्व) साध्यमन्यथा न भवेत्तदा ।

निरालम्बनं विज्ञानमिति । आलम्बनत्वस्याभावः^४ साधयितुं प्रस्तुतो येन कथन्तस्य स एव साध्य इत्युपरि निक्षिप्यते । इच्छया हि विषयीकृतः पक्षः स कथमन्यथा क्रियेत । यो यः साधयितुमिष्टः स एव पक्षः । अथ स तथाभूतः साधयितुमशक्यः । तथा सति हेतुदोष एवासौ न पक्षदोषः । अभाववत्त्वेन साधने मत्वर्थ एव ।

ननु पारमार्थिकमत्वर्थसाध्यतायां प्रमाणमस्ति । कल्पितस्य धर्मधर्मभावस्याश्रयणात् । अन्यव्यावृत्तिद्वारेण स्वभावभूत^५ एव धर्मो व्यतिरेकेण व्यवस्थाप्योऽर्थवत्तया कल्प्यते तत्र यद्यपि नामायं संवृत्या व्यवहारः तथापि न तावता क्षतिः ।

ग ज नि मी ल ने न तावदयं व्यवहारः प्रवर्त्यतां । पुनरयमपि निरूप्यमाणो विशी-
यते एव ।

ननु केयं सम्बृतिः । यदि वस्तु तदेव वक्तव्यम् । किन्तु नामान्तरेण ।
अथ नास्ति किञ्चित्तदा सम्बृतिरिति किञ्चान्तरेण ।

सत्याभासः परन्तत्र न तत्त्वं परमार्थतः ।

विचार्यमाणं शून्यत्वे सम्बृतिः सेति गीयते ॥

तत्त्वसम्बन्धनात्सम्बृतिः । प्रतिभासमानं हि रूपमसदिति न तावता युक्तं ।
विचार्यमाणतायां पुनरसत्वादभावनिश्चयः । ततः परमार्थपेक्षया संबृतिरुच्यते ।
संबृत्यास्तीति (c. 56b) भ्रान्तजनापेक्षयास्तीति । न च भ्रान्तस्य बाधकोदय इति
सत्यतयाऽभिमानात्संबृतिसत्यन्तदुच्यते । तत इदमपि वक्तुमेव ।

अभावे भ्रान्तता केयं भावश्चेद् भ्रान्तता कथम् ।

अतत्त्वभासो^१ भ्रान्तिश्चेदतत्त्वे सम्बृतिर्न किम् ॥

अतत्त्वे सत्यता नो चेत्सत्याभासो भवेन्न किं ।

ततः संबृतिसत्यत्वं सत्याभासत्वमित्यपि ॥

वञ्चनोक्तिः कथन्तस्यान्तालावकासवादिवात् ॥

यस्य सत्यावभासित्वमसत्येऽप्यसमञ्जसं ।

तस्यावभासित्वकथने (भवेत्) कैव वञ्चना ।

तस्मात्पराशयाज्ञाने स्वात्मोत्कर्षाभिधित्तया ।

प्रलापः केवलन्तस्मादन्या नास्त्येववञ्चना ॥

तदास्तान्तावदेतत् । अन्यदुच्यते । यदत्रैव प^{१०}रेणोक्तं ।

पर्युदासे निषेधे वा व्यतिरिक्तस्य वस्तुनः ।

प्रमेयत्वाद्यभेदेन जगतः सिद्धसाधनम् ।*

प्रमेयत्वेन व्यतिरिक्ततैव नास्ति सम्बेदनात्सर्व्वस्य जगतः । व्यतिरिक्त-
स्यालम्बनस्याभावात् । सिद्धमेव साधनं ॥

यदि चात्यन्तभिन्नेन निरालम्बनतोच्यते ।

कथञ्चिच्चेत् विरुध्येत प्राक्पक्षः कल्पितेन ते ।*

वस्त्वाद्याकारभेदेन धीर्निरालम्बनेष्यते ॥

ग्राहकाच्चेदभिन्नत्वं शक्तिभेदो विरु^{१०}ध्यते ।

निरालम्बनबुद्धेश्च यद्युत्पत्तिः प्रसाध्यते ।

दृष्टत्वात्सेष्यतेऽस्माभिर्बाह्यग्राह्यविवर्जिता ।

सम्यक्त्वं पुनरेतस्यास्त्वं नेच्छसि कथञ्चन ।
 आत्माशोऽवसिता ह्येषा मृगतृष्णाम्बुबुद्धिवत् ।
 चैत्यादिप्रत्ययानाञ्च निरालम्बनता यदि ।
 धर्मभूता न गृह्येत साधनोत्थितया धिया ।
 ततो विषयनानात्वात्प्रतियोग्यनिराकृतेः ।
 रूपात्तत्राल (म्ब) नप्राप्तिः सती (C. 57a) केन निवार्यते ।
 यदि प्रत्ययशब्दोपि प्रत्ययत्वेन गृह्यते ।
 सम्बित्पालम्बनत्वञ्च वार्यते सिद्धसाधनम् ।
 बुद्ध्युत्पादनशक्तिश्चेद्द्वार्या साध्यस्य सिध्यति ।
 साधनस्य प्रयोगे हि बोधकत्वाद्विना न ते ।
 न चाभिधास्त्यसम्बद्धादृते भेदाच्च नास्त्यसौ ।
 न चासौ तद्गतम्भेदं बोधयन्त्या धिया विना ।
 प्राश्निकैर्नगृहीते च वाक्ये सावयवे पृथक् ।
 पक्षे हेतौ सदृष्टान्ते वादिनि प्रतिवादिनि ।
 साधनस्य प्रयोगः स्यात्तदुत्पत्त्येष्यते यदि ।
 पूर्व्याभ्युपगमेनैव प्रतिज्ञां वाध्यते ¹² तदा ।*

इति सकलं यत्किञ्चिदेतत् ॥ यतः (—)

विज्ञानाद्व्यतिरिक्तेन निरालम्बनमुच्यते ।

न च नीलादिको बोधात्तद्वर्मापि ततोऽपृथक् ।

यद्यपि ज्ञेयवादिनाऽस्य धर्मेण तद्वर्त्मत्वमभे (?) स्तथापि ज्ञानत्वस्याभावा-
 द्व्यतिरिक्त एवासौ । नहि मनुष्यत्वयोगेपि ब्राह्मणादव्यतिरिक्तो भवति चण्डालः ।
 ततो विज्ञानमप्यत्र व्यतिरेकिणालम्बनेन न सालम्बनमिति ज्ञानत्वरहितेनेति
 प्रकरणाद् गतिः ।¹³ प्रमेयत्वञ्च यद्यव्यतिरिक्तं प्रमेयात्ततो विज्ञानादस्य भेद 9b
 इति कुतः सिद्धसाधनं ।

प्रमेयत्वादभेदश्चेत् सम्बेदनतदन्ययोः ।

सम्बेदनात्तदन्यत्वं नास्त्येव ज्ञानमेव तत् ।

अत्यन्तभिन्नापेक्षायामनालम्बनसाधने ।

सिद्धसाधनता कस्मादबोधत्वेऽतिभिन्नता ॥

यदि केनचिदप्याकारेण भेदः सर्व्वदा भेद एव भिन्नाभिन्नस्य (C. 57b)

द्रष्टुमशक्यत्वात्ततो भिन्नस्यात्यन्तं भेद एव तदालम्बनत्वे स्वांगालम्बनत्वमेव¹

* श्लोकवार्तिके पृ० २३२-३४ क्वचित्पाठभेदोपि ।

केवलन्ततः कथं सिद्धसाधनता । ज्ञानाकारतया चाभेदे ग्राह्यस्य भवत्ववान्तरभेदः,
तथापि तद्व्यतिरिक्तालम्बनमेव ।

बोधरूपस्य सद्भावे द्वयोः सालम्बनं कथं ।
द्वयोरपि न बोधत्वे तदस्ति सुखदुःखयोः ॥
ग्राह्यग्राहकभेदश्चेत् कथम्बोधादभिनयोः ।
सितनीलादिभेदश्च न कस्याभेदनास्तित्ता ॥
सुखदुःखादिभेदोऽयं यथा बोधात्मनोरपि ।
सितनीलादिभेदोऽपि न न ग्राह्येतरात्मवित् ।
यथा^१ सुखदुःखयोः तत्त्वभेदो बोधत्त्वादभेदेऽपि तथा सितसातात्मतयापि भेदो
को विरोधः । ग्राह्यग्राहकाकारात्मता तु न प्रतिभात्येव । नहि सितसातादि-
व्यतिरेकेण ग्राहकादिता प्रतिभासमानोपलभ्यते ॥

तस्माद् ग्राहकादिव्यपदेशो दुरात्मभिः स्वमनीषिकाविप्रणष्टैरुपाक्षिप्तः ।
निरालम्बनबुद्धेश्च यद्युत्पत्तिः प्रसाध्यते ।
स एव पक्षः प्राक्पक्षात्कथम्भेदेन दर्शितः ।
सर्वा बुद्धिर्निरालम्बा^३ सर्वोत्पत्तिमती तथा ।
नानयोः साधने भेदः कथन्धर्मो न साध्यते ।
धर्मभूतैव साध्येयं साधनोत्थितया धिया ।
बुद्धौ सालम्बनत्वं स्यान्निरालम्बतया क्षतम् ।
यदाहि यदा निरालम्बना सर्वा बुद्धिरुदयवती साध्यते । तदार्थतो निराल-
म्बनतैव धर्मभूता साध्यते । (c. 58a) तथा सति सालम्बनता भ्रान्तिवशाद-
भ्युपगम्यमाना निराक्रियत एव । कथं साधनोपन्यासो व्यर्थः । प्रत्ययशब्दे तु
प्रत्ययशब्दो न वर्तत एव प्रकरणादितिप्रतिपादितं । ततः सिद्धसाधनता कथ-
मसम्बेदनात्मत्वाच्छब्दयेति । बुद्ध्युत्पादनशक्ति निषेधस्तु नाभिप्रेत एव । येन
साधनव्यर्थता भवेत् । नहि बुद्धिरेव नोत्पत्तिमती । निरालम्बनवादस्यायमर्थः ।
ननु यदि बुद्धिरुदयवत्यपि निरालम्बना कन्तयोत्पन्नयापि । अथ साल-
म्बना तदा तयैवानैकान्तिकत्वं (।)

तदप्यसत् ।

अन्यापोहस्य साध्यत्वात् व्यावृत्तिः परवञ्चिते ।

क्रियते साधनेनेति व्यर्थकं साधनं कथम् ।^५

निरालम्बना सकला बुद्धिरिति प्रमाणेन केनचित्प्रतिपत्तव्य एषोऽर्थः ।
कथमन्यथा साधनोपन्यासः । ततश्च साधनानिरालम्बनबुद्धेरपि निरालम्बन-

तैव साध्यते । तस्या निरालम्बनत्वे कथं निरालम्बनत्वसिद्धिः । नानुमानस्य सम्वादेन प्रामाण्यात् न सालम्बनत्वेन । सालम्बनता नास्तीति कथं सम्वादः । आलम्बनस्यानुपलब्धेः । नास्तीति बुद्धेः कथं सम्वादो यदि दृश्यानुपलब्ध्या पश्चात्तदासौ पदार्थो नोपलभ्यते ॥ एवञ्चेदनालम्बनापि बुद्धिस्तत्त्वनिश्चय-निबन्धनम् । ततो न्यापोहबोधक एव साधनप्रयोगो नाबोधकः । (c. 58b) ततो न्यापोहेपि शब्दार्थे सम्बन्धोस्त्येव पदार्थानां । भेदोपि काल्पनिकः । पश्चाच्च सावयवः संवृत्त्या भवत्येव भेदग्रहणविषयः । वादिप्रतिवादिनोर्भेदग्रहणं किं प्रथममेव विशीर्यते । तदपि च पश्चात्स्वप्नवदेव निरालम्बनतया च निर्वृत्ते कार्ये किमिदानीमसिद्धतादिचोदना करिष्यति । अपि च । प्रतिपादितमेव तत्पुरस्तादिति किमनेन चोदितेन ।

स्त्रीशूद्रविस्मापनमेव दुष्टैस्तत्त्वानभिज्ञैर्गदितस्वराकैर् (:))

न तत्त्वबोधस्य पुनः पुरस्तादयुक्तियोगि प्रलयं प्रयाति ॥

तस्मादभ्युपगम्यापि भेदप्रपञ्चपक्षादिकं गजनिमीलनेन पुनः परामर्शं प्रक्रमेण तदभावसाधनेन दोषः ।

नन्वहं स्वप्रतिभासमेव केवलं प्रतिपद्ये । इति प्रतिपादयन्परप्रतिपत्ता बाध्यते परेण^९ तदा प्रतीयत एव । ततः कथं स्वांगालम्बना सिध्यति बुद्धिः ।

तदसत् । परेण प्रतीयते इति नात्र प्रमाणमिति प्रतिपादितं । प्राश्निनामपि स्वांगमात्रकादपरत्र नास्ति प्रतीतिः । इति निरालम्बनवचनादस्यैव प्रतीतिस्ततः कुतः प्रमाणादेषा तव प्रतीतिर्भेदग्रहणमन्तरेण प्राश्निना नां न साधनवृत्तिरिति । अथ ये भेदप्रतीतिमन्तो न भवन्ति ते न प्राश्निका इति ॥

तदसत् ।

ये तत्त्वं प्रतीयन्त्यत्र तेषां प्राश्निकता^{१०} न चेत् ।

अतत्त्ववेदिनां नैव प्राश्निकत्वेधिकारिता ॥

अथैकपक्षपातेन प्राश्निकत्वं न विद्यते ।

पक्षपातविनिर्मुक्तः कुत एव भविष्यति ॥

परस्परविरुद्धं हि द्वयम्बोद्धुमसांप्रतम् ।

एकैकबोधादेकत्र पक्षपातस्य सम्भवः ॥

(c. 59a) ततः प्राश्निकयोरेव परस्परविरुद्धयोः ।

विवादे प्राश्निकैरत्यैर्भाव्यमित्यनवस्थितिः ॥

वादिनः प्राश्निकत्वेद्वेदितरेतरसंश्रयः ।

तयोरपि यतो नूनं^{१०} पक्षपातः स्वपक्षिणि ॥

तस्मात्प्रमाणपातत्वे नियताभ्युपगम्यता ।

यत्तु प्रागभ्युपगतं तद्विरोधि तदस्य ते ।

प्राश्निकानां यदा पक्षवादिप्रतिवादिषु भेदबुद्धिः ।

तथापि यद्यसौ वादिवचनाद्विपर्येति प्रमाणबलायात्तान्न तत्र तैर्विरोद्धव्यम् ।

स्वबुद्ध्या निरूपयतां तेषां यदि तत्परिशुद्धं भवति कस्तत्रानभ्युपगमे हेतुः । ततः
पूर्वभ्युपगमेन यथा कथञ्चिदस्य वाचा ।

नन्वेनेन प्रमाणब^{११}लेनापि पूर्वस्येति किमिदमनलसमप्युच्चैरुच्यते ॥

यत्र सत्याभिमानोस्ति सा निरालम्बना मतिः ।

इति पक्षे विरोधः किन्तत्सत्यत्वमनिच्छतः ।

अथापि स्यात् ।

“धर्मा*धर्मादिवोधे च नासिद्धे परमार्थतः ।

शिष्यात्मनोश्च धर्मादिरूपदेशोऽवकल्पते ।

तदनुष्ठानतो बुद्धैरिष्टो भेदः स्फुटञ्च तैः ।

सूत्रान्तरेभ्युपेतत्वाद् भवेदागमबाधनम् ।

सर्वलोकप्रसिध्या च भवेत्पक्ष^{१२}स्य बाधनम् ।

कृत्स्नसाधन^{१३} बुद्धिश्च यदि मिथ्येष्ट्यते ततः ।

सर्वाभावो यथेष्टम्वा न्यूनता† द्यभिधीयते ।

तेषां सालम्बनत्वे वा तैरनेकान्तिको भवेत् ॥

तदन्यस्य प्रतिज्ञा चेत् तदन्यप्रत्ययो मृषा ।

(c. 59b) पक्षा^{१४}नन्तगमना‡तस्य पक्षादिता नहि ।

तन्मिथ्यात्वप्रसङ्गेन सर्वं पूर्वं न सिध्यति ।

साध्य^{१५}साधनविज्ञानभेदो नहि तदा भवेत् ।

यावद्यावत्प्रतिज्ञैव^{१६}न्तदनस्येतिभास्य[?प्य]ते ।

तावत्तावत्परेषां स्यान्मिथ्यात्वा^{१७}द्वाद्यबाधनम् ॥

* श्लोकवार्तिके पृ. २३४— ।

† ibid मुद्रिते ग्रंथे—न्यूनत्वम् ।

‡ ibid मुद्रिते ग्रंथे—नन्तगमना ।

^{११} श्लोकवार्तिके पक्षबाधोत्रते ध्रुवमिति पाठः ।

^{१२} श्लोकवार्तिके पक्षाद्येत्ययमर्थोनास्ति ।

^{१३} श्लोकवार्तिके स्तम्भादि साधनज्ञानेति पाठः ।

^{१४} श्लोकवार्तिके यावद्यावत्प्रतिज्ञैव नदन्यस्य प्रतीयते इति पाठः ।

^{१५} श्लोकवार्तिके दन्य बाधनमिति पाठः ।

विरुद्धाव्यभि¹⁴चारित्वं बाधो नाप्यनुमानतः ।
 इत्थं सर्वेषु पक्षेषु वक्तव्यं प्रतिसाधनं ।
 बाह्यार्थालम्बना बुद्धिरिति सम्यक्त्वधीरियम् ।
 बाधकापेतबुद्धित्वाद्यथा स्वप्नादिबाधधीः ।
 सापि मिथ्येति चेद्ब्रूयात्स्वप्नादीनामबाधने ।
 न स्यात्साधर्म्यदृष्टान्तो भवतः साधनेधुना ॥
 विज्ञानास्तित्वभिन्नत्वक्षणिकत्वादिधीस्तथा ।
 सत्या¹ चेदभ्युपेयेत तदानैकान्तिको भवेत् ॥
 तन्मिथ्याप्रतिपत्तौ वा पक्षबाधः प्रसज्यते ।
 तथा¹⁵ च बद्धमुक्तादिव्यवस्था न प्रकल्पते ।
 ततश्च मोक्षयत्नस्य वैफल्यं वः प्रसज्यते ॥”†
 तदेतदसत् । यतः ।

IOa

अथत्वं [? तत्त्वं] यद्यभिप्रेत्य संसारिप्रत्ययः स्थितः ।

धर्माधर्मादिचिन्तेयन्तदेतन्न समञ्जसम् ॥

अतत्त्वेपीष्टतादित्वं बालक्रीडावदिष्यते ।

तत इष्टप्रसिध्यर्थं धर्मो नैवोपदिश्यते ॥

इष्टसाधनस्य धर्मत्वमिति भेदमसौ संसारी निश्चिनोत्येव तस्य भेदवासना-
 नपगमात् । यदा च तस्य मुक्तता तदा न केनचिदपि तस्य प्रयोजनम् । नहि बाल-
 क्रीडाविषयेष्टसिध्यर्थं परमार्थवित्प्रवर्तते (i) यतः ।

प्रवर्तते जनः सर्वस्तत्र यत्रास्ति तत्त्ववाः [? धीः] ।

रागाच्छोभन (c. 60a) बुद्ध्या किं विरूपायां न वर्तनं ।

तस्मादतत्त्वेपि नृणां तत्त्वबुद्ध्या प्रवर्तनं ।

तस्य तस्योपदेशः किं नु (?) कृत्वा गजनिमीलनं ।

अनेन तत्रानुष्ठानमविरोधीति साधितम् ।

तदभिप्रायसूत्रान्तकथितैः का विरोधिता ।

अतत्त्ववित्प्रतीत्या च बाधने सिद्धसाधनम् ।

सर्वानालम्बनत्वस्य तं प्रत्यनुपदेशनम् ।

* ibid मुद्रिते ग्रंथे—तस्मात्सा ।

¹ श्लोकवार्तिके सम्यक् चेति पाठः ।

² श्लोकवार्तिकेभ्युपपत्तौ चेति पाठः ।

† श्लोकवार्तिके २३६ पृष्ठ ।

कृत्स्नसाधनबुद्धिश्च तस्यानालम्बनाद्विना ।
 यदा तु बोध्यते तत्त्वं सर्वभावेऽप्यदुष्टता ।
 इष्ट एव तदाऽभावः सर्वस्यालम्बनात्मनः ।
 तत्साधनमनालम्बं ततस्तच्चेन्न सिध्यति ।
 अविसम्बादिता तेन साध्यानालम्बनास्तिता ।
 तस्य साधर्म्यदृष्टत्वात्तेनानेकान्तता कुतः ।
 तदन्यस्य प्रतिज्ञानं सत्येव सूपगम्यते ।
 तदन्यप्रत्ययस्यापि न मिथ्यात्वञ्च नेष्यते ।
 तन्मिथ्यापूर्वको दोषः कथमिष्टाप्रसिद्धितः ।
 तदन्यस्य प्रतिज्ञायामनवस्था न विद्यते ।
 यत्र सत्याभिमानोस्ति तदनालम्बनं मतं (।)
 निरालम्बनतान्यत्वसम्बादेऽपि निरूपिता ।
 प्रतिसाधनमित्थञ्च कथं शक्यनिदर्शनम् ।
 बाधकापेतबुद्धित्वमसिद्धमिति साधितम् ।
 स्वप्नादिबाधधीः सत्यानुपलम्भेन साधिता ।
 तदुत्थितानुमानस्य बाधकत्वादसिद्धता ।
 बाधकापेतबुद्धिश्च हेतोः सालम्बसाधने ।
 क्षणिकत्वादबुद्ध्यायदनैकान्तिकचोदनम् ।
 तदयुक्तं यतो ज्ञानं क्षणिकं बाह्यवर्जितं ।
 (c. 60b) विज्ञानरूपक्षणिकत्वसिध्या साल(म्ब)नासौ क्षणिकत्वबुद्धिः ।⁴
 ततोऽनिरालम्बनता सबाह्या न सिध्यतीत्यर्थतया हि पक्षः ।

बाह्यालम्बनाः प्रत्यया न भवन्ति स्वप्नबुद्धिवत् । इति विशिष्य पक्षः
 कृतः । क्षणिकत्वादबुद्ध्या नेकान्त इति चेत् । न, क्षणिकत्वं यो गा चार दर्शने
 विज्ञानात्मभूतमेव साध्यं ततो विज्ञानात्मसालम्बनता दृष्टान्तेन तथा भूत सा-
 लम्बनतैव भेदवत् । अथ व्यतिरिक्तमालम्बनं तावत्सिद्धं । न व्यतिरिक्तालम्बना
 क्षणिकत्व बुद्धिः । तथा हि ।

प्रत्यक्षमनुमानम्वा क्षणिकत्वादिवेदनं⁵ (।)

नानुमानं तदन्येन सालम्बनतया स्थितं ।

अविसम्बादिता मात्रान्न सालम्बनता विदाम् ॥

अविसम्बादो हि योनुमानेन स प्रत्ययान्तरेण व्यवहितः । ततः प्रत्ययान्तरं
 तथाभूतमुत्पादयदनुमानं प्रमाणम् । न स्वाकारमात्रग्रहणात् । प्रत्ययान्तरञ्च

प्रत्यक्षमेव । साक्षात्करणे हि वस्तुग्रहणाभिमानः । तच्च साक्षात्करणं ज्ञान-
रूपस्य क्षणिकस्य स्वरूपं सस्वेदनेनैव न तदात्मभूतं तदन्यसस्वेदनेन ग्रहीतुं-
शक्यम् । अथ स एव स्वसस्वेदनपक्षो न सिध्यति प्रतिप्रमाणे सति ।

तद्रूपे वेद्यमाने हि यदान्यन्न प्रवेद्यते ।
तदा स्वरूपसम्बन्धिं को वारयितुमर्हति ।
अवेदनेन वित्तिश्चेत्किं न सर्व्वेण वेदनं ।
तथा न दृष्टमिति चेदन्यथापि किमीक्ष्यते ।
अर्थापत्तेः (c. 61a) क्षयादेवं यथा दृष्टन्तथेष्यतां ।
आत्मानुभविता दृष्टस्तस्य दृष्टिः कुतो मता ।
स्ववेदनेन चेदेतन्नीलादावपि नाधिकम् ।
आत्मनो द्रव्यता नैव साधिष्ठा यदि मीयते ।
नीलादेरपि नीलत्ववृत्तिर्वेदनतो न किम् ।

यथैवात्मनो^१ द्रव्यरूपतान्या सम्बन्ध्या वेद्यते तथा नीलादेरपि किन्नाभ्युप-
गम्यते । नीलस्यापि स्वबोधरूपताऽन्या द्रव्यरूपतान्या भविष्यति । आत्मवत्स्व-
बोधरूपा नीलादयोपि । अथोभयरूपता. बौद्ध स्यादिति (1) सा मी मां स क-
स्याप्यसिद्धेः समानैव । न ह्येकमुभयरूपं नाममात्रकेण शक्यम् ।

एकरूपम्भवेदेकमिति मानं प्रवर्त्तते ।
अनेकरूपमेकञ्चेत्सर्व्वमेकं प्रसज्यते ।
वेद्यवेदकमेकञ्चेन्नीलादि न किमिष्यते ।
आत्मनी^२ले भवेतां हि तदैके वेद्यवेदके ।
भिन्नदेशतया नो चेत् भिन्नरूपतया न किं ।
रूपभेदेन भेदो हि प्रसिद्धः सार्व्वलौकिकः ।
देशभेदेन भेदो हि रूपाभेदे कथं भवेत् ।
तथा च सति देशादिभेदः स्याद्व्यापिभेदकः ।
तस्मात्स्वसस्वेदनमन्तरेण वेदनमेव न सिध्यतीति सकलमनालम्बनमेव वेदनम् ।
बद्धमुक्तादिभेदोपि नैवास्ति परमार्थतः ।
भेदो हि नावभात्येव सर्व्वत्र समदर्शितां ।
भोक्षादि^३यत्नोपि न पारमार्थिकीं स्थितिन्दधानः क्वचिदस्ति लोके ।
वैयर्थ्यचिन्ता यदि तत्र युक्तिभाक् शशस्य शृंगेपि न किम्विधेया ॥

यथा स पारमार्थिको न भवति यत्नस्तथा भेदोपि (c. 61b) बद्धमुक्ता-
दिष्विति समानमेतत् । किञ्च ।

विकल्प्योत्पद्यमाना च बाह्यास्तित्वादिधीर्मृषा ।

बहिरादिविवेकस्तु नाविकल्पकसाधनः ॥

विकल्पयन्नेव बाह्यमान्तरं साधारणमवासनानिमित्तादिकं व्यवस्थापयति ।
अविकल्पकेन तु साक्षात्करण^{१०}रूपेण स्वरूपमेव प्रतीयते, न पररूपमिति पुरः
प्रतिपादितमेतत् तत एतन्निराकृतम् ॥

* विकल्प्योत्पद्यमाना च ज्ञानास्तित्वादिधीर्यदि ।

मृषेष्टा न च दृष्टात्र प्रमाणान्तरतो गतिः ।

प्रमाणाभावतस्तेन ज्ञानास्तित्वादि दुर्लभम्† ।

निर्विकल्पकं किल बहिरर्थरूपमेव । बोधोर्थापत्तिगम्यः । सा चार्थापत्ति-
विकल्परूपा बौद्धस्य च न विकल्पकं प्रमाणमिति ज्ञानाद्यस्तित्वा प्रमाणा-
भावादवशीर्येत (१)

तदसदेतत् ॥^{११} यतः ।

अन्याभावे विकल्पस्य प्रामाण्यं यदि युक्तिमत् ॥

विकल्पस्य प्रमाणत्वन्न युक्तमिति युक्तिमत् ॥

यदा तु न विकल्पस्य न चान्यस्य प्रमाणता ।

तदा विशीर्यमाणेपि सर्वस्मिन्कोपराध्यतु ॥

व्यवहारो न चेदेवं सम्बृत्त्या केन वार्यते ।

नन्वविकल्प एव सम्बृतिः सा चेद्व्यवहारनिमित्तं ततः स एव परमार्थः,
व्यवहाराविसम्वादात् ।

तदप्ययुक्तम् ।

अविभावितरूपस्य प्रतिभासस्य सम्भवे ।

अविसम्वादिताख्यातिवासनासङ्गभाविना ।

कलधौ^{१२}तादिमानेन यदि कामलिनिद्वये ।

परस्पराविसम्वादः का तत्र परमार्थता ।

एतत्तु वक्ष्यामः ।

सर्वञ्चाप्यस्मदादीनां मिथ्याज्ञानं विकल्पनात् ।

(c. 62a) सान्निध्यविप्रकृष्टत्वे सत्वादि न च दुर्लभम् ॥‡

इदं सन्निधानम्भगवतः । ततो देशनाधर्मस्य विपर्ययश्चैतयोः । इदं सदिदमसदिति

* श्लोकवार्तिके ।

† श्लोकवार्तिके सत्वा सत्वे च दुर्लभे इति पाठः ।

‡ श्लोकवार्तिके पृष्ठ २३७ ।

किल दुर्लभमसत्यत्वादेतत्साधकस्यविकल्पात्मनः । तदेतद्वासनाबलनियमादसदपि परमार्थतः सदेव.

बौद्धदर्शन* एकस्मिन्¹³ पक्षपातोपि युज्यते ।
मृषात्वे च (हि) बुद्धीनां बाधो नैवोपलभ्यते ॥
वासनायास्तथा भावाद्बाधके सैव कारणम् ।
भ्रान्तत्वस्य कथम्बित्तिरसति प्रतिवक्तारि ।
प्रतिपादितमेतत्प्राक् न पुनः पुनरुच्यते ।

यदि वासनाबलादेव परवशस्य प्राणिनो भवतः सत्यासत्यावभासौ । तौ च बाधितुमशक्यौ किमिदानीम्बिवादेन बादिबोधनेन वा । यदि तस्य वासना प्रबोधाभिमुखी स्वयमेव (च) प्रतिपत्स्यते । अथ न वच¹⁴नशतादपि ।

तदसत् ।

वासनायाः प्रबोधोयं यथानेनाभवन्मम ।
तथास्यापीति विज्ञाय वचनं वर्त्तयेत्परः ॥

ततो यदुक्तं ।

मृषात्वं यदि बुद्धेश्च बाधः किन्नोपलभ्यते ।
बाधाद्विनापि तच्चेत्स्याद्वयवस्था† न प्रकल्पते ।
प्रतियोगिनि दृष्टे च जाग्रज्ज्ञाने मृषा भवेत् ।
स्वप्नादिबुद्धिरस्माकं तत्र भेदोपि किंकृतः ।
न चान्यः प्रतियोग्यस्ति जाग्रज्ज्ञानस्य शोभनः ।
यद्दर्शनेन मिथ्यात्वं स्तम्भादिप्रत्ययो ब्रजेत्¹⁵ ।
स्वप्नादिप्रतियोगित्वं सर्वलोकप्रसिद्धितः ।

(c. 62b) तदीयधर्मवैधर्म्याद्बाधकप्रत्ययो यथा ।†

तदपि पराकृतम् । यद्यपि वासनाप्रबोध एव सर्वस्य भवन्नवबोधो व्यामोहो वा तथापि परावबोधाय वचनं प्रवर्त्तयितव्यमेव । तथा हि स एव वासनाप्रबोधोऽनेन प्रकारेण मम जात आसीदन्यस्याप्येवमेव भविष्यतीत्यवबोधाय वचनं 10b प्रवृत्तिः । प्रतिनियतवासनाप्रबोधार्थं । तथाभूतवासनाप्र¹⁶बोधार्थितामवधार्य. ततो न व्यर्थता । ततो यदि बुद्धेर्मृषात्वं किन्न बाधोपलब्धिः । तथाभूतवासना-

* श्लोकवार्तिके बौद्ध-दर्शन. एकस्मिन्पक्षपातो न युज्यते इत्युक्तस्य खंडन-मिदम् ।

† श्लोकवार्तिके पृ. २३७—बाधः, स्याद्वयवस्था, प्रत्ययो—इति पाठान्तरेण ।

प्रबोधाभावात् । कथन्तहि मृषास्त्वपरिज्ञानं वासनाप्रतिबद्धत्वज्ञानादेव ।
द्विविधं हि मृषार्थस्त्वमसदर्थत्वं विसम्बादित्वञ्च । विसम्बादित्वं विपरीतवासना-
प्रबोधतोऽविपर्यासवासनाप्रबोधतश्च सम्बादित्वमिति ।

ननु सम्बादश्चेदस्ति कथमसदर्थत्वं । अविसम्बादाकारस्यापि वासनाप्रति-
बद्धत्वात् । न विसम्बादिप्रतिभासे^१प्यर्थान्वयव्यतिरेकानुविधानमस्ति । एतदेवास-
दर्थत्वं (१) ततः स्वप्नादिप्रत्ययसमानत्वादसम्[?सद]र्थता । नहिबाधकप्रत्य-
यात्स्वप्नादिप्रत्ययानामसदर्थता, येन तदभावात् जाग्रत्प्रत्ययसमत्त्वं भवेत् ।

वासनाप्रतिबद्धत्वे कथमेतद्विभज्यते ।

इदं सम्बादि न परं नैकत्रास्ति विदुधता ।

तदसत् ।

वासनाप्रतिबंधेपि यथा नीलादिभेदिता ।

स्वप्नादिध्वंसयोगश्च सम्बादादि तथा न किम् ॥

यत्समानं कथञ्चित्किं सर्वथा^२ तत्समानता ।

(c. 63a) मनुष्यत्वे समानो(ने) *पि ब्राह्मणेतरता कथम् ।

यथार्थप्रतिबद्धत्वे सर्वसम्बादभाङ्ग न वित् ।

तथा विपर्ययेप्येतत्किमकस्मादसम्भवि ॥

वासना प्रतिबद्धोर्थविदां नास्त्येव सर्वथा ।

अर्थप्रतिविवेशो हि सर्वसामेव दृश्यते ॥

तदसत् ।

यथासौ दृश्यतेर्थार्थौ तथैव यदि विद्यते ।

प्राप्तिरस्तु सदार्थानां बाधकः प्रत्ययः कथम् ॥

अलौकिकत्वादुभयात्मयोगात्स्मृतिप्रमोदा(पा)द्विपरीतवित्तेः ।

सबाधकत्वं^३ न तथार्थसत्त्वं ततः स सम्बादतया न योगः ॥

अलौकिकोसावर्थसत्यादप्रत्ययाद्यगोचरत्वात् । अथवा तस्य सत्त्वस्यास-
त्त्वञ्च । ततो दृश्यतेपि बाध्यतेपि । अथवा स्मर्यमाणोऽसमर्थो देशान्तरस्थः
प्रत्यक्षतया प्रतिभाति न तत्रस्थ एव । ततोऽप्राप्तिस्तत्र (१) एवं विपरीतव्याता-
वपि योजनीयम् । तदेतदप्रमाणवृत्तम् ।

नादृष्टपूर्वसर्पस्य रज्वां सर्प्यमतिः क्वचित् ।

पूर्वदृष्ट्यनुसारित्वाच्च हेतुर्वासना कथम् ॥

पूर्वदर्शनमन्तरेण हि न भवति रज्ज्वां सर्प्यबुद्धिः । पूर्वदर्शनादिदम्बेद-
नमत्रार्थो नास्तीति सकललोकनिश्चयः । अन्यथा सकलकार्यकारणभावोच्छेद

एव । प्रतिभासमात्रेणासु[?]क्यग्रहणात् । प्रतिभासमात्रे हि स्वसम्बेदनमेव केवलं हेतुरहितमिति प्रतिपादितं । तस्मात्तन्निश्चयादेव कार्यकारणभावः । नात्र विपरीतादिख्यातियोगप्रतीतिः । (c. 63b) अथापि स्यादेषापि विपरीतादिख्यातिरेव नात्रार्थो वि^५द्यत इति ।

विपरीतादिवित्तिश्चेत्पूर्वविद्धेतुता भवेत् ।
 प्रतीतिरथापि ततस्तथैवेति प्रतीयताम् ।
 अर्थस्य प्राप्तिरन्यत्र ततो नालौकिकादिता ।
 सर्वत्रार्थस्य न प्राप्तिरिति पूर्वं प्रसाधितम् ।
 निश्चयादर्थ इत्येवं नेति चेत्तन्न सङ्गतम् ।
 निश्चयोऽलौकिकाद्येपि बाह्योर्थे इति किन्न सः ।
 अर्थेऽप्यनर्थ इति तु निश्चयस्याप्रवृत्तितः ।
 अनर्थनिश्चयस्यास्य तेनानैकान्तितास्ति न ।
 वासनामूलताज्ञानमर्थता^६ स न बाधनम् ।
 तेन जाग्रद्विद्यो नास्ति प्रतियोगित्वसम्भवः ।
 पूर्वदर्शनतो ज्ञानं तदप्यस्तु तदन्यतः ।
 अनादिवासनासङ्गजनितं सर्ववेदनम् ।
 निरालम्बनवादोद्यमत एव विराजते ।
 अत एवेदमपि निरस्तम् ।

(योगिपत्यक्षम्—)

“योगिनां जायते बुद्धिः बाधिका प्रतियोगिनी ।
 जाग्रत्स्तम्भादिबुद्धीनां ततः स्वप्नादिकल्पना^१ ॥
 प्राप्तानान्तामवस्थाञ्च सर्वप्राणभृतामपि ।
 बाधोयम्भविता तेन सिद्धा सप्रतियोगिता^{२*}”
 अवश्यं हि प्रमाणपरिशुद्धार्यभावनाबलात् योगिनां प्रमाणभूतप्रत्यक्षं ज्ञान-
 मुदेति. विपर्ययबाधकम् । तेन (—)

“इह जन्मनि केषाञ्चिन्न तावदुपलभ्यते ॥
 तामवस्थां^३ गतानान्तु न विद्मः किम्भविष्यती” † (॥)

* श्लोकवार्तिके पृ० २३८ । † ibid तत्रैव ।

^१ श्लोकवार्तिके स्वप्नादि तुत्यतेति पाठः ।

^२ श्लोकवार्तिके योग्यवस्थामिति पाठः ।

(—)ति निरस्तम् । यतो विदितमेव भावनायाः सामर्थ्यम् । ततोऽवश्यमेव स प्रत्ययो भावीति कस्मान्न विद्मः । तत इदमत्यन्तासम्बद्धमेव । यदुच्यते—

“योगिनां चास्मदीयानां त्वदुक्तप्रतियोगिनी ।

(c. 64a) त्वदुक्त^१विपरीता वा बाधबुद्धिर्भविष्यती † (॥)”

(—)ति ॥ यतः ।

अप्रमाणबलायातभावनावलभाविनी ।

येषां ते योगिनो बुद्धिः किञ्च शोकादिविप्लुताः ।

ईदृक्^१त्वे योगिबुद्धीनां दृष्टान्तोस्तीति साधितम् ।

दृष्टान्तो युष्मदीयानां न कश्चिदपिविद्यते ।

तत (:)स्तम्भादिबुद्धीनां भवेत्सप्रतियोगिता ।

बाध्यत्वं वापि बुद्धित्वान्मृगतृष्णादिवुद्धिवत् ।

उक्त

इष्टं सप्रतियोगित्वं मृगतृष्णादिवुद्धिभिः—

तदात्मना च बाध्यत्वं ग्राह्यान्तरतयापि चेत् ॥

जात्युत्तर^१मिदं प्राह नैवं बाधकता स्थितिः ॥

बाधकत्वविवक्षा हि निर्मूलोच्छेदकारिणी ।

यथाकथञ्चिद्वदतस्तदेतज्जाट्यजृम्भितं ।

नहि प्रतियोगित्वमात्रं विवक्षितमपि तु बाधकप्रतियोगित्वं । तेन प्रतियो-
गित्वमात्रं साधनमसम्बद्धत्वं ।

बाध^२कैश्चाप्यनैकान्तस्तदन्यत्वञ्च पूर्ववत् ।

बुद्धादिप्रत्ययान्यत्वसाधकप्रत्ययो मृषा ।

अत्राप्यन्तर[? प्युत्तर]मस्माभिः पूर्वमेव निरूपितं ।

बुद्धादिप्रत्ययः सर्वः स्वाङ्गमात्रावलम्ब^{१०}नः ॥

व्यवहारप्रसिद्धिस्तु यथा तदभिधास्यते ।

मिथ्याधीप्रतियोगित्वं स्वप्नादाविव ते भवेत् ।

इति पूर्वमेव विहितं नोत्तरं पुनरुच्यते ।

तथाहि ।

† श्लोकवार्तिके पृ० २३८ ।

^१ ईदृक्त्वे इत्यादि ग्राह्यन्तर तयापि चेत्यन्तं श्लोकवार्तिको (पृष्ठ २४०
श्लोक ९५—९८) आनुवादेन सह निराकरणपरम् ।

^२ बाधकैश्चापीति, मिथ्याधीप्रतियोगित्वमित्यर्थद्वयं श्लोकवार्तिको (पृ० २४०
श्लो० ९९) क्त अनूमेद खाण्डेतम् ।

मिथ्यात्वे सर्वबुद्धीनां तारतम्यादिभावतः ।

बाध्यबाधकभावोयं वासनातारतम्यतः ।

यथा मिथ्यात्वभावेपि बाह्यभावानुरोधतः ।

बाध्यबाधकभावोयं भवतामविगानतः ।

तत्र (T. 64b) विपरीतादिख्यातित्वादसौ । इहापि वासनाबाधार्थभावाभावाभ्यां¹¹ बाध्यबाधकभाव इति न दोषः ।

ननु बुद्धस्य भगवतो बुद्धिर्योगित्वरागादिकषयनिमित्तवती तस्य च विशेष्य-
बाधनाद्विरुद्धः । तथा हि ।

रागादिकषययोनित्वनिमित्ताधिगतस्तथा ।

यावान्विशेषदृष्टः स्यात्सर्वबाधाद्विरुद्धता ॥*

स्तम्भादिप्रत्ययबाधके बुद्धादिज्ञाने यावन्तो विशेषा रागादिकषयनिमित्तत्वादयस्तेषां बाधनाद्विरुद्धतापि हेतोर्भवेत् । तथा हि मिथ्याधीप्रतियोगित्वं यदैव स्व¹² ज्ञानादिज्ञानानां साधितं । तदा ताथागतमपि ज्ञानं प्रतियोगित्वान्मिथ्या-
प्रसक्तम् । स्वप्नबाधकस्तम्भादिज्ञानवदेव । अत्रोच्यते ।

यदि विशेषविरुद्धतया क्षतिर्ननु न हेतुरिहास्ति तदुत्थितः ।

निखिलहेतुपराक्रमरोधिनी न हि न सा सकलेन विरुद्धता ।

यथा स्वप्नबुद्धिर्मिथ्यास्तम्भादिबुद्धिप्रतियोगिनीति साध्यते । तथा प्रति-
योगिबुद्धिप्रतियोगित्वमपि बुद्धित्वात्स्वप्नबुद्धिवदेव । एवं यथा धूमो¹³ग्निं
साधयति । तथा इहेदानीमग्न्यसम्भवमपि साधयतीति न हेतुरेव कश्चित्साध्य-
साधनः स्यात् (1) किं च । बुद्धित्वात्प्रतियोगित्वमात्रमेव साधयति । न विशेष-
प्रतियोगित्वं (c. 65a) । तथा यथा कृतकत्वमनित्यत्वं साधयति शब्दस्य
तथाकाशगुणत्वविपर्ययमपि साधयतीति प्राप्तं । न चाकाशगुणत्वमपि शास्त्राङ्गी-
करणात्साध्यम् । इष्टः साध्य इति वक्ष्यते । तस्मान्न विशेषविरुद्धता हेतुदूषणम् ।

ननु (—)

महा¹⁴ जनस्य चाबाधादिदानीन्तनबुद्धिवत् ।

वाच्योऽनुमानबाधो वा यदि वा प्रतिसाधनम् ।†

महाजनबाध्यबुद्ध्यभावादिदानीन्तनबाधकबुद्धिवत् स्तम्भादिबुद्धिः सत्या

* श्लोकवार्तिके (पृ० २४०) क्षययोगित्व-निमित्ताधिगति-विशेष इष्टश्चेत्-
सर्वाभावात् इति पाठभेदेन ।

† श्लोकवार्तिके (पृष्ठ २४०) दिदानीं बाध बुद्धि वदिति पाठान्तरेण ।

विवादास्पदीभूतस्तम्भादिबुद्धिरबाध्या. तद्विषयत्वेन महाजनस्य बाधकबुद्धा (ध्य)-
नुत्पादात्स्वप्नादिबाधकबुद्धिवत् ।

तदप्रतिरूपं । तथाहि ।

प्रतिबन्धविनाभूता दृष्टिमात्रप्रसाधनात् ।

इष्टा स्यात्साध्यसिद्धिश्चेत् तदे दं [?वं] युक्तमुत्तरम् ।

न च स्वप्न^१ बाधबुद्धिरबाध्या परमार्थतः । प्रत्यक्षस्यैव बाधकस्य दर्श-
नात्संबृत्त्या त्वबाध्यत्वं स्तम्भादिबुद्धेरपि न काचिन्नः क्षतिः ।

असत्यया तर्हि कथम्बाधः स्वप्नादिवद्विया ।

तारतम्यस्य सद्भावादिति पूर्वन्निवेदितम् ।

किञ्च ।

जाग्रद्बुद्धिर्न सत्यत्वाद्बाधते स्वप्नदर्शनं ।

तत् ज्ञेयानुपलब्धित्वात्तच्चासत्यस्य नास्ति किम् ।

प्रतिपादितमेतन् (—) न बाधको नाम स्वाननसत्यतया बाधकोऽपि तु तदनु-
पलब्धितः (c. 65b) । सा चानुपलब्धि^१रूपता विपर्ययोपलब्धिरूपतयैव ।
सा च स्वांगसम्बेदनत्वेपि न परिहीयते । तथाहि ।

मेयान्तरं स्वरूपं वा लब्धो सौ तद्विर्ययः ।

ततो जाग्रद्विया बाध्या स्वांगेपि स्थितया परा ।

नन्विद्यमपि यदि भ्रान्तिः तदा किमवष्टम्भादसौ बाध्या स्वप्नबुद्धिः ।

तदप्यसत् । (—)

निर्वृत्ते साधनार्थे स्यात्स्वप्नदृष्टिसमानता ।

बाध्यबाधकभावेन तदा किन्नः प्रयोजनं ।

नन्वपरमुच्यते ।

पूर्वसा^१धनदोषाश्च सन्ध्यास्तस्य चाधुना ।

साध्यभेदादबाध्यात्वाद्धेतोर्नोभयसिद्धता ॥*

बोधनं बुध्यति बुध्यते वानेनेति विकल्पाः । तत्र च पूर्ववद्दोषाः साध्याभेदेन
प्रतिज्ञार्थकदेशत्वेनाबाध्यत्वात्प्रत्ययत्वस्य हेतोर्नोभयसिद्धता ॥

ननु प्रत्ययविशेषो धर्मी सामान्यं साधनमिति न प्रतिज्ञार्थकदेशता ।

तदाह ।

सामान्यं प्रत्ययत्वञ्च भिन्नाभिन्नन्न विद्यते ।^३

* श्लोकवार्तिके (पृ० २४१) साध्याभेदाद बाध्यत्वादिति पाठान्तरेण ।

भवतोत्यन्तभिन्नञ्च प्रत्यक्षेपि^१ न किञ्चन ।
 सारूप्या^२द्यनिवृत्तौ च नेत्येतद् गमयिष्यते ।
 तस्मान्न हेतुः सामान्यमस्ति सिद्धं द्वयोरपि ॥*
 न युक्तमेतद्यतः । (—)

सामान्यं प्रत्ययत्वञ्च भिन्नाभिन्नं मतं हि नः ।
 व्यावृत्त्या समभावस्तु तया नेतीति वेद्यते ॥

तत एव परा सर्वगयोगात्प्रत्ययः प्रत्यय इत्यर्थस्य हेतुता पारम्पर्येण वस्तु
 सम्बन्धात् ॥ प्रत्यय (c. 66a) इति कोर्थः^४ सम्बेदनमात्मरूपसम्बन्धिमात्रं ।
 ततोऽसिद्धमेतद् (—)

विशेषयोश्च हेतुत्वं पक्षतत्तुल्यसंस्थयोः ।
 तस्या [? नस्या]दन्वयहीनत्वादतद्धर्मतयापि चे (॥)*
 —विति था (वा,) न च (—)

न चार्थहीना तद्बुद्धिर्हेतुत्वेन भविष्यति ।
 आश्रयासिद्धता चोक्ता विशेष्यस्याप्रसिद्धितः ।
 तथा हेतोर्विरुद्धत्वं दृष्टान्ते साध्यहीनता ।
 विशेषणाप्रसिद्धचर्यविकल्पेनैव बोधिता ।*

सर्वमेतत्प्रागेव^५ परिकृतं । तस्मादसदेतत् । तत एतदनवधं सर्वं
 प्रत्यया निरालम्बनाः प्रत्ययत्वात्स्वप्नप्रत्यवत् । तेन निरालम्बनत्वं
 सर्वप्रत्ययानां ॥

तदन्यसम्बिदो(S)भावात्स्वसम्बिदफलमिष्यते ॥ (३३०)

स्वसम्बेदनमेव फलं । विज्ञानं स्वमुदयस्वरूपमेवावभासयति नार्थम् । अर्थ-
 प्रतिपादने तस्य सामर्थ्याभावात् । अदर्शनाच्चार्थप्रतिपादनस्य । अत्रोच्यते ।

यदि बाह्योनुभूयेत को^६दोषो नैव कश्चन ।
 इदमेव किमुक्तं स्यात्स बाह्योर्थोनुभूयते ॥ (३३१)

किमनया सूक्ष्मेक्षकया बाह्यज्ञानुभूयत एव । अस्य प्रयासस्य किं फलं ।
 यथा लोकव्यवहारतया[? रस्तथा]स्तु. न चानालम्बनस्वप्रतिपादनेज्यथा

^१ श्लोकवार्तिके मन्यक्षे पीति पाठः ।

^२ श्लोकवार्तिके साधुप्यान्यनिवृत्ति च नेत्येतत्साधयिष्यते इति पाठान्तरेण ।

* श्लोकवार्तिके पृष्ठ २४१—२४२ ।

व्यवहारो न च व्यवहारादपरमिह फलमस्ति ।

तदप्यसदेव ।

यदि व्यवहृतिः साध्या व्यवहारो यथा तथा ।

वेदस्यापौरुषेयत्वे प्रयासः किफलस्तव ।

न खलु^७ यदनादिव्यवहारोऽर्थकृतः । पौरुषेयत्वेतरतया सिद्धो येन (c. 66 b) तदभावेन तद् भवेत् । अथ स एव विचार्य क्रियमाणः सदर्थः । तथा सति विचार्यतामपरमपि । अथ पौरुषेयत्वे प्रामाण्यमेव न स्यादेतदपरस्यापि समानम् । अपौरुषेयत्वेपि प्रामाण्याभावात् । किञ्च ।

यदा बाह्यग्रहाभावस्तदा रागादि हीयते ।

भावनाबलतो वृत्तेस्तदभावे विपर्ययात्^८ (॥)

तत्त्वनिरूपणे हि रागादिदोषक्षयः । स च परः पुरुषार्थ इति प्रतिपादितं । ततस्तत्त्वं निरूप्यते । बाह्यार्थस्यानुभवो नास्ति । तथा हि । बाह्याऽर्थेऽनुभूयत इति कोर्थः । किमनुभूतिप्रवेशसद्भावादननुभूयत इति व्यपदेशोऽर्थप्रवेशनादेव । तत इदमाह ।

यदि बुद्धिस्तदाकारा सास्त्याकारनिवेशिनी ।

सा बाह्यादयन्तो वेति विचारमिदमर्हति ॥ (३३२)

तदा^९कारा बुद्धिरिति कोर्थः । नीलाद्याकारा । नन्विदमिदानीं विचार्यते । तदाकारेति कुतः । ततस्तदाकारा बुद्धिरिति परिज्ञानार्थं स पुनर्द्रष्टव्यः । तत्रापि दर्शने तदाकारतैवेत्यनवस्था । अथ निराकारेण दृश्यते । तदा तदेव दर्शनं किमाकारपरिकल्पनेन । अथ तदाकारेति तन्निरूपणाकारात्तद्दर्शनाकारेति । तदा तदेवोच्यते । तन्निरूपणन्तद्दर्शनमिति कोर्थः^{१०} । अथ द्वयमपि दृश्यते । तथा सति स्वरूपेण द्वयं दृश्यते । ततः परस्परं ग्रहणं न वा कस्यचिदिति स्वसम्बेदनमेव द्वयमिति प्रतिपादितं । (c. 67a) अथ बाह्यं विनाऽयमेव न भवति । एवन्तर्हि बुद्धिं विनाऽपरोक्षता न भवतीति प्राप्तम् । अथ दृश्यत एवापरोक्षता (१) तथा सति परं परिकल्पनीयं (—) तदाकारा बुद्धिरपि दृश्यत एव किमपरपरिकल्पः । यतः ।

द^{११} शनोपाधिरहितस्याग्रहणात्तद्ग्रहे ग्रहात् ।

दर्शनं नीलनिर्भासं नार्थो बाह्योस्ति केवलः (:) ॥ (३३३)

यदेव दृश्यते तदेवाभ्युपगम्यते । तथा हि प्रतिभासात्तद्गतमेव नीलमवभासते नापरं । ततः प्रतिभासव्यतिरेकेण न प्रमाणं । ततो नाभ्युपगमः । अथ प्रतिभासात्तद्गततन्त्र प्रतिभासते प्रतिभासस्यान्तरत्वाग्नीलादेश्च बहिरवभासनात् ।^{१२} न व्यतिरिक्तस्य भावे तस्य प्रतिभासनं स्वरूपेणापरोक्षेण तस्य प्रतिभासनात् । तथा हि ।

व्यतिरिक्तस्य सद्भावे न नीलस्यापरोक्षता ।

स्वरूपेणापरोक्षत्वान्न तस्यान्याऽपरोक्षता ॥

यथैव हि ग्राहकाकारः स्वरूपेणापरोक्षो न ग्राहकान्तरभावात्तथा तेन समना-
कालोपि नीलादिकः । यथा च चक्षुरादिकाद् ग्राहकाकारः¹³ तथा तत्समाना-
कारोपि, तदन्वयव्यतिरेकलक्षणत्वात्कार्यकारणभावस्य । न पूर्वपरसद्भावो
ऽन्धस्य प्रमाणतोऽवसीयते । प्रत्यक्षस्य पूर्वपरयोरप्रवृत्तेः । अथ पूर्वसम्यसौ
नास्तीति कथं प्रतीयते । पश्चाद्वा ग्राहकाकारोपि कस्मान्न पूर्वं परिकल्प्यते
बुद्धिर्वा सुखादयो वा । अथ (c. 67b) नित्यत्वादात्मन एवमेवेति चेत् ।¹⁴
अपरोक्षतापि तर्हि प्रागेवास्तीति किं न परिकल्प्यते । विरोधादिति चेत् । न
ह्यप्रतीयमानाऽपरोक्षता युक्ता । अर्थस्तद्व्यतिरिक्तोऽप्रतीयमानोपि युक्तः ।
व्यतिरिक्त इति केन प्रतिपन्नं । अत एव कदाचिद् भवेदिति सन्देहचोदना ।
अपरोक्षतापि कस्मान्नैवमिति चेत् । अपरोक्षत्वप्रसङ्गात् । नान्यस्याप¹⁵रोक्ष-
त्वात् (इ)यमपरोक्षेति कल्पना स्यात् । शुक्लतादिवत् । शुक्लता यद्यपि एकस्य 11b
घटादेर्न भवति ब्रह्मान्तरस्य भवत्येव । ततोऽपरोक्षताव्यतिरेकेण नापरो नीलादिः ।

ननु यदा पदार्थस्य शुक्लतापैति किमसावन्यत्र गच्छति । ना (न) अ) परोक्षतापि
नापरगतान्यत्र गन्त्री । एवन्तर्हि तदव्यतिरेकादर्थस्यापि तदभावादभावः । अ-
व्यतिरेक एव न निश्चित इति चेत् । अग्नेरपि तर्ह्यभावेऽग्निरूपाभावो न सिद्ध
एव । तद्व्यतिरेकेणाग्नेरभावादि¹ति चेत् । नाव्यतिरेकस्यासिद्धत्वात् ।
तद्व्यतिरेकेणादर्शनादिति समानं सर्व्वं । तस्मादसदेवापरोक्षताव्यतिरिक्तम् ।
अनुमानमपि नापरोक्षताव्यतिरेकं साधयति । यदा परोक्षावस्थायामपि साधयति
ततो नीलमास्त एव यत्पश्चात्प्रतिपत्त्ये । न तत्र पूर्व्वरूपानुसारेण प्रतिपत्तिभा-
वात् । स्मरणन्तदनुभवानुसारि स चानुभवोऽपरोक्षरूपस्यैव । न च पृ²थग-
(c. 68a) परोक्षरूपतामवस्थाप्य नीलादिः स्मरणविषयः । इह कथं प्रतिपत्तिरिति
चेत् । नेहपि तथा भूतमेवाध्यारोप्यते । यदि पूर्व्विकामपरोक्षरूपतां परित्यजति ।
नीलरूपतामपि तदव्यतिरेकात्परित्यजेदेव नहि विभागेन स्मरणम् । स्मरणम-
नुमानं न भवत्यधिकस्य प्रतिपत्तिरिति चेत् । नाधिकस्य प्रतिपत्तौ कारणाभावात् ।
कथन्तदधिकस्य प्रतिपत्तिरिति चेत् । नाभावात् । कथं प्रमाणम् ।³ प्रथम-
मेव व्याप्तिसिद्धेः । यदा धूममग्नेरुदयमासादयन्तं पश्यति परापरदेशाग्निसम्ब-
न्धेन । तदैवमस्य प्रतिपत्तिः । यत्र यत्रायमुपनीयते तत्र धूमं जनयति । नैकदेशो-
ऽन्यदेशसम्बद्ध । ततो यद्यन्यत्रापि भवत्यग्निस्तत्रापि जनयत्येव । तेन धूम-
देशोऽग्नेः प्रतिपन्न एव । स च भावी धूमोऽग्नेर्वा तद्रूप एवाध्यारोप्यते नान्यथा
शक्यत्वात् । ततोऽधिकधूमदर्शनादधिकपावकप्रति⁴पत्तिः । यस्य तर्हि

पूर्वकं पावकविषयमध्यारोपं विनैव स[?]दिति धूमदर्शनात्प्रतिपत्तिस्तस्य कथम् । तस्यापि सामान्यप्रतिबन्धमन्तरेणाप्रतिपत्तेः । तथा हि (—) यदि नाम श्रुतिरिति प्रतिपत्तिस्तथापि यदनुयुज्यते । यदि नामोत धूमः कस्मादग्निः । एवमेव दृष्टत्वादिति । तेन वक्तव्यं (—) तच्च दर्शनं न परमार्थतोऽपि तु (c. 68b) दर्शनाध्यारोपयोरेकत्वाद्वचसायात् । न च दृश्यमानादिनाव्यतिरेकेण विकल्पेत् दर्शनादर्थं न प्रवर्तते । दर्शनार्थिनो नोपदिशेत् । नहि दृश्यमानतामप्रतियन् दर्शनार्थी भवति । योस्ति स प्रतीयत इति चेत् । यदि दर्शनेन सम्बन्धो न गृहीतः कथमस्ति त्वमात्रप्रतिपत्तेः प्रवर्तकः । तस्माद् दृश्यमानतामेव प्रतिपद्यमानः तदर्थं नान्यथा । नहि नीलादितामनवगच्छेत्तदर्थं दृष्टः । तस्मादनुमानमन्यद्वा विकल्पकं विज्ञानं दृश्यमानताव्यतिरेकेण^१ न नीलादितामवगच्छति । कथन्तर्हि परोक्ष-विषयमनुमानं । पूर्वस्यापरोक्षत्वस्याध्यारोपात् । कथमतस्तत्राग्निरिति प्रतिपत्तिः । अध्यारोपस्य तथाभावात्पूर्वदृष्टमरीचिकाविषयजलवत् । यत्राध्यारोप्यते स परो वदनेरिति चेत् । न (1) तस्य स्वरूपेणाप्रतिपत्तेः । तदेव तस्य रूपमिति चेत् । अपरोक्षमेव तदिति कथमपरोक्षता । स्वरूपप्रतिपत्तिरेव हि परोक्षता^२ परेण प्रतिपत्तिरिति चेत् । सैवापरोक्षतेत्यपरिहारः । परेण प्रतिपत्तिरिति च प्रतिबन्धबलादध्यारोप एव । ततः परप्रतिपत्तिरिति मिथ्या । बाह्यस्य परोक्षस्य प्रतिपत्तिर्युक्तापि तस्य स्वयमपि पश्चाद्दर्शनादेकत्वाध्यारोपादिदन्तत्परोक्षमासीदिति परप्रतिपत्तौ चेत्तदपि नास्ति । इयं सा परप्रतिपत्तिः । प्रागासीत्परोक्षेति । (c. 69a) तस्माद-सत्परोक्षं नाम । तस्माद्दर्शनो गा(?) विरहितस्याग्रहणमेव । कथं व्यतिरेक-गतिरर्थस्य । यदि नार्थोस्ति सम्बेदनव्यतिरिक्तः कुतो नीलपीतादिप्रतिभास-भेदः । चक्षुरादिकादेव केशप्रतिभासवत् । ननूपघातबलात्केशादिप्रतिभासनं । उपघात इति कुतः । केशादिप्रतिभासनादिति चेत् । नीलादिप्रतिभासनादिति प्रकल्प्यताम् । नन्वेकरूपता स्यात्केशादिवदेव नानादेशेपि न नानानीलादिता यथा भ्रमति चक्षुषि भ्रमति तथा किम् नीलादिकं । यदि च चक्षुर्विज्ञानकारण-मिष्यते । बाह्यं ततः किन्न नीलादिकम् । यथा रूपग्रहणे चक्षुः कारणम् । तथाऽ-वान्तरग्रहणे ततः परं । ततो बाह्यार्थसिद्धिः । सम्बन्धप्रतिनियमादिति ।

अत्रोच्यते । (—)

कस्यचित्किञ्चिदेवान्तर्वासनायाः प्रबोधकं ।

ततो धियास्मिन्नियमो न बाह्यार्थव्यपेक्षया ॥ (३३४)

उक्तमे(व)च बाह्या^{१०}र्थः सिध्यति प्रत्यक्षतः । कार्यव्यतिरिक्तं (त)त्कल्प्यते । कार्यव्यतिरेके च वरं चक्षुरेव कल्पितं । अर्थान्तरकल्पनातो वरं दृष्टमेव

चक्षुरादिकं तद्विशिष्टमिति कल्पना । तदपि परोपरोधादुच्यते । वरं समनन्तर-
प्रत्ययस्यैव विशेषकल्पना । शरीरमपि कारणञ्चेत् । न । शरीरप्रतिभासव्यति-
रेकेण तस्याभावात् । तत्प्रतिभासे सतीति चेत् । तथापि विज्ञानादेव (c. 69b)
विज्ञानं समानकाल¹¹ ता च शरीरप्रतिभासेन इत्यादि प्रतिभासस्येति न
कारणता । तथा हि ।

यथा रो(रा)गादिकल्पानां कालादिनियमः स्फुटः ।

प्रबोधकस्य नियमाद्विना वा तत्प्रबोधकैः ।

तथा नीलादिनियतप्रतिभाससमागमः ।

रागादयो हि प्रतिनियतदेशकालावस्थाभाविनः प्रबोधकप्रत्ययवशात् ।
न तु तेषामालम्बननियमो व्यभिचारात् । कथमनादिचिन्ताप्रतिभासानाञ्च
नियमः प्रबोध¹² के सत्यन्यथा च । न च बाह्यस्यैव प्रबोधकत्वं चिन्ताप्रतिभासेनापि
चिन्तान्तरवासना प्रबोधात् । असामर्थ्येन यथाभोगसम्भवे । न ह्यभाभोगस्य क्वचि-
त्यक्षपातः । आभोगसमानत्वेऽपि कस्यचित् पटरूपस्य प्रतिभासादभ्यासादितो वा
स्वप्नादिप्रत्ययानां च कः प्रतिनियमहेतुः । तदा जन्मान्तरादिदृष्टं बाह्यमेव नियम-
हेतुरिति चेत् । न । सर्वस्य दृष्टत्वात्तत्काले चाभावा¹³ तत्कालनियमे को हेतुः ।

देशादिनियतं बाह्यं प्रतिभासनियामकं ।

यदि तद्देशबाह्यस्याभावे न नियमः कुः ।

यदि तत्र बाह्योऽर्थो न स्यात् तदा वा तत्कालदेशनियतप्रतिभासः कुतः
अथ तत्कालतादिकमन्तरेणापि नियमः पूर्वार्थदर्शनात् । किमिदानीमर्थेन पूर्व-
प्रतिभासादेव नियमसम्भवात् । तथा हि ।

अर्थशून्योऽवभासो हि माभूदित्यर्थकल्पना ।

पूर्वार्थदेव नि¹⁴यमे प्रतिभासेन किं कृतम् ॥

इदानीमत्रार्थमन्तरेण न प्रतिभासनन्तस्य युक्तम् । प्रतिभासनस्य पूर्वमेव
विरुद्धत्वात् न तत्प्रतिभासः (c. 70a) । न ह्यविद्यमान इहेदानीं प्रतिभासत इति
बाह्यार्थः कल्प्यते । यदि त्वविद्यमानोऽप्यर्थः पूर्वदेशकालदृष्ट इह प्रतिभाति ।
प्रतिभास एव पूर्वकालादिः प्रतिभासतां किमर्थकल्पनया । बाह्यार्थवादिभिरपि
प्रतिभासस्याभ्युपगमात् । तथा तत्र बा¹⁵ह्यार्थ एव प्रतिभातीह त्वयोगान्न प्रतिभास
इति चेत् । तत्र योग इति कुतः । सम्वादादिति चेत् । ननु सम्वादोऽप्यपरसम्वादात्किञ्च
युक्तः । ततः सम्वादादपरः सम्वाद इति सम्वादप्रतिभासपरम्परैव युक्ता ।

ननु यो हि जनित्वा प्रध्वंसते स मिथ्याप्रत्ययो यथा नेदं रजतमिति । अयन्तु
स्तम्भादिः स्वपरिनिश्चितः कथम्बिपर्यस्तः ।

तदसत् ।

वासनाया दृढत्वेन प्रध्वंसो नास्त्य ¹⁶ नन्तरम् ।

यथा रागादिकल्पानां वासनाबलभाविनाम् ॥

122

वासनाबलाबलार्थेन एव रागादिविकल्पः । तथा बाह्यरहितः । तथाप्यसौ न नष्टलोचनेपि झटिति विघटते । तथा स्वप्नव्याख्याप्रबन्धः कथं चिदपि न विघटते । वासना दाहंतः । तथाहि (—) स एव पूर्वपाठक उत्थायोत्थाय पुनः पुनः स्वप्ने व्याख्यायते । तस्मान्न बाह्यार्थव्यपेक्षो नियमः । तथाहि ।

स्वप्नदृष्टन्त्वयं किञ्चिज्जाग्रतो नानुवर्तते ।

अवस्था तादृशी तस्य ¹ बालकस्येव मूत्रणम् ॥

बालकस्य सूत्रावस्था स्वप्नदृष्टा जाग्रदवस्थायामप्यनुवर्तिनी न तरुणाद्य-
वस्थायां । प्रतिपादितश्चार्थक्रियाव्यभिचारः (c. 70b) प्रागिति न पुनः प्रपञ्चः ॥

तस्माद्विद्वद्रूपमस्त्येकं यदेवमनुभूयते ।

स्मर्यते चोभयाकारस्यास्य सम्भेदनं फलं ॥ (३३५)

द्विरूपमिति बोधाकारं नीलाकारञ्च व्यतिरेकस्यावेदनादेकं । अपोद्धा(?) -
रपरिकल्पनया द्विरूपं । कुत एतत् । यस्मादेवमनु (भू) यते ² स्मर्यते च । तत उभया-
कारादपरस्य सम्भेदनस्याभावादर्थस्य सम्भेदनं । फलमित्युपसंहारः । नन्वर्थ-
सम्भेदनतया प्रतीयते कथं स्वसम्भेदनं ।

अत्रोच्यते ।

यदा निष्पन्नतद्भाव इष्टोनिष्ठोपि वापरः ।

विज्ञप्तिहेतुर्विषयस्तस्याश्चानुभवस्तथा ॥ (३३६)

तदा हेतोर्निष्पन्नतद्भावस्याऽभावादनुभवस्यैव सम्भेदनं नीलात्मत्वाद्य-
तस्तस्यास्तथैव ³ नीलादित्वेनैवानुभव इति स्वसम्भेदनमेतत्परमार्थतो नार्थसम्भेद-
नम् । अर्थस्त्वेनानुभवेपि स्वप्नसम्भेदनवत् । यदि वाऽर्थसम्भेदनमेव फलम् । यतः ॥

यदा सविषयं ज्ञानं ज्ञानाङ्गशेथ्यवस्थितेः ।

तदा य आत्मानुभवः स एवार्थविनिश्चयः ॥ (३३७)

यः पुनरपरं बाह्यं न कल्पयति ज्ञानाङ्ग एव बाह्यतया तेनावसीयते ।
तदा य एवात्मनो ज्ञानाकारस्यानुभवः तथैव ⁴ वासनानियमादर्थ इति निश्चयस्तदा
निश्चयबलादर्थसम्भेदनं फलमिति व्यवस्थाप्यते । तदा विज्ञानवादेऽप्यर्थसम्भेदनं

फलं । तदा बाह्याकारः प्रमेयं । ग्राहकाकारः प्रमाणं तत्सम्बेदन(c. 71a)फलं । अथवा स एवार्थ इति प्रतीयते । तस्य च सम्बेदनत्वात्सम्बेदनमेव फलम् । अपि च । बाह्यमर्थमभ्युपगच्छतामपि स्वसम्बेदनमेव फलं । यतः ॥

यदीष्टाकार आत्मा ^५स्यादन्यथा वानुभूयते ।

इष्टोऽनिष्टोपि वा तेन भवत्यर्थः प्रवेदितः ॥ (३३८)

नहि सम्बेदनस्यान्यथात्वे वस्तुन्यथेति (वक्तुं) शक्यम् । तस्मात्सम्बेदनानुसारेणैवार्थव्यवस्थितः तदभिन्नयोगक्षेमत्वाद्बाह्यवेदनं स्वसम्बेदनमेव । तेनोपचारात् बाह्यवेदनमुच्यते । अतः ॥ यदीष्टाकार आत्मास्य ज्ञानस्य अन्यथा चानुभूतेर्थः । इष्टोनिष्टो वा । इष्टाकारेणानिष्टाकारेणापीष्टस्तदा तेन भवत्यर्थः^६ प्रवेदितो मुख्यवृत्त्याऽन्यथानुपचार एव । तस्मात्स्ववेदनमेव फलं बाह्येऽप्यर्थ इति दर्शयति ।

नन्वस्त्यत्त्वर्थसम्बेदनमेव युक्तम् । तस्य भावादसति त्वगत्या स्वसम्बेदनं युक्तं ।

तदसत् । (—)

विद्यमाने पि बाह्येर्थे यथानुभवएव सः ।

निश्चितात्मा स्वरूपेण नानेकात्मत्त्वदोषतः ॥ (३३९)

नहि विज्ञानवादेपि स्वसम्बेदनं मणु[? न]साभ्युपगम्यतेऽपि तु तस्यैव सम्बन्धः । अगत्यात्वङ्गीकरणे बाह्य^७ एवार्थः किमनङ्गीकृतः । यतः ।

यदि बाह्यं न विद्येत कस्य सम्बेदनमभवेत् ।

अर्थगत्या स्वरूपस्य बाह्यं यस्य नः किममतं ॥ (३४०)

सादृश्यगतिः । तस्मात्स्वरूपसम्बेदनमेव दृश्यत इति वक्तव्यं (c. 71b) नागतिः । तत्र यदि बाह्येऽप्यर्थे स्वसम्बेदनमेव दृश्यते तदेव भवतु । अर्थसंबेदनन्तु न युक्तमिति परित्यज्यते । स्वरूपेण हि वित्तीनां भिन्नत्वात्प्रतिपुरुषं नानाकारवेदनं युक्तं । नत्वर्थस्य नानाकार^८वेदनं स्वरूपेणानेकात्मताप्रसङ्गात् । नानाप्रतिपत्त्यसम्बेद्यमानोप्येक एवार्थ इति बाह्यदर्शिमत्तम् । तत एकस्य नानारूपसम्बेदनमयुक्तम् । नानारूप एवार्थ इति चेत् । न ।

अभ्युपायेपि भेदेन न स्यादनुभवो द्वयोः ॥

एकस्मिन्नेवार्थे द्वयोरनुभव इति न स्यात् । स्वाकारपरिसमाप्तत्वात् । यस्याकारान्तरमपि तत्रैवानुप्रविश्य प्रतिभासेत तदा स्यादेकत्वगतिः^९ (i) अथवा न स्यादनुभवो द्वयोरिति वस्तुवर्थः । अथवा भेदेनैकैकपर्यवसानेन न स्यादनुभवः सर्वस्यानेकाकारानुभवप्रसङ्गात् ॥

अदृष्टावरणाग्नौ चेन्न नामार्थवशा गतिः ॥ (३४१)

यद्यदृष्टमावरणमिति न द्वयदर्शनं दृष्टेनैव तर्हि एकत्वप्रतिपत्तिर्वारितेति कुत एकत्वे प्रमाणं तिमिरवच्छाददृष्टम्भवेत् । चन्द्रद्वयमेव तत्रैकदर्शनं द्वितीयदर्शनस्यादृष्टेन वारणादे^{१०}षापि कल्पना भवेत् । ततस्तिमिरसमानत्वाददृष्टस्य नार्थवशा गतिः । अदृष्टस्तेनैव बाह्यार्थशून्यं विज्ञानं जन्यत इति किन्नाभ्युपगम्यते । अथादृष्टमर्थयोग्यदेशावस्थितार्थप्रतिपत्तिवारणे कथं समर्थमिति वक्तव्यं ॥

(c. 72a) तमनेकात्मकं भावमेकात्मत्वेन दर्शयेत् ।

तददृष्टं कथन्नाम भवेदर्थस्य वेदकम् (I) (३४२)

—इति संग्रहः ॥

अपि च ।

अभ्यासबलभावित्वमिष्टानिष्टार्थस^{११}म्बिदः ।

दृश्यते दृष्टसाध्यत्वं कथमत्रावगम्यते ।

तदेवादृष्टमिति चेत्सिद्धमेव समीहितं ॥

वासनाबलसम्भूतं सर्वमेवेति सिद्धितः ।

ननु नार्थ इष्टानिष्टतयावभासते । अर्थाकार एव कल्पना एव तथा भवन्ति ॥

अत्रोच्यते ।

इष्टानिष्टावभासिन्यः कल्पना नाद्धीर्यदि ।

अरिष्टादावसत्त्वानां^{१२} दृष्टन्तत्रापि चेतसां । (३४३)

अरिष्टेन गृहीतानामक्षबुद्धिरप्यन्यथा दृष्टा । तस्माद^{१३} सदेतत् ।

तस्मात्प्रत्य(मे)ये^३ बाह्येपि युक्तं स्वानुभवःफलं ।

यतः स्वभावोऽस्य यथा तथैवार्थविनिश्चयः ॥ (३४४)

अतो बाह्येऽप्यर्थे स्वसम्बेदनमेव फलम् । नार्थसम्बेदनं तस्य स्वसम्बेदनार्थप्रवेशात् । अत्रापि फले विषयाकारतैव प्रमाणम् । यदाहाचार्यः । (—)

“यदा तु बाह्य एवार्थः प्रमेयस्तदा विषयाकारतैवास्य प्रमाणम् । तथाहि । ज्ञानं स्वसम्बेद्यमपि स्वरूपमनपेक्ष्यार्थाभासतैवास्य प्र^{१३}माणम् । यस्मात्सोर्थत्वेन मीयते । यथाह्यर्थस्याकारः शुभादित्वेन प्रतिभाति निविशते तद्रूपः स विषयः प्रतीयते । यावदाकारभेदेन प्रमाणप्रमेयत्वमुपचर्यते ।”

^१ अनिष्टादावसन्धानं—इति हे. पुस्तके । ^२ इष्टं—इति हे. पुस्तके

^३ तस्मात्प्रमेयबाह्येपि—इति हे. पुस्तके ।

नन्वव्यतिरेकाद् ग्राहकाकारोपि कस्मान्न प्रमाणं । अत्रोच्यते ।

तदार्थाभासतैवास्य (c. 72b) प्रमाणञ्च तु सन्नपि ।

ग्राहकात्माऽपरार्थत्वाद्बाह्येऽप्यर्थेऽप्यपेक्ष्यते ॥ (३४५)

नहि तदन्यरूपा बाह्यार्थस्थितिः । अप^{१४}रार्थत्वात् । नहि स्वसम्बेदनं परार्थं व्यवस्थापयति । आकारव्यतिरे(के)ण सर्वत्र समानत्वात् ।

12b

यस्माद्यथा निविष्टो सावर्थात्मा प्रत्यये तथा ।

निश्चीयते निविष्टोसात्रेवमिति

आकारवशेन हि । अर्थ एवं नीलादिकः स्वाकारेण निविष्ट इति प्रत्ययः । ते (? न) र्थाकार एवार्थकल्पनानिमित्तं ततः स एव प्रमाणम् । एवन्तर्हि अर्थवेदनमेव फलं किमिदानीं स्वसम्बेदनेन ।

असदेतद्यतः (—) तदर्थकल्पनमात्मसम्बेदनानुरूपमेव ।^१ तदेवाहात्म-सम्बेदः । यतः

आत्मसम्बेदः (I) (३४६)

इत्यर्थसम्बेदस्यैवेष्टा यतोर्थात्मा न दृश्यते ।

यतो ऽ(द्)श्यमानञ्च प्रत्यक्षस्य प्रमेयं । कथं हि परोक्षेऽर्थे प्रत्यक्षस्य प्रवृत्तिः प्रत्यक्षस्य च फलव्यवस्था प्रस्तुता तस्मात्स्वरूपप्रत्यक्षत्वादर्थस्यासम्बेदनात्स्व-सम्बेदनं फलम् ।

तस्या बुद्धिनिवेश्यार्थः† साधनन्तस्य सा क्रिया । (३४७)

तेन हि सा क्रियतेऽतस्तस्य सा फलं तत्क्रमेण तस्याः प्रथ^{१५}नात् । एवन्तर्हि बाह्येऽर्थे प्रमाणमाकारः सम्बेदनन्तु स्वरूपे फलं प्रवृत्तमिति विषयभेदः ।

तवसत् । यतः ।

[यथा निविशते सो ऽर्थः तथा हि स प्रकाशते ।]

(अर्थस्थितेस्तदात्मत्वात्) स्वविद्यर्थविन्मताऽ (I) (३४८)

स्वविदे(वे)यं परमार्थतः । व्यवहारतोऽर्थवित् । ततो व्यवहारपेक्षयाऽर्थ एव फलं । (c. 73a) अर्थ एव प्रमाणमिति कुतो विषयभेदः परमाथपेक्षयापि स्वरूपे द्वयमपि । तथापि कुतः । एतदेवाह ।

तस्माद्विषयभेदोपि न

* ष्वपेक्षते-इति हे. पुस्तके ।

† एवेत्यधिकः पाठः स. पुस्तके ।

§ पादव्यत्यासोऽत्र स. पुस्तके ।

स्वसम्बेदनं तर्हि बाह्येऽर्थे फलं^३ (I) प्रमेये कस्मात्प्रोक्तमित्याह ।

स्वसम्बेदनं फलम् (II)

उक्तं स्वभावचिन्तायां तादात्म्यादर्थसम्बिदः* । (३४९)

परमार्थपिक्षया स्वसम्बेदनमेतदर्थसम्बेदनमपि । यदि नाम तदर्थसम्बेदनमनिरूपितसम्बेदनस्वरूपस्य निरूपणायान्तु स्वसम्बेदनमेव ।

ननु यदि स्वरूपेणार्थस्यानवभासनं ज्ञानमेव स्वेन रूपेण प्रतिभाति कथमर्थस्य प्रमेयता । तादृशत्वादर्थस्येति चेत् । तादृश इति^४ कथं ज्ञायते । नानाकारा हि विज्ञप्तय इति चोक्तं ।

अत्रोच्यते ।

तथावभासमानस्य तादृशोन्यादृशोपि वा ।

ज्ञानस्य हेतुरर्थोपीत्यर्थस्येष्टा प्रमेयता । (३५०)

यत्त्वपि जलावभासि विज्ञानमुपजायते जलमन्तरेणैव तथापि मरीचिकाः समाश्रित्योदयवतः कथञ्चिदर्थहेतुतामाश्रित्यार्थालम्बनमुच्यते ।

ननु यदि हेतुत्वादेवालम्बनता वासनाहेतुकमेवमुक्तं । न हि सा न हेतुः । दृष्टशक्तिश्च वासना तदाकारजनने । तथा च प्रतिपादितं भवतैव । यदि तु तदाकारता तथा भूतार्थमन्तरेण न भवेत् । युक्तमर्थसम्बेदनं । अन्यथा तु ।

यथाकथञ्चित्तस्यार्थरूपं युक्त्यावभासिनः ।

अर्थग्रहः कथं सत्यं न जानेहमपीदृशम् ॥ (३५१)

सन्निहितमर्थमन्तरेणापि यद्यतदाकारता तदा तस्य तावदर्थस्य न ग्रहणम् । अन्यदेशदृष्टस्य (c. 73b) ग्रहणमिति चेत् । अन्यदेशेऽपि^६ यदि तदा नास्ति कथं प्रतिभासः । यत्रास्ति तत्र प्रतिभास इति चेत् । यदि क्वापि नास्ति क उपायः । प्रतिभासादेव ज्ञायते । अवश्यं क्वापीति प्रतिभासोऽर्थमन्तरेण न दृष्ट इति प्रतिबन्धादेवं गतिः । एवं तर्हि स न दृष्टः कथं प्रतिभाति । सोपि जन्मान्तरादौ दृष्ट एवेति चेत् । न । नियमाभावात् । अदृष्टोपि प्रतिभास इष्यते । एवन्तर्हि ।

अदृष्टोपि हि देशादावर्थोऽन्यत्रावभासते ।

यदि सर्व्वन्तदा सर्व्वः सर्व्वदर्शी प्रसक्तिमान् ।

अदृष्टस्यापि देशान्तरादौ व्यवस्थितस्य प्रतिभासने सर्व्वः सर्व्वदर्शी प्रसक्तः । अवस्थाविशेषमन्तरेण न प्रतिभाति । तिमिरादौ प्रतिभातीति चेत् । न । तिमि-

* पादव्यत्यासोऽत्र स. पुस्तके ।

रस्य सर्वसाधारणत्वात्सर्वप्रतिभासनप्रसङ्गः । किञ्च । तिमिर (रं) दर्शनविघात-
कृत् । तदेव किन्दर्शनहेतुः । दर्शनहेतुत्वे सकलदर्शनप्रसङ्गः । यदेव दृश्यते^९ यदेव
दृश्यते तस्यैव जनयतीति चेत् । अविद्यमानस्यैव तर्हि दृश्यते । तदेवाविद्यमान-
दर्शनं जनयतु । अर्थमन्तरेण दर्शनस्य दृष्टमिति चेत् । अर्थयोग्यदेशावस्थानमन्तरे-
णापि न दृष्टं । अनेनैव व्यभिचार इति चेत् । समानमुभयस्यापि । स एवार्थ इति
चेत् । तार्थत्वस्याभावात् । एवंभूत एवार्थ इति चेत् । सर्वत्र चैवं भूतः । अलौ-
कत्वे सर्वमलौकिकं । नहि दर्शनव्यतिरेकेणापरो विशेष इति प्रतिपादितम् (१)^{१०}
प्राप्तिरिति चेत् । तदपि दर्शनमेव । अनेन दर्शनादि व्याख्यातम् ।

यथैव प्रथमं ज्ञानं तस्य प्राप्तिमपेक्षते ।

तत्प्राप्त्यापि पुनः प्राप्तिरपेक्षयेत्यनवस्थितिः ।

(c. 74a) कस्यचित्तु यदीष्येत स्वत एवाप्तिरूपता ।

प्रथमस्यापि तद्भाव इति सर्वसमानता ॥

प्राप्तेरथापि पूर्व्वेण प्राप्तिरूपेण सत्यता ।

अन्योन्याश्रय (मि) त्येका सत्यर्थे नोभयस्य तत् ॥

अर्थकारणशुद्धत्वात्तु ज्ञान^{१०} स्यास्ति सत्यता ।

तज्ज्ञानस्यापि सत्यत्वं तत्कारणविशुद्धितः ।

एवं परंपरापेक्षादनवस्था प्रसज्यते ।

वासनाबलभावित्वं मृगतृष्णाजलेस्ति तम् (त्) ।

ततः सकलमेवन्तदिति कल्प्यमनाकुलं ।

अनादिवासनासङ्गप्रतिबद्धप्रवृत्तयः ।

यस्य नीलादयस्तस्य न दोषो नाम दृश्यते ।

ननु वासनाप्रतिबन्धोपि स्वसम्बेदनज्ञानात्मनि कथं ।

स्वरूपाप्रतिबद्धश्चेदपरः केन^{११} गृह्यते ।

स्वरूपमेव स यदि नाममात्रं कृतम्भवेत् ।

यदि स्वरूपव्यतिरिच्यमानात्मा प्रतिबन्धो यत्र च स तदा पृथग्भूतग्रहणेन
स्वसम्बेदनं । न चेत्पृथग्भावः सम्बन्धसम्बन्धिनावेव तर्हि न स्त इति न सम्बन्धग्रहण-
सम्भवः ।

तदप्यसत् । यतः ।

वासनाप्रतिबन्धोयं सुखेनैव प्रतीयते ।

स्मरणं पूर्व्वविज्ञानप्रतिबद्धं प्रतीयते ।

स्मरणमुपजायमानमेवात्मनोऽनु^{१२}भवप्रतिबन्धं प्रतिपादयति तदव्यवसायवशादेव-
मुच्यते । अस्मरणे तर्हि कथं वासनाप्रतिबद्धत्वप्रतीतिः । तथाहि ।

दृष्टमेतन्मयेत्येवं स्मरणं वेदने सति ।

न त्वस्मरणमात्मानं निवेदयति कस्यचित् ॥

(c. 74b) स्मरणेन दृष्टमेतदिति निरूपयत्यन्यथा दृष्टत्वस्य निरूपयितुमशक्यत्वात् । अस्मरणसम्बेदने तु न दर्शनानुसारित्वप्रतीतिः ततस्तद्वासनाप्रति¹³बद्धमिति कथं प्रतीतिः तत्रापि दृष्टमिति प्रतीतिः । स्मरणेन सहैकीकृत्य तस्यापि प्रतीतेरन्यथा व्यवहारायोगात् । स्मर्यमाणदृश्यमानयोरेकतया प्रतीतिः । ततः सकलं वासनाप्रतिबद्धमेव । अथ स्मर्यमाणदृश्यमानयोरेकताप्रतिपत्तिर्भ्रान्तिः । न । बाधकाभावात् ।

एतदेव स्मरामीति पूर्वदर्शनमत्र मे ।

न (हि) बाधकमत्रास्ति तत्र स्मृत्या सहैकता ।

अथ स्मरणाकारेण पूर्वरूपन्न गृह्यते । तथा सति पूर्वपरयोः कथम्भेदप्रतीतिरितोऽद्वैतमेव । तथासति सुतरां सम्बेदनात्मता । अपिच । बाह्ये वस्तुनि कार्यकारणभावनियमस्य कर्तुमशक्यत्वात् । तथाहि ।

बाह्यस्यादर्शनात्पूर्वं कथम्विज्ञानकार्यता (।)

विज्ञानस्य तु दृष्टत्वाद्युक्ता विज्ञानकार्यता ।

तथा (—)

देशकाला²द्यवस्थातस्तत्कार्यस्यान्यथोदयात् ।

कार्यकारणभावस्य नियमो नोपपत्तिमान् ।

सम्बेदनपक्षे तु सम्बेदनं पूर्वसम्बेदनादेवोपजायते । यद्यपि नामाग्निमन्तरेण भवति धूमस्तथापि धूमवासनातो भाव इति नाहेतुको जनप्रतिभासश्च । मशकवर्त्तिमृगतृष्णिकाधूमजलवत् । बाह्यमेव वासनाबलाद् भवति चेत् । इष्यत ए³वैतद्बाह्यवासनाबलायातत्त्वात्ताममात्रमेव कृतं स्यात्तच्च लोकेनैव (c. 75a) कस्तवात्र पुरुषकारः ।

ननु वासनाकार्यत्वेन न प्रतिभाति कथम्वासनाकार्यता । अकस्माद्भूमादीनि प्रतीयतः किं बाधककार्यत्वं प्रतिभाति । पर्यालोचयतो भवतीति चेत् । वासनाकार्यत्वेपि समानं । जन्मान्तरादिवासनाप्रबोधस्यापि सम्भवात् । बृद्धस्य बालक्री⁴डास्वप्नसम्भववत् । ततश्च (—)

जन्मान्तरादिदृष्टस्य प्रतिभास इतीरितं ।

वासनाबलभाव्ये वावभास इति निर्णयः ।

ततश्च पूर्वपूर्वस्य विज्ञानस्यावभासनं ।

सर्वत्र बाह्यं विज्ञानाद्बाह्यमेवोपपादितम् ।

अनादिवासनासङ्गविधेयीकृतचेतसाम् ।
 विविध (:) प्रतिभासोयमेकत्र स्वप्नदर्शिनाम् ।
 कार्यत्वात्सकलं कार्यं वासनाबलसम्भवं ।⁵
 कुम्भकारादिकार्यम्वा स्वप्नदर्शनकार्यवत् ।
 प्रधानमीश्वरः कर्म यदन्यदपि कल्प्यते ।
 वासनासङ्गसम्भूदचेतः प्रस्यन्द एव सः ।
 प्रधानानां प्रधानं तत् ईश्वराणां तथेश्वरं ।
 सर्वस्य जगतः कर्त्री देवता वासना परा ।
 असमञ्जसवृत्तस्य सहोद्वेगप्रवर्तनं ।
 अन्यथा जगतः कर्त्ता प्रेक्षापूर्वक्रियः कथम् ।
 स्वातन्त्र्ये⁶ वर्त्तमानस्य शक्तस्य परिजानतः ।
 असमञ्जसवृत्तित्वं यदि कः केन शिष्यताम् ।
 उपदेशस्य दाता चेत्स एव स्वान्यजन्मनः ।
 स्वयं कर्त्ता विरूपं यः तस्य का न्यायवादिता ।
 असमञ्जसभावाय विधाता चेत्समञ्जसं ।
 प्रख्या[? क्षा] लनादमेध्यस्य दूरमस्पर्शनम्बरम् ।
 अशक्यमन्यथाकर्तुमत्र (c. 75b) शक्तिः कथम्मता ।
 वासनाबलतः सोपि तस्मादेवं प्रवर्त्तते ।
 इति प्रधानेश्वरकर्तृवादनद्यः सदा शीघ्रवहाः प्रवृत्ता (: ।)
 विशन्त्य एवाद्वयतां प्रयांति तद्वासनामेयसमुद्रमेव ।
 वासनैव वरं मूढाः सदुपायेन मेध्यतां (।)
 तत एव समस्तस्य वाञ्छितस्य प्रसिद्धयः ।

तस्मादर्थग्रहः कथमिति नाहं प्रष्टव्यस्तवभिप्रायपर्यन्तनयनार्थमेतवहन्तु
 पुनरीदृशन्न भवतः सर्व्वथा समर्थयितुं शक्तः ।

अतिदुर्मन्त्रितं यातु कः समर्थयितुं क्षमः ।
 अत्यन्तभूमिबीजस्य कर्षकः किं करिष्यति ।

ननु यदि ग्राह्यग्राहकाकारता नास्ति कथन्तथाव्यवहारः । अयमपि भवतो
 व्यामोह एव (1) नहि ग्राह्यादिव्यवहारोपि सम्बन्धितः । सम्बन्धितस्वरूपे निम-
 ज्जनात् । तदात्मक एव व्यवहार इत्यर्थः । तथा हि ।

अविभागोपि बुद्ध्यात्मा विपर्यासितदर्शनैः ।
 ग्राह्यग्राहकसम्बन्धितभेदवानिव लक्ष्यते । (३५२)

मन्त्राद्युपप्लुताच्चाणां यथा मृत्शकलादयः ।

अन्यथैवावभासन्ते तद्रूपरहिता अपि । (३५३)

अविभागो बुद्ध्यात्मेति स्वसम्बेदनप्रसिद्धमेतत् । तथा च प्रतिपादितम् । विप(र्यं)स्तदर्शनैस्तु ग्राह्यादिरूपेण गृह्यते । न । अपि तु लक्ष्यते । परेण सदभावेपि दृश्यत इति विप^{१०}र्यसमारोप्य तथा व्यवहारः । दर्शनमेतदिदानीं मम, बाह्यं तु परेण दृष्टमासीदेव । एतत्पुनरसौ न विचारयति (—) परेण यद्दृष्टं तन्मया दृष्टमिति कथम् । (c. 76a) नहि परोप्येवं जानाति । तस्यापि तदस्मत्सम्बेदनवदेवासाधारणम् । अथ सोपि मया दृष्टमित्यनुमानादेव जानाति । तथा सतीतरेतराश्रय^{११}दोषः । कार्यदर्शनभावादिति चेत् । नैकत्वप्रतिपत्त्यप्रसङ्गात् । नहि धूमादिनिर्ज्वायमानो महानसत्त्व एव ज्ञायते । अन्यत्वाद् धूमस्येति चेत् । रोमाञ्चादिकार्यस्यान्यत्वादपरः परस्य ग्राह्याकारः । किञ्च । सम्बेदनाद्गोमाञ्चादयो नार्थात् । दर्शनयोश्च न दर्शनेन मिश्रीभावप्रतिपत्तिरन्यथा नानमान^{१२}मपेक्ष्येत । नहि प्रत्यक्षेऽनुमानं प्रवर्तते ।

ननु रूपमेव प्रत्यक्षं परदृश्यता तु तत्राप्रत्यक्षादतोऽनुमानमिति चेत् । ननु परदृश्यता तत्रास्तीत्यत्रापि नैव प्रमाणम् । अत्र एव संदेह इति चेत् । एवन्तर्हि पीतरूपतापि नीलरूपतया दृश्यमाने किञ्च सन्देहविषयः । पश्चादुपलप्स्यमानेनौ वह्निरूप^{१३}तास्तीति कुतः । पश्चादुपलम्भादेव । अत्र तु परदृश्यतायां पश्चादपि नोपलम्भः । (१) ननु परदृश्यमानताऽनवगमे व्यवहार एव नास्ति । (१) न (१) सादृश्यमात्रेण व्यवहारप्रसिद्धेः । एकत्वमन्तरेण तु व्यवहारो नेत्येतत्कुतः ।

ननु यद्यनुमानं प्रवर्तते परोक्षे, एकत्वेपि (c. 76b) प्रवर्तते न चेत्सदृशेपि कथम् । सत्य^{१४}मेतत्सदृशेपि कुतोऽनुमानं । केवलं दृश्यविकल्पार्थकीकरणमात्रेण व्यवहारमात्रमेतत् । परमार्थतस्तु स्वरूपमात्रालम्बनमेवानुमानम् । परोक्षविषयता ^{bi3} कथमिति चेत् । न ।

ज्ञानं परोक्षविषयं कथमस्तु युक्तं, तत्रावभाति यदि कैव परोक्षता या ।

मुग्धा वभासनमथापि परोक्षतार्थस्तेन प्रतीतिरिति वाग्विधिरेव शुद्धः ।

ततः सम्बादनात्तस्य प्रतीतिरिति चेन्मतम् ।

प्राप्तिरस्तीति तत्तत्र प्राप्तिकाले सदुच्यताम् ॥

पूर्वन्तु तस्य सद्भावः केन मानेन गम्यताम् ।

तद्भावेन विना सैव प्रतिपन्नम्भवेत्तदा ॥

भाविवस्त्वनुमाभावे कथमस्ति प्रतीतता ।

सर्वत्र भाविरूपस्य प्रतीतिरिति निश्चयः ।

द्वयोरपि प्रतीतिश्चेद्वर्त्तमानभविष्यतोः ।
 एकरूपप्रतीतत्वं कथम्भाविभविष्यतोः ।
 तस्मान्नापरमार्थेन प्रतीतिरनुमानतः ।
 परोक्षश्चेद् घटो नास्ति कथं पञ्चात्प्रतीयते ।
 तदेवोदययोगश्चेत्कथं स्यात्कारणम्बिना ।
 दृष्टत्वादेवमेवेति कोत्र पर्यनुयोगभाक् ।
 दृष्टत्वात्पूर्वसद्भावः कस्मादस्य न कल्प्यते ।
 न तथा दृश्यते तेन न तथा परिकल्प्यते ।
 तथापि परिदृश्यस्य नानुमानन्तथैव तत् ।
 अस्तीति ज्ञायतां केन परेणेत्यसदुत्तरं ।

यतः (१)

परोपि परविज्ञातमिति नैवावगच्छति (१)
 अनुमानेन तस्यापि ज्ञातावन्योन्यसंश्रयः ।
 परसाधारणास्तित्वे ज्ञातेस्तीति तदुच्यते ।
 तदस्तित्वे (c. 77a) अनुमानस्य प्रतिबन्धात्प्रमाणता ॥
 तस्मात्प्रत्यक्षतोस्तित्वे ज्ञाते तत्रानुमा भवेत् ।
 अनुमानेन चास्तित्वे ज्ञाते व्यक्तस्य तद्ग्रहः ।
 अन्योन्यसंश्रयादेवमेकस्यापि न सम्भवः ।
 अन्योन्यसंश्रयं किञ्चिदन्यत्रापि न दृश्यते ।

—तस्मादनादि तथाभूतानुमानपरम्परप्रवृत्तमनुमानमाश्रित्य बहिरर्थ-
 कल्पनायां ग्राह्यग्राहकसम्बेदनकल्पनाप्रवृत्तेः ग्राह्यादिकल्पना. परमार्थतः
 सम्बेदनमेवाविभागमिति स्थितं । कुत एष भवतः प्रबोध इति चेत् । मन्त्राद्यपकृत-
 दर्शनानां मृच्छकलादीनां तद्रूपरहितानामपि सर्पादिरूपेण प्रतिभासनात् । ते हि
 परैरदृश्यमपि दृश्यतया व्यवहरन्ति । यावदेषामव्युत्पत्तिः । यदि तु यत्स्वरूपं यत्त-
 थैव तत्प्रत्यक्षतो वेद्यते । नह्युत्पत्तिमत्पद्येरन् । प्रत्यक्षमपि व्युत्पत्तिमपेक्ष्य तथेति
 चेत् । नानुमानस्य सामर्थ्यदर्शनात् । प्रत्यक्षस्यैव सामर्थ्यमिति चेत् । नानुमानस्य
 प्राप्ताण्याप्रसङ्गात् । भवतु प्रत्यक्षमेव तदिति चेत् । तदेव तर्हि वासनाबलायात-
 मव्यक्तस्यापीति न प(र)मार्थः । अपि च विपर्ययेप्यनुमानमस्त्येव तत्कथमनु-
 मानद्वयम्भवेत् । उभयपक्षे भवत्विति चेत् । न (१) प्रतिपुरुषं भावव्यवस्था-
 (c. 77b) प्रसङ्गात् । भवतु को दोष इति चेत् । तदेव स्वसम्बेदनमायातं ।
 परस्परामिश्रणेनासाधारणत्वात्^६ (१) तस्मात्परस्तथा न प्रतिपद्यते तथापि

साधारणत्वेन प्रतीतिः । अथैतदेव कुतः । परो न प्रतिपत्तिमानिति । अनुमाने-
नेति चेत् । विपर्ययेषि तर्हि प्रवर्त्ततामनुमानं । विपर्ययेनुमानमसदिति चेत् ।
कथं । एकत्वेन प्रतिबन्धाग्रहणात् । सादृश्येऽप्यनुमानं कृतार्थमेव । इह तु पुनर-
दर्शनानुरूपा क्रिया दृश्यमाना नियमेनादर्शनमनुमापयति । एतच्च पर एवाभ्यु-
पगच्छति ।

तथैवादर्शनात्तेषामनुपप्लुतचेतसाम् * ।

दूरे यथा वा मरुषु महानल्पोपि दृश्यते । (३५४)

यद्यसावर्थः परेणापि दृश्यत इति । एवं परस्याप्यभ्युपगमः । तथा महा-
नेत्रायमिति प्रतिपत्त्या तदर्थितयोपसर्पणं साधारणमिति कृत्वा तस्मादन्यथा-
नुमाने परित्यजत्येव तां दृष्टमित्यनुमानं सकलं सकलजनप्रसिद्धं । पराभ्यु-
पगमेन तु तत्त्वदर्शनां । अथवा^८ यदेव प्रतीयते यथा तादृशादर्थकल्पने कोऽवसरः ।
अनुमानमपि स्वाकारमात्रपर्यवसाने सति प्रत्यक्षमेव ॥

ननु बाह्योप्यत्र दृश्यमानोऽदृश्यमानो वास्तीति व्यवहारिणाम्भवत्येव प्रतीतिः ।
भवतु सापि स्वात्मन्येव निमग्ना यावत्प्रत्यक्षाभिमता । स्वात्मनिमग्नेति नापरं
प्रतीतिबहिर्भूतं वस्त्विति विनयः । (c.78a) किञ्च साधारणप्रतीतिरपि भावना
बलादेव यथा स्वप्ने । कथन्तर्हि^९ मेयमानफलस्थितिः ।

अत्रोच्यते ।

† यथानुदर्शनं चेयं मेयमानफलस्थितिः ।

क्रियते विद्यमानापि ग्राह्यग्राहकसम्बिदां ॥ (३५५)

तदेव प्रतीयमानं वस्तु तत्रास्तीति प्रतीतिविषयतया ग्राह्यं । स्वसम्बेदन-
रूपं परानपेक्षमिति । ग्राहकं स्वयमेव तथाभावात्प्रतीतिरूपं सम्बिदिति ।
विकल्पनानुभवादुपजायमानेन व्यवस्थाप्यते व्यवहारतः । अनुदर्शनं दर्शनानुरूपो
विकल्पः ।^{१०} अविद्यमानापि ।

अविद्यमानाप्तिके विषये ग्राह्यग्राहकसम्बिदां ।

अथवाऽविद्य(म)ानग्रहणेन साधारणादौ ग्राह्यादीनामिति । शेष उक्त
एवान्यैः । तस्मात्सम्बिदेव परमार्थतो न त्रयम् ।

नन्वात्मपरिणाम एव सकल इति कस्मादविद्यमानता । यदि नाम तस्य
तत्त्वावप्रच्युतस्य ते भेदपरिणामाः ।

* चक्षुषाम् इति हे. पुस्तके ।

† यथार्थ—इति हे. पुस्तके ।

तवाह ।

अन्यथैकस्य भावस्य नानारूपावभासिनः ।

सत्यं कथं स्युराका^{११}(रा)स्तदेकत्वस्य हानितः । (३५६)

—यद्येकः कथन्नाना प्रकाशते । नाना चेत्प्रकाशते तदेकता हीयते । यतः ।

* अन्यस्यान्यत्त्वहानेश्च नाभेदोऽरु[?रु] पदर्शनात् ।

† रूपात् भेदे हि पश्यन्ती धीरभेदं व्यवस्थिति ॥ (३५७)

अन्यस्याप्येतदेव तत्त्वं । यदभेदप्रतिभासनं नाम । (c.78b) अन्यस्याप्यन्य-
थात्त्वं नास्त्येव । नेष्यत एवेति चेत् । एवन्तर्हि रूपभेदप्रतिभासने सति कथमभे-
दाभ्युपगमः । यदि ना^{१२}म भवता नेष्यते भेदः स तु पुनरप्रतिभासमानेपि कथ-
मभ्युपगन्तव्यः । रूपाभेददर्शने हि सत्यभ्युपगमः साधुः । यदि सर्व्व एव ते भेदाः
प्रकाशरूपाः सर्व्वेषां सत्यता । अथाप्रकाशरूपाः कथमप्रकाशाः प्रकाशादभिन्नाः ।
प्रकाशत्वे[?त्व आ]त्मवत्सर्व्व एव सत्या भवेयुः । आत्मवदेव । प्रकाशरूपतैव चात्मनो
ह्यं ततः सर्व्व एवात्मानः स्युः । तत^{१३} परिणामपक्षक्षयः । अथ बहुत्वं भ्रांतिः ।
तथा सति न किञ्चिदिति प्राप्तं सकलमेव शून्यमभवेत् । भ्रान्तिरपि नामात्मव्यति-
रेकेण नैवास्ति । किम्वा भ्रान्तिरिति नामकरणेन । अभावे भ्रान्तेः सर्व्वमेतन्न
भविष्यतीति न तत्त्वं [? त्वतः] भेदः । ततोऽतत्त्वाभासनिमित्तत्वाद्भ्रान्तिरिति
व्यवस्थाप्यते ।

नास्यास्ति भ्रान्तिता यावन्निवर्त्यत्त्वं नसिध्यति (१)

निवर्त्यत्वे च विज्ञाते भ्रान्तिरेवेति गम्यते^{१४} ।

भ्रान्तिनिश्चयमासाद्य प्रवर्त्तत निवृत्तये ।

ततो निवृत्तिरित्येच्चक्रकं केन गा [? ग] म्यते ।

तस्मात् ।

भावा येन निरूप्यन्ते तद्रूपन्नास्ति तत्त्वतः ।

यस्मादेकमनेकश्च ऽरूपं तेषाम्न विद्यते ॥ (३५८)

एकं न विद्यतेऽनेकत्वेन प्रतिभासनात् । असम्बेदनञ्च न प्रतिभातीति
सम्बेदनात्मना तेन भाव्यम् । स्वसम्बेदने चानेकत्वाप्रतीतेः । अथ तत्रान्तर्गतत्वात्

* अन्यस्या इति हे. पुस्तके ।

† रूपाभेदेपि पश्यन्ती धीरभेदव्यवस्थितिः ।—हे. पुस्तके ।

‡ एकं वा इति हे. पुस्तके ।

प्रतीयन्ते^{१५} तदन्तर्गतत्वं (c. 79a) न प्रतीयत इति तदपि न शक्यम्बन्तुमित्युक्तं । अथवा यस्मादेकं चित्राकारमनेकञ्च न विद्यत एव । कथन्तर्हि भेदप्रतिभासः ॥ न भेदः प्रतिभातीति प्रतिपादितं प्रतिपादयिष्यते च । अथवा सकलमेव भेदरूपमन्यथा च भावनाबलादवभासत इत्यसत्यं स (?) शक्यन्ते हि भावयतो विपरीतभावनया निवर्त्तयितुं स्थिशक्यनिवर्त्तनता नास्तीति निश्चयाद^{१६} सत्यम् ।

412

ननु ।

साधर्म्यदर्शनाल्लोके भ्रान्तिर्नामोपजायते ।

अतदात्मनि तादात्म्यव्यवसायेन नेह तत् ॥ (३५९)

अदर्शनाज्जगत्यस्मिन्नेकस्यापि तदात्मनः ॥

अत्रोच्यते । न साधर्म्यदर्शनादेर्भ्रान्तिः ।

अस्तीयमपि यात्वन्तरूपस्रवसमुद्भवा । (३६०)

दोषोद्भवा प्रकृत्या सा विततप्रतिभासिनी ।

अनपेक्षितसाधर्म्यदृग्गादिस्तैमिरादिवत् ॥ (३६१)

न खलु तिमिरतिरस्कृतदर्शनानां मशकमक्षिकादयो दर्शनान्तरबला^१-
दुपजायन्तेऽपित्वान्तरादेव तिमिरकारणात् ।

ननु तिमिरादप्युपजायमानं वस्तु बलादेव न भावनाबलात् । आन्तरकार-
णत्वमात्रमु विवक्षितं । सर्वस्यापि त्वान्तरं कारणं वासनैव । स्वप्नादिप्रत्यय-
वत् (१) सा वासना यथा कथञ्चित्प्रबोधवती स्वानुरूपप्रत्ययप्रसवहेतुः । तत्र
च पूर्वपूर्वमेव दर्शनं साधर्म्यदर्शनं । आदौ किं दृष्टं येनेयं भ्रान्तिः । दर्शने कथं
तस्य दर्शनमिति वक्तव्यम् ।^२ ततस्तु समानत्वादभ्रान्तिरेव सका[?सक]ला ।
(c. 79b) अथान्यथा दर्शनं कथं सकला भ्रान्तिः । साधर्म्यदर्शनादिति । न ।
भ्रान्तिपरम्परैवेयं । नात्रादिरस्तीति प्रतिपादितं (१) तस्मादनादिरयमसद्वा-
सनापरिक(१) ल्प(त): संसारः । कथं प्रमाणादिव्यवस्था स्वात्मनीति
चेत् ।

अत्रोच्यते ।

तत्र बुद्धेः परिच्छेदो ग्राहकाकारसम्मतः ।

तादात्म्यादात्मवित्तस्य स तस्याः साधनं मतं* । (३६२)

तदेव साध्यं तदेव साधनं संब^३ सिद्धिः ।

* ततः—इति हे. पुस्तके ।

तत्रात्मविषये माने यथा रागादिवेदनम् ।

इयं सर्वत्र संयोज्या मेयमानफलस्थितिः ॥ (३६३)

अर्थादयो हि भावनावशादुपजायमानाः स्वसम्बेदनरूपा इति प्रतिपादितं (१)
अर्थादिसम्बेदनञ्च प्रत्यक्षं प्रमाणं (१) तत्राव्यतिरिक्तं (१) एव प्रमाणप्रमेय-
प्रमितिव्यवस्था । यदुच्यते ।

“चतसृषु चैवम्विधासु तत्त्वं परिसमाप्यते (—) प्रमाता प्रमेयं प्रमाणं
प्रमितिरिति” * (१)

तदसत् एकत्रैव सर्वपरिसमाप्तेः । ननु सुखादौ यदि नामाव्यतिरेकः ।
पीतादौ व्यतिरेक इति चेत् । न । इयमेव सर्वत्र योज्या मेयमानफलस्थितिः ॥

यथा अर्थादिसम्बेदने तथा नीलादिसम्बेदनेपि । नीलाकारं अर्थाकारमिति
वा भवतु कोऽनयोर्विशेषः । द्वयोरपि स्वरूपेण वेदनात् । ततो नीलसुखशरीर-
वेदनं स्वरूपेणैव सकलं न पररूपेण । स्वरूपेण चेत् ।^५ सर्वं सुसम्बेदनमेव । ननु
(c. 80a) नीलादिसम्बेदनेनात्मभूतो ग्राहकाकारः सुखादिवत्तत्कथं ते दृष्टान्तः ।
सुखादीनां कथं स्वप्रकाशात्मकत्वात् आत्मवत् । कथं प्रकाशात्मता नाम । अपरोक्ष-
रूपता. यथैवं ।

तत्राप्यनुभवात्मत्वात्ते योग्या स्वात्मसम्बिदि ।

इति सा योग्यता मानमात्मा मेयः फलं खवित् ॥ (३६४)

[ग्राहकाकारसंख्याता परिच्छेदात्मनात्मनि ।

सा योग्यतेति च प्रोक्तं प्रमाणं स्वात्मवेदनं ॥३६५॥†]

तेपि नीलादयोऽपरोक्षरूपत्वादनुभवात्मकाः । ततः सुखादिवेदं स्वसम्बिदि
योज्याः । नहि तेपि नीलादयः पररूपेणापरोक्षाः ।

ननु चक्षुरादिबलानीलादीनामपरोक्षता । न (१) स्वरूपेणैवापरोक्षत्वात् । नहि
यतः चक्षुः प्रसृतं ततोऽपरोक्षं नीलं चक्षुः प्रसृतमपि कदाचिन्नापरोक्षयति । अप्र-
सृतत्वेऽप्यपरोक्षत्वसम्भवात् । तथा हि ।

रागादिसम्भवे रूपमन्यथैवावभासते ।

चक्षुषः प्रसृतत्वेपि स्वरूपानवभा(स)नात् ॥

* वात्स्यायनीये न्यायभाष्ये १।१।१ (पृष्ठे १) स्वल्पभेदेन ।

† अयं पाठो हे. पुस्तके विद्यते परमत्र मूलं व्याख्या च न दृश्यते ।
चिन्त्यमतत् ।

यदि चक्षुरादिकस्याभिमुखीकरणेपि स्वरूपेण विषयस्यानवभासनं कथमसावपरोक्षः । स्वरूपावभासन[न्तु वासनामन्तरेण चक्षुरादिप्रतिबद्धं न परस्परपेक्षया]मेवापरोक्षता । अथ भावनावशादयं दोषश्चक्षुषः (।) तदाह ।

यदिभावनया चक्षुरादिकस्यान्यथा गतिः ।

भावनावलतःसर्व्व नीलादेरवभासनं ।

भावना हि वासनाऽपरनामिका चक्षुराद्यायातप्रतिभासस्य हेतुः । (c. 8ob)
तदा वासनावलभावितः एक[?]नीलादिप्रतिभासाः ।

नन्वन्यथा प्रतिभासनं वासनाहेतुः । स्वरूपप्रतिभासनन्तु वासनामन्तरेणेति चक्षुरादिप्रतिबद्धं न परस्परपेक्षया । सर्व्वेषामन्यत्वात् । ततो नेकप्रतिभासेन ज्ञायते किं स्वरूपमिति प्रतिभासः प्रमाणं । न चेद्व्यभिचारी कुत आश्वासः । तस्मात् ।

प्रतिभासः समस्तोपि भावनाभावनिर्मितः ।

स्वरूपाभिमतान्यप्रतिभासश्च रूपवत् ।

बाध्यबाधकभावस्तु प्रत्युक्त एव । तस्मात्स्वसम्बेदनमेव फलं बाह्येऽप्यर्थं, तदाकारः प्रमाणम् ।

ननु साकारं विज्ञानमिति न युक्तं । तथा हि ।

यदि दर्पणवत्स्वच्छमुपधानोपरागतः ।

तदावभासनं प्राप्तं चक्षुरादिर्न चेष्ट्यते ॥

यावत्सन्निहितं सर्व्व दर्पणे त(त्)प्रकाशते ।

ततःसर्व्वस्य रूपादेरवभासः प्रसज्यते ॥

अथ दर्पणवच्चक्षुरवभासस्य कारणम् ।

तत्संक्रा^{१०}न्तस्य दृष्टिःस्यादनृते दर्पणादिवत् ॥

ततो न ज्ञायते रूपं कीदृक्किं परिमाणकम् ।

वर्णस्यापि विपर्य्यासः काचाभ्रपटलादिवत् ॥

गोलकादथ निष्क्रम्य रूपादिष्वनिपातितः ।

ज्ञायन्ते निजरूपेषु ग्राहका महदादिषु ॥

विशिष्टं जायते रूपं प्रदीपालोकसङ्गमात् ।

यदि स्वरूपसम्बन्धिः प्रदीपालोकसङ्गवत् ।

न स्यात्तत्रापि चान्यस्य व्यापारादनवस्थितिः^{११} ।

अथ स्वरूपसम्बन्धिः तदा ते रश्मयःकथम् ।

तस्मादर्थे स्थिते ज्ञानं (c. 81a) तदाकारं प्रवर्तते

तस्मादुत्पादमात्राच्चेत्सर्व्वकारं प्रसज्यते ॥

यत एव तदुत्पत्तिः तदाकारं भवेद्यदि ।

चक्षुराकारतापि स्याज्जायते चित्ततोपि यत् ॥

अत्रोच्यते ।

सर्वमेव तु विज्ञानं विषयेभ्यः समुद्भवत् ।

तदर्थस्यापि हेतुत्वे कथंविद्विषयाकृतिः ॥ (३६६)

नहि यत्र एवोत्पद्यते^{१२} तदाकारमेव भवति । तथा हि ।

यथैवाहारकालादेर्हेतुत्वेऽपत्यजन्मनि ।

पित्रोस्तदेकस्याकारं धत्ते नान्यस्य क (स्य) चित् ॥ (३६७)

नहि पित्रोर्द्वयोरपि समानाकारतां धत्ते । तत उत्पद्यमानः स्वतः । अपि तु कस्यचिदेव । तस्मादथदिवार्थाकारमिति । तथाहि ।

दूरदेशस्थितादृक्षात्तदाकारं हि जायते ।

विज्ञानं नेन्द्रियाकारमिति दृष्टमिदं सदा ॥

तद्वेतुत्वेन तुल्ये^{१३}पि तदर्थेऽविषये मतम् ।

विषयत्वं तदन्येन तदभावे न तद्वेत् ॥ (३६८)

न हेतुतया विषयोऽपि तु तदाकारविज्ञानहेतुतया । हेतुतया विषयत्वे चक्षुरादीनामपि विषयत्वं । तदाकारतया मरीचिकादिजलज्ञानस्यान्यदेशं जलमपि भवेत् विषयः । नह्युपाकारमन्तरेण बोधरूपं विज्ञानं सम्बेद्यमानमन्यथा वा तदाकारविषयव्यवस्थापने समर्थं प्रतीतेतरावस्थयोरयो^{१४}गादिति प्रतिपादितम् । यदि तत्प्रतीयते (c. 81b) किमपरेण व्यर्थकत्वात् । अथ न प्रतीयते तदापि अशक्तेरिति । न ह्यप्रतीयमानं प्रतीतिविषयः । प्रतीयमानञ्चेत्सैव तस्य तद्रूपताप्रतीतिः । व्यतिरिक्ता च क्रिया न युक्तेति शतशः प्रतिपादितम् ।

ननु चाकारः प्रमाणं स्वसम्बेदनं फलमिति साकारसिद्धौ स्यात् (1) तत्रेव तु कथं सिध्यति । उक्तमत्र । अपि च ।

विषयज्ञानतज्ज्ञानविशेषाद् बुद्धिरूपता ।

—विषये रूपादौ यज्ज्ञानन्तदर्थस्वाभासं, विषयज्ञाने तु यज्ज्ञानं तदर्थानुरूप-
ज्ञानाभासं । स्वाभासञ्च । अन्यथा यदि विषयज्ञानमर्थाकारमेव स्यात् । स्वाकारमेव 14b
वा विषयज्ञानज्ञानमपि तदविशिष्टं स्यात् । विषये यत् ज्ञानं तदर्थस्वाभासमिति
साध्यं । उत्तरो हेतुः । अन्यथेत्यादिबाधकं प्रमाणम् । कीदृशं मम ज्ञानमासीदिति
यदा पर्यालोचयति^{१५} तदाऽर्थप्रतिभासमेव स्मरणेन व्यवहरति नान्यथा । यच्च
यथाधिमोक्षेण विषयीकृते तथा भवति यथा गौरित्यविमोक्षेण विषयीक्रियमाणः
शावलेयः । तथाहि ।

एवम्भूतोऽवभासो न . ज्ञानेऽर्थस्तु कीदृशः ।

इत्यर्थस्य परित्यागाज्ज्ञानस्यार्थविनिश्चयः ।

यदि केनचिन्नियुज्यते कथमसावर्थ इति भवता ज्ञातं तदाऽर्थप्रतिभासस्तादृशो-
ऽर्थस्तत्रास्ति न वा, तादृशोऽन्यथा वेति न निश्चय इति प्रत्युत्तरयति ।^१ ततोर्थ-
परित्यागी प्रतिभास एव ज्ञानं । (C. 82a) एकत्वे त्वर्थस्य तत्रैव निश्चयः तत्रैवा
निश्चय इति कथं । निश्चयानिश्चययोर्विरोधात् । अर्थस्तु न प्रतिभासे निश्चयः ।
नार्थान्तरभेद इति तत एवं ततः प्रतिभास इत्येतावत्तत्र प्रतिभाति । तदपरन्तु नेत्यर्थ
एव स निश्चयश्च । भागद्वयभावादिति । तदेतदुत्तरत्र वक्ष्यते । अपि च ।

अ(न)र्था*कारशंका स्यादध्यर्थवति चेत्तसि ।

अतीतार्थग्रहे सिद्धे^२द्विरूप(†)र्थात्म+वेदने ॥ (३६९)

यदाह । न ज्ञानं प्रतिभासते स्वसम्बेदनाभावात् । नापि स्मर्यतेऽर्थस्यैव
सर्वत्र स्मरणात् । तत्र यथार्थोपपत्त्या ज्ञानेऽर्थस्य[?] परिकल्प्यते (१) ज्ञानं
तथा स्मरणानुपपत्त्यापि न सम्बदितं ज्ञानमस्ति न च तस्याकारता ततो द्विरूपं
ज्ञानमिति प्रत्यक्षबाधः प्रतिज्ञायाः ।

सन्दिग्धे हेतुवचनाद्व्यस्तो हेतोरनाश्रयः ।

दृष्टान्ते च प्रतिबन्धग्रहणे हेतुवृत्तिः ।

न चैतदस्ति । सर्वत्र*त्रार्थाकारस्य विवादास्पदत्वात् इति चेत् । अयुक्तं (१)
यतो यत्रार्थोस्ति तत्र नासौ ज्ञानस्याकार इति स्यादपि शंका । अनर्थवति तु चेत्तसि
केशादौ पीताद्यवभासे च सिद्धमेव द्व्याकारत्वं सम्बेदनञ्च । तत्र परोक्षं विज्ञान-
मित्येतदेव प्रत्यक्षबाधितं । ततस्तद्दृष्टान्तदृष्ट्या प्रतिबन्धग्रहणम् । ततश्च तस्य
तथाभूतः प्रतिभास इति तद्द्वारायातो निश्चयः कथमर्थे भवेत् । सर्वत्र च विज्ञाने
एवमेव निश्चय इति साकारत्वसिद्धिः । स एव प्रतिभासस्त्वनिश्चयस्वभावो
विषयज्ञाने (C. 82b)त(ज्)ज्ञानस्य स्वभावः । अथ कदाचित्तत्राप्यर्थ एवास्ति
यदि न व्यक्तिर्जातिरेव भविष्यति ।

अत्रोच्यते ।

नीलाद्याभासभेदित्वान्नार्थो जातिरतद्वृत्ती ।

सा चानित्या न जातिः स्यान्नित्या वा जनिका कथम् ॥ (३७०)

* हे. पुस्तके अनर्थाकार-इति ।

† द्विरूपत्वात्म-इति हे. पुस्तके ।

—नहि नीलादिरूपा जातिर्वर्णाद्याकारशून्यत्वात् । हेतुत्वेनानित्यत्वाच्च न सा जातिः ॥ अथ नित्या न जनिका नित्यस्य जनकत्वाभावादिति प्रतिपादितं ॥

नामादिकं निषिद्धं प्राक् नायमर्थवतां क्रमः ।

इच्छामात्रानुबन्धित्वादर्थशक्तिर्न सिध्यति ॥ (३७१)

सकलमप्येतत्प्रागेव प्रतिपादितमिति न प्रपञ्च्यते ।

स्मृतिश्चेद्विधं ज्ञानं तस्याश्चानुभवाद्भवः ।

स चार्थाकाररहितः सेदानीन्तद्वती कथम् ॥ (३७२)

अनुभवादुत्पद्यमाना स्मृतिरर्थमन्तरेण भवन्ती कथं नीलाद्याकारा । अथा-
यदिव स्मृतिस्तदाकारा । तदाह ।

नार्थाद्भावस्तदाऽभावात्^१ स्यादर्थानुभवेऽपि सः ॥

यद्यर्थात्साक्षात्स्मृतिस्तदा तथैवार्थेन भवितव्यं । न च तदस्ति । अथार्थाद्व्यव-
हितादपि भवति तदाकारा स्मृतिः अनुभवोऽपि तथैव चेदिति । यथा च तथा
प्रतिपादितमेव । इहापि प्रतिपाद्यते ।

आकारः स च नार्थस्य स्पष्टाकारविवेकतः । (३७३)

स्पष्टाकारश्चाथस्तदनुभवेन गृहीतः । स च यद्यर्थस्याकारस्तथाभूतेनैव
तेन भाव्यम् । अथ स्मृत्या प्रतीयमान^(१) र्थात्तथा प्रतिभा^२ति (१) एवं तर्हि.
अनुभवेन प्रतीयमानत्वात्स्पष्टतेति नार्थस्यासावाकारता (१)

(c. 83a) व्यतिरिक्तन्तमाकारं प्रतीयादपरस्तथा ।

नित्यमात्मनि सम्बन्धे प्रतीयात्कथितं न च* ॥ (३७४)

यद्यसावर्थः परोऽपि प्रतीयात् । अथात्मसम्बद्ध एवासौ न परस्य प्रतिभासते ।
आत्मसम्बद्ध इति कोर्थः । किमात्मकार्योऽयं तदात्मा । यदि कार्यस्तदा परस्य
प्रतिभायेव । नहि कार्यत्वे साधारणत्वमपैति । अथ तदात्मा (१) तथा सति
सम्बेदेनात्मकत्वमेव । तादात्म्ये^३ च नित्यमात्मनि सम्बद्ध एव नान्यथा । तथा
च कथितमपि न प्रतीयात् । अथ प्रत्येति तदाऽन्यथापि प्रतीयात् । तथा हि (—)
बाह्यं रूपादिकं कथितमपि प्रतीयते परेणाकथितमपि । अथ कथितं यत्प्रतीयते
तदन्यदेव । एवन्तर्हि ।

एकैकेनापि सम्बन्धे प्रतिसन्धिः† न युज्यते ।

* हे. पुस्तके नित्यमात्मनीत्यर्द्धं दृश्यते, व्याख्यानमप्यस्यास्ति । वार्तिकालंकार
भोटभाषान्तरेऽपि न दृश्यते ।

† अनुसन्धानं—इत्यधिकः पाठः ।

कीदृशः प्रतिसन्धिरित्याह ।

एकार्थाभिनिवेशात्मा

एकमिदमिति न प्रतीतिर्भवेत् । तस्य पृथक्त्वात् । कथोः प्रतिसन्धिरित्याह ।

प्रवक्तृश्रोतृचे^{१०}तसोः । (३७५)

नानाभूतार्थग्रहणप्रवृत्तत्वात्तच्चेतसोः ।

तदेकव्यवहारश्चेत् सादृश्यादतदाभयोः ।

भिन्नात्मार्थः कथं ग्राह्यस्तदा स्याद्धोरनर्थिका ॥ (३७६)

सादृश्येन हि य एकव्यवहारः स दृष्टयोरेव नान्यथा (।) न च परवृक्ष्यदर्शनं कदाचिदपि तत्त्वं (? तत्कथं) व्यवहार एकत्वेन । अत्र हि परस्परविविक्तार्थप्रतिभासनमेव । अथ सादृश्यम्बस्तु (c. 83b) भूतं ततस्तदनुसारेणैकमेतदिति प्रतीयात् । एवन्तहि । अकथि^{१०}तेपि स्वप्रतीत्यनुसारेण परस्यापि प्रतीयात् । यदापि परो न कथयति । मयाप्येवं प्रतिपन्नमिति । तदात्वसत्त्वं कथयति । तदा कथं प्रतिपत्तिरर्थमन्तरेणैव । एवमेव दृश्यत इति चेत् । तदा तर्हि स्यादनर्थिका बुद्धिः । यथा परप्रतिभासनमन्तरेणैव परप्रतिभासावसायिनी धीस्तथार्थप्रतिभासनमन्तरेणाकारान्यादिति सिद्धमाकारवत्त्वं ज्ञानस्य । यदि नाम पर्यालोचनया बा^{११}धकप्रमाणबलाद्वा कस्य चित्साकारता ज्ञानस्य स्मृत्यादिकस्य । सर्वस्य तु कुतो भवतीत्याह ।

तच्छानुभवविज्ञानमुभयाङ्गावलम्बिना ।

एकाकारविशेषेण तत् ज्ञानेनानुबध्यते ॥ (३७७)

अनुभवविज्ञानमस्मृतिरूपं नीलादिविषयं द्वितीयेन तद्विषयेण स्मरणरूपेणानुबध्यते अनुमीयते परामृश्यते । किम्भूतेनोभयाङ्गावलम्बिना । नीलप्रतिभासं ज्ञानं ममासीदिति । न तु यथाभूतं ।^{१२} तदर्थपत्त्या निश्चीयते परैः । केवलं तथा भूतमनुसरति कश्चित् । न चार्थापत्तिर्लौकिकस्य कस्यचिदुदयवती । नहि लोक एवं प्रत्येति (—) येनार्थो दृष्टस्तेन मम बुद्धिरपरास्तीति ।

नहि बुद्धेः स्वरूपस्य सार्थापत्तिर्निरूपिता ।

सुनिर्द्धार्यं हि तद्रूपं न निर्द्धारयितुं क्षमम् ।

न रूपाद्य (c. 84a) वभासनव्यतिरेकेणापराकारां बुद्धिमर्थापत्याज्येन वा कश्चिन्निरूपयितुं क्षमः । बोधरूपतया निरु^{१३}पणमिति चेत् । ननु तदेव बोधरूपं न ज्ञायते । नहि प्रत्ययभेदाद्धात्वर्थभेदः । न च प्रत्ययार्थस्य भेदः ।

केनोपज्ञ (?)श्च नार्थस्य भेदो नामोपगम्यते ।

अर्थाभेदे कथन्तेन तस्य व्याख्या प्रवर्तताम् ॥

तस्मान्नीलादिव्यतिरेकेण बोधो बुद्धिरिति न निरूप्यते । तस्यैव तु नीलावेः स्वभावभूतधर्मभेदो नैव सूच्यते । नीलस्य नीलविषया वा बुद्धिरिति (१) तेन नीलविषया बुद्धिर्ममासी^{१४} दित्यनुसरणे तदाकारतानुसरणमेव । तथा हि ।

नीलान्न व्यतिरेकेण विषयि ज्ञानमीप्स्यते ।

ज्ञानपृष्ठेन भेदस्तु कल्पनाशित्पिनिमित्तः ।

यदि तर्हि नीलादेरेव स्वभावो भेदेन बुद्धिरिति निर्दिश्यते । नीलादिकमेव तर्हि केवलं न बुद्धिर्नाम । यथा न परव्यतिरेकेण शुक्लत्वादिकं ततो बुद्धिरेव न परमार्थ इत्यायातं । इष्यते बाह्योऽर्थः पारमार्थिक इति ।

तदेत(द)स्त्^{१५} तथा हि ।

15a

क्वचित्किञ्चित्समाश्रित्य कस्य चित्तस्याग्निराक्रिया ।

यत्प्रमाणप्रसिद्धं स्यात्तद्द्वारात्यनिराक्रिया ।

यदि प्रमाणप्रसिद्धोऽर्थस्तदा तद्व्यतिरेकेणापरा बुद्धिर्नास्तीति बुद्धिः परित्यज्यते । अथ बुद्धिः प्रमाणप्रसिद्धा तदार्थः । तत्र तावद्बुद्ध्याऽर्थस्य व्यवस्थापनमिति न बुद्धिरर्थवता परित्यक्तुं शक्या । बुद्धिमता तु (c. 84b) स्वसम्वेदनसिद्धत्वाच्च बुद्धिरर्थोपायसाध्या । ततोऽर्थमन्तरेणापि शक्याभ्युपगमना^१ । ततो बुद्धिमङ्गीकृत्यतद्व्यतिरिक्तार्थपरित्यागः । अथार्थोपि स्वसम्वेदनसाध्यः (१) तथा सति सम्वेदनमेव तद्व्यतिरिक्तार्थः । अर्थश्चापरिदृष्टोऽप्यस्तीति तस्यानुपलम्भात् परित्यागः । बुद्धिस्तु न तथेत्यपरित्याज्या । किञ्च ।

न शुक्लाद्यतिरेकेण ब्रव्यमित्यध्यगीषति ।

न बुद्धेरतिरेकेण तथार्थ इति मीयताम ॥

तथा हि ।

क्षणिकत्वं न नीलादिव्यतिरेकि कथञ्चन ।

तथापि क्षणिकत्वस्य नाभावः परिदीपितः ॥

तस्मान्नीलाद्याकारैव बुद्धिस्तथावसीयमानत्वात्प्रत्ययान्तरेण तेन चोभयाङ्गपरित्यागाग्नालम्ब्यत एव बुद्धिः तत्कथं न द्वयाकारा । अथवा बुद्धिरेकाकारविशेषणावलम्ब्यते द्वितीयेन ज्ञानेन । एकेनाकारेणावलम्ब्यत इत्यर्थः । किंभूतेनैकेनाकारेणेति तदाह ।

उभयाङ्गावलम्बिना ।

उभयाङ्गव्यापिना । तत् एवोभयाङ्गकल्पना । परमार्थतस्तु तावाकारौ तवेकाकारानुप्रविष्टावेवेति । तेन व्याप्तौ भवतः । तौ पुनराकारौ बोधरूपता नीलाकारता च । पूर्व्वद्व[?]त्र व्याख्याने ।

एकाकारविशेषेण एकाकाराधिकेनेति ज्ञातव्यं । यदि नाम द्व्याकारतया व्यवस्थाप्यते तथापि कथं द्व्याकारं । अत्रोच्यते ।

अन्यथा ह्यतदाकारं कथं ज्ञानेधिरोहति ।

यदि तदाकारमात्मानं^१ स्वसम्बेदनेन नानुभवेत् । (c. 85a) कथन्तदाकारतया ज्ञानं स्मरणेधिरोहेत् । अधिरोहणन्तदाकारताजननं [?नकं] । तदधिरोहतीति कुतः । तथैव प्रतिपत्तेः ।

एकाकारोत्तरं ज्ञानं तथाह्युत्तरमुत्तरं । (३७८)

अवश्यमेतदुपगन्तव्यं । तथा हि. उत्तरमुत्तरं । एकैकेनाकारेणाधिक-मधिकं भवति नान्यथा । तथा हि. पूर्वकेण नीलं गृहीतं तदुत्तरेण नीलज्ञानं तदुत्तरेण नीलज्ञानज्ञानं । तदुत्तरेणापि तदधिकमिति निश्चिनोति । तदेतदन्यथा न स्यात् । एतदेवोदाहरणेन प्रतिपादयति ॥

तस्यार्थरूपेणाकारावात्माकारश्च कश्चन ।*

द्वितीयस्य तृतीयेन ज्ञानेन हि विभाव्यते† ।^२ (३७९)

द्वितीयं ज्ञानं पूर्वविज्ञानद्व्याकारं स्वाकारञ्च विभाव्यते । तृतीयेन चतुर्थेन तदेवोभयमेकाकाराधिकमिति यावद् गणयितुं स्मर्तुम्वा शक्नोति । अथ ज्ञानं केवलमेव द्वितीये क्षणे ज्ञायते । तत्तु ज्ञानमर्थव्याप्तिं (?पृ) तत्त्वात्तत्सम्बद्धमत-स्तत्र स्मरणे सति तस्याप्यर्थस्य नान्तरीयकत्वात्स्मरणमित्यतोऽन्यथा ज्ञानं स्मर्तुमशक्यमिति तथा स्मर्यते । ततस्तद्व्यापृतत्वेन तदाकारमिति संकलनं भ्रान्त्या तदाकारताप्रतीतिः । अत्रोच्यते ।

अर्थकार्यतया ज्ञानस्मृतावर्थस्मृतेर्यदि ।

भ्रान्त्या संकलनं ज्योतिर्मनस्कारेपि सा भवेत् ॥ (३८०)

भ्रान्तिरिति स'म्बन्धः । यद्यर्थस्य कार्यम्विज्ञानमथाप्यर्थं कार्यं व्यापारो यस्येति ज्ञानस्मृतौ नियमेनार्थस्मरणं । अतस्तदेव (c. 85b) मूढमतिस्तन्तानस्य तथा भवति प्रतिपत्तिः । एवन्ताह ज्योतिर्मनस्कारेपि तथा प्रतीतिः स्यात् । यथा विषयकार्यता विज्ञानस्य तथालोककार्यतापि मनस्कारकार्यतापि तेन द्वयसंकलनेनापि प्रतीयेत । नहि कार्यत्वे कश्चिद्विशेषः । अथ विषये व्यापृतत्वात्संस्कलनं

* हे. पुस्तके—“तस्यानुरूपेणाकारो वान्याकारश्च कश्चन ।”

† विविच्यते—इति हे. पुस्तके ।

मनस्कारे तत्राव्याप्तिः[?पु]तत्वात्तदा तर्ह्यालोकेपि समान एव व्यापारो न ह्यालो-
लोकमपहाय रूपे व्याप्तिर्यते ।

तदसदेतत् । तस्माद्यथाऽऽलोकप्रतिभासमिति न भवति. तथा रूपप्रतिभास-
मिति न स्यात् । अथालोको विषय एवान्तर्गतत्वाद्व्यपत्तिप्रतिभासनिश्चयेनैव गतः ।
ना(न। आ)लोकस्य प्रकाशकत्वेन विषयत्वाभावात्कथं तत्र व्यापारः । अथ प्रकाश-
कोप्यालोको रूप^१निपतितत्वाद्व्यपत्तिमेव सम्पद्यत इति विषयः । तथा सति ज्ञानमपि
प्रकाशकं रूपनिपतितत्वाद्व्यपत्तिमेवेति साकारालोकवत् विज्ञानमपि साकारं ।
यथा न रूपेण विनाऽऽलोको ग्रहीतुं शक्यः. तथा विज्ञानमपि । नहि रूपादिकं
प्रकाश्यम्बिना विज्ञानमस्मास्तीति कश्चिज्जानाति । तस्माद्रूपाद्याकारमेव विज्ञानं
कार्यतया तु तथा प्रतिपत्तौ ।

सर्वेषामपि कार्याणां कारणैः स्यात्तथा ग्रहः ।^{१०}

कुलालादिविवेकेन न स्मर्येत घटस्ततः ॥ (३८१)

तेनापि कार्येपि घटादिः स्वकारणविवेकेन न स्मर्येत । (c. 86a) अथार्थकृतः
कश्चिदतिशयो ज्ञाने विद्यते येन ज्ञानस्मरणेऽर्थो वि(पि)स्मर्यते । ज्ञानग्रहणे
चार्थग्रहः । केवलस्य ज्ञानस्य न ग्रहणस्मरणे । घटादिस्तु केवलपि गृह्यते
तेनानादिकञ्च । तदपि स्वपक्षबाधनाय । तथा हि ।

यस्मादतिशयाज्ञानमर्थसंसर्गभाजनं ।

सा^{११}रूप्यात्तत्किमन्यत्स्याद् दृष्टश्चयमलादिषु ॥ (३८२)

यदि तस्य विज्ञानस्य नार्थाकारता तदार्थग्रहणेनैव सह विज्ञानं गृह्यते स्मर्यते
चेति कोऽयं नियमः । तदर्थान्तर्गतत्वं नियमेन तद्ग्रहणेनैव गृह्यत इति भवति नियमः ।
तस्मादर्थस्वरूपमेव विज्ञानमर्थग्रहणान्तरीयकग्रहणं तत्स्मरणान्तरीयकस्मरणञ्च ।
यमलकयोरेकग्रहणेन तदन्यप्रतिभासः सोऽयमिति^{१२} स्मरणञ्च । श्यामवृक्षाकारतया
च वृक्षग्रहणाभिमानः । यदि त्वाद्यं विज्ञानमनुभूय रूपं ग्राहकाकारमेव. तथा
द्वितीयमपि । तदाह ।

आद्यानुभयरूपत्वे ह्येकरूपे व्यवस्थितं ।

द्वितीयं व्यतिरिच्येत न परामर्शचेतसा ॥ (३८३)

परामर्शचेतसा हि द्वितीयं प्रथम(त्वं) व्यतिरेकेण न व्यवस्थाप्येत द्वितीय-
परामर्शचेतसा यतः तदपि तदाद्यानुभयरूपत्वे सति एकरूप (c. 86b) एव
व्यवस्थित^{१३} भवेद् ग्राहकाकार एवेति यावत् । ततः कुतो विवेकावसायः ।
तस्माद्विषयाकारमेव विज्ञानं. तत एव ।

अर्थसंकलनाश्लेषा धीर्द्वितीयावलम्बते ।

नीलादिरूपेण धियं भासमानां पुरस्ततः ॥ (३८४)

ततोर्थाकारत्वात् द्वितीया धीः पुरः पूर्विकाथेयमवलम्बतेऽर्थसंकलनमा-
दिलष्यतीति अर्थसंकलनाश्लेषा । आदिलष्यतीत्याश्लेषा । अर्थसंकलनेन चाश्लेषो
यस्याः^{१४} सा धीः द्वितीयावलम्बत इत्यर्थः । यदि तु तदाकारता न स्यात्केवलाना-
मप्यालम्बिता ।

ननु केवलामप्यवलम्बत एव तथा हि । न जाने को मया दृष्टस्तदेति
ग्राहकमेव स्मरन्ति ।

तदप्यसत् ।

ग्राह्ये शंस [? संश] यतस्तत्र ग्राहकेप्यस्ति संशयः ।

सामान्येन ग्रहे तत्राद्येप्येष नयः समः ।

सामान्येन ग्राहकस्य स्मरणे ग्राह्यस्यापि समान एव न्यायः ।
तथाहि । कोपि मया दृष्ट^{१५} इति दृश्यमानसामान्याकारेणैव स्मरणं । यदि च १५b
ग्राहकस्य स्वरूपमेव स्मर्यते ग्राह्यव्यापाररहितम् । तदा तदेव तस्य रूपं न ग्राह्य-
सन्निधानेऽन्यदासीत् । ततस्तु स्मर्यमाणस्यान्येन रूपेणाग्राहकेण कथं
पश्चात्तथाभूतस्यैव ग्राहकता । अथ तत्त्वेन स्मरणे ग्राह्यसन्निविष्टमेव रूपं तदा
कथं केवलस्य स्मरणं । तस्मात्तदारूढमेवास्य रूपं न शक्यविवेचनमिति । एकमेव
रूपाद्यात्मना, यदि च न द्विरूपता विज्ञानस्य तदा नीलाकारमाद्यमेव (c. 87a)
स्यान्नोत्तरोत्तराणि । तदाहा च र्यः^१ न चोत्तरोत्तराणि ज्ञानानि पूर्वपूर्वज्ञानवि-
षयाभासानि स्युस्तस्याविषयत्वात् । यस्मात् ।

अन्यथा ह्याद्यमेवैकं संयोज्येतार्थसम्भवात् ।

ज्ञानेनादृष्टसम्बन्धं पूर्वार्थिनोत्तरोत्तरं ॥ (३८५)

नहि उत्तरोत्तरस्य ज्ञानात्मनः पूर्वज्ञानविषयता । अ^१विषयश्च कथमा-
लम्ब्यते । यदात्वर्थाकारता प्रथमस्य तदा द्वितीयस्यापि । तत उत्पन्नस्य तदर्थाकार-
सम्बेदनाकारता । तथा हि ।

तदर्थाकारविज्ञानाज्ञानज्ञानोदयेसति ।

तदाकारतया योगो दूरवृक्षाद्यथोदिते ॥

अथ ज्ञानमन्यथा स्मर्तुमशक्यं । अर्थसहितमेव स्मर्यते । तदारूढतैव तद्व्या-
पृततालक्षणा तस्य स्वभाव इति । ततः सार्थकस्य स्मरणं । घटादीनान्तु^३ पुनः
केवलोलिपि स्वभावो न तेनानादिसहित एव । विषयस्तु विज्ञानसहित एवोपलभ्यते ।
तेन तथाभूतस्यैव स्मरणं । न तु घटादीनां (१)

तदप्यसत् । यतः ।

द्वयोर्विवेकग्रहणे साहित्यमिति युक्तिमत् ।

नीलाकारातिरेकेण न च ज्ञाननिरूपणं ॥

अथादिरूपत्वेनेति न सिद्धमिदमेव वः ॥

नहि सुखादि रूपं विज्ञानमिति प्रसिद्धिर्भवतां । सुखादीनाम्बिषयत्वात् । यथा च न सुखादिव्यतिरेकेणापरं विज्ञानं तथा नीलादिव्यतिरेकेणापि । (c. 87b) बहिर्देशत्वात्प्रमेयतैव नीलादीनामिति चेत् । न । बहिरपि सुखादीनां प्रमेयत्वाभ्युपगमात् । न च तयोः सम्बेदने बहिरन्तरिति परमार्थतो युक्तं । न ग्राहकता सुखादीनां नीलादिषु । तदभावेपि तथैव प्रतिभासनात् । यच्च यदन्तरेणापि भवति न तत्तत्कृतं । भवति च नीलादि ग्रहणमन्तरेण सुखादिकमिति । ततः स्वरूपविशेषकृतमेव नीलादिग्रहणं तदभावेपि भावादिति प्रतिपादितं । तस्मान्न नीलाद्यपरोक्षतामन्तरेण नीलादिग्राहकनिरूपणमिति सिद्धमाकारद्वितयं । अनुभवनीलाद्याकारतया । अपि च. भवतु ग्राहकाकारो परस्तथापि ।

सकृत्सम्बेद्यमानस्य नियमेन धिया सह ।

विषयस्य ततोऽन्यत्त्वं केनाकारेण^६ सिध्यति ॥ (३८६)

विषयस्य हि नीलादेर्धिया सह सकृदेव सम्बेदनं । धिया सह न पृथक् । ततः सम्बेदनादपरो विषय इति कथं । तथाभूतमेव सम्बेदनमिति स्यात् विवेचयितुमशक्यमिति प्रतिपादितं । भेदावभासनं भवतीति चेत् ।

भेदश्च भ्रान्तिविज्ञानैर्दृश्यते ता [? न्दा] विवाद्वये ॥

तद्यथा चन्द्रद्वयदर्शनमेकमे (ए)व चन्द्रमसि भेददर्शनमेवमात्मन्यपि विज्ञानस्य । न^७ तु विषय एकत्रापि भेददर्शनं युक्तं विज्ञानाकारस्य भेदात् । तदात्मनि तु कथं । नहि तदेवान्यथा । कथं हि स्वरूपं तेनैव (c. 88a) पररूपेण गम्यते तस्याप्रतिपत्तिप्रसङ्गात् ।

न सवेतत् । यतः ।

यदि स्वरूपं प्रत्येतुमन्यथा नैव शक्यते ।

पररूपन्तु सुतरां तथापि हि न शक्यते ॥

यदि स्वरूपमन्यथा प्रत्येतुं न शक्यं पररूपन्तु स्वरूपेणापि प्रत्येतुं न शक्यमिति स्वरूपवत्पररूपमपि न शक्यमेवेति प्राप्तं । तस्मादयमर्थः । स्वसम्बेदने सति न भेदः प्रत्येतुं शक्यः स्वरूपस्य । यदि तु पुनरेकमेव चित्राकारं विज्ञानं स्याच्छक्यं स्वसम्बेदनेन प्रत्येकमन्यथा योगात् । ततो द्विचन्द्रदर्शनस्यापि यथैकता न स्यान्न तत्प्रत्येतुं शक्यं स्वपराभ्यामशक्यत्वादिति प्रतिपादितं । तस्मादुत्तरकालभाविना विकल्पेनान्वयव्यतिरेकाभ्यामिति^८ द्वयभेदकल्पना न प्रत्यक्षा प्रतीतिः ।

अयमेवार्थो भेदश्च भ्रान्तविज्ञानैरित्यादिना दर्शितः । चन्द्रद्वयाभिमतमेवाद्वयमेक-
विज्ञानान्तर्गतत्वात् । एवन्तर्हि नीलपीताद्योरपि सहदृश्यमानयोरेकचित्राकारता
द्वयभ्युपगन्तव्या । एवमेतत्सम्बेदनरूपस्य चित्राकारस्य तत्राप्येकत्वात् । यदि तु
भेदो दृश्यते तदैवमभ्युपगन्तव्यं ।

सम्बित्तिनियमो नास्ति भिन्नयो^{१०}र्नीलपीतयोः । (३८७)

अयमेव भेदहेतुर्यद्दु त भिन्नयोगक्षेमता । चन्द्रद्वयप्रतिभासस्य तु (c. 88b)
भिन्नयोगक्षेमत्वाभावादेकतैव ।

ननु विरुद्धधर्माध्यासात्कथमेकत्वं । अयमेव हि भेदो विरुद्धधर्माध्यासो नाम
यः परस्परपरिहारस्थितिलक्षणश्चात्र विरोधः ।

नैतदस्ति ।

नित्यस्वेतरयोरेव विरोधः स तथाविधः ।

प्रतीत्यनुप्रवेशेन द्वयोर्नास्ति विरो^{११}धिता ।

एकप्रतीत्यनुप्रवेशादेव न तयोर्विरोधः । एतदेव तस्य रूपं यदविप्रयुक्तं
नाम । न च तैव तद्विरुध्यते । तस्मादेकमेव तस्याकारमिति कल्पनयोद्धते ।
अन्वयव्यतिरेकाभ्यां । तमेवान्वयव्यतिरेकाभावं परमार्थतो नास्तीति दर्शयति ।

नार्थोऽसम्बेदनः कश्चिदनर्थस्यापि वेदनं ।

दृष्टं सम्बेद्यमानन्तत्तयोर्नास्ति विरोधिता ॥ (३८८)

अन्वयव्यति^{१२}रेकित्वादेकमेव नीलसम्बेदनमन्योन्यव्यतिरेकेणादर्शनात् ।
तथा हि ।

नार्थोऽसम्बेदनो दृष्टोऽनर्थं न च वेदनं ।

सदाऽवियोगादेकन्तदर्थसम्बेदनं ततः ॥

भेदेन विनियोगार्थं भेदविद् भेदमिच्छति ।

स चेन्नास्ति ततो भेदाभेदयोः क्वैव भिन्नता ॥

तस्मादत्र भेद इति नाममात्रमेव परेण विधातव्यं । न परस्य काचित्क्षतिः ।
हेयोपादे^{१३}यविभागश्चेत्तत्र नास्ति किमीदृशा भेदेन ।

कथन्तर्हि नीलमानयेति पीतस्यानयनं न क्रियते । तदा तस्य पीतस्याप्रतिभा-
सनमेव तेन नानीयते । यत्तु पुनरवियुक्तं नीलं तत्तु चोदितमेव । ज्ञाननिवेशे च
वियुक्तं । न तदन्यथा (c. 89a) नेतुं शक्यं । भेदव्यवहार स्त्वन्वयव्यतिरेका-
भ्यामतात्त्विक एवेति प्रतिपादितं ।

तस्मादर्थस्य दुर्वारं ज्ञानकालाव^{१४}भासिनः ।

ज्ञानादव्यतिरेकित्वं

अभिन्नयोगक्षेमत्वादेकत्वमर्थस्य ज्ञानेन दुर्वारं नहि वारयितुं शक्यमिति साकारं ज्ञानं सिद्धं । एवन्तर्हि ज्ञानमेव केवलं दृश्यते नार्थः । तस्यापि दर्शने नीलाद्याकारद्वयसम्बेदनं तस्यापि ज्ञानकालावभासने पुनरर्थस्यादर्शनमित्याकारान्तराक्षेपेऽनवस्थानादसमञ्जसम्भवेत् ॥^{१५}

16a

अत्र परिहारः ।

हेतुभेदानुमा भवेत् । (३८९)

नीलाकारं ज्ञानं दृष्टवतः केनचिदत्र हेतुना भवितव्यमिति तदनुरूपो हेतु-
रनुमीयते न तु साक्षादसौ प्रतीतिविषयः । पूर्वोक्तविरोधदोषात् । कथमत्यन्ता-
परिदृष्टस्यानुमानमपीति चेत् । तदाह ।

अभावादक्षबुद्धीनां सत्स्वप्यन्येषु हेतुषु ।

सामान्यतोद्दृष्टमनुमानं व्यतिरेकमात्रप्रवर्तितं । तथाहि । चक्षुरालोकमनस्कारेषु^१
सत्स्वपि न भवति । स्तम्भशून्याभिमते स्तम्भाकारमक्षविज्ञानमन्यत्र झटित्येव
भवति ततो ज्ञायतेऽन्येन केन चिदत्रवस्तुना भवितव्यं । यदभावादव्यत्राभावः ।
स तथा भूतार्थः प्रमेयो बाह्यो दर्शनोपाधिरहित एव ज्ञायमानः । स तर्हि कथं
प्रत्यक्षस्य विषयः । (c. 89b) तदाकारस्यप्रत्यक्षविषयत्वादन्या गतिर्भास्तीत्यु-
पचाराद्विषयता । एवं तर्हि बाह्य एवार्थः प्रमेयः । न सम्बेदनमात्र^२मिति ।
नात्र स्थितपक्षतेति दर्शयति ।

नियमं यदि न ब्रूयात्प्रत्ययात्समनन्तरात् । (३९०)

किमाकारभेदजनकोऽन्योर्थः परिकल्पनीयोऽथ समनन्तरप्रत्ययविशेष एव
कश्चित् । तत्रात्यन्तापरिदृष्टार्थकल्पना न साध्वी गत्यन्तराभावादेवं परिकल्पना ।
यदा तु परिदृष्टपूर्वदर्शनसामर्थ्यदेवायमाकार उपपन्नस्तदार्थकल्पनाद्वैयर्थ्यं ।
दृष्टानुसारेण च कल्पना भवति नान्यथा । न ह्यदृष्टं कल्पयितुं शक्यं । दर्शनानु-
सारिण्यो हि कल्पना दृष्टा इत्यन्यथाकल्पनमशक्यं ।

ननु च बाह्योप्यर्थो दृष्ट एवाकारजनकः । यथा पिण्डाकारता वृक्षमन्तरेण
न भवति । न तत्रापि वृक्ष एव जनक इति केन दृश्यते । न । तेनैव तस्याज्ञानाकार-
त्वात् । अन्येन नरेण दृश्यत इत्यत्र विचारितः तेनैव । पश्चाद्दृश्यत इति चेत् ।
यदि नाम तेन पश्चाद्दृश्यते पूर्वमस्तीति कुतः । पश्चाद्दर्शनादेवेति चेत् । यदि

नाम पश्चादुपलभ्यते पश्चादेव भवतु । नहि सोपलब्धिः पूर्वत्र व्याप्रियते । सा ह्युपलब्धिर्ज्ञानाकारस्यैव नार्थस्य । ततस्तत्राप्यर्थोस्तीति पश्चादुपलब्ध्या निश्चयः । तत्रापि पश्चादित्यपर्यवसानादप्रतिपत्तिरेव । तस्मादर्थस्यादर्शना (c. 90a) द्वांसनाप्रतिबद्धत्वस्य च प्रागेव साधितत्वात्समनन्तरप्रत्ययशक्तिरेव कल्पनीया नियमहेतुः सूक्ष्मेक्षिकाक्रमेण । यदि तु कश्चिदेवं न व्युत्पन्नस्तस्य हेतुभेदानुमानाद् बाह्यप्रमेयत्वं ॥

ननु बाह्यार्थमन्तरेण कार्यकारणभावः कथं ज्ञाप्यज्ञापकभावश्च । तथाहि ।

बाह्यार्थमन्तरेण स्यात्कार्यकारणता विदाम् ।

तासाञ्च नियमाभावाच्च कार्यञ्च च कारणम् ।

तथाहि ।

नीलावभासात्पीताभं ततो नीलावभासवत् ।

एवमन्योन्यहेतुत्वं कार्यकारणयोः कथं ।

नीलावभासविज्ञानानन्तरं पीतावभासं यदा भवति विज्ञानं तदा पीतावभासव्यतिरेकेण पीतस्याभावान्नीलावभासमेव तस्य कारणञ्च पीतं । न च तत्र नियमः । ततः पीतावभासादपि नीलावभासः । अन्योन्यहेतुर्न युक्तिविण्मूढा[? ह्रः] स्यात् । कथं हि कार्यकारणयोरन्योन्यहेतुता । बाह्यार्थत्वे तु नीलमेव तत्र कारणं । पीतप्रतिभासस्तु समनन्तरप्रत्यय एव । समनन्तरप्रत्ययश्चार्थसहकारिभेदाद्भिन्नमानो नैकतामान्नोति । येनानियमो भवेत् । अथवा बोधरूपतायां समनन्तरप्रत्ययस्य व्यापारः । आकारे तु नीलादेरेव तत्र च नियमान्न दोषः यदि बोधरूपादन्यतोपि बोधरूपता नीलादन्यतोपि तदाकारता भवेदनियमः ।

ननु शुक्लादपि शङ्खादेः पीताकारतोपलभ्यते सूक्ष्मादपि (c. 90b) महाकारता । ततोऽत्राप्यनियम एव ।

नैतदस्ति । यतः ।

भ्रान्तसन्ततिभावित्वात्तत्रेदमसमञ्जसं ।

अभ्रान्तप्रतिषेधे तु नियमान्नापरा गतिः ।

भ्रान्तेर्यदसमञ्जसदर्शनं तदप्रामाणिकमेवेति न तेन व्यभिचारः । तथा बीजावङ्कुरस्य जन्मेष्यते न विपर्ययेण (1)

विज्ञानवादिनान्तु न बीजादिप्रतिभासादपरं बीजादिकं ततो बीजप्रतिभासादङ्कुरस्य ततोपि बीजप्रतिभासस्येति न नियमः । तथा च व्यवहारोच्छेदः । ज्ञाप्यज्ञापकभावश्च दूरोत्सारित एव । धूमादग्निरस्तीति साध्यते । परोक्षश्चानुमेयः ।

न च बाह्योग्निरग्निप्रतिभासश्च ज्ञानात्मकत्वादपरोक्ष एव । न च परप्रतिभासः साध्यते तत्र व्यभिचारात् । भाविनः स्वप्रतिभासस्यैवानुमानमिति चेत् । न (१) नियमाभावात् । तस्माद्बाह्यार्थवाद एव साधीयान् ।

अत्रोच्यते ।

बीजादङ्कुरजन्माग्नेर्धूमात्सिद्धिरितीदृशी ।

बाह्यार्थाश्रयणीयापि कारकज्ञापकस्थितिः ॥ (३९१)

सापि तद्रूपनिर्भासास्तथानियतसङ्गमाः ।

बुद्धीराश्रित्य कल्पेत यदि किं वा विरुध्यते ॥ (३९२)

प्रतिभासेनैवात्र प्रयोजनं नार्थेन । अप्रतिभासमानस्य सतोप्यसदविशेषात् । तथाहि । उपलम्भः सतोच्यते । तथाहि ।

अन्तरेणापि बाह्यत्वं प्रतिभासो न दुष्यति ।

विना तु प्रतिभासेन बाह्यं बाह्यं^{१०} सदा (C. 91a) भवेत् ।

प्रतिभासो हि बाह्यमन्तरेण भवतीति प्रतिपादितं । प्रतिभासमन्तरेण बाह्यमसदेवानुपलब्धेः । ततो बीजप्रतिभासादङ्कुरप्रतिभास इति कार्यकारणभावे को विरोधः ।

केवलेन तर्हि नाङ्कुरप्रतिभासेन भवितव्यं । केवलप्रतिभासे हि बीजप्रतिभासाभावे (s) भावादहेतुका स्यात् । बाह्यार्थवादिनान्तु नाहेतुकता । सुप्रतिभासमानस्यापि बीजस्य भावात् । तथा हि ।

बाह्यस्याप्रतिभासेपि बाह्यता नाव^{११} हीयते ।

विजानता तु नास्त्येव यदा न प्रतिभासनं ।

अथ परप्रतिभासस्तत्रास्ति ततो नाहेतुकता । न. नियमाभावात् । न च परप्रतिभासात्स्वप्नप्रतिभासोदयः । तदपि समानं (१) यतः ।

यदि कस्यचिदप्येष नैवान्यः प्रतिभासते ।

तदस्तित्वे प्रमाणं किं येन तद्धेतुकोऽङ्कुरः ।

सर्वं सामर्थ्योपाख्यालक्षणं हि निरुपाख्यं । पश्चाद्दर्शनावस्तीति चेत् । उक्तमुत्तरं । कार्यतो ज्ञायतेऽस्तीति चेत् ।

कार्यकारणभावे^{१२} हि सिद्धे सत्तास्य गम्यते ।

सिद्धायान्तस्य सत्तायां कार्यकारणता भवेत् ।

तत इतरेतराश्रयदोषादसिद्धिरेव । अर्थकत्वारोपादसावपि दृष्ट एव ।

ननु विज्ञानेऽप्यारोपः केन वार्यते। विज्ञानस्याभावात् कथमारोपो बाह्येऽपि समानमेतत्। बाह्यमप्यारोपादेवास्तीति व्यवहियते। तथा च। प्रतिभासोऽपि सम्बृत्त्यास्त्येव। न ह्यनुमानकालभाविनो बाह्यस्यारोपादपरमस्ति। (c. 91b) एवञ्चासा¹³ वारोपो यदि कश्चिदत्र भवेत् भवेदग्निर्दृश्यमानः। एवञ्च यदि कश्चिदत्र भवेत् भवेदेव प्रतिभासः। अर्थः सप्रतिभास इति चेत्। अन्योऽर्थ इति समानमेतत्। तत्राप्येकत्वं न परमार्थतः। विज्ञानवादेऽपि तैमिरिकद्वयद्विचन्द्रदर्शनवदेव च व्यवहारोऽन्यत्र च। तस्माद्विज्ञानवादेऽपि तद्रूपनियतप्रतिभाससङ्गमाद् बुद्धीराश्रित्य यदि कार्यकारणभावः को विरोधः। बाह्यार्थवादे¹⁴ तु विरोध इति प्रतिपादितं प्रमाणाभावात्। किञ्च।

यदि बाह्यं भवेन्नित्यं पश्चादेव प्रतीयतां।

पूर्वं प्रतीती सर्वस्य सर्वाकारप्रतीतता।

यदि बाह्यमग्न्यादिकं नित्यं तस्यैकाकारा प्रतीतिः प्रागेवेति किमर्थमनुमानात्प्रवर्तते। अथानुमानेन स्वरूपं न प्रतिपन्नमेव तथा सति कथमस्य सत्त्वप्रतीतिः। पररूपेण प्रतीतिविविज्ञानस्वरूपस्यापि समानैव। अर्थकल्पना दृश्यविकल्पा¹⁵ 16b कीकरणेन प्रवृत्ता तदध्यारोपयति। किन्तेनाध्यारोपितेन। अन्यथा तदभावे पश्चादर्थो विच्छिन्नोदयो भवेत्। कथन्तन्तरेण विच्छिन्नस्य भावः। यद्यविच्छेदकल्पनया प्रयोजनं वासना मध्ये भविष्यति। तथापि विच्छेद एव वासनायाः। तद्रूपताऽभावादिति चेत्। अर्थेऽप्येवमभ्युपगम्यमानेन तद्रूपता (1) नहि दृष्टमदृष्टेन समानं शक्यं प्रत्येतुं। (c. 92a) आरोपमात्रमेव तु केवलं। तद्विज्ञानवादिनामपि समानम्। ननु विजातीयविज्ञानात्मिका वासना मध्यवर्तिनी कथन्तया तद्विच्छिन्नं।

यथा लाक्षावसेकस्य विजातीयान्तरोदये (1)

लाक्षाफलेनाविच्छेदो लोकस्याभिमतं तथा ॥

अन्तराले विजातीयविज्ञानचयसम्भवो (1)

तद्वा (वा) सनानुगमादेव न विच्छेदो भविष्यति ॥

तथा लाक्षावसेकोऽन्तरालपातिषु बीजाङ्कुरपत्रनाडादिषु शक्तिविशेषं फलानुमेयमादधानो न विच्छिन्नं जनयतीति लोके व्यपदिश्यते। तथा पूर्वकोऽपि पावकप्रतिभासः परं पावकप्रतिभासमन्तरालपातिषु विजातीयप्रतिभासेषु स्वशक्तिमप्ययस्तदाहृद इवाविच्छिन्नमेव फलं जनयतीति व्यपदिश्यतां अध्यवसीयतां वा। तेन स एव पूर्वकः प्रतिभासो जनयति पावकप्रतिभासं न धूमप्रतिभासः। तत्र यथा बाह्यार्थवादिनोऽग्निप्रतिभासात्पाश्चात्यात् कल्पयन्ति पूर्वमग्निरासीदिति।³ तथा विज्ञानवादिनो वासनासीदिति नानयोविशेषः।

धूमप्रतिभासादपि धूमवासना परिकल्प्यते वासनायाश्च कारणत्वं प्रसाधितं तत्तु बाह्यस्य कारणतावदुपपत्तिमान् । प्रतिपादितञ्चैतत् ।

अनभिज्ञन्यो धूमः स्यात्तत्कार्यात्कारणे गतिः ।

तस्य कारणातायाम्वा कुत एकान्ततो गतिः ॥ (३९३)

यदि धूमवासनात एव प्रतिभासः स एव धूमः स एककार्यकारणभावाभावः । (c. 92b) न ह्यग्नेर्धूमस्तदा भवेत् । त्ववासनाप्रतिबद्धत्वात् । अथाग्निप्रतिभासोपि तद्वासनाप्रबोधानुगुणत्वेन धूमप्रतिभासकारणत्वात्कारणं । तथासति धूमोपि कारणमग्नेः । कारणतायाञ्च कुत एकान्ततो गतिर्व्यभिचारात् ।

अत्रोच्यते ।

तत्रापि धूमाभासा धोः प्रबोधपटुवासनां ।

गमयेदग्निर्भासां धियमेव न पावकं । (३९४)

धूमाभासा हि बुद्धिरग्निवासनाप्रतिबद्धा ततः सा वासनानुमीयते सा वासना प्रबोधाभिमुखत्वादग्निप्रतिभासं जनयतीति पावकप्रतिभासप्राप्त्या प्रमाणम् । तद्यथा बाह्यार्थवादिनामग्निरनुमितोऽग्निप्रतिभासमग्न्यन्तरम्वा तत एव सामग्र्यधीनाग्निप्राप्तिः । एवं वासनाधीनो धूमभाव्यग्निप्रतिभासः । परोक्षेतरयोः पावकयोरेकत्वमेवेति चेत् । न (१) प्रमाणाभावात् । वासनाबलादेव एकत्वमिति । वासनैव परमार्थत एका, न दस्त्विति प्रतिपादितं । अपि च, बाह्येऽप्यर्थे नाग्निरनुमीयते । अपि तु भावी प्रतिभास एव । तदर्थत्वात्प्राणिनां । न ह्यप्रतिभासमानेनाग्निना कस्यचित्प्रयोजनं । प्रतिभासान्वितायाञ्च भावी प्रतिभासो भवत्वनुमीयमानः किमन्यनुमानेन । कथम्भाव्यनुमानमिति चेत् । एवमेव दृष्टत्वात् ।

दृष्टत्वादिदमेवेति (c. 93a) नायुक्तमिदमीक्ष्यते ।

बाह्ये त्वर्थे न सम्वादो न च दर्शनसम्भवः ।

प्रतिभासेनैव भाविनाऽनुमीयमानेन सकलं समञ्जसं ॥ बाह्ये तु स्वप्नस्यापि न सम्भवः । तथा हि ।

तथा भाव्यर्थसम्बित्तिरनुमानात्सुनिश्चिता ।

वर्तमानार्थवित्तिस्तु नास्तीति प्रतिपादितं ।

अन्यथा भाव्यार्थपेक्षया न कश्चित्प्रवर्तते । अथ वर्तमानभाविनोरेकतामवसाय प्रवर्तते । तथा सति भाव्यार्थवित्तिरेवासौ न प्रवर्तमानवित्तिः । प्राप्या हि वेदनसंत्यतानुमीयते । ततो वर्तमानरूपस्याप्राप्तेर्भाविनश्च विपर्ययादावि(व)

विषयमेव प्रमाणं । वर्त्तमानभावस्तु सन्नपि तत्रासत्यः । प्रत्यक्षमपि भाविन्येव प्रमाणं ।
तथा च प्रतिपादितं ।

ततो यदुक्तं भविष्यञ्चैषोऽर्थः न ज्ञानकालेस्तीति तन्निराकृतं । भविष्यता
विना न भवतीति तत्संप्रयोगजं प्रत्यक्षं प्रमाणं (१) तत इदमपि प्रत्यक्षमनिमित्तं
विद्यमानो^{१०}पलम्भनत्वादिति तस्मात्प्रत्यक्षानुमानयोर्भाविविषयत्वात्तदन्वयव्यति-
रेकानुविधानभावात्प्रमाणता । परमार्थतः सकलं स्वरूपविषयमेव । व्यवहारतो-
ऽर्थविषयता । स भाव्यर्थः प्राप्तिविषय इति तस्यैवार्थक्रि(या)कारित्वादर्थत्वं ।
यदि व्यवहारोऽङ्गीक्रियतेऽर्थविषयतैव प्राप्ता । स च (c. 93b) वर्त्तमान
एवार्थ इति किम्भाविविषयता प्रतिपाद्यते ।^{१०}

अत्रोच्यते ।

त्रिविधो व्यवहारोयमव्युत्पन्नादिभेदतः ।

तदाश्रयेण सकलमिदं युक्तमिवेक्ष्यते ॥

अव्युत्पन्नानां व्यवहारो वर्त्तमानार्थविषयं प्रत्यक्षं । व्युत्पन्ना(नां) भावि-
विषयं । अतिव्युत्पन्नानां प्रतिभासमात्रविषयमेव । तद्यद्यव्युत्पन्नजनापेक्षयाऽर्थ-
विषयता वर्त्तमाने चार्थे सिद्धं साध्यते । एवमेव वयमप्यास्म । तस्मा^{११}द्रूपप्रति-
भासं विज्ञानमग्निवासनामेव गमयति । सा च वासना भाविप्रतिभासैकतया
प्रतीयमाना तद्रूपप्रतिभासे प्रवर्त्ततेति स एव भाविप्रतिभासो गम्यते भाव्या-
ग्निव द्वा ह्यर्थं वा दि मते । ततः परमार्थतः प्रतिभास एव विषयः ।

ननु यदि पश्चादपि भ्रान्तः प्रतिभासो भवति न तत्रार्थत्वं ।

अर्थ एवार्थिता लोके प्रतिभासे^{१२} त्वनर्थिता ।

नहि स्वप्नसुखाद्यर्थो लौकिकः कश्चिदीप्स्यते ॥

तदसत् । यतः.

वासनादाढ्यमासाद्य यदि नाप्रतिसन्धिमतम् ।

तत्स्वप्नसुखं स्याद्वा तत्र काक्षतिरस्ति वः ॥

यत्र वासनाविशेषत एव विघटनं तत्स्वप्नसुखमेव न भवति । विज्ञानं वा दि-
नामपि स्वप्नेतरविभागोस्त्येव वासनाविशेषात् । यथा स्वप्न एव प्रबुद्धेतर-
विभागः । स्वप्नविशे^{१३}ष एव (c. 94a) वा भवतु । तत्राप्यार्थिता भविष्यति. अवि-
दर्थानां कात्र वः क्षतिः । परमार्थतो विदश्च चूडोत्तमरत्नालंकाराणां तु मोक्षकामानां
बालक्रीडावत्. अनभिमतमेव सकलं सुखमिति प्रवर्त्तनाभावासक्तिः सिद्धसाध्यतैव ।
तथा हि ।

मोक्षकामाः क्षमावन्तो न संसारसुखार्थिनः ।

वृत्तिर्द्धमे ततस्तेषां तद्व्यावृत्तिप्रसिद्धये¹⁴ ।

17a

बालक्रीडामिव सकलमेव संसारसुखार्थं धर्मसाधनमुत्पश्यतां मोक्षाक्षिप्तं प्रेक्षावतां संसारव्यवहारविडम्बनाव्यावर्त्तनाय धर्मे प्रवर्त्तनं । ततः सांव्यवहारिकं प्रतिभासविषयमेव प्रमाणं । यदि तर्हि वासनाप्रतिबद्ध एव पावकादिप्रतिभासः स च सजातीयवासनाप्रतिबद्ध एव ततो धूमप्रतिभासात्तद्वासनैव गम्यतां । कथमग्निवासनागतिः । यतः ।

वासनाः खलु यद्रूप¹प्रतिभासप्रवर्तिताः ।

तद्रूपप्रतिभासस्य हेतुर्नान्यावभासने ।

नाग्निवासना धूमप्रतिभासं जनयति । धूमवासनयैव तस्य जन्यत्वात् । ततो नान्यजन्यमन्यङ्गमयत्यजनकं ।

अत्रोच्यते ।

तद्योग्यवासनागर्भ एव धूमावभासिनी ।

व्यनक्ति चित्तसन्तानो धिर्यं धूमोऽग्नितस्ततः ॥ (३९५)

चित्तादेव सकलसंसारप्रपञ्चोदयः । ततोऽग्निप्रतिभासजननयोग्यवासनासनाथचित्तसन्तानादग्नि²प्रतिभासः । स च सन्तानो धूमप्रतिभासं जनयति धूमवासनाप्रबोधकचित्तान्तरो (c. 94b) पस्कारतः । ततो धूमवासना धूमाभासस्योपादानकारणमस्ति वासनासहकारिणी । अग्निप्रतिभासस्यापि भाविनः पावकवासनोपादानकारणं धूमप्रतिभासः । प्रबोधकत्वात्सहकारिकारणं धूमवासना च । तत एकसामग्र्यधीनत्वाद् गम्यगमकभावः पावकतत्कार्यधूम³भयोरिति समञ्जसं ।

नन्वेकसामग्र्यधीनत्वेन गमकत्वे समानकालयोरेव गम्यगमकभावोनागतस्य न गतिर्व्यभिचारादिति ।

सदितरदेतत् । यतः ।

अनागतस्य गम्यत्वं सर्वत्रैव (प्र)साधितं ।

धूमादग्निरपि प्राप्यो गम्यते लक्षणेन किं ॥

भाविन एव प्रमाणविषयता । यदि हि धूमादग्निस्तद्वैवास्तीति गम्यते । न तु पश्चाद् भविष्यति तदा प्रमाणं न किञ्चिद् भवेत्⁴ (1) नहि तत्कालभाविना तस्य वह्निना प्रयोजनं । भाविनः सचेह एवेति चेत् । कथं प्रमाणं (1) अर्थदर्शनात्प्रमाणम् (1) नहि प्रमाणेन प्रति (प)तुरेव कालान्तरेथो दर्शनीयः ।

ननु तेन दृष्टेनाप्यर्थक्रिया न क्रियत इत्यनर्थ एवासौ। भाविनोऽर्थक्रिया-
सम्भवात् असावप्युपचारादर्थक्रियाकारी। कारणे कार्योपचारात्। यद्येवं विज्ञा-
नवादिनामपि तत्काले वासनागम्यतास्त्येव। अर्थक्रियाकारित्वाभावात्^५ (१)
किन्तयेति चेत्। अर्थोपि समानमेतत्। भाव्यर्थद्वारार्थक्रियाकारित्वा (c. ११a)
तस्याप्यर्थकारितेति वासनायामपि समानमेतत्। अर्थोपि तत्काले वासनामात्रगम्य
एव। अर्थेन गम्यते चेत्। वासनाप्यर्थेन गम्यत एव। नहि वासनायामपि परस्य
व्यवहारतो न गतिः। तस्मात्समानमनुमानं बाह्यार्थविज्ञप्तिमात्रवादिनोः।
तस्माद्विशिष्टिमात्रमेव युक्तं ॥०॥

कथन्तर्हि बाह्येप्यर्थे आचार्येण द्विरूपता विज्ञानस्योक्ता विज्ञानवा द
एव युक्तः।

अत्रोच्यते।

अस्त्येष विदुषाम्वादो बाह्यं स्वाश्रित्य वर्ण्यते।

द्वैरूप्यं सह सम्बन्धिर्नियमात्तच्च(स्य)सिध्यति ॥ (३९६)

बाह्यार्थाभ्युपगमेन परापेक्षया द्विरूपता (भ) वन्मते, विदुषान्तु विज्ञानवा द
एव। सम्बन्धियमो हि भिन्नयोर्ज्ञं युक्त इति प्रतिपादितं। यदि च निराकारं भवेद्विज्ञानं
तदाकारोऽप्येव तदा ग्राहकाकारः पृथगेव गृह्येत कदाचित्। गृह्येत एव
नीलव्यतिरेकेण पीते स एवाकारः। तदेव नीलं सुखाकारेण तदेव दुःखाकारेणेति
चेत्। न.

स एव ग्राहकाकारः पीताद्योपि स एव यः।

पूर्वं दृष्ट इदं ज्ञानं प्रत्यक्षमनुमाथ किं।

तदा प्रत्यक्षं, पूर्वापरभावे प्रत्यक्षस्यावृत्तेः। तदभावेनानुमानमिति न प्रमाणवि-
षयः पौर्वापर्यं। कथन्तर्हि। अन्वयव्यतिरेकग्रहणासमर्थत्वात् प्रत्यक्षस्य अन्य-
त्राप्यग्न्यादावनुमानं (c. ११b) न सामान्यविषयत्वादनुमानस्य एकपरामर्शविषय-
मेकमभिप्रेत्यानुमानं यथाव्यक्त्यन्तरेण सह महानसेतरप्रदेशवर्त्तिनी। एकत्वमारोप्य
स एवाग्निरिति साध्यते। न. परमार्थत एकत्वमेव। एवमत्रापि स एव ग्राहका-
कारस्तदेव च नीलमद्यापि तद्व्यतिरेकेणास्त इति सन्तानभेदमभ्युपगम्य ग्राह्य-
ग्राहकयोर्भेदः साध्यते बोधरूपनीलाकारयोर्वा। ततो वस्तुनि न भेदोऽपि तु
प्रज्ञप्तिरिति सामान्येन सन्ताने. परमार्थसत्त्यन्तु स्वलक्षणमपेक्ष्य सहोपलम्भ-
नियम एव। ततोऽभेद एव परमार्थः। यदि च निराकारं विज्ञानं तदा तदेव शुद्धं
सर्व्वदा भवेत् न पटुमन्दाविलादिरूपं। अन्यथापि च भवति। तथा हि.

ज्ञानमिन्द्रियभेदेन पटुमन्दाविलादिकम् ।

प्रतिभासभिदामर्थे विभ्रदेकत्र^{१०} दृश्यते ॥ (३९७)

कथमेकत्रैवार्थे नानाकारता । यतः ।

अर्थस्याभिन्नरूपत्वादेकरूपं भवेन्मनः ।

सर्व्वं तदर्थमर्थान्वेत्तस्य नास्ति तदा भू[?त्म]ता ॥ (३९८)

यदि निराकारस्विज्ञानं तदार्थ एव ग्राह्यः प्रतिभाति चैकाकार एव ततः प्रतिभाति स चैकाकार एव ततः प्रतिभासस्य भेदो न स्यात् । नार्थस्य नानाकार-
तेति प्रतिपादितं ।

नन्वर्थकारितायामपि (c. १६२) नानाकार^{११}ता कथन्तदैकाकारेणैव ज्ञानाकारे-
णापि वाच्यं । ततो नानाकारता दोषस्तदवस्थ एव । न दोषो यतः ।

अर्थश्रयेणोद्भवतस्तद्रूपमनुकुर्व्वतः ।

तस्य केनचिदङ्गेन* परतोपि भिदा भवेत् ॥ (३९९)

तदाकारतोदयप्रसङ्गेऽर्थादित्यतोपि तदाकारता यथा चन्द्राकारतायां तिमि-
रादिबलात् द्वयाकारता ॥

तथा ह्याश्रित्य पितरं तद्रूपोपि सु^{१२}तः पितुः ।

भेदं केनचिदङ्गेन कुतश्चिदवलम्बते ॥ (४००)

नहि सुतः पितुः सह्य उत्पद्यमानो मातुः परमप्याकारं न धत्ते । इन्द्रिय-
भेदेन भेदमेव दर्शयति ।

मयूरचन्द्राकारं नीललोहितभास्वरं ।

संपश्यन्ति प्रदीपादेः मण्डलं मन्दचक्षुषः ॥ (४०१)

नीलाद्याकारभेदाभिन्नं भास्वरं सपरिवेषं प्रदीपं पश्यन्ति तिमिरम^{१३}न्दीकृत-
नयनशक्तयः । अथ तथाभूतमेव सत्यतः प्रदीपरूपं तदा ।

तस्य तद्वाह्यरूपत्वे का प्रसन्ननेत्राणोऽक्षमा ।

प्रसन्नेक्षणोपि पश्येत् । यदि वा सोपि प्रसन्ने क्षण एव नोपहतेन्द्रियः । यतः ।

भूतञ्च पश्यंस्तद्दर्शी कथञ्चोपहतेन्द्रियः । (४०२)

असत्यदर्शनाद्दर्शनमुपहतमुच्यते । सत्यदर्शनेप्युपघातकल्पनायां सकलस्त-
म्भा^{१४}दिदर्शनेप्युपहतलोचनाः कल्पनीयाः । तथा हि. न तावत्स्वरूपेण दर्शन-

* दर्शन—इति हे. पुस्तके ।

शक्तेरुपघातः प्रत्यक्षतः प्रतीयते ततोऽनुमाना (c. 96b) त्कल्पनीयः । शक्तिश्च यथा कार्यदर्शनेन कल्प्यते । यथा कार्योपघातेनोपघातकल्पना तस्याः । कार्यं च दर्शनं । तच्च सत्यदर्शनमन्यद्वा । सत्यदर्शनेपि कल्पनेनानुपघातो वा¹⁵ नाम. प्रथमं 17b तस्यन्यादृशं पश्यतीत्युपहतेन्द्रियः । तथा सति ॥

शोधितं तिमिरेणास्य व्यक्तं चक्षुरतीन्द्रियं ।

पश्यतोऽप्या[?वा]द्यदृश्येर्धे तदव्यक्तं कथं पुनः । (४०३)

यो हि अन्यादृश्यमपि पश्यति स कथमन्यदृश्यमस्पष्टं पश्येत् । नह्येवं दृश्यते । यो हि सूक्ष्ममन्यदृश्यं परिस्फुटतरं पश्यतीति दृष्टं न चैवमतो न भूतदर्शीति युक्तं ।

नन्वभूतं दृश्यते चेति¹ व्याहतं ।

दृश्यमानमभूतञ्चेत्कथमभूतस्य भू(त)ता ।

न दृष्टिं विरहय्यान्यद् भूताभूतनिबन्धनं ।

दृष्टमभूतमिति व्यवस्थायां भूतमेव नाम नास्तीति प्राप्तम्बिशेषाभावात् । न दृष्टऽनुपपन्नं नाम ।

तदसत् ।

येन रूपेण यद्दृश्यन्तत्तेनैवोपगम्यते ।

अन्यथा दृश्यमा (न)न्तु गम्येत कथमन्यथा ।

इन्द्रियविकारतिमिराद्यन्वयव्यतिरेकानुविधायितयोपलभ्यमानं तदपरका^१रणोपपादितजन्मकं सम्बेदनस्वभावाननुस्यूतमिति न युक्तं । तिमिरादिविकारानुविधानमेव च साध्यम् । तथापि बाह्यत्वाभ्युपगमे वचनमात्रकं । तथा हि ।

आलोकाक्षमनस्कारादन्यस्यैकस्य (c. 97a) गम्यते ।

शक्तिर्हेतुस्ततो नान्योऽहेतुश्च विषयः कथं ॥ (४०४)

आलोकादिव्यतिरिक्तस्य प्रदीपस्यैव परमुपलभ्यते शक्तिर्ज्ञं मण्डलस्य ततो नापरस्य हेतुताभावाद्द्विषयता । नाहेतुर्विषय इति प्रतिपादितं । प्रतिभासनादेव विषय इति न युक्तं । प्रतिभासस्य भ्रान्तस्यापि सम्भवात् । स्वरूपेण प्रतिभासमानं कथं भ्रान्तमिति चेत् । स्वरूपेण प्रतिभासमानं स्वसम्बेदनत्र विषयः स्यात् । अन्यत्र प्रतिभासमानेन स्वसम्बेदनमिति चेत् । स्वेन रूपेण प्रतिभासमानं कथमन्यत्र प्रतिभातीति युक्तं । यत्र हि प्रतिभास^१ते तस्यापि प्रतिभासनेऽन्यत्रानवस्था । स्वप्रतिभासने तद्वदेवान्यस्यापि स्वरूपप्रतिभासनात् स्वसम्बेदनमेव । परस्परप्रतिभासने नीलादीनामपि परस्परप्रतिभासनात्सम्बेदनतैव । नीलादीनामपि सम्बेदननिवेशिनां सम्बेदन(१)र्थभावनैवेति तद्रूपो हेतुरन्वयव्य-

तिरेकावधूतसामर्थ्यो विषयः। न चान्वयव्यतिरेकाभ्यां सामर्थ्याविधारणं मयूरचन्द्रकस्य. ततो नास्य विषयता। सम्बेदनासीनरूपव्यतिरेकेण व्यवस्थापनासम्भवात्। स्तम्भादीनान्तु जाग्रदुपलब्धानामन्येन ज्ञानान्तरेण दर्शनाव्यतिरेकव्यवस्था तत्कार्यभूदाहदर्शनाच्च। अत्रापि समानतिमिरोप पूर्वैरूपलम्भ इति चेत्। न. तेषामपि समानत्वात्। नहि भ्रान्त्युपलब्धस्याग्नेर्भूमिभेददाहः कार्यमुपलभ्यते। ततो द्वयस्यापि^० भ्रान्तता। अथ सोग्निरदाहक एव। न. तथा प्रतीत्यभावात्। अतथाभूतस्य तथा प्रतीतिर्भ्रान्तिरेव। लोकव्यवहारा(c. 97b)पेक्षया भ्रान्ततेति चेत्। अर्थस्त्वमपि लोकव्यवहारापेक्षमेव। स्वरूपप्रतिभासनात्सर्व्व एव तथेति न विवेको युक्तः। तस्मादर्थक्रियाकार्यार्थोऽन्यो नेति न्यायः। सर्व्व एवार्थः किन्नेति चेत्। सर्व्वमेव सम्बेदनमिति किन्नेष्यते। सम्बेदनता^१ व (?) च स्वसम्बेदनमेव सकलमिति कथमर्थता। परोक्षं सम्बेदनमिति चेत्। न. प्रमाणाभावात्। असम्बेदनं कथमिति चेत्। न. दृष्टत्वात्। अर्थेनापि सम्बेद्यमानं दृश्यत इति चेत्। किमत्रप्रमाणं। भवतोपि किमिति चेत्। असम्बेदनमेवापरस्य।

ननु प्रकाशकाभावे कथमप्रकाशकस्य घटस्येव प्रकाशनमिति चेत्। न. प्रकाशतायाः सिद्धत्वाभावात्। प्रदीपवदेव। घटस्य कथमिति चेत्। समर्थकारेवस्थानात्। तत्र रूपमस्तीति कुतः। एकसामग्र्यधीनस्पर्शादिदर्शनादन्येन च निशाचरादिना। परमार्थतस्तु नैवमिति. अस्मत्समीहितमेतत्। तस्मात्प्रदीपवत्स्वसम्बेदनमेव सकलं। तैमिरिकदृष्टाकारः। अपि च। यदि तस्य सामर्थ्यं चन्द्रकस्य चित्रपटवदेकदेशस्य प्रदीपरहितस्यापि दर्शनप्रसङ्गः। तथा हि।^१

स एव यदि वा हेतुः किं प्रदीपमपेक्षते।

विततरूपस्य तदेकदेशो विनाप्येकदेशान्तरेण गृह्यते। तथैव हेतुरिति चेत्। न. रूपान्तरापेक्षयैव नीलादि गृह्यते। एवमुभयस्य हेतुत्वं कल्प्यते।

दीपमात्रेण सद्भावादुभयत्रापि कारणं। (४०५)

तद्देशविधानेपि दीपमात्रसद्भावाद् भवतीति नोभयकारणा तद्दृष्टिः। (c. 98a) अथ तत्पिधानुमेवाज्ञाप्यमन्योदयादिति चे^{१०}त्। तदेव तर्हि तस्योदय इति नाप्रकाशरूपता। दृष्टिस्तत्र व्याप्रियते तेनास्वसम्बेदनमित्यसङ्गतं। वृष्टेः समानकालतया तत्र व्यापाराभावात्। अन्वयव्यतिरेकाभ्यान्तु तद्रूपव्यापारे तदेव जनितं प्रदीपेन प्रभावदिति स्यात्। यथा वा प्रदीपो निजहेतुतः सप्रभः तथा चक्षुरपि पुरः परिस्फुरद्रूपसमन्वितमिति न दोषः। प्रदीपाद्व्यतिरिक्तैव^{११} प्रभेति चेत्। अस्तु व्यतिरेकः. किन्तु न प्रदीपप्रकाश्या प्रभा प्रदीपवदेवेति प्राप्तं। तस्माच्चक्षुरूपव्यतिरिक्तमपरमिह विज्ञानं प्रमाणाभावादसत्। तदेव तु द्वयं

स्वरूपसम्बेदनाधिष्ठितम् (१) सम्बेदनमिति तथाभूतसम्बेदनकारणमपरं परिकल्प्यतामिति सिद्धिरूपा बुद्धिः। यदि चार्थ एव पुरोवर्त्ती साकार एव विज्ञानग्राह्यः तदार्थः स्वरूपेण गृह्यत इति ॥

दू^{१२}रासन्नादिभेदेन व्यक्ताव्यक्तं न युज्यते ।

तत्स्यादालोकभेदाच्च तत्पिधानापिधानयोः । (४०६)

तुल्या दृष्टिरदृष्टिर्वि

अर्थः खलु दर्शनविषयसीमानमतिक्रम्य वर्त्तमानः स्वकारणपरम्परोपपादिता-
न्यस्वभावपरित्यागानियतस्वभावसङ्गमात्स्वरूपत एवावभासते। कथमस्य दूरा-
सन्नादिदेशतायामपि प्रतिभासनभेदो येन व्यक्तेतरस्वभावताप्रसङ्गः। दृश्यते
चासावतो न (c. 98b) बा^{१३}ह्यमेवाकारवता स्वभावपरिग्रहेणावभासि। नहि
नियताविकल्पावभासने भेदभासनं तद्रूपभेदप्रसङ्गात्। प्रतिभासमानं हि पुरो
रूपमर्थ एव तल्लक्षणत्वादर्थस्य। ततस्तद्भेदार्थभेद एवाविकलः। न च भेदे
र्थस्य व्यक्तादिव्यपदेशः। नार्थान्तरप्रतिभासनेऽन्यदव्यक्तं नाम। तस्य च तदेव
रूपं तच्च व्यक्तमेव।

स्तयैव तत्स्वरूपञ्चेत्पररूपं कथन्तथा।

ताद्रूप्ये^{१४}ण प्रतीतेश्चेद्रूपभेदे कथं नु सा ॥

अभेदेन प्रतीतौ हि प्रतीतेरस्तुभिन्नता।

अभेदे ग्राह्यरूपस्य पुनर्भेदः कथं मतः ॥

तस्मादेव हि दूरासन्नादिभेदादालोकस्यालोकनस्य वा भेदाद्व्यक्तेतरभेद
इति न सङ्गतम्। स्वरूपप्रतिभासनेतरविकल्पानतिवृत्तिः। आलोकभेदेऽपि यदि
स्वरूपेणावभासते कथमव्यक्तं नावभासते तथापि कथमिति न किञ्चिदेतत्^{१५}
आलोकभेदे हि सोपरस्तत्र गृह्यतामर्थस्तु कथमव्यक्तादिरूपः। अथ दूरदेश- 18a
व्यवधानानामन्ददर्शनं। यदि दूरदेशव्यवहितान्तदापि हि तत्त्वान्न दृश्यत एव। तथा
पिहितं ततः परिस्फुटमेव दृश्यतामिति कुतो भेदः ॥

सूक्ष्मेहांश[? सूक्ष्मांश]स्तस्य कश्चन।

आलोकेन न मन्देन दृश्यतेऽतो भिदा यदि। (४०७)

दूरदेशतया हि सूक्ष्मांश एव व्यवधीयते न स्थवीयानाकारः। सूक्ष्मस्तु
व्यवहितो दूरदेशतया न दृश्यत एव। (c. 99a) नन्वसाववयव्येक एव^१ महिम्ना-
वस्थितः। ततः सकल एव परिदृष्ट इति कथमस्पष्टग्रहः। अथ न भवत्येकस्तदा
सकल-सूक्ष्मेतेति प्रतीतिरेव न भवेत्। भवन्ती वा परिस्फुटपरमाणुरूपग्राहिणी
स्यात्। तदेव दर्शयति।

एकत्वे त्वस्य* बाह्यस्य दृश्यादृश्यभिदा कुतः ।

अनेकत्वेऽगुशो भिन्ने दृश्यादृश्यभिदा कुतः । (४०८)

नन्वेकस्याप्यवयविनः सूक्ष्मावयवयोगात्तद्ब्रहितग्रहणेऽपरिष्कृताकारता(, अ)-
न्यथान्यथाभावः ।

तदसत् । यतः (१)

नीलं पी^३तं विना ग्राह्यं किं तदस्फुटमुच्यते ।

अन्यस्याग्रहणेन्यस्य स्वरूपग्रहणं स्फुटम् ॥

नन्वेकत्वे तदन्यग्रहणं तदन्यस्याग्रहणमित्यपरिस्फुटता ।

तदप्ययुक्तं । तत्रापि समानत्वात् । यदन्यग्रहणे परिस्फुटं तत्किमन्यरूपमथ-
सम्बेदनस्य । यद्यर्थस्य तदन्याग्रहणेपि तदेवेति कथमपरिस्फुटता । अथ ततः सोत्प-
त्तिमती तदा तर्हि नार्थस्यासाविति कथमर्थग्रहः । तदापि सा तथा भवन्ती वस्तुन
एव रूपमिति चेत् । वस्तुरूपतायां परेणापि तथैव दृश्यते । अदर्शने परेण प्रति-
पत्तिरेव साक्षाधारणत्वादिति प्रतिपादितम् । तथा हि । प्रतीतिरेव मम व्यामलिन-
रूपोदितेति जनः प्रतिपत्तिमानथोपचारादेवं प्रतीतिः ॥ व्यामलिनार्थदर्शनात्प्रतीति-
रपि तथाभूता व्यपदिश्यते यथा दण्डसङ्गात्पुरुष एव दण्डव्यपदेशभाक् ।

(c. 99b) तदप्यसत् । यतः.

मम व्यामलिनं चक्षुस्तद्वर्णसंगमात् ।

तत्कार्यदर्शनादे^४व व्यपदेशस्तथास्तु सः ॥

दृष्टेस्तु कार्यन्नास्त्यन्यत् न ह्यर्थः तस्यकार्यतास्ति (१)

तथा समागमादेव यदि नीलादिसोच्यतां ।

कथं कमेयं दृष्टिर्हि न कदाचित्त्वयेष्यते ।

तस्मादस्पष्टता दृष्टे सर्व्वलोकप्रतीतिः ॥

निश्चयो हि न सर्व्वेषामकस्माद् भ्रान्त उच्यते ।

नहि व्यवहारमस्खलितमादधानो व्यवसायोऽन्यथा संभाव्यते । ततः स्वय-
मर्थप्रतिभासेन बुद्धिभेदो युक्तः ।

मान्द्यपाटवभेदेन^५भासो बुद्धिभिदा यदि ।

भिन्नैन्यस्मिन्नभिन्नस्य कुतो भेदेन भासनं । (४०९)

अपरः प्राह । आलोकस्य बाह्यस्यैव मान्द्यपाटवभेदादुद्धिभेद एकस्मिन्नर्थे
न तु बुद्धिस्वभावभेदः, स्वत इति नासावाकारश्चेतसः । तदनुपपन्नं । यतः ।

* हे. पुस्तके—एकत्वर्थस्य ।

अर्थस्य प्रतिभासः स्याद्यदि भासा समन्वितः ।

अन्येन सहिताभासे न स्यान्मन्दावभासिता ॥

परस्परव्यावृत्तालोरूपप्रतिभासे हि तयोरेव तथावभासनमिति नास्पष्ट-
रूपप्रतिभासः । न खल्वन्यस्मिन् स्वरूपावभासवति तदपरः तथा भवति ।
भवत्येव कुसुम्भरागवस्त्रान्तरितवस्तुप्रतिभासवदिति चेत् । न । तत्रापि समा-
नत्वात् । स्वरूपेण प्रतिभासनेन रक्ततावभासः । तदेव तस्य रूपमिति तथाव-
भासनाभ्युपगमे तस्याप्यालोकमन्दतया तदेव रूपमिति सकलस्य तथावभा-
सनात्कुतो बुद्धिभेदः । तस्मादालोकभेदेऽपि न भेदावभासः । अपि च ।

मन्दन्तदपि तेजः किमावृत्तेरिह सा न किं ।

तनुत्वात्तजसोऽप्येतद् (C. 100a) न्यत्राप्यस्य तानवं ॥ (४१०)

यदि तेजो दवीयसि देशे रजसाऽवृत्तमिति मन्दं तदाकाराद्देशमपि मन्दमेव
तत्रापि रजसा तिरस्करणसम्भवात् । न खलु व्यापि नभस्वदुद्भूयमानमिह नास्ति । (१)
तदस्ति त्वेषि तनुत्वाद्वजसोऽनावरणकारणता । दवीयसि तु देशे तदन्तरालायतत्त्वे
न रजसो भूयस्त्वं । स एव गो धा श श क न्या यः । तेजसोऽपि तत्र भयस्त्वमेव ।
निकटे तु^९ यथा रजसस्तानवन्तथा तेजसोऽपीति किमेवमुक्तेन ।

अत्यासन्ने च सुव्यक्तन्तेजस्तस्यात्परिस्फुटम्* ।

यदि रजसस्तनुत्वेनालोकस्यामन्दतायां स्फुटप्रतिभासस्तदात्यासन्नतायां
रजसस्तनुतमत्वादतिपरिस्फुटम्भवेत् । तत्र शक्त्यभावादिन्द्रियस्येति चेत् ।
सर्व्वथाऽदर्शनमेव प्रसक्तमित्युक्तं ।

तत्राप्यदृष्टमाश्रित्य भवेद्रूपान्तरं यदि । (४११)

अन्योन्यावरणान्तेषां स्यात्तेजोविहितस्ततः ॥

अदृष्टसङ्गतमचेतनं पदार्थमाश्रित्य रूपान्तरमेव तत्रोत्पन्नं तेन तत्तेज आवृतं
विहितमिति न तदपरस्य दर्शनं । एवं सति सर्व्वेण तदेकमेव दृश्येत नापरं । तस्या-
वृत्तत्वादालोकस्य । द्वयमपि च दृश्यते निकटे तदावरणं नास्त्येव तस्य पृष्ठतस्थता-
नात् । नैकदेशस्यैव दर्शनात् । नहि दूरदेशवर्त्तिनः (१) निकटदेशावस्थितस्य पृष्ठ-
तस्तदुपलभ्यते रूपमपरिस्फुटाभिमतं । भ्रान्तिरसाविति चेत् । पदार्थतत्त्वदर्शनदर्शनां
कुतो^{१०} भ्रान्तिसम्भवः । देशभ्रान्तिरस्त्येवादित्यस्य वृक्षशिरःसंसृष्टतादर्शनवत् ।

(C. 100b) तत्र देशेऽप्यसत्तत्र दृश्येत यदि वस्तु तत् ।

तत्र कालेऽप्यसत्तत्र किन्न दर्शनसङ्गतम् ॥

* हे. पुस्तके—स्यादतिस्फुटम् ।

तत्काले ऽविद्यमानस्य यदि स्यात् दृष्टिरागतं ।

सर्वार्थदर्शिनः सर्वं इति तच्च न दृश्यते ॥

अदृष्टसङ्गमादेतद्यदि सर्वं समर्थ्यते ।

परेणापि ततः सर्वो दृष्टतो दर्शनोदयः ॥

यदाहि परदर्शनदूषणाय भवता किञ्चिदुच्यते । तदा परोपि सकलमेत^{११}द् भवतो दूषणं प्रतिभाति न समर्थनं । तथाभूतादृष्टसामर्थ्यादिवेति भवत एवायं दोष इति शक्त एव वक्तुं । यथा च विद्यमानवारणमदृष्टतः तथा ऽविद्यमानोपदर्शनमपि । ततो ऽविद्यमानमेव भवतो दूषणं प्रतिभाति । विद्यमानमपि न समर्थनं तथा प्राश्निकप्रपञ्चस्यापीति न कश्चित्तस्य वादी भवेत् ।

दृश्यते यद्यथा वस्तु तत्तथैवानुगम्यताम् ।

अस्फुटावरणन्तस्य पृष्ठतो नेति ग^{१२}म्यताम् ।

कस्यचिदपि पृष्ठतस्तदावरणमिति पुरोवर्तिनावरणेनाविहितत्वादेकमेव स्फुटरूपमावरणं सर्व्वः पश्येत्तस्या वा वरणे तु सकृदेव दूरदेशव्यवस्थितोपि स्फुटेतरक्षणं द्वयमपि पश्येदिति प्राप्तं सकृदेवेत्याह ।

तत्रैकमेव दृश्येत तस्यानावरणे सकृत् । (४१२)

पश्येत्स्फुटास्फुटं रूपम्

अथाप्युच्येत । एक एव दृश्यते परदर्शनस्यादृष्टेन वारणे सतीति चेत् । अत्रोच्यते । यदि तत् ।

एको दृष्टेनावरणेन* (१)

न दृश्य^{१३}त इति वाक्यशेषः । तदयुक्तं ।

अर्थानर्थौ न येन (C. 101a) स्तस्तददृष्टं करोति किं । (४१३)

अदृष्टं हि नामेदं धर्माधर्मलक्षणं । अकस्मादर्थानर्थोपनिपातेन तस्य तेन प्रत्यक्षतः । तत्कथमनर्थेतरत्वाभावेपि दूरादर्शनस्यास्पष्टदर्शनस्य वा दृष्टकृतत्वं । एतदपि करोतीति चेत् । दत्तमत्रोत्तरं । सर्व्वमेव दूषणमसमर्थनं न तत्त्वतो भवेदिति । साधूक्तमपि न भवताऽवगम्यते ऽदृष्टबलादिति ।

तस्मात्सन्वि^{१४}द्यथाहेतुजायमानाऽर्थसंश्रयात् ।

प्रतिभासभिदां धत्ते शेषाः क्र(कु)मतिदुर्न्याः ॥ (४१४)

किञ्च ।

* हे. पुस्तके—दृष्टेन वारणे ।

ज्ञानशब्दप्रदीपानां प्रत्यक्षस्येतरस्य च (I) ।

जनकत्वे न पूर्वेषां क्षणिकानां विनाशतः ॥ (४१५)

व्यक्तिः कुतोऽसतां ज्ञानात्

नाविद्यमानस्य स्वरूपेण दर्शनं । हेतुत्वेन च ज्ञानात्पूर्वत्वं । पूर्वत्वे च क्षणिक-
तया न ज्ञानकालेस्तिता । अथ यदैवास्ति तदैव ग्रहणं हेतुभावमन्तरेणापि । समान-
कालतयैव वा¹⁵ हेतुतापि ।

तदसत् । ज्ञानस्य य उपकारको न भवति तस्य ।

अन्यस्यानुपकारिणा ।

व्यक्तो व्यज्येत सर्वार्थः

न समानकालस्य हेतुता तथाऽप्रतीतेः । असम्बद्धग्रहणे च सर्वमेव गृह्येत ।

तद्धेतोन्नियमो यदि ॥ (४१६)

न सर्वग्रहणन्त हेतुनियतत्वाद् ग्राह्यग्राहकयोः । ईदृशो ग्राहकचक्षुषा निय-
मितो येन प्रतिनियतमेव गृह्णाति । (C. 101b) ग्राह्यत्वा येन तेनैव गृह्यते ।
अथवोभयम¹⁶पीति परः । तदयुक्तं । यतः ।

नैषापि कल्पना ज्ञाने

न प्रतिनियतग्रहणमनया कल्पनया । हेतुनियमो हि पदार्थानां स्वरूपे कार्य-
कारणे च । न तावत्स्वरूपे, स्वरूपप्रतिनियमे हि कारणतः स्वरूपमेव तयोस्तथा
भूतं यदवभासते । ततः स्वरूपावभासनमेव प्रसक्तं तत्पूर्वकारणाधीनं न परस्पर-
धीनमिति न परस्परं ग्राह्यग्राहकभावः । समानकालोदयात् । यदधीना हि त¹⁷ 18b
योग्राह्यग्राहकता तस्यैव तौ ग्राह्यग्राहकाविति युक्तं ।* न च संवित्तत्त्वस्व-
रूपादपरा ग्राह्यग्राहकता । कथन्तहि (—) ग्राहकोहं ग्राह्यं ममेदमिति प्रतीतिः ।
न । तदपरस्य सम्बन्धस्याप्रतिभासनात्कल्पनामात्रमेवानादिवासनाधीनमेतत् । तथा
चोक्तं । “सव्यापारमिवाभातीति” । तस्मात्तस्य रूपस्य स्वहेतुनियमाश्च ग्राह्यग्रा-
हकभावः । अथ कार्यकरणे स्वहेतुनियमः । तदापि यदि ताभ्यां प्रतिनियमस्य
कार्यात्मनो जननं कथमि¹⁸ ग्राह्यग्राहकभावः । सहकारिभाव एव भवेत् । न च
तावता ग्राह्यग्राहकभावः । तस्मान्न हेतुतो ग्राह्यग्राहकभावः । अथवा, नैषापि
कल्पना ज्ञाने । । यदा ज्ञानं ग्राह्यं ज्ञानान्तरस्य प्रत्यक्षस्यार्थस्य वा तदा किं द्वयोर्ज्ञा-

* स्फुटमस्फुटत्वा दूरासन्नवर्तिना च सर्व्वेण—इति पञ्चतौ वृत्तितोशो
बहिःपङ्क्ति लभ्यते ।

नयोः समानकालता । हेतोश्च ग्राह्यग्राहकतोदयः । न च द्वयोः समानकालतेष्यते । समानकालतायाम्बा तदन्येनापि समानकालेन तदन्येनापीति अपर्यन्ततैव ज्ञानानाम्भवेत् । अर्थस्यापि तदा ग्रहणम्भवेत् । न चेष्ट्यते । (C. 102a) न च प्रथमं ग्राह्यमसत्पश्चाद् ग्राह्यं भवति तद्रूपस्याप्रतिपत्तिप्रसङ्गात् । ग्राह्यरूपमेव प्रागपीति चेत् । प्रागपि ग्रहणप्रसङ्गः । भवतु को दोष इति चेत् । न । प्रागपि ग्राहकप्रसङ्गात् । यदि च चक्षुरादिसामग्रीवसा [? शा] दुदयस्तस्य ज्ञानमेव ग्राह्याकारः स्यात् नार्थता । तथाप्यर्थस्त्वे ग्राहकाकारोपि भवेत् । अथार्थस्य प्राग्भावाद् ग्राहकस्य चान्यथाभावाच्चैवं । न प्राग्भावः परिगृह्यत इत्युक्तं । कल्पनायां सर्वकल्पनाप्रसङ्ग इति च । कथन्तर्ह्यर्थकल्पना । अर्थदर्शनापेक्षेति प्रतिपादितं । अत एवाह ।

ज्ञानन्त्वर्थावभासतः ।

तं व्यनक्तीति कथ्येत तदभावेपि तत्कृतं ॥ (४१७)

तदाकारावभासनात् । अविद्यमानोप्यर्थः प्रतिभातीति भवेद्वचपदेशः । अर्थेन दृश्यमानोर्थः स्वयञ्चानुमानतः प्रतीतोस्तीति व्यवस्थितावर्थस्य ततस्तदाकारज्ञानोत्पत्तौ स गृहीत इति युक्तं । तदभावेतुत्पन्नं भ्रान्तिज्ञानमिति मिति (?) व्यवस्था । न तु पुनः परमार्थतो ऽनुमानमस्ति ।

प्रत्यक्षपूर्वकं सर्वमनुमानं प्रवर्तते । प्रत्यक्षस्यानुमानापेक्षा यद्यन्योन्यसमाश्रयः । न यावदनुमानं प्रमाणं तावन्न प्रत्यक्षं प्रमाणीभवति बाह्येऽर्थे । न च प्रत्यक्षप्रामाण्यासम्भवेऽनुमानन्तत्पूर्वकत्वादन्वयार्थपरम्परा भवेत् । (C. 102b) तस्मात्परमार्थतः स्वरूपमेव सम्भेदनस्य सम्बिदितं नार्थः । तथाप्यभ्युपगम्योच्यते । नहि सर्वं तत्त्वत एव व्यवस्थाप्यते । ततः पूर्वमर्थे सति यदाकारं विज्ञानं जायते स ग्राह्यः ।

नाकारयति चान्योर्थोऽनुपकारात्सहोदितः ।

सहोदितोर्थात्मा स्वहेतोः तथैवोत्पन्न इति तदुपकाराभावात् ज्ञानस्य नासौ ग्राह्यस्तदाकारज्ञानाजननात् । ततः .

व्यक्तोऽनाकारयन् ज्ञानं स्वाकारेण कथम्भवेत् । (४१८)

परोक्षार्थात्मा तदाकारज्ञानजनकतया वस्तुतः स्वरूपेणाविवितस्वभाव इति तदाकारज्ञानसम्भेदनादेव तस्य वेदनमिति युक्तं । तेन व्यक्तत्वं । स्वरूपेण प्रतिभासने तु स्वहेतुसामर्थ्यान्न समानकालता विना परेण तस्य किञ्चिदिति तद्वेदनं । यदि परन्तदुपरोधसाम्रादेव । भवतु ज्ञानादीनामसतां ज्ञानकाले स्वरूपेणा-

वेदने ततस्तत्र सामर्थ्यान्तदाकारज्ञानकल्पनापि । यः पुनः स्थिरो वज्रोपलादिको-
र्थस्तस्य स्वरूपवेदनं कथमनुपपन्नं ।

तदपि यत्किञ्चिदेतत् । यतः ।

वज्रोपलादिरप्यर्थः स्थिरो योर्थानपेक्षणात् ।

सकृत्सर्वस्य जनयेत् ज्ञानानि जगतः स्वयम् ॥ (४१९)

कालकलावता न व्यापी हि नित्यः स्थिर इति चोक्तः । यदि च तस्य एव स्वभाव-
स्तदा तदाकारसर्वस्वस्वीकारसम्बेदने न सपर्यवसानः स परिगृहीत इति
(१) एकज्ञानकाल एव परिसमाप्त (C. 103a) इति न नित्यता भवेत् । न. तदेव
परिसमाप्तं नित्यं नाम । सकलकालकलावलोकने च न कालदैर्घ्यं । युगपच्च
ग्रीष्मादिकः कालः स्यात् । ज्ञानैकत्वेऽप्ययमेव दोषः । ननु क्रमभाविकालकला-
नामक्रमेण कथं ग्रहणम् । अग्रहणे तर्हि न कालव्याप्तिरस्येति कथं नित्यता ।
तस्माद्यद्यसावेकस्तथैव सकृत् गृह्येत । अथापरकारणापेक्षया परापरसम्बेदनजनने
क्रम इति ।

तदप्युक्तमनपेक्षत्वात् । न ह्येकरूपं स्वकारणादुत्पन्नं तद्भावे परम-
पेक्ष्यते । अथ पश्चादपरा दृश्यमानता भवति । या. पश्चादेव विषयः । तदा तर्हि
न नित्यत्वमित्याह ।

क्रमाद्भवन्ति तान्यस्य सहकार्युपकारतः ।

आहुः प्रतिक्षणं भेदं स दोषोत्रापि पूर्ववत् ॥ (४२०)

यदि सहकारिचक्षुराद्युपकारक्रमेण तानि विज्ञानानि क्रमभाविनी । तथा
सति ज्ञानानां क्रमभावे तद्दृश्यतापि क्रमभाविनी । नहि दृश्यता ज्ञानमन्तरेण,
वस्तुनः स्वसम्बेदनप्रसङ्गात् । ज्ञानसमानकालभाविनी च दृश्यता न पूर्वपरिरूपात्¹⁰
ज्ञानस्य तथाभावात् । ततो ज्ञानवदेव प्रतिक्षणं भेद इति । पूर्वपूर्वस्वसन्तान-
भाविकारणाधीनाऽन्यथा वा । ततः पूर्ववदत्रापि दोषः । अथ चक्षुरादिकारणोप-
निपातमधिच्छन्नमेकमेव । ततस्तद्विच्छेदाद्विच्छेदसम्भविनी (C. 103b)
ग्राह्यतैकैव ततो नित्यता वज्रोपलादेः ।

नैतदस्ति ।

वज्रोपलादौ विच्छेदमन्तरेण प्रमादयः ।

सर्वथा नेति केनायमविच्छेदः प्रतीयतां ।

यदाप्यविच्छेदस्तदापि पर्यव¹¹सानावधिप्रतीतिप्रसङ्ग इत्युक्तं । तस्मा-
द्वज्रोपलादावपि समानमेव । तस्मादविद्यमानानां शब्दादीनां कारणभूतानां

सम्बेदनासङ्गतेर्विषयाकारं विज्ञानमिति सिद्धं । आचार्येणापि प्रतिपादितं ।
स्मृतेरुत्तरकालश्च नह्यसावविभाविते ।

तदाह (—)

स्मृतेश्च द्विरूपसिद्धेति ।

१४. आत्मसंवेदनप्रत्यक्षम्

अथापि स्यात् । सम्बेद्यसम्बेदकरूपतया द्विरूपतया न विषयाकारतेति
ग्रन्थार्थः । तदयुक्तं ।

विषयज्ञानतज्ज्ञानवि^१शेषाद् बुद्धिरूपतेति प्रकृतं ।

तत्र च विषयाकारता प्रकृता साधयितुं । कथं पुनर्ज्जयिते द्विरूपम्विज्ञानमिति
प्रक्रमात् । तत्रापि द्व्याभासं हि विज्ञानं स्वाभासं विषयाभासञ्च । तत्र विषयतायामेव
महत्यास्था । यतः ।

सम्बेदनस्य तादात्म्ये न विवादोस्ति कस्यचित् ।

तस्यार्थरूपताऽसिद्धा सापि सिध्यति संस्मृतेः ॥ (४२१)

ननु च स्वसम्बेदनेपि विवाद एव ।

नैतदस्ति । सम्बेदनमात्राभिप्रायादेवमुच्यते । स्वसंवेदनन्तु साध्यमिति
यु^{१३}क्तमेवैतत् । तथा च ।

स्वसम्बेद्यता चेति पश्चात्सा साधयिष्यते ।

ततः स्वसम्बेदनव्यतिरिक्तसम्बेदनात्मत्वेन विवाद इत्ययमत्रार्थः । (C. 104a)
तस्यत्वार्थाकारतायां विवादस्तदसिद्धेः । सापि तदाकारता सम्यक्स्मृतेर्विभागेन
स्मृतेः सिध्यति ।

ननु निराकारतायामपि स्मृतिर्विभागवत्युपपन्नैव । तत्कथमनैकान्तिकाद्वे-
तोरर्थस्य सिद्धिः ।

नैतदस्ति । यतः ।

परस्परस्य भेदेन स्मृतिरत्र विवक्षिता ।

स्पष्टभेदेपि^{१४} नाना सा चेति हेतुत्वमुच्यते ॥

भेदेनाननुभूतेस्मिन्नविभक्ते स्वगोचरैः ।

एवमेतन्न खल्वेवमिति सा स्यान्न भेदिनी । (४२२)

न चानुभवमात्रेण कश्चिद् भेदो विवेचकः ।

विवेकिनी न चास्पष्टे भेदे धौर्यमलादिवत् ॥ (४२३)

यदि तत्सम्बेदनं न प्रतिनियतस्पष्टनीलाकारो रागवशात् विभक्तमुप-
जायते । तदा न विवेकेन स्मर्यते । अथ कश्चित् सामग्रीविशेषाद् भेदोऽवश्यम्भावी
तत एव भवेद्यती स्मृतिः । तदयुक्तं^{१५} (१) यतो नार्थानुभवमात्राद्विशेषः सामग्री
प्रभावोऽस्तीयमा (ना)स्मा स्मृतेर्ज्ञबन्धनं स्पष्टभेदाभावात् । न चास्पष्टभेदादेव विवे-
किनी यमलकादिषु स्मृतिः । अथ विषयोपि तत्रानुभूत इति स्मर्यते । तदव्यभिचारा-
दतः स्वयमभिन्नमपि तद्भेदादेव भेदेन स्मृतेर्विषयः । यमलकयोरपि यदा विलक्षण-
दण्डादियोगस्तदा भवत्येव विशेषोपलक्षणम् । यथैवं विषयबलात्कल्प्यते ऽनुभव-
स्तथा (C. 104b) स्म^{१६} र्थमाणादपीति ततो विज्ञानस्मरणमिति व्यवहारः । 19a

तदसत् ।

विषयाकारता^१भावे विषयस्मरणं कथं ।

अतीतस्य हि नार्थस्य स आकारः परीयते ॥

प्रत्युत्पन्ने हि तस्मिँस्तत्कथं स्मरणमुच्यते ।

स्मरणस्य स आकारो यदि किं सम्बिदा न वा ।

अनुभवादाकारवतः स्मृतिरुदयमासादयन्ती तदाकारेति युक्तं । तथाहि ।

स्मृतिरर्थाद्यदि भवेत् सर्वत्राप्यविशेषतः ।

दूरादित्वेपि वस्तूनां स्मृतेरुदयन्नेक्षते ॥

अनुभूतिमथाश्रित्य हेतुरस्ति स एव नः ।

अर्थाभावेऽप्यनुभवात् स्मृतेरुदयसम्भवात् ॥

यदि साकारता ज्ञानस्य न भवेत् । कथन्तदाकारता स्मृतेः । तथाहि । विज्ञानं
स्मरणप्रत्ययेनालभ्य (म्ब्य) मानसाकारव्यतिरिक्तमालम्ब्यते अतियोगयोगिनापि ।
यस्य यथाधिमुक्त्या विषयीकरणं तथैव तदिति मन्तव्यं । तस्मात्स्मृतेरूपमरूपता
प्रसिध्यतीति युक्तं स्वसम्बेदनञ्च । तथा चा वा र्यः । स्वसम्बेदता च वा । आह
च (—)

द्वैरूप्यसाधनेनापि प्रायः सिद्धं स्ववेदनं ।

स्वरूपभूताभासस्य तदा सम्बेदने^२ क्षणात् ॥ (४२४)

ननु सर्वेणैव द्वैरूप्यसाधने न स्वसम्बेदनं प्रसिद्धं । किमुच्यते प्राय इति ।

नैतदस्ति । मुख्यतो द्वैरूप्यसाधने द्वैरूप्यप्रसिद्धिरानुषङ्गिकी पुनः स्वसम्बे-
दनतापि । यतः स्वरूपभूत आभासस्तदा प्रतीयते । न च स्वसम्बेदनादन्यतः प्रतीतिः ।

ननु स्वसंवेदनमित्यात्मनो ग्राहकं ततश्च तदेव ग्राह्यं ग्राहकञ्चेति । न (C. 105a) चैवमात्मकतायां दृष्टान्तः कश्चिदस्ति । येन ततः सिद्धिः । प्रदी-
पादिवत्प्रकाश्यप्रकाशकभाव इति चेत् । न. प्रदीपादीनामपरप्रकाशकनिरपेक्षत्वा-
त्प्रकाश्यरूपता नास्त्येव । कुतः प्रकाश्यप्रकाशकतया दृष्टान्तता ।

ग्राह्यता तु यदा तेषां तदाप्यग्राहकं भवेत् ।

बुद्धयक्षयोर्न च स्वात्मवेदनं निश्चितं द्वयोः ।

तस्मात्स्वसंवेदनश्राम नास्त्येव ।

ननु चात्मा ग्राहकरूपो ग्राह्यश्चेतीष्यते भवद्भिः

तदप्यसत् । यतः ।

धर्मभेदेन तत्रापि^५ शक्या [? ग्राह्य] ग्राहकरूपता ।

ग्राह्यत्वं द्रव्यरूपेण ग्राहकत्वं ततोऽन्यथा ।

द्रव्यान्तरासाधारणेनात्मत्वेन ग्राहकता. द्रव्यत्वेन तु साधारणेन ग्राह्येति
युक्तं । भवतस्तु सर्वमेतदसमञ्जसं । न च परप्रसिद्धिमात्रादेव दृष्टान्तः । स्व-
प्रतिपत्तावुपायत्वाभावात् ।

तदेतदसत् ।

ग्राह्यग्राहकभावो हि नैवास्ति परमार्थतः ।

अपरप्रत्ययं रूपमतद्व्यावृत्तितस्तथा ।

यत्र हि परस्य प्रकाशकत्वं न प्रतीयते तदेवात्मानं प्रकाशयतीति व्यपवि-
श्यते । परप्रकाश्यव्यावृत्तत्वात् । तथा च प्रतिभासमाने रू[?दी]पादौ न परस्य
प्रकाशकता तथा प्रतिपादितमत एव प्रदीपस्य दृष्टान्तता ।

चक्षुषि व्यापृतेऽप्यर्थस्तामिन्ने न प्रतीयते ।

प्रदीपसन्निधेस्तस्य (C. 105b) प्रत्ययात्तत्प्रकाश्यता ।

दीपादयो नैवमिति ततः स्वात्मप्रकाशकाः ।

न चाक्षं ग्राहकं तत्र स्वरूपेण प्रकाशनात् ।

सुखादयोपि नैवामी परसंवेदनोदयाः ।

आत्मना तु सुखादीनां ग्राह्यत्वे बाह्यता भवेत् ।

समवायसमावेशात्तदेव स्यात्स्ववेदनं ।

समवाये प्रमाणञ्च नेत्येतत्प्रतिपादितं ।

ननु ग्राह्यतयाभिमतानां रूपादीनां स्वसंवेदनाभ्युपगमे रूपादिकमहमिति
प्रत्ययो भवेत् आत्मनीव । तथाहं सुखमिति भवेत् ।

नैतदस्ति । यस्मात् ।

गौरः श्यामोहमित्येवं प्रत्ययो दृश्यते न किं ।

तथापि ग्राह्यतास्त्येव रूपादीनां शरीरिणां ॥

रूपादयो हि शरीरसमवायिनोहमिति प्रत्ययेन गृह्यन्ते । न च ते भवन्मते स्वसम्बेदनाः ।

ननु रूपमहमिति न दृश्यते तेन ग्राह्यता न तु स्वसम्बेदता ।

तदप्यसत् ।

तद्भावेऽपि न दृष्टस्य न तद्रूपनिबद्धता ।

गौरादयो न रूपत्वव्यतिरेकव्यवस्थिताः ।

यद्ययमहं प्रत्ययो न ग्राह्ये भवेत् रूपे गौरादौ न भवेत् । न च रूपमहमिति भवति । तस्मान्न ग्राह्यतानिबन्धनोऽहंप्रत्ययो नापि ग्राह्यताविरोधी । अथात्मसम्बन्धादुपचारादहं गौर इति प्रत्ययः । मम रूपमिति व्यतिरेकदर्शनात् ।

ननु भेदाभावान्मम (C. 106a) गौर इति न भवति । मम रूपमिति तु भवति किमत्र निबन्धनं (1) तस्मादयं प्रत्ययो निनिबन्धन एव । ततोऽहमिति व्यावृत्तेर्न रूपादीनामस्वसम्बेदनताप्रसिद्धिः । न चाहं गौर इत्युपचरितवृत्ति परस्परं मुख्यस्याभावात् । न च मम मुखादिकं ममेति¹⁰ प्रत्ययस्य किञ्चिदालम्बनं । भेदरूपमुपलब्धिगोचरः शिलापुत्रकस्य शरीरमिति यथा । तथा हि ।

शिलापुत्रकशब्दस्य दृश्यते ग्राववाच्यता ।

शरीरशब्दवाच्यत्वं तस्यैव पुनरीक्ष्यते ।

तथा ममेति शब्दस्य शरीरं वाच्यतां गतं ।

पुनः (ना) रूपादिशब्दस्य नापरं संप्रतीयते ।

सुतरामपि निरूप्यमाणमहमिति प्रत्ययस्यापरमालम्बनं शरीरगतरूपादेरपरं नोपलभ्यते । तेन मम मुख¹¹मिति शरीरसम्बन्ध एवानादिवासनापरिकल्पविशेषतो वा प्रत्ययः । यथा तर्हि शरीररूपादिषु भवत्यहंप्रत्ययः स्वसम्बेदनात् । य[? त]था कुड्यादिष्वपि भवेदहं कुड्यमिति । यथा पुरोर्वत्तत्त्वं कुड्यस्य शरीरापेक्षया तथा कुड्यापेक्षया शरीरस्यापि स्यात् । न भवति । तस्मान्न स्वसम्बेदनता कुड्यादीनां ।

अत्रोच्यते ।

यथाऽस्ववेदनत्वेऽपि न कुड्यादावहंकृतिः ।

तथा स्ववेदनत्वेऽपि न कुड्यादावहंकृतिः । 12

(C. 106b) यथा वा वासनासङ्गात् कुड्यादेरशरीरता ।

नियतादेव संस्कारात्तथाहंकारवर्जनं ।

यथा कुड्यशरीरयोः प्रतिनियतवासनासामर्थ्यात्परस्परं भेदस्तथाहंकार-
विषयतेतरभावोपि । तस्मादर्थग्राहकव्यापारविषयत्वायोगादेव स्वसंवेदनता ।
अस्ति चात्र दृष्टान्तः । यस्यापरोधिष्ठाता नास्ति तस्य स्वतंत्रतया प्रतीतिः । नास्ति
च संस्वेदने कुड्यादीनां कश्चिदधिष्ठाता¹³ ततः स्वतन्त्रं संस्वेदनमिति सिद्धः
स्वसंवेदनभावः । चक्षुषस्तु ग्राहकत्वं न रूपादितया ग्राह्यत्वात् । न खलु कारका
द्वयञ्जकस्य कश्चिद्विशेष इति । प्रतिपादयिष्यते च । तस्मात् व्यतिरिक्तापेक्षया-
प्रकाशाऽभावः कारकभाव एव । प्रकाश्यता तु स्वत एवेति युक्तं । तथैव दर्शना-
त्तथैव स्मरणादिति न्याय एषः । अपि च ।

अनित्यसङ्गमात् कुड्ये नाहंकारस्य सम्भवः ।

नित्यमेवानुबन्धेन¹⁴ शरीरे तस्य संयतिः ।

तस्मादहंकारस्य नित्यानुबन्धः कारणमिति न कुड्यादौ भवत्यहंकार इति
विभागः । न चाहंकारात्स्वसंवेदनं । परानपेक्षवेदनस्य तथा स्थितेः । अथ ग्राहका-
कारेण तस्य वेदनं ।

तदप्यसत् । यतः ।

चक्षुराद्यतिरेकेण तदाकाराप्रवेदनात् ।

ग्राह्यरूपाश्च ते सर्वे दृश्यन्ते (c. 107a) बाह्यवादिभिः ।

न च तद्व्यतिरेकेण सुखादेरुपलम्भनं ।

तेना¹⁵ नपेक्षसंस्वेदत्वात्सर्वमेव स्ववेदनम् ।

न खलु शरीरेतरभूतरूपादिव्यतिरेकेणापरमुपलभ्यते यस्य ग्राहकता भवेत् ।
सुखादयोपि शरीरव्यतिरेकेण न विभाव्यन्ते । न च ते विभाव्यमाना अपि ग्राहकाः
स्वरूपमात्रपर्यवसानात् । सुखादिके च ग्राह्यताया अपि भेदो भवेत् । भवत्येवा-
भिलासा [? पा] दिभेदेषु रूपादित्वेन भासनादिति चेत् । न (—) विरूपा¹⁶-
दिभेदेन प्रतिभासनेऽर्थरूपताभावात् । नहि परस्परविरोधि रूपमेकस्य युक्तं ।
ग्राहकापेक्षया न विरोध इत्यपि न वाच्यं । अपेक्षया अयोगात् । नहि ग्राहकान्तरा-
पेक्षया तदन्यद् भवति । ग्राहकस्य कारणत्वप्रसङ्गात् । तेन विरूपादिरूपता विद्य-
मानैव प्रकाश्यते चेत् । यदि तर्हि विद्यमानैव प्रकाश्यते कथम्पश्चाद्बाध्यते पर्या-
लोचनेनेति य¹⁷ त्किञ्चिदेतत् । अर्थं सर्वमप्येतदुपन्यस्तं ग्राह्यमेव । ग्राहिका तु 19b
बुद्धिरपराऽर्थपित्या तदेव वेद्यते । तदपेक्षमस्य संस्वेदनं । ततः स्मरणादप्युत्तर-
कालन्तथाभूतत्वाऽसौ प्रतीयते ।

तदप्ययुक्तं ।

नैवालोको विजानाति ग्राह्यरूपान्तरं विदं ।

अर्थापत्त्या तदाकारस्पष्टता वा (c. 107b) प्रतीतितः ।

न खलु रूपसुखादिव्यतिरिक्ताकारवती बुद्धिरर्थापत्त्या लोकेन व्यवहारवता प्रतीयते बुद्धिर्ममास्तीति । विभावितग्राह्याकारातिरेके प्रतिनियताकारबुद्धिरूपं विकल्प्य जालमेव केवलमुपरि वंभ्रमीति लोकस्य । अथ मूर्तस्यैव पदार्थात्मनो देशादिनियमेन व्यवस्थितस्य प्रतिनियतरूपविभावनं । नतु बुद्धिरेवं रूपात्प्रमेयप्रकाशनमात्रमेव तस्यारूपमिति । न रूपादिवत्प्रतिनियत (त) रूपविभावनं ।

तदप्यसत् ।

अविभावितरूपाणामपि ग्राहकता यदि ।

विषाणस्य शशादीनामपि ग्राहकता न किं ।

तेषान्तथा प्रतीतेरुचेद्विद्वेरप्यप्रतीतता ।

बुद्धिर्ममास्तीति पुनर्नरूपादेः परात्मवित् ।

रूपादिविशेष एव प्रकाशकान्तःप्रदेशी स्वभावभूतधर्मभेदमादाय तथा व्यपदिश्यते । रूपादिकं हि परोक्षापरोक्षसाधारणं, प्रकाशमानरूपता तु रूपविशेषतया सजातीयोदादि रूपाद्व्यावृत्ता । ततो व्यावृत्तिभेदाद्धर्मभेदः । तेन रूपादेर्बुद्धिरिति व्यपदेशाध्यवसायवृत्तिः । तस्मात्सस्वेदनकाले स्मरणकाले च नापरा बुद्धिर्विभाव्यत इति सिद्धं स्ववेदनं रूपाद्याकारतयेति सिद्धान्तः ।

तेनेदमपि निराकृतं भवति ।

ग्राह्यग्राहकयोरैक्ये तदेकस्य प्रतीतितः ।

नियमेनापरस्यापि प्रतीतिरथवान्यथा ।

(c. 108a) एकप्रतीत्या परस्यापि पराप्रतीत्या चापरस्यापीति प्राप्तम् । प्रतीयत एव हि रूपादिरूपता प्रकाशरूपता च कस्मान्न सन्देहः ।

यदध्युक्तं । ग्राहकमेव स्मरन्ति कोपि मया दृष्ट आसीत् इति स्मरणात् ।

तदसद्यतः । तत्र विशेषे ग्राहके सन्देह एव । सामान्ये तु ग्राह्येपि न सन्देहः ।

ममेति च देहसम्बन्धित्वन्दर्शयति लोकः । तस्यापि देहस्य स्वप्रकाशत्वमेव नापरप्रकार इति । एतच्चोक्तमेव । अथापि परस्याभिप्रायः ।

सत्यमेतन्न रूपादिव्यतिरेकात्परापि धीः ।

तथापि न स्वसम्बन्धित्वस्तस्याग्रहणमन्यतः ।

तदसत् । यतः ।

धियाऽतद्रूपया ज्ञाने निरुद्धेनुभवः कुतः ।

स्वञ्च रूपं न साधन्ती*त्युत्सन्नोनुभवोर्थिनः ॥ (४२५)

यदि तदुत्तरकालभाविन्याऽपरया बुद्ध्याऽतदाकारयाऽर्थापत्त्यादिरूपया ज्ञानमिष्यते तदा तत्पूर्वकं वेदनं निरुद्धं । क्षणिका हि सा न बुद्ध्यन्तरकालमास्त इत्यभ्युपगमात् । ततो निरुद्धेऽपरसंवेदनकाले पूर्व^{१०}केऽनुभवे कुतो भवः । स्वरूपस्यासंवेदनाद् ग्राह्यस्य चक्षुरूपाभावात् सकल एवोत्सीदेदनुभवः । न ह्यस्वरूपं शक्यमनुभवितुं । स्वरूपानुभवस्य सर्व्वत्रानुभवत्वात् । स्वरूपञ्चाविद्यमानस्य पूर्व्वानुभवस्य नास्तीति नानुभवः । पूर्व्वस्योत्तरानुभवेन । स्वरूपस्य चानुभवो (c. 108b) नेष्यते । न चेक्ष्यते । तस्य विषयाकाररहितत्वात् । विषयाकाररहित^{११}त्वे वा स्वसंवेदनानुपगमात् । अनवस्थाप्रसङ्गादिति प्रतिपादयिष्यते ।

अपि च । बुद्धिरन्येनानुभूयत इति न सदेतत् । यतः ।

बहिर्मुखञ्च तज्ज्ञानं भात्यर्थप्रतिभासवत् ।

बुद्धेश्च ग्राहिका बुद्धिर्नित्यमन्तर्मुखात्मनि ॥ (४२६)

यदि बुद्धेर्ग्राहिका बुद्धिरपरा तदा बहिर्मुखावभासिनी भवेद्रूपादिबुद्धिवत् । न ह्यन्येनान्यद् गृह्यमाणमबहिर्भावेन प्रत्येतुं शक्यं । बुद्धिरपि सर्व्वदान्तरत्वेनाभास^{१२}ते । अथवात्मीयतया । बुद्धेरन्तर्भावावसानं ।

स्मरणेनापि बुद्धेः स्याद् ग्रहणेन्तञ्चकासनं ।

स्मरणेनापि यदात्मीया बुद्धिरालम्ब्यते तदपि बहिरवभासिनी स्यात् । अथ सा कालभेदादेवमवभासतेऽत्रापि स्वरूपभेदादेवमिति किं नेष्यते । न च व्यतिरिक्ताकारतयाऽनवभासमानं ग्राहकादन्यदिति । शक्यमवसातुं । तस्मादान्तरत्वेवानुभवेनुभूयमाना बुद्धिः स्वसंवेदन^{१३} रूपवेति युक्तं । समानदेशतया तथानुभव इति चेत् । न । समानदेशमपि स्वरूपभेदेनैव गृह्यते । संसर्गाविभागस्तु प्रत्याख्यात एव । तस्माद्यस्य बुद्ध्यन्तरेण बुद्धिर्गृह्यते तस्य सा बहिष्ठेनेवेति न्यायः । अपि च ।

यो यस्य विषयाभासस्तं वेत्ति न तदित्यपि^{१०} (1)

प्राप्तं

यस्य हि विषयस्य योवभासः ज्ञानसन्निविष्टस्तन्निषयाभासि ज्ञानमर्थं न वेत्ति । स्वरूपभू^{११}तार्थाभासासंवेदनात् । स्वसंवेदनेन हि विषया(का)रानु-

* हे. पुस्तके—सा वेत्ती ।

भवे तत्त्वतः सोप्यर्थोऽनुभूतो भवेत्. अयमेवार्थाविग्रहः। पादपादेरिव (c. 109a)
पिण्डाकारग्रहः। अस्वसम्बेदने तु सर्वमसमञ्जसं संपन्नं।

कः सम्बेदनान्यस्ताद्रूप्यादिति चेन्मतं ॥ (४२७)

तद्रूपोत्पद्यते धीश्चेत्तदेवार्थस्य वेदनं।

तद्रूपवेदनाभावे न भवेदर्थवेदनं।

स्वसम्बेदनन्ताममाभूदपरं। न हि तदभावे तन्न¹²भवति। नहि स्वसम्बेदना-
भावे नीलमनीलं तथा न बुद्धिरबुद्धिः। अन्यवेदने बुद्धिर्न स्वसम्बेदने। अर्थरूपता
च स्ववेदनलक्षणं न स्वसम्बेदनं। आत्मनोपि बुद्धित्वप्रसङ्गात्। तस्मादात्मनि
स्थिता तदाकारा स्वसम्बेदनमन्तरेणापि बुद्धिरेव। यदि तर्हि स्वसम्बेदनमन्त-
रेणापि पूर्वार्थाकारमात्रादन्यथा वा तदा

प्राप्तं सम्बेदनं सर्वसदृशानां परस्परं।

अस्वसम्बेदने हि तदाकार¹³तामात्रमवशिष्यते। तदा चार्थबुद्धयोरविशेष
एव तदाकारमात्रेण बुद्धित्वे तस्यापि तत्प्राप्तमतोऽर्थोप्यर्थान्तररूपो बुद्धिरेव
बुद्धिलक्षणात्। अर्थत्वाच्चेति चेत्। किमिदमर्थत्वं। अबुद्धित्वञ्चेत्। अबुद्धि-
त्वमर्थं सतीति। एकस्याप्यप्रसिद्धिः। तस्मात्स्वसम्बेदनतैव। यदि परं बुद्धित्व-
मिति न्यायः। अर्थात्मव्यवस्थितत्वं समवायसम्बन्धेनान्यथा वा।

तदप्यसत्।

आत्म¹⁴ स्वत्वेपि बुद्धित्वे प्रयत्नादेः परस्परं।

सारूप्याद्बुद्धिता प्राप्ता आत्मस्थत्वस्य वित्कथम्।

प्रयत्नादीनामपि परस्परं सारूपस्य (c. 109b) सम्बेदनस्त्वप्रसङ्गः। केन
वात्मस्थितत्त्वमवधार्यते, बुद्ध्यन्तरेण।

ननु बुद्धित्वमेव नावधार्यते। तत्कथं बुद्ध्यन्तरेणेत्युच्यते। आत्मस्थितत्वे
द्वयोर्बुद्धयोः कथं परस्परेण ग्रहणं समानदेशतया भेदाभावात्। अथ भेदः¹⁵
प्रतीयते। तदात्मनोपि भेदप्रतीतिरिति त्रयमेतत्परं विभिन्नं। न ह्यात्मनोऽप्रतीतौ
तत्रस्थिता प्रतीयते। अप्रतीयमानश्चात्मा कथम्बुद्ध्याकारतया बुद्ध्या प्रतीयते (।)
नहि बुद्ध्या प्रतीयमाना रूपादयोपि। आत्मस्थतया प्रतीतेर्विषयाः। अनात्म-
स्थत्वात्तेषामिति चेत्। ननु व्याप्यात्मा कथमतत्स्थत्वमिति। तत्रासमवायादिति
चेत्। कथमसमवायः। तत्राप्रतिपत्तेरिति चेत्। बुद्धिरपि तर्हि नैवात्मनि प्रतीयते
तद्वद्यति¹⁶रेकेणात्मनः प्रतीतेरभावात्। ननु प्रतीतिस्तावदियं क्रियारूपा विद्यते (।)
तस्याः कर्त्रा वश्यमेव भवितव्यं नाकर्तृका क्रियास्ति ॥

ननु यतोसावुपजायते चक्षुरादेः स एव कर्त्ता तेषां करणत्वादिति चेत् । किमर्थेन कर्त्रा परिकल्पितेन तेषामेव कर्त्तृत्वञ्च चान्येन कर्त्रा विनाऽकारणत्वमेषां । यद्विदं शरीरमेव कर्त्तृ किमन्येन । शरीरान्तर्गता तर्हि बुद्धिरन्तर्मुखावभासिनी प्रती^१यते । अत एव परबुद्धिरन्यथा न प्रतीयते । शरीरकदेशभतानामपि तर्हि केषाञ्चिद्बुद्धित्वं ततोऽस्वसम्बेदनरूपादिभिः समानता । ततः प्राप्तं सम्बेदनं सर्व्वसदृशानां परस्परमिति । (C. 110a) तस्मात्स्ववेदनादेर्वार्थरूपव्यावृत्तिः ।

बुद्धिस्वरूपा तद्विच्छेत्

न सर्व्वं स्वरूपमर्थवेदनं । अपितु बुद्धित्वे सति बुद्धिगतं सारूप्यमर्थवेदनं । न वेदनमात्रं । नापि^{१८} सारूप्यमात्रं । वेदनामात्रे वेदनमेव भवेन्नार्थवेदनं । 20a सारूप्यमात्रेऽर्थानामपि परस्परं वेदनप्रसङ्ग इति ।

तदेतदसत् । यतः ।

नेदानीं वित्सरूपिका । (४२८)

सरूपता यदि सम्बेदनलक्षणं तदर्थोपि सरूपः सम्बेदनं प्राप्त इत्यत्रोत्तरं बुद्धिरिति । तत्रोक्तमेव । परस्परवेदने तेषामपि बुद्धिता प्रसक्ता । सम्बेदनं प्रसक्तमिति येनोक्तं बुद्धित्वमपि तेषामिति तेनोक्तमेव ।^१ तत्र तद्वेदनं कथमुत्तरं विशेषाभावात् । यतः ।

सम्बेदनं बुद्धिरिति नानयोभिन्नवाच्यता ।

ततः परो विशेष एवाभिधातव्यः । स च सारूप्यादपरः ।

ननु सरूपाणामर्थानां परस्परमग्राहकता दृश्यते (1) ग्राहकञ्च रूपं बुद्धिः । यद्येवं ग्राहकरूपं नादृश्यं बुद्धिः । ग्राहकरूपतायाः सादृश्यमात्रेण रूपादीनामपि ग्राहकत्वाद्वुद्धित्वप्रसङ्गः । अग्राहकत्वाच्चेत् । ननु ग्राहकत्वे व्यवस्थिते कस्यचिद्ग्राहकत्वमपरस्य तद्विपर्ययादवस्थाप्यते तदेव तु नावस्थितं ।

अथ रूपादिव्यतिरिक्तं ग्राहकं । ननु रूपादिसरूपमस्वसम्बेदनं कथं रूपादि (C. 110b) व्यतिरिक्तं । न च तत्कल्प(न)यां प्रमाणं । ग्राह्यतान्यर्थस्य नेति चेत् । यथा दृश्यते तथैवास्तीति किमपरेण । तस्मात्स्वरूपसम्बेदनमेव विशेषः । तथा च सति यतो विशेषाद्रूपादिकादर्थद्विधावृत्तता तदेव बुद्धित्व^२-मिति न सारूप्याद्बुद्धित्वं । बुद्धित्वे स्वसम्बेदनलक्षणे यत्सारूप्यन्तद्वेदनमिति वेद न लक्षणमेव बुद्धित्वं न सारूप्यलक्षणं । किमर्थन्तर्हि सारूप्यमिष्यते प्रामाण्यं । तत्कृतनियतसम्बेदनहेतुरिति सारूप्यं तदिष्यते । ततः सारूप्यज्ञानं बुद्धित्वे सतीति बुद्धित्वस्य स्वसम्बेदनलक्षणस्य विशेष एव । न तदपरं सारूप्यं ॥ बुद्धित्वमपि तर्हि सारूप्यविशेष एव न ततः परमिति प्राप्तम् । सत्यमेतत्^४ तथापि स्वसम्बेदन-

मात्रानुबद्धं सारूप्यं न सारूप्यमात्रभावि स्वसम्बेदनम्बाह्यार्थवादिनः । अपि च.

स्वयं सोनुभवस्तस्या न स सारूप्यकारणं ।

नहि स्वसम्बेदनस्य सारूप्यं कारणं । स्वरूपञ्चेदपरप्रत्ययं साक्षादवगम्यते किमत्र सारूप्येण । यद्यपरेणास्य सारूप्यं तदेवं [?] तदिदं विदितमन्यदा नेति । नेदमेवं विकल्प्यते । गतोदके कः खलु सेतुबन्ध इति हि न्यायः । किमिदं नो सारूप्येणेत्यपि न वाच्यं । यतः ।

क्रियाकर्मव्यवस्थायास्तल्लोके स्यान्निबन्धनं । (४२९)

व्यतिरिक्तविषयसम्बेदनरूपतानेन व्यवस्थाप्यते । सारूप्यतोऽन्यथा न भवतीति । (C. II Ia) नीलस्य कर्मणः सम्बन्धिः पीतस्यैवेति क्रियाकर्मप्रतिनियमार्थमिष्यते । न तावद्बाह्यार्थवादिनां नीलादिकं बाह्यं स्वसम्बेदनमतः सारूप्यभावाद्बन्धवस्थाप्यते । अन्यथा लोके न बाह्यार्थनीलादिताव्यवस्था । यतः ।

स्वभावभूततद्रूपसम्बिदारोपविसवात् ।

नीलादेरनुभूताख्या नानुभूतेः परात्मनः ॥ (४३०)

स्वभावभूतं स्वसम्बेदनस्य यन्नीलादिरूपन्तस्य सम्बन्धं बाह्ये नीलादिके विप्लवेनानादिवासनाप्रवाहवाहिनाऽपरोप्य नीलादिकस्यानुभूताख्या । न तु ततः परात्मा नीलादिकः कथञ्चिदनुभवगोचरः । स्वसम्बेदनरूपानुभव एव तु तस्यानुभव उपचारात् । यतः ।

परसम्बेदनेप्यर्थस्तद्रूपाऽन्यो यदेक्ष्यते ।

मया विज्ञात एवायं व्यवहारः प्रवर्तते ॥

तल्लक्षणापरवेदने हि विदितमेवायमस्माकमिति हि लोके व्यवहारोऽत एव लोक इत्याह । परमार्थतस्तु स्वसम्बेदनमेव केवलं ।

धियो नीलादिरूपत्वे बाह्योर्थः किंप्रमाणकः ।

धियो नीलादिरूपत्वे स तस्यानुभवः कथं ॥ (४३१)

यदि सम्बेदनमेव नीलाकारमात्मप्रकाशकं बाह्योर्थः किं प्रमाणमादायं विदितो भवेत् । नहि तत्र प्रत्यक्षं तस्य स्वसम्बेदनमात्र एव पर्यवसानात् । न च ततः परं नीलभासासते नीलाकारद्वयाप्रवेदनात् । अथ तदर्थस्य (C. II Ib) रूपं तदा सम्बेदनमन्येन रूपेण विदितमविदितम्वा भवेत् ॥ यद्यविदितं स तस्यानुभवः कथं । स्वरूपेणाज्ञातमस्य सम्बेदनमिति कथं संगच्छते । विदितञ्चेत् । तथापि समानकालमन्यथा वा वेद्यमानं कथम्बेदनमन्यस्य तदेवात्मीयं रूपमावेदितमाभ्यामिति । कथं परस्परं सम्बेद्यसम्बेदकभावः । परोक्षत्वे तु नीलादेस्तद्रूपवेदनात्तत्प्रज्ञप्ति-

रिति भवेद्व्यवहारोनेनेदमज्ञायीति । साक्षात्तु वेदने नेदु(ज्ञ)योः परस्परप्रति-
बद्धं सम्वेदनमिति । न प्रमाणं किञ्चित् । तस्मादसम्बद्धितं स्वयमन्येन सम्बि-
दितेन ज्ञाप्यत इति वरमेतदेव ।

ननु न सम्वेदनात्मत्वं स्वसम्वेदनमात्रकमपि तु सारूप्ये सतीति युक्तं ।
न । सारूप्यमा¹⁰त्रात्सम्वेदनत्वासिद्धेः । स्वसम्वेदनत्वे सति चेत् । यद्येवं स्व-
सम्वेदनात्मत्वमेवास्तु किं सारूप्येण । यदि सारूप्यं स्यात्किञ्च सम्वेदनं । भवत्येवेति
चेत् । किमिदानीं सारूप्येण । यदि सारूप्यमन्तरेणापि भवति । भवेदेव किन्तु
तदप्यस्तीत्युच्यते सारूप्याद्वेदनमिति ।

नैतदस्ति । यतः ।

यदा सम्वेदनात्मत्वं न सारूप्यनिबन्धनं ।

सिद्धन्तत्त्वत एवास्य किमर्थेनोपनीयते ॥ (४३२)

स्वरूपमेव तत्तस्य ये¹¹न सम्वेदनात्मता ।

अपरमपि तत्स्वरूपं स्वत एव । ततः सारूप्यात्सम्वेदनमिति कः सम्बन्धो
यदि तत्स्वरूपं न भवेत् (1) किं स्वसम्वेदनात्मता (C. II2a) जाता सत्यप्यथ
गच्छेत् । तस्मात्सिद्धन्तत्त्वत एव रूपं किमपरेण । तदर्थसम्वेदनं भवेदिति चेत् ।
नेदमपि युक्तं । यदि नामात्मीयं रूपमन्यसरूपम्वेति तदेव वेत्तु । कथमर्थस्तेन
सम्वेदितो भवेत् । इति किमर्थेन सङ्गतम¹²पनीयते । अर्थस्य सम्वेदनमिति
मीयते । नह्यर्थः स्वसम्वेदनेऽनुप्रवेशी येन सम्बद्धितो भवेदिति नार्थवेदनशाम ।
अपि च । यदि सारूप्यनिबन्धनं तदा महाननर्थः । यतः ।

सर्वात्मना हि सारूप्ये ज्ञानमज्ञानतां व्रजेत् ।

साम्ये केनचिदङ्गेन स्यात्सर्वं सर्ववेदनं (४३३)

सर्वात्मना हि सारूप्यं सकलभेदापगमे स्यात् । तदा चार्थ एवासावपरार्थव्यक्ति-
वत् । कथन्त (ज्) ज्ञानं । ज्ञानत्वेनाधिकत्वेन सर्वात्म¹³ना साम्यमभवेत् । अथ
केनचिदङ्गेन भेदोपि तदा सर्वं सर्ववेदनं भवेत् सकलस्य केनचिदङ्गेन समान-
त्वानपगमात् । बोधाकारतां परित्यज्यान्ये सर्वेण समानतया सम्वेदनमिति
चेत् । सकलज्ञानसम्वेदनत्वप्रसङ्गः । यत उत्पद्यते तदेव सम्वेद्यमिति चेत् । यदि
नाम तत उत्पद्यते तथाप्यसम्वेद्यमितिच कुत एतत् । तद्रूपसम्वेदनात्स्वयं न तु तत
उत्पत्तेः । न च यमलकयोः परस्परमुत्पाद्योत्पादकभावः । अथ चैकवेदने परस्यापि
वेदनव्यवहारः । यदि च यत उत्पत्तिः सरूपता च तस्य वेदनं (C. II2b) तदा ॥

तथा नीलादिरूपत्वाग्नीलाद्यनुभवो मतः ।

तथाऽनुभवरूपत्वात्तुल्योप्यनुभवो भवेत् ॥ (४३४)

बोधकरूपतया सम्बेदनेन समानता नीलादिरूपतयापि नीलादिता ततो नीलादिवेदनवदनुभववेदनमपि । अथ नीलादिकमप्युपबाधकमस्तीति नीलाद्य¹⁴ नुभवः । अनुभवेनाप्युपबाधकेन न भवितव्यमित्यपि कल्प्यते ।

तदप्यसत् । यतः ।

केशादिप्रतिभासानान्नोपधानस्य कल्पना ।

व्यतिरिक्तोपधानस्य कल्पनञ्च युक्तिमत् ॥

नहि तैमिरिकोपलब्धे केशावभासे केशोपधानकल्पनायामादरः । तत्र पूर्वं दृष्टं केशादीति चेत् सर्वत्रायमेव प्रकारः परिकल्प्यताम् । यथा नीलाकारदर्शनाद्वीलकल्पना तज्जातीयतया तथो¹⁵पधानमन्तरेणापीति स्यात् । न च विरुद्धा- 20b व्यभिचारितार्थकल्पनायां प्रतिबन्धग्रहणाभावाद्भित्त्यानुमेयत्वादर्थस्य । पूर्वदर्शनस्य च जनकत्वदर्शनाच्च क्वचिदर्थदर्शनं सर्वत्र विवादसम्भवात् । समनन्तरस्यार्थाकारतायां क । उपधायकः । न । व्यवहितस्यापि लाक्षारसादेरुपधानस्य दर्शनादिति प्रतिपादितमसकृत् । अथापि स्यात् ।

नानुभूतोनुभव इत्यर्थवत्तद्विनिश्चयः ।

तस्माद्दोष इति चेत्¹ नार्थेऽप्यस्त्येष सर्वदा ॥ (४३५)

(C. II 32) यदि नानुभवोऽनुभूत इति निश्चयो यथार्थोऽनुभूत इति लोकस्य । ततो निश्चयस्य दर्शनकारणस्य दर्शनादर्थानुभवोऽयं नानुभवस्येति गम्यतां । यदात्वनुभवस्यापि स्यात्स्यादेव तथा निश्चयः ।

अत्रोच्यते ।

नहि कारणमित्येव कार्यस्य जनकं सदा ।

सहकारिणमासाद्य कारणं कारकं भवेत् ।

तदेव दर्शयति ।

नार्थेऽप्यस्त्येष सर्वदा ।

नहृथेऽपि निश्चयो भवति² क्वचिद् भवति दर्शनात् । अथवा सर्वदा³ नार्थेऽप्यस्त्येषां निश्चयोऽनुभवात्मभूतस्यैवाकारस्य निश्चयविषयत्वात् । उपचारात्तथेति चेत् । न(1) उपचारकल्पनायोगात् ॥

न क्वचिद् दृश्यतेऽर्थात्मा केनचिन्मुख्यवृत्तिः ।

तदभावे कुतो जातमुपचारस्य कल्पनम् ॥

तस्मादयमर्थ इति निश्चयोऽनादिवासनावलम्बी नानुभवमात्रजनितः । स्वप्ने च नास्ति दर्शनमर्थस्य तथापि भवत्यर्थ इति निश्चयः । तस्मादनर्थानुभवेपि

निश्चयाभावस्तदभावेऽपि भाव इति न निश्चयस्यैकान्तिकता । ततः कथन्तत्त्वव्यवस्था ।

कस्माद्वानुभवे नास्ति सति सत्तानिबन्धने ॥

अनुभवे हि सर्व्वमनुभवनिबन्धनमस्ति । तथापि न निश्चय इति कथमेतत् । कथञ्चिन्न भवति सहकारीवैकल्यादिति चेत् । न तर्हि निश्चयादनुभवव्यवस्था । अनुभूतेऽप्यभावादिति यत्किञ्चिदेतत् । अनुभवव्यवस्था तु तदाकारतयेति न बाधितोऽनुभवोऽनुभवस्य (c. 113b) । नहि कारणान्तराभावनिबन्धो निश्चयाभावोऽनुभवाभावं व्यवस्थापयितुं क्षमः ॥ कारणान्तरमेव नास्तीति तथा गम्येत नत्वनुभवाभावः ।

अपि चेदं यदाभाति दृश्यमाने सितादिके । (४३६)

(S)प्यन्यत् सिताद्यभिव्यक्तिरूपं सम्बेदनं स्फुटम्^१ ॥

तत्किं सिताद्यभिव्यक्तेः पररूपमथात्मनः ॥ (४३७)

नह्यर्थसद्भावमात्रकमेवार्थदर्शनमवश्यमर्थदर्शनेनार्थमात्रकादधिकेन भवितव्यम् ।^२ यदि तदधिकं प्रतिभासमानाद्विस्तृतदप्यर्थरूपमेव कथमर्थदर्शनं । तस्मादवभासमानेन तेन भवितव्यं । यच्च तदा भाति दृश्यमाने सितादिके । परिस्फुटं सम्बेदनं । तत्सिताद्यभिव्यक्तेः परं वा भवेदपरावाऽभिकल्पने^३ [? ल्यप्ते] यासौ सिताद्यभिव्यक्तिर्भवतोऽभिमतः ।

पररूपेऽप्रकाशायां व्यक्तौ व्यक्तं कथं सितं ।

नह्यनभिव्यक्तेन कश्चिदभिव्यज्यते यदेव तदभिव्यक्तिरूपं कृतं सम्बेदितं^४ सैवाभिव्यक्तिरन्या तु परोक्षा चक्षुरादिसंस्थानीया (।) भवतु न साभिव्यक्तिर्न च चक्षुरादिव्यतिरिक्तासौ प्रमाणेन प्रतीयते । चक्षुरादिमात्रत एव समीहितसिद्धेः ।

सैवाभिव्यक्तिरप्रत्यक्षा नापरेति चेत् । यदि नामाप्रत्यक्षा व्यक्तिरूपेणा सैवोत्पन्ना तु कथमर्थः प्रकाशितः । नह्यस्योत्पत्तावर्थस्य किञ्चित् । (c. 114a) अर्थऽसाविति चेत् । अर्थ इति कः सम्बन्धः । अर्थं पश्यतीति चेत् । ननु दर्शनं प्रतीयते कथं^५ पश्यतीति । अर्थस्य कर्मभावश्चेत् । केयं कर्मता नाम । यद्यर्थमात्रादधिका सा प्रतीयते । तस्यामप्यपरा प्रतीयति । ततः कर्मता । सापि प्रतीयते । ततः पुनः कर्मतेति नानवस्थातो मुक्तिः । तस्मात्

ज्ञानं व्यक्तिर्न सा व्यक्तैत्यव्यक्तमखिलं जगत् ॥ (४३८)

^१ रङ्ग-वशिन् रिग्-प-गुसल्-व नि । सुक्थेस्-पडि सुनड-व ऽदि गङ्ग-यिन् ।—
(स्वभाववेदनद्योतं किमिदमुत्पत्तिभासकं ।) इत्यधिकः भोट पु० ।

नह्यर्थस्य प्रदीपादिव प्रभास्वरूपमात्रोत्पत्तिरपि तु ज्ञानरूपा व्यक्तिः सा च यद्यप्रत्यक्षा तत्कथमर्थो व्यक्तः। स्वरूपेण व्यक्तश्चेत्। सर्वस्य व्यक्तताप्रसङ्गः। स्वविशेषादिति चेत् व्यर्थमन्यत् ज्ञानं। तथैव व्यक्तता चेत्। केनेदं प्रतीयते। यक्त्यन्तरेणेति चेत्। न. यतः।

व्यक्ते व्यक्त्यन्तरव्यक्तावपि दोषप्रसङ्गतः।

येन तदपि व्यक्त्यन्तरं प्रतीयत इति स्वरूपमेव पूर्वव्यक्तेर्व्यक्तं। तस्याप्यन्येन व्यक्तित्वं प्रतीयत इति व्यक्त्यन्तरानुगमादनवस्था। तस्मात्स्वरूपमेव प्रतीयमानमभिव्यक्तिमुक्तमेव प्रतीयते। अन्यथाभिव्यक्तमेतदिति न स्यात्प्रतीतिः। यतः।

दृष्ट्या चाज्ञातसम्बन्धम्विशिनष्टि तथा कथम्। (४३९)

दृष्टोऽर्थ इति दृष्टिविशेषणता प्रतीयते। न च विशेषणाग्रहणे (C. 114b) विशेषणविशिष्टविशेष्यग्रहः। ननु गौरिति विशेषणग्रहणादेव किं गोत्वमपरं दृश्यते। न. गोत्वस्यागोव्यावृत्तिरूपत्वात्। न च प्रतीतिरप्रतीतिव्यावृत्तिरूपा भवतेष्यते। तथा सत्यर्थस्य स्वसम्बेदनत्वप्रसङ्गः। व्यतिरिक्ता च भवता प्रतीतिरिष्यते। सा चाप्रतिपन्ना कथं प्रतीति (ः) इति व्यवहारनिबन्धनं। कथं तर्हि व्यतिरिक्तप्रतीत्यप्रतीतौ प्रतीति इति भवतोपि व्यवहारः। नहि भवतापि प्रतीतिरर्थश्च तद्व्यतिरिक्तः प्रतीयते इत्यभ्युपगम्यते। यथोपचारादेतद् भवति तथा प्रतिपादितमिति न दोषः। तस्माद् द्वयोरदर्शनाच्च विशिष्टप्रतीतिः। अत्र च।

यस्माद् द्वयोरैकगतौ न द्वितीयस्य दर्शनम् ॥

नार्थप्रतीतिकाले दर्शनप्रतीतिर्न प्रतीतिः प्रतीतिकालेऽर्थस्येति कथं विशिष्टता-प्रतीतिः। ततः कथमेतदिति युक्तमेतत् ॥

द्वयोः संसृष्ट¹⁰यो दृष्टौ स्याद् दृष्टमिति निश्चयः ॥ (४४०)

दृष्टमिति हि निश्चयोपि संसृष्टनिश्चय एव ततस्तथाभूतानुभवादेवानेन भवितव्यं। भवन्मत्येति न भवतो न्यायः अस्माकन्तु प्रबलवासानापवनप्रेर्यमाणात्मनोन्यत्रार्थपादप्रतिच्छायाऽन्यतो निश्चयपाण्डुपत्रपात इति निश्चयमात्रकादेव तत्त्वव्यवस्थितयः। तेनार्थप्रत्ययो नास्ति। न च नायमर्थ (C. 115a) इति। निश्चयप्रसवः तस्मादसंमत्तं भवत इति¹¹ न्यायः। अथ।

सारूपं दर्शनं यस्य दृश्यतेन्येन चेतसा।

दृष्टाख्या तत्र चेत्सिद्धं सारूप्यं स्यात्स्ववेदनम् ॥ (४४१)

स्यादेतत् (१) नार्थस्वरूपात्मवेदनादृष्टोऽर्थ इति व्यवसायोपि तु तथाभूत-
स्यैव सम्वेदनान्तरेण वेदनात् । यथा दण्डीति दण्डयुक्तस्य पुरुषस्य तद्व्यतिरिक्ते-
न तथाभूतस्य सम्वेदनेन परिग्रहे व्यवसायः । न विशेषणविशेष्यभूतार्थग्रहणं
स्वसम्वेदनेन क्वचिदुपलब्धमित्यभिप्रायः । तदयम्भवतां^{१२} स्वपक्षस्यैवोपघातः ।
तथा हि ।

विशेषणविशेष्यत्वं द्वयोर्न परमार्थतः ।

कदाचित्कस्यचित्कश्चिद्विशेष्यादितया मतः ॥

न खलु पारमार्थिको विशेषणविशेष्यभावः । कदाचिद्विशेष्यस्यापि विशेष-
णत्वेन प्रतीतेः । ततो बुद्धिरेव सा तथाभूता प्रतीयते । सा च स्वसम्वेदनरूपैवेति
सिद्धं स्वसम्वेदनं । यतः । सिद्धं सारूप्येऽस्य स्वरूपस्य वेदनं । अर्थस्तथाभूतो ना-
स्त्येव । बुद्धिरपि^{१३} यदि न स्वसम्बदिता तदार्थश्चाविशेषणविशेष्यभूतः प्रती-
यते इति प्राप्तं ॥

यद्यात्मरूपन्नो वेत्ति पररूपस्य वित्कथम् ॥

यथात्मरूपं न वेत्ति पररूपमेव तर्हि वेत्ति । तस्य च न विशेषणविशेष्यभाव
इति कथन्तद्विशिष्टताप्रतीतिः । अथ तद्रूपन्दर्शनमुत्पन्नं न तु स्वरूपसम्वेदनं । परेण-
पुनस्तत्र पण(?) तस्य (c. 115b) दर्शने सति दृष्टारूपा न तु दृष्टिविशेषणस्य
प्रथमं ग्रहणे पुनरन्येन तद्वि^{१४}शेषणत्वस्य कथं प्रतीतिः । अथ पश्चात्प्रतीयते
तेनायमदोष इति ।

तदसम्यक् (१) यतः (१)

तद्रूपवेदने तस्य पश्चादन्येन चेतसा ।

तद्रूपतैवतस्यास्त नन्तमेव(?)विशिष्टता ॥

मेयो हि दृष्टचविशिष्ट एव स्वप्रतीतिकाले विदितः । तदुत्तरकाले तद्रूपवेदने
तद्रूपतैवास्तु न तु तया तस्य स्वविशिष्टवेदनं ।

अन्यथा विदितं पूर्वमन्यथा वेद्यतेत्यदा ।

यदि कस्यात्र सत्यत्त्व^{१५}मिति नेदं प्रतीयते ॥

21a

अथापि स्याद्यद्यपि प्रथममदर्शनं विशेषणस्य तथापि पश्चाद्दर्शने को विरोधः ।

तदप्यसत् । यतः ।

यद्यसंसृष्टयोर्दृष्टिविशेषणविशेष्ययोः ।

विशेषणविशेष्यत्वं तदा नैव प्रतीयते ॥

नहि सदा केचन(?)केवलयोर्दर्शनमात्राद्विशेषणविशेष्यता शक्या प्रत्येतुं ।
अपि च ।

सारूप्याद्वेदनाख्या च प्रागेव प्रतिपादिता । (४४२)

नहि सारूप्यमात्रोदये^१ तद्वेदनं । सरूपमेतदिति परेण वेदनमसम्भवि ।
तथा हि ।

दृष्टयोरेव सारूप्यग्रहोर्थश्च न दृष्टवान् ।

प्राक् कथन्दर्शनेनास्य सारूप्यं सो व्य(ध्य)वस्यति ॥ (४४३)

सारूप्यमपि नेच्छेद्यः तस्य नोभयदर्शनं ।

तदार्थो ज्ञानमिति च ज्ञानं चेति गता कथा (४४४)

नहि केवलदर्शने सारूप्यप्रतीतिः । अनेन सदृशमिति प्रतीतिः । अतीताना-
गतयोश्चार्थदर्शनयोरसहप्रतीतिः (C. II6a) ।^२ नैवं प्रतीतिः । तदध्याहारेपि
ज्ञानमेव नार्थप्रतीतिः । पुनस्तथाप्यस्वसम्बेदनेऽनवस्थादोष उक्त एव । यस्तु
सारूप्यमपि नेच्छति तस्यार्थो न प्रतीयेत । तदारोपस्यासम्भवात् । पश्चा(द्)
दर्शनमर्थविलक्षणेन रूपेण प्रतीयमानं न तद्रूपतया तदित्यारोप्यते । तद्रूपतान-
भ्युपगमात् । स्वरूपेण च प्रतीयमानं पदार्थान्तरमेव ततः कोर्थः किम्विज्ञातं
केन^३ति गता कथेयमिति तूष्णीमासितव्यं । दृश्यते चेत् ।

ननु चार्थतया समुपलभ्यन्ते स्तम्भादयः । नहि दृष्टेऽनुपपन्नानाम् । वस्तमत्रोत्तरं ।
यदि दृष्टं स्वरूपेण दृष्टमिति तस्मात्पररूपं दृश्यमाने सितादिके यदाभाति तद्यदि
स्यात् तदा व्यक्तं सितादिकं न स्यात् ।

अथ स्वरूपं न तर्हि स्वयमेव प्रकाशते (।)

यत्तस्यामप्रकाशायामर्थः स्यादप्रकाशितः । (४४५)

स्वरूपमेव यदि तदभिव्यक्तेर्ज्ञानरूपायास्तदा स्वयमेव तत्प्रकाशते परस्य
प्रकाशकस्याभावात् । अथ न स्वरूपेण प्रकाशते तदा तद्रूपाप्रकाशनेऽर्थः स्याद-
प्रकाशितः । प्रतिभासमानरूपाप्रकाशने नार्थः प्रकाशते नाम । अत्र हि परोक्षस्यार्थः ।
यदेतद् ग्राह्यस्पष्टाकारप्रतिभासमेतत् बुद्धेः परोक्षतायां प्रतिभासमानस्य परोक्षता
ततः (C. II6b) प्र^४तिभासमान स्पष्टरूपाप्रकाशनमेव । तथा सति । अनुमा-
नज्ञानवदर्थः परोक्ष एव भवेत् । अनुमानेपि स्पष्टप्रतिभासपरोक्षतयैव परोक्षता ।
तस्याप्यनुमानज्ञानस्य यद्यस्पष्ट आकारो न प्रकाशते तदापि नार्थप्रतिपत्तिर्भवेत् ।
तस्मादनात्मवेदने सर्वार्थादर्शनमेवेति स्थितमेतत्सम्बेदनम्विज्ञानमिति ॥

एतेनात्मवित्पक्षे सर्वार्थादर्शनेन ये ।

अप्रत्यक्षांधियं प्राहुस्तेपि निर्वर्णिगन्तोत्तरा इति (। ४४६)

न्यायः पूर्वक एवात्र यदि स्वाङ्गाप्रवेदनम् ।

अवेदिका भवेद्बुद्धिरर्थस्य स्वस्य चात्मनः ॥

नार्थस्य वेदिका प्रतिभासस्य परोक्षत्वात्, नात्मनोऽनभ्युपगमात् । किञ्च ।
सुखदुःखरागदोषादयः स्वसम्बदिता एवोपजायन्ते ते च बोधस्वभावा एव ततो
बुद्धेरप्रत्यक्षा प्रत्यक्षवाधिता कथमभ्युपगमगोचरः । अथ न बुद्धिस्वभावा-
स्तदसत् ।

आश्रयालम्बनाभ्यासभेदाद् भिन्नप्रवृत्तयः ।

सुखतुष्ट्य^१भिलाषादिभेदा बुद्ध्य एव ताः ॥ (४४७)

चक्षुरादिजनितं परस्परविभिन्नमेव सुखं रूपादिविषयञ्च । तथाभ्यासात्स-
मानचक्षुरादिविषयत्वे. पटुतरोदिता । आलम्बनादिजनितं च विज्ञानमेव न
विषयादिकं । यदि (C. II 7a) विषयोपि विज्ञानसामग्रीत एवोदयमासादयेदत्त
ए^०तस्मै जलाञ्जलिः । ततोमीषां परोक्षताभ्युपगमे ऽध्यक्षबाधनं । यतः ।

प्रत्यक्षात्(त्त)द्विविक्तञ्च नान्यत्किञ्चिद्विभाव्यते ।

यत्त(ज्)ज्ञानं ग्राहकस्याविभाव्यतायां प्रत्यक्षत्वेनेव स्वसम्बेदनमुच्यत
इत्यसकृदुक्तमेतत् । अथान्येन विज्ञानेन वेदनमेषामभ्युपगम्यते । तथा च सति ।

तथासति परोप्येनां भुञ्जीतान्येन विद्यदि ॥ (४४८)

अन्येन हि विज्ञानेन परसन्तानवर्तिनोपि सुखादयो वे^०द्यन्ते । ततः परसुखादि-
वेदनेपि सुखितादिकं भवेत् । नहि ग्राह्यतयाऽन्येन वेदने सम्बेदने स्वपरसुखयोः
कश्चिद्विशेषः । आत्मीयसुखवेदने सुखितेति चेत् । न (I) परकीयस्याप्यालहा
वात्मकत्वात् । न परकीयो वह्निरदाहकञ्चन्दनम्वा परकीयमनआल्हा-
दिकं । अथ ।

मनस्विनो यथात्मीयमाह्लादयति चन्दनं ।

परकीयस्य किन्तत्त्वं दहनात्मकमेव तत् ।

अमनस्वि^०नि का वार्ता तस्यात्मीयः सुखोदयः ।

पर(स्य)सुखसम्बित्तावेवमेव प्रकल्प्यतां ।

यदात्मीयमनूत्पन्नं तदास्य सुखिता न किं ।

स्वसुखेन सुखित्वञ्चेन्न स्वरूपाविभेदतः ।

दूरत्वात्तस्य रूपस्य वेदने कैव दूरता ।

असंस्पर्शादिनैवञ्चेत् संस्पर्शे स्यात्त्ववेदनं ।

^१ ब्दे-सुदुग्-ऽदोद्-प (=सुख-दुःखाभिलाषादि) — इति भोटभाषान्तरे ।

सर्व्वार्त्तमना हि संस्पर्शः स्वसम्बेदनलक्षणः ।

एकदेशेन संस्पर्शो न तत्स्यादन्यवेदनं ॥

(C. II 7b) यदि स¹¹र्व्वार्त्तमनात्मनि शरीरे चानुप्रवेशः सुखादेः स्वसम्बेदना-
त्मशरीरं वा प्राप्तं । सम्बेदिते साक्षादन्यथा चानुप्रवेशः । सर्व्वार्त्तमना वेदकस्य
स्वसम्बेदनमेव प्राप्तं । सम्बेदनस्यैवं लक्षणत्वात् । परमुखमपि यद्यनुप्रवेशो भवेदेव
स्वसंवेदनं अन्यथा तद्वेदनायोगात् । अथाननुप्रवेशेऽपि सुखवेदनमविभागात्
भवति । विभागस्य सम्भवात् ¹²को विभागः । तज्जा तत्प्रतिभासा सुखबुद्धि र्ज्ञेयथा
कथञ्चित् । परमुखवेदने तु न ततः परमुखानुत्पन्ना साक्षाल्लिङ्गगत एवोत्पन्ना न
विषयादसावनुमानेन परमुखसम्बेदनात् । तद्रूपप्रतिभासप्रत्यक्षतश्च आत्मसम्बेदन-
मिति विभागः । अत्राह ।

तज्जा तत्प्रतिभासा वा यदि धीर्वेत्ति नापरा ।

स्वालम्बना न सान्यस्याप्यस्यवश्यमिदं द्वयम् ॥ (४४९)

अन्योपि परमुखमालम्बमानस्तत्स्वरूपमेव गृह्णाति ततस्तत्प्र¹³तिभाति-
भासिताभ्युपगमादेव प्रसिद्धा । ततो लिङ्गदर्शनं चक्षुरादिसमानमिति तज्जत्व-
मेवापतितमर्थत इति द्वयमिति न विशेषः ।

अथ नोत्पद्यते तस्मान्न च तत्प्रतिभासिनी ।

सा धोर्निर्विषया प्राप्ता सामान्यञ्च तदग्रहे ॥ (४५०)

न गृह्यत इति प्रोक्तं न च तद्वस्तु किञ्चन ।

अभ्युपगमः प्रमाणबलावलम्बी न भवति । तेनायमेव परमार्थः । (C. II 8a)
लिङ्गादुत्पत्तिमासादयन्त्युपलभ्यते बुद्धिर्ज्ञी[?]र्ज्ञा[?]र्थाज्ञापि त¹⁴त्प्रतिभासिनी ।
एवन्तर्हि विषयलक्षणस्याभावान्न परसुखादिकं विषय इति न विषयाकारोसौ
परमुखसम्बेदनावभासी सामान्यमवभासते । तत्रानुमानस्य सामान्यविषयत्वादिति
चेत् । न । सामान्यस्य व्यक्त्यग्रहे ग्रहणाभावादिति प्रतिपादितम् । सामान्यस्य
व्यक्त्यन्यदाकारशून्यत्वादिति च । बुद्धिरपि तर्हि तदाकारशून्यैव । ततो
द्रव्याकारोसौ न स्यादिति चेत् ।

तदसत्¹⁵ ।

उपधानानुरागो हि धियां नासम्भवी(वी)मतः ।

भावनानालतो बुद्धिस्तदाकारेति लोकवित् ।

अत एवाह ॥

तस्मादर्थवभासोसौ नान्यस्तस्या धियस्ततः । (४५१)

सिद्धे प्रत्यक्षभावात्मविदो

बुद्धिस्वाभावतायामाकारस्य प्रत्यक्षतात्मवेदनञ्च प्रसिद्धं। यदि नामानुमानं परसुखस्वभावे। तदन्यथाकारे तु स्वसम्वेदनमेव। तदपि परसुखस्यैव रूपमिति चेत्। न. परेणावेदनात्। परप्रत्य^{१०}येन बाध्यमानं कथन्तस्य रूपं. नहि तस्य व्यवधानादिसम्भवः। व्यवहितञ्च कथमात्मीयं सुखम्। तेन तत्सम्बन्धिताया वेदनादिति चेत्। न. परस्य सम्बन्धिता प्रतीत्यभावात्।

परेणाविदितं रूपं तवास्तीति वदन्नसौ।

राजशासनसोपानप्रक्रमेणोपरिस्थितः ॥

न परोपि विचारयैस्तव सम्वेदनमेवम्भूतमस्तीति निश्चिनोति। (C. II8b) समैव प्रतीतिरेषा नास्य प्रतीतिरियमिति प्रतीतेः। अथ परोपि तदेव रूपमवगच्छति। तथापि न सुखभोगी, प्रत्यक्षेण हि सुखोपभोगात् नानुमानेन। अत्रोच्यते।

गृह्णाति तत्पुनर्

नात्त्यक्षमिति चेत् एष कुतो भेदः समर्थयोः ॥ (४५२)

प्रत्यक्षं हि स्वरूपसाक्षात्करणमेवेति प्रतिपादितं ॥ ततः समानाकारयोरेव भेदो न युक्तः (1) कारणभेदादभेद इति चेत्। स्वरूपगत एव तर्हि भेदो यदि नाम कारणमन्तरेणोपपत्तिरिति कारणभेदोऽभ्युपगम्यते। भेदस्तु स्वरूपगत एव युक्तः। साक्षात्करणन्तु स्वरूपं द्वयोरपीति न कारणभेदो युक्तः। दृश्यते चेत्। स्वरूपभेदोऽभ्युपगम्यतां। ततः समानाकारता न युक्ता। अथ कारणभेदाद् बोधरूपता विशेषेण प्रत्यक्षत्वात्।

अदृष्टैकार्थयोगादेः सम्बिदो नियमो यदि।

सर्वथान्यो न गृहणीयात्सम्बिद्भेदोऽप्यपोदितः ॥ (४५३)

अथापि स्याददृष्टवशादाकाराभेदेऽपि प्रत्यक्षेतरत्वनियमः। तथाह्ययोगादेकार्थसमवायतश्च। तथाहि। आत्मीयं सुखमात्मीयान्नसमर्थितं समवेतं परकीयन्तु न तथा। तेन परसुखवेदनेन सुखित्वं। यद्याकारभेदमन्तरेण साक्षात्करणसम्भवादपि प्रत्यक्षाप्रत्यक्षतालक्षणे नियमः। तदा प्रत्यक्षतायामपि प्रत्यक्षताऽप्रत्यक्षतानियम (C. II9a) इति प्राप्तम् ॥ तथा च सति किमन्यभेदादपरिकल्पनया। अदृष्टयोगादेकमेव वस्तु तथान्यथा^४ च भविष्यति। सुखमेव दुःखादिकमिभितं। ततो न भेदो युक्तः। एतदप्यदृष्टभेदादेवेति चेत्। भवतु स्वसम्वेदनमाकारभेदोऽपि तथास्तु। तत एव सर्वथान्यो न गृहणीयात्। समानार्थतायामपि सम्बिद्भेदोऽप्यपोदित एव। चक्षुरादिकमपि स्पष्टभेदादेव परिकल्प्यते। तथाहि।

प्रथमं स्पष्टतादृष्टिरतः प्रत्यक्षतास्थितिः ।

न प्रत्यक्षान्मया दृष्टमस्पष्टमिदमीक्षितम् ।

स्पष्टतामेव लोकः प्रथमं प्रतिपत्त्या विषयीकुर्वाणः प्रत्यक्षतामवगच्छति । यताः । सत्यपि चक्षुरादिकारणत्वे यदि वैशद्यप्रतिभासिताया नावगच्छति । किमपि मयाऽस्पष्टमेव दृष्टन्न न प्रत्यक्षेयं प्रतिपत्तिरिति लोकस्येयमेकवाक्यता । अथेन्द्रियजत्वे प्रत्यक्षता स्पष्टतायामिति वदेत् ॥ तथाहि ।

स्पष्टत्वाद् ग्रहणं सम्यक् इन्द्रियात्सन्निधानवित् ।

तस्य द्वयस्यासद्भावाद् द्वयस्यापि कथञ्चन ।

यदेव खलु सन्निहितत्वेन स्पष्टतया प्रतीतेः^६ विषयः स एव प्रत्यक्षसम्मतो लोकस्य, न चेन्द्रियात् विना सन्निधानप्रतीतिः । तदङ्गविकलत्वादप्रत्यक्षता भवेत् ।

तदेतदसत् । यतः ।

न सन्निधानेतरते प्रत्यक्षेतरकारणम् ।

अन्यथा दूरदृष्टस्य (c. 119b) गृध्रैर्नप्रत्यक्षता भवेत् ॥

तथाहि । कश्चिद्दूरदर्शी पुरुषः । कश्चिदन्यथा । ततः किन्तयोः सम्बेदनस्य प्रत्यक्षेतरते । अथापि स्यात्तदेव तस्य विस्पष्टमदूरमिति गीयते ।

दृष्टिशक्तिमपेक्ष्यैव दूरादूरव्यवस्थितिः ।

यो हि यत्स्पष्टतया द्रष्टुमलम् । तदेव तस्यादूरमिति चेत् । यद्येवं

स्पष्टदृष्टस्य सर्वस्य यद्यदूरत्वमुच्यते ।

तदभावेस्य दूरत्वमिन्द्रियन्नान्यकारणम् ॥

तस्मात्समानस्पष्टावभासयोरिन्द्रियमनोविज्ञानयोर्ज्ञं प्रत्यक्षेतरताव्यवस्थितिरिति न्यायोपेतमेतत् । सर्व्वथा परमुखवेदनेपि साक्षात्करणेन सुखितो भवेत् । असाक्षात्करणे च साकारतया स्वसम्बेदनमेव ।

येषाञ्च^७योगिनोन्यस्य प्रत्यक्षेण सुखादिकं ।

विदन्ति तुल्यानुभवास्तद्वत्तेपि स्युरातुराः ॥ (४५४)

येषां लोका यत मीमांसका नां योगिनः सन्ति कणादादीनां ते नियमेन प्रत्यक्षेण परसुखादिकं विदन्तीति (१) तेषां योगिनो रागादियोगिनो भवेयुः । दा(स)र्वस्तु प्रपञ्चः कृत एव न पुनः क्रियते । अथ

विषयेन्द्रियसम्पाताभावात्तेषां तदुद्भवः ।

नोदेति तयोरिति चेत्

अथ यस्येन्द्रियविषयसन्निपा^८ते सुखादिकमुदेति स एव सुखीत्यादिव्यपदेश-

मर्हति । न च योगिन (:) स्त्र्यादिविषयसन्निकर्षात्सुखाद्युदयः ततस्तस्य न तथात्वं । तस्य हि तत्सुखादिकं यदिन्द्रियविषयजनितं (C. 120a) ।

तदप्यसत् । यतः ।

न वै दुःखसमुद्भवौ ॥ (४५५)

दुःखासम्वेदनं किन्तु दुःखज्ञानसमुद्भवः ।

[दुःखोपकारयोर्हेतुर्न हि दुःखाद्यवेदने ॥४५६॥^१

तथाहि । परस्परस्पर्शनेन्द्रियसङ्गमादुपजातं सुखं स्त्रीपुंसयोः किञ्च साधारणं रोमाञ्छादिकमुपजनयति । तथा चे^{१०}त्साधारणप्रतीततैव भवेत् । तस्मात्सम्वेदने सति सुखिता नान्यथा । न चोदयमात्रं चक्षुरादिसंयोगो वा नास्तीति समान-सुखता द्वयोरपि भवेदस्वसम्वेदने । तस्य तत्र भावना नास्तीति चेत् । न । भावनायाः सुखोदयमात्रे व्यापारस्तच्चोत्पन्नं सुखमिति तुल्यानुभवौ स्यातां ॥ तव कथमयम्विभाग इति चेत् । आह ।

भासमानं स्वरूपेण पीडा दुःखं स्वयं यदा ।

न तदालम्बनं ज्ञानं^{११} तत्तदेव प्रसज्यते ॥ (४५७)

यस्य स्वसम्वेदनं सुखं स सुखी । यस्य तु सम्वेदनान्तरेण योगिनः परसुखाद्यालम्बनमात्रकं तस्य योगिनो न रागादियोगिता । तेन ते योगिनः तद्दुःखादिना नातुराः । अग्न्यादावनुभवे कथमातुरादितेति चेत् । योगिनान्तु तदभावात् । अन्येषां कम्भवतीति चेत् । न । बाह्यादीनां तथैव सम्वेद्यत्वात् । सुखादिकन्तु यत्स्वसम्वेदनेन^{१२}करोति न तदन्येनेति न तुल्यानुभवाः भवन्ति तद्विदः ॥

भिन्ने ज्ञानस्य सर्वस्य तेनालम्बनवेदने ।

अर्थसारूप्यमालम्ब आत्मवित्तिः स्वयं स्फुटः ॥ (४५८)

तदाकाराधानसमर्थं (C. 120b) सम्वेदनस्यालम्बनम् । आत्मरूपन्तु स्वप्रकाशं वेदनं अतः अर्थस्य स्वसम्वेदनमातुरीकरोति न तदाकारोपधानमात्रात् । को विशेषस्तयोरिति चेत् । न कश्चित्परमार्थतः । न हि सु^{१३}खस्य तदाकारस्य च कश्चिद्विशेषः । केवलमात्मा न वपुः (?) तेन मन्यमानो दुःख्यहमिति व्यवस्यति (।) योगी तु न तथेति न तथास्य सुखिता । तस्माद्विज्ञानं स्वसम्वेदनमेवान्यथा सुखादिविभागासम्भवः ॥

ननु च प्रज्ञादयोपि भावनाविशेषादेव । न च तेषां विलक्षणत्वं प्रतिभासमाना-

^१ सुदुग्-बुद्ध-ल-ल-सो-म्यो-मिन्-प- । गदुङ् दङ् फन्-उदो-गु-म-यिन् । इति भोटभाषान्तरे ऽधिकः ।

दधात् । न चासावर्थः प्रज्ञादिस्वभावः । तत्र भावनाया अप्रवृत्तेः । नहि तत्रार्थ^{१४}स्य भावनाभिसंस्कारिका । तस्मादर्थव्यतिरिक्ता परा प्रज्ञा न सा साकारा ॥

ननु प्रज्ञादयो न विज्ञानस्वभावास्ततस्तदनाकारतायामपि न विज्ञानमनाकारं । तदसत् ।

तत्त्वप्रविचयः प्रज्ञा कथन्तत्त्वाग्रहेऽपि सा ।

अर्थग्रहेष्यनाकारा सा चेदज्ञानमप्यतः ।

यदि तदर्थविशेषग्राहिण्यपि प्रज्ञा निराकारा विज्ञान(म)प्यर्थग्राहि किञ्च निराकारं । निराकारमस्तु तदपीति चेत् ॥ (C. 121a)

[अपि चेन्नास्ति प्रत्यक्षं धीर्हि लिङ्गाद् व्यवस्यति ।

तेपोन्द्रियार्था धीरथ मानसं प्राक् प्रसज्यताम् ॥४५७॥]^१

कार्यकारणसामग्र्यामस्यां सम्बन्धिनापरं ।^{१५}

सामर्थ्या[?थ्या]दर्शनात्तत्र नेन्द्रियं व्यभिचारतः ॥ (४६०)

222

तच्च लिङ्गसंज्ञादिकमेव मनस्कारपर्यन्तं । अन्यस्य सम्बन्धिताभावात् । अर्थापत्तिरपि सम्बन्धिदर्शनादेवान्यथा नोपपद्यत इति तस्यावृत्तेः । तत्र तावन्नेन्द्रियं व्यभिचारतः । अव्यभिचारि हि लिङ्गगन्धेन्द्रियमन्यथा नो घटते कारणत्वेनाभ्युपगमात् । समर्थता चा^१दृष्टकार्यस्य न निश्चीयते । तथार्थः । तस्यापीन्द्रियवदेव व्यभिचारः ।

(अर्थोपि)* धीमनस्कारौ ज्ञानं तौ च न सिध्यतः ।

धियोसिद्धत्वावलिङ्गता । साध्या हि सा । मनस्कारस्तु संव पूर्वा धीः । सा चोदयकाले न सिद्धाऽन्यदा कथं सिध्येत् । यतः ॥

नाप्रसिद्धस्य लिङ्गत्वं

प्रसिद्धेन हि लिङ्गेन भवितव्यमन्यथा लिङ्गत्वे सर्वमेव लिङ्गमिति सर्वं सर्वस्य सिध्येत् ॥ अथापि स्यादर्थस्तावद्वचस्तः प्रत्यक्षप्रसिद्ध एव । अन्यथा यो^२ नामास्तीति व्यवहारोपि न स्यादित्यर्थमूकं जगत्स्यात् । न च व्यक्तोऽर्थोऽर्थ-सत्तामात्रादन्यथा सर्वव्यक्तिप्रसङ्गेन सर्वं सर्ववर्दाशित्वप्रसङ्गः । (C. 121b)

^१ गृहान्-यङ् मङ्गीन्-सुम्-मेद्-पस्-न । बलो नि तंग्स्-ल्स् तोंगस्-पर ज्युर् । दे-यङ् द्वङ्-पो दोन्-नम् बलो । यङ्-न यिद्-व्येद् सङ्-मर् ज्युर् ॥

* भोटभाषान्तरतः ।

तस्मात्स्वतो व्यक्तत्वमर्थस्य सा बुद्धिः । अत एवाह । नह्यज्ञातेऽर्थे कश्चिद्
बुद्धिमुपलभते । ज्ञाते त्वनुमानादवगच्छतीति ।

अत्रोत्तरं ।

व्यक्तिरर्थस्य चेन्मता । (४६१)

लिङ्गां तदेव न ज्ञानं व्यक्तोर्थोनेन वर्णिताः ।

व्यक्तावनुभूतायां तद्व्यक्तत्वाविनिश्चयात् ॥ (४६२)

यदि व्यक्ते^३लिङ्गमथापि व्यक्तोऽर्थः सर्व्वथा व्यक्तचनुभवे न प्रयोजनं ।
व्यक्त्यनुभवपुरस्सरत्वाद्व्यक्तानुभवस्य एकदा स्वतन्त्रा व्यक्तिरनुमीयतेऽन्यदा
विशेषणभूता । सर्व्वथानुभवेन भवितव्यं प्रत्यक्षतः । अनुमानेनानुभवेऽनवस्था ।
सा चार्थस्य व्यक्तिः प्रत्यक्षा. बुद्धिरपि प्रत्यक्षैव । तस्मात्परोक्षतया व्यक्तेरर्थः
परोक्षएव भवेत् । ततो न लिङ्गम् । अथ कर्मतया प्रतिभासमानोऽर्थो ग्राह्यतापर-
नामिकलिङ्गं^४ (१) नहि कर्मता क्रियामन्तरेण भवति । बुद्धिश्च क्रिया । तदाह

सा बहिर्देशसम्बद्धः (?) प्रत्यक्षमुपलक्ष्यते ।

तत्रोच्यते ।

क्रियाकृते विशेषे हि कर्मता नान्यथा क्वचित् ।

क्रियाकृतो विशेषश्चेत् क्रियामात्रेणुमाभवेत् ॥

यदि कर्मता नाम क्रियाकृतो विशेषः क्रियामात्रमेवानुमीयताम् । न बुद्धि-
क्रियानुमानं । न चान्या काचित्क्रिया पदार्थरूपात् । तथा हि ।

कर्मस्था वा क्रियोच्येत कर्तृस्था वा (C. 122a) परा न हि ॥

कर्तृस्था कर्तृतो नान्या कर्मस्था नास्ति कर्मतः ।

ततो न दर्शनं दृश्यमानादन्यतो वा परं । अथ ग्राह्यतयाऽर्थ एव वेद्यते बुद्धिस्तु
ग्राहकतयैव । एवं हि प्रतीतिर्मया बुद्धानुगृहीतोऽर्थ इति ।

तदप्यसत् ।

कारणत्वं तदा बुद्धेः ग्रहणन्तु ततः परं ।

तदेवास्तु परा बुद्धिः किमर्थमुपकल्प्यते ॥

दर्शनं परमार्थान्वेत् गृह्येत द्वयरूपता ।

अथार्थस्यैव कश्चित्स विशेषी व्यक्तिरिष्यते ॥

क्रिया कुतः^६ तदा ।

नानुत्पादव्ययवतो विशेषोऽर्थस्य कश्चन ॥ (४६३)

नहि बुद्ध्या गृह्यमाणोऽर्थ उत्पत्तिमान् तदाङ्गीक्रियते । सिद्धोपस्थायी हि

ग्राहकप्रत्ययः । यथास्तीति ग्रहणमात्रमेव बुद्ध्या क्रियते । न च गृह्यमाण एव विशिष्टो भवति । अन्यरूपग्रहणे भ्रान्तता भवेत् । तद्रूपग्रहणे च पूर्वपररूपता-ग्रहणप्रसङ्गः ।

दीपादयो घटादीनां स्वकालासङ्गतौ यथा ।

व्यञ्जकाज्ञानमप्येवं तुल्यन्तत्रापि चोदनं ।

यदि यथाविधोर्थः^१ तथाभूत एव प्रदीपेनाभिव्यज्यते तेनापि सकलकला-व्यापकस्वभावव्यञ्जकेन भाव्यमन्यथा भ्रान्तिमात्रकं । अथ ग्रहणकालेऽन्यथाऽर्थ उत्पद्यते । तदा ।

तदिष्टौ वा प्रतिज्ञानं क्षणभङ्गः प्रसज्यते ।

यद्यसाववबोधरूपव्यावृत्त एवोत्पत्तिमान् स्वसम्बेदनमेव ज्ञानसमान-कालतया क्षणिकमिति (C. 122b) किमपराथपरिकल्पनया । ननु ग्राहकत्वेन बुद्धिः प्रतीयते । ग्राह्यतयाऽर्थः^२ इति प्रतिपादितं । सत्यं प्रतिपादितं यद्यर्थो विचलितरूपो भवेत् । यदा तु तथाभूत एवोदयवान् तदा स एव तथा भूतउत्पत्ति मानिति ब्रुवन्नेवं कथमर्थस्य ग्राह्यतां परां ब्रूयात् । मया बुद्ध्या गृहीत इति च व्यपदेशो न किञ्चित्प्रतीत्योत्पादमात्रादपरं प्रतिपादयति । तदाह । सर्व्व एव वस्तुसम्बन्धो जनस्यैवोपयोगविशेषवशात् । कार्यकारणभावलेशविशेषतोऽन्यथा व्यवस्थाप्यन्तेऽवस्थाविशेषख्यापनार्थं । न तु व्यपदेशादेव वस्तुसिद्धिरन्यथापि तस्योपपत्तेः । तथा हि ।

अर्थोऽयं पूर्वमप्यासीन्निजकारणभावितः ।

ततोऽस्य दृष्टिजतिर्यमिदानीन्तत्र वस्तुनि ।

न प्रत्यक्षानुमानाभ्यामस्यार्थस्य प्रतीतिता ।

तल्लोकव्यवहारोऽयं परमर्थपरंपरा ।

अपि चार्थस्य विशेष एव यदि कश्चिद् ग्राह्यता तदा ।

स च ज्ञातोऽथवाज्ञातो भवेज्ज्ञात^{१०}स्य लिङ्गता । (४६४)

यदि ज्ञाने परिच्छिन्ने ज्ञातो साविति तत्कुतः ॥

ज्ञातत्वेन परिच्छित्तिर्यदि तद्रूपमेव तत् ।

अपार्थक्यपरा बुद्धिस्तद्विशेषस्तथोच्यताम् ।

ज्ञातत्वेन परिच्छिन्नमपि तद्गमकं कथम् ॥ (४६५)

ज्ञातार्थ इति जानानो ज्ञानमित्यवगच्छति ।

अर्थ इत्येव जानानस्तदर्थत्वस्य वेदिता ॥

तद्रूपवेदनेर्थानां ताद्रूप्यस्य व्यवस्थितिः ।

शुक्ल (त्व) वेदनेऽर्थस्य किं शौक्ल्यम^{११} परं ततः ॥

(C. 123a) इत्युक्तमेवैतत् । अथ दृष्टिरपरैव तदा दृष्ट इति न परिच्छेदः । तदाह ।

अदृष्टदृष्टयोन्येन दृष्टादृष्टा न हि कश्चित् ।

यदि दृष्टादपरा दृष्टिरदृष्टा कथं दृष्टरूपपरिच्छेदः । अन्यथान्यदृष्टेऽपि दृष्टव्यवहारोऽन्येनायं दृष्ट इति यथा मया दृष्ट इत्यर्थदर्शनमात्रादर्थविशेषस्य दृष्टिस्तस्य दर्शनात् । तथा स विशेषोऽन्यदृष्टावपि नियतभावीति भवेदन्यदृष्टमेतदिति । अथैष एवासौ न भवति विशेषस्तेन परदृष्टविशेषादर्शनादात्मदृष्टदर्शनाच्च । स्वदृष्ट इत्येव प्रतीतिः ।

तदप्यसत् । यतः ।

विशेषः सोऽन्यदृष्टावप्यस्तीति स्यात्स्वधीगतिः ॥ (४६६)

यद्यपि विशेषा बहवस्तथापि तेषां स्वसम्बेदनत्वाभावात्तैरपि दृष्टैरेव भवितव्यम् । ततः स्वपरधीगतिः स्यात् । तस्मात्स्वसम्बेदनेन भवितव्यम् । दृष्टत्वेन । अथ सोऽप्यन्येन दृश्यते सम्बेदनेन तथा सति तत्रापि दृ^{१३}ष्टतेत्यनवस्था । अथैकमेव दृष्टत्वं तथा सति स विशेषोऽन्यदृष्टावपि स एव स्वधीगतिरेव स्यात् । यदा भावात्परस्य दृष्टत्वं परेण प्रतीयते तदात्मदृश्यत्वाभावेऽपि परदृष्टत्वं (C. 123b) दर्शनात् स्वधीगतिर्भवेत् । नहि तस्य दृष्टत्वस्य स्वपरापेक्षया विशेषः । अथ स्वयमपि दृष्टत्वं मस्त्येव ततः स्वधीगतिः । न । स्वदृष्टपरदृष्टयोर्विशेषाभावात् । स्वदृष्टत्वं स्वदृष्टिसम्बन्धप्रतीतौ ज्ञायते । तदप्रतीतौ तु^{१४} स्वदृष्टमित्येव कुतः । तस्मात्स्वयमदृष्टेऽपि परेण दृष्टताप्रतीतौ स्वधीगतिर्भवेत् । अथ य एव दृष्टत्वं प्रतिपद्यते तस्य स्वधीगतिसम्भवेऽपि न दोषः । नह्यत्र काचित् क्षतिः । सा भूत् क्षतिस्तथापि वस्तुतत्त्वमेवं न भवतीति क्षतिरेव । तथा हि ।

प्रतीयते (ह्य)दृष्टत्वं ममान्यस्येति वा कुतः ।

न (हि) तत्र परापेक्षा केनचिद्विनिवार्यते ।

स्वसम्बेदनभावे तु विनिवार्या भवेदियं ।

स्वसम्बेदनमन्यस्य सम्बेद^{१५}मिति साहसं ॥

एतदेव स्व स म्बे द नं यदन्यागोचरत्वे सति प्रकाशनस्य ॥^{१६}

22b

तस्मादनुमितिर्बुद्धेः स्वधर्मनिरपेक्षिणः ।

केवलान्नार्थधर्मात्कः स्वधर्मः स्वधियो परः । (४६७)

यः प्रत्यक्षो धियो हेतुः

बुद्ध्याश्रितेन हि केन चित् स्वबुद्धेरनुमानं । साधारणस्य हि विषयादि-
धर्मस्य साधारणानुमेयस्य प्रतिपादनमेव । तस्मादात्मधर्मेणात्मबुद्धेरनुमापकेन
भवितव्यम् । स्वधर्मश्च नापरो बुद्धिरस्ति । बुद्धिरेव यदि परं स्वधर्मः । सा चा-
प्रत्यक्षा कथमनुमापिका भवेत् । अथ सुखादयो (C. 124a) बुद्धिसमानसामग्री-
जन्मानः तैर्बुद्ध्यनुमानमात्मधर्मत्वात्तेषां । अत्राह ।

तुल्यकारणजन्मनः (1)

तस्य भेदः कुतो बुद्धेर्व्यभिचार्यन्यजश्च सः ॥ (४६८)

यदि विषयक्रियादिसामग्रीजनितं सुखादि सम्बेदनस्वभावमेव सकलमिति
प्रतिपादितं । अथ दृष्टे विषये सुखमुत्पत्तिमदतः स्वबुद्ध्यनुमानं तदपि सुखं परस्य¹
न भवतीति कुतः । परस्य सुखं परेण कथं प्रत्ये²तुं शक्यं ।

अस्वसम्बेदनत्वे हि विभागोऽयं कथम्भवेत् ।

भयादेरपि रोमाञ्च उपजायत एव हि ॥

यदि सुखादयः स्वसम्बेदनत्वेनावस्थिताः परसम्बन्धिनः तदा न प्रतीयन्त
इति युक्तम् । अन्यथा तु परसम्बन्धितां को निवारयेत् । मम रोमाञ्चजनकास्ततो
ममैवेति चेत् । एतदपि कुतः । न हि परयोषिन्न जनयति सुखं । सम्बेद्यमानो हि
सुखाद्यात्मा जनयति रोमाञ्चादिकं स्वसम्बन्धा(द)न्यथा वेति क्वेदं³मुपयोगि ।
स्वेन सुखेन रोमाञ्चादिजनने प्रसिद्धे स्वसम्बन्धिताप्रतीतिः । स्वसम्बन्धिता-
प्रतीती तेन जननमितीतरेतराश्रयदोषः । अपि च । बुद्ध्यन्वयव्यतिरेकानुवि-
धायी तत्कारणानुविधायी वा बुद्धेरनुमापको भवेत् ॥ तत्र ।

रूपादीन् पञ्च विषयानिन्द्रियाण्युपलक्षणम् ॥

मुक्त्वा न कार्यमपरं तस्याः समुपलम्बते ॥ (४६९)

बुद्धिसमानसामग्रीजन्मान इन्द्रियादयो बुद्धिर्वोत्तरा⁴ ॥

तत्रात्यक्षं द्वयं पञ्चस्वर्थेष्वेकोपि नेक्ष्यते ।

(C. 124b) रूपदर्शनतो जातो यो न्यथाव्यस्तसम्भवः ॥ (४७०)

द्वयमत्यक्षमितीन्द्रियमुपलम्भनञ्च पञ्चस्वर्थेष्वेकोपि रूपादिषु तथाभूतो
नेक्ष्यते । यो रूपदर्शनादुपजातः । नहि रूपादयो रूपदर्शनतो जायन्ते कारणान्त-
रादुपजातत्वात् । रूपदर्शनजातत्वे तु तत्त्वमेव तथानुभवेत् । तथा हि ।

रूपदर्शनमर्थानां सर्वेषामेव सम्भवेत् ।

प्रतिप्राणि^५ विभिन्नं स्यात्तथार्थोपि तदुद्भवात् ॥

यथा रूपदर्शनं प्रतिप्राणि भिद्यते तथा रूपादयोपि । तयोर् यदि (—)

सर्व एवोपलभ्येरन् तद्विशेषावधारणे ।

नानावभासितज्ञानं प्रतिप्राणि प्रसक्तमत् ।

प्रतिघ(?) मुपलम्भे तु ज्ञानतैव स्ववेदने ॥

यदि सर्व एव प्रतिप्राणि विभिन्नस्वभावा रूपादयः सर्वैरुपलभ्येरन्ननेक-
रूपाभ्युपलम्भो युगपद् भवेत् । न चास्ति तथा । तदयन्तावदपक्ष ए^६व । अथ स्व-
दर्शनजनितमेव रूपादिकमुपलभ्यते तथा सति परेणासम्भवेदनादर्थतैव हीयेत
स्वसम्भवेदनाभ्युपगमे ॥ अथ परेणोपलभ्यते तथा सति तज्जनितेन तस्यापरेण
विशेषेण भवितव्यम् । सोपि परेणोपलभ्यते तस्याप्यपरेणेत्यनवस्था । तस्मात्स्ववेदनेना
स्वसम्भवेदनेन च यदेवमप्रतीतं तल्लिङ्गमित्यतिसाहसम् । न खल्वप्रतीतस्य
लिङ्गता । ततश्च लिङ्ग^७लक्षणाभावादनुमानेन (C. 125a) प्रतीयतेबुद्धिरि-
त्यसदेतत् । भवतु नामार्थस्यान्यस्य वा प्रतीतिस्तथा सति ।

[तथैव यद्विज्ञातं लिङ्गमित्यतिसाहसम् ।]^१

विद्यमानेपि लिङ्गेतत्तेन सार्द्धमपश्यतः । (४७१)

कथं प्रतीतिलिङ्गं हि नादृष्टस्य प्रकाशकम् ॥

दृष्टस्यैवाग्नेः स्वप्रसवेन धूमादिनानुमानान्नान्यथा । न खलु दृष्टस्य प्राक्
पावकस्य धूमोनुमापको दृष्टो दृष्टः ॥

तत एवास्य लिङ्गात्प्राक् प्रसिद्धेरुपवर्णने । (४७२)

दृष्टान्तान्तरसाध्यत्वं^८ तस्यापीत्यनवस्थितिः ।

न ह्यनुमानं दृष्टान्तं प्रत्याचष्टे । तथा सत्यनुमानमेव न स्यात्प्रत्यक्षवत् ।
प्रत्यक्षस्य लक्षणान्तरमस्तीत्यनुमानत्वेऽस्यापि समानं । तस्मात्तदपि दृष्टान्त-
साधकमनुमानं दृष्टान्तान्तरात्तदपि तदन्तरादित्यनवस्था नाम प्रतिपत्तिः । अथा-
र्थपत्त्या तत्साधनं न कस्यचिदेवं प्रतीतिः । नह्यर्थ एव न घटते यदि प्रतीतिर्न
स्यादिति कस्य चित्प्रतीतिः । प्रतीतोर्थो^९ नोपपद्यते यदि प्रतीतिर्न स्यादिति चेत् ।
केयं प्रतीतिता नाम । प्रतीत्या विषयीकृतत्वं चेत् । ननु प्रतीतेरप्रतीतौ तदेव
प्रतीत्या विषयीकृतत्वं चिन्त्यम् । पुरोर्वत्तिता चेत् । न । पुरोर्वत्तितापि कथम-
प्रतीता प्रतीतिं साधयेत् । प्रतीता चेत् तत्राप्यपरा पुरोर्वत्तितेति तत्रानवस्थोक्तैव ।
तस्मात्पुरोर्वत्तितान्यो बाधकः प्रकारः प्रतीतिसिद्धौ न लिङ्गम् ।

^१ दे-ल्टर् शेस्-मेद् गड् यिन्-ते । तंस्-शेस्-व्य-व बब्-छोल् यिन् ।

इत्यर्थस्य थि^{१०}यः सिद्धिः नार्थात्तस्याः कथञ्चन । (४७३)

(c. 125b) तदप्रसिद्धावर्थस्य स्वयमेवाप्रसिद्धितः ।

बुद्धेरर्थसिद्धिरबुद्धिकार्थसिद्धौ सर्व्वः सर्व्वदर्शी भवेत् । यदि बुद्धिरात्मानं वस्तुनि सव्यापारं पश्यति तदार्थः प्रतीत इति भवेदन्यथा न किञ्चित्प्रतिपन्नमिति स्यात् । स्वयमेव वा सर्व्वं प्रतीयते । तस्मान्नार्थाद्बुद्धिप्रसिद्धिः । पूर्व्वोक्तदोषप्रसङ्गात् ॥

प्रत्यक्षाञ्च धियं दृष्ट्वा तस्याश्चेष्टाभिवादिकं । (४७४)

पर^{११}चित्तानुमानञ्च न स्यादात्मन्यदर्शनात् ॥

सम्बन्धस्य ॥ यदि प्रत्यक्षेणात्मनि बुद्धितत्सम्बन्धिनोः कथञ्चित्प्रतीतिस्तदा तत्सम्बद्धलिङ्गदर्शनात्परत्रापि बुद्धेरनुमानम्भवेत् अन्यथा न युक्तं । परेण दृष्टोर्थ इत्यनुमानञ्चेत् । स्वदृष्टस्य कुतः प्रतीतिः । अनुमानत एवेति चेत् (१) तदाप्यपरो दृष्टान्त इत्यनवस्था । प्रत्यक्षेणैव प्रतीयत इति चेत् । ननु प्रत्यक्षमर्थं नीलादिकं प्रत्येति कथं दृष्ट^{१२}त्वं । स्वसम्बन्धितामपि प्रत्येतीति चेत् । स्वसम्बन्धिता तर्हि दृष्टत्वं तच्चेत्प्रतीयते (१) आत्मनि तेन स्वसम्बेदनप्रतिपन्नः स्यात् । तस्य परेण प्रतिपत्तावनवस्था । तत्रापि दृष्टता तथैव प्रतीतिविषय इति । ततोर्थो दृष्टः । प्रतीतिदृष्टा प्रतीतिप्रतीतिरीतिरित्यादि । यदा च प्रतीतिं प्रत्येति तदा न दृष्टतां, प्रतीतिरेव दृश्या तदा भवेत् । तस्माद्विषयमात्रमेव प्रतीयते न दृष्टता नामेति नार्थापत्तिस्त्वं । अर्थापत्ते^{१३}रुत्थानं । अपि च । (c. 126a)

मनोबुद्धावर्थोपि नास्ति कस्य लिङ्गता* (१) (४७५)

नहि तस्य प्रत्यक्षता येन तत्रार्थस्य लिङ्गता (१) नहि स्मरणमेव प्रत्यक्षं । ततो मनो बुद्धावर्थलिङ्गप्रसिद्धितः कथमनुमानमित्युपस्कारः । वअ तत्राप्यर्थ एव जात्यादिकः प्रतिभाति ततोनुमानं (१) दत्तमत्रोत्तरम् । न च प्रमाणान्तदिति कथमर्थः प्रतिभासते । प्रतिभासमानो दृश्यते सत्यो सत्यो^{१४} वेति यदि परं विवाद इति चेत् । केयमसत्यता नाम । या विसम्बादिता । न. तद्रूपे विसम्बादाभावात् । तेन रूपेणावश्यमेव सत्येन भाव्यं । असत्यव्यवहारादसत्यमिति चेत् । कोयं व्यवहारः । प्रमाणं चेत् । प्रमाणेन प्रतिपन्नं कथमसत्यं । असत्यतयैव प्रतिपन्नञ्चेत् । न. असत्यतायान्तद्रूपव्यतिरेकेणाप्रतीतेः । स्वरूपमात्रकमेव प्रतीयते न परा^{१५}र्थक्रियेत्यपि न सङ्गतं । तथा सति स्वसम्बेदनप्रसङ्गात् । परेण वेद्यते चेत् । 23a न । स्मरणस्य दृष्टतायामभिनिवेशात् । पूर्व्वरूपता च नास्येति न प्रतीतिरस्य ।

*यिद्-किय ब्रू-ल दोन्-गिय तंग्स् । रब-तु-गुब्-य योद्-मिन्-फियर् (=मनसो धियामर्थलिङ्गप्रसिद्धेरभावतः ।) —इति भोटभाषान्तरे पाठः ।

अथैतदपि विषयीकरोति । न तर्हि स्मरणं । स्वसम्वेदनन्तु प्रत्यक्षमत्रेति युक्तं । तथा हि प्रतीतिर [?२] ममेयमेवमिति व्यवहारः । प्रमेयरहिता प्रतीतिरेवासत्यता (c. 126b) । नालौकिकादित्वं, तथा व्यवहाराभावात् । अपि च बुद्ध्यन्तरेणार्थापत्यर्थेन वा ।¹

प्रकाशिता कथम्वा स्यात् बुद्धिर्बुद्ध्यन्तरेण वः ।

बुद्ध्यो हि परस्परं प्रकाशिकाः कथं । यतः ॥

अप्रकाशात्मनोः सा स्याद् व्यङ्ग्यव्यञ्जकताकुतः ॥ (४७६)

न ह्यप्रकाशात्मनोः परस्परेणान्यथा वा व्यङ्ग्यव्यञ्जकताभावो युक्तः । प्रकाशेन हि प्रदीपात्मना पटादयोऽप्रकाशाः प्रकाश्यन्ते नान्यथा ॥

विषयस्य कथं व्यक्तिः प्रकाशेरूपसंक्रमात् ।

प्रकाशे हि स्वयन्तदर्थस्य संक्रमात्प्रकाशनं तद्यथा प्रदीपप्रभादौ संक्रान्तस्य घटादेः प्रकाश"नम् ॥

स च प्रकाशस्तद्रूपः स्वयमेव प्रकाशते ॥ (४७७)

यथा तर्हि घटस्यान्यद्रूपमन्यत्प्रभायास्तथान्यद्विज्ञानस्य रूपमन्यद्रूपादीनां ।

तदेतदसत् ।

भवत्येवन्तथाप्यस्य सम्बिद्वाह्यप्रदीपवत् ।

नहि सम्वेदनाभावे द्योत्यद्योतकतागतिः ॥

यद्यपि नामान्यता विज्ञानविषयोस्तथापि प्रदीपवदेव स्वप्रकाशेन विज्ञानात्मना भवितव्यम् । अथ तद्वदेव विज्ञानान्तरबाह्यता ।

तदसत् ।

यदि स्वस्माद्विभिन्नेन विज्ञानेनास्यवेदनम् ।

तत्सधर्मतयैवास्या बाह्यत्वमपि सम्बिदः ॥

अथास्य नास्ति बाह्यत्वं स्वसम्वेदनता न किम् ।

व्यतिरिक्तेन (c. 127a) तस्यापि नालोकेन प्रकाशनं ।

अत एवाह ॥

तथाभ्युपगमे बुद्धेः बुद्धौ बुद्धिः स्ववेदिका ।

सिद्धान्यथा तुल्यधर्मो विषयोपि धिया सह ॥ (४७८)

यदि प्रकाशायां स्वयं बुद्धौ बुद्धेः संक्रमात् प्रकाशा बुद्धिर्बुद्ध्यस्ववेदिका तर्हि बुद्धिरन्यथा । बुद्धेरन्यप्रकाशतायां तुल्यधर्मत्वात्तत्सरूपतया विषयो"पि प्रकाशको बुद्धेः स्यात् ॥

इति प्रकाशरूपा नः स्वयं धीः संप्रकाशते ।

अन्योस्यां रूपसंक्रान्त्यां प्रकाशः सन्प्रकाशते ॥ (४७९)

एवमेव प्रकाश्यप्रकाशकभावो रूपबुद्ध्योः । यदुतैकं स्वप्रकाशमन्यस्य तद्रूपतयोत्पत्तिः ।

ननु भवतु स्वप्रकाशा बुद्धिरेकान्या तु प्रकाश्या सादृश्यसम्भवात् । यथा पितृ-
रूपं गृह्णातीति । तदाह ।

सादृश्येपि हि धोरन्या प्रकाश्या न तथा मता ।

स्वयं प्रकाशनादर्थस्वरूपेण प्रकाशते ॥ (४८०)

अप्रकाशस्य हि प्रकाशनमन्येन प्रकाशस्यैव । साधर्म्यमात्रात् । अप्रकाशस्यापि
न परमार्थतः प्रकाशः । कथमर्थः प्रकाशते । अर्थस्तद्रूपेण प्रकाश(क)रूपेण प्रकाशते
नत्वन्येन प्रकाशयते । बुद्ध्या च स्वप्रकाशत्वं द्वयोरपि समानमतो न प्रकाश्य-
प्रकाशकभावो ।

यथा प्रदीपयोर्दीपघटयोश्च तदाश्रयः ।

व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावेन व्यवहारः (c. 127b) प्रतन्यते । (४८१)

नहि^० प्रदीपयोः सारूप्योत्पत्तिसम्भवेपि परस्परं प्रकाश्यप्रकाशकभावः ।

दीपघटयोस्तर्हि कथम् । प्रदीपसामग्रीतो घटस्तद्रूप उत्पद्यतेऽतः सोपि स्व-
प्रकाश एव प्रकाशयते नान्यथा । तथान्वयव्यतिरेकपरिकल्पितापोद्धारतस्तथा
व्यवहारो न परमार्थत इत्यलं प्रसङ्गेन ।

विषयेन्द्रियमात्रेण न दृष्टमिति निश्चयः ।

तस्माद्यतोयं तस्यापि वाच्यमन्यस्य दर्शनम् ॥ (४८२)

यदि विषयेन्द्रियमात्रत एव दृष्ट इति^१ निश्चयो भवेत् । सकलमेव दृष्टमिति
निश्चीयेत । दृष्टमेव दृष्टमिति निश्चीयत इति चेत् । किमिदं दृष्टत्वात् । यत्र
दर्शनमुत्पन्नं । किमिदं दर्शनमिति । तदेव पर्यनुयुक्तं । यत्राभिमुखं चक्षुरादिकं ।
चक्षुरभिमुखमिति कथं प्रतीयते । तत्रापि दृष्टत्वेन व्यवहारः कथमित्यनवस्था ।
अथ दर्शनोत्पत्तिमात्रतो निश्चयः । नानुभूतत्वेन निश्चयात् । न चानुभवमात्रा-
दननुभूत इति निश्चयः । नहि शुक्लतानुभवे शुक्ल इति निश्चयः । तस्मा-
द्यदनुभवानुसारी निश्चयस्तथाभूतेनैवानुभवेन भवितव्यमिति निश्चयो युक्तः ॥

स्मृतेरप्यात्मवित्सिद्धा ज्ञानस्यान्येन वेदने ।

दीर्घादिग्रहणञ स्याद्बहुत्त्वानवस्थितेः (c. 128a) ॥ (४८३)

न केवलं विषयज्ञानतः (ज्)ज्ञानविशेषात् स्वसम्बेदनं । स्मृतेरपि तत्सिध्यति ।
ननु स्मृतेरनुभवमात्रं सिध्यति न स्वसम्बेदनम् । अन्येनापि सम्बेदने स्मृति-
युक्तैव ।

तदनुत्तरं । अन्येन वेदने ज्ञानस्य दीर्घादिग्रहणं स्यात् । बहुमात्रानवस्था-
नात् । यथा हरस्वद्वयनिरन्तरप्रयोगे तदनवस्थाने नानवस्थितमवस्थितेन सह-
कत्वेन प्रतीयत इति प्राक् प्रतिपादितम् । दीर्घप्लुतमात्रादेर्ग्रहणं स्यादेव । एकैक-
मात्राग्रहणे न दीर्घादिग्रहणं । नापि समुदायः प्रतीयते । पूर्वपरसङ्कलनेन प्रतीति-
रिति चेत् । न । तस्यापि प्रतीतिविषयत्वा^{१०}त् ।

ननु प्रतीत एव दीर्घादिलक्षणोर्थः प्रतीतः किन्तु दीर्घादिलक्षणोर्थो न प्रतीतः ।
ततः क्रमद्वयमिव मात्राद्वये तदिति प्रतीयते । नापरो दीर्घः ।

ननु यस्यापि स्वसम्बिदिता बुद्धिस्तस्यापि कथन्दीर्घादिग्रहणं । तदाकारैक-
बुद्धिसम्बेदने दीर्घवेदनव्यवस्था । अस्वसम्बेदनवादिनोपि तर्हि तदाकारैकबुद्धि-
वेदनमस्त्येव । केवलमन्यया बुद्ध्या । न चानयोरवस्थयोर्विशेष^{११}स्तथाहि ।

अन्येन वेद्यते वेद्यं वेद्यत्वाद्वद्यबाह्यवत् ।

ततो बुद्धिरपि प्राप्ता वेद्यत्वादन्यवेदिका ।^{११}

तदसत् । यतः (C. 128b) एवमपि स्यात् ।

अन्येन व्यज्यते व्यङ्ग्यं व्यङ्ग्यत्वाद्घटवस्तुवत् ।

ततोऽन्यद्योत्यता प्राप्ता प्रदीपस्यापि सांप्रतं ।

उक्तञ्चात्र किञ्चित् । यद्यन्यया बुद्ध्या पूर्विका बुद्धिर्वेद्येत । तदान्यतदा-
कारबुद्ध्यवेदनाद्विषयस्य च तदाभावाद्बेदनमेवेति । उत्सन्नोऽनुभवोऽथिन इति
प्रतिपा^{१२}दितं । अथापि स्यादनवस्थानमेव नास्ति मात्राणां । ततो न दीर्घादि-
ग्रहणम् ।

१५. शब्दनित्यत्वनिरासः

तदप्यसत् । यतः (:) ।

अवस्थितावक्रमायां सकृदाभासनाम्मतौ ।

वरणः स्यादक्रमो (s) दीर्घः

न ह्यवस्थितम^{१३}क्रमेण प्रतीयमानं दीर्घम्भवति । कालक्रमेण प्रतीयमाने
दीर्घमिति व्यवस्थानात् । क्रमोपि मात्राणामस्त्येव नान्यावस्थायां दीर्घ इत्यादि-
प्रतिपत्तिः । तदा च क्रमः प्रतीयमानो नान्यथैवासौ पूर्विकाया बुद्धेः । अथैकैवाऽसौ
पूर्वपरभागप्राहिणी ।

तदप्यसत् । तथा हि ।

क्रमवानक्रमं कथं । (४८४)

उपक्रुर्यादसंश्लिष्यन्वण्णभागः परस्परं (I)

पूर्वपरिरो हि वर्णभागः पर¹⁴स्परमनवस्थायित्वेनासङ्गतः । कथमेकां बुद्धिमुपकुर्वीत । विषयाग्रहणं हि बुद्धिर्विषयभेदे च बुद्धिभेदोपीति नैका बुद्धिरिति कथं क्रमप्रतीतिः । तथा चाह । नहि ।

अक्रमेण ग्रहादन्त्यक्रमवद्धीश्च नो भवेत् । (४८५)

तज्ज्ञातेर्थे बुद्धिमुपलभते । ज्ञातेत्वनुमानादवगच्छति । यथा चासावर्थं ज्ञानानुसारेण कल्प्यते तथा तद्भेदवत्त्यपि (C. 129a) । तथाहि । लोको व्यपदिशतीदानीं मम बुद्धिरुत्पन्ना । अथैक एवासावर्थात्मा दीर्घादिकः प्र¹⁵तीयते । दीर्घादिह्येक एव प्रथममुत्पद्यते । ततो दीर्घस्यैकस्यैव प्रतिपत्तौ दीर्घा बुद्धिरप्येकैव ।

तदप्यसत् । यतः ।

आन्त्यपूर्वस्थितादूर्ध्वं वर्त्तमानो ध्वनिर्भवेत् ।

कश्चिद्(द्)यद्येक एवासौ वर्णात्मा तदा प्रथमबुद्धयैव प्रतिपन्न इति कालक्षेपो न स्यात् । पूर्वभागवर्णे चांत्यबुद्ध्यापि प्रतीयेत दीर्घादिः । अथापरापरभागप्रतीत्या दीर्घादिप्रतिपत्तिः । तदा एको दीर्घ इति न स्यात् । अथ पूर्¹⁶व्वो- 23b
प्यनुवर्त्ततेऽपरस्यापि च प्रतिपत्तिः । तथा सति वर्द्धमानता ध्वनेः स्यात् । पूर्वस्यान्वयादपरस्य च सम्भवात् । अन्त्यावस्थायाञ्चासौ दीर्घ इति प्रत्येयः । तदा चाक्रमं ग्रहणमिति क्रमवदिति न स्यात् । पूर्वपेक्षया क्रम इति चेन्न । पूर्वापरबुद्धचोरन्यत्वात् । अथ प्रथममुत्पन्ना बुद्धिरेकैवास्ते ।

तदप्ययुक्तम् ॥

धियः स्वयञ्च न स्थानं तदूर्ध्वविषयास्थितेः ॥ (४८६)

न ह्यनुपचितध्वनिरुपचितध्वनिकालमास्ते । तथा चेदपरः पुनरुपचय इति सैवानवस्था । अथ विषयानवस्थानेपि स्वयमेवावतिष्ठते तदापि ।

स्थानं स्वयन्न नश्येत्सा पश्चादप्यविशेषतः ॥

(C. 129b) यदि विषयग्रहणमन्तरेणापि तद्ग्रहणरूपा बुद्धिरवतिष्ठेत न कदाचिन्नश्येत । इत्यतिदीर्घता भवेत् ॥ अथ विषयग्रहणाभावो विषयाभावे तदा न दीर्घग्राहिका भवेत् । भागमात्रस्य ग्रहणात् । अथैक एव वर्णात्माऽक्रम उत्पन्नः कालान्तरेऽस्थायी । तदयुक्तं ॥

दोषोयं सकृदुत्पन्नाक्रमवर्णास्थितावपि । (४८७)

यदि सकृदुत्पन्नः कियन्तमपि कालमास्ते सर्व्वदा तिष्ठेत् । पश्चादप्यविशेषा-
दिति । किञ्च ॥

सकृद्यत्नोद्भवत्त्वर्थः स्याद्यत्नरचोत्तरोत्तरः ।

येनैव प्रयत्नेन प्रथमं रूपं निर्वाचितं तेनैव परोपि भागस्तदव्यतिरेकादिति
तस्मादपरस्य व्यर्थतैव ॥

व्यक्तावप्येष वर्याणां दोषः समनुषज्यते । (४८८)

सकृद्यत्नेन सर्व्वस्य व्यवहृतत्वाद्यत्नान्तरमनर्थकं ॥ तस्मान्नैकबुद्ध्या दीर्घा-
वयवानां ग्रहणम् । अनेकबुद्धिग्रहणमुपगन्तव्यम् ।

तदा च ।

अनेकया तद्ग्रहणे या(ऽ)न्या धीः सानुभूयते ।

न दीर्घग्राहिका सा च तन्न स्यादीर्घधीस्मृतिः । (४८९)

यदा नैकया बुद्ध्या दीर्घावयवानां ग्रहणं तदान्या बुद्धिर्बुद्धयन्तरेणानुभू-
यते । सा च दीर्घग्राहिका ततः । कथं दीर्घधीस्मरणं । नाननुभूतस्मरणम् । अन्या
च^१ बुद्धिर्बुद्धयन्तरेणानुभूयते । पूर्व्वबुद्धीनान्तदव्यवहितत्वान्नानुभवः । अन्या च
दीर्घग्रहणव्यापृता । ततो दीर्घादीर्घधीस्मरणमपि न भवेत् अथापि स्यात् (C. 1302)
पृथक् पृथक् बुद्धीनां बुद्धयन्तरैर्ग्रहणं ततः सर्वाः स्मर्यन्त इति दीर्घधीस्मृतिः ।

तदप्ययुक्तं । यतः ।

पृथक् पृथक् च बुद्धीनां सम्बित्तौ तु ध्वनिः श्रुताः ।

अविच्छिन्नमभता न स्याद् घटनञ्च निराकृतम् । (४९०)

बुद्धिग्राहिकाभिर्बुद्धिभिः शब्दभागबुद्धीनां व्यवधानादविच्छेदप्रतीतिर्न स्यात् ।
न हि विच्छिन्नमविच्छिन्नं प्रत्येतुं शक्यं । संघटनेन प्रतीतिरिति चेत् । अत्राह ।

घटनञ्च निराकृतम् ।

अन्यत्रापि समानन्तद्वर्णयोर्वा सकृच्छ्रुतिरित्यादिना ।

अपि च ।

विच्छिन्नं शृण्वतोप्यस्य यद्यविच्छिन्नविभ्रमः ।

ह्रस्वद्वयोच्चारणेपि स्यादविच्छिन्नविभ्रमः । (४९१)

ह्रस्वद्वयस्य निरन्तरमुच्चारणमस्तीति । विच्छेदादेकबुद्धेरभावः^२ । यदि तु
मात्राणामपि स एव विच्छेदस्तथाप्यविच्छेदाभिमानः । स इह ह्रस्वद्वयोच्चारणेपि
समानोन्यस्य इति कस्मान्न दृष्टः ।

न चात्र विच्छेदप्रतीतिर्वेपि विच्छेद एव । न तु विभ्रमः इत्ययमेव पक्षः
क्षमः । किञ्च ॥

विच्छिन्ने दर्शने चाक्षादविच्छिन्नाधिरोपणं ।

न स्यात्सर्वार्थबुद्धीनां वितथत्वप्रसङ्गतः । (४९२)

यद्ययमविच्छेदप्रत्यययोर्विभ्रम एव तदाक्षजो वा भवेन्मानसो वा । यदीन्द्रियः
सर्वार्थबुद्धीनां वितथत्वम्भवेत् । तथा हि ।

सर्वान्तया हि वरुणात्मा निमेषतुलितस्थितिः ।

स च क्रमादनेकाश्च (c. 130b) सम्बन्धेन न तिष्ठति । (४९३)

एकाएकवत्यकालश्च कालोल्पीयान् क्षणो मतः ।

बुद्धिश्च क्षणिका तस्मात्क्रमाद्वरणान्पूर्ववर्तते । (४९४)

इति वरणेषु रूपादावविच्छिन्नावभासिनी ।

विच्छिन्नाप्यन्यया बुद्धिः सर्वा स्याद्वितथार्थिका । (४९५)

क्रमेण हि सकलवर्णप्रतिपत्तिः (१) क्षणिका बुद्धिरपरापरप्रबन्धवद्रूपेण
वर्णप्रहणात् । रूपादयोपि जन्मभाजः क्रमादेव । ततः तत्रापि यदीन्द्रिय-
मलातचक्रवद् भ्रान्तं प्रत्ययं जनयेत् । न क्वचिद्भ्रान्तता भवेत् । अथ मानसो
विभ्रमः । तदान्यो दोषः । तथा हि ।

घटनं यच्च भावानामन्यत्रेन्द्रियविभ्रमात् ।

भेदालक्षणविभ्रान्तं स्मरणान्तद्विकल्पकं । (४९६)

तस्य स्पष्टावभासित्वं जल्पसंसर्गिणः कुतः ।

मानसो हि विप्लवः स्पष्टतामतिक्रम्य वर्तमान एव स्पष्टो भवतीत्यसत्य-
मेवैतत् ।

स्पष्टाकारञ्च वर्णाद्याकारं विज्ञानमिष्यते (१) तत्कथमसौ मानसी भ्रान्ति-
रिति युक्तं । जन्य संसर्गिणो हि न स्पष्टतासम्भवो न विकल्पानुबद्धस्य स्पष्टा-
र्थावभासितेत्युक्तं । तथा ।

नाक्षप्रहेस्ति शब्दानां योजनेति विवेचितम् । (४९७)

अथ (—)

विच्छिन्नं पश्यतोप्यक्षैर्घटये^{१०}द्यदि कल्पना ॥

अर्थस्य तत्सम्बित्तेश्च सततं भासमानयोः । (४९८)

बाधकेऽसति सन्न्याये विच्छिन्न इति तत्कुतः ।

नाविच्छिन्नं प्रतिभासमानं विच्छिन्नमिति कल्पनीयं । न खलु प्रत्यक्षमन्यथा कल्पनामर्हति (C. I312) । कल्पनाया एवासत्त्वकल्पनं युक्तं प्रत्यक्षत्वा धितत्वात् । तस्मादसदेतत् । अथ स्वसम्बेदनं नास्तीति बुद्ध्यन्तरसम्बेदनाभ्युपगमे न च युगपद् बुद्धिसम्भवः । तेन बुद्ध्यन्तरेण व्यव¹¹धानाद्विच्छिन्नं दर्शनमिति । अत्राह ।

बुद्धीनां शक्तिनियमादिति चेत्स कुतो मतः (४९९)

युगपद्बुद्ध्यदृष्टञ्चेत् तदेवेदं विचार्यते ।

शक्तिनियमे हि बुद्धीनां युगपदसम्भवः । स एव तु शक्तिनियमः कुतोवसा-
तव्यः । अथ युगपद्बुद्ध्यदर्शनाच्छक्तिनियमः । विच्छिन्नं तर्हि दर्शनं नास्त्यदर्शनस्य
तत्रापि सम्भवात् । अथ दर्शनं तत्र न प्रमाणं । युगपददर्शनं अपि तर्हि कथं प्रमाणम् ।

विच्छिन्नबुद्ध्युत्पाद¹² स्य योऽभावस्याप्रसाधकः ।

स एवानुपलम्भः किं यौगपद्यस्य साधकः ।

तत्र किमविच्छिन्नदर्शनाद्युगपद्वोत्पादः प्रत्ययानामथायौगपद्यदर्शनाद्विच्छिन्न
दर्शनं कल्प्यतामिति विचार्यमेतत् ।

ननु युगपद् बुद्ध्यदर्शनमस्त्येव । नहि नित्येप्यदर्शने [? ष्यर्थे] भावि-
भूतरूपदर्शनमुपलभ्यते युगपत् क्रमेणैव दर्शनात् । आगमोप्यस्ति भवतः । तथाह्युक्तं
(—) “अस्थानमनवकाशो यदपूर्वाचिर¹³मे द्वे चित्ते समुत्पद्येयातां ।”

तदसत् ।

तासां समानजातीये सामर्थ्यनियमो भवेत् । (५००)

तथाहि ।

तथाहि सम्यक् लक्ष्यन्ते विकल्पाः क्रमभाविनः ।

बुद्धीनां हि शक्तिनियमः समानजातीयविज्ञानोत्पादनापेक्षया न सामर्थ्येन ।

चक्षुरादिविज्ञानानि समानजातीयं चक्षुरादिविज्ञानमेव (C. I31b)
नोत्पादयन्ति न पुनः स¹⁴कलमेव । तत्र यदि ग्राह्यग्राहकरूपं द्वयमुत्पादयेदसमा-
नजातीये को विरोधः ।

१६, प्रत्यभिज्ञानिरासः

ननु विकल्पोपि स्पष्टावभासी प्रत्यभिज्ञानाख्यप्रत्यक्षप्रत्ययः परैरिष्यते ।
इष्यतां न तु तथा । तथाहि ।

एतेन यः समक्षेर्धे प्रत्यभिज्ञानकल्पनां । (५०१)

स्पष्टावभासां प्रत्यक्षां कल्पयेत् सोऽपि वारितः ॥

इन्द्रियविज्ञानस्य पूर्वपरूपग्रहणसमर्थस्याभा^{१५}वात्कल्पने च स्पष्टाव- 24a
भासवती प्रत्यक्षमिति यो मन्यते प्रत्यक्षतया सोऽपि वारितः । तथाहि । न कल्पना
स्पष्टावभासा तस्याः कुतः प्रत्यक्षता । न स्पष्टावभासित्वेऽपि प्रमाणता व्यभि-
चारात् । तथा हि ॥

केशगोलकदीपादावपि स्पष्टावभासनात् । (५०२)

प्रतीतभेदे प्रत्यक्षा धीः कथन्तादृशी भवेत् ॥

अध्यक्षस्य तत्र बाधितत्वादनध्यक्षता । केन बाध्यतेऽन्तरा विच्छेदेन । इहापि
पूर्वपरूपप्रातिभास^१नलक्षणो विच्छेदो (दो) स्थेव ॥

तस्मान्न प्रत्यभिज्ञानाद्वर्णाद्येकत्वनिश्चयः । (५०३)

प्रमाणत्वाभावादतो य आह ।

मात्राभेदेऽपि वर्णानामेकत्वं प्रत्यभिज्ञया ।

प्रतीयते ततः केन दीर्घदिरग्रहो भवेत् ।

तस्यापि वचनमात्रकमेतन्न प्रमाणं प्रत्यभिज्ञेति प्रतिपादनात् । अपि च । न
प्रत्यक्षमक्षजं प्रत्य(भि)ज्ञा । तथाहि ।

पूर्वानुभूतस्मरणान्तद्धर्मारोपणाद्विना ।

स एवायमिति ज्ञानं नास्ति तच्चाक्षजे कुतः ॥ (५०४)

न पूर्वानुभवमन्तरेण (C. 132a) स्मरणं न स्मरणमन्तरेण स एवायमित्येवं
रूपं प्रत्यभिज्ञानं । पूर्वानुभूतैकत्वग्रहणरूपा हि प्रत्यभिज्ञे दानीमनुभूयमानस्य ।
न च स्मरणमन्तरेण पूर्वरूपताग्रहः । न च स्मरणविषयोर्थः प्रत्यक्षगोचरोऽन्यथा
सकलमेव पूर्वानुभूतं प्रत्यक्षमिति किमिदमक्षव्यापारेण । अथ कदाचित्पूर्वदृष्टं
मृतनष्टमपि स्यादत इदानीमक्षव्यापारोपेक्ष्यते । यद्येवमक्षव्यापारस्तत्रैवास्तु
किन्तुदेशगमनेन । योग्यदेशतां विना नाक्षं समर्थमिति चेत् । यद्येवं देशान्तरदृष्टे
इह प्रत्यभिज्ञानाभावश्च । नहि देशान्तरसम्बन्धि रूपं योग्यदेशावस्थापि । उभय-
देशसम्बन्ध्येकमेव तेन स एव योग्यदेशस्ततोयमदोषः । एवं तर्हि स्मरणमन्तरे-
णैव कस्मान्न तया[? तथा] प्रतीयते । तत्सम्बन्धस्यापगमाच्च प्रतीतिः । स्मरणेऽपि
तर्हि कथं स एवायमिति स्यात् ।^४ व्यपगतस्यापि स्मरणमित्यदोषः । न प्रमाण-
प्रत्यभिज्ञा । सम्बन्धोपगतो न सम्बन्धीति चेत् । तस्य तर्हि पूर्वदेशकालसम्बन्धा-
भावे । इदानीन्तनमेव रूपमिति भेद एव पूर्वपरयोः । अतः स एवायमिति

प्रतीतिर्भेदः। ननु सैव केन प्रतीतिरिति विचार्यमिदमेव। नहि प्रतीतिमात्रं प्रमाणमन्यथा किं प्रत्यक्षत्वसाधननिर्वन्धेन। पूर्वकालादिसम्बन्धे चाप्रतीयमाने यदि^१ नित्यत्वमुच्यते सर्वपदार्थानामेव नित्यता भवेत् तदोत्पत्ति-
मत्तामपि।

इदानीन्तनरूपेण प्रतीतावपि (c. 132b) नित्यता।

यदि तत्क्षणसम्भूते कस्मादिव न नित्यता।

यद्यपि तस्य पूर्वता नोत्पन्ना तथाप्यस्त्येव। अनुत्पन्ना कथमस्ति विनष्टा कथमस्तीति समानं चोद्यम्। न च प्रागभावप्रध्वंसाभावयोर्विशेषः। प्रध्वस्तं स्मर्यते। प्रागभूतमपि सम्भवानुमाने प्रतीयते। भावितया प्रतीयते न पूर्वतया।

ननु भावित(य)। प्रतीयत इति भाविप्रत्यक्षं भविष्यतीत्यर्थः। तेन तदा नास्ति पश्चाद् भविष्यतीति। इहापि भूततया प्रतीयते प्रत्यक्षमभूदिति नेदानीमस्तीति (1) भवतु कथमिदानीमप्यस्ति। इदानीमपि प्रतीतेरिदानीमस्तीति। मध्ये-
तर्ह्यस्तीति कथं। इदानीमेव दर्शनात्। नहि पूर्वमसदिदानीमुपलभ्यते। न तर्हि प्रत्यक्षमेतत्। न चानुमानमपि तस्य पूर्वास्तितया सम्बन्धाग्रहणात्। निरन्तर-
दर्शने सम्बन्धे ग्रहणमिति चेत्। न. निरन्तरदर्शने प्रमाणाभावात्। नहि (—)
निरन्तरं मम दर्शनमिति स्मरणादपरं प्रमाणं। इयमेव प्रत्यभिज्ञेति चेत्। न. प्रमा-
णत्वस्य चित्त्यत्वात्। अविसम्बादात्प्रमाणमिति चेत्। न. नित्यतायामविसम्बादा-
भावात्। तस्मादयमविसम्बादोर्थक्रियामात्रे तादृशा च पदार्थेन तादृशी क्रिय-
तेर्थक्रिया। न तेनैव। प्रमाणाभावात्। अन्यथा सर्वदार्थक्रियासम्बद्ध इति
तदैवार्थक्रियानुभूयेत। अभावादर्थक्रियाया इति चेत्। कथमिदानीमर्थक्रिया-
सम्बद्धेतरयोर्न (c. 133a) भेदः। पश्चात्तत्रैवार्थक्रियानुभूयत इति न सङ्गतम्।
अनवस्थाप्रसङ्गात्। यतः। तत्रापि परोऽर्थक्रियाऽविसम्बादोऽभ्युपगन्तव्यस्तत्राप्यपर
इति न व्यवतिष्ठेत्। तस्मादप्रमाणमेव प्रत्यभिज्ञेति स्थितिमेतत्।

तस्माद्व्यवहितत्त्वान्मात्राग्रहणस्य नैरन्तर्याभावात् दीर्घादिग्रहणं।

१७. स्वमते बुद्ध्युत्पादः

अथ युगपद्विज्ञानसम्भव इष्यते तदप्युक्तं। यतः।

न चार्थज्ञानसम्बन्धोर्गुणपत्सम्भवो मतः।

लक्ष्यते प्रतिभासो वा नार्थार्थज्ञानयोः पृथक् ॥ (५०५)

युगपज्ज्ञाना नुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गमिति (न्या० सू० ११११६)
वचनात्। न चार्थावभासि ज्ञानमर्थश्च केवलः प्रतिभासमान उपलभ्यते।

स्वसम्बद्धितरूपत^{१०}या बाह्य एव नीलादिप्रतिभास उपलभ्यते । नापरमपि तत्र ।
अर्थैकाकारतया तयोरनुपलक्षणं । यथा सुखतासम्बन्धोः (१)

तदप्यसत् (१) यतः ।

न ह्यर्थाभासि विज्ञानमर्थो बाह्यश्च केवलः ।

एकाकारमतिग्राह्ये भेदाभावप्रसङ्गतः ॥ (५०६)

यदि सुखादीनान्तन्मतेऽर्चैकाकारता तदा तत्राप्यभेद एव । न भेदावभास-
मन्तरेण भेदः । अर्थसम्बेदनमेव केवलमिति युक्तं तथा^{११}नीलादिकमिति च ।
तस्मात्सुखादिनीलादिव्यतिरिक्तमपरमिह जगति सम्बेदनं नास्तीति (c. 133b)
सुखादिवत्सम्बेदनं नीलादिकमपीति युक्त एव निर्णयः ।

अथ यदि नाम सम्बेदनमपरमिह न लक्ष्यते परिस्फुटेन भेदेन । तथापि तद-
स्त्येव । यथाहि रूपादौ नियत आलोकः ।

तदप्यसत् । तथाहि ।

सूपलक्ष्येण भेदेन यौ सम्बन्धौ न लक्षितौ ।

अथार्थप्रत्ययौ पश्चात् स्मर्येते तौ पृथक् कथम् ॥ (५०७)

आलोकोपि यदि किमपि भेदग्राहकमस्य नास्ति प्रमाणं नास्त्येव पृथक् ।
भेदोपलक्षणे हि सम्बेदनेन चित्त्येत भेदः । न च तथा तस्मान्न पृथक् सम्बेदनं नीलात् ।
आलोकस्तु कदाचित्केवल उपलभ्यते । रूपं वा कैश्चित् । ततश्च यथा केवलं
रूपं केवल आलोकः सालोकं रूपं तथा केवलं विज्ञानं केवलो^{१२}र्थः समं वेदनोर्थं
इति स्यात् । प्रतिभासद्वयं भवेत् ॥

क्रमेणानुभवोत्पादेष्वर्थार्थमनसोरयं ।

प्रतिभासस्य नानात्त्वचोद्यदोषो दुरुद्धरः ॥ (५०८)

यथा युगपत्सम्बेदनाभ्युपगमे अर्थार्थप्रतिभासद्वयप्रसङ्ग इति दुरुद्धरो दोषः ।
तथा क्रमेणापि । तथाहि (—)

अर्थसम्बेदनं तावत्तत्तार्थाभासवेदनं (१)

नहि सम्बेदनं शुद्धं भवेदर्थस्य वेदनं ॥ (५०९)

अर्थवे^{१४}दनं हि वेदनान्तरेण वेद्यमानमर्थस्य वेदनरूपतयैव वेदितव्यम् । तथा
द्विरर्थविभासनप्रसङ्गः । अन्यथा तदर्थस्य वेदनमिति कथं वेदनान्तरं वेदयेत् । तस्मा-
दुत्तरकालमप्यर्थाविभासेन भाव्यं । न चैवं । तथाहि ।

(c. 134a) (एवं हि) नीलाद्याकार एक एकं च वेदनं ।

लक्ष्यते न तु नीलाभे वेदने वेदनं परं ॥ (५१०)

अत्र विचार्यते । किं युगपज्ज्ञानपक्ष एव दोषः किम्वा क्रमज्ञानपक्षे^{१५} । यदि युगपत् । तदसत् । युगपन्न द्वयं सम्बेद्यते नीलाकारः सम्बेदनञ्च । तथा च प्रतिपादितं । अथ क्रमेण (१) तदापि न सम्बेदनमात्रं पश्चाल्लक्ष्यते । स्मरणेन सनीलस्यैवोपलक्षणात् । तदयमदोषः । न दोषः । अयमस्यार्थः । नीलाद्याकार एकः सम्बेदनेन । एकञ्च सम्बेदनं नीलाकारेण । न तु नीलाभे सम्बेदने । सम्बेदनमपरमर्थव्यतिरिक्तं लक्षयामः । अथवा नीलाद्याका^{१६} एक एकञ्च सम्बेदनं सुखादिरूपं सम्बेदयामो नापरं सुखादिसम्बेदने ग्राहकं । तत्राप्यपरमित्यनन्ताकारसम्बेदनानुभवः ।

इदानीं प्रकृतमेवानुबध्नाति ।

ज्ञानान्तरेणानुभवो भवेत्तत्रापि च स्मृतिः ।

दृष्टा तद्वेदनं केन तस्याप्यन्येन चेदिमां ॥ (५११)

मालां ज्ञानविदां कोयं जनयत्यनुबन्धिनीम् ।

यदि ज्ञानस्य ज्ञानान्तरेणानुभवः । स कथं ज्ञातव्यः । तत्रापि^{१७} स्मृतिर्बुद्धेति । 24b सम्बेदनन्तर्हि ज्ञानान्तरेणेति तत्रापि स्मृतिरेव प्रमाणम् । तदा चेमां मालां ज्ञान-तद्वेदनानां को हेतुरनुबन्धवतीं जनयेत् ।

पूर्वार्वा धीः सैव चेन्न स्यात्संचारो विषयान्तरे । (५१२)

(C. 134b) पूर्वपूर्वार्वा बुद्धिरेवोत्तरोत्तरया ग्राह्या न नीलादिका विषय इति तद्ग्रहणं स्यादेव । यतः ।

तां ग्राह्यलक्षणग्राप्राप्तामासन्नां जनिकां धियं ।

अगृहीत्वोत्तरं ज्ञानं गृह्णीयादपरं कथम् । (५१३)

यदि बुद्धिः स्वसम्बेदनरूपासत्यर्थं गृह्णीयात्ततो यथा सन्निहितस्यार्थस्य ग्रहणमिति विषयसंचारो भवेत् ॥ यदा तु बुद्धिर्बुद्ध्यन्तरेण गृह्यते तदा तां ग्राह्य-लक्षणप्राप्तां सतीमगृहीत्वोत्तरं ज्ञानं पूर्विकां बुद्धिं कथन्नीलादिकं गृह्णीयात् । नहि प्रत्यासन्नमात्मसम्बद्धत्वेन ग्राह्यं भुक्त्वा परग्रहणे सामर्थ्ययोगः ॥ अथ बाह्योर्थः सन्निहितः सविबन्धक इति विषयान्तरसञ्चारः ।

तदसत् । यतः ।

आत्मनि ज्ञानज्ञानेन स्वभावे नियताश्च तां ।

को नामान्यो विबन्धीयाद्वहिरङ्गेऽन्तरङ्गिकाम् । (५१४)

बाह्यः सन्निहितोऽप्यर्थः तां विबन्धुं हि न प्रभुः ।
 धियं नानुभवे कश्चिदन्यथार्थस्य सन्निधौ । (५१५)
 तथा च स्मरणज्ञ स्यात् । अथ विबन्धकाभावे भवेत् ।

तदसत्यं । यतः ।

न च सन्निहितार्थास्ति दशा काचिदतो धियः ।
 उत्सन्नमूला स्मृतिरप्युत्सन्नेत्युज्ज्वलं मतम् । (५१६)

अर्थ इत्येव स्मर्येत नानुभूत इति । अथार्थापत्यानुभूतोऽर्थः स्वानुभवं कल्पयेत् ।

तदप्यसत् । अर्थानुभव एव यदा सन्ततो जातस्तदा नार्थापत्तिरपि । अर्था-
 पत्तिर्यदा स्मर्यते तदापरार्थापत्तिरिति सेवानवस्था । तस्मादनुभूतोऽनुभवः स्मर्यते
 नान्यथा । ततोऽर्थकृतव्याघातात्तानुभवो न च स्मरणं । न च सत्तामात्रकार्थानुभवः ।
 इन्द्रियसम्बन्धात् सोऽपि कुतो ज्ञातव्यः । अपरेन्द्रियसम्बन्धादित्यनवस्था ।

अतीतादिविकल्प (१) नां येषां नार्थस्य सन्निधिः ।
 सञ्चारकारणाभावादुत्सीदेदर्थचिन्तनं (C. 135a) ॥ (५१७)

अतीतादिविकल्पानां नेन्द्रियसम्बन्धोऽतः कथमनुभूतत्वनिश्चयः । ततोर्थ-
 चिन्ता न स्यात् । चिन्ताचिन्तानवस्था भवेत् । अथ तत्राप्यर्थ एव देशकालान्यथा-
 त्मको भवेत् । तदा तर्हि तेन सर्व्वदा व्याघातकृता भवितव्यं । तथा च संचारो न
 भवेदेव । तेनैवापकृतत्वात् । इन्द्रियविज्ञाने हि सन्निहित एवार्थो व्याघातकारी ।
 ततः कदाचित् बुद्धितद्वेदनानां प्रबन्धविच्छेदो भवेत्कदाचिदन्यथा । चिन्तासन्ताने
 तु व्यवहितोऽप्यर्थो विषयत्वात्सर्व्वदा व्याघातकारीति तत्रार्थ एव वेद्येत । न
 सम्बेदनं ममेति सम्बेदनस्मरणज्ञ स्यात् । अथ न व्याघातकारी तथा सति चिन्ता-
 चिन्ताविसन्तानवेदनमेवार्थचित्तभुत्सीदेवेव । अथापि स्यात् । शक्तिरस्ति का
 चिद्यथात्मविज्ञानं जनयति (१) तस्याः क्षये क्रमेणोपजाते विषयान्तरे भवेत्स-
 ञ्चार इति ।

तदप्ययुक्तं । यतः ।

आत्मविज्ञानं जनने शक्तिसंक्षयतः शनैः ।
 विषयान्तरसंचारो यदि सैवार्थधीः कुतः । (५१८)

यदि शक्तिविकलापूर्व्वबुद्धिर्बुद्धिग्रहणं प्रति शक्तिविरहे साप्यर्थधीर्विषया-
 न्तरसञ्चारवतीत्वेनाभिमतता न भवेत् ।

*शक्तं हि जनकं नाशक्तं

तस्माच्छक्तिक्षये पूर्व्वं धियो नार्थान्तरसञ्चारः । यतः ।

नहि धीः प्राग्धिया विना ।

किं कारणं ।

अन्यार्थासक्तिविगुणे ज्ञाने" ज्ञानोदयागतेः । (५१९)

यदि तु पूर्व्वबुद्धेः कारणत्वं न स्यादर्थान्तराशक्तिवैगुण्येप्युदयो भवेत् बुद्ध्यन्तरस्य । नह्यकारणस्य वैगुण्यमवैगुण्यम्वा वाच्यायातमितरद्वा विदधीत । तस्मात्पूर्व्वबुद्धिः कारणमेव । तदशक्तत्वादर्थधीरपि न स्यादेवेति सुतरां विषयान्तरसञ्चाराभावः । यस्य तर्हि आल य वि ज्ञा नं सकलप्रवृत्तिविज्ञानजनकम्^९ (१) तस्य पूर्व्वविज्ञानकारणत्वं नास्ति (१) तत एव सकृदालयविज्ञानात्प्रवृत्तिविज्ञानोदयात् । ततोस्माकमपि न तत्कारणं (१) पूर्व्वप्रवृत्तिविज्ञानकारणत्वे तु तदन्वयव्यतिरेकानुविधायिकार्यमिति न स्यादालयविज्ञानस्य कारणत्वं । अत्रोच्यते ।

सकृद्विजातीयजातावप्येकेन पटीयसा ।

चित्तेनाहितवैगुण्यादालयान्नान्यसम्भवः । (५२०)

यस्या^{१०}प्यालयविज्ञानं कारणन्तस्यापि । यतः । कदाचित् सकृद्विजातीयविज्ञानोदयेपि (C. 136a) पुनरालयान्नान्यसम्भव एकेन पटीयसा पूर्व्वकप्रवृत्तिज्ञानेनार्थान्तराशक्तिविगुणाहितवैगुण्यादतः (१) अतः (:) स एव तत्रापि समन्तरप्रत्ययः । तत एव तर्हि विगुणाद्विज्ञानोदयानुदयौ किमालयविज्ञानेन । आस्तामियमालय^{१०} विज्ञानचिन्ता । वासनाधारतया वा परिकल्पितन्तदिति न दोषः । यदि तु पूर्व्वविज्ञानस्य कारणता नेष्यते तदा ।

नापेक्षितान्यथा साम्यं मनोवृत्तेर्मनोन्तरं ।

पूर्व्विकाया हि मनोवृत्तेर्मनोन्तरं साम्यमपेक्षेत यदि सा कारणमकारणस्यापेक्षणीयतायोगात् । तस्मादपेक्ष्यत्वात्कारणमेवासाविति युक्ति^{११}मानेव निर्णयः ।

अपि च ।

मनोज्ञानक्रमोत्पत्तिरप्यपेक्षाप्रसाधनं ॥ (५२१)

मनोविज्ञानस्य हि समनन्तरप्रत्ययमात्रमेव हेतुः । तस्या हेतुतायामहेतुकत्वात् युगपदुदयो भवेत् । तस्मात्पूर्व्वविज्ञानकारणमेवोत्तरं विज्ञानमिति पूर्व्वविज्ञानशक्त्यभावे न किञ्चिद् भवेत् ।

*सङ्ख्येयं बलो नि नुस्-सद्-न । दोन्-ल ५फो-व मि-जग्युर-ते । (=पूर्व्वं शीशक्तिनाशे हि नार्थे संक्रमणं भवेत् ।) —इति भोटभाषान्तरे पाठः ।

एकत्वान्मनसोन्यस्मिन्सक्तस्यान्या(S)गतेर्यदि ।

ज्ञानान्तरस्यानुदयो न कदाचित्सहोदयात् ॥ (५२२)

यद्येकत्वं मनसस्तस्य चैकत्र गतावन्यत्रागतिरिति पूर्व्वकं विज्ञानमकारणमेव ।

तदप्ययुक्तं । यतस्तदपि मनःपूर्व्वकं विज्ञानमेव न तदपरं प्रमाणप्रसिद्धं ।

(c. 136b) युगपद्विज्ञानानुदयेन हि तत्साध्यते स च पूर्व्वविज्ञानान्याशक्ति-
विगुणत्वादेव¹³ सहोदयश्च कदाचिदुपलब्धः ।

समवृत्तौ न तुल्यत्वात्सर्व्वदान्यागतिर्भवेत् ।

यस्य तु मनस एकत्वकृतो विज्ञानान्तरानुदयस्तस्य समवृत्तौ चान्यदा च
सर्व्वदानुदयः स्यात् ।

अस्माकन्तु समवृत्तावुदयोऽन्यदा चानुदय इति नहि किञ्चिद्व्याहतं ।

नन्वन्तरेण मनः कथं क्रमः । विज्ञानवैगुण्यादिति प्रतिपादितं¹⁴ ।

जन्म चात्ममनोयोगमात्रजानां सकृद् भवेत् ॥ (५२३)

न हि तत्र विषयान्तरागतिरस्ति । यतः । क्रमो भवेत् । सुखादिबुद्धीनामात्मन
संयोगमात्रत्वात् इति प्रतिपादितं ।

अर्थेकत्वान्मनस एकैव बुद्धिक्रिया भवेत् ।

तवसत् । यतः ।

एकैव चैत्किर्यैकः स्यात्किन्दीपोनेकदर्शनः ।

यथैव प्रदीप एको¹⁵प्यनेकदर्शनजनकः । तथा मनोपि । तथानेकद्रष्टृवशाद् 25a
प्राप्यनेकप्राप्त्यवशादिति समानम् । न च मनसः कारणत्वं विज्ञानस्यैव वासना-
नियमात् । तथात्वं मनसस्तु नित्यत्वात् ।

क्रमेणापि न शक्तं स्यात्पश्चादप्यविशेषतः ॥⁹ (५२४)

नहि नित्यस्य विशेषाधानं ॥ कुतश्चिद्विशेषस्य तत्त्वान्यथाभ्यासयोगात् ।
यतस् (1)

तदात्मा न विशेषः स्यादन्यश्चेत्तस्य किम्भवेत् ।

तत्सम्बन्धेपि तस्यासौ नैव स्यादेकरूपता ॥

[तदुक्तौ देह पुरुषावध संस्कारतो यदि ।

नियमः सकुतः पश्चाद्बुद्धेश्चेदस्तु सम्मतं ॥५२५॥]⁹

⁹ ऽदि-लुस् स्वयेस्-बु वृशद्-प यिन् । गल्-ते ऽदु-व्येद्-लस् डेम्-न । दे-पियस्
गड्-लस् ब्लो-जिद्-लस् । शे-न यिन् मोद् ऽदोद्-प जिद् ॥

(C. 137a) अनेन देहपुरुषावुक्तौ । योपि मन्यते देहपुरुषयोरेकत्वादेकैव क्रिया । तदप्यनेनैव गतं । किं दीपोनेकदर्शनः

क्रमेणापि न शक्तिरविशेषादिति । अथ विशेषः । तदा विज्ञानमेव शक्त्यतिशयसमन्वितं तत्क्रमकारणमिति वृथा देहपुरुषयोः कारणत्वोपगमः । “संस्कारतो यदि (1) नियमः स कुतः पश्चात् बुद्धेश्चेदस्तु सम्मतं ।” संस्कारोपि स्थित एव । ततो न नियमः । अथ पश्चादुत्पत्तिमान् स कुतः । ज्ञानजो ज्ञानहेतुश्च संस्कार इति बुद्धेरेव संस्कारः । यद्येवं सम्मतमेवैतदस्माकं बुद्धिजनितः संस्कारो वासनापरनामा ततो नियमः पूर्वबुद्धेरेवान्यत्र प्रमाणाभावात् । नहि बुद्धिमन्तरेणान्या वासना नाम । अथापि स्यात् (—) ज्ञानान्तरजननमेव केवलं न ग्राह्यता तेन जनिकापि बुद्धिपूर्विका बुद्धिरग्राह्यतो विषयान्तरसञ्चारः ।

तदसत्यं । यतो (—)

न ग्राह्यताया जननाज्जननं ग्राह्यलक्षणं ।

ग्राह्ये हि पदार्थे ज्ञानजननमेव ग्राह्यलक्षणम् ।

यतो

अग्राह्यं नहि तेजोस्ति न च सौ (दम्या)*द्यनङ्गके† ॥ (५२६)

नालोकः कथञ्चिद्विज्ञानं जनयत्यग्राह्यतया । ग्राह्यं हि सकलमेव दृष्टं (C. 137b) । अथालोकः सावयवत्वात्परभागादिना जनकोपि न ग्राह्यः । नानङ्गस्य विज्ञानस्याङ्गाभावात् । आलोको हि साङ्ग इति तथा⁴ युक्तः ।

ग्राह्यताशक्तिहानिः स्यान्मान्यस्य जननात्मनः ।

तदयुक्तं । यतः

ग्राह्यताया न खल्वन्यज्जननं ग्राह्यलक्षणे । (५२७)

साक्षाद्ग्राह्यतया बुद्धे रूपादिरूपकारकः ॥

पारम्पर्येण हि ग्राह्यसम्यग्ग्राह्यतया भवेदुपकारकं बुद्धेः । साक्षात् नान्यथेति जनिका ग्राह्यैव बुद्धिः ।

ग्राह्यतालक्षणादन्यस्तद्भावनियमोस्य कः । (५२८)

बुद्धेरपि तदस्तीति सापि तत्त्वे व्यवस्थितेर् (1)

(—) अनन्तरश्लोकः ।

*अयं दुर्दृश्यः पाठो हे. पुस्तकादुपलभ्यते ।

†द्यनङ्गके—इति हे. पुस्तके ।

तस्मान्नाग्राह्या बुद्धिः । यस्मात् ।

ग्राह्युपादानसम्बन्धो चेत्तसो ग्राह्यलक्षणम् । (५२९)

चेत्तसो हि ग्राहिणि विज्ञाने तदुपादानभावः । सम्बेदनता च ग्राह्यता नापर-
मत्र सूक्ष्मतादिकमिति नाग्राह्यता । यद्युपादानभाव एव ग्राह्यता स चोपादानभावः
स्वबुद्धेरेव । अन्यथा परबुद्धेरपि सम्बेदनप्रसङ्गः । परचित्ताग्रहणन्वनुपादान-
भावात् । रूपस्य चाग्रहणं दूरसूक्ष्मादिभावादिन्द्रियस्य ग्राहिविज्ञानानुपादानादिति
विषयविभागः । (C. 138a) यदि तु बुद्धेरप्यग्राह्यता सापि चक्षुरादिवदेव ।
ग्राह्या न भवेत् । अथार्थापत्त्या प्रतीयते बुद्धिस्तेन स्मरणम् ।

तदयुक्तं । सर्व्वदात्वापत्तेरसम्भवात् ॥

यदा स्तम्भघटादीनां सत्त्वरं गणयेदयं ।

प्रपञ्चमतिबाहुल्यं नार्थापत्युदयस्ततः ॥

नहि त्वरितं गणयतोऽप्यार्थापत्तेरुदयः । अथार्थापत्तिरपि तत्र व्यापारवती
न. व्यापाराप्रतीतिः ।

न चार्थापत्तिसद्भावो वेद्यते व्यवहारिभिः ।

अर्थादर्थविदोवेयं जायेतोभयतोऽथवा ॥

न तावदर्थार्थाद्वि सर्व्वधीप्रतिपद्भवेत् ।

अर्थवित्तेरपि ममेत्येवं नैवार्थधीर्गतिः (:) ॥

उभयस्मादपि गतिर्निति एव प्रसिध्यति ।

स्ववेदनादेव तस्मादात्मसम्बेदनस्थितिः ॥

अथदिब यदि सम्बेदनं गम्यते सम्बेदनमात्रं गम्यते नात्मसम्बेदनम् ॥ अथा
र्थसम्बेदनात् ।

ननु तदेवार्थसम्बेदनमर्थापत्त्यावगम्यते । तत एव कथमर्थापत्तिरित-
रेतराश्रयदोषात् । यतो दृष्टोऽर्थोऽन्यथा नोपपद्यते इत्यदृष्टार्थपरिकल्पनमर्थापत्तिः ।
न चार्थसम्बेदनं दृष्टमिति कुतोर्थापत्तिः । न चोभयस्य दर्शनमत एव । न ह्येकस्य
दर्शनमुभयदर्शनं तस्मात्स्वसम्बेदनमेव वेदनमन्यथाऽसिद्धेः । (C. 138b) अतः
परेण बुद्ध्यन्तरेण प्रत्यक्षात्मना वेद्यत इत्युपगतं ।^९ तत्र सकलपूर्व्वबुद्धिग्रहणेन
न विषयान्तरसंचारः । यद्युपादानतया बुद्धेर्व्वेदनमसूक्ष्मादितया च रूपादेः । तदा
योगिनां परबुद्धिसूक्ष्मादिरूपादिवेदनं कथं । न दोष एव । यतः ॥

रूपादेः च मनश्चैवमविशुद्धधियं प्रति ।

ग्राह्यलक्षणचिन्तेयमचिन्त्या योगिनाङ्गतिः ॥ (५३०)

दूरसूक्ष्मादिपरचित्तवेदनं हि कथं योगिनामिति न चिन्त्यत एवेदानीमेतत् ।
अर्वा^{१०}दर्शनापेक्षया ग्राह्यलक्षणमिदमुक्तमस्माभिः । परिशुद्धबुद्धिसन्ततयस्तु
योगीश्वराः कथमिति किमनेन चिन्तितेनेत्यास्तामेतत् । यथा चेदन्तथा चिन्तितमेव
लेशतः । नन्वात्मीया बुद्धिर्यदि गृह्यते सर्वं गृह्येतेति कुत एतत् । न गृह्यत
इति तु विषयान्तरसञ्चारादेव गम्यते । तदपि न युक्तिमत् । यतः ।

तत्र सूक्ष्मादिभावेन ग्राह्यमग्राह्यतां ब्रजेत्

रूपादिबुद्धेः किं^{११}जातं पश्चाद्यत् प्राङ् न विद्यते ॥ (५३१)

न खलु तस्याः सूक्ष्मदूरादिभावो यः प्राङ् नासीत् । असम्भवेऽपि विशेषस्य
यदि ग्रहणविभागस्य तर्हि न सहेतुक इति न विभागवान्भवेत् ।

सति स्वधीग्रहे तस्मात् सैवानन्तरहेतुता ।

चेतसो ग्राह्यता सैव ततो नार्थान्तरे गतिः । (५३२)

(—) अनन्तरद्वलोकः ॥

ननु हेतुतैव ग्राह्यतेति (C. 139a) न युक्तमेतत् अनेकशक्तित्वाद्
भावानां । ततोऽन्या ग्राह्यता^{१२}क्षित्यापिगता विषयान्तरसंचारकारणेऽन्या च
जननमात्रशक्तिर्यत्प्राभावाद्भूतज्ञानोदयोर्थविषयः । अनेकशक्तिता च भावानाम-
नेककार्यजननादेवावधार्यते । अन्यथा नानेककार्यप्रसवस्तदपि यत् किञ्चिद्यतः ।

नानैकशक्त्यभावेऽपि भावो नानैककार्यकृत् ।

प्रकृत्यैवेति गदितं

प्रकृतिरेषा भावानां कारणपराधीनजन्मनां पर्यनुयोगमर्ह^{१३}ति (1) कथ-
मेतदिति । स्वकारणादुदयमासादयतां प्रतिनियमेन कस्तस्य निषेद्धा । अन्यथा
सापि शक्तिरीदृशी कुतः (1) इति न पर्यनुयोगान्मुक्तिः । स्वकारणाच्चेत् तत्कि-
मिदानीमनया प्रकृत्यैव परिसमाप्तिरस्तु किमर्थान्तरकल्पनया । ननु स्वकारणा-
धीना शक्तिरियमिति लोकस्य प्रतीतिः । अस्तीयं प्रतीतिर्नव्यतिरिक्तशक्तिप्र-
तीतिः । स्वभावभूतधर्मभेदारोप^{१४}मात्रेण प्रतीतेः । कथमेतदिति चेत् । शक्ता-
वप्यपरशक्तिप्रत्ययदर्शनात् । तथा हि ।

शक्तियोगात्पदार्थश्चेत् कारणं कार्यजन्मनि ।

शक्तो [? क्ताव] पि कुतः शक्तिरिति किन्न विकल्प्यते ॥

तस्मात्कल्पनामात्रमेव शक्तिरन्यापोहेन व्यवस्थाप्यमानत्वात् ।

ननु शक्तिमन्तरेण नानाभूता भावा एकतः कथम्भवन्ति । (C. 139b)
शक्तिभेदे सति भवन्तीति युक्तं । अत्राह ।

नानैकस्मा^{१५} न चेद्भवेत् । (५३३)

न किञ्चिदेकमेकस्मात्सामग्र्याः कार्यसम्भवः ।

एकं स्यादपि सामग्र्योरित्युक्तं तदनेककृत् । (५३४)

सामग्रीसम्भवे हि प्रायशः कार्याणां सम्भवः किञ्चिदेकमेकस्मादुत्पत्तिमत् । तथानेकमनेकस्मादनेकञ्चैकस्मात् । यादृश्येव यस्य सामग्री तत एव तदेकमेकस्मा भवेत् । एष प्रायशः प्रपञ्चः । तथाहि । स्वकारणादेवम्भू^{१६} तमनेकमेकस्मा भवति । येनैकमनेकस्मा कार्यं जनयति । न शक्तिभेदतः क्वचिदुपयुज्यते । शक्तयोपि तत उपकारभागिन्यः तस्य ता इति व्यपदेशवत्यः । न ह्यन्यथा शक्तयः । पदार्थान्तरभूता हि तदाभाः स्युः । पदार्थान्तरस्त्वे च तथा दर्शनप्रसङ्गः । अथवा न किञ्चिदस्ति यदेकमेकस्मात्सामग्र्या एवानेककार्योदयः । कथन्तुह्यनेकमेकस्मादित्युच्यते । सामग्रीद्वयान्तर्भूतमेकमनेकं कार्यं जनयतीति तथा व्यपदेशः । यदा प्रदीप एक एवानेकस्य दर्शनस्य जनकः । अनेकपुरुषानेकसमनन्तरसामग्रीसङ्गतत्वात् । यथा चैकस्यानेकशक्तियोगस्तथानेककार्ययोगोपि तस्मादनेककार्यस्त्वमनेकशक्तिताम्बनापि । एवन्तर्हि यथैकमनेककार्यं तथैकापि बुद्धिः स्वविषयां च बुद्धि परार्थविषयाञ्च जनयिष्यति (१) तत्र (C. 140a) कदाचिद्बुद्धिविषयं वा बुद्धिः कदाचिदर्थविषयेति विषयान्तरसंचारः । न । विशेषाभावादुभयं सर्व्वदा जनयेत् । जन(य)त्येवेति चेत् । तन्न यतः । तदा ।

अर्थं पूर्व्वञ्च विज्ञानं गृह्णीयाद्यदि धीः परा ।

पूर्व्वपरार्थभासित्वाच्चिन्तादावेकचेतसि । (५३५)

अभिलापद्वयं नेष्टं स्याद्(ह)ष्टक्रममक्रमं ।

द्विद्विरेकञ्च भासेत भासनादात्मतद्विदोः । (५३६)

यदि वा द्वयं पूर्व्वबुद्धिग्राहि रूपाद्यर्थग्राहि चोत्पत्तिमत्तदा पूर्व्वबुद्ध्यर्थस्य परस्य^३ चार्थस्य प्रतिभासनादभिलापद्वयं यत्क्रमवदुपलभ्यते तदक्रमं प्रतिभासेत् । नहि बुद्धिरर्थग्रहरूपतां विना प्रतिभासते । तद्रूपत्वात्तस्याः । अर्थग्रहणप्रतिभासे चार्थ एव प्रतिभासित इति । पूर्व्वपरिभापद्वयं प्रतिभासेत् । तथैकमेव द्विद्विरवभासेत् । अर्थस्यात्मनस्तद्वद्वेश्च प्रतिभासनात् । पूर्व्वन्तावत्स्वयं प्रतिभाति पश्चात्तद्विद्विप्रतिभासने ततो द्विप्रतिभासनं । अथार्थप्रतिभासानन्तरं बुद्धिर्न गृह्यते । न बुद्धिः प्रत्यक्षेण स्वेन परेण वा गृह्यते । अर्थापत्यापि तर्हि यदि प्रतिभासते । तदापि भासनमात्मतद्विद्वोरिति स एव प्रसङ्गः । अथ कालान्तरेर्थापत्तिर्न हि तत्सन्ततानेकार्थग्रहणक्रमकाले कश्चिदर्थपत्तिमनुभवति ।

नैतदस्ति ।

सामर्थ्यात्प्रतिपत्तिश्चेत्सर्व्वदा स्यान्न वान्यदा ।

ततोऽर्थापत्तिसम्बन्धौ शतकृत्वो हि^१भासनं ।

अथ यदा स्वबुद्धीः संगणयति तदा कालान्तरेऽर्थापत्त्युदयः (c. 140b) ।

तदापि न तदा किञ्चित् दृष्टमस्ति यतो भवेत् ।

अर्थापत्तिरतीतत्वादार्थापत्तिकृतस्तदा ।

अतीतमर्थदर्शनं कथं ततोऽर्थापत्तिसम्भवः । कालान्तरेपि स्मर्यमाणादार्थापत्तिरिति चेत् । स्मरणस्यैवार्थापत्त्यावगमो नानुभवस्य । तत्रापि स्यादभिलाषद्वयम् द्विरवभासनञ्च । अथाननुभूतं न स्मर्यते (1) ततोनुभवगतिरिति चेत् । तन्न ।

अनुभूतं मयेत्येव स्मरणस्य प्रवर्त्तने ।

बुद्धिरासीन्ममेत्येवमर्थापत्तेरसम्भवः ।

यद् स्मरामि पूर्व्वसम्बेदनस्येति स्मरणमेव प्रथमम्बुद्धौ प्रवर्त्तते । तदा न पूर्व्वमर्थापत्तिर्नापि पश्चादिति कुतः स्मरणसम्भवः । यदाप्यर्थस्य स्मरणं तदापि स्मरणस्यानुभवस्य चानुमानमिति स्मरणानुभवार्थाकारयोर्युगपत्प्रतिभासप्रसङ्गः । तथा च स्मरणकालेपि स्पष्टार्थाकारवेदनप्रसङ्गः । अथास्पष्टाकारद्वयवेदनं तदपि न दृष्टमेवेत्यपरिहारः । अथ यस्य यदेष्ट्यते तदा तस्यार्थापत्तिर्यतः स्मरामि ततोनुभूतं यतः यतः स्मरणं ततोनुभव इति वा । एवन्तर्हि यतोनुभवस्ततोनुभव इति स्यात् वाचो युक्तिः । तथा यतः स्मरणन्ततः स्मरणमिति महत्प्रमाणकौशलं । इच्छा^२चानुभूते जायते । न चानुभवः कदाचिदवननुभूत इति कथमिच्छया^३र्थापत्तिरुदयात् । तस्मादसदेव बुद्ध्यन्तरेण बुद्धिवेदनम् ॥

अथ (—)

विषयान्तरसञ्चारे यद्यन्त्यं नानुभूयते ।

परानुभूतिवत्सर्व्वाननुभूतिः प्रसज्यते ॥ (५३७)

विषयान्तरसञ्चरणकाले हि (c. 141a) यद्यन्त्यं विषयान्तरसंचारकालात्पूर्व्वविज्ञानं विज्ञानप्रबन्धस्य । तदा सर्व्वाननुभूतिः परानुभूतवद् भवेत् । अननुभूतानुभवस्यानुभूतत्वाभावात्परानुभूतवत् । ततोऽन्त्याननुभवात्तत्पूर्व्वकाननुभूतिर्यावदादिभूतस्यापि यथा परानुभवेपि तदनुभूत एव स्याद्येनानुभूतत्वादन्त्येनाननुभवः । तथा स्वयमनुभूतेपि तत् पुनरर्थस्य स्वरूपं परापेक्षयापि तथेति कथमनुभवः ।

ननु परानुभवे स्वयमनुभवे स्वयमननुभवात्परस्यानुभवो यथा व्यक्^४स्थाप्यते तथा परेणाननुभवे स्वस्यानुभव इति व्यवस्थाप्यतां ।

तद्वसत् । व्यवस्थाप्यतां यदि प्रमाणमस्ति । यथा तु परेणानुभूतं नात्मप्रत्यक्षं न च परस्येति व्यवस्थापयितुं शक्यम् । तथात्मप्रत्यक्षाभिमतमपि नात्मनः परस्येति वा व्यवस्थापनमर्हति ।

नन्वर्थः स्वरूपेण प्रतीयते तत्कथमप्रत्यक्षता । नह्यन्यस्मिन्नप्रतीयमाने-
ऽन्य^{११}वप्रतीतं नाम ।

सत्यं प्रतीयते । स्वयमेव प्रतीयतां । आत्मना प्रतीयते सोऽपि स्वयमेव प्रतीयतां । ततः स्वसम्बेदनमेव । अथात्मा कर्तृतायां प्रतीयते (१) न (१) शरीरव्यतिरेकेणात्मा-
भावात् । शरीरस्य कर्तृता (C. 141b) चेत् । न. शरीरस्यापि कर्मत्वात् । यस्मादसत्स्वसम्बेदनं शरीरादीनां । स्वसम्बेदनत्वे वाऽविवाद एव । बुद्धे-
रसम्बेदनमिति^{१२} चेत् । आत्मनः स्वसम्बेदने तेनार्थानुभवे तावता पर्याप्तमिति व्यर्थिका बुद्धिः । तत एवाह ।

आत्मानुभूतं प्रत्यक्षं नानुभूतं परैर्यदि ।

आत्मानुभूतिः सा सिद्धा कुतो येनैवमुच्यते । (५३८)

आत्मनोऽनुभूतिरस्तीति कुतः । अन्येनानुभूतौ परात्मासौ न भवतीति कुतः । स्वसम्बेदनेनानुभवे स्वसम्बेदनसिद्धिरेवेत्यविवाद एव । तस्माद^{१४}स्वसम्बेदने सर्वाननुभूतिप्रसङ्गः ।

ननु चक्षुरादिकेनाननुभूतेऽपि चक्षुरादिनानुभूतमिति भवति व्यवहारः । तथात्मसम्बेदनाननुभवेऽपि किन्नेष्यते ।

अत्रोच्यते ।

व्यक्तिहेत्वप्रसिद्धिः स्यान्न व्यक्तेर्व्यक्तिमिच्छतः ।

व्यक्त्यसिद्धावपि व्यक्तं यदि व्यक्तमिदं जगत् ॥ (५३९)

व्यक्तिहेतवो हि चक्षुरादयस्तेषामसिद्धावपि नाव्यक्तता^{१४}र्थस्य व्यक्त-
व्यक्तत्वात् । अस्मच्चक्षुर्व्यक्तमिति कथमस्मत्सम्बेदनजनकत्वादस्मच्चक्षुरिति व्यपदेशः । सम्बेदनस्य तु स्वसम्बेदनादेवास्मत्त्वं । तस्यापि सम्बेदनस्यास्वसम्बे-
दनेनात्मसम्बन्धित्वेन किञ्चित्प्रतिपक्षमिति स्वरूपमात्रेण व्यक्तत्वे सकलं व्यक्तं जगज्जायेतेत्यतिसङ्गः प्रसङ्गः ।

ननु यत्र व्यक्तिरूपस्य तद्व्यक्तमिति कथ^{१६}मतिप्रसङ्गः (C. 142a) ।

व्यक्तेरुदयमात्रेण व्यक्तं यदि तदाश्रितं (१)

अस्य व्यक्तेरितिदन्तु न सम्बन्धविनाकृतं ॥

तस्मात्स्वरूपमात्रेण सर्वस्य व्यक्तता भवेत् ।

अथ तद्रूप एवार्थः स्वसम्बेदनमुच्यतां ॥

प्रमाणवार्तिकालङ्कारे प्रत्यक्षपरिच्छेदो द्वितीयः * ॥

* प्रमाणवार्तिककारिकाया अयमेव तृतीयः परिच्छेदः ।

JOURNAL
OF THE
BIHAR AND ORISSA RESEARCH SOCIETY
SEPTEMBER 1935

CONTENTS

Leading Articles

	PAGE
I. Munda Tongues Finno-Ugrian. By W. F. de Hevesy	107
II. Astronomical Evidence on the Age of the Vedas. By Gorakh Prasad, D.Sc.	121
III. Location of Dantapura. By Professor S. Lévi	137
IV. Some Old Accounts of Bhagalpur. By Prof. K. K. Basu, M.A., Bhagalpur	139
V. Early Signed Coins of India (Additions and Corrections). By K. P. Jayaswal	191

Reviews and Notices of Books

By Dr. A. Banerji-Sastri

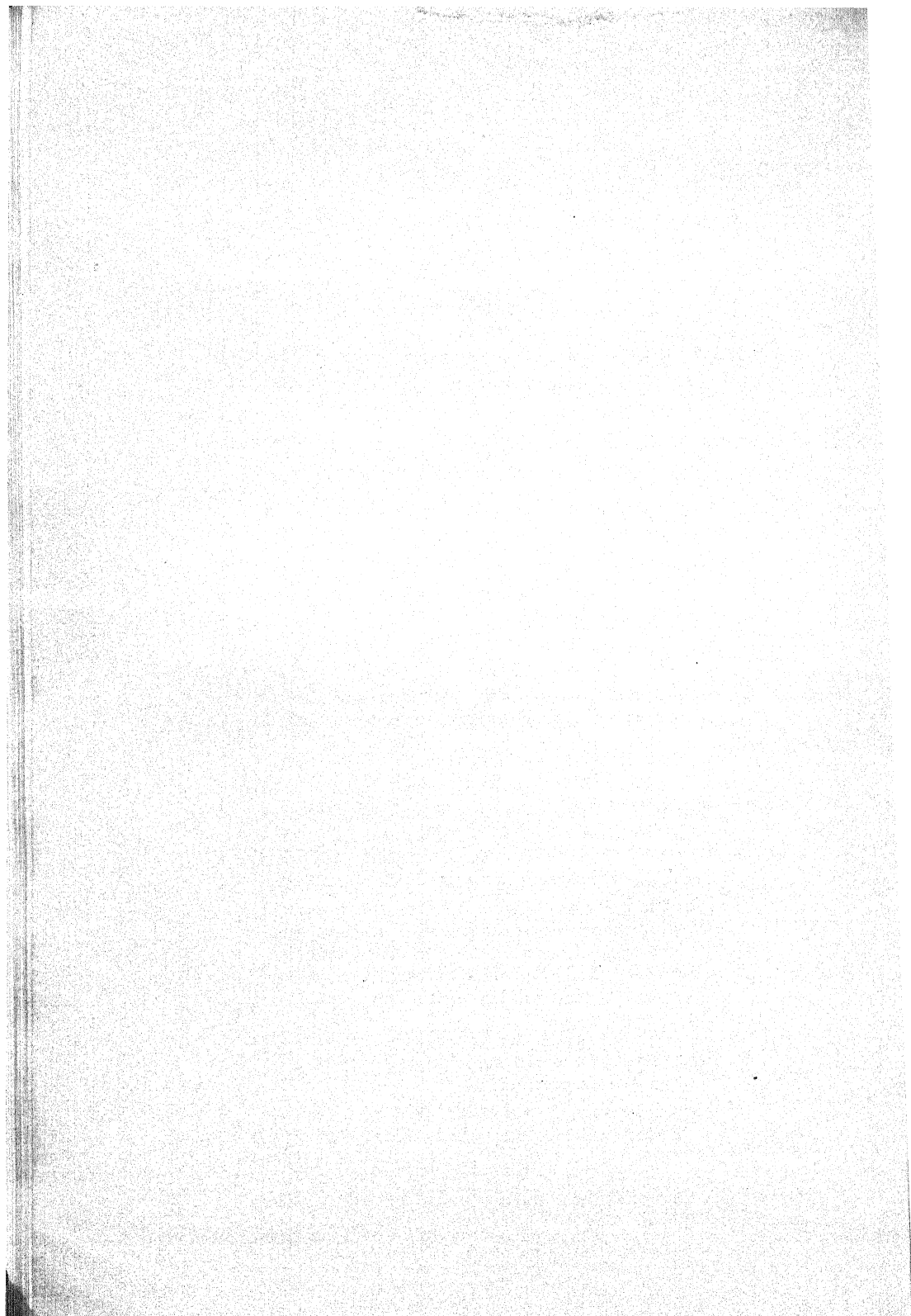
I. The Mahābhārata.—For the First Time Critically Edited. By Vishnu S. Sukthankar. Ādiparvan: Fascicule 7. Vol. I. Poona Bhandarkar Oriental Research Institute 1933	194
II. R̥gveda Brāhmaṇas.—The Aitareya and Kauṣītakī Brāhmaṇas of the R̥gveda Translated from the original Sanskrit. By Arthur Berriedale Keith, D.C.I., D.Litt. Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 1920	195

Notes of the Quarter

I. Proceedings of the Meeting of the Council held on the 4th August, 1935	198
List of Members of the Bihar and Orissa Research Society on 31st December, 1934	200

Appendix

I. A Dialect of Bhojapuri. By Uday Narain Tiwari, M.A.	57
--	----

JOURNAL
OF THE
BIHAR AND ORISSA
RESEARCH SOCIETY

VOL. XXI]

1935

[PART III

Leading Articles

MUNDA TONGUES FINNO-UGRIAN

By W. F. DE HEVESY

In my previous paper (B. & O. R. S. Journal, No. XX, Pts. III-IV) I have demonstrated that no parentage whatever is proved between the Munda languages and those of Further East, viz., those of the Mon-Khmer family. The question then arises: Where do the Munda languages belong? In my opinion, to the Ugrian sub-division of the Finno-Ugrian branch of the so-called Uralian stock¹. Before giving my reasons for expressing such a thought, I may be permitted to recall something about the said stock.

A primeval language—the very one which in scientific parlance is termed Uralian—which originated in all probability westwards of the Ural, i.e. on European soil, was split up, presumably during the fifth millennium B.C., in the Samoyed languages spoken

¹ The Ugrian stock was formerly connected with the Altaian, and mention of an "Uralo-Altaic" family was frequent. Actually, and in spite of the last desperate attempt of Professor Sauvageot (*Recherches sur le Vocabulaire des Langues Ouralo-Altaïques*. Paris, 1930), the question may be considered as definitely settled: No connection whatever exists between them. See especially Professor Shirokogoroff, *Ethnological and Linguistical Aspects of the Ural-Altaic Hypothesis*. Péiping, 1931.

at present in the Arctic regions only, and into the Finno-Ugrian ones.

The latter branch was again divided, probably during the fourth millennium, into the Finnic and into the Ugrian. To the Finnic, which for us has the lesser interest, belong the languages spoken on the Baltic Sea, such as *Finnish* itself and all its dialects, e.g. Esthonian, further the language of the *Lapps*, those nomads living in the north-eastern parts of Norway as well as in some northern sections of Finland and Russia; then in the centre of Russia the *Syrjänian* and *Votyak* languages, spoken in the former government of Perm, along the rivers Kama and Viatka; *Tcheremiss*, especially on the left bank of the knee of the Volga; and *Mordvinian* spoken to the west and east of the southern waters of the Volga. The total number of speakers of all these languages is approximately about 6 million.

More important for us is the Ugrian branch, so called after a legendary country, Jugria, a country already mentioned by Arabian historians, and where the mother-tongue is presumed to have been spoken. From this tongue the first one to be separated, probably during the third millenium, was the *Magyar* or Hungarian—spoken actually by about ten million people in the Carpathian basin, and especially on the Danube;—then the *Vogulian* south-east from the end of the Ural range; and the *Ostjak* further to the east, on the banks of the Ob, Irtych and some smaller Siberian rivers. In spite of the fact that only about 5,000 Vogulian and 20,000 Ostjak-speaking people still exist, these languages have been very extensively studied.

I think that the Munda languages have to range between these Siberian languages and the Magyar; in other words, during the third millenium they left the common stock only after Magyar. The distance is not a proof against such a supposition, as the distance between Magyar and Ostjak, which with Vogul are the most closely related, is not much more than between the Danube and India. A possible reason for the migration of the tribes dwelling at the time in the Russian steppes has also been discovered recently. It was the fame of the high culture and wealth of ancient pre-Aryan India, wealth being at all times the strongest attraction for migra-

tions. That the fame of the Indus Valley's (Mohenjo-Daro) culture must have penetrated very far, is attested by the stones and metals found there, some of which, as for example amazonite had its home on the Ural, while others, e.g. jade originated from Central Asia.

That some intercourse between Ugrians and Mundas must have taken place, is now admitted also by *Father Schmidt*. But whilst he thinks that this happened somewhere outside of India, a migration to India itself seems to me, for the above stated reasons, more likely.—Prominent scholars are studying at present the archeological, anthropological and ethnological side of the question; thus we must not despair of seeing at a not very distant date more clearly into the whole matter.

The most correct way to compare languages is to discover the legitimate variations among the compared tongues; but this, owing to the paucity of lexicographical material, is as yet hardly possible for the Munda group. Nevertheless many interesting facts may be found. Apart from Santali and Mundari, the most widely distributed languages of the group, there are fifteen others belonging to the same family. Eighty per cent of the approximately 3 million people speaking Munda languages use dialects differing but slightly from each other. Danish scholars have given to this group—11 languages in all—the name *Kherwari*. I myself in my first article demonstrate how little can be relied on mere lexicological arguments while comparing languages; an exception, however, is made for words in which three consonants follow each other in the same order, and which besides are words expressing simple ideas. In such a case the mathematical probability that the words originally belonged to one and the same language is, in the case of Santali with its 15 consonants, 3375 to 1. In my book *Finnisch-Ugrisches aus Indien* (Vienna, 1932. Manz-Verlag) are to be found numerous examples of Finno-Ugrian words used in Munda. On account of the little space at my disposal here only a few instances are given².

² Unless otherwise stated the Munda words are invariably Santali words, written according to the orthography in *Campbell's Dictionary*; the Hungarian words are written according to the *Etymological Dictionary of the Hungarian Academy*, by Gombocz and Melich.

beret' (Mundari *birid*) to awake~Ostj. *veret*—*bornga* magpie~Ostj. *uornga*, (Sam. *varnga*) crow—*capadok'* to be thrown~Magy. *csapódik*—*ciribiri* in very small pieces~Magy. *csirbiri*—*coran* to overflow~Magy. *csorog*, *csoronkol*—*kerõt* to turn~Ostj. *kerot*—*kudam* the back~Ostj. *xatemtem* to move backwards, (Tsch. *kodem* to leave behind)—*lajun* *lajun* slow~Ostj. *lašigam*, (Magy. *lassu*)—*lapordan* flat wide piece of ground~Magy. *lapor*—*musna* fine cloth~Vog. *mäsnä*, (Magy. *mez*)—*padar* a tree (with leaves and berries like a mountain ash-tree)~Ostj. *padar* mountain ash-tree—*parak'* to carve (wood)~Magy. *farag*, (Md. *perkse*)—*peter* to roll, to card~Magy. *peder*, (Ostj. *piter*)—*pisin* *pinin* little~Magy. *piciny*—*raput'* to burst~Magy. *reped*—*roskot'* to rattle~Magy. *reszket*—*sarkao* to move quickly~Magy. *serken*, (Sam. *serkua*)—*serali* a kind of coot~Magy. *siraily*, *serály* sea-gull—*siwin* *siwin* lean, thin~Magy. *sovány*, (Md. *tšovine*)—*sokot*, *sokto* close, compact~Syrj. *cokit*, (Magy. *sok*)—*tepet'* to stop up~Wotj. *tupata*, (Magy. *tapad*)—*turta* to invent stories~Ostj. *tort*, (Magy. *történet* story, history).

The existence of many three-consonantic words undoubtedly enhance the value of the comparisons between words with two consonants. Munda words for which FU equivalents can be found easily are among others *ac'* self; *alo* no, not; *anji* elder sister; *apa* (*apu*, *apo*) father; *ari* much, many, more; *anu*, *unu*, many kinds; *bana* bear (see Lp. *boena* dog); *bad* (Mundari *baid*) flood; *berel* fresh, raw (wound); *bir* forest; *boñ boñ* extended to full length; *buru* (Savara *baro*, *buru*) mountain; *car car* stinging, smarting; *carhi* mane; *cipa* twitching; *coro* the sound of running water; *dak'* (Savara *dani*, *da*) water, (see Sam. *daga*, *jaga*); *det' det'* small (child); *enec'* to dance while singing; *enga* mother; *era* wife, spouse (as a person to be respected); *esel* fair, light coloured; *gij* *gij* (*gaj gaj*) hot and steamy; *goso* to dry, to wither; *hako* (Mundari *haiko*, *hai*; Bhumij *hai*; Kurku *kako*) fish, (see Ostj. *xuk*, Magy. *kel*); *hor* man, human being, (see Finn. *koir*, *kor*); *burum burum* glowing ashes, (see Vog. *xulem*); *idi* heel; *isi* to cook, to be inflamed; *jel* (Kurku *jilu*; Gadaba *seli*) flesh, flesh meat; *jbar*, the liquor dripping from malt on account of fermentation; *kadbao*, *kadbiau* to take out with the hand; *kaka* uncle, father's brother; *kalaiya* a

kind of small raven, (see Sam. *kuleä* raven); *kaṭa* leg and foot from the knee down; *kbac'* as, when, (see Ostj. *xoš*); *kbok'* to cough; Nahali *kol* wife; *kos kos* to pull together tightly; *kotbo* fat; *ku* (in comp.) moon; *kul* to send; *lak'* to chop wood; *laplaṭa* (*lepleṭe*, *lablab*) broad and flat; *landhu* to lie under; *lebet'* to tread with the foot; *lep' lep'* flapping the wings; *liloj* bad; *mas mas* feverish, suffering; *men* (Kurku *mand*) to speak; *muc'* ant, (see Ostj. *muši*); *muṅga* cudgel, bludgeon; *nel, nel*, to see; Mundari *ni* (Santali *ji*, Kurku *nic'*, *nec'*) to open; *nir* to run; *nira* raw, rough; *nuruc'* slender; *ok'* to burn (while cooking); *ol* to spend the night lying down, to sleep; *ondok'* (in comp.) to give; *pala* frost; *paṣi* (Mundari *basi*) piece of iron (on a plough); *paṭet* to dam a flow of water, (see Ostj. *paṭ* fish weir); Nahali *peṅ* head; *piṭu* small like the ears, unadorned like the ears (see Ostj. *piṭ* ear); *podra* rotten; Savara *poira*, *posi* (Kurku *pohara*) youth, child; *pusri* a pimple; *ras ras* to quake, to shiver (fever); *ripripi* to flutter with the wings (birds of prey); *rika* to make; *ro* to sing (in cooking); *runda* a kind of wild cat, (see Vog. *runt*, *rānt*, *ranta* kitten); *sar* grass or reeds for making arrows; *seya* rotten (containing pus); *siṅ* (Kherwari *siṅ*) sun, (see Ostj. *siṅ*); *sund* mouth, orifice, opening; *tak* season, proper time for sowing, (see Finn. *tauke* the spring crop); *tele* young louse of the kind *Pediculus capitis*; *thela* to shove, to push; *thele thele* abundantly, overflowing; *tor* squirrel, (see Sam. *täre*); *tol* to tie together; *toyo jackal*, (see Ostj. *toyo* a shaggy dog); *tuka* nest, (see Ostj. *toxat*); *ujuk'* to fall (rain); *umdhi* to be drowsy; *uṭ'* (Kurku *hub*) hair; *uru* abscess; *uṭet'* to earn a living, (see Ostj. *ut* to live).

The position of words in a Munda sentence is the same as in FU, the genitive accusative and adjective forms are placed before.

Moreover it is to be noticed that in Munda there exists the characteristic Uralian alternance. Not only are vowels changed according as to whether nearby or distant objects are meant, but the consonants too show the same change as in Finn. and Lp. : besides the surd *sap'* "to catch" there is also a sonant *sabeṇae* "I shall catch him;" besides *geṭ'* "to cut," *gedok'* "to cut oneself," etc.

The difference between animate and inanimate in FU is even more common in Munda, and often the grammatical

treatment of such words is different. According to the Mundas all things are animate which have an internal substance, a soul, thus the sun and lightning; inanimate are for example trees, as also the human soul, because this latter does not possess an inner substance. Up to now the unexplained differences in the formation of Magy. words such as *tyuk* hen, with the plural *tyukok* as against *lyuk* hole, with the plural *lyukak*, *sas* eagle with the plural *sasok* as against *vas* iron with the plural *vasak*, *villámot* accusative of *villám* lightning as against *villámat* accusative of *villám* my villa, and even *ki napon* "on which day" of the older writings instead of the more common *mi napon*, may perhaps be explained in this way.

In Munda the plural is formed mostly with *-ko* (*-ku*, *-ki*): the same as in Magy. (see there originally *angyalko*, *utuku*, etc.). Even the former reduplication of the plural suffix, as in *lovakok*, *urakok*, etc., is also found in Santali, where e.g., for *onko*, *enko* (Pl. 3P.) we also find *onkoko*, *enkoko*, just as in Magy. there were *önök* and *önökök*. A dual form does not exist in all Munda languages; where it does exist (*-kin*), it reminds us of Ostj. (*-gen*).

The Munda indefinite pronouns, which like the FU are at the same time demonstratives as well as interrogatives, are *k_s* and *m_s*. Thus, for example, Ost. and Vog. *mati*, *mät*, *met* "some one, any one" correspond exactly to Kherwari *mit*, *met*; Santali *ki* "who" to Magy. *ki*, etc.

The Munda *a* (*o*, *u*), and *e* (*i*) corresponding to the Magy. demonstrative pronouns have a very important function in the former language. Only by suffixing *a* to the root it is shown that something really follows; e.g., *cok'*, kiss (in general), to kiss, from which we have the verb *cok'a*, and *cok'aea* denotes "he kisses her (him, it)"; in a similar manner Magy. forms *csókolja* from *csók* kiss (with the frequentative *-l*).

A thorough FU phenomenon is the strong utilization of emphatic particles. They characterize the Munda languages in a peculiar manner. Moreover we find often the same emphatica. So the Munda —*tet'*, (see *ac'* self and *ac'tet'* idem) corresponds entirely to the Magy. *tet*. In this language the suffix of the Perfectum, *-tt* has been

retracted on the said emphaticum *-tet*; in some Munda languages the suffix of the Perfectum is still *-tet'*, *-ted*. In Munda the emphatic *se* is very frequently used as an encouraging particle, just the same as *-sze* in Magy. (e.g., *nesze* instead of *ne* "take"). More often we find *ge*, an emphatic particle which along with Lapp., Md., etc., also appears to Magy., as in *engem* "me" (acc. of *én* "I"), *téged* "thee" (acc. of *te* "thou"). The Magy. word *igen* "yes", which according to Simonyi formerly had an initial *b*, is in Santali *hě ge*, *hě gen*. Strikingly similar is in both languages the function of the emphatic particle Munda *-ak* (*-uk*, *-ek*) and Magy. *-ik*, *-ék* (whereby it should be remarked that *-ik* once had the form *-ék*). Here as well there they form: (1) nouns from verbal roots; (2) reflexive verbs from verbal roots; (3) ordinal numbers; (4) they serve to strengthen the superlative form; (5) suffixed to proper names they have a possessive meaning: as from Magy. *János*, John, we have *Jánosék* meaning "the family of John, the people belonging to John," so also from the Munda proper name *Pandū* we have Santali *Pandūak'* and Asuri *Panduek'* meaning "the family, the people of Pañdu."

The 1 Pers. Pronoun of the original FU **m_{yn}* is in Gadaba *miñgu*, *niñg*, and in Savara *nen*. The pronoun in the Kherwar languages reminds us of Magy. *én* (acc. *engem*), because with the exception of Santali *in*, *en* it is *ing*, *eng* throughout. The "mouillage" of the *n* of the genitive (see *enyém*) occurs also in the genitive in Munda.—The 2 Pers. Pr. reminds us of Ostj. (*no*, *ne*, *neñ*) and Vog. (*ne*, *nü*). Nahali has *ne*, *na*; Kharia, *nom*, *am*; Gadaba, *nom*, *mam*; Savara, *aman*; Juang, *amande*, *amde*; the Kherwar languages have *am* (suffixed forms *-m*, *-me*) throughout.—In the 3 Pers. as we know, Finn. has *hän*, whereas Magy. has only more *ön*. In Munda it is similar: Korwa *hani*, Asuri *huni*, *bini*, Turi *bini*; the Kherwar languages only *uni* (*un-i*), *ani*, *ini*. "Self", as has already been explained, is in Munda *ac'*, exactly the same as in FU.—The plural of the 1 person, *bo*, *bu* (general in Kherwari), has a parallel in the bilabial spirant *b* of the Vog. conjugation with an object. But an exclusive form of this pronoun is also found in the Munda languages: *le*; it points out that the others are with the speaker. It is certainly not without interest that in Ostj. and Vog. *le* means "with".—The plural of the 2 Pers. is in most of the Munda lang-

uages *pe*, i.e., possibly the numeral 3 (*pe*, *upe*); only Nahali forms it by suffixing *-ku* to the singular form (*ne*, *na*).—The 3 Pers. Pl. has as its fundamental element *ko* (*ku*, *ki*)³ as we have already seen; the pronoun itself appears in various forms, such as *ako*, *oko*, and then *onko*, *enko*, *bonku*, etc. (see Magy. *önök*). This *ako* really signifies "some, a few."⁴

Finally we should mention the dual, in which many Munda languages suffix *-n* on the plural form (*bon*, *bun*; then *pen*); Ostj. and Vog. show the same peculiarity with their *min*, *nin* or *men*, *nen*. An exclusive form of the dual is also remarkable, *lañg* "I and thou." On account of the very frequent change *ñg*~*k* we must ask ourselves the question: is this *lañg* not the same as the *-lak* which is to be found in Magy. in conjugations with the object in the 2 Person? There, as we know, *vár* means "to wait," whereas *várlak* "I await thee," etc.

With regard to the formation of the possessive case, it should be noted that while in the 1 and 2 Pers. S. it is formed by suffixing the abbreviated personal pronoun, in the 3 Pers. Santali, for example, adds *-t* and Mundari. *-te*. This is identical to Ostj. and Vog. Just as in Ostj. from *eñga* "mother" we have *eñgat* "his mother," so from Santali *eñga* "mother" we have *eñgat* (Mundari *eñgate*).—The Magy. possessive suffix *-ja* also exists in Munda; as the Magy. forms from *bárom* "three" *báromja* "the three of them", so we find in Mundari from *bisi* (Santali *isi*) "twenty": *bisiya* (*isiya*) "the twenty of them."—On both sides family names are used with personal suffixes. A Santal will not say *apa* "father," but *apañg* "my father."⁵

The comparative suffix **-m̐*, **-mb* is admittedly lost in Ostj. and Vog. In the Munda languages too we do not come across it; in Magy., on the contrary, we have *-nyi*, *-szorors* and *-kor*, expressing order of quantity like in Munda.—The Magy. superlative prefix *leg-* also exists. In Santali from *bolo*, "in" *lag bolo* "quite in

³ According to Sten Konow the original form was *ki*.

⁴ In Kurku, the Munda language situated furthest west, the 1 Pers. Pl. is *bung* (see Ostj. *moñ*, *meñ*). The 3 Pers. S. in the same language is *dič* (*di* and the possessive *č*); in the plural *diku*. See for the singular Vog., *tā*; for the plural Ostj. *tix*.

⁵ Instead of the expected *apañ*; i.e., here we have an exception before us.

the interior" is formed exactly in the same way as in Magy. from *bele* "in" we have *legbele*. Furthermore, both in Munda and FU the formation of feminine names is identical; from *Santal* "a Santal (*m.*)" we have *Santalni* "a Santal (*f.*)", just as we have from *Vogul*, *Vogulni*.—Moreover we have an analogy for the *nomen caritativum negativum*. Many FU languages use, as we know, the suffix *-tam*, *-tön* in order to form it; e.g., Finn. *ääne* "melody" and *äänetön* "voiceless." In such cases in Santali the word *ṭan*, *ṭon* "need, want" follows.

As far as the verb is concerned, Magy. *Ostj.* and *Vog.*, as *distinct from other FU languages*, are known not to possess, just like Munda, negative forms, whereas this is a special characteristic of the Dravidian tongues.

The conjugation "with object", a characteristic of the Munda languages, is also one of the FU ones. The most developed exists in Mord. and corresponds exactly to Santali or Mundari, i.e. we find forms like, from *dal* to strike (an Aryan loan), *daltedko-ac* "he has struck them."

The sequence of suffixes is exactly the same as in Magy., i.e. "root + voice + mood + tense + copula + pronominal subjects and objects" (Hoffmann); see Magy. *futtatbattalak*, i.e., *fut + tat + bat + t + a + lak*, "to run + to let + to be able + have [past part.] + I + thee," "I have been able to let you run."

In the formation of substantives from nominal roots Santali makes use of many FU suffixes⁶. Even the Magy. *-más* "similar, like" is to be found there. In the formation of substantives from verbal roots Santali leads us to determine that the Magy. causative suffix *-aszt* goes back to *asz* "dryness, drought." The formation of nouns from verbal roots is carried out in an analogous manner; there too I could show 7 common suffixes. In forming verbs from verbal roots I refer to the 10 common suffixes given in my book; even that very common Munda reflexive suffix *-ao*, *-au* is derived from there; the *Vog.* says *vou* "to call" and *vouou* "to be called." Finally, innumerable compound verbal suffixes in Magy. seem to be partly of Mundá and partly of Indo-Aryan origin.

⁶ Further material may be found in my book *Finnisch-Ugrisches aus Indien*.

In forming cases, many locative, ablative and lative suffixes similar to Magy. suffixes, are seen. Among these are found, besides the *bele* mentioned already, among others, *-on*, *-re*, *-té* (*-töl*), *-nié* (*-nál*) *-lag*, and perhaps also *möge* (*meg*). *-int* "in the direction" has admittedly been derived from an original form **énté*; in Santali this form is still met with. Mészöly has derived Magy. *-val* "with" from an Ostj. *-ate*; Santali has the same, from *bəti* "elephant" (IA) we have *bətiəte* "with the elephant" (Savara *-bate*).

After all these remarkable similarities let us now examine the *morphological differences*. That Munda possesses exclusive and inclusive forms for the personal pronouns is of little consequence, because all the languages of the Munda family do not possess them. More important is the use of *infixes*, since these are entirely foreign to FU, but peculiar to the languages of Further India (e.g., to Mon-Khmer). Apart from the fact that the use of infixes has not yet been proved for all Munda languages, such as for Kurku, isolated in the west, infixes do not have the same importance in Munda; e.g., it is possible to conceive of word-formation in Santali without the use of infixes, but not so in the Mon-Khmer languages. Hoffmann even reminds us of cases⁷ where Munda uses infixes only when "earnestly or carefully spoken," otherwise suffixes are used. We know that in parts of India inhabited by the Mundas the same peculiar type of stone adxes has been found as in Further India, an evidence that they have developed on a foreign stratum. It is easy to conceive that this stratum has had an influence not only on the loan words but also on the grammatical structure of the language. Therefore the infixation in Munda would be of a later date.—For *Father Schmidt* the fact that Santali possesses a *k* and a *t* infix, whilst Mon-Khmer and other languages do not possess them, constitutes a proof, that infixation was at the very origin of Munda tongues. I think that it proves rather the contrary. Infixes were, just as prefixes and suffixes, of course, at their origin independent words. (See here also the double infix *mn* in Khmer, and infix *wh* in Munda is not to be found.)

⁷ Hoffmann, *Mundari Grammar*, p. 180.

Consequently a *k* and *t* infix in Santali may prove rather that the two words which became finally infixes, did not exist in the Mon-Khmer languages, i.e. that *only the processus of infigation became common, but the original word-stems were not*. It is anyhow a pity, that *Father Schmidt* did not remember these simple facts, because then he would never have expressed, and what is worse, continued recently to uphold the absurd theory, that the Munda vocabulary, e.g. the Santali, was formed for a great part by prefixation. For the same two hundred words he quotes in his book as instances, *more than hundred different prefixes appear*. This alone makes his theory *a priori* definitely improbable. The *Rev. Bodding*, the greatest authority on Santali thinks, that prefixes do not exist in Santali not in any case at all, excepted a few Aryan ones in loan words, as *be*, *ne*, *nir*, etc., and I fully agree with him.

Lexicologically a difference is found specially in the cardinal numbers from 2 to 4; these are the same as among the Mon-Khmer peoples, and then as among the Jakun, a tribe at the southern end of Malacca. On the contrary it is probable that the numerals 5, 7 and 9 are FU (Ostj.). And perhaps 20 is also derived from the same source. Lastly the FU ordinal suffix **-mt* corresponds to Munda *mit'*.—May I be permitted to recall, that languages change easily the numerals; the Finno-Ugrian and the Samoyed ones belong both to the Uralian family and their numerals are absolutely different.

Cacuminal sounds, a peculiarity of Munda languages, are also met with in certain FU language, as for instance in Ostj. (*tš*, *š*). The original FU language knew the aspirated *k-*, *g-* as also *p-*, *b-*, *t-* and *d-* initial sounds of Munda. (This is stated on the authority of Wychmann.)

Of all FU languages it is known that in Magy. alone the medial *t* (*d*) becomes a spirant. It is a remarkable fact that in those Santali words which correspond to similar Magy. words (see e.g. *viz*, *úsz*, *kéz*), these medials always are cacuminal sounds.

In certain cases it seems that in Munda there is an *m* where in FU there is an *n* or *n* (examples are in Mundari *mail* tip of an arrow, Kurku *mad* read, Santali *mai* girl, *melot'* to wet the lips with the tongue, *-ma* suffix of the optative conditional, etc.).

For a long time it was thought that certain glottal stops, (in Santali *c'*, *k'*, *p'*, *t'*), were peculiar to the Munda languages. Gjerdmann has recently proved that such sounds are far more common than was formerly believed.

Of the vowel sounds we are told by Paasonen for Ostj. and by Bodding for Santali, that there are 24.—In a similar manner to the old Magy. forms, which as we know ended in either *u* or *i* (*kereku* instead of the present form *kerék*, *bodú* instead of *had*, *bérci* instead of *bérc*, etc.), we find in a vocabulary of the Kurku language compiled in 1848 by Hodgson, the forms *kuretu* (falcon), *butu* (pea), *duju* (parrot) instead of the modern (Santali) *kuret'*, *but'*, *doc'*, and so on; further we have *singi* (sun) in place of the present form (Mundari, Ho *sing*), etc.

Even though clarity and complete certainty may be arrived at only after further researches into the history of the languages, yet it may be affirmed today, that there is a very great degree of probability, that the Munda languages belong to the Ugrian branch of the Finno-Ugrian (Uralian) linguistic stock.

As a connecting link between the Ugrian and the Mundas we have also their creation myths. Among the Voguls man originally was a swan, and it is the same among the Mundas. The earth was created when the Heavenly Father made an animal bring a lump of earth from the sea; in the Munda myth it is identical. Among both the peoples there was a primitive destruction by fire, at the end of which the Heavenly Father sent bailiffs to earth to see if all human beings were destroyed. In both myths there were two who were saved at the intercession of a woman. We see then that the similarity extends even to the details.

Santals when asked about their name and caste, usually apply the title *mañjhi* to themselves (Sten Konow). Vogulians and Ostjaks design themselves with same term; the folk-name *magyar*, in its original form *magyeri*, *mogyeri* is besides considered to be a composite of this vogulian *māñši* and the turk *eri* man.

Sabar is an old national appellation of the Ostjak's; and also the Magyar's appear in history, on the north-slopes of the Caucasus, in the Vth Century of our era under the same name. *Sabar* is also

an old name of the Munda peoples.⁸

It is not doubted that the Mundas were already settled in India when the Aryans invaded the country somewhere about 1200 B.C. The Ugrians split up into different dialects towards the beginning of the third millenium. There is therefore no difficulty with regard to the date. The incitement to the exodus might have been among other things, as already said, the news of the civilization of the Indus Valley; that the fame of the wealth and splendour of this civilization must have spread far and wide we see from the lithic and metal finds of Mohenjo-daro coming from far-away places.

The fact that a Finno-Ugrian language has been found in India puts, as I tried to show in a lecture delivered at the Paris "Société Asiatique", four distinct problems before us.

First, the reopening of the debate concerning the relationship of the Magyars, i.e., the Hungarians, with India. This problem once made much ink flow. At present the Hungarian scholars are of opinion that not the slightest such bond exists. Of course it cannot be doubted that some ethnic mass of Magyar tongue, the actual Hungarians of Europe, was politically organized by a Turk (Hun) aristocracy. But it will be necessary to see whether in this organization there might not have been two Finno-Ugrian components instead of only one. The fact that the hitherto unknown origin of many Magyar words can be retraced to Indo-Aryan (and not to Iranian!) sources, and more than that, *also to Munda sources*, seems to support such a theory.

The second question which arises has reference to Dravidian. It is known that already Max Müller, Caldwell and others, and recently O. Schrader, recognizing Finno-Ugrian words in Dravidian languages, thought that a parentage must exist between them. To me their totally different morphology seems to exclude any such possibility. Words common to both could thus be simply loan words made by Dravidian to Munda. Besides Dravidians must be much older Indians than the Mundas.

The third problem is that of the relationship between Finno-Ugrian and Indo-Aryan languages. Until now only loan words from

⁸ See further re my book "*Finisch-Ugrisches aus Indien*" pp. 353.

the latter were looked for. In future it would be a good plan not only to look for borrowings from Indo-Aryan languages in Finn-Ugrian, but also in a contrary direction. Thus among other things it might be advantageous to examine expressions connected with water, as for example of Sanskrit *jālām* fish-net, Hindi *takbtā* ship's plank, *mañjhi* (boatman (in Sindhi presumably also "hero"), *pāl* dike, ditch, dam; then names of trees and plants, such as Hindi *padal* mountain ash-tree, *nim* the *Melia Azadirachta* Linn., *sana* a kind of flax (*Crotolaria juncea* Linn.), *saru* the taro plant; and names of animals, such as Bengali *paṅgash* *Silurus sagittalis* (see Ostj. *penkaś* pike); *kuttā* dog, *sābar* a kind of deer, etc.

The fourth question which presents itself is to ascertain how far, the influence of the Finno-Ugrian immigrants extended towards the east. It seems not entirely excluded that studies here would lead to some surprising results. To give an instance, the name for "iron" in Uralian, i.e., in Samoyed *basa*, *baza*, *vese* (iron), in Mgy. *vas*, *vos*, *vus* (accus. *vasa-t*), in Mord. *viskā* (iron, wire), in Finn *vaske* (copper), in Vog. *-beš* (in compositions like *atbeš*, "lead"), in Votj. *-ves* (*azves*, "silver," *uzves*, "tin, lead"), etc., seem to exist also in south-eastern Asia; not to mention Dravidian *wootz*, one finds in Mundari *basi* (in *kana basi*, the iron hook, fastenings staple to plough), in Santali *paśi*; Mon uses *pasai* for iron, Old Javanese *vesi*, Malay *basi*, Battak *bosi*, the people in Timor *besi*, and on some islands even forms with the final *-e* appear, like *oase*, *uwase*.

The case is similar for words expressing "spinning" and "weaving"; the Finno-Ugrian words for these appear both in Munda (*uñ*, *buñ* and *teñ*, as well as in some Mon-Khmer languages.

Summing up, it must be strongly advocated that, as a first step for further studies, dictionaries of the still neglected Munda languages should be compiled, above all of the isolated Kurku language.

ASTRONOMICAL EVIDENCE ON THE AGE OF THE VEDAS

By GORAKH PRASAD, D.Sc.

There are a number of references in Vedic literature which are very important from a chronological point of view.

1. One of the most definite of these is the passage in the Śatapatha Brāhmaṇa¹ which states that the Kṛttikās "do not move away from the eastern quarter, whilst the other asterisms do move from the eastern quarter."² Now there is no doubt that the Kṛttikās are the cluster of stars known as the Pleiades,³ and all are agreed that the passage refers to the direction the Kṛttikās and other stars have at the moment of their rising.⁴ Further, the above passage is given in a rule for the orientation of fire-altars. There should not be any doubt, therefore, that the exact eastern direction must have been intended when the east was referred to. This is all the more certain on account of the particular mention that the other asterisms rise in a direction different from the east. This gives us a means of ascertaining the age when this rule of orientation probably originated, because, as is well known, a particular star will rise due east only for a short period, and it would gradually deviate more and more from this direction as time passes, and would rise in the east again only after the lapse of about 13,000 years. This is due to the phenomenon known as the precession of the equinoxes. The date when the above rule of orientation was valid is therefore calculable, and turns out to be⁵ B.C. 2500.

¹ ii. 1, 2, 3.

² Eggeling's translation (*The Sacred Books of the East*, xii)

³ *Vedic Index*, i. 415.

⁴ Dikshit, I. A. xxiv, 245, followed by others. The only other meaning assigned to this passage which the author has come across is by Dinānātha Culaīṭa, *Vedakāla-nirṇaya*, Indore, who derives the date B. C. 300,000 on his interpretation! A portion of this book, which is in Hindi, has been reproduced by Makode in I. H. Q. ix (1933), 923.

⁵ Dikshit, I. A. xxiv, 245-46, obtains the date B. C. 3000, but the rate of precession used by him for the purpose is not quite correct. B. C. 2500 is

The question whether this is the date of the Śatapatha Brāhmaṇa, or whether the Śatapatha was merely reproducing some earlier tradition in giving this rule is more difficult to answer. Dikshit⁶ considers this passage to be more or less contemporaneous with the rest of the book, and he is sure that this passage must have been composed when the Kṛttikās rose in the east, because they are spoken of in the present tense to rise in the east. The argument is perhaps not quite convincing by itself, but it must be remembered that a similar date is obtained by other lines of argument, as will be shown presently, and it becomes difficult to believe that the Brāhmaṇas are in every case recording ancient tradition. Before proceeding further with these, however, we would take up the objections which have been raised against the above arguments.

Macdonell and Keith⁷ have epitomized the objections as follows:—

The statement of the Śatapatha Brāhmaṇa is untrustworthy because (i) the Baudhāyana Śrauta Sūtra⁸ has a similar notice, coupled with another, which, according to Barth,⁹ would only be true somewhere in or after the sixth century A.D. and (ii) the same passage, in the Mādhyandina recension,¹⁰ states that the number of the Kṛttikās is greater than that of the stars in any of the other Nakṣatras, which consist of one, two, three, or four stars, or which according to the Kāṇva recension¹¹ have four stars. Macdonell and Keith assert further that it is not possible to put much faith in this assertion, for Hasta later has five stars, and its name (with reference to the fingers) suggests five,¹² and that number is possibly referred to in the R̥gveda.¹³

These objections do not appear to be valid. The passage in

nearer the truth. See also Kaye: *Hindu Astronomy* (Memoirs of the Archaeological Survey of India, No. 18, 1924).

⁶ *Ibid.* 246.

⁷ *Vedic Index*, i, 427.

⁸ xviii, 5.

⁹ See Caland, *Ueber das rituelle Sūtra des Baudhāyana*, 37-39.

¹⁰ Śatapatha Brāhmaṇa. ii, 1, 2, 2.

¹¹ See Eggeling, *Sacred Books of the East*, xii, 282, note 2.

¹² Cf. Weber, *Nakṣatra*, ii, 368, 381.

¹³ i, 105, 10.

the Baudhāyana Śrauta Sūtra referred to is this:

"Here should the Śālā, whose supporting beams point east, be measured out. The Kṛttikās do not move from the eastern quarter. In a line with their appearance it should be measured, that is one possibility. In a line with the appearance of Śroṇa, that is another; between Citrā and Svātī is another."

The first alternative here is evidently the rule given in the Śatapatha Brāhmaṇa. As this rule could not be applied throughout the year on account of the fact that for seven or eight months the Kṛttikās would rise when they are invisible on account of sunlight or twilight, the Baudhāyana Śrauta Sūtra added two alternatives. Holding the Śatapatha in high esteem, and being ignorant of precession, it must have naturally taken it for granted that the Kṛttikās rose in the east, and therefore must have chosen for the two other alternatives bright stars which rose at the same point of the horizon as the Kṛttikās. The passage, therefore, gives us the valuable information that in the time of the Baudhāyana Śrauta Sūtra Śroṇa rose at the same point of the horizon as the Kṛttikās, enabling us to infer the date B. C. 1330 for the Baudhāyana Śrauta Sūtra.¹⁴ The third alternative also fits in with this date. As the Sūtra literature is more recent than the Brāhmaṇas,¹⁵ B. C. 1330 for the Baudhāyana Śrauta Sūtra is quite in harmony with B. C. 2500 deduced above for the Śatapatha Brāhmaṇa.

We see, therefore, that the alternative orientation rules in the Baudhāyana Śrauta Sūtra do not prove the Śatapatha Brāhmaṇa to be untrustworthy. Neither does the statement about the number of the stars in the different Nakṣatras prove it in any way to be less trustworthy, because the main statement, that the Kṛttikās contain more stars than any other Nakṣatra is certainly true; and even about the maximum number of stars in the other Nakṣatras we have no right to assert that the Śatapatha is wrong. We do not know in fact how many stars the constellation Hasta was supposed to contain in those days; the corresponding Chinese Sieu contained only four stars.¹⁶ Any way, to damn the astronomical evidence of the Śata-

¹⁴ A paper on this subject by me would soon appear in the J. R. A. S.

¹⁵ Macdonell, *A History of Sanskrit Literature* (1900), 35.

¹⁶ Whitney, *Oriental and Linguistic Studies*, ii, 313

patha as untrustworthy on the basis of a name or the mention in the Vedas of five bulls¹⁷ (which may have absolutely no astronomical significance after all) seems entirely unjust.

It must be remembered that Barth himself holds that the statement in the Śatapatha must be based on a real observation made when the Kṛttikās rose approximately in the east.¹⁸

Winternitz¹⁹ takes the passage in the Śatapatha Brāhmaṇa to mean that the Kṛttikās "remain visible in the eastern region for a considerable time—during several hours—every night, which was the case about B. C. 1100," and holds that this interpretation of the passage is proved to be the correct one by the corresponding passage from the Baudhāyana Śrauta Sūtra.

But this interpretation is certainly not the correct one, because then any star whatsoever which is north of the equator would do. Why should the Śatapatha Brāhmaṇa have mentioned that the other Nakṣatras move away from the eastern quarter, and why should the Baudhāyana Śrauta Sūtra have taken pains to mention a point between Citrā and Svātī? Svātī by itself would have been enough. Dozens of other stars would have been equally suitable. Again, the inference of Winternitz "which was the case about 1100 B. C." is positively misleading. Absolutely no date can be inferred from the statement. For his interpretation any date between B. C. 2000 and A. D. 11,000 would do!

Finally, stress has been laid,²⁰ though not exactly in connection with orientation, on the fact that the Hindu astronomers of the Vedic period cannot be deemed to have been very accurate observers, since they made no precise determination of the number of days in the year, which even in the Jyotiṣa they do not determine more precisely than as 366 days, and even the Sūrya Siddhānta does not know the precession of the equinoxes. But even if these allegations be true,²¹ it does not follow that the much simpler

¹⁷ See Griffith, *The Hymns of the Rigveda*, i, 179; Grassmann, *Rigveda-übersetzung*, ii, 106.

¹⁸ *Ibid.*, 38.

¹⁹ *A History of Indian Literature*, translated by Mrs. Ketkar, i, 298. The interpretation of Winternitz has also been criticised by Sen-Gupta, I. H. Q., x (1934), 539.

²⁰ Macdonell and Keith, *Vedic Index*, i, 423-24.

²¹ See Bārhaspatyah (Choṭe Lāl), *Jyotiṣa Vedāṅga* (1907), 19, where he

process of determining the east could not be carried out with a fair degree of accuracy. If a person always observes from a fixed point²² (as probably the ancients did to conform with the worship rituals) and the horizon is at a distance of more than a mile, as it generally is in India, the direction of the sun or a bright star at the moment of rising can be noted to at least within half a degree without any instruments.²³ Now there is no doubt that the point of the horizon where the sun rose was observed, for there is an accurate description of the motion of this point in the Kauṣītaki Brāhmaṇa,²⁴ how it moves towards the south, seems to stop there for a few days and then moves towards the north. If the extreme northern and southern points of the horizon where the sun rose were observed and the middle point was found by practical geometry,²⁵ or by counting the number of days, or even by estimation, the east must have been determined to within a few degrees.²⁶

We see, therefore, that there is no valid reason for looking upon the passage in the Śatapatha Brāhmaṇa with distrust and we may rely on the date B. C. 2500 as approximately correct for Brahmanical literature.

2. The lists of the Nakṣatras given in the Yajurveda Samhitās²⁷ and the Brāhmaṇas²⁸ all begin with the Kṛttikās. Naturally, there must have been some reason for it. This becomes

convincingly demonstrates that the year of 366 days was deliberately chosen for a special purpose. Also the Sūrya Siddhānta knew precession (iii, 9) in a form which was sufficient for its own days, but, being ignorant of the law of gravitation, it could not predict what would happen in the distant future.

²² A change of 30 feet would not matter. It would produce a difference of less than one-third of a degree if the horizon is at a distance of one mile, and correspondingly less if the horizon is more distant.

²³ The diameter of the moon is about half a degree.

²⁴ xix, 2, 3.

²⁵ The priests had a good knowledge of elementary practical geometry in the time of the Sulva Sūtras. See Thibaut, *The Pandit*, Old Series, ix and x, (1874-5), or Datta, *Science of the Sulba*, Calcutta, 1932. As this knowledge could not have suddenly sprung up, it is very probable that some of the methods were discovered earlier.

²⁶ An error of one degree in the determination of the east would produce an error of about 175 years in the deduced date, the place of observation being supposed to be in latitude 24 degrees.

²⁷ Taittirīya Samhitā, iv, 4, 10, 1-3; Maitrāyaṇi Samhitā, ii, 13, 20; Kāṭhaka Samhitā, xxxix, 13.

²⁸ Taittirīya Brāhmaṇa, i, 5, 1; also iii, 1, 4, 1 et seq. See also Atharvaveda, xix, 7, 1 et seq.

all the more evident when we consider that many things which in other countries were fixed arbitrarily were based on scientific principles in India. Thus, for example, the alphabet was so based.²⁹ Again the arrangement of the R̥gveda is in accordance with a system and not haphazard.³⁰ Then, the calendar was less arbitrary³¹ than even the present European calendar; the months were strictly regulated by the moon and the year by the sun. Now the later lists of the Nakṣatras begin with Aśvinī, and it is certain that the cause of this was the coincidence of the vernal equinox with the beginning of Aśvinī³² at the time the change was made (in the sixth century A. D.). The probability, therefore, is that originally the Kṛttikās were also chosen because the vernal equinox was then almost coincident with them. Weber³³ is of this very opinion.

If the vernal equinox coincided with the Kṛttikās, they would have risen exactly in the east. So this is in entire agreement with the passage in the Śatapatha Brāhmaṇa discussed above and gives the same date, viz., B. C. 2500 for the time when the list of the Nakṣatras was drawn up.³⁴

Some scholars³⁵ believe that the Kṛttikās were placed at the head of the Nakṣatras simply by accident, or because they were so conspicuous. They urge the following points against the assumption that the Kṛttikās were coincident with the vernal equinox:—

(i) The recognition of the coincidence of an equinoctial point and the Kṛttikās would involve³⁶ “the assumption that the sun and not the moon, was then regarded as connected with the Nakṣatras.” It is easy to see that no such assumption is involved. We have only to assume that the sun also, in addition to the moon, was connected with the Nakṣatras. Now there is evidence regarding the sun’s connection with the Nakṣatras. As pointed out by

²⁹ See Macdonell, *A History of Sanskrit Literature*, 17.

³⁰ Macdonell, *A History of Sanskrit Literature* 41-45.

³¹ Whitney, *Oriental and Linguistic Studies*, ii, 345.

³² Cf. Colebrook *Essays*, ii, 246; Weber, *Indische Studien*, x, 234.

³³ *Naxatra*, ii, 362-364; *Indische Studien*, x, 235; *Indian Literature*, 2, n.2, etc.

³⁴ See Weber, *loc cit.*; Bühler, I. A., xxiii, 245, n. 20; Tilak, *Orion*, 40 et seq.

³⁵ Thibaut, I. A., xxiv, 96; Oldenberg, Z. D. M. G., xlviii, 631; xlix, 473; 1, 451-52; *Göttingen Nachrichten*, 1909, 564; Keith, J. R. A. S., 1909, 1103; Barth in Caland’s *Ueber das rituelle Sūtra des Baudhāyana*, 37-39.

³⁶ Macdonell and Keith, *Vedic Index*, i, 421.

Jacobi,³⁷ the distinction of the two sets of Deva and Yama Nakṣatras in the Taittirīya Brāhmaṇa³⁸ supports this view.³⁹

Also, in the Taittirīya Brāhmaṇa⁴⁰ instructions are given for locating the position of the sun amongst the stars by observation, which naturally involves the connection of the sun with the Nakṣatras.

(ii) Thibaut⁴¹ points out that in Vedic literature the equinoxes are never mentioned, and Tilak's argument that *viṣuvat* means the equinox has no authority behind it; the importance attached to the equinoxes in later times was due to Greek influence; longitudes were measured in the Jyotiṣa Vedāṅga (twelfth century B. C., see below) from a solstice and not from an equinox, and the inference that because the later list of the Nakṣatras begins from an equinox, the old one did likewise is without any solid foundation.

It is difficult to say what weight should be attached to these negative arguments, but it must be borne in mind that Jacobi and Tilak have given arguments (see below) to prove that the list of the Nakṣatras starting from the Kṛttikās is a revised list, and the Kṛttikās were deliberately placed at the head on account of their coincidence with an equinox, and Bühler⁴² believes that "they [Jacobi and Tilak] have made good their main proposition, viz., that the Kṛttikā-series is not the oldest arrangement of the Nakṣatras known to the Hindus, but that the latter once had an older one, which placed Mrgśiras at the vernal equinox."

(iii) Whitney⁴³ and Thibaut⁴⁴ both maintain that even if the Kṛttikās were chosen to head the list of the Nakṣatras because of their connection with the vernal equinox, it might be that they were not coincident with the equinox, but were not far from it. The Jyotiṣa Vedāṅga states the winter solstice to occur when the sun was in the first point of Śraviṣṭhā. So at that time the Kṛttikās were about 18 degrees away from the vernal equinox.

³⁷ Z. D. M. G., i. 72.

³⁸ i, 5, 2, 8.

³⁹ For another view see Oldenberg, Z. D. M. G., xxlviii 631.

⁴⁰ i, 5, 2, 1. Quoted by Tilak. *Orion*, 18.

⁴¹ I. A., xxiv, 96.

⁴² I. A., xxiii, 239.

⁴³ *Oriental and Linguistic Studies*, ii, 383.

⁴⁴ I. A., xxiv, 97.

Whitney and Thibaut consider this to be near enough for the purpose, and therefore would not regard the list of Nakṣatras as necessarily older than the epoch of the Jyotiṣa Vedāṅga. As the sequel would show, the epoch of the Jyotiṣa Vedāṅga is somewhere near the 12th century B. C., which date Whitney and Thibaut regard as uncertain by about a thousand years (see below). It has been argued, therefore, that the Brāhmaṇas might not be older than B. C. 800-600.⁴⁵

The argument really comes to this that there is just a chance that even if the Kṛttikās were connected with the equinox, all the errors might have combined in such a way that what normally would indicate a date of B. C. 2500 might have been after all only a date of B. C. 700 or so. Although such a combination of all the unfavourable circumstances on one side is extremely improbable, it cannot be said to be impossible when considered by itself. But we must remember that in B. C. 700 the Kṛttikās rose 11 degrees away from the east point, and in this state of affairs the idea of orienting fire altars by the Kṛttikās could hardly have arisen.

3. The date deduced from the mention of the Kṛttikās rising in the east and their heading the list of the Nakṣatras is confirmed by quite independent testimony in another way. In the marriage ritual⁴⁶ there is mention of the practice of pointing out to the bride the pole-star as a symbol of constancy. As this is enjoined in all the principal Gṛhya Sūtras, it was obviously a usage prevailing all over India and therefore not one of recent origin.⁴⁷ The word used for the star is "dhruva" which means "the immovable." This leaves little doubt that it must have referred to a pole-star. Now another consequence of the precession of the equinoxes referred to before is that a pole-star does not exist in every age. The custom, therefore, gives us a means of determining roughly the date when the practice originated. In order to appreciate fully the points involved in the problem, it must be remembered that the mathematical point known as the north pole of the heavens

⁴⁵ Macdonell and Keith, *Vedic Index*, 424.

⁴⁶ Pāraskara Gṛhya Sūtra, i, 8, 19; Āpastamba G. S., ii, 6, 12; Hiranya Keśi G. S., i, 22, 14; Mānava G. S., i, 14, 9; Baudhāyana G. S., i, 5, 13; Gobhila G. S., ii, 3, 8.

⁴⁷ Jacobi, J. R. A. S., 1910, 461.

moves in a circle amongst the stars, and whenever it is near enough to a fairly bright star, we call that star the pole star. Now it so happens that the third magnitude⁴⁸ star Alpha Draconis was nearest the mathematical pole about the year B. C. 2780.⁴⁹ For about 250 years on either side of this date it might be taken to have been sufficiently near to the pole to have been called the pole-star. From B. C. 2000 to A. D. 500 there was no star as bright as even the fifth magnitude near enough to the mathematical pole to be called the pole-star.⁵⁰ In fact, the best conditions for the existence of a pole star in this period occurred⁵¹ about B. C. 1300, but then the nearest amongst all the stars of magnitude five or brighter was at a distance of about 5 degrees. This star must have been seen to move in the course of a night through a distance of about 10 degrees. This movement could not have escaped notice in a place like the Gangetic plain, where the pole is at a distance of only about 25 degrees from the horizon. It is clear, therefore, that if we exclude the very faintest stars, viz., those just visible to the eye, there is no alternative but to concur with Jacobi⁵² that the marriage custom referred to must have originated about B. C. 2780, when there was a real pole-star. It must be noticed that this is in conformity with the dates deduced from other considerations.

The opponents⁵³ of this view maintain that the custom, which is first mentioned only in the Gṛhya Sūtras, might not be really old, because the marriage ritual requirements would be satisfied by any star of some magnitude which was approximately polar. This does not appear to be reasonable, because a very faint star or a star not quite near the pole could never have attracted sufficient attention to have been picked out as a "dhruva" and pointed out as a symbol of constancy.

It may be mentioned that for several thousand years before B. C. 2780 there was no bright star near enough to the pole to be

⁴⁸ The brightest stars are called first magnitude stars, and the faintest, viz., those just visible to the naked eye, are called sixth magnitude stars.

⁴⁹ Jacobi, I. A., xxiii, 157.

⁵⁰ A reference to any good star atlas, with the path of the pole marked on it, will make this evident.

⁵¹ Jacobi, I. A., xxiii, 157.

⁵² I. A., xxiii, 157; J. R. A. S., 1910, 461.

⁵³ Macdonell and Keith, *Vedic Index*, i, 427.

recognised as a pole-star.⁵⁴

OTHER REFERENCES—There are several other references to astronomical phenomena which have been pressed into service for chronological purposes, but unfortunately all of them are more or less incomplete and each one of them has been interpreted in two different ways, one group of scholars consisting of Weber, Jacobi, Bühler, Barth, Winternitz, Poussin,⁵⁵ Tilak, Dikshit and others deriving dates from B. C. 2000 to B. C. 6000, whilst the other group of scholars, which includes Whitney, Oldenberg, Thibaut, Keith and others, see no great antiquity in the passages.

These are briefly as follows:—

(i) In the time of the Brāhmaṇas the month of Phālguna must have been regarded as the beginning of the year, because the full moon in Phālguna is called the "mouth" of the year in many places.⁵⁶ The difficulty in utilising this statement for chronological purposes lies in the fact that we do not know definitely with what season the year commenced. Jacobi⁵⁷ holds that one of the three alternative methods of beginning the year was to reckon it from the winter solstice, because this was undoubtedly the practice later⁵⁸ and the custom must have been an old one. The date derived on this basis is about B. C. 4000. Tilak⁵⁹ agrees with Jacobi in this; but Oldenberg⁶⁰ and Thibaut⁶¹ hold that Phālguna must have been regarded as "the mouth of the year" because it was the first month of the spring season⁶² when the year is divided into the three Cāturmāsya⁶³ seasons in accordance with one of the three alternative systems prevalent in ancient times, and that this is consistent with

⁵⁴ See, for example, F. R. Moulton, *An Introduction to Astronomy*, Map I.

⁵⁵ Louis de la Vallée Poussin, *Le Védisme*, Paris, 1909; quoted in J. R. A. S., 1909, 721.

⁵⁶ Taittirīya Samhitā, vii, 4, 8, 1-2; Pañcavimśa Brāhmaṇa, v, 9, 9; etc.

⁵⁷ I. A., xxiii, 156; Z. D. M. G., ii, 223; i, 72-81.

⁵⁸ The winter solstice was also the beginning of the lustrum and the first year of it in the calendar of the Jyotiṣa Vedāṅga. See Jyotiṣa Vedāṅga, Yajurveda recension, 5.

⁵⁹ Orion, 27.

⁶⁰ Z. D. M. G. xlviii, 630 et seq.; xlix, 475-76; i, 453-57.

⁶¹ I. A., xxiv, 86.

⁶² See Weber, *Naxatra*, ii, 329 et seq., and cf. Satapatha Brāhmaṇa, i, 6, 3, 36; Kauṣītaki Brāhmaṇa, v, 1. There are other notices to the like effect, see *Vedic Index*, i, 425, for full references.

⁶³ Taittirīya Samhitā, i, 6, 10, 3; Taittirīya Brāhmaṇa, i, 4, 9, 5; ii, 2, 2, 2; etc.

the statement of the Kauṣītaki Brāhmaṇa⁶⁴ that the winter solstice coincided with the new moon in Māgha, which is also found in the Jyotiṣa.⁶⁵ Although it is not certain to which particular date of the solar year the beginning of the spring season really corresponded, Thibaut takes it to be about February 7 on the strength of the seasons as they are found in Northern India. The date derived on this assumption would be about the twelfth century B. C.

Nor is this all. The passages in the Taittirīya Saṃhitā⁶⁶ and the Tāṇḍya Brāhmaṇa⁶⁷ where the date of consecration of the Gavām-ayana sacrifice is given, and Phālguna is called the mouth of the year, mention for the consecration two alternative dates—the Caitra full moon and a date four days before the full moon, without specifying which particular full moon is meant.

Tilak⁶⁸ and Jacobi⁶⁹ assume that the three possible dates of consecration represent the beginning of the year as acknowledged in three different times. In every case the year must have commenced with the winter solstice, and therefore Tilak and Jacobi both hold that the second alternative, namely the full moon in Caitra, was a relic of older times when the beginning of the year (winter solstice) coincided with the full moon in Caitra, about B. C. 6000. Tilak further holds, with the Mīmāṃsākāras,⁷⁰ that the last alternative mentioned, viz., four days before the full moon must refer to the full moon in Māgha. The coincidence of the winter solstice with the full moon in Māgha agrees with the vernal equinox coinciding with the Kṛttikās and therefore gives a date about B. C. 2500.

But Thibaut holds that these alternative beginnings have no such meaning, and that they were simultaneously in vogue.⁷¹

It seems impossible to decide definitely from the available material what the truth is. When the dates derived are so very divergent, and there is reason on each side, the only safe conclusion seems to be that the material is not of any chronological use.

⁶⁴ xix, 2, 3.

⁶⁵ Yajurveda recension, 5-6.

⁶⁶ vii, 4, 8, 1.

⁶⁷ v, 9.

⁶⁸ *Orion*, chapter iv.

⁶⁹ I. A., xxiii, 156.

⁷⁰ Jaimini, vi, 5, 30-37, and others; see *Orion*, 52 et seq.

⁷¹ I. A., xxiv, 94.

(ii) Another acknowledged beginning of the year was the month of Mārgaśīrṣa, also called Āgrahāyaṇa⁷² (belonging to the commencement of the year). But this also does not give us any definite information, because we do not know where the sun was with respect to the solstice (or equinox) in the month of Mārgaśīrṣa. Jacobi⁷³ and Tilak⁷⁴ hold that the sun must then have been in the autumnal equinox, because this is in conformity with the winter solstice occurring about the time of the Phālguna full moon (equivalent to about B. C. 4000, see above), whereas Thibaut⁷⁵ takes it to correspond with the beginning of the third of the Cāturmāsya seasons, when the year is divided into these four-monthly seasons in accordance with another of the three alternative methods. He also maintains that Jacobi's objection that there was no likelihood of the year ever having begun with the last season is not of much force.

(iii) Jacobi⁷⁶ points out that the study of the Vedas was directed to commence when the grass appeared, i.e., with the first month of the rainy season. Pāraskara Ḡṛhya Sūtra⁷⁷ fixes the full moon day in Śrāvaṇa, the first rainy month in North India in B. C. 2000, for the *uṣākarana* ceremony. But in Gobhila Ḡṛhya Sūtra⁷⁸ the same ceremony is fixed for the full moon in Prauṣṭhapaḍa (the early name of Bhādrapada), though at the same time the opening of the schools on the full moon day in Śrāvaṇa is well known. The former, therefore, must have been a tradition of the ancient times when Bhādrapada was really the first month of the rainy season, which was the case about B. C. 4000. Whitney⁷⁹ and others object to it, pointing out that there might have been no connection between rains and learning, but Bühler⁸⁰ agrees with Jacobi.

(iv) There is a passage in the R̥gveda⁸¹ which, according to

⁷² Thibaut, I. A., xxiv, 94-95; Weber, ii, 332 et seq.

⁷³ I. A., xxiii, 156.

⁷⁴ *Orion*, 62 et seq.

⁷⁵ I. A., xxiv, 94-95.

⁷⁶ I. A., xxiii, 155.

⁷⁷ ii, 10.

⁷⁸ iii, 3.

⁷⁹ J, A. O. S., xvi, 84 et seq.

⁸⁰ I. A., xiii, 242 et seq.

⁸¹ vii, 103, 9.

Jacobi,⁸² shows that in Ṛgvedic times the year commenced with the rains, which begin in North India at the time of the summer solstice. This is confirmed to some extent by the fact that the year is called *varṣa* or *abda* (i.e., rain-giving). Also, Jacobi infers from another passage in the Ṛgveda⁸³ that the year commenced when the sun was in Phalgunī. These passages therefore confirm the arguments given above to show that in Vedic times the winter solstice occurred near the full moon in Phālguna, from which a date about B. C. 4000 was deduced. But Jacobi translates *dvādaśa* in the first passage as "the twelfth (month)," instead of "that which consists of twelve parts," i.e., "the year," as others⁸⁴ have done, and though Jacobi claims that this meaning is better for the reasons advanced by him on grammatical grounds, and also on account of the year being called *varṣa* and *abda*, not much reliance can be placed on the argument, as it hinges completely on the translation of one word in a way about which there is no unanimity.

(v) The Kauṣītaki Brāhmaṇa⁸⁵ states explicitly that the winter solstice occurred at the new moon in Māgha. This would have been very valuable from a chronological point of view, but for the fact that we do not know how the month was reckoned—whether it ended with a new moon (*amānta* system), or with a full moon (*pūrṇimānta* system). The commentators⁸⁶ believed that the month ended with the full moon and therefore the new moon of Māgha must be the new moon preceding the full moon in the Nakṣatra Maghā. But there is reason for supposing that the *amānta* system was more generally in vogue, because the bright half of the month was called the former half, and the dark half the latter.⁸⁷ With the *amānta* system the new moon of Māgha would mean the new moon after the full moon in Maghā, and the winter solstice at this time would imply a date about 1900 years earlier than the time of the Jyotiṣa Vedāṅga, i.e., a date about B. C.

⁸² I. A., xxiii, 154.

⁸³ x, 85, 13.

⁸⁴ Kaegi and Geldner, Grassmann, and others.

⁸⁵ xix, 3. This was first noticed by Weber, *Nakṣatra*, ii, 345 et seq.

⁸⁶ Vināyaka on the Kauṣītaki Brāhmaṇa, loc. cit.; Ānartīya on Sāṅkhāyana Śrauta Sūtra, xiii, 19, 1.

⁸⁷ See *Vedic Index*, ii, 158, where full references are given.

3100.⁸⁸ With the *pūrṇimānta* system, on the other hand, the new moon in Māgha would mean what ordinarily was called the new moon in Pauṣa (the previous month),⁸⁹ and the datum becomes the same as that of the Jyotiṣa Vedāṅga, the deduced date being about B. C. 1200. The *pūrṇimānta* system is held by some to be the more probable of the two, because of what the commentators say. Also, Thibaut points out that in the time of the Kauṣītaki Brāhmaṇa the term *amāvāsyā* might not have been used in the strict sense of the *tithi* which ended with conjunction, in which sense it was used later. The months might have begun then with a new moon, and the new moon of Māgha might have been the new moon with which Māgha began, i.e., the new moon preceding the full moon in Maghā. But even if we accept this interpretation, we need not suppose that the Kauṣītaki Brāhmaṇa and the Jyotiṣa Vedāṅga belong exactly to the same period. The statement of the Jyotiṣa Vedāṅga is quite definite. The solstice occurred when the sun was at the beginning of that twenty-seventh part of the ecliptic which was called Śraviṣṭhā. The statement in the Kauṣītaki Brāhmaṇa, on the other hand, is such that it could not have been exactly true for more than one year. Because, if the winter solstice occurred exactly at the new moon of Māgha in any year, it could not occur at the new moon of Māgha in the succeeding years: it would occur next year about eleven days after this date, and about twenty-two days after the new moon of Māgha in the year after that. Then, on account of the intercalation of a month, the solstice would occur three days after the new moon in Māgha in the next year, then fourteen days after that, and so on. It follows that the statement is only roughly true, and in their desire to put the solstice on a new moon day (on account of its religious importance), the Kauṣītaki Brāhmaṇa might have mentioned the new moon of Māgha, even though on an average the phenomenon happened some days later. Moreover, the date of the Jyotiṣa Vedāṅga has been held to be uncertain by about a thousand years,⁹⁰ so the date of the Kauṣītaki

⁸⁸ The Kauṣītaki Brāhmaṇa is, according to Keith (H. O. S. xxv, 47-48); almost contemporaneous with, or slightly older than, the Satapatha Brāhmaṇa. But the passage itself might be older than the rest of the Kauṣītaki Brāhmaṇa.

⁸⁹ cf. Thibaut, I. A., xxiv, 89.

⁹⁰ Whitney, *Oriental and Linguistic Studies*, ii, 384; Thibaut, I. A., xxiv, 98, etc. A thousand years is undoubtedly an over-estimate.

Brāhmaṇa on the strength of the evidence under discussion might be regarded as uncertain by at least the same amount.⁹¹ Also we do not know the relative dates of the Śatapatha and the Kauṣītaki Brāhmaṇas for certain, and none of them was composed in its entirety at one time. So this record in the Kauṣītaki Brāhmaṇa is in no way in conflict with the dates deduced above from records in the Śatapatha Brāhmaṇa and other books.

(vi) The Jyotiṣa Vedāṅga gives the position of the winter solstice as coincident with the first point of Śraviṣṭhā.⁹² This is sufficient to calculate the date of the observations recorded in the Jyotiṣa Vedāṅga. There is a slight uncertainty as to exactly which point in the heavens was meant by the first point of Śraviṣṭhā; so various dates have been arrived at by various scholars—B. C. 1181 by Jones,⁹³ and also by Pratt,⁹⁴ B. C. 1391 by Davis⁹⁵ and Colebrooke,⁹⁶ and more or less similar dates by others. Choṭe Lal⁹⁷ is certain that the date of the observations in the Jyotiṣa Vedāṅga is

⁹¹ The following calculation shows that the date of this passage of the Kauṣītaki Brāhmaṇa might be only B. C. 2000, even if we assume that there is no uncertainty and the solstice occurred exactly at the new moon which followed the full moon of Tāiṣa:—

The full moon of Tāiṣa means the full moon which occurred (on an average) when the moon was near Tīṣya.

Assume that the longitude of Tīṣya was α . Then the sun at the moment under consideration had the longitude $\alpha + 180^\circ$.

In the period from the new moon to the next new moon the sun must have advanced by about $13\frac{1}{2}^\circ$, and, therefore, its longitude must have become $\alpha + 180^\circ + 13\frac{1}{2}^\circ$.

It was a solstice then. Hence it must have been then 90° behind the vernal equinox, i.e.,

$$\alpha + 270^\circ + 13\frac{1}{2}^\circ = 360^\circ,$$

$$\text{or } \alpha - 76\frac{1}{2}^\circ = 0.$$

Assume now that the longitude of the Kṛttikās was β . Then the vernal equinox must have been β behind the Kṛttikās, which is the same $\beta - (\alpha - 76\frac{1}{2}^\circ)$ behind the Kṛttikās. Now $\alpha - \beta$ does not depend on precession, and its value is $68\frac{3}{4}^\circ$ nearly. Substituting this value, we find that the equinox was about $7\frac{3}{4}^\circ$ behind the Kṛttikās. As $7\frac{3}{4}^\circ$ corresponds to about 566 years the indicated period is so many years after the date (B. C. 2500) when the vernal equinox was at the Kṛttikās, or roughly B. C. 2000.

The calculation is quite right, but as Tīṣya is not very bright, we cannot assert as certain that the full moon in Tāiṣa meant the full moon nearest Tīṣya, on which the whole calculation depends.

⁹² Yajurveda recension, 7.

⁹³ Asiatic Researches, ii, 393.

⁹⁴ J. A. S. B., xxxi, 49.

⁹⁵ Asiatic Researches, ii, 268; v, 288.

⁹⁶ Essays, i, 109-10.

⁹⁷ Jyotiṣa Vedāṅga, Allahabad, 83.

the winter solstice of B.C. 1098, but he relies on certain highly controversial evidence regarding the position of the planet Jupiter at that time. We might not be able to find the exact date, but it is clear from these investigations that the twelfth century B. C. cannot be far from the epoch of the observations of the Jyotiṣa. As admittedly the Jyotiṣa is a later production than the Brāhmaṇas,⁹⁸ this confirms in a way the dates deduced above on other grounds.

* * * * *

To sum up, if we exclude the possibility of every astronomical notice in Vedic literature being a record of ancient tradition, which is extremely unlikely, we can say that there is strong astronomical evidence that the Vedas are older than B. C. 2500. They might be as old as B. C. 4000. There is some support for this date, but it is not convincing. However, there is no evidence against it.

⁹⁸ Thibaut, *Astronomie Astrologie und Mathematik*, 19-20.

LOCATION OF DANTAPURA

By PROFESSOR S. LEVI

[In connection with the location of *Dantapura* of Kalinga, well-known in the Buddhist literature, we are familiar with the identification with 'Palur' as proposed by Prof. Lévi.¹ The Professor showed me in Paris, last July, a passage in the work of the French scholar Anquetil Duperron² (*Zend Avesta*, i, Preliminary Discourse) that he travelled in Orissa and passed through 'Paloor.' The description of the journey is so complete that with its help we should easily locate and discover the ruins of Palur. A translation of the passage in question by Professor Lévi himself is published below. We shall be obliged if gentlemen in Orissa would give attention to the problem and let us have their result. The place must be near the Chilka lake and on the old route from Mälüd. The word *Choki* (*chauki*) means a staging place.—K. P. J.]

[Extract from Duperron]

"I left Jagrenat on the 7th (June 1757) and found, 3 cosses from that city, a Choki near the Chilka the water of which is brakish, and which falls into the sea. I travelled along this river to Manikpatan which lies 8 cosses from Jagrenat, without encountering in this last town, neither houses nor trees. Two cosses before Manikpatan is a pond of soft water. This town has a Fauzdar who resides at Malood. I spent the night in the Dargah of Saied Sarabdurraman Madina.

"On the 8th I crossed the Chilka in a place where it was very wide. Half of the river was fordable; I spent the rest in an embarcation consisting of two balloons joined together, as on the river of Balasor. On the other side of the river is found a cistern

¹ J. A., Janvier—Mars 1925, pp. 46-57: Paloura—Dantapura.

² 'Zend-Avesta, ouvrage de Zoroastre, contenant les Idées Théologiques, Physiques et Morales de ce Législateur.... Traduit en François sur l'Original Zend.' Par M. Anquetil Du Perron, 3 vols. in 4°, Paris, 1771.

of stone. The ground up to Malood is all of sand; only two wells are found, one three cosses, the other six cosses from Manikpatan, and shrubs, the grains of which, inclosed in a pistil decorated with white leaves, spreads a very sweet perfume. I went down the Chilka, the bed of which was full of buffaloes leaving the hills on the left. One cosse after Malood, I met a Choki and arrived in that city around 4 o'clock. The Fauzdar came out of his fort to welcome me.

"I departed from Malood on the 9th. Beyond that town, the ground is always sandy; the way lies along the hills which are above one-half cosse. At three cosses one finds a Choki which marks the boundary of the *Katck* Province and of the dependencies of Bengal. After that, one passes a pond of salt water and several pits full of common water. One cosse from this Choki is Paloor, the first "Aldée" depending of Ganjam, with a Choki, and a pond of soft water. The way is afterwards very bad, amidst hills of sand. Several of my sepoys, feeling their native country near, abandoned me in that place. Two cosses from Paloor, I met a small Pagoda, standing alone amid the sands, that from afar resembled a pine-apple. The sailors see it from the high and call it the White Pagoda. I saw, in the lower room of Pagoda a stone 3 or 4 feet wide, within it a Thakur resembling that of the Pagoda of Tirvikarey. I engraved my name on the wall of the Pagoda which looks to the West. One cosse from there, I passed a large Cari, and some steps further, I almost got drowned in mud. While springing over a small ditch, my house stumbled, and sank into mud. I had mud up to the thighs; the hardship was afterwards to get my horse off. Then the sun that was very hot soon dried me. I found, after that, land sown with paddies and grain, and large ponds of salt which is prepared in this way. They shape heaps of salt ground drawn from the Caris and put them in pits. The salt settles and when rain has penetrated the heaps of earth and filled the hollows, the salt detached by water appears on the surface where it is gathered with rakes.

"One cosse from the preceding Cari is Ganjam, first city depending on the Subah of Dakan. There begins the Telugu (or Talenga) language."

SOME OLD ACCOUNTS OF BHAGALPUR

By PROF. K. K. BASU, M.A., BHAGALPUR

The present work incorporates selection of reports some of which either lie buried in the archives of the District Officer of Bhagalpur or are scattered over the rapidly decaying blue-books and journals that are quite beyond the reach of the general public. It is to be admitted that the writer lays no claim to originality; he merely attempts to put together in a readable form and under one cover a mass of information that may help the picturing of a state of affairs that has long passed away. These documents bear witness to the enterprise and enthusiasm of the pioneer surveyors who revealed to us by their labours the old history of the country—a service on whose effects time can never efface the writing.

The first record in these selections is the journal kept by Capt. W. S. Sherwill, who made a geographical and statistical survey of the Bhagalpur district, south of the Ganges between the years 1846 and 1850. The second document is the report of J. J. Pemberton, who was engaged in the survey work of the district north of the Ganges during the years when Sherwill was occupied with his work.

With a scrupulous attention to accuracy in detail, the aforesaid officers made a close investigation and a deep study of the places within their field of operation and embodied these observations in a self-contained monograph entitled, "The Geographical and Statistical report of the district of Bhaugulpoor," printed at the Bengal Secretariat Press in 1869. The publication, in question, is now out of print and scarcely available. Sherwill's report also appeared in the *Journal of Asiatic Society of Bengal*, 1851, and his "General remarks on the revenue survey of the Bhaugulpoor district" in the same journal for 1862.

The journals of Sherwill and Pemberton, are next in importance to Francis Buchanan's, whose statistical survey of Bhagalpur (1810-1811) is a reflex of the actual state of affairs then existing, throw-

ing as much light as possible on the archaeological, historical, ethnological and geological interest of the places he visited. Thanks to the patient research of the delightful writer and ex-civilian Mr. C. E. A. W. Oldham, Buchanon's work has been published by the authorities of the Bihar and Orissa Research Society and thus placed within the reach of the public.

Capt. Sherwill and Pemberton's journals, it may be remarked, are a mine of useful information relating to geological, botanical and mineralogical details, population, castes, professions, number of towns and villages, live-stock, and manufactures of the district. Instead of making a fresh copy of the full text and saving much time and trouble thereby, we have, in our work made important selections of the journal and our volume contains the essence of the information contained in Sherwill and Pemberton's reports.

The third document contained in the present work is the report made by G. Loch, the Collector of Bhagalpur on February 24, 1852. Loch's report embraces the northern portion of the district (Perganas Chye, Nursingpoor Koorah and Mulnee Gopal), and his object of visiting the country was to commence, and if possible to complete the butwarrah of Talooka Seah and two other mahals. But his later transfer to Moorshedabad compelled him to return to the station without completing the duty.

After Loch, the next report that has here been embodied is that of the District Officer E. F. Lantour, dated May 10, 1855. Lantour visited the interior of the district and was absent from the sudder station for six weeks, the number of miles traversed by him exceeded 256, yet such was the extent of the district that he only visited about a quarter of it, and his tour did not extend to the Damin-i-Koh and the other eastern parganas, including Umbar and Sultanabad and neither did he cross the Ganges to visit the northern parganas (Chye, Nursingpoor Koorah). It was his intention to have proceeded through the Damin-i-Koh to Rajmahal, but he was obliged to return to the station to relieve an officer (Chapman) whose services had been placed at the disposal of the Railway Commissioner.

The fifth and the last report is that of George Dickinson, the Collector of Bhagalpur, dated August 31, 1794. It contains the

observations on the state of the roads in the Bhagalpur district viz., from the sudder station to Soory and from the former westward to the banks of the River Kiul—a distance of one hundred and seventy-four miles from one extremity to the other. Chronologically, the report of Dickinson should have topped the list of the reports contained in this work, but this priority of position the report has lost on account of the subject-matter. Dealing only with the roads and not the general condition of the district, it comes next to those that deals with subjects ethnical, mineralogical, topographical and the like.

Something now need be said about the formation of the district. Since its inception, the district of Bhagalpur has undergone various changes. After the grant of the Diwani, the district was very big in size, situated to the east of Sarkar Monghyr, Subeh Bihar, and comprehending a large tract to the south of the Ganges. Towards the beginning of the 19th century, at the time when Buchanan visited it, the district comprised an area of 8255 square miles. Most of the present districts of Monghyr and the Sontal parganas were then included in Bhagalpur, of course, with the reservations mentioned below. The Supaul and the northern part of Madhipura sub-division now under Bhagalpur district were then included in the Tirhoot and Purnea districts. The parganas Balia, Bhusari, Naipur, Imadpur and Mulki forming the present Begusarai sub-division of Monghyr were then under Tirhoot: parganas Bisthazari, Amarthu and Maldah included later in the Jamni sub-division of Monghyr and pargana Selimabad in the Sadar sub-division of the same district were under the district of Bihar: pargana Sarath-Deoghur under the Deoghur sub-division of the modern Sontal Parganas and Kundabit Karaya and Pabbia, comprising the Jamtara sub-division of the Sontal parganas were then in Birbhum.

In 1832, a re-shuffling took place when there was established a Deputy Collectorship for Monghyr, under the jurisdiction of the Magistrate of Bhagalpur.

Some six years later, some additions to the district of Bhagalpur were effected, when the three parganas north of the Ganges viz., Naredigar, Mulnee Gopal and Nursingpoor Koorah were taken out of Tirhoot and added to Bhagalpur.

In 1855, the addition of areas so far made to Bhagalpur was counterbalanced by the falling off of an area on the east called the Sontal Parganas under the provisions of the Act XXXVII of 1855 amended by Act X of 1857. Thus the civil and criminal jurisdiction of the parganas viz., Teliagurhi, Jamuni, Chitauliya, Kankjol, Bahadurpur, Akbarnagar, Inayatnagar, Mukrain, Sultangunj, Umbar, Sultanabad, Godda, Umlu Motiya, Passay, Hendweh, Muniari and Belputta were transferred to the Sontal Parganas.

In 1864 the jurisdiction of Bhagalpur had an extension with the additions made to it on the north of the Ganges and the areas so taken formerly belonged to Monghyr and Purnea.

In 1874, pargana Kharakpur was transferred from Bhagalpur to Monghyr.

The district when surveyed by Sherwill comprised 7,801.04 square miles as against 4226 square miles of our times; its length, then, was 168 miles, and an average width south of the Ganges 112 miles and north of the Ganges 20, as against 140 miles in length and from 14 to 45 miles in breadth as at present.

Rennell's *Map of the South-east part of Babar* drawn in 1773 portrays the district of Bhagalpur and is the earliest of its kind so far known. Next comes, the map drawn by Francis Buchanon in 1811, reproduced on enlarged scale and published in the Journal of Buchanon by the Journal Bihar and Orissa Research Society. W. S. Sherwill's map of district "Bhaugulpoor" on 4 miles=1 inch scale and published in 1852 and his map of the *Rajmabal Hills* or *Damin-i-Koh* on a scale of 2 miles=1 inch and published in 1855 are the third of the series and preserved in the Collectorate Record Room, Bhagalpur. The survey of Bhagalpur done under the Superintendence of Major J. Macdonald, officiating Deputy Surveyor General, assisted by Cap. W. J. Stewart, Deputy Superintendent of Survey and M. David, Assistant Surveyor was shown in a map drawn on a scale of 6 inches to a mile which was published under the direction of Lt.-Col. J. C. Gore, Surveyor General of India in 1902. This map deals with the civil station (Bhagalpur) city and environments in the years 1866-67 and 1869 and 1870. There is another map of the Bhagalpur town and its suburbs drawn in 1824, 1st Nov., by one Gopinath with the places and sites indicated in Persian script.

These maps are a wonderfully revealing study with regard to changes in the configuration of the alluvial areas caused by the constant shifting of the River Ganges to the north of Bhagalpur. In 1810 Buchanon noticed "the Jamuni," a branch of the Ganges, just to the north of the city, the main stream flowing further to the north. In 1824, the two streams united together on the north of the city. In the second half of the nineteenth century the main stream receded further north as in 1810, leaving "the Jamuni" to continue its own course just by the city, and in between these two streams were low *Dearah* lands under cultivation.

A word about the spelling of "Bhagalpur" will not be out of place here and may even be interesting reading for some. The old records of the 18th century used the form "Boglipore," and those of the 19th Century "Bhaugulpoor" and "Bhaugulpore." The word "pargana" again has also been variously spelt in the records, as "pergunnah" and "perghunna." But we have in our introduction adopted the system of spelling as accepted by Hunter and Mr. Oldham.

The value of these documents is but too apparent to require elucidation. The old record scattered over the dusty and worm-eaten bound volumes kept in the archives of the District offices provide ample materials for the local and parochial history, which if properly compiled and collected would help the historian in his task of writing a provincial history. To bring them to light and preserve them from the greedy and devouring jaws of oblivion is the primary object of this work.

In conclusion it may be remarked that the prefatory note has got no official character attached to it.

CAPT. SHERWILL'S REPORT

The district of Bhaugulpoor, comprising 7,801·04 square miles of territory, is situated in the fertile valley of the Ganges, which river divides the district into two unequal portions, the larger portion lying to the south of the river.

..... The length of the district is 168 miles. . . . ; the average width south of the Ganges is 112 miles and north of the Ganges it has an average of 20 miles.

South of the Ganges; area, 6,102·07¹ square miles. Thirty-three

Divisions.

Pergunnabs—Akbernugger, Bhaugulpoor, Buhadoorpoor, Cheetowleeah, Chundun Kuttooreea, Chundweh, Colgong, Danra Sukwara, Dhurarah, Godda, Hendweh, Huzzar Tukkee, Inayutnuggur, Jumoonee, Jehangeerah, Kurrukpoor, Kherhee, Kankjole, Lukhunpoor, Mukraeen, Musdee, Purbutpara, Pussaye, Suhroee, Singhol Sukhurabadee, Sooltangunj, Sooltanabad, Suteearee, Teleeagurhee, Umloo Mooteea, Umber, and Waseela. *Four Tuppehs*.—Belputta, Muneeharee, Lodhweh, and Simroun.

One Division.—Known as the Damin-i-Koh, or the Rajmahal Hills.

North of the Ganges—area 1,698·97 square miles.²

Four Pergunnabs.—Chye, Mulhnee Gopal, Nareedeegur, Nursingpoor Kooruh.

Under the Mahomedan kings, the district of Bhaugulpoor formed the most eastern portion of the Soubah of Behar. . . . in

	Sq. Miles
¹ Original area south of the River Ganges	6,102·07
Deduct { Sonthal Pergunnahs 3,634·90	} 4,250·58
Pergh., transferred to Monghyr 615·68	
	1,851·49
Add. Area of portion transferred from Purneah	47·49
Area of District Bhaugulpoor south of River Ganges	1,898·98
² Original area north of the Ganges	1,698·97
Add transfers from Monghyr and Purneah	700·97
Area of District Bhaugulpoor north of River Ganges	2,399·94
Total area of District Bhaugulpoor north and south of River Ganges	4,298·92

Bhaugulpoor the (official) accounts (fiscal and judicial) are kept in the Hindoostani or Ordo.

The climate of Bhaugulpoor is peculiar to itself; situated
 Climate. between the parching hot winds of Western and Central India, and the damp soil of Bengal, it appears influenced by both. . . . The heats of summer, or from April to June, are. . . . very great,—too great to allow the natives themselves to be freely exposed to the direct rays of the Sun; to the European, such exposure would most likely be fatal in a few hours. During the hot weather, the thermometer ranges from 80° to 100° during the day; a steady west wind generally sets in at 9 a.m., and continues to blow till sunset; this wind is warm approaching to hot.

The weather from June to September, or what is styled the rainy season, is much more pleasant to the feelings, from the immense quantity of moisture suspended in the air; during the rainy season, an east wind generally prevails.

During the cold weather, or from October to March, the weather is peculiarly fine and well suited to the European constitution; a steady light westerly or easterly wind blows; the air is cool, and the thermometer in December descends as low as 33° during the night.

The climate of Bhaugulpoor is peculiarly suited to the growth of rice, which forms the staple agricultural produce of the district.

The aspect of the district is pleasing, from the great abundance
 Aspect-Hills: Geological of mango plantations and palm-trees that
 Structure. are scattered over the whole surface of the country, and from the numerous detached hills, and connected ranges of hills, that break the monotony of an otherwise level country. This range extends from the Ganges River on the North to the Brahminee River on the South.

From near the south-western extremity of the Rajmahal Hills, a tract of elevated land sweeps across the whole district; it unites with the Kurrukpoor Hills, which terminate in the bed of the Ganges at Monghyr, and which range of hills separate Monghyr from Bhaugulpoor.

The mass of low level country thus shut in by the Kurrukpoor

Hills on the west, by the Rajmahal Hills on the east, the Ganges river to the north, and by the great curve of high land to the south, consists of a mass of rich, cultivated, and highly productive land, the most densely populated, best cultivated, is level, well watered and free from rocks or unproductive ground. This high land is nevertheless not without its uses and benefits to the district; it serves as the grazing ground for cattle during the hot weather; it produces an abundance of wood for ploughs, for building purposes and for fire-wood; it produces bamboos, grass, barks, gums, tusser silk, slates, building stone, honey, copper, lead, antimony, silver, iron and coal; besides numerous sorts of grain. The Mahooa petel (*bassia latifolia*) is largely collected and used in the distilleries; catechu is also manufactured from the *Mimosa catechu*, and is exported to Europe.

The principal river in the district is the Ganges, flowing for
 Rivers. 120 miles directly through the district
 from west to east, throwing about one
 quarter of the whole district, or 1,698·97 square miles, contained
 in four pergunnahs, on the northern or left bank; this tract has
 been surveyed by the establishment under Mr. Pemberton, Revenue
 Surveyor.

The other rivers of note are the Kosey and Ghugree, whose united waters flow into the Ganges on the left or northern bank, eight miles north of Colgong.

North of the Ganges there are numerous nullahs, the principal of which are the Talabah, Tiljooga, Balee, and Lorum, all flowing into the Ganges.

To the south of the Ganges numerous small streams descend from the highland to the south, and flow in a northerly direction into the Ganges; the largest and most important of which is the Chandun.

Irrigation is resorted to, either from streams, or tanks, or from
 Irrigation. wells. The level land situated to the
 north of the southern hills and south of
 the Ganges, is universally irrigated, producing fine crops of rice, mustard, castor oil, murrooa, kesari, sugarcane, gram, besides many of the small crops.

The principal towns in the district are the civil station of
 Towns. Bhaugulpoor, the "Barari" Great Trigo-
 nometical station, Rajmahal, Colgong
 and Kurrukpoor.

Good substantial villages are thickly spread over the country;
 Villages. though pukka buildings, except in the
 towns above mentioned, are almost un-
 known, the huts of the zemindars and ryots being either made with
 mud-walls and thatched roofs, or are constructed entirely of wattles,
 mats, and thatch.

The general caste of the inhabitants are Hindoos, with a small
 Caste. population of Mahomedans, but these
 latter are mostly found in the large
 towns, and seldom in the villages.

In the pergunnahs lying to the east of Rajmahal Hills, Bengalis
 are found occupying the land. The Rajmahal Hills are occupied
 by the hill men and by Sonthals; the highland south of the great
 plain is also occupied by Sonthals, Bonyas, Ghatwals, iron smelters,
 and by several other classes professing little, if any, respect for
 caste.

With regard to population, the district of Bhaugulpoor, when
 Population. compared with other and neighbouring
 districts, shows but a very scanty popu-
 lation. This is accounted for by the large extent of unproductive,
 and consequently unoccupied, land to the south, which tract nearly
 equals in extent the cultivated and occupied land.

The roads in the low lands, are merely nominal, being either
 Roads. washed away yearly, ploughed up, or so
 neglected, as to be for nine months in
 the year impassable for wheeled carriages.

The roads on the highlands, being upon good hard soil are good
 all the year round, although very tortuous, as they wind to avoid
 every ravine, rock or hillock or patch of broken ground.

The principal draught cattle in the district are buffaloes, and
 Cattle. the common grey bullock; horses, mules,
 and asses are almost unknown; cows,
 pigs, poultry, and pigeons are common.

The wild animals of the district are tigers, leopards, panthers, and all the smaller felinæ; rhinoceros, elephants, bears, badgers, rusa stags, hog-deer, wild hog, barking deer, antelope, jungle fowl; of partridge there are the black, painted, grey, and double spurred; two sorts of quail, ortolan, boa constrictor, most of the deadly ophidia, water-snakes, turtle, a great variety of fish, two sorts of alligators, porpoises; besides numerous birds, reptiles, and smaller mammalia.

Wild Animals.

KURRUKPOOR³. This pergunnah is divided into two portions, the northern or hilly tract, the property of Roodur Buhaidoor Singh, the Maharaja of Dhurbanga, and the southern, or partially cultivated portion, also including a portion of the Kurrukpoor Hills, as well as a large portion of the plains at the foot of the hills and the capital town of the same name.

Its two divisions.

Northern.

The northern portion is a mass of hill and jungle, with a small belt of land below the hills on the northern face, containing two small hamlets of wood-cutters and gowallahs.

In the hills are seven small hamlets, containing about 250 hill men and their families who cultivate a moderate quantity of land, which produces junera, indian corn, capsicums, and beans: they are principally herdsmen, wood-cutters, or iron-smelters. The jungles afford excellent pasturage for cattle and produce good timber; the soil is rich in iron-ores: the iron is taken to Monghyr.

Of the Southern portion, only one-fifth of the whole area is under cultivation; the remainder is occupied by hills and dense jungle. The rivulet Mun flowing from the hills flows past the town of Kurrukpoor. The town is a fine substantial looking place. This part of the purgunnah was surveyed in 1839-40 by Lieut. Ellis.

Southern

DHURARAH⁴. This is a small pergunnah of ten and a half square miles lying at the foot of the northern face of the Kurrukpoor Hills.

³ Kharagpur Transferred to District Monghyr. Buchanon's Journal, p. 162 f.n.

⁴ Transferred to District Monghyr.

The principal villages are Dhurarah and Mohunpoor, two substantial villages.

PURBUTPARA⁵. This large pergunnah, with an area of 195¾ square miles, has but a small portion of its area fitted for the jungle; being the summit of a series of rocks and being scantily covered with soil, and the rocks protruding in every direction.

The spots that are cleared around the villages, amounting in all to forty-five square miles, produce
Produce. rice, junera, indian corn, poppy, murrooa, muhooa petals, and mango-trees; The pergh. produces tusser, silk, catechu, timber, bamboos, grass, and a variety of dates and barks.

This pergunnah produces an abundance of iron which is
Iron. smelted by a race called Korah and Nyah.

The cultivators are principally natives of the hilly tracts, who profess to be Hindoos: they are named
Cultivators. Sonthals, Bhoonyahs, and Ghatwals,—a quiet, ignorant, and hardy race of people.

A tortuous and stony road through the forest traverses the northern portion of the pergunnah, leading from the Ganges through Kurrukpoor to Mulehpoor, where there is a thannah on the banks of the Nuktee nullah: from Mulehpoor the road turns off to the south to Pergunnahs Ghidhour and Chukye.
Road.

The Nuktee nullah, a mountain torrent, forms the boundary to the south of the pergunnah, between zillahs Monghyr and Bhaugulpoor, and falls into the Keeul River.
Nuktee Nullah.

Four miles from the western boundary, the Nuktee receives the Augun nullah, also called the Rakus Jor, which has its rise from a hot spring in the Kurrukpoor Hills.
Augun Nullah.

About a mile to the north of Pandoo village, a small hill yields corundum.

To the north of the northern portion of Pergunnah Kurrukpoor are two small tuppehs belonging to Purbutpara, named Sim-

⁵ Transferred to District Monghyr.

roun and Lodhweh.

SINGHOL. This pergunnah, with an area of nearly thirty square miles, has about twenty-five of the same occupied by a portion of the Kurrukpoore Hills and jungle.

The hills produce iron of a good quality.

*Singhee Rikh*⁶. In a secluded nook in the northern face of the hills is a temple built near a pool of water: the temple is called Singhee Rikh.

SUHROEE⁷. In the south-eastern corner of the pergunnah is Koojee Ghat, a hill defile. The road winds for upwards of twelve miles through a series of high hills, and occasionally in the bed of a mountainous torrent. The jungles are much infested with tigers and other dangerous wild animals.

A road traverses this pergunnah from north to south from Bhaugulpoor by the Koojee Ghat to Byjnath or Deoghur. Many good village roads traverse the pergunnah in several directions.

The Bunorooah nullah divides the pergunnah into two unequal portions.

The principal villages in the pergunnah are Budhowneea, Chora, Tarrapoor, where there is a thannah, Doorgapoor, Lawna, Budhwara.

WASEELA. A little more than one-third of this pergunnah, or fifty-one square miles, is occupied by hill and jungle in a state of nature; the remainder is well-cultivated and cleared.

The southern half of this pergunnah is inhabited by Sonthals, Korahs and other castes.

The Bilhur and Bunrooah nullahs flow through the pergunnah from south to north.

Bilhur and Doomreea are the chief villages of the pergunnah.

Iron is smelted in the jungles by the Korahs, and tusser silk is collected by the zemindars from the asun trees, and exported to Bhaugulpoor.

CHANDUN KUTOOREEA⁸. This ill-shaped pergunnah,

⁶ Springrikh. Buchanon's Journal, p. 208. f.n.

⁷ Portion of Pergunnah Suhrohee has been transferred to Monghyr.

⁸ Chāndan Katuriyā; 182·34 sq. miles: it is one of the seventeen parganās included in the Mahālat of Kharakpur estate.

extending thirty-two miles from north to south, is a mass of hill and
Physical aspect. jungle, high rocky ground, ravines,
gravel, and unproductiveness; cultivation
is seen only in spots around the Sonthals' huts and around the small
villages scattered over the face of the pergunnah. The Chandun
River rises in the south-western corner of the pergunnah. All along
the banks of this river, iron of a good
Iron. quality is smelted: the iron is exported
together with tusser silk, catechu, bamboos, grass, barks, and dyes,
productions of these jungles, to Bhaugulpoor.

Veins of copper containing lead and silver are to be seen near the southern boundary of the pergunnah, in the village of Bhyrookhee.

Copper.

The principal races inhabiting the jungles are Ghatwals, Races. Sonthals, Bhoonyahs, Korahs, and Nyahs.

The jungles are well supplied with game, such as tigers, leopards, bears, spotted deer, neelghy, pigs, Wild animals. jungle fowls, peacocks, hare and partridge.

A small quantity of poppy is cultivated in the northern portion of the pergunnah.

DANRA SUKWARA. Of the whole area of this extensive pergunnah, only one-eighth is under cultivation, the rest being in a state of nature, and is occupied with hills, ravines, and jungle.

Iron. The highlands produce an abundance of iron.

The north-western portion of the pergunnah is occupied by high hills and dense forests, producing good timber, dammer, bamboos and grass. Hills and forests and Produce.

The whole of the pergunnah produces, besides iron, tusser silk, catechu, barks for dyes, Muhooa petals, mustard, castor oil, cotton and a small quantity of tobacco. The cultivated lands produce good and luxuriant crops of rice, wheat, poppy, ahur dal, sugar-cane, Koortee, Kullye, junera, goondeelee, which are watered from the Chandun.

The principal villages are Jypoor, Banka, Kudhar, Jumdah, (at which here are police chowkies) Dunra Sukwara, Luchmepoor, the residence of

a petty Rajah, and Bhoesar, an iron mart. A natural good road traverses the pergunnah from north to south, leading from Bhaugulpoor to Byjnath or Deoghur.

The jungles of this pergunnah are well-peopled with half-wild races, harmless, quiet, and peaceable. Their clothes are either made at home, or are imported from the low lands. They are mostly armed with bows and arrows, with which I have seen them kill bears, birds, and hares,—the latter when at full speed, the birds when on the wings, and the bears when brought to bay.

At Banka a market is held twice a week; at Kudhar and Bhoesar are iron markets.

In the northern portion of the pergunnah is a high hill named Doorga, on which is one of the Great Trigonometrical Survey Stations. Trigonometrical Survey stations.

CHUNDWEH AND PUSSYE⁹. These two pergunnahs, lying contiguous and resembling each other closely, are but poorly cultivated, the soil being dry, gravelly, or downright rock.

The produce is rice, junera, goondeelee, mustard, a small quantity of cotton, and tobacco—a small quantity of tusser is produced, as well as iron. The inhabitants are the same as Danra Sukwara.

A trigonometrical station is on the summit of the Rungsar Hill on the south-eastern corner of Chundweh pergunnah.

The Chandun River forms the boundary for five miles on the west, separating the pergunnah (Chundweh) from Danra Sukwara.

To the south (of Pussye) is a small cluster of hills consisting of five naked masses of gneiss named Puchpuhar: to the south-east of this hill is a vein of lead ore.

A good road passes through the pergunnah (Pussye), leading from Bhaugulpoor to Soory, the civil station of Beerbhoom.

⁹ Transferred to Sonthal Pergunnahs.

SUKHURABADEE.¹⁰ This is a well-cultivated tract of country, bordered by the Ganges to the north-east and by the Kurrukpur Hills to the west. Several small streams flow from the hills, two of which rise from hot sources, the Mun and the Kishee Koond nullah. From these streams numerous water-courses are fed, which are seen intersecting the country in every direction.

The produce is principally rice, wheat, poppy, indigo, ahur dal,
Produce. sugar-cane and paun.

Along the banks of the Ganges is the old Moghul road leading from Calcutta via Rajmahal, Bhaugulpoor and Monghyr to Patna. Another good road from Monghyr, passing through the large invalid sepoy village Nya Gurhee, leads to Kurrukpoor, passing through the strip of jungle at the foot of the hills, which affords shooting to the sportsman of Monghyr.

The Kishee Koond nullah rises from several hot and cold springs under the eastern face of the hills: they vary in temperature from 105° to cold water. The hot stream from the Seetakoond Lake, in pergunnah Monghyr, also flows through the northern corner of the pergunnah, falling into the River Ganges.

The principal villages are Nya Gurhee and Kulleeanpoor Villages. Kurhureea.

There is an indigo factory four miles south of Nya Gurhee, also one at Bureearpoor, five miles to the south-east of the same village.

On the eastern boundary is a small hill, capped by a Hindoo temple, named Dhol Puharee.

LUKHUNPOOR.¹¹ Principal villages are Manikpoor, Urj-
gunje, Ghazeepoor, where there is also an indigo factory, and Nya
Gaon.

A good road traverses the pergunnah from north to south, leading from Bhaugulpoor to Deoghur in Beerbhoom.

JEHANGEERA. The pergunnah is well-cultivated and

¹⁰ Transferred to District Monghyr.

¹¹ Portion of Lukhunpoor has been transferred to Monghyr.

prettily wooded with mango groves and palm trees, and produces rice, wheat, poppy, sugar-cane and indigo.

Twenty seven square miles of the total area are subject to inundation from the Ganges and Chandun Rivers.

The Sooltangunje well-known granite sculptured rocks, capped with pretty temples, stand in the river, immediately under the southern bank of the Ganges; the western rock is entirely surrounded by water, the eastern one is still attached to the main land, and at its base is an opium godown for the receipt of the drug previous to its despatch to Patna. One mile south-west from the rocks is a high mound supposed to be the ruins of an old fort: it occupies about thirty-five acres of ground, on the summit of which is an indigo factory.

There is a thannah at Kumurgunje, and a Trigonometrical Survey station near the indigo factory mound.

The old Mogul road follows the banks of the River Ganges.

PERGUNNAH BHAUGULPOOR

The northern portion of pergunnah Bhaugulpoor is very low, being inundated during the rainy season. The water system of the northern pergunnahs. by the united waters of the Chandun river and several smaller *nullahs* flowing from the south. The Chandun leaves the southern hills, a broad and impetuous torrent, but as it nears the lowland, it spreads all over the country by about fifteen different channels, only three of which ever reach the Ganges. One of these streams retains the name of Chandun, a mere water-course, which flowing through a hard *kunkur* soil, pours its water into the Ganges at Champanuggur, two miles west of the town of Bhaugulpoor.

A broad belt of *kunkur*, extending the whole length of the northern face of the pergunnah, forms a natural and effectual barrier to incursions of the River Ganges. It is upon this broad *kunkur* belt that the town and station of Bhaugulpoor is situated; and were it not for this bank, the River Ganges would flow five or six miles further to the south than it now does, or

through the low and inundated country. This bank of *kunkur* is about two miles broad, and densely wooded with mango, jack, fan-

Flora.

leaf palm, date-trees and gardens, and extends from near Monghyr to Colgong, a distance of sixty miles. It is to the presence of this dense belt of forest that Bhaugulpoor probably owes its salubrity, as the trees

Its effects on climate.

offer a most effectual barrier to the large bodies of malaria that arise from the extensive flooded country immediately to the south, trees possessing the well-known property of absorbing, and otherwise rendering innocuous, large bodies of malaria and other gases inimical to human existence. Immediately on leaving this belt or forest, and

South: a lowland.

proceeding to the south, the country is found to be very low and almost treeless, and from its being inundated during the rainy season, is almost entirely devoted to rice cultivation. This broad and low belt of land is about four miles in width, and extends the whole length of the pergunnah east and west. On leaving this lowland, the country rises a few feet, and although rice is still extensively

Its production.

cultivated, wheat, sugarcane, poppy, mustard, arhur dāl, pāun, koorthee, castor seed, and garden stuffs are seen in great abundance all bespeaking a rich and profitable soil, which is of a light greyish colour or Kewal.

Mango groves and palm trees, babul acacious, banian and

Mango and palm trees.

peepul trees occupy a large portion of the land, giving to the landscape a cheerful appearance.

Whenever a small stream appears, the lands in its immediate vicinity are irrigated, otherwise the

Irrigation.

pergunnah generally cannot be said to be under irrigation. During the rainy season, care is, however, taken to lead the water from the Chandun river and nullahs, by ditches and water-courses, to the rice-fields.

Numerous villages occupy the land, but the huts are of a very

Villages, huts and cattle.

miserable description. Cattle are abundant, both cows, bullocks and buffaloes.

There are none, or very few horses or ponies.

Where the high road from Bhaugulpoor to Beerbhoom crosses

Physical aspects of the country, at a distance of 20 miles from Bhaugulpoor.

the Chandun river or about 20 miles from the station of Bhaugulpoor, the country begins to wear a different aspect.

The land rises by easy ascent, the hilly country commences; the soil being less deep than to the northward, and lying as it does upon the rocks of primitive formation, the water is more superficial allowing the trees to attain an enormous growth, far beyond anything that is ever seen on the deep alluvial plains of the Ganges; the muhoora (*bassia latifolia*) now becomes common, the palm trees almost cease

Its vegetation.

to be seen; the mango-trees are no longer seen in planted groves, but are

scattered about in small groups; the cotton tree attains an enormous size, measuring sixty to seventy feet in circumference, patches of jungle appear, the fields of wheat and gram, instead of being neatly ploughed east and west, as is the case in the highly cultivated or northern and central portions of the pergunnah, are shapeless and irregular, large spaces of grassland and bushes being left between the fields, villages become scattered,—all bespeaking a country but lately reclaimed from the neighbouring jungle.

About one half of the pergunnah is occupied by unproductive

Eastern and southern portion of the pergunnah unproductive.

jungle land, both of grass bushes, and trees, principally lying in the eastern and southern portion of the pergunnah; the western portion and the land lying

along the banks of the Chandun being highly cultivated and productive. In the south-east corner, six

Western portion productive.

square miles are occupied by hills, the same amount of land is similarly occu-

pied in the south-east corner in Tuppeh Barkop¹²; and the remark-

Mundar hill.

able granite (gneiss) hill Mundar¹³ stands near the southern boundary.

The lands of this pergunnah are much intermixed with those

¹² Tuppeh Barkop.: Tappā is a territorial division smaller than a pargana:

¹³ Mandargiri (N. lat. 24° 50' 28", E. long. 87° 4' 41"): a small mountain about 800 ft. high, of the greater sanctity in Hindu Mythology.

Lands intermixed. of other pergunnahs; two entire pergunnahs, or Suteearee and Hazar Tukkee, are situated within its boundary, besides lands of Colgong, Kherhee, and Umloo Moteea.

Remarkable object. The most remarkable objects in the pergunnah are, first, the town and station of Bhaugulpoor. The town is a miserable straggling collection of huts, extending over four miles of ground cut up and divided by fields, gardens, plantations, and numerous roads, the whole place resembling an inhabited forest rather than a town. Chumpanuggur and Luchmeegunje, two large contiguous towns, lie immediately to the west of the old Kurrungurh fort, and form a portion of the town of Bhaugulpoor; these towns are filled with weavers, traders, and dyers, and have numerous markets. Nathnuggur, another large town lying a little to the south of the two former towns, is also full of gram-dealers, traders, and markets, and is highly populous. Kurrungurh, a high raised mound nearly two miles in circumference, is the site of the cantonment of the Bhaugulpoor Hill Rangers; it is a high, dry spot, commanding a fine view of the River Ganges. It appears to have been originally built upon a kunkur bank though much raised by ruins, rubbish, pottery, and earth, a section lately cut in making a road up to the fort shewed remains of pottery to the depth of ten or twelve feet.

At Chumpanuggur, which is at the extreme west of the town are the remains of Jain temples.

Secondly—The Mundar Hill, a mass of naked granite (gneiss) lying near the southern boundary of the pergunnah; it is also named Mudsoodun; Mundar Hill. this hill is about 800 feet in height, the summit of which is gained by a flight of steps cut in the solid rock. Remains of tanks, temples, walls, statues, fortifications, inscriptions, and other marks, show this to have once been a place of note. At the present day a modern Hindoo temple stands on the summit of the hill overhanging a fearful precipice, from the summit of which the base is not visible, by reason of the bulging out of the polished granite rock. The temple is dedicated to Mahadewa and contains a priapus; it is visited every year during the month of January, during which

period there is a fair held at the village of Bowsee, three miles south of the hill, at which village there is a collection of viharas or temples. The most remarkable image on the hill is an Egyptian-looking figure of a gigantic size, cut from the solid rock, but is in an unfinished state. It measures eight feet four inches across the forehead, and is fifty-two feet eight inches in height; this figure should be visited and examined by some one having time to examine all the details, copy the inscriptions, and make plans of the hill, as it is a place of interest. The figure is not worshipped by the Hindoos.

On the summit of the temple is a Trigonometrical survey station, and from this spot a fine view of the country is obtained. Looking

the north, or towards the Ganges, the eye wanders over the fertile plains of Bhaugulpoor, one mass of cultivation extending for hundreds of square miles prettily varied with villages and mango plantations;

View towards the north. but to the west and to the south, looking over pergunnahs, Chundweh¹⁴, Pussye, Chandun Kutooreea¹⁵, Danra Sukwara¹⁶ and Hendweh far into the Beerbhoom District, is seen an uninterrupted region of jungle, occupying greatly undulating and rising ground, here and there broken by detached hills: it is to these jungles that

West and south. the zamindars are indebted for their bamboos, timbers, thatching grass, iron, muhooa petals, tusser silk, catechu and ploughs etc. During the hot weather, when every blade of grass is burnt up in the cultivated plains, the jungles become the refuge for the large herds of buffaloes and cattle. To the west, the Rajmahal Hills are seen extending in an unbroken line for seventy miles, north and south; up to the foot of which this pergunnah extends.

The main road from Bhaugulpoor to Sooree or Beerbhoom Bhagalpur to Sooree traverses the pergunnah from north to south, and as it is of a very questionable

¹⁴ Chandwa, in the Banka Sub-division.

¹⁵ Chandun Katúriyá, in the Banka Sub-division.

¹⁶ Dánra Sakhwára

„ „

nature, carts or any wheeled conveyances, with the exception of the miserable solid wheeled hill carts, are seldom if ever seen travelling on it; Byparee pad bullocks performing all the work required either for the exportation of rice, muhooa petals, or sugar to the Ganges, or for the importation of tusser silk, catechu, muhooa petals for the distilleries, barks, bamboos, iron, and small timber from the southern jungles.

The Calcutta old road passes through the northern part of the
 Calcutta Road. pergunnah, skirting the banks of the
 River Ganges, and passing through the
 station of Bhaugulpoor.

Village roads intersect the pergunnah in all directions, but are
 Village Roads. in a wretched state, being mostly un-
 passable for wheeled carriages. The
 money expended upon their repairs being totally insufficient for
 that purpose; the sum allowed for the repairs of the main road
 from Bhaugulpoor to Beerbhoom during the cold weather of 1849-
 50 having been Rs. 5|- per *cos*, equivalent to 5s. sterling per British
 mile.

The principal towns are Bhaugulpoor civil station, Nāthnug-
 Towns and Villages. gur¹⁷, Champanuggur: principal villages
 —Ruttunpur, where is a thana; Doomran-
 wan, Umurpoor, where is a munsiff's cutchery, opium godown,
 thannah, and indigo factory; Suleimpoor; Chundeepea; Badakhya;
 Bede Sejour; Gobrain; Tadur; Seloudha; Nayanuggur; Mahgawan;
 Kurmoo; Barkop where is a Trigonometrical survey station; Pipra;
 Lutona; Bysa; Soondeha; Owrya. Indigo factories are in the villages
 of Doomranwan and Umurpoor.

KHERHEE.¹⁸ With the exception of nine square miles of
 ground occupied by grass jungle and hills, this pergunnah is highly
 cultivated and well populated.

Principal villages are Dowlutpore, Koomytha, Manikpoor,
 Behloo, Kherhee, where there is an abkaree and a handsome tank
 named Shahkoond, and Umba. At Burawan is the Bussoola indigo
 factory.

¹⁷ Nathnagar. Champanagar.

¹⁸ Portion of Kherhee has been transferred to Monghyr.

On the Kherhee hill are the remains of an old fort¹⁰, temples, buildings, a pukka well, and several images.

Several fair village roads traverse the pergunnah.

COLGONG. The high road from Calcutta to Patna passes through the centre of the pergunnah, one halting place being at Colgong, which town is situated on the right bank of the Ganges immediately under a small granite hill, on the summit of which is built the dwelling house of Mr. Barnes, an indigo planter.

The bazars of the town are well supplied with grains of different sorts which are exported in boats.

Immediately opposite the town of Colgong, and in the middle of the main stream of the Ganges, stand three islands composed of huge masses of naked granite.

The principal villages are Colgong, where there is a police chowkee, post or dāk house, indigo factory, coal depot. Pyntee, where there is an indigo factory, market, and ferry; Peealapoor, where is bazar and indigo factory; there are also indigo factories at the following places, Burranee, Shunkurpoor, Shampoor, Sahoo Bara, Mudhoopoor, Luchmeepoor, Mudsoodunpur, south of the Ganges: and Ismaelpoor, Ramnuggur, and Azeinabad north of the Ganges.

The Koosi River, flowing from the Himalayah mountains through the Morong and Zillah Purneah, falls into the Ganges on the northern boundary of the pergunnah.

Several small and insignificant streams, drainers from the southern hills, traverse the pergunnah and fall into the Ganges, viz., the Goga, Bhijna, and Kowa.

GODDA is a small pergunnah lying at the immediate western foot of the Rajmahal hills and has about one-third of its entire area occupied by low hills, offshoots from the Rajmahal hills, ravines, stony ground and jungles.

The remainder is tolerably well cultivated, producing rice, gram, mustard, junera, cotton, poppy, koorthee, linseed, oorid and a variety of the smaller pulses. The Muhooa tree abounds in the pergunnah,

¹⁰ Kehri, acc. to Buchanon, was the chief seat of the Khetauri Rajahs. Journal, p. 160.

the petals of which are collected and exported to Bhaugulpoor.

The inhabitants of the pergunnah consist in a great measure of Ghatwals and Sonthals, who cultivate the soil with diligence.

The principal places in the pergunnah are Dhumsaeen, where there is a thannah and where a fair for the sale of brass pots, cotton-cloths, iron, salt, tobacco, and trinkets, is held for fifteen days during the month of *Maugh* or February. The fair is well attended by the hill people, who exchange the produce of their hills, viz., wooden ploughs in the rough wooden platters, pestles and mortars, honey in great quantities, junera, charcoal, bamboos, rough bedsteads, and capsicums, for salt, tobacco, rice, sweatmeats, oil, cloths, beads and earthen pans.

Kusba Godda, the capital of the pergunnah, is a small village situated in a fertile plain under rice cultivation, one mile to the south of which, on the banks of the small hill stream Kujeea, which flows through the pergunnah from east to west, is the residence of Mr. Fitzpatrick, an English Zemindar, whose estate as far as the eye can see, is a mass of rice and gram cultivation.

The other large villages are Kojhee and Banka Ghat.

Immediately to the south of pergunnah Godda are 5,220 acres of rocky and jungly ground belonging to pergunnah Sooltanabad, which pergunnah is situated to the east of the Rajmahal hills distant about 16 miles. It is populated by Sonthals, and a very few acres are cleared of jungle although it contains 12 villages.

The pergunnah is crossed in every direction by village roads; a tolerable cart road leads from Mr. Fitzpatrick's house to Bhaugulpoor.

HENDWEH, occupying 566 square miles, is situated upon the high rocky land forming the watershed of the series of streams flowing respectively to the north and to the south.

Physical formation and general aspect of Hendweh. About one-third of the whole area is cultivated, the remaining two-thirds are in a state of nature, being occupied by either hills, bare gneiss

rocks, ravines, patches of unproductive iron, clay, *kunkur* beds or Sakua jungle. The cultivation is, generally with the exception of large and extensive tracts on the north-east and eastern boundary entirely confined to small patches around the village sites which are exceedingly numerous though small. The population, for so badly cultivated a tract is immense, and consists principally of Ghatwals, Sonthals, and Banyahs.

The crops grown in the pergunnah are principally rice, mustard, wheat, junera, cotton and the small pulses.

The petals of the muhooa and the fruit of the byre or *Zyziphus jujuba* are collected, the former exported to Bhaugulpoor the latter eaten by the resident population. Large quantities of mustard seed are exported towards the Ganges for the manufacture of the *kurwa tel* or mustard oil. The other products of the pergunnah are iron, tusser silk, timber, bamboos.

The principal villages are Noni Haut, a fine flourishing village with a weekly market, a thannah, one Hindoo temple, a very fair bazar, and some fine mango groves. It is situated on very high ground near the banks of a small stream which falls into the More River, three miles from the village. To this village numerous Sonthals resort from their jungle homes to purchase salt, tobacco, beads and grain, or to effect an exchange for those articles, giving in return, bamboos, wood, iron, gums and barks, the produce of the jungles. This village, in former unsettled days, was probably the mart for salt for all the surrounding hill people and Sonthals, whence its name Noni Haut, or salt market. The village is situated upon the high road leading from Bhaugulpoor on the Ganges to Soory, the capital of Beerbhoom; the road, being over hard and gravelly soil, is naturally good, though very tortuous, having constantly to avoid deep ravines and dense patches of jungle.

Road from Bhaugulpoor to Soory.

At Hasdina there is a police Chowkee. Sarmi and Jhapania are two large villages, and Baskinath is famous for its temple and tank.

Sarmi, Jhapania and Baskinath.

The More river traverses the pergunnah from north-west to south-east, receiving within the pergunnah the Pipra, Bhoortooree, and Chupree nullahs, all of which are dry water-courses during the hot weather, though a small quantity of water may at any period of the year be obtained by digging in the sand.

The hills that lie scattered over the pergunnah nowhere rise into distant ranges except east of Noni Haut, where two small parallel and contiguous ranges are seen; the western one extending 4 miles north and south, the eastern one 5 miles north and south; the detached hills are in general bare and rounded masses of gneiss penetrated by caves and filled with numbers of the common black bears, who commit great devastation amongst the crops, principally devouring the junera. The jungles swarm with jungle fowl, black partridges, peafowl, and bush quail.

A good road runs from Noni Haut to Deoghur west, another through Sarimi and eventually through the Rajmahal Hills to the east; another leads south to Soory, the same road travelling north, leads to Bhaugulpoor. The whole pergunnah is intersected with tolerably good village roads.

Madho Sing, Zemindar and generally termed Rajah, residing at Nugwan, pays rent to the Rajah of Dhurbanga and owner of the Muhul Kurruckpoor, the sum of Rs. 2,231-6 annas yearly for the greater part of the pergunnah, and collects from the ryots the yearly sum of Rs. 42,351.

The Luchmeepoor Rajah owns 14 villages, for which he pays Government the yearly sum of Rs. 182-9 annas, and collects Rs. 2,341. Rajah Bhowanee Sing, pays Government the annual rent of Co's Rs. 46 and 9 annas for a few villages, and collects Rs. 4,042-8 annas.

Zemindar Horil Narain Singh of Zhonpa pays Government Rs. 136-8 annas and collects Rs. 2,382.

KANKJOLE. About one-half of the whole pergunnah area is

liable to inundation from the Ganges, and there are extensive tracts of jheel which never dry up. Tradition asserts that these jheels occupy the former bed of the Ganges which flowed in that direction.

The principal produce of these pergunnahs is rice, indigo, indian corn, and junera, a small quantity of wheat, mustard and the pulses.

The jheels afford an abundance of fish, which are exported to Moorshedabad, Jungipoor and other towns on the Bhaugerutty.

About 6,000 acres are covered with low bushes and tree jungle, the former habitation of rhinoceros and elephants, and still filled with pigs and deer; of the former large animals, the rhinoceros have retreated to the northern and north-eastern face of the Rajmahal Hills, where they find cover in the dense forest; the elephants have retreated to the south.

The principal towns and villages are Rajmahal, Sikree Gullee, Oodwanallah, Unmohobutpoor and Phoodkeepoor.

At Rajmahal there is a fine bazar for grain, iron-ware, cloth, fish, wood, toys and many other things found in native bazars.

There is also a police thannah, a moonsiff's cutchery, post office, an indigo factory, a serai, several coal godowns, for the Government and private steam companies' coal; and a ferry across the Ganges; the ruins of the old Mahomedan city extend for about four miles in a westerly direction, mostly buried in rank jungle.

The pergunnah is owned by several Begums, who pay into Government the following yearly sums, viz.:—

	Rs.	a.	p.
Lan Begum	8,655	7	1¼
Kureem Ool Nissa Begum	4,796	2	8¾
Hafirun Ool Nissa Begum	2,708	3	4¾
	16,159	13	2¾

TEELEEAGURHEE. The Calcutta post road runs through the pergunnah from the east to west, but is impassable during the rainy season.

There are several indigo factories in the pergunnah, a good bazar at Sahibgunge, and an old ruined stone fort at Teeleeagurhee, built by the Mahomedans, and through which the main road passes. It is built in a dense jungle upon a spur of the neighbouring hills, and which at this spot run down to the Ganges, and during the rains completely commands the approaches to the road.

UMBAR. The greater portion of the pergunnah is owned by a Ranee who resides at Pakour, the only place of any note in the pergunnah. Towards the eastern boundary, the soil is well occupied by rice plantations and numerous substantial villages of Bengallees.

SOOLTANABAD. This pergunnah is situated on the south-eastern boundary of the zillah.

Iron of a good quality is smelted by the Sonthals from Iron-stone collected in the jungles. A dye, the produce of the Soondree tree (*rottlera tinctoria*) is largely collected and exported toward the Bhauger-utty River; it is a red dye extracted from the small round fruit of the Soondree; the dye is principally used for woollen articles.

The jungles were formerly well stocked with wild elephants, five of which alone remain at the present day, (1850) having either been captured or killed. These animals create much alarm in the villages lying along their beat. Tigers, deer, pigs, pea-fowl and jungle-fowl, abound in the jungles and ravines.

The principal place in the pergunnah is Mohespoor, a neat substantial village on the right bank of the Bansoolee Nudee, which flows through the Rajmahal Hills. There is a thannah at Bhimpur.

The whole pergunnah is owned by a Ranee by name Jankee Koomaree, whose husband is Gopal Sing; both residing at Muheshpoor.

BELPUTTAH. This Tuppeh, forming the most southern point of the district of Bhaugulpoor, comprising an area of 442½ square miles, the greater portion of which is covered with forests, hills, ravines, rocks and broken ground; the surface of the pergunnah is undulating and much more densely wooded than the neighbouring pergunnahs; the trees which consist principally sakūa, sekulta, ebony, chironjee,²⁰ kūrūm, peepul, burgut, neem and cotton-trees attain a large size and much good sakūa timber is conveyed away yearly to the banks of the More river to Beerbhoom for the purpose of boat building, and to Soorj, also in Beerbhoom, for building purposes; the jungles teem with bears and tigers and the number of deaths yearly from these latter animals may be reckoned at two human beings a week. A few wild animals still roam under the subehella group of hills to the south-west.

The villages generally are well shaded by fine mango trees which are scarce in the neighbouring pergunnah of Deoghur. The principal inhabitants are Sonthals and Bonyas, the latter smelt large quantities of iron which is exported to Beerbhoom, the ore is a red earthy modular iron-stone, which is abundant wherever the rocks are near the surface of the country; magnetic iron-dust is seen sparkling in every water-course and throughout the pergunnah.

To the north, a few hill people reside on the hills, they are the Mal or Maler people, and are similar to the Rajmahal hill tribe, speaking the same language, and possessing the same features, and have the same customs unfettered by caste.

The whole of the hills to the south and west are either granite, gneiss, quartz, or horn-stone with numerous green-stone dykes; but along the banks of the Brahminee river to the north, where the Tuppeh is bounded by the Damin-i-koh, extensive beds of good coal, iron-ores, and sand-stone are the prevailing rocks.

The principal crops of the tuppeh are rice, junera, mustard; the more moderate crops are sirgoojah, linseed, cotton, gram, bora beans,

²⁰ Karanji (*Sterculia Urens*)

urhur dal, ooid, koorthée, goondelee, kodo, and murrooa. The greater bulk of these productions are exported by Bengalee traders residing at Koomruabad, towards Soory, in Beerbhoom.

The principal villages in Belputtah are Doomka, where there is a thanna; Koomurabad, the grand mart of the pergunnah and rendezvous of the Sonthals for purpose of dancing and feasting; Daka and Palasborie.

The More river, an impetuous mountain torrent, intersects the tuppeh and leaves the boundary at Raneebahal through a gap in the hills. The Brahminee river, whose bed is filled with coal beds, bounds the tuppeh to the north-east for twenty miles; neither of these streams are navigable within the limits of the tuppeh.

The principal groups of hills are the Mal and Lukhunpoor group to the south-west, occupying twenty-five square miles; the subchella group to the west, occupying twelve square miles; the Ramghur group to the east, occupying twenty-one square miles; the Sunkera group to the north, occupying ten square miles; and a nameless group on the southern boundary, occupying twenty square miles.

Numerous hot springs are said to exist within or near the boundary of this tuppeh, viz., four coss south of Noni Haut, in Pergunnah Hendweh, in the Bhoorburi Nullah, near the village of Maharu, is a hot spring.

Another exists five coss west of Koomurabad, at Noonbhil.

Another, quarter of a coss west of Koomurabad, at Hatbullia, in a ravine.

Another, on the banks of the Sidh nullah, five coss south of Koomurabad, in the district of Beerbhoom, where coal is also procured.

THE RAJMAHAL HILLS, OR DAMIN-I-KOH.²¹ The extensive and hitherto unexplored tract of hilly country, extending from the banks of the Ganges at Sikree Gullee to the boundary of the district of Birabhúm, a distance of seventy miles, and known as

²¹ The Damin-i-Koh has been transferred to the Sonthal Parganas.

the Rajmahal Hills, forms the most north-easterly shoulder or portion of the Vindhya mountains; which range, extending from near the mouth of the Nerbudda and Taptee Rivers in Candeish, and after having travelled eight hundred and fifty miles in an east-north-east direction, or quite across India to Sikree Gullee here turns to the south, passes through the districts of Birabhúm, Burdwan, Midnapoor, and Cuttuck, and eventually merges into the ghats or mountains running parallel to the Coromandel Coast.

The hills and their contained valleys are not only unexplored, but it is not generally known that the hills are inhabited; the general opinion being that the Rajmahal Hills are an uninhabited jungle.

The hills are inhabited by two races; the mountaineers, or a
Races. race living on the summit of the hills,
and who are, with rare exceptions, never
found residing in the valleys; and the Sonthals, who reside in the valleys. Both these races have distinct languages, neither of which are understood by the Hindustáni man, nor are the two languages understood by the two races.

The Sonthals are interlopers; the hill-men are the original inhabitants.

As disputes from time to time occasionally occurred between the hill-men and the zemindars at the foot of the hills, relative to their proper boundaries, Government, in the year 1832, deputed John Petty Ward, of the Civil Service, in Company with Captain Tanner as Surveyor, to demarcate a boundary: this was accomplished and large masonry pillars erected at convenient distances; thus enclosing, with the exception of a few outlying hills to the south, the whole of the Rajmahal Hills. All lands within the pillars was claimed by Government, and by Government given over to the hill-men to be held by them as long as they behaved themselves in an orderly manner; all without the hills belongs to the various pergunnahs of the District Bhaugulpoor, bordering upon the hills.

All lands within the pillars *bonâ fide* occupied by the hill-men pays no rent or tax to Government; but as the hill-men cannot be induced to cultivate the valleys, nor the extensive tracts of

level land outside the hills, Government permitted a wandering race of people, named the Sonthals, whose country extends from Cuttack across Mánbhúm, Chota-Nagpur, Házáribágh, Palámow, to Rewá, to locate themselves upon the land repudiated by the hill-men, paying a light land-tax for the ground so occupied.

In process of time these Sonthals increased in numbers, both by birth and immigration: the land that was being cleared of forest became extensive, so, the Government appointed James Pontet, of the uncovenanted Civil Service, "Superintendent of the Damin-i-Koh," with power to guard the interest of Government by making favourable land settlements with the Sonthals and to collect the rent.

Pontet took charge of his duties in 1838; the yearly ground-rent then being two thousand rupees, and the number of Sonthal villages amounting to above forty, with a population of about three thousand souls. But now, in 1851 A. D., Pontet has, by judicious management, raised the rent to Co's rupees 43,918-13 annas $5\frac{1}{2}$ pies and the number of Sonthals amounts to 82,795 souls, contained in 1473 villages, 1164 of which pay rent and 309 of which are free.

The boundary of the Damin-i-Koh encloses an irregular shaped figure, as it generally follows the shape of the hills; the greatest length from the north to south is seventy miles; the greatest width, which is near the centre of the hills, is thirty miles; whilst to the north and south it is only sixteen miles in width.

In the centre of the hills is a fine level valley 24 miles in length and five in width; it is drained by the deep nullah the Morel or Morung, flowing from the north, and another the Jamúni or Gumáni, flowing from the South.

The Banslui Naddi, a fine broad stream, flowing from west to east, intersects the hills flowing through the Pachwára Pass.

The Brahminee nullah forms the southern boundary of the Damin-i-Koh.

To the natives of the plains the climate of the hills during several months of the year is most fatal, jungle fever carrying them off in a few hours. The bad season commences with the westerly winds in

Climate.

March; the healthiness of December, January, and February is prolonged to March.

The hill-men and Sonthals suffer but little from the jungle fever, for when attacked by it, it assumes a much more mild form and is accompanied by ague.

The soil in and around the hills differs widely in different localities; the large valley and spot outside the hills possess a fine black soil, known as the regur or cotton soil. Besides the cotton soil, light-coloured loams, clayey soil, gravelly, and sandy soils also appear.

The Sonthal or low-lander, is a short, well-made, and active man; quiet, inoffensive, and cheerful: he has thick lips, high cheek-bones, and spread nose: he is an intelligent, obliging, but timid creature; very cowardly towards mankind, but brave when confronted with wild animals: he is unfettered with caste, and an industrious cultivator of the soil.

The women are fat and short and have a very pleasing expression of countenance.

The Sonthal is a larger and taller man than the hill-men, and generally stands five feet six inches in height, and weighs about eight stone.

With the exception of the larger villages in the central valley, the Sonthal villages are generally buried in thick jungle, with small cleared patches of ground near the village, bearing crops of rice, junera, (Indian corn) mustard and several kinds of pulse. The villages are composed of upright log huts, with thatched roofs. Almost to every house is attached a pig-stye, or a dove-cot, and bullock or buffalo-sheds are distributed throughout the villages.

The food of the Sonthals consists principally of junera (*Sorghum vulgare*), indian corn, seasoned with the byre (*Ziziphus jujuba*), chillies, mustard oil, sohajna alburnum, or onions; and accompanied with eggs, poultry, and occasionally swine's flesh, goat or kid;

the supply of meat depending principally upon the sacrifices.

In every village there is a small thatched roof, supported upon one or two wooded posts: the roof gives cover to a small earthen platform raised a foot above the ground; this spot is termed the mangi; at this spot is buried the memory of some former mangi or village governor, who for his good conduct, abilities, or for some other good quality has been canonized, and the spot named after him.

The working dress of the male Sonthal consists of a mere strip of cloth fastened to a hair or cotton string, that goes round the loins, it is passed between the legs: the women, on the contrary, are well-clothed with an ample flowing cloth, one end of which is fastened round the waist, the other is passed over the left-shoulder, leaving the right shoulder, part of the breast and arm, entirely free, and is allowed to hang down in front. When the women can afford it, they load their limbs with zinc and bell-metal ornaments; the men wear small zinc ear-rings, a few finger rings, and occasionally an iron wrist bangle: Both male and female tie their hair into a knot on the crown of the head.

The religion of the Sonthals consists in prayers, sacrifices, and religious dances. Their prayer is a supplication to an invisible and powerful spirit for protection from famine and sickness; from disease amongst their cattle; for defence against wild animals, especially the tiger; and that their children may be defended from all dangers, amongst which are enumerated the attacks of wild animals, snake-bites, scorpion stings, and all kinds of accidents.

Outside every Sonthal village a spot is set apart for offering up sacrifices, which are made at all times of the year. In the secluded spot small stones are set up at the foot of the trees and besmeared with red paint, and generally two upright sticks are stuck in the earth, connected by a horizontal one. Under or near this group of sticks the victims are slain with a sword: the offerings consist of small conical-shaped leaf bowls or cups, filled with either rice, junera, or indian-corn, mixed with milk, ghee, spirits or water. The flesh of the victims is eaten by those invited to the feast, which

is invariably more or less a scene of debauchery terminating in a wild and most extraordinary dance.

PEMBERTON'S REPORT

Four pergunnahs (viz., Nareedeegur, Mulhnee Gopal, Kooruh, and Ch'hai or Chye) are situated North of the Ganges. immediately to the north of the town of Bhaugulpore, the capital of the district, and on the northern side or left bank of the River Ganges. They are bounded on the extreme north by the Napaul Territory, on the west by the districts of Tirhoot and Monghyr, on the south by the Ganges River, Pergunnahs Jehangeera, Bhaugulpoor, and Colgong, and on the east by the district of Purneah. They appear to have belonged formerly to Tirhoot, and are very inconveniently situated.

These pergunnahs as well as the remainder of Bhaugulpoor have been settled in perpetuity.

The appearance of the country, although a complete level, is pleasing, as it is diversified with fine mango topes intermixed with various other kinds of trees.

Language of the inhabitants, oordoo; written Character in use, Nagree; but many understand the Persian character.

The wild buffalo, hog, leopard, deer of various kinds, the antelope, hyena, jackal, fox, porcupine, hare, common money, ichneumon, squirrel, and wild cat.

Wild birds, river animals, snakes and reptiles and fish are common.

Many kinds of Kullye, the theekra useful for cattle and horses, ginger, turmeric, capsicum, onions, coriander, anise, gol-aloo, yams, radishes, carrots, tobacco etc.

Mango, plantain, ata, custard-apple, plum, jack, guava, jamoon, pine-apple, mulberry, musk-melon, water-melon, lime, citron, tar-fruit, leeches, gooseberry, monkey-jack, bale or wood-apple, kirnee etc.

Rent. Is paid in two ways. *First*, in money or Nukdee; *secondly*, in kind,—as grain, oil etc., or bhanlie.

Exports. Principally are opium, indigo, Sukwa timber, onions, tobacco, and saltpetre.

Diseases. Intermittent fever with ague, enlargement of spleen, nakra (attended with fever, pain in the head, inside of the nose much swollen and cartilage very painful).

Necklace of glass beads or stone for the arms; choorees of coloured lac, sometimes of bell-metal; Ornaments. bell-metal, or sometimes silver, rings for the ankles; rings, brass, silver, and sometimes gold, for the fingers; a star on the forehead, or else part of the forehead; and head besmeared with red-lead; tatooing is also frequently adopted.

Salt. Is procurable in sufficient quantities, and at a rate available to all.

Spirits. Are in general use, distilled from the flower of the mohooa tree, or toddy. Drunkenness is very frequent, even Mussulmen indulge in this way.

The people are well pleased with the low rate of assessment.

Assessment and value of the land.

The undermentioned classification will show the value of land per *beegah*. There are seven different rates, viz.,

			Rs.	a.	p.	
1st or best land is rented at	2	0	0	per beegah
2nd quality	„	..	1	8	0	„
3rd	„	..	1	4	0	„
4th	„	..	1	0	0	„
5th	„	..	0	12	0	„
6th	„	..	0	8	0	„
7th	„	..	0	4	0	„

The two last are jungle in a state of being cleared, and jungle just let out for that purpose, which gradually rise in value until they assume a 1st, 2nd, 3rd, or 4th position in the above scale; or else they rest at No. 5, which is a poor soil, and is never rented for more than 12 annas per beegah. The cause of the low rate of assessment per acre, is easily accounted for. In 1798, when the last settle-

ment took place, nearly two-thirds of Bhaugulpoor north of the Ganges was grass or tree-jungle; the assessment of these jungles was for the most part nominal, and even the cultivated parts of these pergunnahs were settled very favourably for the owners of the soil and on mere estimated areas: hence the great discrepancy between the average jumma per acre of the whole, and the actual value of the land as noted above.

Very great difficulty is experienced in procuring information respecting the number of houses in each village; the village officers invariably try to throw obstacles in the way when an inquirer is sent to the spot; or if they are summoned to your office, with either lie outright, or so interland their answers with irrelevant matter, as to render it difficult to come to any conclusion. The Hindoo population very much exceeds the Mussulman. It appears that Bhaugulpoor, north of the Ganges, contains 965 villages, 1,698 $\frac{6}{8}\frac{2}{4}\frac{2}{0}$ square miles, 90,460 houses and a population of 452,500 souls.

NAREEDEEGUR

The principal rivers are the Tiljoogah, the Patee, and the Doomra. Dagmurra, Peeprahee, and Peepra, but the largest and most populous town is Jhunjharpour, detached in Pergunnah Puchee of Tirhoot. Part of the Tirhoot Rajah's family reside here. There are several well-constructed houses in the town: trade appears to be in a flourishing state: and there is an air of comfort and prosperity throughout. Weekly markets are held in all the above-named towns; they have also well-stocked bazars. Weekly hunts are likewise held in several villages throughout the pergunnah.

This pergunnah is placed under the police jurisdiction of the Soopaul thannah, and there are two chowkies of this thannah situated in the villages of Dugmarra, Peeprahee and Peepra. The people now appear to be quiet and well-disposed, and it is but seldom that a serious misdemeanour takes place. Thirty-five or forty years ago, this part of the country was covered with jungle, but numerous Rajpoot settlers from Shahabad and Tirhoot took

forcible possession of the jungle lands, and gradually cleared them, about which time the character of the people was noted for its turbulency and disorder. Gangs of dacoits frequented the jungles and thugs were numerous.

Altogether this pergunnah seems to be in a prosperous state: the present system of mustajiri or middlemen, the bane of all agriculturists throughout the world, must be abolished, before the power of the ryot to improve his tenure can be fully developed.

MULHNEEGOPAL

Pergunnah Mulhneegopal is a small but compact pergunnah and very highly cultivated. It is beautifully wooded, and interspersed with numerous Hindoo temples, especially in the vicinity of the large towns and villages.

Soopaul, Mulhanee Gote, Beam, Burooaree, Pursurman, Hurtolee, Salhnee, and Sookhpoor. In all these there are weekly markets and hunts are held in several places throughout the pergunnah.

The Soopaul police jurisdiction prevails here also, and there are no detached chowkees within the pergunnah.

NURSINGHPOOR KOORUH

The Talabeh, the Purwan, the Dhusun, the Chelaunee and the Rivers. Lorun.

This pergunnah is partly within the police jurisdiction of thannah Soopaul and partly within that of Kishungunge. The Deputy Magistrate (Mr. Doveton) holds his kutcherry within this pergunnah, at the village of Dorum Mudehpoor.

Balaree, Dorum Mudehpoor, Rughoonathpoor, Shahpoor, Charmokh, and Kank: and the only place of note is Singhaisur-than, held sacred by the Hindoos.

The climate is salubrious for Europeans.

CH'HAI OR CHYE

Pergunnah Ch'hai or Chye is the most southerly of the Bhaugulpoor Pergunnahs north of the Ganges.

The Ganges, the Kulbullia, the Chugra, Tiljoogah, Douse and Rivers. Cutna.

This pergunnah is under the police jurisdiction of thanahs Kishungunge and Bhaugulpore. There is an outpost chowkie at Seebgunge, and also one at Phoolaut.

Police Jurisdiction.

Seebgunge is a celebrated mart for all kinds of native merchandise. The other principal towns are

Principal Towns.

Shezadpore, Sheikhpore, Chumun Khorhan Meilik, Alumnuggur, Phoolaut, Jypore Johur, Bhomurpore, Dhurumpore, Ruttee, Purmasurpore, Mudhowra, Masoompore Dullee, Sonebursa, Umurpore, Oosmanpore, Toolsepore, Rugra, Durhura, Sydpore Baksh, Beshunpore, Jysingh and Moorlee Kishungunge. In the latter there is a moonsiff's kutcherry, a thannah, and an opium godown. These towns are all in a flourishing state, have several moddee's shops each, and weekly markets.

Many indigo planters reside in this pergunnah, who also follow other agricultural pursuits much to the general improvement of the country. I do not agree with those who designate all indigo planters as "atrocious oppressors." I have had many opportunities of observing their dealings with the natives; some may deserve the character, but in justice to the gentlemen who have settled in this part of the district, I must state that they are grievously wronged; for so far as I have observed, the relative duties of landlord and tenant are strictly observed, and I am persuaded very few ryots would exchange their European masters for Hindustani ones. With the former they are sure of protection and justice, while with the latter it is notorious that they are fleeced by the musajirs of every available rupee.

Tillage. This pergunnah is decidedly in a prosperous state, and may be said to be highly cultivated.

Climate. The climate is salubrious.

G. LOCH'S REPORT

On the 11th December (1851) I left the station (Bhaugulpore) and encamped at Seebgunge on the North of the Ganges. opposite bank of the Ganges. I was there occupied for three days surveying the boundaries of four mehals, Jhao Oosmanpur, Jhow Kazee Konah,²² Jhow

²² Here MS. not clear.

Sobnathpur. These lands are of recent formation and have been professionally surveyed, but owing to the periodical inundation and to the whole area having been farmed to one person all the Taks have been destroyed and the ryots are quite uncertain as to the boundary. After appointing ameens to measure the lands, I proceeded to Singhasurpore, Perghunna Nursingpoor Coorha passing through Beehpore, Phoolaut, Kissungunge and Bailoo. Singhasurpore and Ramputty are two villages belonging to the proprietors of Talooqa Seeah whose estates are now under butwarrah. On 20th and 22nd December, I went over these villages and found their condition much better than had been

Singhasur, Its celebrity.

described. Singhasur is celebrated for its temple and a small brick building but of no antiquity, though the place itself at the junction of the Dhussan and Pursun rivers has long been esteemed as a place of pilgrimage. An annual fair for three days is held at Singhasur in February at the Sheebratree and is well attended. From Singhasur I proceeded on

Talooqa Seeah.

the 23rd to Laor Koonith, Pergh. Mulneegopal, another of the villages of Talooqa Seeah and remained there till 31st. While encamped at Laor I went over that village and also over Hatwaria, Putra Sukutpoor, Belokra, Etaharee all in Talooqa Seeah. On 31st I encamped at Burail and was enabled to visit other villages of Talooqa Seeah, viz., Burail, Ekamah, Byro, Seah, Gopalpoor, Bijjulpore, and Simrah. From Burail I returned to Singashurpoor on the 9th January, 1852 and tested the measurement of that village and Ramputty which one of the ameens had completed. On 12th January I proceeded eastward

Seereepur Chinga.

Seereepoor Chinga and made a settlement in perpetuity of that mehal, and tested the measurement of Seereepoor Sickyaiee and Surhur, but was unable to complete the settlement of either. From Seereepoor I went to Lohur visiting mehal Chuk Chitrah in the way and converting the Deputy Collector Piron's temporary into a permanent settlement. On 17th I was engaged visiting Peernuggur Puttee Barah, the proprietors of which complained of over assessment. On 19th I went to Boodwah, Pergh. Chye and visited Kashnuggur to the east of the district, as Rajah Beedyanund Singh claimed certain lands

settled by the Deputy Collector as part of his purchased estate. From Boodwah I returned to the station by Koorhan, Allumnuggur, Phoolout and Beehpoor.

Immediately on crossing the Ganges, perceptible change is apparent in the character of the country.

Character of the Country.

The palmyra palm and date tree cease to be the prominent foliage and as the

traveller proceeds they are seldom seen. The Mango and Bamboos and Sisoo flourish and in Pergh. Mulneegopal, the Mango topes are magnificent. From the Ganges to the Teeljooga nuddy the country is well-cultivated; maize (junara), pulse (koortee), kalye, mutter,

Crops.

raher, wheat, barley, mustard, gram, castor oil, linseed (tise or chickna) are

the crops now in the ground. From the Teeljooga river to Superda, 4 or 5 miles north of the Gugree the country is low, covered with grass jungle liable to inundation and about as unprofitable and uninteresting a tract as could be found. This tract extends from the Koosy across Pergh. Chye and into Pergh. Turkeya, Zillah Monghyr. From Superda the country again rises and becomes cultivated, and except at Seereepoor Chinga there are but few traces of the jungle, which once

Soil.

covered the country. The soil, however, is poor, nor do the ryots take any pains

to improve it, and the cultivation is worse than it might be owing

Tenure.

to the terms on which the ryots hold their lands. In Pergh. Mulneegopal

pattabs and cuboolyuts are almost unknown. The lands are let *Hoonda* or *Gorabundy* i.e., at a fixed rate, and any person cultivating pays that rate. Cuboolyuts are sometimes given *en masse*. The ryots will sign one document setting forth the rates of land and agreeing to pay such rates. The consequence of the *Hoondah* system is that the ryot cultivate as much land as he is able to plough, but does not half till it and the crop is generally very meagre. The cold weather crops except mustard and indigo are suffering from want of rain, but I am glad to say, the ryots have suffered comparatively little from the partial failure of the last

rains, as the low land yield an abundant harvest though the crop on the high lands gave but an indifferent return. The ryots are poor and the further one goes to the northward, the poorer they appear: their huts are made of reeds, those of the better classes being daubed over with mud, and none but the zemindars enjoy brick built houses.

The main road to the north of the District which I followed is good in some parts but requires a great deal of repair in others. From the Ganges to Teeljooga, it is very good: through the low swampy ground near Foolout it is very bad and must be almost impassable during the rains. From Kissengunge to Lohur the road is straight and in very good repair, but after that it gradually gets bad again as far as Singashur. The whole of Pergh. Nursingpoor Coorah was at one time covered with jungle, and is intersected by the beds of small streams, which overflow during the rains, and planters have been obliged to spin them with wooden bridges for the conveyance

of their indigo. These bridges are rough in their construction but not expensive, being merely beams crossed over piles and planked. The Ferry Fund Committee might take them as a model but it would take more money than the Ferry Fund have at their credit to put the road into thorough repair.

At Phoolaut and across that large plain it would be necessary to raise a bund several feet high with bridges every here and there and the funds of the committee are not sufficient for such work. It is indeed very questionable whether the system of Ferry Fund Committee is not a failure and the money spent a dead loss. All that can be said for them is that Government does not now pocket the money but were the collections from the ferries in Bengal applied for the purpose of making roads throughout the country, one district after another, the money might be much more advantageously expended than it is at present; for the committee never have a sufficient sum at credit to do anything effectually and they are obliged to expend

what they have in making petty repairs. The mofusil roads are in general mere paths but everywhere you see remains of old and substantial roads. On enquiry the same history is told that the natives (Hindoos) have been led to spend little money in making portions of road, trusting to posterity to finish it. Here and there works are met with which are both useful and ornamental. At Kissengunge there is a large three-arched bridge built by a confectioner of the village and which is doubtless very useful in enabling suitors to come to the Moonsiff's court at that place. Since his death the bridge has fallen into disrepair and the zemindar will do nothing to mend it and the confectioner's family is reduced to poverty.

Moonsiff's Court at Kissengunge.

E. F. LANTOUR'S REPORT

I proceeded from Sultangunge to Bheekadeeh, Pergh. Suhroee.

Pergh. Surohee; nature of the land.

The lands of this Pergh. are generally productive, but where they abut Purbatpara, a great deal of land is occupied by rugged rocks, hills and land quite unproductive. When I left Bheekadeeh to visit Mungrar in Pergh. Purbatpara, I travelled through dense jungle; for some miles the country was dreary and very unproductive and the low jungle abounded in bears and tigers.

Cultivation of opium.

The ryots in some villages had prepared their lands for the cultivation of opium and the plant appeared to thrive. Although the nature of the country is admirably adapted for roads, good country roads do not exist. The produce of the country is mortgaged to Golladars, mostly natives of

Bhojepoori Golladars.

Bhojepoor, Zillah Arrah, who have spread themselves all over the district. They hold almost all the Ghutwallis of this district in mortgage, and are very enterprising. The ryots of Zillah Bhaugulpore are miserably poor throughout the district but more particularly in the southern pergh.; the introduction of good roads and education into Suhroee will raise the condition of the ryots, who are at present in a very degraded condition. I did not observe a single village school in this Pergh., and was

Illiteracy. informed that with the exception of the village accountant few could read or write. The consequence is the lower classes are dependant on their Zemindars whose mofussil omlahs are all powerful. From

Belhur. Mungrar I proceeded to Belhur, a Ghatwallee tenure which is prettily located on the bank of Chundun. There is a good market established here by

Mr. Grant. Mr. Grant, who holds the ghatwallee of Belhur in farm. This gentleman has done

much to improve this estate. His house (at Sungrampore) is built in a healthy situation. He will do much to ameliorate the condition of the ryots. He is engaged in the cultivation of indigo, and has done much good in his own immediate neighbourhood. I marched through a very wild and jungly country from Mungrar

Jungles and wild animals. to Belhur. The jungles are full of wild animals particularly the black bear. Tigers are said to be numerous. From Belhur I proceeded south to Chundun Kutoreea. The country as far as Liloa Buthan appeared

Chundun Kutoreea. very well-cultivated. But on ascending the Ghats, the face of the country altered very considerably becoming very jungly. A dead pony by the road side recently killed by a tiger confirmed all I heard of the destruction caused by these animals in the Beharo Hills. It is impossible for sportsmen to destroy these animals as the hills are thickly wooded and the caves in the rocks afford them shelter. I have endeavoured to persuade native shikarees to visit the southern parganas, but they will not do so owing to the unhealthiness of the jungle. Chundun Kutorrea is situated on high tableland and I was encamped in a beautiful spot which reminded me of a gentleman's park in England.

The ryets mostly Sountals are miserably poor. The soil is unproductive. Iron is found in these hills. The jungles abound in wild animals so much so that I shot a bear within a mile of the town of Chundun. The Ghutwal of Chundun Kutorrea holds this Ghutwalee on the same terms as the Luchmeepore and Hendwah Ghutwals hold their estates. He pays a small revenue to the Rajah of

Curruckpore. Surwan Singh did not visit my camp. He was reported absent at Bhaugulpore; his son did, but I do not think he has received a very liberal education; I doubt if he can read and write with fluency.

From Chundun Kutorrea I proceeded Jaypoor, a small town, where I found a Bengalee purchasing *kodalis* for Messrs. Nelson & Co., the railway contractors. Iron abounds in these hills, and the iron smelters derive a considerable trade with the Mahajans of the plains who visit Jaypoor in considerable numbers: their trade is carried on principally by barter. Here I found a great variety of traders residing in this town if it can be so called:

Hulwaees	14	houses.
Bengalee	10	"
Kulwar	35	"
Luheree	2	"
Durgee	2	"
Prostitutes	6	"
Barber	5	"
Babhun	8	"
Goala	6	"
Haree	40	"
Culal (Distillers of spirituous liquors)	2	"
Telee	11	"
Kaest	1	"
Soondee	6	"
Mehomedan	4	"
Dhoobe (washerman)	4	"
Buneeah	3	"
Coombar (Kumhar—potter)	4	"
Keonth	16	"
Dome (Scavenger)	15	"
Bhaur (Bhars?)	1	"
Native of Bhojepore	25	"
Kandoo (?)	5	"
Dhanook (a caste)	3	"

Rungreje (Dyer)	1	„
Cotton cleaners	3	„
Malee	1	„
Thutheree (Brazier)	16	„
Lohar (Blacksmith)	60	„
Chummar (Leather worker)	3	„
Carpenter	4	„

I was struck with the number of Bhojpoorees residing in these jungles, the natives of Bhojpoor advance money to the poor class of ryots, as well as to Ghutwals and Zemindars and drive a considerable and very lucrative trade charging, I am told, cent per cent. From Jeypoor I proceeded to Nooneehaut passing through the Ghatwalli of Luchmeenarain Deo. The country improved in appearance, the forest abounded in magnificent mango trees. I had lost sight of this tree after leaving Mungrar in Purbutpara. The villages appertaining to this perguna were neat and proved beyond a doubt that the inhabitants were well-to-do in the world. They are principally Talees by caste and natives of Bengal. They export large quantities of oil to the plains of Beerbhoom. Mustard grows luxuriantly in this Ghatwallee. Luchmeenarain Deo, the Ghatwall, is evidently a kind landlord and the state of his Ghatwallee does him great credit. I visited Nooni Haut in 1844 and shot a jungle fowl close to the town. In 1854 I found this jungle cleared and the country by the river side well cultivated. The Ghutwal of Pargana Hendwah paid me a visit. He is a young man and I am afraid he is entirely in the hands of his amlahs. I will do him justice by saying, his ryots appeared contented and prosperous.

There are 56 houses of Bhojpoorees who are engaged in trade and English cloth of different varieties is to be found in their shops. The various castes residing in this village are noted below:

Bearers Bengalee	29
Bustum Byrage	7
Sonar (goldsmith)	25
Washerman	5

Bhooean (Bhuinars or Babhans)	2
Koeree (Retailers of vegetables)	23
Dhanook	1
Jolaha (weaver)	5
Rajpoot	2
Brahman	6
Kulwar	1
Malee (gardener)	2
Bhat	1
Bhojepooreah	56
Weavers	19
Luheree (worker in lac)	1
Mahomedan	2
Soondee	4
Telee	3
Khetourée Rajputs	8
Halwae	2
Coombar (Kumar, retailers of potters ware)	1
Tumolee (Tombuli, retailers of betel-leaf)	2
Chamar (workers in leather)	1
Bimeea (? Baniya ? Dealers in grain, salt, etc.)	6
Goalah	4
Kuhar (potter)	1

Tigers commit frightful destruction not only among cattle but among the hill-tribes of this par-
 Tiggers. gana: when staying at Nooni Haut
 a poor hill woman was brought in dead and frightfully mangled. She had gone to draw water from a small hill stream close to her home and had been carried off by a tiger. When I was in England I had two tiger guns made on the principle of the spring gun and have sent them to Nooni Haut to the Darogah requesting him to use them. As I am leaving this District I have requested the Officiating Magistrate to look after them, as a smart burkundaz might use them with success against these tigers. The native shikarees from Purneah will not remain any length of time in these jungles as they are sure to catch fever. I have tried to persuade

them to visit Noonni Haut, but have always received one answer, "The jungles are unhealthy and we shall die." From Noonee Haut I proceeded to Peprah, Doomkah, Simlah, Chipteeam, Kudmah and

Jhilmilly in the Damun-i-Koh (where)
 Villages in Damun-i-Koh. a great deal of sickness prevailed, mostly

fevers. A native vaccinator, who accompanied my camp, vaccinated in the neighbourhood of Doomkah some 300 children of the Sountal tribe. The jungles in the neighbourhood of Simlah are very heavy; the depredation committed by wild elephants are considerable and the Board has been pleased to sanction a reward of Rs. 20 for their destruction. When the railroad is open to Soory, I dare say, an advertisement in the Government Gazette would induce some of the Calcutta sportsmen to attempt at their destruction. At Chipteeam I was engaged in revising one of Mr. Peron's settlement. Mr. Grant, a very respectable gentleman, is the proprietor of this estate, and here I came

upon a village school. The schoolmaster
 Village School at Chipteeam. was paid four annas a month and Sountal boys attended the school along with the

Bengali boys. Mr. Grant intends encouraging his Sountal ryots and promised to pay for the education of some of the Sountal boys. I observed one Sountal a resident of Chipteeam very neatly dressed and very cleanly in person (an exception to the rule) with a complete set of little instruments for taking out thorns from his feet, in fact this was a complete chatelaine appended to his waist by a silver chain. The inhabitants of Doom-

kah vary: the different caste are as follows:

Bhojpooree Mahajauns	30
Soondee (Dealers in wine)	5
Brahmun	2
Rajpoot	1
Telee (Dealers in oil)	4
Goalah (milkman)	4
Ghatwal	14
Keonth (? Kewats ? fisherman and cultivators)	6
Dome (Scavengers)	7

Hulwae (Retailers of Sweetmeats)	3
Prostitutes	3
Washerman	1
Byragee Bustum (Bairagi)	2
Baeoree (Bāuri, a tribal caste)	16
Barber	1
Mahomedans	9

Bhojpoorees here predominate and the trade of this part of the country is in their hands: I remember, the numerous robberies committed by men said to be of this caste in the Benares road, and it has since struck me that these robberies were perpetrated by men of this caste residing in these jungles, but this of course is mere conjecture.

I visited Talooqa Dacca and found the villages in a most disgraceful state; there had been frequent disputes (I was given to understand) between the mortgagor and the mortgagee. From what I saw of the deserted villages and once neat houses now destroyed, convinced me that the police of Doomkah must be thoroughly inefficient. I enquired if the Deputy Magistrate of Deoghur ever visited this part of his sub-division and was informed that he did not owing to its insalubrity. Talooqa Dacca has since been sold for arrears of revenue. The Ghatwals, mostly Mal Paharies, are very ignorant: they borrow money from the Bengallis; are made

drunk, and sign bonds for large sums of money which they never received. I was engaged some little time in making the settlement of Sunkra, and settling a boundary dispute relating to Bhundaro, and the boundary of the Damun-i-Koh. These disputes arise from the ryots residing on the boundary line (but within the Damun) cultivating lands outside the Damun and refusing to pay rent to the Zemindars. They appeal to Mr. Pontet and the Naeb Sujawul. The Naeb Sujawul reports these men as cultivating lands within the Damun which is the case. Mr. Pontet refers to the survey maps and claims his boundary as laid down in the map and no

Boundary dispute at more. This is the simple history of the
 Damun-i-Koh. boundary dispute which I settled with
 the assistance of a survey map furnished
 by Mr. Pontet. At Bhundaro I was called to relieve Mr. Chapman
 who has been transferred to another
 department, otherwise I should have
 visited the Damun-i-Koh and marched
 across to Rajmehal.

Lantour's inability to visit
 Dhamun-i-Koh and Raj-
 mehal.

In passing through pargana Godda I was much struck with
 the improvements effected by Mr.
 Tuppa Belputta. Fitzpatrick, a gentleman holding that
 pargana in farm. The lower orders inhabiting Tuppa Belputta are
 remarkably poor, superstitious to a degree and very ignorant. The
 country will be much improved by good roads. The face of the
 country in Pargana Hendwah Belputta is, I imagine, what the
 Damun was when Mr. Pontet took charge of it seventeen years ago.
 Mr. Pontet now gets a revenue of Rs. 60,000 and upwards from
 the Damun. Cultivation has increased
 enormously and in my opinion, were the
 ryots of Belputta cared for as in the
 Damun, the jungles of Belputta would have been cleared away
 long ago and rendered productive. I observed much cultivation
 going on among the Paharis in the Damun and from which I could
 see of that cultivation I should say that the Paharis cultivated hills
 with care and diligence.

Improvements effected by
 Pontet.

GEORGE DICKINSON'S REPORT

From Bhaugulpore eastward to Ghaa-us-Khan's tomb, five
 miles, the road is so good as to require
 but little repair, but from thence to the
 20th mile stone or village Colgong, it runs
 by the Gogah and Shahzadabad thannas and is so much worn down
 as to be impassable for 5 or 6 months in the year except to foot
 passengers, who during those months are in several places obliged
 to wade through water up to their necks, exclusive of having four
 nullahs to cross. The dawke is at present of necessity brought
 more than half way from Colgong by water which (as the boats

State of the roads in the
 Bhaugulpore District.

that convey it have a strong current to combat), if the wind is not favourable occasions great delay, twelve hours being sometimes required to bring the letters that short distance of 20 miles. In the dry season it has been customary for the zemindars to make temporary bridges across the nullahs of earth, stick and straw, and throw a little loose earth on the hollows in the road, which the first shower washes away.

From the 20th milestone to the 31st or from Colgong to Peallahpore, the road runs over a fine kunkur, through the thanahs of Colgong, Beersye and Peallahpore; and answers for carriage conveyance the whole year—a great caution must however be observed in crossing a nullah near the Beersye thanah during the rains.

From Peallahpore through Tilliaghurry Pass to Sicregully, and all the way into Rajmahal the roads are in a wretched state and require great repairs—a few miles (six or seven) here and there excepted which are very good. The dawk hircarrahs, however, contrive with difficulty to travel by land as far as the large cotton trees, a little above Telliaghurry from whence they are obliged to take boat and proceed to Gungapersaud, Sicregully, Mussaw and within one coss of the Rajmehal Singhy Delaun, 30 miles by water—which occasions a very great delay in the arrival of the dawkes. To make the roads from Peallahpore to Mussaw passable in the rainy season will be attended with great expense, as many bridges are necessary, though it may be done without any difficulty: but from Mussaw to Rajmahal all attempts would be vain, for the whole is overflowed by the river. There is, however, an old road made by Sultan Sujah, which strikes off to the right of Mussaw and winds about the base of the hills near Peerpur making a difference of about a coss, which might be rendered excellent by great expense, but three large bridges would be necessary. In the dry season these roads are all passable though even then far from being good. I have myself by sending people on before to fill up holes and mend the temporary bridges, contrived with difficulty to pass them in a bogey, but not without getting out at several places.

From Rajmahal to Balkishen Bough, about three miles, the road

is very good throughout the year, but from thence to Futhypore there is no travelling during the rains; the dawk, therefore, is again conveyed seven miles by water, but the road might be repaired at no very great expense, as there is a ferry at the Gabonah and a puckah bridge over the Oudenullah.

From Futhypore to Gurrimarri, two miles, the roads are very good, but from thence to Furruckabad they are very bad and there are three nullahs to cross: the dawk consequently is forwarded all the way ten miles by water: these roads might be repaired and the dawks expedited thereby as there are ferrys at each nullah. In the dry season, temporary bridges are thrown over the above-mentioned nullahs with earth, sticks and straw by the zemindars which renders them and the roads very passable though by no means good.

From Furruckabad to the opposite bank of Banniah Nullah, four miles, is impassable in the rains and very bad in the dry season, but may be repaired and rendered good for the whole year; the dawk is at present conveyed that distance also by water, where the hercurrah lands and proceeds two miles to Downapore, at which place they are again obliged to take boat as far as Nurrangabad, which is the last dawk chokey under my control; from thence to Sooty, two miles, the roads are very bad and require great repair.

Thus out of 107 miles, the dawk from the badness of the roads, is obliged to be brought 75 miles by water which never makes less than 24 hours difference in its arrival from Sooty only, and sometimes more, the total difference in the arrival of the dawks between the wet and dry seasons from Calcutta being about 52 hours.

From Bhaugulpore westward the road is good for two miles, after which with a very few exceptions, it is greatly in want of repair to the 36th mile or Monghyr, though some care has been taken near the thannahs through which it passes, viz., Chicheroon, Janguirah, Himmutpore, Noahghurry and Aramnughur; from this latter thannah to the Dackerah Nullah, which is a little above Monghyr it is in a very bad state. The puckah bridge which formerly stood across that nullah and was broken down by Cossim Ally Khan has never been repaired. From the 36th milestone to

the 14th; which is a little beyond Soorajegurrah and all the way to the Kewle, the roads do not require so much repair as they are tolerably good. But the passage over the Jagulpoorah nullah is dangerous if not annually mended with strong piles and hard earth.

The road to Tarrapore in the heart of Curruckpore which was in former times kept in good repair has latterly been entirely neglected and is consequently impassable in the rains and scarcely otherwise in the dry season.

The cross road from Peallahpore thannah to Pointy although extremely necessary for the communication between Bhaugulpore and Purneah, is in very great want of amendment which might be easily given to it at a very moderate expense as it is only six miles across over high lands.

The cross road to Darrah and Deoghur is greatly out of repair.

"EARLY SIGNED COINS OF INDIA"

[ADDITIONS AND CORRECTIONS]

By K. P. Jayaswal

After the publication of the above studies (JBORS, XX. 279-308) I had an opportunity of visiting the British Museum in May, 1935, which I utilized in checking my readings from the original coins of Cunningham and others, now deposited in the British Museum. I have to thank Mr. Allan for the facilities he offered in that behalf. The results are set down here below.

Pre-Mauryan Avanti Coins

The Eran coin alluded to JBORS, XX. 288, has the legend *Dhama-pāṣa*. The letters are clear, bold and certain on the coin. It has no *rāñño*. What has been read by others as *rāñño* is a symbol, probably a svastika.

Early Mauryas and Maurya Subordinates

There is no legend on the coin given in the CAI, II. 14, which cancels footnote 18 at p. 290 of JBORS, XX.

It is now certain that no coin of the earlier Mauryas (earlier than Daśaratha) has full royal name.

Subhagasena

There is no legend on the coin given in CAI, II. 7, on the reverse bottom as formerly supposed (JBORS, XX. 283).

Samprati

Cunningham, CAI, plate II (Taxila) no. 20, was compared with several other coins having the same symbols but from different dies. The CAI, II. 20 coin which standing by itself does give the appearance of having Kharoshthī letters, is deceptive, being the result of a defective die. A decoration-symbol, like a fleur-de-lis crest, was broken in the die in two parts giving rise to a false appearance of letters; there is in fact no Kharoshthī writing on it. The

other coins of the issue in the British Museum have proved that the Patna Museum coin reproduced by me on my plate 1 as no. 6 (JBORS XX, opposite p. 279) has exactly the same crest or symbol, and no name. On the other hand, the Brāhmī monogram *Mauryya* is certain, and the coin bears undoubted Maurya symbol¹.

Deva Maurya

The reading of the legend on the coin in the CAI, V. 10 [-ño *Devasa* (not *Su-devasa*)] was confirmed. The reading on the Ayodhyā coin (CAI, IX. 5) was also confirmed by the examination of the coin.

Śāliśūka

The Ayodhyā coins, CAI, IX. 10, belong, as Cunningham had stated, to *Śivadatta*. V. Smith's doubts about the legend (CIM, p. 144) are not justified. These coins do not therefore belong to Śāliśūka (JBORS, XX. 287).

Bṛhaspatimitra's coins countermarked by Khāravela

In the British Museum there are coins of Bṛhaspatimitra countermarked by a symbol which as Mr. Allan has identified, is identical with the symbol found in the Hathigumpha inscription of Khāravela, at its end (JBORS, III 472). Mr. Allan, in my opinion, is right in regarding those coins as having been countermarked by Khāravela.

Uddebika coin and Silver coin of Śuṅgarāja

The Uddebika coin mentioned at p. 303, JBORS, XX, JRAS, 1900, 98, belongs to *Suṣyamitra*, not Pushyamitra.

A Silver coin of *Sugarāja* similar to the copper coin in shape and size already reproduced in JBORS, XX, p. 294, p. II. 2, has come to the Patna Museum from Kosam. The reverse has no legend. In view of that the footnote at p. 291 of JBORS, XX should be cancelled.

Agnimitra

In the British Museum there is a larger coin of Agnimitra,

¹ The Rampurwa copper bolt of Aśoka (Indian Museum) has the 'moon-on-hill' and hollow cross.

having the shape and symbols of the Patna Museum coin illustrated at plate II, as no. 3 in JBORS, XX. 291, 295.

Odraka

The CAI, V. 6 coin taken by me as of Odraka has not got that name (JBORS, XX. 302). The legend on the coin confirms Cunningham's reading *kāḍasa* i.e. *Saḍakā* (JBORS, XX. 289).

Mūladeva

Cunningham's coin on his Ayodhyā (CAI) plate, IX, no. 4, has the reading *Mūladevasa*, not *Mūlendrakasa* as I had read from the plate (JBORS, XX. 304). The Purāṇic name *Mulinda*, probably a composition of *Mūla* and *Indra*, may probably be represented by the *Indramitra* of the coins.

Reviews and Notices of Books

THE MAHĀBHĀRATA.—For the First Time Critically Edited
By Vishnu S. Sukthankar. Ādiparvan: Fascicule 7. Vol. 1.
Poona Bhandarkar Oriental Research Institute 1933.

Dr. Sukthankar and his collaborators have completed the Ādiparvan. They have appended to it a page of the Śārādā Codex, fol. 147b and a Prolegomena. The latter contains (i) an exhaustive account of extant Mss., (ii) a Pedigree of Ādiparvan versions (pp. xxx-lxxxvi), and an explanation of the method of reconstruction (pp. lxxxvi-cvii).

Whatever opinions may be held as to the real date of the Epic, one fact remains indubitable: a study of the Mahābhārata is indispensable for those who would learn to understand the spirit and culture of Ancient India. Incidentally the poems afford collateral illustration of the style of the Epic era, all the more valuable because emanating from diverse schools and centres of the epic art.

It is *possible* that scholars may entertain doubts concerning Dr. Sukthankar's Archetype in view of there being more than one independent versions like the "Kāśmīrī" recension. We are, however, by no means driven to the necessity of admitting that it must be so, especially in the face of a remarkably uniform and very authentic testimony of great antiquity in favour of the genuineness of at least the principal portions as we now have them. Dr. Sukthankar follows the principle "to accept as original a reading or feature which is documented uniformly by all manuscripts alike (N-S)" (p. lxxxvii). It is a sound principle in all textual reconstruction.

In this collation of Mss., Dr. Sukthankar has performed his task thoroughly throughout the seven fasciculi of the Ādiparvan—a task of great labour and no small difficulty. Several of these Mss. had never, I believe, been collated at all; others more or less inaccurately or incompletely. And the way Dr. Sukthankar

has gone through the voluminous Scholia is truly admirable.

At a time when the ancient epic poems were handed down orally, as the most precious national properties, by professional reciters, the *Sūtas*, or Indian *rhapsodists*,—men, undoubtedly, in the earlier ages, of high genius, and quite capable of appreciating and (even when they added to it) of sustaining the *unity* of a great epic composition—there were likely to exist several more or less local versions or recensions, the collation and adaptation of which occupied the critical skill of the compilers and collectors at a time when all Sanskrit literature was regularly committed to writing.

Dr. Sukthankar tries to restore the pure metal of the epic record, though it has suffered alloy in passing through many crucibles in the hands of the many different workmen. His results are undoubtedly more encouraging than those of all previous and even contemporary attempts, and every student of Indology will eagerly look forward for the subsequent issues.

A. BANERJI—SASTRI.

RIGVEDA BRĀHMANAS: The Aitareya and Kauṣītaki Bhāṣmanas of the R̥gveda Translated from the original Sanskrit By Arthur Berriedale Keith, D.C.L., D.Litt. Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 1920.

In Chapter XXII of the fifth book of Dr. Francis Rabelais, we read "I saw two Gibroins by themselves, keeping Watch on the top of a Tower, and we were told, they guarded the Moon from the Wolves." Even in a translation of the R̥gveda Brāhmaṇas, Professor Dr. Keith starts by warning off Messrs. Belvalkar, Jayaswal and Lévi from an approach to Pāṇini (p. x). In pp. 42-3, discussing the relation of the two Brāhmaṇas to Pāṇini, to Yaska, and to Čakalya, he very rightly gives priority to the Brāhmaṇas. But none disputes. So, why tilt at a wind-mill?

The author's conclusions from the absence of reference to Metempsychosis (*ibid.*, p. 44), and from the political references (pp. 44-5)—"The political references do not hint at any great kingdoms, but at a large number of petty princes, who despite their

titles and claims to sovereignty were doubtless rulers of limited portions of territory." (p. 45)—suggests that out of nothing he makes great things, and makes great things return to nothing. It is, however, in his treatment of Language, Style, and Metre, pp. 68-101, the learned Vedic scholar is less than fair to himself. He is disappointingly superficial. Even a comparatively young scholar like Dr. Thieme of Göttingen has appraised the relative importance of such evidence in the Vedas, Brāhmaṇas and the Sūtras in his recent work on *Pāṇini and The Veda* (1935). The material is not new. Even accepting the well-known fact that Professor Keith has always cared more for translating books and writing general histories about them than for painstaking studies of grammar and lexicography in the line of those continental giants, Roth, Boeghtlingk, Wackernagel and Liebich, yet a statement "mere errors of a tradition which allowed almost any irregularity in the sacred text" (p. 71) referring to the so-called irregular forms in the Aitareya Brāhmaṇa, is truly amazing. Has Dr. Keith forgotten the controversy between Max Müller (Rigveda, Second Edition, Vol. 4, pp. clxxxi—clxxxiv) and Peterson (*The Academy*, June 23, 1888) regarding "the occasional necessity he (Max Müller) has felt himself under of deserting all his manuscripts and printing in the text of Sāyaṇa an invention of his own"?

The book of Dr. Keith was published in 1920. The author mentions his indebtedness to the works of Macdonell, Aufrecht Eggeling, Caland, Henry, Hillebrandt, Oldenberg, Whitney and Lanman: but significantly enough, he omits the name of the one scholar who gave us a really reliable translation of the Aitareya Brāhmaṇa long before Keith, viz., Martin Haug in 1863. Has Dr. Keith read that translation? Perhaps not. As much of his own translation is frankly unintelligible: "simply twaddle, and what is worse, theological twaddle" to quote the complacent estimate of Max Müller taking the Brāhmaṇas as a whole. Is Keith's translation an illustration of Max Müller's dictum? Otherwise, what to make of translation like this—"The libation of the omentum is a libation of ambrosia; These are the incorporeal libations:" (p. 144). As a matter of fact, my post-graduate and research students have recently drawn my attention

to these oddities as I asked them to make use of the book. I have had to ask them to fall back upon Haug.

To Dr. Keith may be recommended the example of William Jones who as a young Oxonian in 1771 said—‘Sied-il à un homme né dans ce siècle de s’infatuer de fables indiennes?’, yet lived to be the founder of the Royal Asiatic Society. Dr. Keith may still profit by the wise words of Dr. Haug—“...the explanation of sacrificial terms by scholars unaided by oral information from those especially trained for the sacrificial profession from times immemorial...is bound to be a failure” (*ibid.*, Preface). A minute study of the actual operations of the sacrificial priests is essentially necessary for a proper comprehension of the Brāhmaṇas. Such a study is not apparent in Dr. Keith’s Translation.

There is a marked falling-off in the performance.

A. BANERJĪ—SASTRI.

Notes of the Quarter

Proceedings of a meeting of the Council of the Bihar and Orissa Research Society held in the Society's Office on Sunday, August 4, 1935.

Present:

Mr. K. P. Jayaswal (in the chair).

Mr. Sham Bahadur.

Mr. G. E. Fawcus.

Dr. A. P. Banerji Sastri.

The Hon'ble Mr. Justice Fazl Ali.

Mr. J. L. Hill.

1. Confirmed the proceedings of the meeting of the Council held on March 3, 1935.
2. Elected Mr. S. N. Sahay, Barrister-at-Law, a member of the Society.
3. Passed the monthly accounts from February to June, 1935.
4. Passed the annual statement of accounts for the year 1934-35.
5. Passed the revised budget for the year 1935-36, and the budget estimate for the year 1936-37.
6. Placed the Archaeological Department, Cochin State, on the Society's exchange list.
Resolved that the Council regrets its inability to place Śrī Jaina Siddhānta Bhāskara, Arrah, on the Society's exchange list.
7. Sanctioned payment of the following bills:—

Calcutta Oriental Press

	Rs.	a.	p.
1. Bill No. 4042, dated May 8, 1935 ..	234	0	0
2. Bill No. 3099, dated January 22, 1935 ..	480	0	0

Allahabad Law Journal Press

	Rs.	a.	p.
3. Invoice No. 119, dated April 27, 1935 . .	290	5	6
4. Invoice No. 24, dated April 24, 1935 . .	3	0	0
5. Invoice No. 19, dated April 20, 1935 . .	0	12	0

Indian Photo Engraving Co.

6. Bill No. 8071, dated April 30, 1935 . . 28 3 0
8. Read and recorded a letter, dated April 10, 1935 from the Rev. H. Heras, S. J.
9. Read a letter, dated May 12, 1935, from Professor J. Ph. Vogel, Kern Institute, Leyden.
Resolved that Dr. Bernet Kempers be cordially invited to deliver a lecture under the auspices of the Society during his stay in Patna.
10. Read a circular letter, dated February 20, 1935, from the local Secretary, 8th All-India Oriental Conference Mysore.
Resolved that Mr. K. P. Jayaswal and Mr. Sham Bahadur be asked to represent the Society at this Conference.
11. Read and recorded a letter, dated May 31, 1935, from Professor C. R. Lanman.
Resolved that the relevant passages be communicated to Rai Bahadur Radha Krishna Jalan.
Resolved further that the Educational Commissioner be asked to send Professor Lanman a list of suitable recipients for Geldner's Translation of the Rigveda.
12. Read letter No. 3011-19-E, from the Ministry of Education, Bihar and Orissa.
Resolved that the Society does not require the books on American History and Ethnography mentioned in the letter from the Director, International Institute of Intellectual Co-operation.
13. Resolved that the Society's thanks be conveyed to Messrs. K. K. Dutta and J. N. Sarkar for their excellent work in editing Buchanan's Shahabad Report.

J. L. HILL

Honorary General Secretary

**List of members of the Bihar and Orissa
Research Society on 31st December, 1934**

Honorary Members

No.	Name of member	Year of elec- tion	Address
1	2	3	4
1	Foucher, Monsieur A.	1919	Professor, University of Paris, Paris.
2	Frazer, Sir James G., D.C.L., LL.D., LITT.D.	1916	Trinity College, Cam- bridge, England.
3	Gait, Sir E. A., K.C.S.I., C.I.E., PH.D., I.C.S. (Retd.).	1920	The Croft, Park Hill, Ealing, London.
4	Grierson, Sir George, K.C.I.E., PH.D., D.LITT., I.C.S. (Retd.)	1916	Rath Farnham, Camber- ly, Surrey, England.
5	Haddon, Alfred C., M.A., SC.D., F. R. S.	1916	3, Cranmer Road, Cam- bridge.
6	Jacobi, Dr. Hermann ..	1925	Professor of Sanskrit, University of Bonn, Bonn, Germany.
7	Konow, Dr. Sten ..	1920	Ethnographic Museum, Oslo, Norway.
8	Levi, M. Sylvain ..	1919	Professor of Sanskrit, University of Stras- bourg, Strasbourg.
9	Oldham, C.E.A.W., C.S.I., I.C.S. (Retd.).	1926	21, Courtfield Road, London, s.w. 7.
10	Sankrityayana, Rev. Rahul	1934	Patna.
11	Thomas, F.W., M.A., Hon. PH.D., F.R.S.	1919	Boden Professor of San- skrit, University of Oxford.
12	Walsh, E.H.C., C.S.I., I.C.S. (Retd.).	1919	c/o Lloyds Bank Ltd., Cox's & King's Branch. 6, Pall Mall, London, s.w.

Life Members

No.	Name of member	Year of election	Address
1	2	3	4
1	Das, Mr. P.R., Bar-at-Law.	1918	Patna.
2	Deo, Raja Dharnidhar Indra.	1917	Feudatory Chief of Bonai State, P. O., Bonaigarh (Orissa).
3	Deo, Raja Narayana Prasad.	1929	Ruling Chief of Baudh State.
4	Jalan, Rai Bahadur Radha Krishna.	1918	Patna City.
5	Lall, Babu Hira ..	1933	Huthwa.
6	Maharaja Bahadur Guru Mahadeva Asram Prasad Sahi.	1920	Hathwa (Saran).
7	Prasad, Mr. Ajit, M.A., L.L.B.	1928	Advocate, Lucknow.
8	Raja Bahadur Sir, R. N. Bhanja Deo, Kt., O. B.E.	1918	Kanika (Orissa).
9	Shah, Mr. Hiralal Amritlal.	1918	Princess Street, Champai Buildings, 2nd floor, Bombay.
10	Shahi, Lieut. Madhava-swarendra.	1924	Manjha, District Saran.
11	Singh, Raja Raghunandan Prasad.	1924	Monghyr.
12	Singh, Rai Bahadur Harihar Prasad.	1916	Arrah.
13	Singh, Raja Radhikaraman Prasad, M.A.	1916	Surajpura (Shahabad).
14	Sinha, Mr. Mahendra Prasad.	1928	Sub-Deputy Collector, Chapra.

Ordinary Members

No.	Name of member	Year of election	Address
1	2	3	4
A			
1	Acharya, P., B.Sc. ..	1928	Senior Archaeological Scholar, Mayurbhanj State.
2	Agarwala, Vasudeva Sharan, M.A., LL.B.	1932	Curator, Curzon Museum, Muttra.
3	Ahmad, Hafiz Shamsuddin, M.A.	1927	Patna College, Patna.
4	Aiyangar, R. B. Dr. Krishnaswami, M.A., PH.D.	1916	43, Brodies Road, Mylapore, Madras.
5	Aiyangar, R. B. K. V. Rangaswami.	1915	Hindu University, Benares.
6	Armour, Prof. J. S., M.A.	1926	G. B. B. College, Muzaffarpur.
7	Altekar, A. S., M.A., D. Litt.	1933	Benares Hindu University.
B			
8	Bakhle, Vidyasagara Sadasiva, M.A., LL.B.	1932	Advocate, 276 Yadava Gopal Peth, Satara City.
9	Banerji, S.	1933	Headmaster, Saharanpur.
10	Barhut, Sardar Thakur Kishore Singh.	1932	State Historian, Patiala.
11	Batheja, Prof. H. R., M.A., I.E.S.	1920	Ravenshaw College, Cuttack.
12	Bhandarkar, Dr. D. R.	1924	35, Ballygunge, Circular Road, Calcutta.
13	Bhargava, Major M.L., I.M.S.	1934	Military Hospital, Fort Sandeman, Beluchistan.
14	B h a t t a c h a r y a, Benoytosh	1924	Director, Oriental Institute, Kothi Buildings, Baroda.

Ordinary Members —(Continued)

No.	Name of member	Year of election	Address
I	2	3	4
15	Bhide, H. B.	1918	Dewanpur Road, Nava- park, Bhawanagar.
16	Bodding, Rev. P.O. ..	1918	Mohulpahari, Santal Parganas.
C			
17	Carr, Paul Roland ..	1928	3923, Packard Street, Long Island City, N. Y., U.S.A.
18	Chakladar, Haran Chan- dra M.A.	1916	28-4, Sri Mohan Lane, Kalighat, Calcutta.
19	Chaube, Ram Kumar ..	1931	Azmatgarh Palace, Benares.
20	Chaudhuri, G. K. ..	1928	Ballipur P. O., Dar- bhanga.
21	Chaudhuri, P., I.C.S. ..	1931	Dist. & Sessions Judge, Purnea.
22	Christian, H. D. ..	1920	Superintendent, Gang- pur State, Orissa.
23	Coomaraswamy, Dr. Anand K.	1923	Museum, of Fine Arts, Boston Mass. U. S. A.
D			
24	Das, Kali Prasad ..	1929	Barh, District Patna.
25	Das, Kashinath, M.A. ..	1925	Ravenshaw College, Cuttack.
26	Datta, Kalikinkar, M.A.	Lecturer, Patna College, Patna.
27	Deo, Maharaja Sir Bir Mitrodaya Singh Ba- hadur, K.C.I.E.	1920	The Palace, Sonapur.
28	Deo, Tekait Nripendra Narayan Singh.	1928	Seraikela State, Singh- bhum.
29	Deshpande, R. S. G. K.	1927	Bishramdham, Gym- khana P. O. Poona.
30	Dhruva, A. B., M.A.	Principal, Hindu Uni- versity Benares.

Ordinary Members—(Continued)

No.	Name of members	Year of election	Address
1	2	3	4
	E		
	Nil.		
	F		
31	Fawcus, G.E., M.A., C.I. E., O.B.E.	1916	Director of Public Instruction, Patna.
	G		
32	Ghosh, Adhar Chandra, B.Sc.	1927	Assistant Curator, Patna Museum, Patna
33	Ghosh, Rai Sahib Manoranjan, M.A.	1918	Curator, Patna Museum, Patna.
34	Gupta, Shiva Prasad	1918	Seva Upavana, Kasi.
	H		
35	Heras, Rev. H., S. J., M.A.	1927	St. Xavier's College, Bombay.
36	Hill, J. L., M.A. ..	1930	Patna College, Patna.
	I		
	Nil.		
	J		
37	Jagadeb, Sri Sri Sri Gopinath Harichandan, Raja Bahadur, M.R.A.S., M.B.D.M.	1924	P. O. Tekkali, Ganjam.
38	Jagadeb, Sir Sir Sir Lakhsminarayana Harichandan, Raja Bahadur.	1929	Ditto.

Ordinary Members—(Continued)

No.	Name of member	Year of election	Address
1	2	3	4
39	James, The Hon'ble Mr. Justice J. F. W., I.C.S.	1923	High Court, Patna.
40	Jaruhar, Rameshwar Prasad.	1925	Kadamkuan, Patna.
41	Jayaswal, K. P., M.A. Barrister-at-Law.	1915	Advocate, Patna High Court.
42	Jha, Andh Bihari, M.A.	1933	Sub-Deputy Magistrate Dinapore.
43	Jha. Lakshmikant, B.L.	1925	Advocate, High Court, Patna.
44	Jha, Ramakrishna, B.L.	1930	Advocate, High Court, Patna.
45	Jinjal, Srinarayan Lal, B.A., B.L.	1928	Dhanni Tola, advocate, Gaya.
46	Johnson, Joh.	1934	Missionary Treasurer, P. O. Dumka.
K			
47	Khan Bahadur Syd. Muhammad Ismail.	1928	Patna City.
48	Khanna, Vinayak Lal ..	1924	Hindu Library, 3, Nandlal Malik's Lane, Calcutta.
49	Kimura, R.	1920	Rissho University, Osaki Machi, Tokyo, Japan.
50	Kuraishi, Muhammad Hamid, B.A.	1923	Superintendent of Archaeological Survey, Central Circle, Patna.
51	Lakhani, Ibrahim Wali Mohamad, B.A.	1934	Watson Museum, Rajkot.
L			
52	Lall, Raja P.C. ..	1924	Raja of Nazarganj, Purnea City.

Ordinary Members—(Continued)

No.	Name of member	Year of election	Address
1	2	3	4
53	Lambert, H., M.A., I.E.S.	1920	c/o Lloyd's Bank, Cox's & King's Branch, 6 Pall Mall London, S. W.
54	Law, Dr. Narendra Nath, M.A., B.L., PH.D.	1924	96, Amherst Street, Calcutta.
	M		
55	Mackenzie, W. ..	1916	Superintendent, Government Printing, Gulzarbagh, Patna.
56	Macpherson, Hon'ble Justice, Sir T. S., C.I.E., I.C.S.	1916	Patna.
57	McPherson, Sir H., K.C. I.E., C.S.I., I.C.S. (Retd.)	1915	c/o Messrs. Grindlay & Co., Ltd., 54, Parliament Street, London, S.W.I.
58	Mahapatra, Chaudhuri Bhagvat Prasad Samantarai.	1924	P. O. Bhadrak, Balasore.
59	Mahashaya, Rai Bahadur Harendra Narayan Ray.	1915	Lakshannath, Balasore.
60	Mahatha, Rai Bahadur Krishna Deva Narayan. ..	1920	Muzaffarpur.
61	Majumdar, Bimanbehari	1927	B. N. College, Patna.
62	Majumdar, Dr. R. C.	1920	Dacca University, Dacca.
63	Malaviya, Pandit Balagovinda.	1924	Patna City.
64	Manuk, P. C., Bar-at-Law ..	1920	Advocate, High Court, Patna.
65	Mehta, N. C., I.C.S. ..	1927	Muzaffernagar.

Ordinary Members—(Continued)

No.	Name of member	Year of election	Address
I	2	3	4
66	Miller, Sir F. Dawson, Kt.	1919	11, King's Bench Walk Temple, E.C., London.
67	Mishra, Pandit Janardan, M.A.	1927	B. N. College, Patna.
68	Mishra, Ganga Shankar, M.A.	1933	Librarian, Benares Hindu University.
69	Misra, Umesa, D.LITT.		Allahabad University, Allahabad.
70	Mitra, K.P., M.A., B.L.	1920	D. J. College, Monghyr.
71	Mukerji, Prof. A.	1929	10, Bol. Guozdnikovsky, Apt. 202X, Moscow.
N			
72	Nagar, Madan Mohan, M.A.	1933	Curator, Sarnath Museum, Benares.
73	Nahar, Puranchand, M.A. B.L.	1917	1/8, Indian Street, Calcutta.
74	Noor, Hon'ble Justice K. B. Khwaja Muhammad.	1915	Patna.
O			
Nil.			
P			
75	Pantulu Garu Srinivas Rao M.A., L.T., M.R.R.Y.	1928	Principal Hindu College, Masulipatam.
76	Pantulu, J. Ramayya, B.A., B.L.	1915	Mukteswaram, Tottar-mundi P.O. Godavari District.
77	Perier, Most Rev. F.J., S.J.	1915	Archbishop of Calcutta, 32, Park Street, Calcutta.

Ordinary Members—(Continued)

No.	Name of member	Year of election	Address
1	2	3	4
78	Prasad, Biswanath, M.A.,	1928	Professor, T. N. J. College, Bhagalpur.
79	Prasad, Krishnadeva, M.A., B.L.	1929	Langertoli, Patna.
80	Prasad, Mahabir, B.L. . .	1926	Pleader, Chapra.
81	Prasad, Nageswar, M.A., B.L.	1928	Advocate, Patna.
82	Prasad, Surya Mahajan.	1918	Manulal Library, Gaya.
	Q		
	Nil.		
	R		
83	Rajaguru, Hemraj Pandit.	1934	Dhokatola, Kathmandu, Nepal.
84	Ramdas, G., B.A.	1924	Sri Ramachandra Vilas, Jeypur, Vizagapatam.
85	Ranganathan, S. R.	1927	Librarian, Madras University, Madras.
86	Ray, Rai Bahadur Chuni Lal	1915	Diwan, Bonaigarh State, Bonaigarh P.O., Orissa.
87	Roy, Rai Bahadur s.c. M.A., B.L., M.L.C.	1915	Ranchi.
88	Richards, F. J. . .	1924	1A Collingham Road, S. W. 5, London.
89	Rohatgi, Binayakrishna	1925	Dhaulpura Kothi, Begampur, Patna City.
	S		
90	Sahay, Shyamnandan, B.A.	1928	Sahay Bhavan, Muzaffarpur.
91	Sarkar Ganapati . .	1926	69, Beliaghata Road, Calcutta.

Ordinary Members—(Continued)

No.	Name of member	Year of election	Address
1	2	3	4
92	Sarkar, Jadunath, M.A., I.E.S., (Retd.), C.I.E.	1915	Sarkaravas, Darjeeling.
93	Sarkar, Dr. Submal C.	1930	Professor of History, Patna College, Patna.
94	Sen, D. N., M.A., I.E.S. (Retd.)	1916	Patna.
95	Seppings, E. H. L.	1916	Innes Road, P.O. Kemmendine, Rangoon.
96	Sham Bahadur	1928	Bar-at-Law, Patna.
97	Sharma, Ram Bahadur, M.A.	1934	Advocate, Patna.
98	Sharma, Sri Ram, M.A.	1932	D. A. V. College, Lahore.
99	Shastri, Dr. A. Banerji, M.A., PH.D.	1923	Patna College, Patna.
100	Shastri, Dr. Harichand, D.LITT., I.E.S.	1918	Principal, T. N. J. College, Bhagalpur.
101	Shastri I. D. Durgadatti	1920	Superintendent, Sanskrit Association, Patna.
102	Shaw, Parmanand	1926	Daldary Bazar, Dina-pore Cantt.
103	Singh, Jaikishore Narayan	1934	Pakri State, P.O. Bajpatti, Muzafferpur.
104	Singh, Lakhsminarayan	1933	Advocate, High Court, Patna.
105	Singh, Rai Brajabihari Saran, M.A., B.L.	1915	Asst. Registrar, Co-operative Societies, Monghyr.
106	Singh, Raja Harihar Prasad Narayan	1916	Amawan, District Patna
107	Singh, Raja Bahadur Kirtyanand.	1915	Banaili, Purnea.
108	Singh, Raja Rajendralala, Bariha.	1916	Barsambar, Padampur, Sambalpur.
109	Singh R. B. Ramranavijaya	1924	K. V. Press, Patna.
110	Singh, Sarangadhar, M.A. B.L.	1925	Ditto.

Ordinary Members—(Continued)

No.	Name of member	Year of election	Address
1	2	3	4
111	Sinha, Mahendraki-shore, B.A., B.L.	1926	Bhaimsa, Dist. Nanded, Hyderabad, Deccan.
112	Sinha, Paras Nath, B.A., LL.B.	1930	Hindustan Times, Delhi
113	Sinha, S., Bar-at-Law	1915	Patna.
114	Sullivan, The Rt. Rev. Dr. S. J.	1929	Lord Bishop, Patna.
115	Surya Narayan, B.L.	1924	Translator, High Court, Patna.
116	Svarup, Rai Bahadur Bishun	1920	Mahalla Maithan, Agra.
T			
117	Tandan, R. R., M.A.	1934	Muzafferpur.
118	Tarafdar, Rev. S. K.	1915	Principal, C. M. S. High School, Bhagalpur.
119	Taraporewala, Y. J.	1930	Professor of History, Patna College, Patna.
120	Terrell, The Hon'ble Sir Courtney, K.T.	1928	Chief Justice, High Court, Patna.
121	Thakur, Sivanandan, M.A.	1932	High School, Patna.
122	Tirtha Swami, Vedananda	1933	P. O. DHINGA, Dist. Gujarat, Punjab.
123	Tripathi, Devadatta	1916	Kadam Kuan, Patuli.
124	Tripathi, Ramshankar, M.A., PH.D.	1932	Benares Hindu University.
U			
125	Urdhwaseshi, W. G., M.A.	1925	25, Krishnapura, Indore C.I.
126	Urquhart, Rev. Dr. W. S., M.A., D.D., D.LITT. 1934 Principal, Scottish churches College, Calcutta.	1934	Principal, Scottish Churches College, Calcutta.

Ordinary Members—(Concluded)

No.	Name of member	Year of elec- tion	Address
I	2	3	4
	V		
127	Varma, Hon'ble Justice Mr. S. P.	1930	Patna.
128	Vidyalankar, Jaya Chan- dra	1929	Daraganj, Allahabad.
129	Vogel, Dr. J., PH.D.	1920	Noordeindsplein, 40 Leiden, Holland.

3rd pers. u: - Δ le:ba: ∇ i:	- Δ le:ba:
(de:kh Δ le:ba: ∇ i:)	(de:kh Δ le:ba:)
3rd pers. u: (menial)	
- Δ le:ba:	- Δ le:ba: ∇ i:s Δ
(de:kh Δ le:ba:)	(de:kh Δ le:ba: ∇ i:s Δ)
	- Δ le:ba: ∇ i:s Δ n i
	(de:kh Δ le:ba: ∇ i:s Δ n i)

The difference between this tense and the Past Indicative is that this refers to an action the effect of which lasts upto the Present while the Past Indicative refers to an action which has no effect at Present; e.g. h Δ m mitha:-i: kh Δ ileba:n i: 'I have taken sweet-meats; i.e. the sweet-meats are still in my belley,' while h Δ m mitha:i: kh Δ il i: 'I took sweet-meats' refers to the momentary action in the past.

Compared with the Past Perfect Indicative this tense refers to the recent past while the Past Perfect Indicative to the remote past, e.g. h Δ m u: gh Δ r de:kh Δ le:ba:n i 'I have seen that house' refers to nearer past then that referred to in h Δ m u: gh Δ r de:kh Δ le:r Δ fi Δ l i: 'I had seen that house.'

\$78.

Past Perfect Indicative.

Masculine

sg.	pl.
1st pers. - Δ le:r Δ fi Δ l i:	- Δ le:r Δ fi Δ l i:j a:
(de:kh Δ le:r Δ fi Δ l i:)	(de:kh Δ le:r Δ fi Δ l i:j \tilde{a} :
2nd pers. (respectful)	
- Δ le:r Δ fi Δ l i:	- Δ le:r Δ fi Δ l i:
(de:kh Δ le:r Δ fi Δ l i:)	(de:kh Δ le:r Δ fi Δ l i:)
2nd pess. t \tilde{u} : - Δ le:r Δ fi Δ l Δ :	- Δ le:r Δ fi Δ l Δ :
(de:kh Δ le:r Δ fi Δ l Δ :)	(de:kh Δ le:r Δ fi Δ l Δ :)
2nd pers. t \tilde{o} : - Δ le:r Δ h Δ le:	- Δ le:r Δ fi Δ l Δ :s Δ
(de:kh Δ le:r Δ fi Δ le:)	(de:kh Δ le:r Δ fi Δ l Δ :s Δ)
	- Δ le:r Δ fi Δ l Δ :s Δ n i
	(de:kh Δ le:r Δ fi Δ l Δ :s Δ n i)

3rd pers. (respectful)

-A le:r A f i l i:	-A le:r A f i l i:
(d e:k h A le:r A h A l i:) (d e:k h A le:r A f i l i:)	

3rd pers. u: -A le:r A f i A le:	-A le:r A f i A l
(d e:k h A le:r A f i A le:)	(d e:k h A le:r A f i A l)

3rd. pers. u: (menial)

-A le:r A f i A l	-A le:r A f i A le:s A
(d e:k h A le:r A f i A l)	(d e:k h A le:r A f i A le:s A)
	-A le:r A f i A le:s A n i
	(d e:k h A le:r A f i A le:s A n i)

The forms of 1st pers., 2nd pers. (respectful) and 3rd pers. (respectful) are the same in both masculine and feminine genders. The rest however, differ in feminine gender. They are given below.

Feminine.

sg.

pl.

2nd pers. t ũ:

-A le:r A f i A l u:	-A le:r A f i A l u:
(d e:k h A le:r A f i A l u:)	(d e:k h A le:r A f i A l u:)

2nd pers. t ē:

-A le:r A f i A le:	-A le:r A f i A l u:s A
(d e:k h A le:r A f i A le:)	(d e:k h A le:r A f i A l u:s A)
	-A le:r A f i A l u:s A n i
	(d e:k h A le:r A f i A l u: -
	s A n i)

3rd pers. u:

-A le:r A f i A l i:	-A l:r A f i A l
(d e:k h A le:r A f i A l i:)	(d e:k h A le:r A f i A l)

3rd pers. u: (menial)

-A le:r A f i e:	-A le:r A f i A l i:s A
(d e:k h A le:r A f i e:)	(d e:k h A le:r A f i A l i:s A)
	-A le:r A f i A l i:s A n i
	(d e:k h A le:r A f i A l i:s A n i)

The difference between this tense and the Past Indicative is that while the effect of the action denoted by the

latter does not last beyond the time, when the action took place, that of the Past Perfect Indicative lasts. Moreover the Past Indicative refers to nearer past time than the Past Perfect Indicative does; e.g. h a m g h a r e g a i l i: 'I went home' and h a m g h a r e: g a i l r a f i a l i: 'I was gone home.'

Note. The English Past Perfect (e.g. I had gone) requires comparison with another past verb, but here it is not necessary.

§79. Future Perfect Indicative.

Masculine

	sg.	pl.
1st pers.		
	-a l e: r a f i a b i	-a l e: r a f i a b i j ā :
	(d e: k h a l e: r a f i a b i)	(d e: k h a l e: r a f i a b i j ā :)
2nd pers. (respectful)		
	-a l e: r a f i a b i	-a l e: r a f i a b i
	(d e: k h a l e: r a f i a b i)	(d e: k h a l e: r a f i a b i)
2nd pers. t ũ:		
	-a l e: r a f i a b a:	-a l e: r a f i a b a:
	(d e: k h a l e: r a f i a b a:)	(d e: k h a l e: r a f i a b a:)
2nd pers. t ē:		
	-a l e: r a f i a b e:	-a l e: r a f i a b a s a
	(d e: k h a l e: r a f i a b e:)	(d e: k h a l e: r a f i a b a s a)
		-a l e: r a f i a b a s a n i
		(d e: k h a l e: r a f i a b a s n i)
3rd pers. (respectful)		
	-a l e: r a h a b i	-a l e: r a h a b i
	(d e: k h a l e: r a h a b i)	(d e: k h a l e: r a h a b i)
3rd pers. u:		
	-a l e: r a h i h ē:	-a l e: r a h i:
	(d e: k h a l e: r a h i h ē:)	(d e: k h a l e: r a h i:)

3rd pers u: (menial)

-A le: r Δ h i:

(d e: k h Δ l e: r Δ h i)

-A le: r Δ h i h ē: s Δ

(d e: k h Δ l e: r Δ f i f i ē: s Δ

-(A le: r Δ f i f i ē: s Δ n i)

(d e: k h Δ l e: r Δ f i f i ē:

s Δ n i)

The forms of 1st pers., 2nd pers. (respectful) and 3rd pers. are the same in both masculine and feminine. The rest, however, differ in the feminine gender. They are given below.

Feminine

sg.

pl.

2nd pers. t ũ:

-A le: r Δ f i Δ b u:

(d e: k h Δ l e: r Δ f i Δ b u:)

-A le: r Δ f i Δ b u:

(d e: k h Δ l e: r Δ f i Δ b u:)

2nd pers. t ē:

-A le: r Δ f i Δ b e:

(d e: k h Δ l e: r Δ f i Δ b e:)

-A le: r Δ f i Δ b u: s Δ

(d e: k h Δ l e: r Δ f i Δ b u: s Δ)

or -A le: r Δ f i Δ b u: s Δ n i

(d e: k h Δ l e: r Δ f i Δ b u:

s Δ n i)

This tense refers to an action which will be necessarily completed by some particular time in the future; e.g. j Δ b Δ l e: t ũ: h Δ m r a: k i: f i ā: Δ i b Δ: t Δ b Δ l e: h Δ m k h e: t b o: Δ l e: r Δ f i Δ b i 'I shall have sown the field when you come to my place.

\$80.

Present Perfect Conjunctive.

Masculine and Feminine

sg.

pl.

1st pers. -A le: h o: f:

(d e: k h Δ l e: f i o: f:)

-A le: f i o: k h f:

(d e: k h Δ l e: f i o: k h f:)

-A le: h o: i: j ā:

(d e: k h Δ l e: f i o: f: j ā:)

-A le: f i o: k h f: j ā:

(d e: k h Δ l e: f i o: k h f: j ā:)

2nd pers. (respectful)

-A le:fi o:i:	-A le:fi o:i:
(de:kh A le:fi o:i:)	(de:kh A le:fi o:i:)
-A le:fi o:kh i:	-A le:fi o:kh i:
(de:kh A le:fi o:kh i:)	(de:kh A le:fi o:kh i:)
2nd pers. tũ: -A le:fi o:kh A:	-A le:fi o:kh A:
(de:kh A le:fi o:kh A:)	(de:kh A le:fi o:kh A:)
2nd pers. tẽ: -A le:fi o:kh u	-A le:fi o:kh A:s A
(de:kh A le:fi o:kh u)	(de:kh A le:fi o:kh A:s A)
-A le:fi o:kh A su	-A le:fi o:kh A:s A ni
(de:kh A le:fi o:kh A su)	(de:kh A le:fi o:kh A: s A ni)

3rd pers. (respectful)

-A le:fi o:i:	-A le:fi o:i:
(de:kh A le:fi o:i:)	(de:kh A le:fi o:i:)
-A le:fi o:kh i:	-A le:fi o:kh i:
(de:kh A le:fi o:kh i:)	(de:kh A le:ho:kh i)
3rd pers. u: -A le:fi o:kh A su	-A le:fi o:k he:
(de:kh A le:fi o:kh A su)	(de:kh A le:fi o:k he:)
3rd pers. u: (menial)	
-A le:fi o:k he:	-A le:fi o:kh A:s A
(de:kh A le:fi o:k he:)	(de:kh A le:fi o:kh A:s A)
	-A le:fi o:kh A:s A ni
	(de:kh A le:fi o:kh A: s A ni)

This tense refers to a conditional action, completed in the past or the future e.g. j o: tũ: de:kh A le: fi o:kh A: t A h A m A r a: s ẽ k A fi A: 'if you have seen tell me.' j o: h A m b u r a: k a: m k A i l e: fi o: k h i: t A i: s A r s A j a: i d e: s u 'if I have done bad deeds let god inflict punishment on me.'

\$81.

Past Perfect Conjunctive.**Masculine**

sg.	pl.
1st pers. -A le:r A fi t i:	-A le:r A fi t i: j ẽ:
(de:kh A le:r A fi t i:)	(de:kh A le:r A fi t i: j ẽ:)

2nd pers. (respectful)

-A le:r Δ f i t ī:	-A le:r Δ f i t ī:
(d e:k h A le:r Δ f i t ī:)	(d e:k h A le:r Δ f i t ī:)
2nd pers. t ũ: -A le:r Δ f i t Δ: -A le:r Δ f i t Δ:	
(d e:k h A le:r Δ f i t Δ:)	(d e:k h A le:r Δ f i t Δ:)
2nd pers. t ã: -A le:r Δ f i t e: -A le:r Δ f i t Δ: s Δ	
(d e:k h A le:r Δ f i t e:)	(d e:k h A le:r Δ f i t Δ: s Δ)
	-A le:r Δ f i t Δ: s Δ n i
	(d e:k h A le:r Δ f i t Δ:
	s Δ n i)

3rd pers. (respectful)

-A le:r Δ f i t ī:	-A le:r Δ f i t ī:
(d e:k h A le:r Δ f i t ī:)	(d e:k h A le:r Δ f i t ī:)
3rd pers. u: -A le:r Δ f i t e: -A le:r Δ f i t	
(d e:k h A le:r Δ f i t e:)	(d e:k h A le:r Δ f i t)
3rd pers. u: (menial)	-A le:r Δ f i t e: s Δ
-A le:r Δ f i t	(d e:k h A le:r Δ f i t e: s Δ)
(d e:k h A le:r Δ f i t)	-A le:r Δ f i t e: s Δ n i
	(d e:k h A le:r Δ f i t e: s Δ n i)

The forms of 1st pers., 2nd pers. (respectful) and 3rd pers. (respectful) are the same in both masculine and feminine genders. The rests, however, differ in feminine gender. They are given below.

Feminine

sg.	pl.
2nd pers. t ũ: A le:r Δ f i t u: -A le:r Δ f i t u:	
(d e:k h A le:r Δ f i t u:)	(d e:k h A le:r Δ f i t u:)
2nd pers. t ã:	
-A le:r Δ f i t e:	-A le:r Δ f i t u: s Δ
(d e:k h A le:r Δ f i t e:)	(d e:k h A le:r Δ f i t u: s Δ)
	-A le:r Δ f i t u: s Δ n i
	(d e:k h A le:r Δ f i t u:
	s Δ n i)

3rd pers. u: -A le:r A f i t i: -A le:r A f i t
 (d e:k h A l e:r A f i t i:) (d e:k h A l e:r A f i t)

3rd pers. u: (menial)

-A le:r A f i t i	-A le:r A f i t i:s A
(d e:k h A l e:r A f i t i)	(d e:k h A l e:r A f i t i:s A)
	-A le:r A f i t i:s A n i
	(d e:k h A l e:r A f i t i:s A n i)

This tense refers to a conditional completed action in the past which did not occur; e.g. j o: h A m c h u t:i: m ē: k u l f i k i t a: b p A x f A l e: r A f i t i: t A a: j u A r a: m k A r a t r A f i t i: 'if I had finished reading all the books during the vacations, I should have enjoying this day.'

§82.

Infinitival Forms.

The infinitive has two cases, direct and oblique. The dir, e.g. d e:k h A l (to see) g h A r k e d A s a: d e:k h A l r o: A l b a: i 'To see the condition of the house is to weep,' i: k h a: i l h A k i p e: t b h A r A l h A: 'it is not eating but filling the belly.' The obl. d e:k h e: o r d e:k h A l a: e.g. u: l A i k a: d e:k h e: s u n e: m ē: n i: k b a: i. 'that boy is said to be good; lit., that boy is good in seeing and hearing.'

A b A h i: p a: n i: b A r i s e: m ē: k i c h u d i n b a: k i: b a: i 'there are still some days before it rains,' h A m t o: h A r a: s ē d e:k h A l a: p A r k A f A b i 'I shall tell you after seeing.'

§83. The noun of agency ending in A n a:, A n i f a: r and e: w a: l a: are in the masculine gender. The feminines are formed like ordinary nouns; (chapt. II §10) e.g. f i A s A n a:, f i A s A n i f a: r, f i A s e: w a: l a (masc.) man who laughs. f i A s A n i:, f i A s A n i f a: r i f i A s e: w a: l i: (fem.) 'woman who laughs.'

k e: f i u: s A f i A r j A n i f a: r n A i k h e: 'there is nobody who is going to the city.'

(a) Some noun of agency also ends in $\Delta wa:$, $\Delta ua:$ and $\Delta ija:$ e.g.,

$ba\Delta d h k h o:l \Delta wa:$ 'one who steals an ox'

$s u t b \tilde{e}:c \Delta wa:$ 'one who sells thread'

$b \Delta n \Delta r b \Delta j h \Delta ua:$ 'one who catches monkey'

$k h \Delta w \Delta i j a:$ 'one who eats much.'

§84. The Conjunctive Participle is formed by adding ni to a root and using the form with ke

e.g. $de:k h i ke$ 'having seen'

$\tilde{n} \Delta si ke$ 'having laughed'

$u: s \Delta b h d i n \tilde{n} \Delta si ke ba:t k \Delta re:le:$ 'he always smiles before speaking' (Lit. having smiled he speaks.)

§85. The Imperfect Participial Adjective generally ends in $-at$ or fem. optionally in $-ati$ the first form of the Participle and does not change for number, person or case, e.g.:—

$h \Delta m e:go: u \check{v} \Delta t s u g:a: de:k h \Delta l i:$ 'I saw a parrot flying,' $u \check{v} \Delta t k \Delta b u t \Delta r p \Delta r go:li: na: c \Delta la:w e:ke:$ (you) should not shoot at flying pigeons,

$h \Delta m e:go: u \check{v} \Delta t$ or $u \check{v} \Delta ti ci r \Delta i: de:k h \Delta l i:$ 'I saw a flying bird.'

Note :—This particular adj. is used predicatively when emphasis is laid on the action denoted by it (as distinguished from the substantive which it qualifies, e.g.; $h \Delta m e:go: u \check{v} \Delta t s u g:a: de:k h \Delta l i:$ Here the emphasis is on $u \check{v} \Delta t$ and not on $s u g:a:$

§86. Below is given a complete scheme of the conjugation of $de:k h \Delta l$, only the 1st pers. sg. of tenses being shown :—

	Simple	Indic.	Conj.	Imperative
Present	„	$de:k h i$	$de:k h i$	$de:k h i:$
Past	„	$de:k h \Delta l i:$	$de:k h i t i:$	
Future	„	$de:k h \Delta b i$		

Periphrastic

(a) With the Imperf. Part.

Pres. Imperf. d e : k h Δ t b a : n i : d e : k h Δ t h o : f :
 or d e : k h Δ t a : n i : or d e : k h Δ t h o : k h i :
 Past Imperf. d e : k h Δ t r Δ f i Δ l i : d e : k h Δ t r Δ f i t i :
 Fut. Imperf. d e : k h Δ t r Δ f i Δ b i

(b) with the Perf. Part.

Pres. Perf. d e : k h Δ l e : b a : n i : d e : k h Δ l e : f i o : f :
 Past. perf. d e : k h Δ l e : r Δ f i Δ l i : d e : k h Δ l e : r Δ f i t i :
 Fut. perf. d e : k h Δ l e : r Δ f i Δ b i

Dir. Inf. d e : k h Δ l obl. Inf. d e : k h e : or d e :
 k h Δ l a : Noun of Agency d e : k h Δ n i f i a : r or d e :
 k h Δ w Δ i j a : ; Conj. Part. d e : k h i k e : ; Imperf.
 Part. Adj. d e : k h Δ t, d e : k h Δ t i :

General Rules of Conjugation.

§87. Subject to the general rules given below all consonantal transitive roots are conjugated like d e : k h.

§88. Intransitive consonantal roots are also conjugated like transitive except that in the Past Indicative an additional Δ l form (s u : t Δ l) is found for the 3rd pers. sg. in the root s u : t 'to sleep.'

§89. All roots shorten their final (or penultimate) long vowel before such terminations of the Past Indicative as are neither monosyllabic nor dissyllabic ending in a vowel.

Note:—roots ending in -r- (e. g. k Δ r, 'to do,' d h Δ r 'to put,' b h Δ r 'to fill') are conjugated like other consonantal roots. The roots, however, assume a shortened form by eliding the final -r- before the terminations of the past tense (e. g. k Δ i l i : 'I did and not k Δ r i l i :)

§90. Roots ending in -a : are conjugated like d e : k h except in the following points:—

(a) a -w- is inserted before terminations beginning with a :—

(b) in fut. -b- forms -i is substituted for initial Δ of terminations (e. g. $b \Delta j a : i b i$ and not $b \Delta j a : \Delta b i$)

(c) in the Past Indicative all -a: roots (except a: and $\Delta g f i a :$) have a -w- inserted before - Δ - of the terminations (e. g. $b \Delta j \Delta w \Delta l i :$); (a: has $\Delta i l i$, $\Delta g f i a :$ has $\Delta g f i \Delta i l i :$ etc.)

§91. Roots ending in -i: have -fi- before terminations beginning with i: ($p i : + i : = p i : f i :$) and elide -i- of the terminations ($p i : + i t i : = p i : t i :$).

§92. The roots ending in -u lengthen the vowel by combining initial -u- of the terminations ($c h u + u = c h u :$) The -b- future forms are both — Δb and $i b$ ($c h u \Delta b i$, $c h u i b i$).

§93. Roots ending in e:, le: and de: are exactly parallel to each other. Before terminations of the Past Indicative and Past Conjunctive the forms of the roots are $l i f i$ and $d i f i$ respectively. In the old Present Indicative the root form is le: which elides initial Δ of terminations. In the second person the form is $l \Delta :$, $d \Delta :$ In the future le: and de: elide Δ of terminations or substitute i for Δ . Before -fi- terminations the root form is li:

§94. Roots ending in o: (except $f i o :$) have both Δb and $i b$ form in the b future. The root $f i o :$ is restricted in use, its elongated form $h o : k h$ being more frequently used. That is conjugated like other consonantal roots. $f i o :$ has forms only in the 1st person present, in the Past Indicative the root form being $b h \Delta$.

§95. The root form of $j a :$ 'to go' is $g \Delta$ in the Past Indicative ($g \Delta i l$, $g \Delta i l e :$) always and in the infinitive optionally ($j a : i l$ or $g \Delta i l$).

Passive Voice.

§96. The active voice is more generally used than the passive. If the latter is used, it mostly lays emphasis

either on the object of the active construction (e. g. $\Delta b s \Delta b b \Delta d m a : s p i : t \Delta l \dot{j} \Delta i f i \tilde{e}$:—now all the scoundrels will be beaten) or its attribute (e. g. $i : \Delta d i m i : c o : r \dot{j} \Delta n a : t b a : i$:—this man appears to be a thief) or on the action itself (e. g. $h \Delta m \Delta r a : s e b o : l \Delta l n \Delta i k h e : \dot{j} a : t$ —I can not speak). It almost always ignores the agent which if expressed is given only a secondary importance in a sentence. Some roots are passive by their very nature $k h u l \Delta l$ 'to open' (intransitive) e. g. $d \Delta r w a : \dot{j} a : k h u l \Delta l$ 'the gate opened.'

Note :—The transitive from these are formed by modifying the vowel or the vowel and the consonants, e. g. ($k h u l \Delta l$, $k h o : l \Delta l$, $b \tilde{a} d f i \Delta l b a :$, $b \Delta n f i \Delta l$, $b a : n f i \Delta l$, $k \Delta t \Delta l$, $k a : t \Delta l$ etc.)

§97. The passive is generally expressed by combining the passive participle with the forms of $\dot{j} a :$ 'to go'. The passive participle used with these forms is Δl (-il) e. g. $h \Delta m \Delta r a : s e : b f i a : t k h a : i l n \Delta i k h e : \dot{j} a : t$ 'I can not eat rice'.

§98. The impersonal passive of intrans. verbs is formed by combining $-\Delta l$ and $-il$ of the passive participle with the forms of $\dot{j} a :$ e. g. $f i \Delta m \Delta r a : s e c \Delta l \Delta l n \Delta i k h e : \dot{j} a : t$ 'I can not walk' $h \Delta m \Delta r a : s e : k h a : i l n \Delta i k h e : \dot{j} a : t$ 'I can not eat.'

Note :—This construction expresses ability or inability of the agent to do an act.

§99. A kind of intrans. passive is formed sometimes by adding $a :$ to certain transitive roots and then conjugating them like intrans. roots e. g., $i : \Delta d i m i : l \tilde{a} g \Delta r b u \dot{j} h a : t b a : i$ 'this man seems to be lame.'

Note 1 :—This construction is found only with a definite number of verbs, those which denote perception or knowledge, e. g.,

$d e : k h a : t$ —'to be seen or to appear,'

$s u : n a : t$ —'to be heard,'

$\dot{j} \Delta n a : t$ —'to seem.'

Note. 2. The same construction applies in the case of denominative verbs e.g.,

k h a t a : t 'to become sour.'

p i t a r a : t 'to become like brass.'

\$100. A common periphrastic passive is formed by using the forms of a: to come after the loc. of the inf. and gen. of the agent if expressed, e.g. j o : i : b a : t t o : f i a r a : s u n e : m e : a : w e : 'if this is heard by you.'

Causative.

\$101. A causative is generally formed by adding a : w to a simple root and then conjugating it like the regular transitive roots.

e.g.	b a i t h a l,	b a i t h a : w a l
	h ā s a l	h ā s a : w a l
	p i : a l	p i a : w a l

\$102. There are some verbs, however, which form their causative by lengthening the vowel of the root, e.g.

p a s a r a l	p a s a : r a l
u k h a r a l	u k h a : r a l
k a t a l	k a : t a l
l a d a l	l a : d a l

A double causative is formed by adding a w to the simple causative and then conjugating it like ordinary transitive roots, e.g.

p a ʋ f i a w a l e : , p a ʋ f i a w a w a l e :

\$103. Where a double causative exists, the simple one is used generally when the remote agent actively helps the immediate agent to do the action; e.g. j a m u n a : s a f i d e : w k e p a : n i : p i a w a l e : 'Jamuna caused Sahdeo to drink water' (i.e. Jamuna actively helped Sahdeo—perhaps by giving him water); and the double if the remote agent does not actively help but only directs the action to be done, e.g. j a m u n a : s i : t a :

ra:m se or sē sΔ fīde:w ke pa:ni: piΔwΔ-
wΔle:—'Jamuna directed Sitaram to cause Sahdeo to
drink water.' In other words, while there are only two
agents with a simple causative, there are at least three
for a double one.

Note 1. The difference between the two causatives
is not generally marked. However, either can be used.

Note 2. Verbs which form the causative by modifying
the vowel have in effect four forms e.g. kΔtΔl, ka:tΔl
kΔta:wΔl, kΔtwΔ:wΔl.

Compound Verbs.

§104. Compound Verbs are more commonly used than
simple verbs and they express various shades of meaning.
There are three different forms of the principal verb with
which other verbs are compounded:—

(a) The simple conjunctive participle in -i-

e. g. de:khi

(b) The obl. inf. in -e: e. g. de:khe:

(c) the perf. participle in -Δl. e. g. de:khaΔl

§105. From (a) is combined with

(a) gΔil, cukΔl, lifΔl and gfiΔlΔl to express
definite completion of an action e. g. u:hama:r laika:
de:khi gΔil 'he saw my son'. jΔb ham de:khi
cu:kΔbi—'when I finish seeing'. jΔb ham kha:i
le:bi 'when I finish dining.' jΔb ham kha:i gfiΔl:
lΔbi 'when I finish eating.' jΔb ham gharē:
cΔfiũpi gΔil tΔu: ufiā:se: gΔile: 'he went
away from that place, when I actually reached home.
uca:ri gila:s pa:ni: pi: gfiΔlΔle: 'he drank
up four whole glasses of water.'

Of these cukΔl expresses an additional sense of
thoroughness and completion and gfiΔlΔl that of un-
expected completion of a difficult task.

(2) pΔrΔl, uthΔl, baithΔl to express sudden-
ness or surprise, e. g. u: bΔura:fi ina:r me kudi

pa:ra:l 'that mad man jumped into the well.' tū:
 a:ta:na:jo:r se or sē cici:ai:lā:je:lāika:
 ja:gi:utʃi:l 'you spoke so loudly that the child woke
 up.' j̄a:is̄a:fi:co:r ha:ma:ra:gha:rme:ai:le:
 sa:ni ha:m utʃi:ba:itʃi:lā: 'as soon as the
 thieves entered my house I got up.'

(3) sa:ka:l and pa:wāl to express ability to do an
 act, e. g. ha:m di:n bha:rime ba:ra:fi:ko:s ca:li
 sa:ki:lē: 'I can walk twenty four miles a day' jo:
 ha:m to:fi:ra:ke d̄fi:ai pa:itʃi: 'if I could catch
 you.'

(4) di:fi:l to express intensity of an action e. g.
 ha:ma:r b̄a:fi:cho:vi:da 'leave my arm.'

§106. Form (b) is combined with

(1) di:fi:l to express permission e. g.

ha:ma:ra:ke bha:t kha:e da 'let me eat
 cooked rice.'

(2) la:ga:l to express inception of an action e. g.
 u a:b ha:ma:ra:gi:arē:a:we:la:ga:le: 'now
 he has begun coming to my house.'

(3) ca:fi:l to express near completion, e. g. a:b
 ba:ra:fi ba:je:ca:fi:at ba:i

§107. Form (c) is combined with ka:il or ka:ra:l to
 denote frequentive action, e. g. u: i:fi:āw̄a:a:il ka:re:
 la: 'he frequently comes here.'

§108. A compound verb differs from the simple in as
 much as it expresses a more definite and sometimes a little
 modified action. Of the auxiliary verbs noted above only
 cu:ka:l 'to finish' sa:ka:l 'to be able to' la:ga:l 'to
 begin and continue' and ca:fi:l 'to wish,' retain their
 original meaning, others have entirely lost it in helping
 out the meaning of the principal verb.

§109. The auxiliaries are used with different verbs
 but being idiomatically used, they cannot be combined
 with any and every verb. Their use is limited.

CHAPTER VII

Indeclinables.

Adverbs

§110. Adverbs are generally based on nouns (e. g. *ḡ ḏ ḏ i*:—‘soon’) pronouns (e. g. *ḡ ḏ i ṣ ē*—‘as’), adjectives (e. g. *p ḏ ḡ i ḏ ē*—‘before’) or ancient adverbs (e. g. *a:ḡ u*—‘today’) or adverbial expressions (e. g. *o:k ḏ ḏ a:b ḏ d* ‘after that.’)

Adverbs of time

- (a) based on nouns (e. g. *ḡ ḡ ḏ ḏ i*: ‘moment’)
 - e:* *ḡ ḡ ḏ ḏ i*: ‘Just now,’
 - s e:* *ḡ ḡ ḏ ḏ i*: ‘then,’
 - ḡ e:* *ḡ ḡ ḏ ḏ i*: ‘when’ (relative),
 - k ḏ ḏ ḏ ḏ a:* *ḡ ḡ ḏ ḏ i*: ‘when?’
 - o o r o ḡ ḡ ḏ ḏ i*: ‘then,’
 - ḡ ḏ ḏ i*: or *p ḡ ḡ ḡ ḡ i*: ‘soon,’
 - d e:r s e:* ‘late,’
 - e:t ḏ ḏ a:* *d e:r i ḡ ē* ‘mean while,’
 - s ḏ ḏ ḡ ḡ ḡ i* ‘always.’
- (b) based on adjectives (e. g. *p ḏ ḡ i ḏ ē*:—‘first’).
 - a:g ē*: ‘formerly’, *p a:c ḡ ē*: ‘afterwards’, ‘after.’
- (c) other adverbs—*a:ḡ u* ‘today’, *k ḏ ḏ ḡ i* ‘yesterday or tomorrow’ *p ḏ ḡ ḡ*: or *p ḏ ḡ ṣ ḡ*: ‘day before yesterday or day after tomorrow’ *s ḏ ḏ a:* ‘always’ (rarely used) *ḏ b* ‘now.’ *t ḏ b* ‘then,’
 - ḡ ḏ b* ‘when’ (relative), *k ḏ b* ‘when?’
 - ḏ b ḏ ḡ i ḡ*: or *ḏ b o:* ‘even now,’
 - t ḏ b ḡ i ḡ*: or *t ḏ b o:* ‘even then,’
 - k ḏ b ḡ i ḡ*: or *k ḏ b o:* ‘even,’
 - ḏ b ḡ i ē*: or *ḏ b e:* ‘just now,’
 - t ḏ b ḡ i ē*: or *t ḏ b e:* ‘just then,’
 - ḏ b ḏ k i:* ‘this time’.

ǰ Δ b l e: or ǰ Δ l e: 'until' t Δ b l e: t Δ l e: 'till then' b a: d m ē: 'after.'

\$111. Adverb of place

- (a) based on nouns— o: r i 'side' combined with the pronominal adjectives ǰ Δ w Δ n a:, t Δ w Δ n a:, k Δ w Δ n a: etc. denotes direction e.g.,
 e: f i o: r i 'on this side,'
 k Δ w Δ n a: o: r i 'on what side,'
 ǰ Δ w Δ n a: o: r i 'on which ever side,'
 t Δ w Δ n a: o: r i 'on that side,'
 b i: c m ē: 'in the middle.'
- (b) based on pronouns, e. g.
 i f i ā: 'here' ǰ Δ f i ā: 'where,'
 t Δ f i ā: 'there' u f i ā: 'there,'
 k Δ f i ā: 'where,' e: n e: or h e: n e: 'on this side,' o: n e: or h o: n e: 'on that side.'
- (c) Other adverbs, e. g.
 b f i: t Δ r or b f i t Δ r ī: 'within,'
 b a: f i Δ r or b Δ f i Δ r ī: 'outside,'
 u: p Δ r or u p Δ r ī: 'above,'
 k h a: l ē or n i: c ē 'below,'
 a: g ē: 'before,' p a: c h ē 'behind,'
 n i Δ r ā: or n i Δ r ē: 'near,'
 d u: r or d u: r i 'at a distance.'

\$112. Adverbs of Number.

The sense of once, twice etc. is expressed with the help of some such noun as t o: r ī:, e.g. b Δ f i u t t o: r ī: 'often,' k Δ b f i ā: k Δ b f i ā: or k Δ b Δ f i ā: k Δ b Δ f i ā: 'some times, every now and then' d o: s Δ r ē: 'second time' t i: s Δ r ē: 'third time.'

\$113. Adverbs of Manner.

- (a) based on nouns by combining t Δ r ē: 'like' with some adjective, e.g. e: t Δ r ē: 'in this way', Δ c h i:

t a r ē: 'well', h a : l i: 'rapidly' g ā w ē: or d h i : r e:
'slowly,' h a : u: h a : u: 'rapidly.'

(b) based on pronouns, e.g.

Δ i s ē: 'in this manner,'

o : i s ē: 'in that manner,'

k Δ i s ē: 'how ?'

ĵ Δ i s ē: t Δ i s ē: 'in the manner in which.'

\$114. Adverbs of Quantity.

e.g. Δ u r i: 'more,' b Δ f u t or ĵ i a : d ē: or
ĵ a : f t i: or ĵ a : s t i: 'very much,' k Δ m or t Δ n i k i:
'a little,' k i c h u k i c h u or k u c h u k u c h u 'some
what,' a : d h a : 'half,' ĵ Δ t Δ n a : , t Δ t Δ n a : , e : t Δ n a : ,
h e : t Δ n a : etc.

\$115. Adverb of Reason.

k a : f i ē: 'why'

\$116. Adverbs of Affirmation or Denial.

f i ũ, h ā 'yes' n a : , n a : f i f i : , u f i ũ: 'no, not.'

\$117. Compound Adverbs.

e.g. ĵ Δ f i ā : t Δ f i ā : 'here and there,'

ĵ Δ f i ā : ĵ Δ f i ā : 'wherever,'

ĵ Δ b ĵ Δ b t Δ b t Δ b 'wherever.....then,'

g ā : w ē g ā : w ē: 'in every village,'

k Δ i s ē: 'some how,'

k Δ t Δ f i ũ: 'any where, some where' with con-

junction c a : f i e:

c a : f i e: ĵ Δ f i ā : 'wherever,'

c a : f i e: ĵ Δ b 'whenever,'

c a : f i e: ĵ Δ i s ē: 'how soever.'

\$118. Comparison is expressed in the same manner
as that of adjectives, e.g. h Δ m u: k a : m t o : f i Δ r a :
s ē: or s e: ĵ Δ l d i: k Δ i s Δ k e : l i: 'I can do that thing
earlier than you can.'

§119. Adverbs of time and place can generally be employed with *se:* or *sē:* to denote the sense of 'from' or 'with' *ke:* to express the meaning of 'of,' e.g. *ab se:* or *sē:* *Δisan ka:m matikarifiΔ:* 'do not do such a thing from now'.

ifiā: se: or *sē: cali jā:* 'go away from this place.'

kafiā: ke: a:m hawe: 'the mango of which place is this?'

Note. Where English uses an adverb (e.g. very much) to modify an adjective, this dialect uses the ordinary adjective, e.g. *i: phu:l baṽa: sun:ar ba:i* 'this flower is very pretty' *jΔisan ni:man u: Δdimi: ba:i o:isan sΔfiar mē: do:sar ke:fiu: nai khe:* 'no man is as good in this town as he is.'

Emphatic Forms.

§120. Emphatic forms of some adverbs '*ab tΔb*' are irregular and generally modify their meaning very much. They are therefore given with each adverb. Other adverbs like *a:j u* add the ordinary terminations e.g., *a:je:*, *a:jue:*, *Δjue:*

Conjunctions.

§121. Cumulative—*Δ, Δuri:* 'and' e.g. *tū: Δ or Δuri: ham du:nō: Δdimī: ba jā:rē: cale: kē:* 'you and I both will go to the market' *u: ifiawā: aile: Δtaniki: deri baitfi kē: cali gāile:* 'he came here, sat for a while and went away.'

§122 Alternative—*ca:fi e:.....ca:fi e:* 'eitheror'. e.g. *ca:fi e: ifiā: baitfiΔ: ca:fi e: ufiā:* 'sit either here or there.'

na:.....n a: 'neither.....nor,' *na: ham ifiā: baitfiΔ bi na: ufiā:* 'I shall sit neither here nor there.'

na:t or na:fi:tΔ 'otherwise, or' hΔmΔra: ke:
or kē: ru pΔja: dΔ na:t or na:fi:tΔ hΔm
ma:rΔbi 'give me money or I shall beat you,' ki 'or,'
so:Δ:tΔra: ki ja:gΔ:tΔra: ho: 'do you sleep
or are you awake ?

\$123. Adversative—ba:ki: 'but' u: hΔwe: tΔ
d fiΔni: ba:ki: ke:fiu: ke: or kē: e:go: pa:i:
na: de:i he is rich but does not give even a pie to
any body or though he is rich he does not etc.

\$124. Subordinative :—je: or je:ki 'that' u
hΔmΔra: se: or sē: kΔfile: je: or je:ki:
to:fiΔra: g fiΔrē: co:ri: fi: gΔili 'he told
me that a theft had occurred at yours.'

u kΔfile: je: hΔm jΔldi: a:i bi 'he said
that he would return soon.'

je:fi mē: or je:mē: 'in order that' u dΔwa:i:
khΔile: je:fi me: or je:mē: jΔldi: ni:k
fi: ja:su 'he took medicine in order that he might
recover soon.'

jo: 'if,' jo: hΔm sutī: tΔ: ma:ri fiΔ: 'beat
me, if I sleep,' ja:nu: 'as if.'

tū: ra:ti khā: Δisan ha:l:a: ma:ca wΔlΔ:
ja:nu: dā:ka: pa:ra l ba:i 'you raised such an
alarm at night as if a dacoity had taken place.'

Appendix (a)

Ba:m fiΔn ke: KΔhΔni:

ego ba:m ha:n ra fiΔle: a: e:go: un fi ka r
me fi ra: ru: ra fiΔli: Duno: Δ dimi: ka: ba fi ut
ka le: sho: t ra fiΔe: Δn: bi na: ka i: upa: s bi
ti gΔil E: hi: me ek di n un u ka r me h ra: ru
kΔ fiΔli: je: "ja: i: na: ja r ja jΔ ma ni ka:
me: je h me: ji: e: ke: ΔlΔm ho: k ho:" TΔ
kΔ fiΔle: je: "ja:, ra fiΔta: g ha: t k ha: ti r
se: r b ha ri sa tu a: to: l pa ro: s sē: le: a: wΔ:"

Unfukar mehru:ru: gaili: a: ek se:r
satua:le: aili: U:satua: apana: kha:tir
dhailifali: a: ek se:r rakhi:le: aike:,
okara: upar ek mu:thi: satua: chiti
ke gā:thia:i difali:

Ba:ba:ji: le:i ke: calale: Ek nadi:
ka: kina:r par calūpi gale: O:fi jā:
asana:n saṅjha: kaile: a: calale: je:
bho:jan karī: Gā:thari: kho:li kemu:t-
ha: sē kaṅhale: ta ka: laukal kha:li:
ra:khi: Tabkapa:r pitike: ro:we:lagale:
“hai bidfi barmia: ! ka:likhala: kapa:r
mē:?” E:fi: mē saṅkar pa:rbbati:ji: unfukar
ro:alsunike ufiā: pargat bhaili: a: puchi
baithali: “e: bha:je: tū: ka:fiē: atana:
ro:ata:ra:?” Tab ba:ba:ji bo:lale: je:
“he: samina:th! ham baṅa: gari:b hau:
kai upa:s biti gail fa: ta ham ifawā:
aili: hā: Ta hama:r mehru:ru: satua:
ba:nfi difali: Ta ham jab bho:jan
kare: baithali: fiā: ta u:ra:kh ho: gail
Ta e:fi:ke: ham ro:atani:” Ta saṅkarji:
ka: bo:lali: je: “ham to:hara: ke e:go:
jho:ri: de:atani: Jab tū: eh me: ha:th
lagai:ba: ta kha:e: ke mili ja:i:” E:kara:
ba:d saṅkarji: pa:rbbati:ji: na:pata:
ho: gaili: sabh

Ba:ba:ji: tab asana:n ka:ike saṅkarji:
ke sumirli: a: jho:ri: meha:thdalali: Ta
o:h me: sē malpu:a: mitha:i: nikalal
Bho:jan ka:ike tab u:hā:ka: calata: bha-
ili: Ta ek kō:ha:r ce:la:ra:fiē: O:kara:ki:
fiā: calūpi gaili: Kō:hara: go:ṅo:ṅ lag-
alasi a: ufiā: ke rasoi: banwa:we: ke:
bhitarī: le: gail Jho:ri: a:pan ba:ba:
ji: khū:ti: par tā:gi difali:

Kō:hara: ke: laikawa: ka:fiā:le:sa je:

cala: de:khi: j̃ā: ki ba: ba: ji: ka:
 j̃ho:ri: mē: ka: ba:i" TΔ j̃ab f̃a:th
 lagΔwale: sΔ tΔ o:f̃ mē se ma:l pua:
 mit̃f̃a:i: nikale: la:gΔl TΔ u a:nan se:
 b̃f̃o:j̃an kaile: sΔ Ba:ba:ji: b̃f̃o:j̃an
 ka:ike:Δil̃f̃:a:kΔf̃al̃f̃ je:"Δb ham calΔbi"
 Kō:f̃Δra: khus f̃o:i ke: pu:ja: dif̃lasi
 Ba:ba: ji: o:j̃Δg se: calΔta: b̃ail̃f̃:

Calat calat u f̃ā: ka: Δp̃ana: gā:wē:
 p̃āf̃uci gail̃f̃: Unf̃ukar mef̃ra:ru: go:γ
 d̃f̃o:Δli: TΔ ba:ba:ji: kΔf̃ale: je:"e:go
 kat̃f̃awati le: a:wΔ:"TΔ u:le: Δili Ba:
 ba:ji: saṅkar̃ji:ke sumiri ke j̃ho:ri: me
 f̃a:th lagΔwale: TΔ o:me se ma:l pua: mi-
 t̃f̃a:i: nikalΔla: KΔthΔwatib̃f̃ari gaili
 Δp̃ana: mef̃ra:ru: se: kΔf̃ale: je:"Δb f̃a-
 māni: ka: e:f̃i:ke: ro:j̃iga:r kar̃f̃:j̃ā:"

O:f̃ gā:wā me e:go: ra:ja: rΔf̃ale: Sai
 ba:m̃f̃an ke: ro:j̃ b̃f̃o:j̃an kara:wΔsu E:f̃i
 me: kΔwano: Δdimi ja:i ke: ba:m̃f̃an ka:
 j̃f̃o:ri:ke: ba:t ra:ja: se: kΔf̃alasi Ra:ja
 j̃f̃o:ri le: a:we: kha:tirsipa:f̃in ke: b̃f̃e:-
 j̃ale: a: kΔf̃al e: je: jo:ba:ba:ji: na: de:-
 su tΔch̃i:ñli:f̃Δ:lo:g TΔ u:ch̃i:ñkera:-
 ja: sa:f̃e:b ka:pa:sē:le: gail lo:g Δb sai
 ba:m̃f̃an ka: bΔdalē: u f̃Δja:r f̃Δja:r ba:
 m̃f̃an khia:we: lagale:

Ba:ba:ji: bΔγa: du:kh mānΔle: a: Δp̃a-
 na: mef̃ra:ru: sē kΔf̃ale: kiphe:nu: f̃am
 o:f̃i: j̃ΔgΔf̃i par ja:ta:ni: u: nadi ka:
 kina:rē: cala: gail̃e: Bina: an j̃al ke:
 u f̃ā: bila:p kare: lagale: Saṅkar̃ji ka:
 e:f̃i ba:tke: b̃f̃arānΔk parΔl TΔb u f̃ā:ka:
 pa:rba:ti:ji: ka: sa:t̃f̃ē: ba:ba:ji:ke de:-
 k̃f̃e: kha:tir Δil̃f̃: TΔ ba:ba:ji: kΔf̃ale:
 "je: ra:ja: f̃amara: sē: j̃f̃o:ri: chor:
 lif̃ale:" TΔ saṅkar̃ji ba:ba:ji:ke: e:go:

do:sari j̥ho:ri: diɦale: a: kaɦale: je: "ja:
 a: ra:ja: se: kaɦa: je: e: ra:ja: ɦama:r
 j̥ho:ri: d̥i: a: na:ɦi: ta ɦama:ra: se samar
 l̥i: Ta ra:ja: ta to:ɦa:r ba:t maɦiɦē: na:
 Jo: samar le:su ta j̥ho:ri: kemũɦi kho:li:
 ke: p̥ā:c b̥ɦā:wari g̥ɦuma:i ke unɦukara:
 p̥ɦaudi mē p̥ɦē:ki di:ɦa: Ta oɦ mē sesā:p
 bi:chi: nikali ke lo:gani keka:ti di:ɦē:
 sani, a: lo:g mari ja:i: Jo: j̥ia:we:ke: maɦ
 ɦo:khe: ta a:pahi ka:n̥i: āguri: ke ci:ri
 ke o:kar khu:n sab̥hi ka: mũɦi me: de: di:
 ɦa:" E:ta na: kaɦi ke saṅkarji a: pa:r-
 bati: ji: ka: uɦā: se calidiɦal̥i:

E:ka:ra: ba:d ba:ba:ji: ko:ɦāra: ki:ɦā:
 p̥ɦe:nu: gaile: U: unɦukara: ke khiawā-
 lasi Kō:ɦara: ke laikawa: aile:sani a:
 j̥ho:ri: me: ɦa:ti lagawale: sani ta
 o:mē: se sā:p bi:chi: nikali ke: unɦani:
 ke: ka:ti diɦle:sa a: u: mari gaile:sa
 Ta kō:ɦara: ja:i ke ba:ba:ji: sekaɦalasi
 Uɦā:ka: d̥ɦira ja: d̥ɦarawālē: J̥ho:ri:
 baṅka i ke a:pan ka:n̥i: āguri: ci:ri ke
 ma:je: laikani ka: mũɦi par rud̥ɦir
 da:li diɦal̥i: Laika: ji: gaile: sani.

Ba:ba:ji: uɦā: se g̥ɦarē: gaile: Tab
 ra:ja: ki:ɦā: gaile: a: kaɦale: je: "ki:
 ta ɦama:r j̥ho:ri: d̥i: na:ɦi: ta ɦama:ra:
 se samar l̥i:" Ta ra:ja: laɣe: kha:ti
 re:a:r b̥ɦaile: Ta laɣa:i: ke di:ro:pa:i
 gail Ba:ba:ji: g̥ɦar par aile:, b̥ɦo:jan
 pa:tar kaile: a: samar me: j̥ho:ri: le:
 ke: gaile: Ta ra:ja: kaɦale: je: "laɣa:i
 par cal̥i:" Ra:ja: sa:ɦe:b ka: o:ri baɦut
 lo:g to:b baṅkhi le: ke ra:ɦe: a: ba:ba:ji
 a:ka le:ra:ɦale: Ta u saṅkarji: ke nā:wā
 le:ke: p̥ā:c be:ri: j̥ho:ri: g̥ɦuma:i ke
 p̥ɦaudi mē: p̥ɦē:ki diɦale: Ta o:mē: se

sā:p bi:chi: nikalale: sΔ a: lo:gani ke
 ka:ti: difale:sΔ a: sabfi lo:g mari gail
 TΔ ra:ni: samar me: ai ke ba:ba:ji: ka:
 go:ʋ par giri paralī:

U ba:ba:ji: ke: jfi:ri: de: difali: a:
 ka:fi:li: je: "fiama:r Δpra:dfi chema:
 karī: a: hamara: lo:g a: pati: ke jia:i
 dī:" TΔ u:a:pāni ka:ni: āguri: ci:ri: ke
 o:kar kfi:u:n māje: phaudi par chiriki
 difale: U lo:g ji: gail Jaisē: o: lo:g ke:
 din lawatal o:isē: sabfi ke: lawato:

The Story of a Brahman.

There lived a Brahman and his wife. Both of them were in much troubles. (They) passed many a day without food. In the meantime, one day, his wife said to him, "Go to the '*jajmani*' so that you may get some thing for the support." Then he said "Go and fetch a seer of 'sattu' from the neighbourhood for the way."

His wife went and brought a seer of 'sattu.' She kept 'sattu' for herself and having brought one seer ashes, she, after spreading a handfull of *sattu* over it, tied it in a piece of cloth.

The brahman started with it. (He) arrived at the bank of a river. He took his bath at this place, said his prayers and wanted to take (his) meals. When after untying the small bundle, he took a handfull (of *sattu*), then what he saw was nothing but ashes. Then beating his fore-head he began to cry out, "O Lord Creator! what did you write in my forehead?" In the mean time, Lord Shanker and Parvati, hearing his cries appeared at the spot and asked him, "O Brother! why are you weeping so much?" The Brahman said, "O Lord of Lords! I am very poor. After passing many a day in fast I came here. My wife had given (me) '*sattu*.' But when I sat down here for dining, it was turned into

ashes. So I am weeping for this." Then Shankar said, "I am giving you a bag. When you will put your hand in it, you will find something to eat." After this, Lord Shankar and Parvati disappeared.

Then the Brahman after taking his bath, repeated the name of Shankar and put his hand in the bag. (He) got *malpua* and sweetmeats in it. Then after taking his food he took his way. There lived a potter (who was his) disciple. He (the Brahman) reached his (the potter's) house. The potter touched his feet and took him inside the house to prepare his (the Brahman's) food. The Brahman hung his bag on a peg.

The children of the potter proposed among themselves "Let us see what there is in the bag of the Brahman." When they put their hands in the bag, *malpua* and sweetmeats began to come out (of the bag). (Then) they ate them with great satisfaction. The Brahman after taking his foot, came and said, "Now I shall start." The potter put some coins at his (the Brahman's) feet with great pleasure. The Brahman took his way.

After going for some time, (he) reached his village. His wife washed his feet. Then the Brahman said, "Bring a (big wooden) plate." She brought it. The Brahman after repeating the name of Shankar put his hand in the bag. Then *malpua* and sweetmeats came out of it and the wooden plate was filled. He said to his wife, "Now we should trade with it."

There lived a raja in the village. (He) fed hundred Brahmans daily. In the meantime, some one told the raja the mystry of the bag. The raja sent his sepoy to bring the bag and ordered them to seize the bag from the Brahman if he refused to give it. (Then) they seized the bag and brought it before the raja. Now the raja began to feed thousand Brahmans instead of hundred ones.

The Brahman was much agrieved and said to his wife, "I am going again to the same place." He reached the bank of the river. (He) began to lament there without

any food and drink. Shankar heard it. he came there with Parvati to see him (the Brahman). the Brahman said, "The raja has seized the bag from me." Shankar handed over to the Brahman another bag and said, "Go and tell the raja to return your bag or tell him to fight with you. The raja will not listen to you. If he fights with you, open the mouth of the bag and after turning it five times, throw it in the army of the raja. Then serpents and scorpions coming out of the bag will bite the people and they will die. If you want to make them alive, after operating your little finger drop its blood in the mouth of every one." So saying, Shankar and Parvati went away from there.

After this, the Brahman again went to the potter. He entertained him (the Brahman). The children of the potter again came and put their hands in the bag. Then snakes and scorpions coming out of the bag bit them and they died. Then the potter told this fact to the Brahman. He consoled the potter. (He) after closing the mouth of the bag operated his little finger and dropped the blood into their mouths. The children were alive.

The Brahman went his home. Then he went to the raja and told him, "Either give my bag or fight with me." The raja agreed to fight. Then the day was fixed for fight. The Brahman came to his house, took his meals and went to the battle field with his (Brahman's) bag. The raja said, "Let us go to the battle field." On the side of the raja there were many people with rifles and canons; but the Brahman was alone. Then he repeated the name of Shankar and after turning the bag five times, threw it in the army. The snakes and scorpions came out, bit the people and they all died. Then the queen came to the battle-field and threw herself at the feet of the Brahman.

She handed over the bag to the Brahman and said to him, "Kindly excuse my fault and revive my people and my husband." Then after operating his little finger, he sprinkled its blood on the people. They all came back to life. May every body's good days return as theirs did.

Appendix (b)

ḡ ātsa:ri¹

1. ra:ma: bagia: me pã:c phe:ṽ a ma wa:
pa:cis go: mañuwa: ba:ṽe: ho:ra:m
2. ra:ma: ta ba:ñũ: na: bagia: ga ma k
de:le: e:kali: be:ilia: binu ho:
ra:m
3. ra:ma: pã:c pa:t khailõ: mẽ: pa na wã:
pa:cis go: so:pa:ria: khailõ: ho:
ra:m
4. ra:ma: ta ba:ñũ: na: mũ:ñ bñ aile la:l
ta e:kali: khajaria: binu ño:ra:m
5. ra:ma: se:r bñari so:na wã: pañiralo:
pa:seri: bhari cania: ho:ra:m
6. ra:ma: ta ba:ñũ: na: de:ña: so:ña:
wani e:kale se:nurwa: binu ño:
ra:m
7. ra:ma: sa:su gharẽ: pã:c go: de:wa-
ra wa: pa:cis go: bñ a:surwa: ba:ṽe
ño:ra:m
8. ra:ma: ta ba:ñũ: na: sa:sura: so:ña:wa n
e:kale kañña²: binu ño:ra:m

A song sung at the time of grinding corn.

Note 1. The theme of the song is in verse 8. In this a woman is expressing her ideas about the importance of the husband.

Note 2. For the sake of rhythm the words in a song undergo some changes which are not generally visible in ordinary speech. For instance, a short a is added to every word which ends in a consonant, final vowels

1. ḡ ātsa:ri is the term used for the songs which are sung by the women while grinding corn in a handmill made of stone. Usually two women turn the mill and sing the song together.

2. Literally means Lord Krishna but here it means 'husband.'

are often lengthened and the long vowels in the middle of a word are often shortened.

Note 3. The language of songs is some what borrowed and archaic. For instance in verse 3 *khāilo:* and *mē:* and in verse 5 *pāfirālō:* forms are no longer in use. The past indicative forms in the modern Bhojapuri are *khāilī:* and *pāfirālī:*, similarly, *mē:*, the short form of *hām*, is no longer in use in the modern dialect.

Translation.

1. In the garden there are five trees of mango and twentyfive of *mahua*.

2. Even then the garden does not give sweet smell only without *bela* flower.

3. I chewed five betel leaves and twenty-five betel nuts.

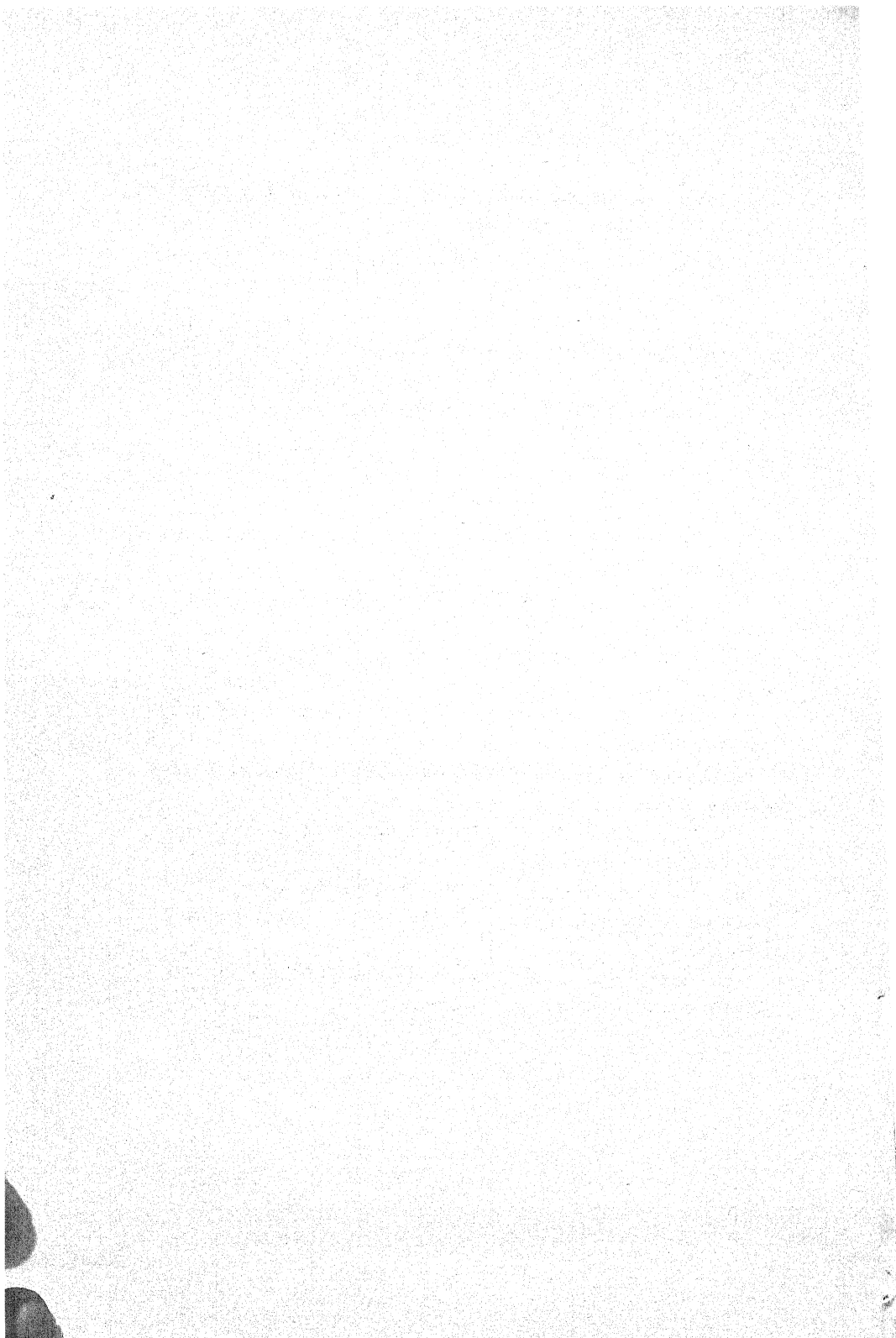
4. Even then my mouth did not become red only without catechu.

5. I adorned myself with one seer of gold and five seer of silver.

6. Even then my body did not become beautiful only without vermilion.

7. In the house of my mother-in-law there are five younger brother-in-laws and twenty-five elder brother-in-laws.

8. Even then the mother-in-law's house is not attractive only without my husband.

JOURNAL
OF THE
BIHAR AND ORISSA RESEARCH SOCIETY
DECEMBER 1935
CONTENTS

Leading Articles

	PAGE
I. Report of Anthropological Work in 1934-35. By <i>Rai Bahadur Sarat Chandra Roy, M.A., B.L., M.L.C.</i> ..	213
II. Ethnographical Investigation in Official Records. By · <i>Rai Bahadur Sarat Chandra Roy, M.A., B.L., M.L.C.</i> 231	231

Reviews and Notices of Books

By K. P. Jayaswal

I. Vinaya Piṭaka and Majjhima Nikāya translated into Hindī. By <i>Tripiṭakāchārya Rābula Sāṅkrityāyana</i> and published by the Mahābodhī Sabhā of Sarnath	251
II. Buddha-charyā in Hindī. By <i>Tripiṭakāchārya Rābula Sāṅkrityāyana</i>	251
III. Bhāratīya Chitrakalā in Hindī. By <i>N. C. Mehta Esq., I.C.S.</i>	252
IV. History of Kashmir under the title of "River of Kings," English translation of the <i>Rājatarāṅgiṇī</i> . By <i>R. S. Pandit</i>	252

By Dr. T. Chaudhuri

V. Anthology of Vedic Hymns published by the Ramlal Kapur Trust, Anarkali, Lahore	253
VI. Companion to Anthology of Vedic Hymns published by the Ramlal Kapur Trust, Anarkali, Lahore ..	253

Notes of the Quarter

- I. Proceedings of a meeting of the Council of the Bihar
and Orissa Research Society held on December 15,
1935 254
- II. Proceedings of an Ordinary Meeting of the Bihar and
Orissa Research Society held on September 19, 1935 256
- Haraprasad Memorial Fund 257

Appendix

- I. Vādanyāya. Edited by Tripiṭakācārya Rāhula Sān-
krityāyana (with Introduction i—xii) . . . 1—73

JOURNAL OF THE BIHAR AND ORISSA RESEARCH SOCIETY

VOL. XXI]

1935

[PART IV

Leading Articles

REPORT OF ANTHROPOLOGICAL WORK IN 1934-35 THE MIGRATIONS OF THE KHĀRIĀS

By RAI BAHADUR SARAT CHANDRA ROY, M.A., B.L., M.L.C.

During the year 1934-35, besides continuing my ethnographical investigations among the Korwas and the Asurs and the ethnology of some other tribes and castes of Chōṭā-Nāgpur, and the Archæology of the Chōṭā-Nāgpur Division, I have been preparing for the press a monograph on the Khāriās who form one of the three principal tribes of Chōṭā-Nāgpur, the other two being the Mūṇḍās and Orāons.

Although Chōṭā-Nāgpur is the principal stronghold of the tribe there is a fairly large population of Khāriās in Orissā and the Central Provinces as well. In the last (1931) Census, the Khāriā population of Chōṭā-Nāgpur was found to be 85,360; of Orissā, 51,806; and of the Central Provinces, 13,266. In Chōṭā-Nāgpur the Khāriās are found in the Rānchi (75,083), Singhbhum (5,879) and Mānbhum (4,398) districts. In Orissā they are found in the Sambalpur District (1,884), in the Gāngpur State (36,656), Mayurbhanj State (11,573), the Bāmṛa State (1,996), the Dhenkanāl State (1,349), and in other States (1,793). In

the Central Provinces they are found in the Jāshpur State (4,148), the Rāi-Garh State (4,192), the Bilāspur District (1,444), the Rāipur District (1,026), the Sarnagarh State (856), the Chhindwārā District (648), the Udaipur State (471), the Surguja State (241), the Sakti State (109), the Drug District (124), the Kerā State (3), the Seoni District (3), and the Jubbalpur District (1).

Thus, leaving out of account the considerable but fluctuating immigrant Khārīā population in Assam and its neighbouring Bengal District of Jalpāiguri, and the Hinduized off-shoot of the tribe who strayed generations ago into the highlands of the Bankura District in West Bengal and the southern borders of the Bengal District of Midnapore, the permanent habitat of the Khārīā tribe now extends from the central hill-ranges of the Mayurbhanj State of Orissā in the South-east and the hills of the Singhbhum and Mānbhum Districts to the north of Mayurbhanj, through the hills and plateaus of the Rānchi and Sambalpur Districts and fourteen out of the twenty-four Feudatory States of Orissā, and the adjoining Central Provinces States of Jāshpur, Udaipur, Rāigarh, Sakti, and Sarnagarh in the middle, to as far west as the Bilāspur, Rāipur, Durg, and Chhindwārā Districts of the Central Provinces. This wide area lies roughly between 20° and 23° North Latitude and 79° and 87° East Longitude.

In the extreme east of this wide area dwell the Hill Khārīās, the most primitive section of the tribe; in the middle the Dūdh Khārīās, the comparatively most advanced section of the tribe, and in the west the Dhelki Khārīās who stand midway, in point of culture, between the other two sections.

Now the question naturally arises what was the original habitat and centre of dispersion of the tribe?

ORIGIN AND MIGRATIONS OF THE KHĀRĪĀS

As for the origin of the tribal name 'Khārīā' nothing can be said for certain. Mr. Russel's collaborator in the preparation of *The Castes and Tribes of the Central Provinces*, Rai Bahadur Hiralal, suggests its derivation from *Khārīā*, a palanquin or litter. He states that in the Oriyā country, Orāons, who carry litters, are also called Khārīās and that this derivation is in accordance with

the traditions of the Khārīās that their first ancestors carried a *banghy*, and with the fact that the Kols are the best professional *dooli-bearers*. This derivation, however, appears to me to be far-fetched and not very probable. In Chōṭā-Nāgpur which is the principal centre of the Dūdh Khārīās, these people hold a fairly high position and are not generally employed as palanquin-bearers. In Orissā the Bāuris and the Kōṛās or Kōṛā-Matias have the 'bānghy' (carrying-pole) for their *santak* or emblem but the Khārīās of Mayurbhanj have the sword (*kbāṇḍā*) for their *santak* or emblem. It appears more probable that the name Khārīā is a variant of the name 'Hōṛō' (man) adopted by the Mūṇḍā as their tribal name, 'Hō' or 'Hōṛ' adopted by the Hōs, 'Kōṛ-Ku' adopted by the Kōṛkus, and 'Kōṛwā' adopted by another branch of the Mūṇḍā race. Against this derivation it may be said that in the Khārīā language the word for 'man' is not a derivative of the same root from which the words 'Hōṛ', 'Hōṛō', 'Kōṛwā' and 'Kōṛku' are derived. It may however be pointed out that although the general term for man is 'lebu',—when 'man' as distinguished from 'woman' is meant, the Khārīā uses the term "Kodpura".

As for the original habitat of the Khārīās, their division into the three principal sections, and the past migrations of these different sections we have to depend only on vague tribal traditions. But so far as the Hill Khārīās are concerned even the obscure light of tradition with regard to their former migrations is lacking. For, their only tradition of origin represents them as autochthones of the Mayurbhanj Hills. The Ḍhelkī Khārīās and the Dūdh Khārīās possess traditions somewhat definite, though rather of a general nature, regarding their past wanderings. From these traditions interpreted in the light of the present distribution of the tribe and other available evidence, we may form a more or less probable conjecture of the alternative courses, one or other of which their former migrations might have taken.

The Hill Khārīā tradition which was recounted to me by several
 Hill Khārīā tradition of
 origin. Khārīās of the Mayurbhanj State (such as
 Karicharan Dihuri of Kanchhinda,
 Panchu Dehuri of Kusumbandha), is as
 follows:—God created first the sky and the earth and then a pea-

fowl. The bird laid an egg. It burst. And from the shell of the egg issued the first Khārīā, from the white of the egg the first Purān (now a Hinduised caste of Mayurbhanj, probably a section of the Bhūinyās with whom Risley identifies them), and from the yellow of the egg the ancestor of the ruling Bhanj family of Mayurbhanj. This is said to have happened at a place called Adipur in the present Bamanghati Sub-division of the State, and the first ancestor of the Khārīās is said to have been named Ādi-Khārīā. It is interesting to note that according to the tradition of the Mayurbhanj Rāj family, Ādi Singh was the name of the first Bhanj Rājā of the Mayurbhanj State. Some Hinduised Khārīās add that of the descendants of Ādi-Khārīā, Gandharb-Khārīā settled at Raipur (the present head-quarters of the Bamanghati sub-division of the Mayurbhanj State), Bidh Khārīā settled at Lohāgarh, Hari Khārīā at Haripurgarh, and Basu Khārīā at Jashipur (formerly known as Dāspur). The Khārīās of the Similipal Hills, they say, are the descendants of Basu Savar. This Savar is represented by Hindu traditions as a devotee of the God Śrī Krishna. The tradition goes that a Brāhmaṇa named Bidyapati whom Rājā Indra-Dumnya, King of Mālwa, had sent out in search of the God Vishnu or Śrī Krishna found Basu Savar secretly worshipping the deity in the jungle of Nilāchal (on the site on which the present temple of Jagarnāth at Puri stands) in the form of a blue-stone image. This Brāhmaṇa won the confidence of Basu Savar, became enamoured of the daughter of Basu Savar and married her. The name *Basu* has been since further Aryanized into Viswa-Basu.

Some Khārīā families of Mayurbhanj who have acquired the title of *Pāṭbandhā* because they possess the privilege of placing a silk cloth (*pāṭ*) over the *Ratha* (or wooden car) of the God Śrī Krishna or Jagarnāth on the occasion of the Ratha Jātrā or Car-festival celebrated by the Rājā of Mayurbhanj at his capital, also call themselves Brāhmaṇ Khārīās. Some have further improved upon this legend. One Kashinath Pāṭbandhā of village Darkhuli (a village about 5 miles to the north-west of the Raja's capital at Baripādā) gave the following improved version of the legend: "The first Bhanj Rājā came out of the yolk of the egg of the peahen, from its white came out the ancestor of the Purāns, from

the membranes (*Uri*) sprang the ancestor of the *Uṛiyās* or *Oṛiyās*, and from the shell sprang the first ancestor of the *Khāriās*. This is why the *Khāriās* do not kill the peacock nor eat its meat. We *Pāṭbandhā Khāriās* are *Brāmhaṇ Khāriās*. There are only 20 families of *Brāmhaṇ Khāriās* in the Mayurbhanj State and 20 families in the Dhalbhum." I could not however trace out these *Pāṭbandhā Khāriās* in Dhalbhum. It may be mentioned that during the Car-festival (*Ratha Jātrā*) and the bathing festival (*Snān Jātrā*) of the deity *Jagarnāth* at Puri, the reputed descendants of Basu the Savar have the privilege of touching the image and, in fact, act as the custodians of the deity and the Car for the occasion. These Savars attached to the Puri Temple are called "*Daitas*". This term '*Daita*', it need hardly be noted, is an abbreviation of '*Daitya*' which is an appellation applied to the aborigines of India in ancient Sanskrit writings.

It appears likely that in this *Khāriā* tradition of origin from an egg some ancient origin-myth of the tribe has been mixed up with later Hindu traditions about *Śrī Krishna* and Basu Savara. The myth about the origin of the tribe from one or more eggs is also found among the allied tribe of the *Sāntāls*. According to *Sāntāl* traditions a goose and a gander were the first living beings created by God (*Tākur Jiu*); the goose laid two eggs, out of which was hatched the first human pair who became the progenitors of the *Sāntāls*.

The way in which accretions are gradually made to the original nucleus of an ancient tradition will be seen from the following legend given by a man of the now Hindu caste of *Purāṇs*, named *Jateya Nayak* of village *Kādopāni* in the *Sadar* Sub-division of Mayurbhanj. His account was as follows:—

"The Semen of *Bhagwān* (God) fell on earth and it took the form of a pea-fowl's egg. By *Bhagwān*'s command the egg was taken care of by the ancient Hindu *Rishi* (holy sage) *Vasiṣṭha*. In due time the ancestor of the *Bhanja* Kings issued from the yolk, the ancestor of the *Purāṇ* people from its white, the ancestor of the *Jarā Savara* from the *jāl* or membraneous coating of the egg, and from the shell the *Brāmhaṇ Khāriās*. The present descendants of the *Jarā Savarā* are the *Brāmhaṇ Khāriās*—whose descendants have

the privilege of placing the silken cloth or net over the secret car (Ratha) of Jagarnāth at the Ratha-Jātrā festival at the capital of Mayurbhanj, and the 'Daitas' or 'Daita-patis' of Puri who take a principal part in the Rath-Jātrā festival there. It may be noted in this connection that according to Sir George Grierson the Khārīā dialect is more closely allied to Savara than to any other Munda dialect, and has some similarity to Kurku and Juang.

The legend of the autochthonous origin of the Hill Khārīās of Mayurbhanj would thus appear to have been probably developed out of an old legend of the tribe which has since been given a local value by this section of the tribe.

Some old Hill Khārīās living on the Dhalbhum hills gave me the names of their first ancestor and ancestress as *Sabbar-Burba* and *Sabbar-Burbi*. This would appear to indicate that the Khārīās originally formed a branch of the great Savar people. The tradition of the Mayurbhanj Khārīās that they are the descendants of Basu Savar lends supports to this conjecture. General Cunningham points out that the Munda-speaking Santals are called Savaras by their Dravidian-speaking neighbours—the Mal Paharis—and he concludes a long chapter on the Savaras as follows:—

"My conclusion is that, in early times where the name of the Savara is used, it probably covers all the different divisions of the 'Kols', (that is to say, all the Munda tribes) as they are now called", who, in early Aryan times, spread far and wide over the Central Hill Belt of India. The Present writer, in his work on *the Mundas and their Country* and Mr. B. C. Mazumdar in the *Aborigines of the Highlands of Central India*, have also adopted the same view. Mr. Tarak Nath Dās at p. 23 of his little monograph entitled *The Wild-Kharias of Dhalbhum* (Calcutta University, 1931), describes the tribe as—"The Kharias or Chhabbars as they call themselves". Evidently he did not realise the fact that the name that he heard pronounced as "Chhabbars" was really "Sabbar" or "Sabara". And if he had pursued his enquiry further he would possibly have come upon the legend of the origin of the tribe from 'Sabbar-Burhā' and 'Sabbar-Burhī' (or an old Savara couple).

The Hill Khārīās like the present Savar tribe of Orissā have no language of their own but have adopted the language of their

neighbours—namely Oṛiyā in Mayurbhanj and other Oṛissā States and Bengali in Singhbhum (Dhalbhum) and Mānbhum. But even these Hill Khāriās in Bengali-speaking areas still retain some Oṛiyā words in their vocabulary, thereby indicating their migration from Oṛissā, and thus supporting the tradition of Mayurbhanj being their centre of dispersion. Thus I found that the Oṛiyā words 'Māipō' for wife, 'Niā' for fire, 'Pej' (gruel) for boiled rice are still used by some of these Khāriās in the Dhalbhum hills; and like the Oṛiyās, they sometimes add the Oṛiyā suffix 'boonoo' to some common names. Thus they say 'shāp-boonoo' for the snake and 'māch-boonoo' for 'fish'. And it is significant that the use of these Oṛiyā words and suffix are also in vogue among the Khāriās of the purely Bengali-speaking district of Manbhum.

From the facts that the Hill Khāriās have forgotten their own language and that their social customs and institutions are far more primitive than those of the other sections of the Khāriās, it may be inferred that the former separated from the latter long, long ago. It must have taken the other sections of the Khāriās several long centuries to rise to their present stage of culture, from the much lower level of primitive culture in which the Hill Khāriās are still found. Even if we suppose the Hill Khāriās to be a degenerate branch of the Khāriās it must have taken a very long time to produce the wide difference that now exists between the two levels of culture.

In the last legend of origin cited above, Jarā Savara is said to be the ancestor of the Hinduised section of the Hill Khāriās who are assigned a part in the ceremonies connected with the Rath Jātrā celebrations in Mayurbhanj and therefore style themselves as Brāhmaṇ Khāriās. Now the Savaras of the Ganjam district in Madras are divided into six sections (*Sudda*, *Sannapania*, *Mela*, *Lodoro*, *Jara* and *Lembo-Lanjia* 'or long-tailed'), of which one is *Jarā* or *Jarā Savara*.

Jarā is not given as the name of any of the sections of the Savars in Bengal, Bihār and Oṛissā. Risley tells us that "the Savaras of the Orissa Tributary States are divided into four sub-tribes—*Bendkar*, *Parira*, *Jharna* and *Palli*. The name of 'Jhārūa', which resembles 'Jarā' means 'pertaining to jungles' (and therefore

presumably 'wild'). Thurston in his *Castes and Tribes of Southern India* gives the names of the six sub-divisions among the Hill Savaras of Southern India (Ganjam and Vizagapatam districts) as follows:—"Jati Savara or Maliah (Jungle) Savara; Arsi, Arist (monkey) or Lombo Lanjia (long-tailed), Luara or Muli (workers in iron), Kindal (basket-makers), Jadu (living in the hill country beyond Kallakota and Puttaguja) and Kumbi (potters)." Neither the Bundelkhand Savaras or the Savars of the United Provinces nor the Central Provinces or Chhatisgarhi Savars (Lāriā Savars) possess, in any section of them, the name of *Jara* or some similar name. It is probable that *Jara*, *Jhāruā* and *Jadu* or *Jaru* may be variants of the same name. If this be so, it will not be unreasonable to infer that the Hill Khārīās who claim to have been intimately associated or connected with the Jarā Savaras may have found their way from their original home in some part of the Central Hill Belt of India by the same route as the Savars of the Ganjam district, and reached the Mayurbhanj hills which became the centre of their subsequent dispersion, if not their area of characterization.

The fact that the Hill Khārīās have forgotten their tribal tongue and differ widely in their traditions and customs, except on some fundamental ideas and beliefs from the main body of the tribe may be accounted for, as I have already said by separation from the main body of Khārīās by a wide intervening territory for a considerably long period.

Whereas the Hill Khārīās regard themselves as the autochthones of the Mayurbhanj State, both the Dūdh Khārīās and Dhelki Khārīās possess tradition of their ancient migrations from the Kaimur Plateau which at Rohtasgarh rises to an elevation of 1,490 feet above sea-level. All the elders of the Dūdh Khārīās and Dhelki Khārīās whom I questioned recounted the tradition of their having once lived in "Ruidas-Pāṭna", and thence come down what they called—"Khārīā Ghāt" (the Khārīā Pass) to Chōṭā-Nāgpur. The Dhelki section migrated from their ancient home on the Rohtās plateau sometime before the Dūdh Khārīās and made settlements along the banks of River Sankh in the south-western parts of the Rānchi district. Tapkarā (now Parganā Bhourpāhār, thānā Kolebirā,) and Tāmṛā (now Parganā Biru, thana Simdegā) are

named as having been their principal centres in those days in what is now the Rānchi District. Later the Dūdh Khāriās came to the country where the Dhelkis had preceded them. These later immigrants who had stricter notions of purity in food called themselves the Dūdh Khāriās (lit., Milk Khāriās, probably meaning, Khāriās ceremonially clean or pure as milk), and outcasted the earlier Khāriā settlers in the land whom they called *Dhelki* (or Dhella-ki) or *Seng Dhelki* (lit., he came first). The ground assigned for this "outcasting" is that the Khāriās took food cooked by the Mūṇḍās who were already in occupation of the country when the Dhelkis arrived there. On being outcasted the Dhelki Khāriās crossed the hills which separate the Simdega, Thīṭhaiṭāngar, Kurḍeg and Bolba thanas of the Rānchi district from the present Feudatory States of Gangpur and the western part of Jāshpur.

Dūdh Khāriā migration traditions go into greater details. Thus, Māhto (alias Sulean) Kerketa and some other Dūdh Khāriās of Simdega, and Ram Induar of Tābāḍih (Thana Simdega) gave me the following version:—"The ancestors of the Dūdh Khāriās and the Dhelki Kāriās lived as one people under their own king in Ruidas-Paṭnā. The Khāriā Rājā named Moreng who was very rich and had many cattle, was attacked by an Āhir Chief and his people, and was worsted. The Khāriā Chief left Ruidas-Paṭnā with his elder sons and followers leaving his wife and younger sons and some tribe-fellows in the old home as the younger sons were too young to undertake the hardships of the journey. The Gohār Pūjā (Cattle-shed festival) of our tribe is really the propitiation of the spirit of the Āhir-Āhīrin with whom our ancestors fought at Ruidas-Paṭnā. The Khāriā Chief and his sons and followers moved on to this country (Chōṭā-Nāgpur) and settled in Parganā Biru and its neighbourhood (in the South-western part of the present Ranchi District). Later on when the younger sons of the Khāriā Chief became old enough to undertake long journeys, they and their companies too left Ruidas-Paṭnā and passed through the Chōṭā-Nāgpur plateau along the valley of the [South] Koel through Pālkoṭ, Basiā, and Kolēbirā to Parganā Biru. On the way many families settled down all along the banks of the Koel. Their first halt on the

Chōṭā-Nāgpur plateau was at a place called Murgu. And one of their main centres and halting places which tradition remembers is village Porā in thana Basiā. In Parganā Biru they met the Ḍhelki Khāriās who had preceded them. As the later immigrants were led by the younger sons of the Khāriā Raja who had been left with their mother as sucklings, they came to be called "Dūdh" Khārās (*lit.*, Milk-Khāriās). Later, at one of their tribal dances, twelve Dūdh Khāriā youngmen eloped with Mūṇḍā girls and their offspring came to be known as Mūṇḍā Khāriās or Penṛai-Khāriās. These latter now live in the villages Bhanur Pāṇi, Kilga and some other places in Simḍegā Thānā, and at Kinderḍegā and a few other villages in Kolebira Thānā. The Ḍhelki Khāriās and Mūṇḍā-Khāriās kill cows and oxen and eat beef whereas we Dūdh Khāriās do not. The Mūṇḍā-Khāriā girls and women have their arms and chests and sometimes their legs and even their feet tatooed as Mūṇḍā and Orāon women, and the same is the case with the Ḍhelki Khāriās, but our (Dūdh Khāriā) girls and women have only three short vertical lines tatooed on their foreheads but no tatoo marks on the rest of the body."

Some Dūdh Khāriā elders such as Tingul Kerkeṭā of Salḍegā (thana Simḍega) and Abhiram *alias* Somā Ḍūṅḍūṅ of village Birkerā in thana Simḍegā gave me the following variant of the tradition of the migrations of their ancestors:—"Our ancestors went from Ruidas-Pāṭnā to Kharia-ghāṭ, thence to Murgu, thence through some other places whose names I do not remember to Nāgpur (Chōṭā-Nāgpur) where the ancestors of my clan (Ḍūṅḍūṅ) and those of the Kerkeṭā clan halted at a place named Kumhāriā and the ancestors of the Kulu clan settled at Patura Kinirkelā, those of Torpa at Saleguṭu, and those of the Bā' clan at Banāguṭu, those of Soreng (rock) at Barwe, all in thana Basiā, and cleared the jungles and settled down in those parts. Others moved on to Barwāḍi in thānā Kolebirā and settled there. My ancestors, leading a pack-bullock loaded with the wealth they had brought with them, proceeded on their journey forward. Arriving at a place now known as Siru Kōṇṛekera in thana Kolebirā the pack-bullock refused to move. My ancestors purchased Siru Kōṇṛekera with the wealth they brought with them. Some of the ancestors

of the Kerkeṭā clan moved on and settled down at Aghormā and at Barwaḍi in thana Kolebirā; the ancestors of the Bilung (Salt) clan settled at Bilungbira, those of the Kiro (tiger) clan at Bageserā, both in thana Pālkoṭ, and so forth. When their number increased, the descendants of the original Dūdh Khāriās settlers dispersed to different places all around. The Dhelki Khāriās had preceded into the Biru Parganā where they had cleared jungles and established villages. Our ancestors named these pioneers as 'Dhelki' or 'Seng Dhelki', that is to say, those who 'came first', 'Seng' in our language meaning 'first'. When our ancestors found that these pioneers of the tribe had no scruples in eating at the hands of other castes and tribes, they outcasted them and, as the number of Dūdh Khāriās increased, the Dhelki Khāriās crossed the hills that separate the Biru parganā of the Rānchi District from the Gāngpur and Jāshpur State".

A number of Dhelki Khāriās of the Gāngpur and Jāshpur States (such as Lalhu Khāriā of Jambāhūr, in Jāshpur, and Bhunda Khāriā of Liploe in Gāngpur) gave me the bare tradition of their former home in Ruidās-Pāṭnā, their immigration through Khāriā-ghāṭ to Biru Parganā in the Rānchi District and the subsequent arrival of the Dūdh Khāriās. With regard to the name 'Dhelki Khāriā', they told me—"The Dūdh Khāriās used the word 'Chol', but we use the term 'san' to mean 'to go', but both the Dūdh Khāriās and ourselves use the word 'Del' meaning 'to come'. But whereas the Dūdh Khāriās say [*ārki*] Della-ki (they went), we, Dhelki Khāriās say 'Dhelki'; and whereas the Dūdh Khāriās says [*ārki*] Cholla-ki' (they came), we say 'san-ning'. Hence the Dūdh Khāriās call us 'Dhelki Khāriās' or 'Sin-Dhelki' and, we, in our turn, call them 'Cholkoi-Khāriās', as they use the word '*chōl*' to mean 'going' whereas we use the word '*san*'. The Cholkoi Khāriās, however, call themselves 'Dūdh Khāriās' and that is the name by which they are now generally known. But they regard us as their elder brothers; and so we are also known as 'Baṛ or Barkā Khāriās' whereas they are known as the 'Chhōṭ' 'Khāriās'. Many Dūdh Khāriās agree in saying that the Dūdh Khāriās are known as 'Baṛ or Barkā Khāriās' and themselves as the 'Chhōṭkā Khāriās' because the former are descendants of the elder brother and the latter of the younger brothers. He

also mentions another tradition which, however, I have not come across. That tradition is that "they had come from the south, and that, driven from the country they had originally occupied, they had ascended the valley of the Koel till they found themselves in their present location". Dalton opines that both the traditions may be true. "They may have fallen back south from the Gangetic Provinces, pass through the Vindhyan range, and come gradually round to the south-eastern watershed of Chutia Nongpur." Dalton does not, however, mention the source of his information regarding this tradition.

Another tradition recorded by Russel traces the descent of the Khārīās from the elder of two brothers of whom "the younger by reason of his superior intelligence and taste was made king and became the ancestor of the Nāg Vamśi Rājās of Chōṭā-Nāgpur who are really Mundas". And Russel adds that "this story is exactly like that of the Parjas in connection with the Rajas of Bastar".

It may be noted that this story also appears to be a reproduction with slight variation of the legend of the Mūṇḍās as to their own relations with the Mahārāja of Chōṭā-Nāgpur. Mr. Russel does not state where he or his informant came across this tradition. Mr. Russel further says that the theory that the Khārīās stand in the relationship of the younger brothers to the Mundas "derives some support from the fact that, according to Sir H. Risley, the Mundas will take daughters in marriage from the Khārīās but will not give daughters to them, and the Khārīās speak of the Mundas as their elder brothers". But my enquiries show that Risley was misinformed that Mūṇḍās ordinarily take Khārīā wives. Wherever a Mūṇḍā takes a Khārīā wife he is outcasted and his children become "Khārīā-Mūṇḍās" which Risley includes as one of the sub-tribes of Mūṇḍās. So this tradition may be safely left out of account as a borrowed one. The tradition which calls the Mūṇḍās 'the elder brothers of the Khārīās' is true in the sense that both belong to the same 'Kolarian' stock, and the Mūṇḍās preceded the Khārīās to Chōṭā-Nāgpur. Dalton does not, however, mention the source of his information regarding this tradition too.

Although the exact route followed by the different branches of the Khārīā tribe in the migrations that brought them to their pre-

sent habitat is shrouded in obscurity, such traditions as are still remembered by them and other cognate tribes as well as the present distribution of this tribe and some other cognate tribes, point to the probability of their having once occupied the fertile river-valleys north of the Vindhya and the Kaimur ranges. With the advent of the Āryans they would appear to have gradually moved up the hill ranges on their south and taken shelter on the wooded plateaus of the Vindhya and Kaimur ranges. One section of the Khārīās in course of time probably pushed forward by the pressure of other tribes made their way further to the south and south-east into what are now the Orissa States and found a suitable stronghold in the hill-ranges of what is now the Mayurbhanj State and in time from that centre of dispersion some spread further north and east. These were the ancestors of the present-day Pāhāria Khārīās or Hill Khārīās. It would be futile to seek to trace the exact route by which they reached their present habitat, as they retain no traditions of their past migrations. There is however, some basis for the conjecture that from the Vindhyan hills they came down the valley of the Mahānadi to the Orissā Feudatory States and finally ensconced themselves in the Mayurbhanj hills. The Mahānadi has its source in the mountainous country of the Central Provinces and flows eastwards along the southern borders of the Bilāspur District and the Raigarh State and the northern borders of the Rāipur District and the Sarangarh State, enters the Orissā district of Sambalpur and thence proceeding in a south-easterly direction through the highlands of Sōnpur Aṭhmalik and some Feudatory States of Orissā emerges upon the Orissā delta about seven miles west of Cuttack. The Savars whom Hill Khārīā traditions represent as having been one with or most closely related to themselves would also appear to have entered Orissā along the valley of the Mahānadi and then proceeded to Ganjam and Vizāgapaṭam. Having separated from the main body of the tribe and isolated themselves in the hill fastnesses of Mayurbhanj and some other Feudatory States of Orissā and in the hills of Dalbhum (in Singbhum) and Barābhum (Mānbhum) long enough to lose their native tongue, and having been cut off from intimate intercourse with more advanced people and cultures, and having had to spend all their energies in a strenuous

struggle for existence, they have remained well-nigh stagnant during all these long centuries and have been far outstripped in the race of life by the other two main divisions of the tribe.

The next division of the Khārīās to leave the Rohtas plateau was the Ḍhelki. Their traditions only speak of their own settlement in Chōṭā-Nāgpur on the banks of the river Sankh. They make no mention of the river Koel (South Koel) nor are there any traces of ancient settlements of Ḍhelki Khārīās in the valley of the South Koel. But even to this day some remnants of the Ḍhelkis are found in the valley of the Sankh. The Sankh rises in the north-west of the Rānchi district, debouches from the Rājāḍerā Plateau southwards across the lower plateau of Barwe, and forms the boundary line between the Rānchi district and the Jāshpur State on its west, and finally turns westward and enters the Gāngpur State on the south-west of the Rānchi District, where after a course of several miles it joins the South Koel to form the Brāmhaṇī river. The North Koel rises not far from the source of the Sankh and flows northward through the valley of Bishunpur (in the Rānchi district) and the district of Palamau where, after a course of 186 miles, it falls into the Sōn below Rohtās plateau. It is not unlikely that the Ḍhelki Khārīās may have followed the upward course of the North Koel from below Rohtās as far as to its source in the north-west of the Rānchi district and from there followed the course of the Sankh from its source to their traditional centres further down on its banks. For the greater part of its course the North Koel flows through parallel ranges of hills which run from east to west, and form a covered way by which the Ḍhelki immigrants could march with comparative safety through areas already occupied by other primitive tribes. Another possible route could be from the Rohtās Plateau in what is now the Shāhābād District through the Vindhyan hills in the Mirzāpur District and the Sirgujā State across the Khuria Plateau (Khuria-ghāṭ) in the Jāshpur State and thence across the Sankh, which is fordable on foot except during the rains, to their former homes in the south-west of the Rānchi district. The Vindhyan and Kaimur ranges are connected by a continuous chain of hills with the extensive plateau of Central India which extends on the west as far as the highlands of Amar-

kantak, which is the source of the Narbada, through Central India and the Central Provinces with the Upper-ghat or highlands of the Surguja and Jāshpur States as far east as the central plateaus of Chhōṭā Nāgpur which form the source of the Dāmodar, the Subarnarekha, the Koel and the Sankh.

The Dūdh Khārīās who migrated last from the Rohtās Plateau and are said to have dislodged the Dhelki Khārīās from the banks of the Sankh in the Rānchi district, generally cherish the tradition that their first settlements in Chōṭā-Nāgpur lay on the banks of the South-Koel in Thānās Basiā and Pālkoṭ in the centre of the Rānchi District whence they gradually spread south and west along the valley of the Sankh. If this tradition is correct, the Dūdh Khārīās, on their arrival on the Chōṭā-Nāgpur plateau probably by following the upward course of the North Koel, did not, like the Dhelki Khārīās follow the course of the Sankh but turned westward and then descended southwards along the valley of the South Koel, dropping colonies in what are now thānās Ghāghrā, Gūmlā, Sesāi, till they reached what are now the Pālkoṭ and Basiā and Bāno thānās which provided a suitable home and sufficient arable lands for a large number of them, but not for all. And so a fairly large number of Dūdh Khārīā families migrated further south to what are now the Kolēbirā, Simḍegā and Kūrḍeg thānās in the valley of the Sankh. There they found the Dhelki Khārīās already in occupation of the more fertile lands. The tradition of both these sections of the tribe agree in asserting that owing to disagreement between the two sections, the Dhelkis crossed over to the Gāngpur and Jāshpur States across the Sankh, leaving the Dūdh section in occupation of their former settlements in the Rānchi District. As their population increased, a number of Dūdh Khārīās moved further up the Sankh to the north and north-east and settled in thanas Rāiḍih and Chainpur. The Khārīā population (almost wholly Dūdh Khārīā) in these thānās of the Rānchi District is according to the last Census distributed as follows:—

Ghāghrā 506, Guhla 4,207, Sesāi 2,611, Pālkoṭ 8,903, Bāno 1,085, Kolēbirā 9,280, Simḍega 24,727, Kūrḍeg 9,727, Rāiḍih 2,741, and Chainpur 107. Only 130 Khārīās were recorded in other parts of the Rānchi district (Sadar and Khūṇṭi Sub-divisions).

A second likely route for the Dūdh Khāriās would be the first alternative route up the North Koel and down the Sankh which I have suggested as a possible route of migration of the Dhelki section. In following this route, the Dūdh Khāriās would, on entering the Rānchi district, pass first through Chainpur Thānā where only 12 individuals were enumerated at the last Census as Khāriās, then through Rāiḍih thānā where 2,741 Khāriās were enumerated, then to Kūrdeg and Simdegā thānās where 24,727 and 9,727 Khāriās respectively were enumerated. Here they would find the Dhelki Khāriās already established, and the traditions of both the Dhelki and Dūdh Khāriās agree in saying that the former left these parts in possession of the latter, crossed over to the Jāshpur State on the west and Gāngpur State on the south.

Another probable route for the Dūdh Khāriās and the Dhelki would be partly the same as that suggested in the case of the Hill Khāriās. The Khāriās might have proceeded from the Kaimur hills to the Central Provinces, where they are now found and thence eastwards through what are now the Sambalpur District and Gāngpur State. From Gāngpur instead of going further down the valley of the Mahānadī they might have turned northwards to what is now the Rānchi District. The South Koel and the Sankh rivers unite their waters at village Pānposh in the Gāngpur State to form the Brāhmaṇī. The Dhelkis who came first might have followed the upward course of the Sankh and found themselves in what are now the Simdegā and Kūrdeg thānās of the Rānchi district and settled there. The Dūdh section might have followed the upward course of the South Koel and found themselves in what are now the Bāno, Basiā, Pākot, Gūmlā and Sesāi thānās of the Rānchi district, and many families of them would settle down in those parts. But there was already a large population of Orāons and Mūṇḍās in those areas which did not afford sufficient room and particularly suitable arable lands for all the Khāriā immigrants. Finding their further progress up the Koel useless on account of previous occupation by the Mūṇḍās and Orāons, a considerable number of Dūdh Khāriā families would proceed south and south-west to the comparatively wilder and more spacious and sparsely occupied areas in what are now the Kolēbirā,

Simḍegā and Kūrḍeg thānās. In the Simḍegā and Kūrḍeg thānās in the valley of the Sankh they found the Ḍhelki Khārīās already in occupation of the more open and fertile tracts. The tradition of both the Dūdh and the Ḍhelki section agree in asserting that the former pushed the latter from the parts across the Sankh into the adjoining Gāngpur State of Orissā and Jāshpur State of the Central Provinces. As the Dūdh Khārīās increased in population, a number of them also crossed over to the Gāngpur State, and in time some of their overflow might have passed on westwards to the Central Provinces again where perhaps they found some remnants of their own tribe.

This last supposed route would accord with the tradition which Dalton records of the Dūdh Khārīās having come from the south, and ascended the valley of the Koel. It would also fit in more or less with the other traditions of all sections of the Khārīās and harmonise them to some extent, and would account for the present distribution of the Khārīā population. The only tradition which would militate against this view is that recorded by Russel according to which some Central Provinces Khārīās claim relationship with the Nāg Vamśī Rājās of Chōṭā-Nāgpur. It is not improbable that the Chōṭā-Nāgpur Khārīās may originally have passed the Central Provinces on their way to Chōṭā-Nāgpur and some Khārīās from Chōṭā-Nāgpur may at a later stage have been pushed back to the Central Provinces under pressure of population. Moreover some Nāg Vamśī families are also found in the Central Provinces, as, for example, the Rāj family of Kālāhāṇḍi, who claim agnatic relation with the Chōṭā-Nāgpur Rāj family.

Philological evidence would also appear to lend support to this supposition of the Khārīās having migrated through the Central Provinces to their present habitat in Chōṭā-Nāgpur and Orissā. We have it on the authority of Sir George Grierson that the Khārīā language in important points agrees with the Korku language of the Mahādeo Hills in the Central Provinces on the one hand and the Juāng dialect of the Keonjhar and Pal Laharā States of Orissā, and the Savara and Gadava languages of the north-eastern districts (Ganjām and Vizāgapatam) of Madras on the other.

Whatever the route the different sections of the Khārīās may have taken in their past migrations it is clear that they have not always been what they are to-day. They have travelled from one region to another, they have come in more or less contact with various communities and cultures, they have changed—however slowly and imperceptibly—their manners and habits, one section of them—the most backward—has changed their Austric language for an Āryan one, another—the D̥helkis—have experienced prosperity and then misfortune and dispersion,—the third and most successful of the three main sections show remarkable vitality and power of expansion. But although the Khārīās no longer represent the primitive culture of pre-historic times, their more backward sections still give us some idea of the low economic and social condition and the crude religious and moral ideas of primitive culture.

ETHNOGRAPHICAL INVESTIGATION IN OFFICIAL RECORDS

By RAI BAHADUR SARAT CHANDRA ROY, M.A., B.L., M.L.C.

The Official Record-rooms of the Divisional head-quarters of the Provinces of British India contain materials of immense value and interest to students of ethnology and sociology as much as to students of the history of the early days of British rule in the country. It is unfortunate that the record-rooms of backward Divisions like Chōṭā Nāgpur have up till now not received the same amount of attention from research scholars than those in more advanced Divisions are receiving. But the materials buried in these archives in Chōṭā Nāgpur are not less,—are perhaps really more,—interesting, at least from the point of view of the ethnologist, sociologist, and the student of the early history of human institutions.

With the kind permission of more than one former Commissioner of the Chōṭā Nāgpur Division I had opportunities of studying some of the old records preserved in the Commissioner's Record-room. In a previous volume of this Journal I had edited and published an early Report on the history and land-tenures of Chōṭā Nāgpur submitted in 1826 to Government by Mr. Cuthbert, then Magistrate and Collector of the Rāmgaṛh (present Rānchicūm-Hāzāribāgh district). Thirteen years later, in 1839, a more detailed and informative Report was submitted by Dr. John Davidson, then Personal Assistant to the Governor-General's Agent, South-Western Frontier Agency. With the kind permission of Mr. (now Hon'ble Mr.) Hubback, then Commissioner of Chōṭā Nāgpur, I secured a copy of that Report in full, for publication, and I reproduce it below with an introduction and explanatory notes.

It may be noted that when in 1831-32, the aboriginal tribes of Chōṭā Nāgpur, particularly the Muṇḍās of what is now the Rānchī District and the Hōs of what is now the Singbhum District,

finding themselves totally unable to resist the aggressions of non-aboriginal land-holders (Jāgirdārs and Ṭhiccādārs) and alien money-lenders and traders, and obtaining little redress from the executive and judicial authorities stationed at far-off Sherghāṭi (now in the Gayā district) and Chātra (in the present Hāzārībāgh district), rose in a bloody revolt. It was then that the British authorities first came to realise the necessity of special protection of the immemorial rights and legitimate interests of the aboriginal tenants and land-holders. It was then that the old system of administering these tracts as an ordinary 'Regulation District' was, by Regulation XIII of 1832, superseded by the new administrative machinery of an 'Agency' denominated the "South-Western Frontier Agency." A special officer designated 'the Agent to the Governor-General' with a 'Personal Assistant' besides 'Principal Assistants' at the District Head-quarters and, later, 'Junior Assistants' besides Munsiffs and a Principal Sudder Āmeen, was appointed to administer what is now the Chōṭā Nāgpur Division. In place of the older elaborate legal codes and 'Regulations', a simple set of rules for the administration of civil and criminal justice was promulgated by the Agent and approved by Government, for the guidance of the courts.

It was on the 15th January, 1834, that Captain Wilkinson (popularly known as *Al-Kisben Shābeb*) assumed charge as the first Agent to the Governor-General, South-Western Frontier Agency. His head-quarters were fixed in a quarter of Rānchi which came to be named, after him, *Kisbenpur*, and a military cantonment was stationed at Dōraṇḍā where the present Secretariat buildings stand. Major Ousley (who had been the first Principal Assistant to the Agent for Loharḍāgā) succeeded Captain Wilkinson as the Governor-General's Agent. Dr. Davidson who submitted the valuable Report published below was the Personal Assistant to the Governor-General's Agent who, as Mr. (afterwards Sir Henry) Ricketts, then Member of the Board of Revenue, in his official "Report (para 42) on the Lohurdugga Division of Chōṭā-Nāgpur," in 1854, wrote,—“was a person of much intelligence, and studied the condition of the Province of Chōṭā-Nāgpur with much attention.” Thus the subjoined Report is particularly valuable as a contem-

porary official Report of conditions in Chōṭā Nāgpur of a century ago prepared by a careful and acute observer in the light of close personal investigation and official experience.

No. 247

To

Major J. R. Ouseley,
Governor-General's Agent,
Kishenpoor.

Sir,

I have the honour to acknowledge the receipt of your letter No. 661, dated 9th August 1839, requesting information on various points connected with the Zameendars and cultivators of this country, in order to reply to which, it is necessary for me to go into some detail.

2. The great mass of the population of Nagpoor known by Europeans, under the name of Coles,¹ consists of Moondas,² Kureas,³ and Ooraons.⁴ The uniform tradition states, that the Moondas originally cleared the country, and brought it into cultivation, there was no Raja of the whole country, which was divided into *purbas* (or patches) of from 15 to 20 or 25 villages each, under a Raja. It is impossible now to say what these Rajas received from their subjects—most probably only assistance in war and *salamie* at festivals. Finding, I suppose, that this system of managing the country by means of so many Rajas did not answer, the Moondas elected the ancestor of the present Palkote family to the Raja of the whole country, since which sixty-two Rajas of that family are stated to have sat on the Guddy,⁵ with a few adoptions in the same family. The Raja's family and friends pretend they were Rajpoots at the time of the election, but there can be no doubt, that their ancestor was a Moonda—and the family prospering they managed by force to get married into the Rajpoot families of Puchate⁶ and Singhbhum, and eventually into others and now pass for as good Rajpoots as any in India.

¹ Kols.

² Mūṇḍās.

³ Khāriās.

⁴ Orāons.

⁵ Gaddi or *Gadi* (throne).

⁶ Pachet, now Panchkōṭ in the Mānbhum District.

3. The remains of the former system of Cole Rajas are still visible in Pergh. Khookra and other parts of Nagpoor, they have still their *purbas*⁷ and nominal Rajas, who are always men of influence and on their festivals the members of the *purba* assemble to hunt, amuse themselves, and decide disputes, etc., on which occasions the Raja's authority is still recognized.

Each *Purba* in general has its distinguishing flag⁸ or ensign the attempt to make use of which by the Coles of another *Purba* at their festivals immediately leads to serious quarrels.

4. The custom in those remote days was, that whoever cleared the land became the owner of the same, free of rent only in return rendering to the head of the village such services as the common good required. Most probably on the death or absence without descendants of the original clearer of the land, the head Moonda of the village, gave his land on the same tenure to some of his own relations or followers.

5. To enable the Palkote Rajas to keep the peace and carry on the wars in which they were constantly involved, a certain rent from each village came gradually to be paid, but the right of property in the head Moondas of the villages, appears to have been long recognized.

6. On the Palkote family becoming Hindoos, and regularly marrying into the neighbouring Hindoo families it became a great object with them to induce other Hindoos to settle in Nagpoor. The only mode of doing so, in their power, was to grant villages, by which means all the *Sud* or foreign proprietors in Nagpoor, have been established. Burraicks, Rajpoots, Bramins, Rawtceas etc., etc., are all foreigners brought in by the Palkote family as

⁷ *Pārbās* (federations of aboriginal villages).

⁸ This obviously refers to the flag of the "Raja village" of each Parha, which is the most important village, having probably been the seat of the ruling chief of the 'Parhā-area.' But since the advent of a Nāgbansi Rājā for the whole central plateau of Chota Nagpur the 'Parha Raja' has lost his political rights and now exercises only certain definite social, religious and economic functions as the head of the Parha besides certain definite judicial and executive functions assigned by immemorial custom, as remnants of his former rights. Although the "Parha-Raja" village has distinctive functions and duties and distinct badges of office and a distinctive flag-design, the other villages of the Parha, too, have now their respective flag-designs, and any attempt to infringe the 'patent-right' to the flag or emblem of one village by another is a *causus belli*.

a sort of military force to enable them to support themselves against the neighbouring Rajas, and also to control the Coles. The *Suds*⁹ being more civilized than the Coles, were not long in obtaining the mastery and have kept it. And now in all the more open parts of Nagpoor, there is hardly such a thing to be met with as a Cole proprietor of a village. In the Southern parts of it, they have been more fortunate, and the Mankees¹⁰ and Moondas of Sonepoor exhibit at this day much the same state of society as formerly prevailed all over Nagpoor, only the Mankees and Moondas pay more rent than was ever paid by the Cole proprietors in Pergunnah Khookra etc., in former times.

7. I say nothing of the Mankees and Moondas of Tamar and the five Pergunnahs as those countries did not form any part of the Nagpoor family's possessions till modern times.

8. In all the various changes of rulers in India, no Government seems to have interfered in the internal management of Nagpoor, until our own times. The paramount power appears to have been always contented with getting a moderate rent for this country, and when that was not paid, a force was sent to collect as much as it could, but no attempt ever appears to have been made to interfere with the Police or administration of justice which was left entirely to the Raja. The consequence was that only those of the original heads of villages who were strong enough to inspire fear such as those in Sonepore etc., were able to keep their villages,—the others were entirely dispossessed and replaced by *Suds* or their villages resumed by the Raja himself, long before our era:—

9. On the original establishment of Zillah Ramghur, Nagpoor was made subject to its courts, but this was only in name, as up to 1809, there were no Police Thannahs in Nagpoor, but everything was left pretty much to the discretion of the Raja, and matters might have continued in that state much longer, had not the disputes between the father of the present Raja and his brothers

⁹ *Sud*, *Sād* or *Sādan* is the generic name applied in the Chōṭā Nāgpur plateau to the non-aboriginal Hindus. Probably the term *Sud* is derived from the Sanskrit word *Suddha*, meaning, 'pure'.

¹⁰ *Mānki* is the headman of a *piṛ* or group of villages for revenue purposes in the Sonpur Pargana of the Ranchi District and in the Singbhum District.

led to the necessity of employing a military force in Nagpoor, upon which Thannahs were established, and the Police put under the Magistrate of Ramghur. But distance from the seat of justice, the novelty of the attempt, and the singular character of the people prevented the magistrate's control being effectual, and in point of fact there was no regular Police or administration of justice in Nagpoor, till the present Agency was established in 1834.

10. The persons to whom lands have been granted in Nagpoor by the Rajas may be divided into 3 classes:—

I. The younger brothers of the different Rajas and their descendants. On a Raja's succeeding to the estate, his younger brothers always receive a grant of lands subject to a small rent.

II. Burraicks,¹¹ Rajpoots,¹² Rawteas¹³ *etc.*, *etc.*, who hold Jaggeers,¹⁴ granted originally on payment of a fixed rent for the performance of military services; the latter are now little required, and they pay in general a somewhat higher rent than they did at the time of the introduction of the authority of our Government.

III. Bramins,¹⁵ and individuals of other castes who have come from below the Ghauts¹⁶ and got grants of lands generally by purchase at fixed rents from the different Rajas, sometimes also rent free; and also grants, of rent-free lands for religious purposes, in the mode usually given by Hindoos.

11. Almost the whole of the lands above described with the exception of those for religious uses are held on what is called in Nagpoor, *potr-pootradik* tenures, *i.e.*, the grantee and his direct male descendants are entitled to hold the lands on payment of the rent stipulated as long as there are any direct male descendants, on failure of which the Raja is entitled to resume the estates. There is generally a stipulation of services, as well as money rent in the pattas, but there being in fact no service to perform, this is considered merely nominal. There is also a stipulation of paying the usual abwabs, and the list of them is very formidable, in some

¹¹ Baraicks.

¹² Rajputs.

¹³ Rautias.

¹⁴ Jāgirs.

¹⁵ Brahmins.

¹⁶ Ghāts (mountain passes). The approach to the Central plateau (Ranchi District) of Chota Nagpur from all four sides is through *ghāts* or hill-passes.

cases, nearly equalling the amount of the rent, and having the disadvantage of being uncertain. These abwabs were a fruitful source of oppression to the Coles, but fortunately they have been abolished for the last ten or twelve years by an order of the Magistrate of Ramghur. The Raja complains greatly of the hardship of this order and, at my first coming here, I made some enquiries on the subject; but found the demands so enormous that to enforce them would ruin the whole country. They are well got rid of, and ought never to be revived in any shape.

12. The right of resumption, on failure of male descendants of the original grantee, was formerly exercised by the Rajas with much forbearance. In fact the Rajas could only continue in possession of their estates in those times, by having the support of their land-holders, whose good-will it was necessary to conciliate; consequently when an estate lapsed, they were in the habit of renewing the grant to any of the collateral descendants, on payment of a small fine, or as it is called in Nagpoor *bundeapun*.

Our Government being strong enough to render the security of the Raja quite independent of the good-will of his under-holders, this forbearance is entirely at an end, and an extreme avidity for seizing all possible pretexts, to resume the estates of the different landholders, is now shown by the Raja. The under-holders all over the country, are extremely disgusted at this conduct, but the Raja does not mind, considering that on payment of his rent, our Government will support him, as a matter of course, against all opposition.

13. I now proceed to treat of the respective rights of the land-holders or their Theekadars and of the Coles. In a village in Nagpore the following descriptions of land are almost always met with.

I. Rajhus,¹⁷ or the land paying rent to the owner or his representative.

II. Bhet-Kheta¹⁸ a certain portion of the Rujhus, which each

¹⁷ *Rājhas* or ordinary *raiyaṭi* lands (now including even *Kōṛkar* which formerly enjoyed practically the same privileges as *Bhuinhāri* lands).

¹⁸ *Bet-Kheta* or land for which *bet-begar* or free labour was to be rendered to the zamindar by the holder of the land.

ryot not a Bhoonjer is allowed to cultivate free of rent, and for which he performs, various services to the landlord, or his representative, such as thatching his house, cultivating the Munjhis, etc. The Bhetkhetta allowed to each ryot is generally sufficient to sow from 20 seers to one maund of seed.

III. The Jaggeers of the Muhto,¹⁹ Pahn²⁰ and Bhundori,²¹ which they have free of rent, on performance of certain services to be hereafter described.

IV. Munjhis²² or ground allotted to the landlord or his Theekadars, which is cultivated chiefly by the ryots in return for their Bhetkhetta and Bhoonjhari. This is subject to great abuse, and requires regulation to be hereafter described.

V. Land held rent-free by the original clearers of the soil or their descendants. It is called Bhoonjeri, Byeulla, Areawt, Khontkutty, in different parts of the country. The holders of this land in general pay no rent, but are bound to accompany the land-holders or their Theekadars on journeys carrying their Bhangies,²³ and to cultivate their Munjhis ground, also thatch and build their house etc., without payment. In some parts of the country this description of land pays a rent, but never more than half the rate of the village; in general, however, it does not pay rent.

VI. Bhootkhetta, or rent free land, the produce of which is appropriated for the performance of Poojas, part of this called Dali Khetari²⁴ is given up to the Pahn of the village, the rest is cultivated by the ryots, but the produce of the whole is appropriated to Poojas.

VII. The above applies to the rice field or Doon²⁵ to every pawa of which a certain portion of Danr or dry-cultivation land is attached. If ryots cultivate more than they are entitled to, the general rule is to pay rent in kind i.e., the same quantity of grain

¹⁹ *Mabto* or the secular headman of a village-community.

²⁰ *Raban* or the sacerdotal headman of an aboriginal village community.

²¹ *Bhāndari* is the landlord's steward in the village.

²² *Manjhibas*.

²³ *Bhangi* or *bangie* or *bābingā* is the load-carrying wooden pole at both ends of which carrying-nets called '*sikās*' are slung or attached.

²⁴ *Dali kātāri*.

²⁵ *Don*.

is paid as rent, as the quantity of seed sown; this is called *Maswar*.

14. The Theekadar or owner of the village, has no right whatsoever by the established custom of Nagpore to take a higher rent from the cultivators of the Rajhus, than they have been in the custom of paying nor can he turn out an old cultivator as long as he is willing and able to pay his rent. The contrary to this is often done and from ignorance or timidity submitted to by the ryots, but every unprejudiced person allows it is contrary to justice, and the custom of the country.

15. The acknowledged fair labour that the Coles are obliged to give the Theekadar or land-owner for their Bhethkhetta, and Bhoonjeri is 3 days' ploughing, 3 days' work with the Cori²⁶ or Kadal,²⁷ 3 days' work in planting rice and same at cutting it, to bring grass and bamboos and thatch their houses, and occasionally when on a journey to carry their bangies. All this the Coles acknowledge to be due from them, and they are most willing to perform it; I never heard two opinions on the subject from the Coles. But it is very much abused, some proprietors or Theekadars are in the habit of cultivating a large piece of land as Munjhis, and taking forced labour to an unlimited extent to cultivate it, in fact, having no measure in their demands upon the Coles until their Munjhis is all cultivated. This the Coles complain against, and in all cases when proved, I have punished the offenders severely, but the system has in some places gone on so long, that they are able to plead custom in many instances and at first sight apparently with some reason, till one reflects, that the poor Coles have all this time been submitting to be plundered of their labour, because they did not know how to get redress.

16. The only regulation required is a proclamation to be freely circulated all over the country, that under no circumstances is more than the fair begari labour, above described, to be demanded from the ryots; if this is not sufficient to cultivate the Munjhis the owner or Theekadar to find what is wanting as he best can. You

²⁶ *Kōri* (spade).

²⁷ *Kōdal* (spade).

appear inclined to abolish the begari altogether; doing so, would unsettle all the transactions in the country, as a regular part of the rent paid by all Theekadars is the Syka rice *i.e.*, the crop of the Munjhis. On taking the case, this has always been calculated as being in part produced free of cost to the Theekadar, by the labour of the ryots, and Bhoonjers, and if abolished at once, all the present cases must be cancelled. Added to which I am satisfied the Guwro ryots, that is, those who are not Bhoonjers, would prefer keeping their Bhetkhetta and performing the work they all consider fair for it, to giving up their Bhetkhetta provided the quantity of labour they are to give, is fairly settled, and the Bhoonjers, who by their tenures are obliged to give work for their Bhoonjeri land would on no account give them up, or pay a commuted rent for them. For these reasons, I think it would be a better plan to regulate the quantity of begari labour, than to abolish it altogether.²⁸

17. The Bhoonjeri lands above alluded to, exist in every village in Nagpoor; they are held rent-free by the Bhoonjers or descendants of the original clearers of the land, on the terms above stated in clause V paragraph 13 of this letter. If the Bhoonjers are without heirs, or leave the village, the owner takes possession of his land and includes it, in his Rujhis, till the Bhoonjer or his heirs return, when they are entitled to receive back their Bhoonjeri land on the old tenure. The owner of the villages often resort to ill usage, or false complaints against the Bhoonjers, to induce them to leave the villages and at any subsequent time on their wishing to return, refuse to restore their lands. This is a great injustice according to all Nagpore ideas, for, by the old custom of the country the Bhoonjer has an undoubted right to receive back his lands, whenever he, or his heirs, return.

18. On occasions of this sort, the Bhoonjer often comes to this court to complain; he is in general poor and gives in a petition on plain paper; the Zumeendar denies his right, states he is at all

²⁸ Although this odious system of begari has been since abolished by law and commuted into money payment, yet in practice it is still enforced by many landlords on their aboriginal raiyats. This is particularly the case still in the Palamau District of Chōṭā Nagpur. (*Vide District Gazetteer of Palamau*, pp. 53, 118, 134, 165; *Settlement Report of Palamau*, p. 121.)

events out of possession and quoting the Regulations desires the Bhoonjer may be referred to a regular suit; 'I often succeed in settling the case by a compromise, or a punchaet; but at times, the Zumeendar stands out, when I am compelled to dismiss the Bhoonjer's complaint, referring him to a regular suit. This under the circumstances of the case, and with reference to the uncivilized nature of the Bhoonjers, is a great hardship.

19. The value the Bhoonjers attach to their land is very great; nothing will ever reconcile them to be deprived of it. They are always buried in the villages where their Bhoonjeri lands are situated; as even if they die at distance, their heirs consider it a necessary act of piety, to transport their bones to their own village, that they may be buried in the Hursali, or burying-ground of the village. The disturbances in Nagpoor in 1832 were caused by no one cause so much as the dispossession of the Moondas and Mankies who are the Bhoonjers of Sonepoor, of their lands, and until the Bhoonjers are protected in the possession of their lands, we never can be certain of the peace of the country. For these reasons, I would strongly recommend that you should authorise the Assistant of the Division to investigate all cases for dispossession of Bhoonjeri lands, as a miscellaneous case, and when satisfied of the justice of the Bhoonjer's claim, and that he has not been more than twenty years out of possession, to decree in his favour, and give him possession, allowing the opposite party to appeal to you.²⁰ A reference to a regular suit is not at all applicable to a Cole, and, if so ordered, in nine out of ten cases, the powerful Zumeendar will thereby be able to defeat the poor Bhoonjer.

20. There are no putwaries in this country nor have there ever been any. The Muhto of the village is in fact the Putwary, with the remarkable difference, it must be admitted that the Muhto never can read or write, nor can any of the Coles. To give an idea of how matters are managed between the Coles and their land owner, I shall proceed to give an account of what takes place between a new Theekadar of a village and the ryots.

21. On a day appointed, the Theekadar proceeds to the

²⁰ Provision to this effect was long afterwards enacted by s. 6 of Bengal Act II of 1869 (Chota-Nagpur Tenures Act).

Ukhra³⁰ or place of assembly of the village, where he is met by Muhto, Pohn, Bhandari, and as many of the ryots as choose to attend. He proceeds agreeably to the dictation of the Muhto to write down the account of the cultivation of the different ryots, stating the number of pawas and the rent cultivated by each ryot; having furnished this account any new ryots who may wish to have land in the village, after having the quantity, and rent settled, have a Goti given them, but the old ryots have no Goti given to them, their being old cultivators of a certain quantity of land, at a certain rent, is known, the Goti, which is only given as a sort of bind the bargain to ryots on their first engagement, in the same way as a blade of Dhoob grass in the sale of cattle, is considered unnecessary. If any of the old ryots require any new land a *goti* is taken for that, but not for the old cultivation.

22. The Muhto collects the rent as the kists become due, according to the above mentioned account given to the Theekadar and all differences, as to the amount of rent payable by a ryot, if any ever arise, which very seldom happens, are settled by the opinion of the Muhto. So well does this mode answer in practice, that in point of fact a dispute as to the amount of rent owed by a ryot is of rare occurrence. When a Theekadar wishes to cheat a ryot he accuses him of his having cultivated more land than he is entitled to, or of owing him Maswar (grain rent for Dan³¹) or something else of that sort; and if such thing as a dispute as to the amount of rent owed, ever does arise, the Muhtoe's evidence is generally considered conclusive by both parties.

23. It appears therefore that the Muhtoe is in point of fact, the Patwari, though he can neither read nor write, and makes his calculations by means of little bits of gravel, instead of by pen and ink. Being a Cole he will seldom lend himself to any injustice of the land-owner, and that he renders substantial justice to both parties is shown by the fact that in disputes all parties refer to his testimony, which unless there is some apparent reason to the contrary, I always receive as conclusive in cases before me, and

³⁰ *Ākhrā* or *Ākhārā*, the village meeting-ground and dancing-ground.

³¹ *Dān* or *dānṛ* or *Tānṛ* is upland on which only coarse rice and pulses etc., can be grown.

this agrees with the custom of the country.

24. Your proposal to introduce Putwaries, I fear, would be impracticable, as there are no such people in the country, and even if they were brought from a distance at a great expence to the ryots, who must be the ultimate bearers of the expence, they would not give satisfaction. No *Sud* comes to Nagpore to live by moderate profits of his industry; all have heard so much of the gullibility of the Coles, as to wish to partake in their plunder, five hundred or a thousand such coming into the country and they to be the witnesses to decide on the validity or otherwise of the claims for arrears of rent all over the country, the Malgoozars being ignorant Coles not one of whom can read or write, would inflict immense injury. It is impossible to expect ever to get such honest Putwaries as the Muhtoes are, I would therefore recommend leaving well alone, on this instance at least. It sometimes appears very desirable, that Puttas and Kabooliuts, should be exchanged between the Coles and the land-owners or Theekadars, but I am satisfied the attempt would give rise to great injustice and confusion and would after all be found impracticable.

25. In respect to the puttass and kabooliuts between landholders and theekadars, it need to be stipulated that abwabs according to the custom of the country should be paid. Soon after I came here, I ordered that the exact amount of each abwab in money should be stated in the puttass; if not, the above indefinite agreement would be considered to signify nothing. This has been acted on, and now all puttass, state the amount in money, say rent Rs. 100, abwabs Rs. 10, total Rs. 110. Those that do not state the actual money amount of abwabs, are in the courts of this division, merely considered good for the actual amount of money-rent stipulated.

26. The Coles are by no means the extremely simple and easily imposed upon people, that you appear to have been led to suppose. On the contrary they are in all that concerns their own small transactions, I should say an intelligent people, as much, if not more so than labouring class of any part of India, which I have visited.³² That they are frequently imposed on by their land-

³² Ricketts, Member of the Board of Revenue, in his Report on Chota Nagpur

holders, is not for want of comprehension, but that they have been so long, so completely left to their mercies, and so entirely deprived of any protection from them (as complained in paragraph 9) that it is difficult for them to make up their minds to resist. The establishment of this Agency has done much to teach them independence, and if their complaints are listened to, and speedily redressed, as they have been for the last five or six years, they will not submit to ill usage from any one. There must have been some mistake, in the information you have received, about their paying twenty tuckas and receiving only thirteen; no Coles would submit to that, unless from actual force.

27. A Cole village community consists of the Munda, Muhto, Pahn, Bhondari,³³ Gorait,³⁴ Gowalla³⁵ and blacksmith. There are no Hajam³⁶ or Dhoobees,³⁷ the Coles shave themselves, and their women wash their clothes.

28. The Moonda³⁸ is the chief of the Bhoonjers and is generally considered to be, in some sort, the representative of the old Moonda head of the village; he is a person of consequence in the village, and in all matters under discussion, his opinion has much weight; besides which, he is the person through whom, any demands upon the Bhoonjers, from the owner of the village, whether of money or labour, are signified, and until he agrees to their justice, they are pretty sure to be resisted by the other Bhoonjers; he receives no

in 1854, commenting on this passage, wrote:—"Though Dr. Davidson declares that 'the Coles are an intelligent people, as much, if not more so, than the labouring class of any part of India which I have visited', they have been, with very few exceptions, regarded by the authorities as unfit to run with a message or carry a spear. With alien farmers, alien Omlah, and alien subordinates in all Departments over them, doubtless the Coles have very much to endure.—*Selections from the Records of the Bengal Government*, No. XX. *Chota Nagpur*, para 43.

³³ *Bhāndārī* or steward in charge of the landlord's *bhāndār* (lit. store-house) or quarters in the village. Here the grains, etc., of the landlord's share are stored, and the landlord and his servants put up when they visit the village.

³⁴ *Gorait* is the watchman of the village. The name has now become a caste-name as well.

³⁵ *Gowālā* is a man of the Ahir caste who grazes the cattle of the village.

³⁶ *Hajam* is a barber.

³⁷ *Dhoobee* is a washerman.

³⁸ The *Moonda* or *Munda*, besides being a tribal name is the designation of the secular village head-man in villages inhabited mostly by families of the Munda tribe and also in some Oraon and Kharia villages adjoining the Munda country. But in most Oraon and Kharia villages the secular head-man of the village is known as *Māhto* and there is, in some villages, also a head-man of the name of 'Munda'.

salary or remuneration, besides his Bhoonjeri land.

29. The Muhto is the most important person in the village; he assigns land to the ryots, gives the gotee, collects the rent and pays it to the owner or his representative, settles any disputes as to the amount of rent owed by the ryots, and in short is the person upon whom the settlement of the whole pecuniary affairs of the village depends. He receives one Pawa of Rujhus free of rent as his Jageer. The office of Muhto is neither hereditary nor permanent, the owner may change the Muhtoe whenever he pleases.³⁹ Besides the Jageer, in some villages the Muhto gets a fee of one or two pice from each ryot annually, but this is not usual.

30. The Pahn is the person whose duty it is to perform all the Poojas. For this he has a Juggeer called Dali Khettari⁴⁰ He is also in general a person of influence in all transactions. The office of Pahn is frequently hereditary, but not necessarily so.

31. The Bhandari is a sort of agent through whom the owner's orders to the ryots are signified; he gets any work done through them that may be in hand, and also assists the Muhto in making the collections and causes the ryots to attend upon him. He has a Juggeer of one pawa rent free from the owner and gets from each ryot in the village 3 Kuraes or bundles of the crop, as it is cut down, one of Gondlee, one of Gora, and one of wet crop rice; each bundle may contain about ten seers.⁴¹

32. The Gorait gets in general an allowance of from ten to twenty seers of Dhan from each ryot, according to their means, also three Kuraes.

33. The Gowalla and blacksmith get a Kat or maund of

³⁹ This is true only with respect to non-Bhuinhari villages. In Bhuinhari villages the Mahato is the servant of the village community who appoint him where the post is elective or (where the post is hereditary) acknowledge one of the heirs (generally the eldest son) of the deceased Mahto as his successor, and has Bhuinhari Mahatoi lands; and the landlord in such villages has no right to dismiss or appoint a Mahto, although by way of courtesy or rather by way of a public recognition by the landlord of the position and dignity of the Mahto, the landlord in many villages formally ties a *pagri* or head-dress round the new Mahto's head, on the latter's succession to the office.

⁴⁰ *Dālikatari*, the proceeds of which are wholly or partly spent in defraying the expenses of the periodical public religious feasts.

⁴¹ Since all prædial conditions and *abwabs* attached to land have been now commuted to money-payment and consolidated with rent, the *abwab* known as 'Bhāṇḍāri *dhān*' has been abolished.

Dhan for each plough and 3 Kuraes from each ryot. The Gowalla is accountable for all stolen cattle.

34. In general, a land-holder cannot turn out his Theekadar during the currency of his lease. In some cases it is done through this court, on proof of his having fallen into arrears. The Theekadar cannot oust the old cultivators in the village as long as they pay their rent, nor can he increase their rent. The Zameendars have no claim from the Theekadar beyond what is stipulated in his Kabooliut, nor has the Theekadar any claim against the land-holder, for a longer term than is stipulated in the Patta.

35. It is difficult to say what the expence of the Poojas in a village annually amounts to. There are three annual Poojas which always take place viz., the Surhool Pooja in the month of Chyet, Kud Leta Pooja in Sawan, and Khura Pooja in Aghan. In all these the Pahn supplies rice and Hundera from the produce of his Dali Ketari, and the ryots supply fowls by a general contribution. There is a pooja on a much larger scale called the Dhura or Deswali, performed every third year. In this pooja, buffaloes, goats, sheep, fowls, rice, liquor, are expended; the expence is defrayed out of the accumulated rents of the Bhootkhetta for three years. Every person in Nagpoor, *Sud* as well as Cole, believes that these poojas are essential, and that unless they are performed, the crops will fail, and the village in which they are neglected will be immediately deserted.

36. The *kists* in Nagpur are the *kist* called *sona motty*, payable at the Dussera, it amounts to about 10 per cent on the Jumma, *Kist Pancha*, payable at the end of Katick about 30 per cent, *Kist Mungni* payable in Chyet, also about 30 per cent, *Kist Hakmee* payable in Jeyt amounts to about 15 per cent, and *Kist Barowtra* payable in Assar, also amounting to about 15 per cent, completes the year's rent. The above are the old established *kists*, which the Coles all acknowledge to be just, but the Zumeendars are in the habit of demanding their *kists* in advance, also at irregular times, which ought never to be admitted, as it obliges the Coles to get into debt.

37. There is a most serious abuse that prevails in Nagpore, particularly in the Raja's villages or Khass Bhandars, as they are

called, I allude to *Tulbanna*.—If the rent falls into arrears in one of those villages, a jemadar at 8 annas a day *tulbanna*, and sometimes two at the same rate, accompanied by three or four Burkundazes at one and a half annas a day, are sent from Palkote⁴² to collect it; they remain in the village and are fed at the expense of the ryots, sometimes for several months; in the end they have to get paid their *Tulbanna*, which is generally done by the manager or farmer of the village out of the rents in his hand. This of course causes a deficiency which he makes good by levying, what is called in Nagpoor a *beerī*,⁴³ or rateable assessment on the ryots.

38. This if originating in an actual arrear of rent would be a great hardship and liable to abuse, but in point of fact, the arrears are in general only nominally due by the Coles, who are most regular rent payers, and with the exception, it may be, of one or two distressed persons, regularly pay their *kists* when due to the Muhto, who pays them to the farmer or agent of the landowner; he often expends the rents and when the Jemadars etc., came from Palkote, on pretence of the trifling balance due by a few of the ryots, puts the whole village to the expense of feeding and paying these Harpyes. The truth appears to be that this is one mode of the Zumeendar's keeping up an establishment on very small pay, the balance being made up by *Tulbanna*.

39. There is another great abuse arising out of the *Tulbanna* system. At the end of one or more years, the Manager of the village pretends he has expended certain sums in *Tulbanna* and feeding servants of Zumeendars who have come to the village etc., and that the ryots must assess themselves to pay it. This they are often silly enough to do, but frequently have complained to me, in which cases,—I have ordered the money to be restored, and punished the offenders.

40. I recommend that a proclamation be issued, directing

⁴² Palkōt was a former seat of the Raj family of Chota Nagpur which has since removed to Rāntu, 7 miles from Ranchi. A junior branch of the family still resides at Palkōt in the Gumla sub-division of the Ranchi District. The evil of '*Talbana*' is said to be still not altogether extinct. And another old evil known as '*rasid-likhāi*' or the illegal levy of a fee from each ryot for the landlord's clerk for writing out receipts, is still rampant.

⁴³ *Behri* or rateable levy of contribution.

no Zumeendar, farmer etc., ever to take Tulbanna from any village community in the gross, but that whatever ryot is actually in arrears a piada may be put over to compel payment, and that the rate of Tulbanna in no case, ever exceed one anna and a half a day, if the piada comes from a distance, or if he is an inhabitant of the same village as the defaulter, that one pice and 1 seer of rice a day shall be the amount of Tulbanna:—

41. The only abwabs now willingly paid by the Coles in Nagpoor, are *ogra*, which is paid by the Bhoonjers of the village and varies from three to six rupees according to the size, *Dussera selami* generally one rupee, *Purkbye* generally about one per cent, two goats one called *Jheeka*, at the Dussera, and the other called *Mungur pooja* given when demanded.⁴⁴

42. In addition to the above, in certain villages, particularly what are called the Raja's Bhandars, there is a custom of giving a rupee called *buyswan* to the ryots, in exchange for which they have to pay ten *tambies* of ghee, equal to about a seer and a half each. Also when the Raja requires goats he sends and takes them, and gives twelve pice to the owner. At the Dussera the buffaloes required for sacrifice, are taken in this way, and paid for at the rate of two rupees of thirteen tuckas each. The buffaloes so taken, are on an average worth four to five rupees each. In levying all the articles named in this paragraph, the Raja to whom it chiefly applies, is in the habit of employing piadas who are entitled to tulbanna from the ryots, and having necessarily a discretion whose goat or buffalo to take, are in the habit of exacting bribes besides.

43. The Abwabs mentioned in the last paragraph, are liable to great abuse but I would not recommend their being done away with, as that would be a great hardship upon the Raja.—The preferable plan would be to regulate them by inserting in the Pattas the number of goats that he is entitled to, from each village at a fixed price and making him collect them from his Theekadar or Manager, not from the ryots, from whom he ought to be strictly prohibited taking tulbanna on account of Abwabs.

⁴⁴ All these *abwabs* have been since commuted into cash and consolidated with the cash rent of the tenant.

44. There are no percentages taken on the produce in Nag-poor, nor are there any rules regarding irrigation, it being a matter almost entirely neglected.

45. Ploughmen receive annually from two to three rupees wages, and 18 kats of Dhan as subsistence; they also receive a small bundle of rice in the straw for each day they are engaged in cutting the rice and also a Kurae, in some parts every 3rd day, in others less frequently.—A man employed all day in harvest gets a kurae, a woman half a kurae, each containing 15 to 20 seers of Dhan.—The hire of a plough and bullocks for half a day is one pice.

46. In Nagpore there is no land measure, the quantities of land signified by Bhuries, Kharies, and Pawas are quite arbitrary, Pawas in the same village often differ in size and they differ very much in different villages. In some cases a Pawa is only sufficient to sow two maunds of seed, in others it admits of ten or twelve maunds being sown; such a thing as actual measurement by Beegas and Biswas is unknown.—Four Pawas make one Kharie and eight Kharies one Bhurie.—These denominations apply to the Doon or rice field; the Dan[r̥] or dry field, is estimated by Kats, each Kat admitting of a maund of seed.

47. In making rules for the protection of the Coles, the interests and rights of the Raja ought to be protected as far as is consistent with justice. Till within the last few years his family has always enjoyed the independent control of this country subject to the payment of a small quit rent, and every motive therefore of policy and justice recommends that his right and even prejudices should be respected, as far as is consistent with the right of the great body of the community.—The constant interference that from the constitution of our courts, we are compelled to exert with his old established rights, is very annoying to him, and unless great discretion is used much injustice may be done to him.

48. From what is above stated it is clear that the Coles were originally the owners of the country: as they form at present almost the whole of the working population of it. In all proposals for the improvement or future good Government of the

country especial reference ought to be had to their rights, customs and even their prejudices: unless this is kept in view, and they are carefully protected from the oppression of the landholders and the fraud and injustice of the Mahazuns and other *Suds*, the country can never prosper.

49. In conclusion I beg to be favoured with your orders in the different points submitted in paragraphs 16-19-40 and 43 of this letter.

I have etc.,

JOHN DAVIDSON,

Personal Assistant, Governor General's Agent.

Personal Assistant's Office, Lohardagga,

The 29th August 1839

Reviews and Notices of Books

1. *Buddhist Sūtras in Hindī*

Hindī is the Indian language which has undertaken to translate the Buddhist Sūtras [Pāli]. We have already before us in large-size tomes *the Vinaya Piṭaka* (1935) (pp. 578) and *Majjhima Nikāya* (1933) (pp. 688) published by the Mahābodhī Sabhā of Sarnath (Benares). The printing is in excellent type which is clear and beautiful though small, selected with a view to complete each Piṭaka in one volume. The Vinaya is printed on art paper. The credit of the get-up belongs to the Allahabad Law Journal Press.

The translation itself is remarkable for the perfect rendering, which being literal is still perfectly idiomatic Hindī. The translator, Rev. Rāhula Sāṅkṛityāyana is a Tripiṭakāchārya and is regarded in Ceylon as one of the best Pāli scholars. He has the advantage of owning Hindī as his mother-tongue. With the additional knowledge of Urdu and Persian he is one of the best stylists in Hindī. He has the further advantage of being an Orientalist. The result is that the translation is the very best in any modern language. As to bulk, the Hindī rendering is gone beyond the English one. The third Piṭaka is already in the press. Hindī is the modern representative of the Buddha's mother-tongue and rightly it has proved itself the first modern language to make Buddha's words available to the present generation. The size of the volumes is $10\frac{3}{4}'' \times 7''$ and the price Rs. 6 each evidently below cost price.

2. *Buddha's Life in Hindī*

Buddha-charyā is a volume in 652 pages ($10'' \times 6\frac{1}{2}''$) composed by the Rev. Rāhula Sāṅkṛityāyana on the life and teachings of the Buddha which has been published by Babu Śivaprasad Gupta, Benares, at the cost of Rs. 5,000. In this volume the learned Bikkhu has given the life in the very texts of the Sūtras and the doctrine in the Buddha's own words from the Sūtras, both without any comment of his own. Hence it constitutes an original source-book. This volume is also available from the Mahābodhī Sabhā, Sarnath

(price Rs. 5|- cost price).

Each one of the above three volumes has an index prepared by the Ven. Sāṅkṛityāyana himself. They are very valuable. Historical incidents in the two Piṭakas have been given in separate *Sūchīs*.

On Indian Painting

3. On the Indian Art of Painting the *Bhāratiya Chitra-kalā* (pp. 100+3, $9\frac{1}{2} \times 6\frac{1}{4}$, price Rs. 6|-) published by the Hindustānī Academy, Allahabad, is a volume in Hindī by Mr. N. C. Mehta, I.C.S., U.P., well-known from his book in English on the same subject. The Hindī volume is still a maturer production. It is illustrated by 42 plates. The author, a Gujrati gentleman, has perfect command of literary Hindī in which he often writes. He has in a compendious form dealt with the subject in a masterful way in this volume, which is the first manual on the subject in Hindī. It will never lose its place.

4. *History of Kashmir*

4. Under the title the *River of Kings*, Mr. Ranjit Sitaram Pandit has presented a new English translation of the Rājatarāṅgiṇī, with 21 plates, published by the Indian Press, Ltd., Allahabad. The volume is on art paper and the printing—an excellent piece of work—is by the Allahabad Law Journal Press. It gives us pleasure to find Indian printing at last improving and by leaps. The frontispiece has a fine colour reproduction of a picture of Nāgārjuna in the Patna Museum (Rāhula Collection). Mr. Pandit has not omitted any passage in his translation, and here his volume is an improvement on Stein's. The translation is in elegant language. I have compared passages with the original and found them to be true translation. The translator has tried to bring out both the feeling and sense of the author. It is gratifying that Mr. R. S. Pandit has found time from his professional work (he is a practising Barrister at Allahabad) to translate the Rājatarāṅgiṇī with a thoroughness which shows that every sentence in the book has had his full attention. He belongs to the family of the famous Sanskritist the late S. P. Pandit, editor of the Atharvaveda.

K. P. J.

5. Anthology of Vedic Hymns (being a collection of hymns from the four Vedas). Selected, translated and commented upon by Svami Bhumananda Sarasvati, Vedic Missionary. The Ramlal Kapur Trust, Anarkali, Lahore, India; 1935; 10"×6", pp. xvi, 326.

6. Companion to Anthology of Vedic Hymns, Vol. I., containing a full translation of all the principal Vedic verses, errata, bibliography and appendices, by Bhumananda Sarasvati. Published by Ruplal Kapur, Secretary, The Ramlal Kapur Trust, Anarkali, Lahore; 1935; 9½"×6½"; pp. xii, 56.

The "Anthology of Vedic Hymns" is a careful selection of some of the best religious and philosophical hymns in the Vedas. As the compiler himself says in the Preface, p. vii, 'it is a religious book intended for the religious and devout seeker after God', and one would hardly expect interpretations from the philological or historical point of view. The compiler is a missionary of the Ārya Samāja and according to the theories of its founder Dayānanda, the Vedas are eternal, every *mantra* is religious and the names of deities such as Agni, Varuṇa, Indra etc., all refer to the One God. He interprets the *mantras* accordingly and loads his interpretations from religious stand-point acquired from diverse sources. In spite of his often having recourse to derivative meanings for *rūḍhi* words and to *vyatyayo babulam* or *babulam chbandasi*, we have to admit that his interpretations are sometimes bright, but his intolerance of others' views does not bespeak good taste. On p. 52 he speaks of Sāyaṇa thus: "He has, however, against the grain, been compelled to give up his pet method of importing any fanciful mythology in his commentary here". On p. viii of his Preface, he has: "There never was a more lamentable and unpardonable bungling done on this side of the grave than what they call Vedic Research by European Scholars and their Indian followers." On p. viii of his Preface to the "Companion" he has attacked Macdonell for representing ष and ष with the same sign /, but he seems to have conveniently forgotten that he has himself committed the same fault doubly by representing ष and the *anusvāra* with the same sign m, and ॠ and the *visarga* with h.

T. CHOWDHURY

Notes of the Quarter

*Proceedings of a meeting of the Council of the Bihar and Orissa
Research Society held in the Society's office on Sunday,
December 15th, 1935.*

PRESENT:

The Hon'ble Mr. Justice J. F. W. James

(Vice-President in the Chair)

The Hon'ble Mr. Justice S. Fazal Ali

Mr. K. P. Jayaswal

Mr. Shambahadur

1. Read proceedings of the meeting of the Council held on August 4th, 1935.
Resolved: that the proceedings be confirmed.
2. The Honorary Treasurer presented the monthly accounts from July to November, 1935.
Resolved: that the accounts be passed.
3. The following payments were sanctioned:—

Calcutta Oriental Press

Bill No.	Date	Detail	Rs.	a.
4138	13. 8. 35	Printing charges of Dialect of Bhojpuri, forms 8—10 and 11 (4 pages)	116	0
4040	8. 5. 35	Printing charges of Journal Vol. XX, Pts. III—IV and 32 pages Dialect of Bhojpuri	128	0
4041	„	Printing charges of Journal Vol. XXI, Pt. 1 and 24 pages Dialect of Bhojpuri	180	12
4135	13. 8. 35	Printing charges of Patna-Bihar Report Pp. 281—472 and reprinting pages 393-394	437	0
4218	23. 11. 35	Printing charges of Patna Bihar Report pages 473—624	342	0
	5. 8. 35	Printing charges of two maps to be inserted in Patna-Bihar Report prepared by B. & O. Survey Office, Gulzarbagh	159	0

Allahabad Law Journal Press

Invoice	Date	Detail	Rs.	a.
216 A	31. 8. 35	Printing Journal XXI (1) March, 1935	..	261 3
62	15. 7. 35	Packing etc. " " "	..	3 0
254	16. 10. 35	Printing Journal XXI (2) June, 1935	..	465 7
253	15. 10. 35	Packing etc. " " "	..	1 0
218	25. 9. 35	" " " " "	..	1 8

4. *Resolved:* that the Journal of the Muslim University, Aligarh be placed on the exchange list of the Society.

5. Read letter from the Editor, Indiana:

Resolved: that a copy of the Journal be sent to the Editor; and he be requested to send us a specimen of the projected Index, as soon as it is published, to be placed before the Council.

6. Read letter, dated November 3, 1935, from Mr. Ganapati Sarkar.

Resolved: that the letter be published in the Journal, with request that members desiring to contribute to the Haraprasad Memorial may send their contributions to the Honorary Treasurer, or direct to the Secretary of the Committee in Calcutta.

7. Considered arrangements for the Annual General Meeting, 1936.
December 6, 1935 .

J. F. W. JAMES

Vice-President

Proceedings of an Ordinary Meeting of the Bihar and Orissa Research Society held on September 19th, 1935.

An ordinary meeting of the Bihar and Orissa Research Society was held in the Physics Lecture Theatre of the Science College, at 6-30 p.m. on Thursday, September 19th, 1935. Mr. O. C. Gangoly gave a most interesting illustrated lecture on "Moghul Painting."

J. L. HILL

HARAPRASAD MEMORIAL

69 Beliaghatta Main Road

CALCUTTA

November 3, 1935

The Secretary
Bihar and Orissa Research Society
Patna

Dear Sir

I beg to take the liberty of approaching you on behalf of Haraprasad Memorial Committee appointed by the Bangiya Sahitya Parisat and state the following facts to draw your attention and sympathy.

The Bangiya Sahitya Parisat passed resolutions to preserve the sacred memory of late Mahamahopadhyaya Dr. Hara Prasad Shastri, M.A., D.Lit., C.I.E. in the following manner:—

- (1) to set up a Marble Bust in the Parisat Mandir.
- (2) to create a fund from which Medals and Prizes will be awarded to scholars publishing research articles on Indology considered best by an expert committee,
- (3) to publish his works by the Parisat.

Mahamahopadhyaya Shastri was intimately connected with your Society, therefore I am approaching you with a hope that if you take up this cause then surely you will be able to collect a fund for his memorial from his friends and admirers in the Society. I trust you will co-operate in this noble cause.

Whatever amount may be collected, will kindly be sent to me.

Thanking you,

Yours faithfully,

(Sd.) GANAPATI SIRCAR

Secretary

Haraprasad Memorial Committee

* * *

The Council of the Bihar and Orissa Research Society at its meeting held on December 15th, 1935 resolved that the letter be

published in the Journal, with request that members desiring to contribute to the Haraprasad Memorial may send their contributions to the Honorary Treasurer, or direct to the Secretary of the Committee in Calcutta.

APPENDIX TO J. B. O. R. S., VOLS. XXI & XXII

Dharmakīrti's
VĀDĀNYĀYA
With the Commentary of Śāntarakṣita

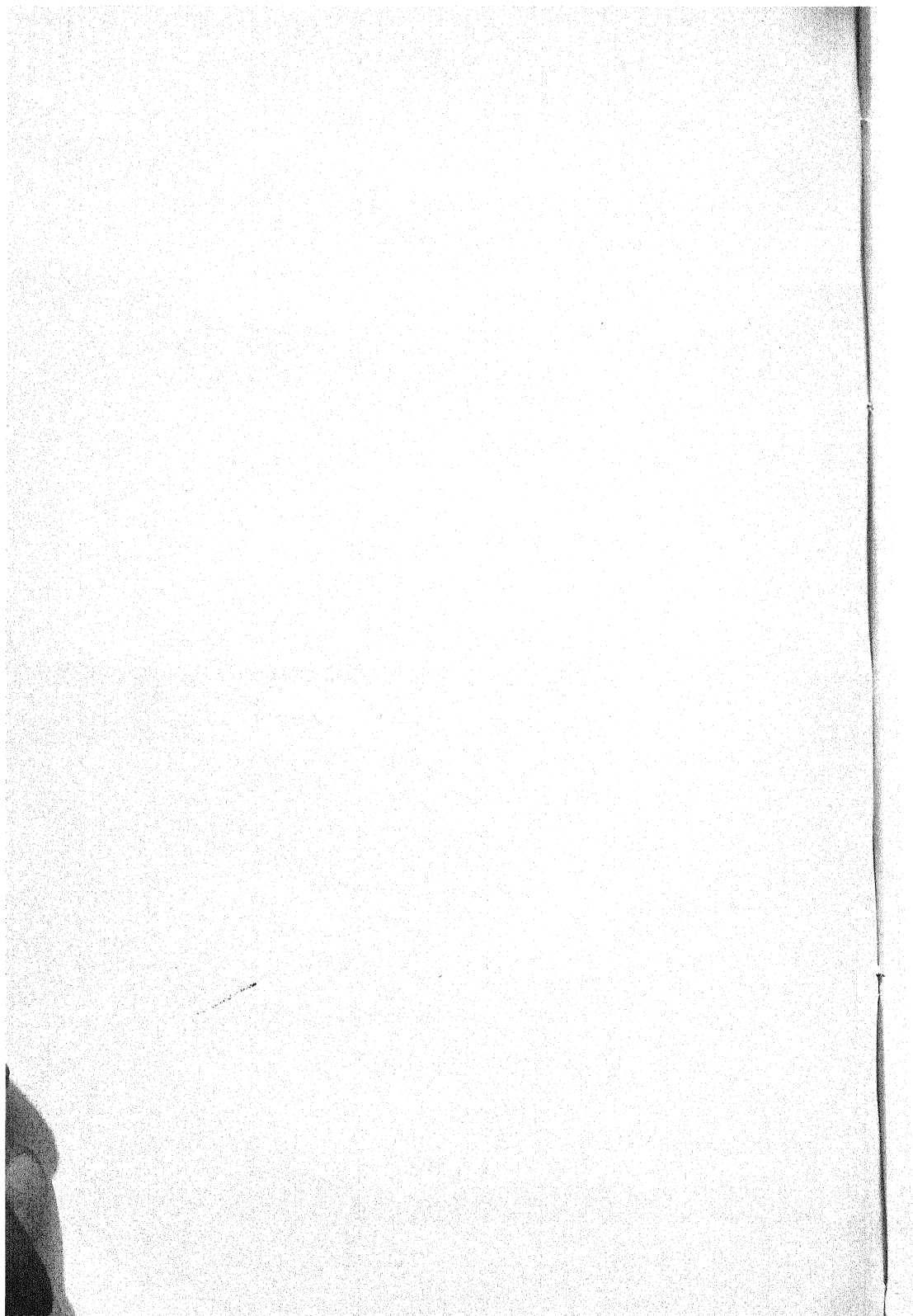
Edited by
Rev. Rāhula Sāṅkrtyāyana

आचार्यधर्मकीर्तिः

वादन्यायः

आचार्यशान्तरक्षितप्रणीतया विपश्चित्तार्था-
भिधया टीकया संवलितः

नवनीतमृदुलवृत्तिं विद्याव्यसने विदेहदेहधरम् ।
सुगुणगुरुहेमराजं महयाम्येतेन कुसुमेन ॥

VĀDANYĀYA

INTRODUCTION

Several attempts have been made to fix the date of Buddhist logicians and write a systematic history of it. Owing to the nature of the materials, which are few and scattered over many languages like Chinese, Tibetan and Sanskrit, there are still many gaps and in many places chronology seems broken. So, there is still room for a fresh attempt but as the text of Vādanāyāya with its commentary is ready and there is not sufficient time to deal with the whole history of Indian Buddhist logic, I am jotting down only a few points, leaving others for the introduction to the *Pramāṇa Vārtika* of Dharmakīrti, the first three chapters of which, with missing texts restored from Tibetan, is in the press.

From Chinese translation,¹ we know some of the minor treatises on Buddhist logic by Nāgārjuna; and though the complete works of Aśvaghoṣa are not available in their original form or translation, we are not in a position to say if Aśvaghoṣa wrote any work on logic or not, but reading his two works, *Saundarananda* and *Buddhacharita*, we find that he knew the art of debate and on account of his many-sided activities, one should expect from his pen some work of this nature. But it is a mere hope, no such work is to be

¹ See appendix D.

found anywhere. The first author who wrote a definite work on logic is Vasubandhu; he may be truly called the father of Buddhist logic.

His work, *Vādaśāstra* or *Vādaśāstri*, is several times quoted and criticised by Udyotakara Bhāradvāja.² Its name is also mentioned by Śāntarakṣita in his commentary on the *Vādaśāstri*. This work was never translated into Tibetan or Chinese and there is no hope of getting its original Sanskrit, but from its quotations we know that its theme was not merely *Nigrahasthāna* like the *Vādaśāstri* of Dharmakīrti; since we find in it Vasubandhu giving³ the definition of *Pratyakṣa*. As the times of Vasubandhu and Diṇnāga are interdependent and they are still a controversial subject, we think that something should be said on it. Dr. J. Takakusu in many learned articles finds the date of Vasubandhu as 500 A.C., but in my opinion 400 A.C. is a more correct date—since (1) some of the works of Asaṅga, who was the elder brother of Vasubandhu, were translated into Chinese by Dharmarakṣa⁴ in 414 or 421 A.C. (2) According to Tibetan records⁵ Diṇnāga was a disciple of Vasubandhu. In the famous śloka of the Meghadūta “दिङ्नागानां पथि परिहरन्” Kālidāsa mentions the name of Diṇnāga. Mallinātha and the ancient commentator Dakṣiṇāvartanātha, both tell us that in the above śloka by दिङ्नाग the famous Buddhist scholar is meant. As for the date of Kālidāsa⁶ we are on surer

² See *न्यायवार्तिक*, pp. 117, 40, 116 and *न्यायवार्तिकतात्पर्यटीका*, pp. 273, 317.

³ *न्यायवार्तिक*, p. 40.

⁴ V. A. Smith's *Early His. of Ind.*, p. 347.

⁵ Vide appendix C.

⁶ V. A. Smith's *Early His. of Ind.*, pp. 321-22.

ground by making him a contemporary of the Gupta emperors Kumāra Gupta (415-55 A.C.) and Skanda Gupta (455-67 A.C.) and thus we will not be far from the truth if we accept the date of Vasubandhu as 400 A.C., and that of Dinnāga 425 A.C. (3) From Paramārtha's⁷ (499-569 A.C.) 'the Life of Vasubandhu' in Chinese we know that Vasubandhu was a teacher of the family of king Vikramāditya⁸ (380-415 A.C.) of Ayodhyā and, the often quoted śloka referring to Subandhu or Vasubandhu⁹ "सोऽयं सम्प्रति चन्द्रगुप्ततनयः चन्द्रप्रकाशो युवा" confirms it, since Guptas had Ayodhyā as their second capital if not the first. By making Vasubandhu a contemporary of Chandra Gupta II (380-415 A.C.), we can get the same date. (4) From history it is clear that the period 319-495 A.C., when the whole northern India was ruled by the mighty Gupta emperors, is the golden age for Indian art, poetry, music, dancing and drama. This was the period when Samudra Gupta (340-75 A.C.), Chandra Gupta II—Vikramāditya (380-415 A.C.), Kumāra Gupta (415-55 A.C.) and Skanda Gupta (455-67 A.C.), ruled the vast empire one after the other. In such a peaceful and prosperous rule it was natural for the Indian genius to bloom in different spheres of life. Even the science of Astronomy and Mathematics found a Newton in Āryabhaṭṭa (b. 476 A.C.) who contradicted the geocentric theory of old Indian astronomers and made several important contributions to the mathe-

⁷ The date of Vasubandhu by J. Takakusu, JRAS. January 1905.

⁸ Crown prince Bālāditya may be same as Kumāragupta, the successor of Chandragupta II. Bāla-Kumāra.

⁹ Dr. S. C. Vidyābhūṣaṇa's History of Indian Logic, p. 267.

mathematical science. In such a time, we expect such genius in the field of logic; and Vasubandhu and Diñnāga may be considered the representatives of the Indian genius in that field.

Though Diñnāga's *Pramāṇasamuchchaya*, the chief work on logic, had a tremendous influence on the growth of Buddhist logic, it was superseded by the works of Dharmakīrti and so out of the 175244 ślokas of the Tibetan translations of Buddhist logic as many as 13711 ślokas represent Dharmakīrti's works and their commentaries and sub-commentaries. Thus Dharmakīrti eclipsed the fame of Diñnāga. According to the Tibetan tradition, which is based on Indian materials, Dharmakīrti's teacher *Íśvarasena*¹⁰ was disciple of Diñnāga. Chinese records mention *Saṅkarasvāmin*¹¹ as the disciple of Diñnāga. But here some links must be missing between Diñnāga and Dharmakīrti, as there is a difference of more than one and a half century between them, and this cannot be filled up by one person. Often in Indian chronology, we find omitted some of the unimportant personalities. Here between Diñnāga and Dharmakīrti, there are to be many more generations. That *Íśvarsena* was a teacher of Dharmakīrti can hardly be doubted. Dharmakīrti criticises some of the views of his teacher *Íśvarasena* in the first chapter of his *Pramāṇavārtika*. As for the time of Dharmakīrti, scholars think that he did not live before *Hiuen-Tsang*. Dr. S. C. *Vidyābhūṣaṇa*¹² thinks that Dharmakīrti must have been a younger contemporary of *Hiuen-Tsang*, since his

¹⁰ Bu-ston's *History of Buddhism*, pt. II, p. 152.

¹¹ *Vidyābhūṣaṇa's Hist. of Ind. Log.*, p. 302.

¹² *Ibid.*, p. 306.

name is not mentioned by the latter. I-Tsing¹³, who was at Nālandā in 675-85 A.C. praises the scholarship of Dharmakīrti who was dead long before. Thus Dr. Vidyābhūṣaṇa fixes 635-50 A.C. as the time of Dharmakīrti, but there are several difficulties in accepting this theory from the mere silence of Hiuen-Tsang—(1) Dharmakīrti was a disciple of Dharmapāla¹⁴, the chief abbot of Nālandā whose successor was Śīlabhadra (at the time his age was 106 years)¹⁵ when Hiuen-Tsang came to Nālandā in 635 A.C. Now the entrance examination of Nālandā was not an easy job. From the Chinese traveller's account we know that for this examination pupils had to work hard and the percentage of the successful candidates was not large. Dharmakīrti was from South India, and from Tibetan authorities we know that he was well-versed in Brahmanic lore before he was converted into Buddhism. If we accept it, then at the time he entered the Nālandā University, his age would be not less than 25 years, Dharmakīrti must have completed his study under Dharmapāla, since the later successor Śīlabhadra is not mentioned as a teacher of Dharmakīrti and if Hiuen-Tsang entered Nālandā in the same year when Śīlabhadra took charge of it, the age of Dharmakīrti would be 35 years at least. Even if we take Dharmakīrti as of 20 years, at the time of his becoming the disciple of Dharmapāla, still he would not be very young at the time of Hiuen-Tsang's arrival, as Dharmakīrti was

¹³ V. A. Smith's *the Early History of India*, p. 373

¹⁴ *Hist. of Ind. Log.*, p. 305

¹⁵ Dr. H. Ui in *Indian Studies in honour of C. R. Lanman.*, p. 98.

not educated under Śīlabhadra. Even at the age of 24, 25, Dharmakīrti's genius could not have escaped the notice of scholars. He is the greatest of Buddhist logicians, nay, of even all Indian logicians. The whole Indian Nyāyaśāstra after his time preserves the echo of his marvellous reasoning power, clear sight and deep knowledge. It is a wonder why Hiuen-Tsang could not make himself acquainted with such a personality who was the co-disciple of his teacher.

Hiuen-Tsang's silence in regard to Dharmakīrti can be accounted for in three ways—(1) At the time of Hiuen-Tsang's stay in Nālandā (635 A.C.) Dharmakīrti was already dead. (2) Hiuen-Tsang was well-versed in Buddhist Philosophy, there is no doubt about it, but his knowledge of Buddhist logic was not so deep, which is proved by his not making any attempt to translate any big work on Buddhist logic, like the *Pramāṇasamuchchaya* of Dinnāga. He translated two or three treatises on Buddhist logic but they are small manuals. Since Hiuen-Tsang was not much interested in that subject he could have easily overlooked the contributions of Dharmakīrti. (3) If at all Dharmakīrti was living at the time of Hiuen-Tsang and as I have shown, he could not have been very young at the time, Hiuen-Tsang was bound to know this brilliant young logician of Nālandā. In that case the compilers of the life of Hiuen-Tsang had some reason for not mentioning the name of Dharmakīrti. In fact often we find them eulogizing too much the ability of their hero. When in Orissa a heretical scholar challenged Buddhists for a debate, they sought the assistance of Nālandā and Hiuen-Tsang was selected as a representative scholar

of that great institution in preference to others. Like the present day *Śāstrārtha*, debates in those days were held through the medium of the Sanskrit language, and the language which was used was very terse and difficult. To have such a command over speaking the Sanskrit language was surely beyond the power of any non-Indian who had not begun his study at a very early age. Consequently this story of Hiuen-Tsang's going to Orissa as a special representative of Nālandā looks rather suspicious. In other places too Hiuen-Tsang has earned such undeserved tribute from the compilers of his life. So it is quite possible that the compilers purposely avoided the mention of Dharmakīrti, since it would occupy the chief place in the picture and Hiuen-Tsang's glory would grow dim. Personally I think that there is no room for the third proposition and Dharmakīrti was already dead at the time of Hiuen-Tsang's arrival and he was not bound to mention the name of all the scholars, nor need he be interested in their works.

(4) Hiuen-Tsang writes that Śakrāditya was the founder¹⁶ of Nālandā. Śakrāditya and Mahendrāditya having identical meanings, can be represented by the same Chinese ideographs; Mahendrāditya is another name for Kumāragupta (415-55 A.C.), so the University was not in existence before 415 A.C. From Paramārtha's Life of Vasubandhu, and Chinese and Tibetan records, we do not learn about Vasubandhu's visiting Nālandā. That Nālandā belonged to the Sarvāstivāda sect till the

¹⁶ Nālandā copper plate of the Gupta emperor, Samudragupta (340-75 A.C.) also supports this view by not mentioning the name of that institution.

eleventh century, is shown by the life of Śāntarakṣita and Dīpaṅkara-śrījñāna. Vasubandhu being a Sarvāstivādin of great note, would it not be very strange that he was not connected with Nālandā, if it existed at the time? Fa-hien also does not mention Nālandā, which shows, that Nālandā did not come to prominence before 410 A.C. Vasubandhu had no connection with it, because he passed away before the establishment of the University. (5) A Chinese record says that Kumārajīva (383-412 A.C.) wrote a life of Vasubandhu, which is only possible if Vasubandhu belonged to the fourth century A.C.

Thus 625 A.C. should be the latest date for Dharmakīrti which is not much earlier than when Hiuen-Tsang entered India.

Dharmakīrti was followed by a host of Buddhist logicians. In Tibetan¹⁷ we have a list of successors from Dharmakīrti (625 A.C.) to Śākyaśrībhadra (1127-1225 A.C.), the last chief abbot of the Vikramāśīlā University in Bihar. After the destruction of the great monastic University by the Turks, he reached Tibet in 1206 A.C. He was accompanied by several Buddhist scholars.

The list is :—

(1) Dharmakīrti	(625 A.C.)
(2) Devendramati	(650 A.C.)
(3) Śākyamati	(675 A.C.)
(4) Prajñākaragupta	(700 A.C.)
(5) Dharmottara	(725 A.C.)
(6) Yamāri	(750 A.C.)
(7) Vinītadeva	(775 A.C.)

¹⁷ See appendix A. ft.-notes.

(8) Saṅkarānanda	(800 A.C.)
(9) Baṅku Pandit	(1150 A.C.)
(10) Śākyaśrībhadra	(1127-1225)

The dates which have been assigned above are on an average of 25 years for each successor. There is a gap of 300 years between Saṅkarānanda and Śākyaśrībhadra which cannot be filled up.

Apart from these scholars, there are some others who have richly contributed to Buddhist logic and their works have been preserved in Tibetan translations. I do not agree with some of the dates of Vidyābhūṣaṇa.

My dates Vidyābhūṣaṇa's dates

(1) Chandragomin	575 A.C.	925 A.C.
(2) Kalyāṇarakṣita	700 „	829 „
(3) Jinamitra	850 „	1025 „
(4) Muktākalaśa	1000 „	900 „
(5) Aśoka	1075 „	900 „
(6) Mokṣākaragupta	1200 „	1000 „
(7) Dānaśīla	1203 „	1025 „

Chandragomin's work *Nyāyasiddhyāloka*¹⁸ was translated into Tibetan about 830 A.C. So his date cannot be later than this and there is no need of creating a second Chandragomin, other than the great grammarian Chandragomin who was a contemporary of Chandrakīrti, the predecessor of Dharmapāla (600 A.C.).

Kalyāṇarakṣita was the teacher of Dharmottara (728 A.C.) according to the historian Bu-ston.¹⁹ So his date cannot be so late as 829 A.C.

Jinamitra's²⁰ work *Nyāyabindupiṇḍārtha* was trans-

¹⁸ Appendix E. 3.

¹⁹ History of Buddhism. II. P. 154.

²⁰ As one of my note-books contains the information about the authority for the dates of these scholars is missing, I am unable at present to state the proper reasons.

lated into Tibetan in 840 A.C. Therefore his date cannot be 1025 A.C.

Dānaśīla²¹ accompanied Śākyasribhadra when he went to Tibet in 1206. Therefore his date cannot be 1025 A.C.

VĀDANYĀYA MS.

In June 1934, I saw the palm leaf MS. of the Vipañcitārthā, the commentary²² by Śāntarakṣita on the Vādanyāya of Dharmakīrti, in the monastery of Kun-de-ling (Lhasa).

I thought that it was not possible to find the text, and I began the work of restoration from Tibetan into Sanskrit, but after two months when I visited the monastery of Nagor, which has got the largest number of palm leaf mss. in Tibet, *viz.* 40 volumes, I found among those mss. a copy of the Vādanyāya.²³ There was another copy of the Vādanyāya²⁴ ṭīkā²⁵ in the same collection, but I was given very limited time to make a catalogue of the mss. and copy of the Vādanyāya text. This ms. of the Vādanyāya ṭīkā is written in a rough and running hand, so it was not easy to make out the differences between the two commentaries, (one of which is now being published). I took some photographs of the Vādanyāya and the commentary above mentioned but the negatives did not come out all right. The Kun-de-ling ms. is written in an excellent hand.

²¹ Vide appendix D.

²² History of Buddhism Pt. II., p. 155.

²³ See appendix D.

²⁴ *ibid.* D.

²⁵ See JBORS, Vol. XXI, Part I, p. 7.

The whole book of 89 leaves is closely written in a uniform Kuṭilā character. The date is given in the colophon (Page 142) as सम्वत् आबू २. This era seems to be the Nepal era, consequently the ms. seems to have been written in 1152 A.C. during the reign of राजाधिराज परमेश्वरपरमभट्टारकश्रीमदानन्ददेव. In the ms. page numbers are marked by consonant letters not by figures and on the opposite margin Tibetan numbers are given by a later hand. A photo of some pages of the ms. is given in my article Palm-leaf ms. in Tibet (JBORS Vol. XXI, Pt. I)

The script of the text of the Vādanyāya ms. is also Kuṭilā, like the ms. above mentioned, but it is written with a swift and clear hand. The date of this ms. can be also assigned to the 12th century on palaeological ground. In the colophon we find—अलेखि वागीश्वरेणेति. There are 20 leaves in this ms. and each page contains 9 to 11 lines.²⁶

In both the mss. no distinction is made between ब and व; and in many places ज्ञ and स are interchanged. Throughout the mss. an anusvāra at the end of the sentence is retained. This seems to be a common practice as we find it in Pramāṇavārtikā-kārika and other Sanskrit mss. found in Nepal and Tibet.

In the margin of both the text and the commentary I have given the leaf number of the ms. and the lines of ms. are also marked in small figures. It would

²⁶ *ibid.*, p. 22. (176).

have been very useful if they were compared with Tibetan translations but for that publication of the Sanskrit originals would have been withheld for another year, which would not have been good, seeing that some of scholars are already busy with the Tibetan translations of these works. I may give the result of the comparison in some future issues of this journal and at the same time something about the internal materials of the text and commentary of the Vādanyāya. I am hoping to visit again the Tibetan depositories of Sanskrit mss. in the near future, which may help me in collecting some more material for the purpose.

Rāhula Sāṅkṛityāyana

A. (भारतीयानां नैयायिकानां कालनिश्चायकं चक्रम्)

A. C.	(बौद्धः)	(ब्राह्मणः v)	(जैतः v)	A. C.
150	..	अक्षपादः	..	150
175	175
200	200
225	225
250	250
275	275
300	नागार्जुनः	300
325	..	वात्स्यायनः	..	325
350	350
375	(मैत्रेयः)	375
400	असंगः वसुबंधुः	BLDP	..	400
425	विङ्कनासः	425
450	(शंकरस्वामी)	450
475	475
500	500
525	525
550	550
575	चंद्रगोभी	BLDPT	सिद्धसेनः	575
600	धर्मपालः ईश्वरसेनः	..	सिद्धसेनः समन्तभद्रः	600
625	T BLDP	(कुमारिलः)	..	625
650	धर्मकीर्तिः	650
675	देवेन्द्रमतिः	675
700	शाक्यमतिः	700
725	P L	725
750	*जिनैश्वरबुद्धिः प्रज्ञाकरगुप्तः धर्माकरदत्तः कल्याणरक्षितः	750
775	S L B	775
800	रविगुप्तः धर्मोत्तरः	800
825	DP L	825
850	यमारिः	..	अकलंकदेवः	850
875	BL	875
900	विनीतदेवः	(शंकराचार्यः 785)	..	900
925	L	..	माणिक्यनंदी	925
950	शंकरानन्दः	..	मल्लवादी	950
975	975
1000	मुक्ताकलशः जेतारिः रत्नकीर्तिः	1000
1025	V	1025
1050	ज्ञानश्रीमित्रः रत्नाकरशक्तिः	1050
1075	V दीपंकरश्रीज्ञानः	1075
1100	T (982-1054)	1100
1125	महाजनः	1125
1150	T (सज्जनः)	1150
1175	1175
1200	1200
1225	1225
1250	1250
1275	1275

B. History of Buddhism (II, pp. 146, 152, 154, 155) by Bu-ston (1322 A.C.).

L. क्लोड-देल (1707 A.C.) गुड्ड-जुम् (ल्ह-स. च. ६१क, ६१ख) ।

D. देब-नोर्-सङ्गो (ल्ह-स. छ. १ख) ।

P. ज्यु-म-प-क्-मो (1520 A.C.) छोस्-ज्युङ (p. ५०ख) ।

T. ताराणाथ (1608 A.C.) छोस्-ज्युङ (पृष्ठ १०ख, २०८ ख) ।

S. स्तन-ज्युर (Cordier. पृष्ठ-XCVIII.)

V. Vidyābhūṣaṇa's History of Indian Logic (Calcutta, 1921).

* A.B. Keith अपि स्वीकरोति 700 A.C. (Indian Studies in Honour of C.R. Lanman.

1929. P.168).

† ज्ञानश्रीभद्रो वा (Stan. mdo. Cordier LXXIII. 56).

‡ छो-ब्लो-ल-स-र-ब् (मृत्युः 1109 A.C.) भोटपंडितस्य सहयोगी महाजन-सज्जनो रत्नजालस्य पुत्र-पौत्रौ । (Stan.

mdo XLIV.5).

§ जगत्सर्वविहारीयः Stan. mdo CXII.28.

वादन्यायः

१-निग्रहस्थानलक्षणम् (१-७३) । २-न्यायमतखंडनम् (७४-१४२) ।

१. निग्रहस्थानलक्षणम्

नमः समन्तभद्राय ॥

ib

न्यायवादिनमपि वादेषु शंका[?] असद्व्यवस्थोपन्यासैः शठा
निगृह्णन्ति तन्निषेधार्थमिदमारभ्यते ॥

नमो विघ्नप्रमथनाय ॥

ib

नानासद्गुणरत्नराशिकिरणध्वस्तान्धकारस्सदा (,)

यो नानाविधसत्त्ववाञ्छितफलप्राप्त्यर्थमत्युद्यतः ।

तन्निःशेषजगद्वितोदयपरत्नत्वार्यमञ्जुश्चर्यम् ।^१

वादन्यायविभाग एष विमलः सङ्क्षिप्त आरभ्यते ॥ (१)

यत्प्रयोजनरहितं तत्प्रेक्षापूर्वकारिभिर्नारभ्यते । यथा बलित्वदर्शन-
विनिश्चयादिकं । अप्रयोजनञ्चेदं प्रकरणं^२मित्याशंकावतस्तदाशंकापरिजिहीर्षया
प्रयोजनप्रदर्शनाय न्यायवादिन (ib1) मित्यादिवाक्यमुपन्यस्तवान् । कथम्पु-
नरनेन वाक्येनास्य प्रयोजनमुपदर्शयत इत्यास्तां^३ तावदेतद् । अर्थस्तु
व्याख्यायते ॥ न्यायस्त्रिरूपलिङ्गलक्षणा युक्तिः । नीयते प्राप्यते विवक्षितार्थ-
सिद्धिरनेनेति कृत्वा अत एव त्रिविधं लिङ्गमि (ib2) त्यादिना त्रिरूपमेव
लिङ्गमनन्तरम्बध्यति । तदभिधायि वचनमित्यपरे । तस्मदितुं शीलं यस्य स
तथोक्तः । तमपि निगृह्णन्ति पराजयन्त इत्यर्थः । निगृह्णन्तु नामान्याय-
वादिनम्पराजयाधिकरणत्वादेव । न्यायवादिनस्त्वनिग्रहार्हमपि यन्निगृह्णन्त्ये-
तन्न सम्भाव्यते । परोत्कर्षव्यारोपधियस्तु तमपि पराजयन्त इति सम्भावना-
यामपि शब्दः समुच्चयार्थोऽतिशयद्योतनार्थो वा केषु (i) निगृह्णन्तीत्याह ।
वादेषु (ib1) साधनदूषणसंशब्दितेषु विचारेष्विति यावत् । विवादेष्विति
क्वचित्पाठः ।^४ तत्र विरुद्धा वादा विवादास्तेष्विति व्याख्येयं ।
विरुद्धाश्च कथं (i) साधनदूषणसंशब्दितानाम्विचाराणान्तद्विरुद्धार्थसाधन-
प्रवृत्तत्वात् ॥ कथम्पुनरन्यायवादिनसत्त्वसिद्ध्यादिषु हेतुदोषेषु निगृह्णन्ती
त्याह ॥ असद्व्यवस्थोपन्यासैः (ib1) असतामसाधूनाम्ब्यवस्थाः । असत्यो

असाधनाङ्गवचनमदोषोद्भावनं द्वयोः।

निग्रहस्थानमन्यत् न युक्तमिति नेष्यते ॥^१(?)

- वा व्यवस्थाः सद्भिः कुत्सितत्वात् । ताश्च फलजात्यसन्निग्रहस्थान-
- 22 लक्षणास्तासामुपन्यासाः । प्रयोगस्तैरिति विग्रहः । के पुनरहरीकास्त एव विधा इत्याह ॥ शठा धूर्ता मायाविनः परसम्पत्तावीर्यालव इति यावत् । यस्मात्तं तथा निगूढणन्ति^१ इति तस्मात्तन्निषेधार्थं तेषां शठानान्तेषाम्वाऽसद्व्यवस्थोपन्यासानान्तस्य वा निग्रहस्य त्रयाणां वा निषेधो निरासस्तदर्थन्तन्निमित्तमिदम्प्रकरणमारभ्यते ॥ स ए वार्थोऽस्येति विग्रहीतव्यं । तन्निषेधे च कृते सम्यग्विचारः प्रवर्तते तत्पूर्वकश्च सर्वः पुष्टार्थ इत्यभिप्रायः । आसन्न-विषयिणा त्वन्तर्विपरिवर्तिं प्रकरणमिदमापरा^१मृषति । अन्तस्तत्त्वात्मना परिनिष्पन्नत्वात् । अन्यथाऽपरिनिष्पन्नात्मतयाऽसन्नत्वाभावाद्विदम् शब्द-प्रयोगो न स्यात् । आरभ्यत (IbI) इति वर्तमानकालनिर्देशः (I) क^१थमिति चेत् । वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वे (पाणिनिः ३।३।३१)ति वचनात् सम्बन्धोऽप्यभिधानीय एवान्यथा बालोन्मत्तप्रलापवदग्राह्यमिदं प्रेक्षापूर्वकारिणा-म्भवेदिति चेत्^१ सत्यमेतत् । प्रयोजनान्तर्गतत्वात् पृथगसौ नाभिहितः । तथाहि तन्निषेधार्थमिदमारभ्यते (IbI) ततश्चैतत्प्रयोजनमनेन प्रकरणेन साध्यते । तथा च प्रयोजनप्रकरण^१योः साध्यसाधनलक्षणः सम्बन्ध इति सूचितं । ये त्वग्ये क्रियानन्तर्यादिलक्षणाः सम्बन्धास्ते न वाच्या एव प्रकरणक्रियायामनङ्गभू-तत्वात् । तथाहि तेषु सत्स्वपि प्रयो^१जनाभावे नारभ्यत एव प्रकरणं । असत्स्वपि च तेषु सति प्रयोजने प्रारभ्यत एव । तस्मात्प्रकरणारम्भस्य प्रयोजनान्वयव्यतिरेकानुविधानात्प्रयोजनमेवाभिधानी^१यम्प्रेक्षापूर्वकारिणा । तस्मिन्-श्चाभिहिते सम्बन्धोप्युक्त एव भवतीति मन्यते । नानवधारितप्रकरण
- 2b शरीराः प्रवर्तन्ते प्रेक्षावन्तस्तस्मात्प्रयोजनवत्प्रबृत्त्यङ्गत्वात्प्रकरण^१शरीरमपि वक्तव्यमेवेति चेत् । एवमेतत्प्रयोजनवाक्येन त्वभिहितत्वाच्चैव तदपि सम्बन्धव-त्पृथगभिधानमर्हति । यतस्तन्निषेधार्थमिदमारभ्यत इत्युक्तमतश्च तत्^१निषेधोऽस्य शरीरमित्युक्तम्भवति । यदा चैतन्निषेधार्थमिदमारभ्यते तदा पूर्वको हेतु-रसिद्धः । प्रतिप्रमाणद्वयञ्चानेन सूचितं प्रारब्धव्यमिदम्प्रकरणम्प्रेक्षावता^१ सति सामर्थ्ये । ग्राह्यम्वा प्रयोजनवत्वात् । सम्बन्धवत्वाच्च तदन्यशास्त्रवदिति स्वभावहेतुः ।

^१ न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकायां [५।२।१ (पृ० ६९७, ७२३)], न्याय-मञ्जर्यां [५।२।१ (पृ० ६३९)] च सोद्धरणं अस्य खंडनम् ।

इष्टस्यार्थ(स्य)सि' द्विः साधनं, तस्य निर्वर्त्तकमङ्गं, तस्या(S)वचनं तस्याङ्गस्यानुच्चारणं वादिनो निग्रहाधिकरणं । तदभ्युपगम्याप्रतिभया तूष्णीं भावात् । साधनाङ्गस्यासमर्थनाद्वा । त्रिविधमेव हि लिङ्गमप्रत्यक्षस्य

एवमभिधाय प्रयोजनं सकलप्रकरणार्थसंग्राहकं श्लोकमाह^३ असाधनाङ्गवचन (Ib1) मित्यादिना । असाधनाङ्गवचनमदोयोद्भावनञ्च द्वयोर्वादिप्रतिवादि नोर्थथाक्रमं निग्रहस्थानं पराजयाधिकरणं । अन्यत्त्वित्येत' द्वैयव्यतिरिक्तम-
क्षपादपरिकल्पितं प्रतिज्ञासंन्यासादिकं वक्ष्यमाणं निग्रहस्थानं न युक्तमिति कृत्वा नेष्यते (1) निग्रहस्थानमिति वर्त्तते । अयं तावत् स' मासेन श्लोकार्थः । इष्टस्ये (Ib1) त्यादिना विभागमारभते । इष्टोऽर्थोऽनित्यः शब्द इत्यादि साध्यत्वेनेप्सितः । तस्य सिद्धिः प्रतिपत्तिः साधनं । तदनेन भावस्य^६ साधनोयं साधनशब्दस्तावदस्मिन्व्याख्यानेऽभिप्रेतो न तु करणसाधन इति दर्शयति ॥ तस्य साधनस्येष्टार्थसिद्धिलक्षणमस्याङ्गं किन्तदित्याह । निर्वर्त्तकं जनकं । अने' नाङ्गशब्दं व्याचष्टे । कारणपर्यायीयमत्राङ्गशब्दो नावयवपर्याय इत्यर्थः । तच्च साधनाङ्गमिह निश्चितत्रैरूप्यं लिङ्गमुच्यते । अस्य साधनाङ्गस्य वचनं त्रिरूपलिङ्गा'ख्यानं । तस्य साधनाङ्गस्यावचनमनुच्चारणम् (Ib2) नभिधानं यत्तदसाधनाङ्गवचनं । अनेनैतत्कथयति असाधनाङ्गस्य पक्षोपनयना-
देर्वचनमसाधनाङ्गवचनमिति नै' व प्रतिपत्तव्यमस्मिन्व्याख्याने । किन्तु साधनाङ्ग- 3a
स्यैवावचनमसाधनाङ्गवचनमिति । तदसाधनाङ्गवचनं वादिनो निग्रहस्थानं । तदेतेन श्लोकस्य पूर्व्वभागमिव वर्णोति । कथम्पुनः साधनाङ्गस्यानुच्चारणम्भवति निग्रहस्थानं चेत्याह । तदभ्युपगम्येति (Ib2) तद्वितीष्टं साध्यमभ्युपगम्याह-
मेतत्साधयामीति प्रतिज्ञयाप्रतिभया करण'भूतया तूष्णीम्भावात् । अप्रतिभाऽत्र पूर्व्वधिगतार्थविस्मरणं स्तम्भितत्त्वञ्च गृह्यते ।

अनेन सर्व्वथा साधनाङ्गस्यावचनमाह अभिधाने वा यदि न समर्थितं तदोक्त-
मप्य' नूक्तमेव स्वकार्यकिरणात् । इत्यभिप्रायवानाह (—) साधनाङ्गस्या-
समर्थनाद्वेति (Ib2) । तदभ्युपगम्येतिवर्त्तते । वा शब्दः पुर्व्वपेक्षया
विकल्पार्थः । साधना'ङ्गस्यासमर्थनं त्रिष्वपि रूपेषु निश्चयाप्रदर्शनं । तस्मात्तू-
ष्णीम्भावादसमर्थनाच्च साधनाङ्गस्यानुच्चारणं । ततश्च प्रतिज्ञातार्थाकारणात्
वादिनो^५ निग्रहाधिकरणमिति (Ib2) प्रकृतेन सम्बन्धः । क्वचित्तु वादिन
इति पाठः । तत्र तच्छब्देन प्रकृतमनुच्चारणं संबध्यते ।

कथम्पुनः साधनाङ्गासमर्थनम्भ^७वति । येन तद्विपर्ययेनासमर्थनात्प्रति-
ज्ञातार्थाकारणाद्वादिनो निग्रहाधिकरणत्वमिति कदाचित्कश्चिद् ब्रूयादित्येतत्परि-
जिहीर्षुरादिप्रस्थानमारचयति^८ त्रिविधमेवे (Ib2) त्यादिना त्रिप्रकारमेव लिङ्ग-

- मङ्गलङ्करणं कस्यासिद्धेः प्रतिपत्तिरूपायाः । कस्य सिद्धेरित्याह । अप्रत्यक्षस्यापरोक्षस्यानुमेयभूतस्य वस्तुन इति ^१ यावत् । अवधारणञ्चतुरादि व्यवच्छेदमाचष्टे । त्रिविधमेवेति नियमः कथमयमिति चेत् । यस्माद्विधि
- 3b प्रतिषेधरूपतया द्विधा साध्यं व्यवस्थितं । विधिरूपञ्च सद्भाव^२वरूपङ्कारणरूपम्बा भवद् भवेत् । नान्यत् । तत्र हेतोः प्रतिबन्धायोगात् । नट्यर्थान्तरस्याकार्यस्य सद्भावेऽपरस्य सद्भावो युक्तः । पटसद्भाव इवोष्टस्य । नाप्यर्थः ^१ तरस्याकारणस्य निवृत्तावकार्यस्यान्यस्य च निवृत्तिर्युक्तिमती । उष्ट्रे निवृत्ताविव पटस्य । न चान्वयव्यतिरेकविकलस्यागमकत्वं युक्तं । पटस्याप्युष्ट्रगमकत्वं ^२ प्रसङ्गात् । स्वभावभूतधर्मसद्भावे तु स्वभावभूतस्यान्यस्य सद्भावो युक्तो नहि स्वभावः स्वभावम्परित्यज्य वर्तते । तत्स्वभावत्वाभावप्रसङ्गात् । तन्निवृत्तौ च निवृत्तिः ॥ कार्यस्यापि भावे कारणस्य भावो युक्तः । तन्निवृत्तौ च निवृत्तिरन्यथा तेन विनापि भावात्कार्यमेव तत्तस्य न स्यात्तदन्यवत् । तस्मात्स्वभाव^३कारणभूतसाध्यभेदात् । द्विधैव विधिरूपं साध्यं तत्रैव हेतोः प्रतिबन्धात् । स्वभावभूतञ्च साध्यं स्वभावहेतुः साध्ययति । कारणभूतञ्च कार्यहेतु^४रित्यभ्युपेयं । प्रतिषेधमप्युपलब्धिलक्षणप्राप्तानुपलब्धिरेव साध्ययति । नान्या यथा तथा विस्तरेण प्रतिपादयिष्यति । तदिदमिह संक्षिप्तमर्थं तत्त्वं विषयव्यपेक्षया विषयिणो लिंगस्य व्यवस्था । विषयश्च विधिः प्रतिषेधो वा भवेत् । विधावप्यर्थान्तरम्बा विधीये तानर्थान्तरं वा अर्थान्तरविधावपि कार्यकारणमनुभयम्बा साध्यते । कार्यप्रतिपादनेपि कारणसामान्यम्बाऽमेधादिव्यावृत्तं वस्तुमात्रं लिङ्गत्वेनोच्यते । कारणविशेषो वा योऽप्रतिबद्धसामर्थ्यं मे^५धादिः । प्रतिषेधोपि निषेध्याभिमतस्यानुपलम्भेनोपलम्भेन वा प्रतिपाद्येत । अनुपलम्भेपि उपलम्भनिवृत्तिमात्रलक्षणो वा भवेत् ।
- 4a तत्तुल्ययोगावस्थः (:) केवला^६परपदार्थोपलम्भरूपो वेति विकल्पाः । तत्रनावश्यं गम्भीरध्वानादियुक्तमपि मेधादिकारणमात्रं वृष्ट्यादिकार्याविर्भावकमन्तरा प्रतिबन्धसम्भवेन व्य^७भिचारात् । अतो न कारणमात्रं गमकं । कारणविशेषादप्यप्रतिहतशक्तेरनन्तरं सम्बन्धस्मृतिव्यवहितादनुमेयविज्ञानात्प्राक् कार्यमेवोद्भूतमक्षज्ञानप्राप्त्य^८ भवतीति न तस्यापि लिङ्गत्वं । कार्यन्तु कारणलिङ्गां युक्तं । तदविनाभावात् । तदतिक्रमे वा हेतुमत्ताम्बिलंघयेत् । अनुभयमप्यसम्बन्धानुगमकमतिप्रसङ्गो^९ वा । अनर्थान्तरसम्यगभिचाराङ्गमन्यत इति युक्तिमत् । निषेधोप्युपलम्भेन न युज्यते विरोधात् । कथं हि नामोपलभ्यते च नास्ति

सिद्धेरङ्गं (—) स्वभा^२वः कार्यमनुपलम्भश्च । तस्य समर्थनं साध्येन

चेत्युपपद्यते । तज्ज्ञान^१निवृत्तिमात्रमपि व्यभिचारि । एकज्ञानसंसर्गिणस्तु कैवल्य-
वृष्टेरसत्ताव्यवहारो युक्तो यदि हि स्यादनुपलभ्य सत्त्व एव भवेत् । प्रमाणञ्च यद-
नुपपद्यमानविषयं न तद्विषयि युक्तं । यथा वाजिविषाणं । अनुपपद्यमानविषय-
ञ्चोक्तप्रकारेण स्वभावादि स्यादन्यसंयोग्यादिपरपरिकल्पितं लिङ्गमिति व्याप-
कानुपलम्भः । वैधर्म्येण नीलादिज्ञानं । तदेव वा कार्यादिलिङ्गं । नैमित्तिकशब्दा-
र्थानुपपत्तिर्बाधिका । किमेवं सिद्धमगमकत्वमन्येषां । तथाहि विषयित्वलता-
गमकत्वं प्रकाशकत्वमित्यादयः पर्यायाः । तस्मात्साध्यस्य त्रिविधत्वात्तदङ्गमको
हेतुरपि त्रिविध एवेति स्थितमेतत् ।

कथन्त्रिविधमित्याह । स्वभाव (1b2) इत्यादि^३ (1) च शब्दः
स्वभावकार्यापेक्षया समुच्चयार्थः । एतच्चाभिमतहेतुप्रदर्शनं स्वभावकार्यानुप-
लम्भभेदात्त्रिविधमप्रत्यक्षस्य सिद्धेरङ्गं । ननु कारणैकार्थसमवायिविरो^४ध्यादि 4b
भवादिति दर्शनार्थं । ननु चोपलब्धिलक्षणप्राप्तानुपलम्भश्चेति वक्तव्यं । तस्यैवा
प्रत्यक्षस्य सिद्धैर्वक्ष्यमाणेन न्यायेनाङ्गत्वान्नानुपलम्भमात्रस्य तत्कथं सामान्ये-
नोक्तमिति चेत् । एवमेतत्समर्थितसाधनाङ्गाधिकारात् सामान्यशब्दोप्यय-
मनुपलम्भशब्द उपलब्धिलक्षणप्राप्तानुपलम्भ एव वर्तते । तथाहि सामान्यशब्दा
अपि शब्दा^५न्तरसन्निधानात्प्रकरणसामर्थ्याच्च विशेषेष्ववतिष्ठन्ते । यदाह । नहि
विशेषशब्दसन्निधेरेव शब्दानां विशेषावस्थितिहेतुरपि तु प्रकरणसामर्थ्यादि-
कमपीति^६ यथा चानुपलम्भमात्रस्य समर्थितसाधनाङ्गत्वं न सम्भवति तथोत्तरत्र
प्रतिपादयिष्यति । अप्रत्यक्षसिद्धिहेतुलिङ्गाधिकाराद्वाच्यमेवैतत् ।^४ किम्पुन-
रस्य त्रिविधस्य साधनाङ्गस्य समर्थनं । यद्विपर्ययादसमर्थनम्भविष्यतीत्याह ।
तस्ये (1b3) त्यादि । साध्यशब्दोत्रानित्यत्वादिधर्ममात्रस्य वाचकः ।^५ अवयव-
समुदायोपचारात् न तु साध्यधर्मधर्मसमुदायस्य व्याप्तेरेवाभावप्रसङ्गात् ।
शब्दादिधर्मिर्विशिष्टस्यानित्यत्वादेर्दृष्टान्तधर्मिण्यभावात् ।^६ व्याप्तिं प्रसाध्या-
न्वयव्यतिरेकसाधकेन प्रमाणेन अनेनान्वयव्यतिरेकनिश्चयावुक्तौ । धर्मिणि
(1b3) जिज्ञासितविशेषे शब्दादौ भावसाधनं (1b2) । पक्षधर्मत्वसाधकेन
प्रमाणेन सत्त्वकथनमित्यर्थः । अनेनापि पक्षधर्मत्वनिश्चय उक्तः । कथम्पुनः
सर्वोपसंहारेण व्याप्तिं प्रसाध्य धर्मिणि भावः कथ्यत इत्यत्रोदाहरणमाह ।
यथेत्या (1b3)^७दि । तत्सर्वमित्यनेन सर्वोपसंहारेण व्याप्तिप्रदर्शनङ्क-
थयति । किमर्थं (1) विप्रतिपत्तिनिरासार्थं (1) तथाहि पक्षसपक्षा-

व्याप्तिं प्रसाध्य धर्मिणि भावसाधनं । यथा (—) यद्यु(१त्स)कृतकं वा तत्सर्वमनित्यं यथा घटादिः सन्कृतको वा शब्द इति । अत्रापि न कश्चित्क्रमनियम इष्टार्थसिद्धेरुभयत्राविशेषात् । धर्मिणि प्राक्सत्त्वं प्रसाध्य पश्चादपि व्याप्तिः प्रसाध्यत एव । यथा (—) सन् शब्दः कृतको वा यश्चैवं स सर्वोऽनित्यः यथा घटादिरिति । अत्र व्याप्तिसाधनं विपर्यये बाधकप्रमाणोपदर्शनं^४ । यदि न सर्वं सन् कृतकं वा प्रतिक्षणविनाशि

- 5a पेक्षयान्तव्याप्तिर्वर्बहिर्व्याप्तिश्च प्रदर्श्यते इत्येके विप्रतिपत्ताः । तच्च न युक्तं वस्तुबलायातत्त्वाद्व्याप्तेः । पूर्वं साध्येन व्याप्तिं प्रसाध्य पश्चाद् धर्मिणि सत्त्वं कथयितव्यमित्ययमीदृशः क्रमनियमः किमत्रास्ति न वेत्याह । अत्रापि (1b3) त्यादि । अत्रेति मन्मते साधनाङ्गसमर्थने वा ऽपिशब्दोऽवधारणे-प्रतिषेधे न च सम्बन्धनीयः । नैव कश्चिदयमीदृशः क्रमनियमः (1b3) परिपाटि-नियम इति यावत् । किं कारणमित्याह । इष्टार्थसिद्धेरुभयत्राविशेषा (1b3) दिति । व्याप्तिसाधनाभिधानपूर्वकधर्मिभावसाधनाभिधाने धर्मिभावसाधनाभिधाने धर्मिभावसाधनाभिधानपूर्वके वा व्याप्तिसाधनाभिधाने साध्यार्थसिद्धेर्विशेषाभावा-दित्यर्थः । एवम कृतं क्रमनियमो हि किमर्थमाश्रीयते (1) साध्यसिध्यर्थं । यथा साधर्म्यं^१ [?म्यं]वति दृष्टान्तप्रयोगे साध्येनैव हेतोरविनाभावः प्रदर्श्यते । न हेतुना साध्यस्य । तथा वैधर्म्यवति साध्याभाव एव हेतोरभावः कथ्यते । न तु हेत्वभावे साध्यस्य । किमर्थं । माभूद्धेतोः^२ साध्येनाविनाभावित्वाप्रदर्शनेनेष्टार्थ-सिद्धेरसिद्धिर्विपर्ययसिद्धिश्चेति । यदाह । एवं हि हेतोः सपक्ष एव सत्त्वं । साध्या-भावे चासत्त्वमेव शक्यं दर्शयितुं । न विपर्ययादिति । यथा नित्यताऽकृतकत्वेन नाशित्वाद्वाऽत्र कार्यता । स्यादनुक्ता कृता व्यापित्वनिष्ठश्च समन्वय इति । तदत्र युक्तं क्रमसमाश्रयणं^३ इह तु विनाप्यनेनाभिमतार्थसिद्धिः सम्पद्यत इति सूक्तत्र कश्चित्क्रमनियम इति । इष्टार्थसिद्धेरुभयत्राविशेषादित्येतदेवात्र कृत इति चेदाह । यस्माद् धर्मिणी^४ त्यादि । साध्येन व्याप्तिं प्रसाध्येत्युक्तं प्राक् । किम्पु-नस्तद्व्याप्तिसाधनमित्याह । अत्रेत्यादि (1b3) । अत्रेति स्वभावहेतौ । कार्या-
5b नुपलम्भयोस्तु पश्चाद्व्याप्तिसाधनमभिधा^५ स्यात् । विपर्यये साध्यस्य हेतोर्वर्त्तमानस्य सत इति शेषः । बाधकं प्रमाणं येन साध्यविपर्यये वर्त्तमानो हेतुर्बाध्यते तस्य कथनं यत्तद्व्याप्तिसाधनमित्यर्थः ।

किं^१ पुनस्तद्वाधकप्रमाणोपदर्शनमित्याह (—) यदि न सर्वं वस्तु सत्कृतकं

स्यादक्षणिकस्य क्रमयोगपद्याभ्यामर्थक्रियाऽयोगादर्थक्रियासामर्थ्यलक्षणम्-

चेति (1b5) पूर्वोक्तहेतुद्वयं परामृषति । प्रतिक्षणविनाशि (1b5) स्यात्तदा-
ऽऽदेव स्यादिति सम्बन्धः । कुतः^२ अक्षणिकस्य पदार्थस्य क्रमयोगपद्याभ्यामर्थ-
क्रिया (1b5) ऽयोगात् । तथाह (—) क्षणिकत्वेनाभिमतस्य भावस्य क्रमेण
तावदर्थक्रिया न युज्यते । कार्यनिर्वर्तनयोग्यस्य^३ स्वभावस्य सदा सत्त्वात् । अन्यथा
पश्चादपि न कुर्यात् । पूर्वस्वभावाप्रच्युतः पुरावत् । सहकारिणमासाद्य करोतीति
चेत् । न अनाधेयात्मातिशयस्य पूर्वस्वभावापरित्यागिनः सहकारिण्वपेक्षायो-
गात् । आदधत्येव सहकारिणस्तस्यात्मातिशयमिति चेत् । न सहकारिभिराहि-
तस्यातिशयस्य तत्त्वान्यत्त्वायोगात् । तथाहि न तावदयमात्मातिशयस्तस्यात्म-
भूतः । तस्यैव तदव्यतिरेकादात्मातिशयवत्सहकारिबलादुत्पत्तिप्रसङ्गात्^४ (1)
एवञ्चाभ्युपेतमस्याक्षणिकत्वमवहीयते व्यतिरिक्त एव स तस्मादिति चेत् ।
भवतु किन्तु तस्मादेवात्मातिशयात्कार्योत्पत्तस्तदवस्थमस्यार्थक्रियास्वसामर्थ्य-
[?] र्थमिति दुर्निवारः प्रसङ्गः समापतति । सम्बन्धोप्यनेन कथमिति वद्विचिन्ता
विषयमवतरत्येव । अतिशयबलात्करोतीत्यत्रापि सहकार्यपेक्षापक्षोदितो दोषः ॥^५
समर्थस्वभावत्वादनानाधेयातिशयत्वेपि कुविन्दादिवत् किञ्चिदपेक्ष्य कार्य-
जनक इति चेत् । न तत् सारं । नहि सहकारिणः प्रत्ययास्तस्य तावदतिशयमा-
धातुं क्षमाः । न चाप्यनुपकारके भावेऽपेक्षा युक्तिमनुपतत्यतिप्रसा[?] सङ्गात् । 6a
एवञ्च सर्वकालमस्याकार्यजनकत्वप्रसङ्गः । कुविन्दादीनामपि तत्त्वभावस्य
करणादकारकस्य वा (1) तत्त्वभावत्वादित्यादि हेतुविन्दा^६ बुक्तमिति
नेहोच्यते । एवन्तावत्क्रमेणास्यार्थक्रिया न युज्यते नापि युगपत् । तथाहि
अर्थक्रियानिर्वर्तनयोग्यस्व^७भावाध्यासितमूर्तिः सहवासावतश्च पश्चादपि तद्रूप-
विद्योगात्कार्यमुत्पादयेदन्यथोदयानन्तरमेवास्य क्षयः स्यात् । न चाप्यक्षणि-
कत्वेनोपगतस्य सकृत्^८ कार्यमुत्पद्यमानमुपलभ्यते क्रमसम्भवदर्शनात् । तदे-
वमयमक्षणिकः पदार्थः क्रमेण युगपद्वा न काञ्चिदप्यदर्थक्रियामात्रमंशतोपि क्ष^९मो
निर्वर्तयितुमित्यसत्त्वमेवास्य । यदि नामार्थक्रिया सा न युक्ता तत्किमित्यसत्त्वमे-
वास्य स्यादित्याह । अर्थक्रियेत्यादि (1b5) । अर्थक्रियायाः सामर्थ्य^{१०}न्तदेव लक्षणं
यस्य सत्त्वस्येति विग्रहः । अतोऽर्थक्रियासामर्थ्यलक्षणात्सत्त्वाद्वावृत्तमव्यवच्छिन्नं ।

^१ न्यायविन्दावपि—तत्त्वभावत्वात्तत्त्वभावस्य च हेतुत्वात् (तु० परि०)

तो निवृत्तमित्यसदेव स्यात् । सर्वसामर्थ्योपाख्यविरहलक्ष^५णं हि निरुपाख्यमिति । साधनस्य साध्यविपर्यये बाधकप्रमाणानुपदर्शने विरोधाभावादस्य विपर्ययवृत्तेरदर्शने स न (?सन्) कृतको वा स्यान्नित्य-
श्रुत्यनिवृत्तिरेव शङ्कायाः । ततो व्यतिरेकस्य^६ सन्देहादनैकान्तिकः स्या-
न च सर्वानुपलब्धिर्भाष्यस्य बाधिका । तत्र सामर्थ्यं क्रमाक्रमयोगेन व्याप्तं सिद्धं प्रकारान्तराभावात् (1) तेन व्यापकधर्मानुपलब्धिर-

- इति श्रुतेर्हेतौ । तस्मादर्थं वा (1) कथम्पुनरि^६दमवसीयते (1) अर्थक्रियासामर्थ्यं [? र्थ्यं] सत्त्वलक्षणमित्यत आह । सर्व्वे (1b5)त्यादि । सर्व्वेषां सामर्थ्याना-
मुपाख्या श्रुतिः । उपाख्यायते अनयेति कृत्वा तस्याविरहोऽभावः ।^७ स एव लक्षणं
यस्य निरुपाख्यस्य स तथा ख्यायते । अत्रापीति श्रुतिहेतौ । सर्व्वग्रहणं घटादीना-
मपि क्षणिकत्वेनाभिमतानाम्निवृत्त्यभेदेनार्थक्रियासामर्थ्यं^८ निवृत्तेरस्तीति तेषामसत्त्व-
व्यवच्छेदाय । नैवार्थक्रियासामर्थ्यं सत्त्वलक्षणमपि तु सत्तायोग इति चेत् । न ।
6b सत्ताया अभावात् । तदभावश्चान्यत्र प्रतिपादित इति नेहोच्यते । सत्तायाश्च
नैव सत्त्वं प्राप्नोति सत्तायोगाभावात् । निःसामान्या^९नि सामान्यानीति समयात् ।
न च स्वयमतद्रूपाः पदार्थात्मानः स्वभावान्तरसम्पर्कमासादयन्तोपि ताद्रूप्यम्प्रति-
पद्यन्ते । स्फटिकाभ्रपटलादय इव^{१०} जवाकुसुमादिरूपमिति यत्किञ्चिदेतत् ।
तत्वेतावदेवाभिधानीयं । सर्व्वसामर्थ्यविरहलक्षणं निरुपाख्यमि (1b6)ति
तत्किमनेनोपाख्याग्रहणेनेति चेत् । सूक्त^{११}मेतत्सर्व्वसामर्थ्यरहितस्य तु सामर्थ्य-
निबन्धनस्य कस्यचिदपि शब्दस्यावृत्तेरसद्व्यवहारविषयत्वव्यापनाय । संज्ञा-
याश्चानुगतार्थत्वसिद्धयर्थं^{१२}मिदमुक्तमिति गम्यते । यदि त्वेवं साध्यविपर्यये हेतो-
र्बाधकप्रमाणोपदर्शनं न क्रियते ततः किं स्यादिति चेदाह । एवं साधनस्य साध्य-
विप^{१३}र्यये बाधकप्रमाणानुपदर्शने (1b6)सत्यनिवृत्तिरेवाशङ्काया इति सम्बन्धः ।
का पुनः सा शङ्का । स कृतको वा स्यान्नित्यश्चैवं प्रकाराः ।

- ननु विप^{१४}क्षहेतोर्वृत्तिर्नोपलभ्यते तत्कथमनिवृत्तिरित्याह । अदर्शने (1b6)पि
वृत्तेरस्य साधनस्याक्षविपर्यये साध्यस्य ह्युपस्कारः । किमित्येवमप्यनिवृत्तिरित्याह ।
वि^{१५}रोधाभावादि (1b6)ति । साधनसाध्यविषयो रिति शेषः । अयमस्याभिप्रायो यदि
7a साधनस्य साध्यविपर्यस्य च परस्परम्बिरोधः सिद्धः स्यात् । भवेददर्शनमात्रे^{१६} ते अन्यथा
बाधकासिद्धौ संशयो दुर्निवारः स्यादित्याशङ्क्याह । न च नैव सर्व्वानुपलब्धिर्बा-
धिका प्रतिषेधिका युक्तेत्युपस्कारः । कस्य भावस्य सत्त्वस्य साध्यविपर्यये^{१७} हेतोरिति
शेषः । प्रकरणाद्वैतं गम्यत एव । इदमुक्तम्भवति । व्यापकानुपलब्धिरेव सहाभाव

द्वेत्वाभासः । नाप्यदर्शनमात्राद्व्यावृत्तिर्विप्रकृष्टेष्वसददर्शिनोऽदर्शन-
स्याभावाऽसाधनादर्वागदर्शनेन सतामपि केषाञ्चिदर्शानामदर्शनात् ।
बाधकं पुनः प्रमाणं । यत्र क्रमयौगपद्यायोगो न तस्य कचि-
त्सामर्थ्यमस्ति चाक्षणिकं स इति प्रवर्तमानमसामर्थ्यमसल्लक्षणमाकर्ष-
ति । तेन य(स्स)त्कृतकं वा तदनित्यमेवेति सिध्यति । तावता साधनधर्म-
मात्रान्वयः साध्यधर्मस्य स्वभावेतुलक्षणं सिद्धं भवति ।

अत्राप्यदर्शनमप्रमाणं यतः क्रम(यौगपद्य)योगस्यैवासामर्थ्येन
व्याप्त्यसिद्धः पूर्वकस्यापि हेतोरव्याप्तिरिहापि पुनः साधनोपगमेऽनवस्था-
सङ्गः इति चेत् । न । भावसाधनस्यादर्शनस्याप्रतिषेधात् । यददर्शनं विपर्ययं
साधयति हेतोः साध्यविपर्यये तदस्य विरुद्धप्रत्युपस्थानाद्वाधकं प्रमाण-
मुच्यते । एवं स हेतुः साध्याभावेऽसन्निध्ये¹⁰ य(१द्य)दि तत्र प्रमाणवता 2a
स्वविरुद्धेन बाध्येत । अन्यथा तत्रास्य बाधकासिद्धौ संशयो दुर्निवारः ।

बाधते हेतोः साध्याभावेन । यथा प्रतिपादितम्प्राक् । नाप्यदर्शनमात्राद्व्यावृत्तिर्वि-
प्रकृष्टसर्वदर्शिनोऽदर्शनस्याभावासाधनादि (1b7) त्यादिना । तस्मात्सूक्तमन्यथा
बाधकासिद्धौ संशयो दुर्निवारः स्यादिति । अनेन पूर्वोक्तमेव स्मारयति । एवञ्चै-
तदर्थवत् । अभावसाधनस्यादर्शनस्याप्रतिषेधादित्युक्तं । तत्र भवेत्कस्यचिदाशंका
किमनेनाभावसाधनस्येति विशेषणेन यावता सर्व्वमेवाददर्शनमभावसाधनमित्य-
तस्तदाशङ्काविनिवृत्त्यर्थमिदमाह । न चेत्यादि (1b11) । अत्र च शब्दो हि
शब्दार्थे प्रतिपत्तव्यः । तस्मिन् नैव वाऽवधारणे व्याख्यानन्तु पूर्व्ववत् ।

ननु च बाधकस्यैव प्रमाणस्य क्रमाक्रमायोगस्यासामर्थ्येन व्याप्तिर्न सिद्धा तत्कर्णं
तत्स्वयं असिद्धव्याप्तिकं स^१दपरस्य सत्त्वादेहेतोर्व्याप्तिसाधने पर्याप्तं । प्रमा-
णान्तरेण तत्र व्याप्तिः साध्यत इति चेत् । सैव तर्हीयमनवस्थादोषादिवानुबध्ना-
तीति कदाचित्परो ब्रूयादित्या^१शङ्क्य सर्व्वमिदमाह । तत्रेत्यादि (1b11) । तत्र
शब्दो वाक्योपन्यासार्थः । सामर्थ्यं यद्वस्तुलक्षणं तत्क्रमाक्रमयोगेन व्याप्तं सिद्धं ।
यत्र सामर्थ्यं तत्र क्रमाक्रमाभ्यामर्थक्रियया^१ भवितव्यमित्यनेनाकारेण तदेव कुत
इति चेदाह । प्रकारान्तरासम्भवात् (1b11) । यस्माद्वन्यत् क्रमाक्रमव्यतिरिक्तं
प्रकारान्तरं नास्ति । तस्माद्यत्रैवं सत्त्वलक्षणमर्थक्रिया^१सामर्थ्यं तत्रावश्यं च 7b
क्रमाक्रमाभ्यामर्थक्रियया भवितव्यं (1) ननु च क्रमाक्रमाभ्यामन्यो रासि

क्षणिके सामर्थ्यं बाधत इति । क्रमयोगपद्यायोगस्य सामर्थ्याभावेन

[?] शि]नस्तीत्येतदेव कथं सिद्धं । क्रमाक्रमयोरन्योन्यपरिहारस्थितलक्षणत्वेन तृतीयप्रकारव्यतिरेकत्वात् । भावाभाववदिति ब्रूमः । भवत्वेवं स तु क्रमयोगपद्य-
रूप एवेति कुत इति चेत् । कस्तर्ह्यन्यो भवतु । कश्चिद् भवेदिति चेत् । किमर्थ-
न्तर्हि महत्त्यनर्थसङ्कटे पतितोसि यदिदन्तया तद्रूपाभिधानेऽप्यसमर्थोसि । यदि
नाम सामर्थ्यं क्रमाक्रमयोगेन व्याप्तं सिद्धं तथापि किं सिद्धमिति चेदाह । तेन
सामर्थ्यस्य क्रमाक्रमयोगेन व्याप्तत्वेन व्यापकस्य धर्मस्य क्रमाक्रमयोगस्यानुप-
लब्धिः (2 a 1) । अक्षणिके पदार्थेऽभ्युपगते सामर्थ्यं बाधते निराकरोतीत्यर्थः ॥⁴
तथा ह्ययं क्रमाक्रमयोगस्तस्य सामर्थ्यस्य व्यापकः । ततश्चास्य निवृत्तावश्य-
मेव सामर्थ्यस्यापि निवृत्तिरन्यथाऽयमस्य व्यापक एव न प्राप्नोति । यस्मात्तद्वा-
धते इति तस्मात्क्रमयोगपद्यायोगस्य व्यापकाभावस्य कर्मभूतस्य सामर्थ्याभावेन
व्याप्याभावेन कर्तृभूतेन व्याप्तिसिद्धेः कारणाज्ञानवस्थाप्रसङ्गः ।

एवं स्वभावहेतोः साधनाङ्गसमर्थनमभिधायाधुना निगमयति । एवमि (2 a 1)
त्यादिना । एवञ्च यदि न समर्थनं क्रियते तदेव तद्वादिनः पराजयमावहतीति प्राक्-
प्रतिज्ञातमेवायोजयति । तस्यासमर्थन (2 a 2) मित्यादिना । कस्मादेवं प्रारब्धाया-
साधनादिति । न ह्यसमर्थितं साधनमारब्धमर्थं साधयितुं समर्थं । विवादाभावं
प्रसङ्गात् । तथाहि सार्वज्ञज्ञानसाधने संस्कारोत्कर्षभेदेन सम्भवे प्रकर्षपर्यन्तवृ-
त्तयः प्रज्ञादयो गुणाः स्थिराश्रयवन्ति सकृद्यथाकर्तृचिदाहितविशेषं विना⁹ हेतु-
रात्मनीति । यदि तर्हि बाधकप्रमाणोपदर्शनेन हेतोर्व्याप्तिः प्रसाध्यते । तथा सत्य-
नवस्था भवतः प्राप्नोतीत्याशंकापनोदनाय पूर्वपक्षमारच (य)न्नाह । अत्रापी¹ (1 b 9)
त्यादि । अत्रेति बाधके प्रमाणे । अदर्शनमप्रमाणयतस्तत्र नादर्शनमात्राद्वेतोर्व्यति-
रेकनिश्चय इत्यनेनाकारेण न केवलं मौले हेतावित्यपि शब्दः किं पूर्व²स्यापि
मौलस्य हेतोरव्याप्तिः प्राप्नोतीति क्रियापदं । किङ्कारणं । क्रमयोगपद्यायोगस्य वा
सामर्थ्येन व्याप्त्यसिद्धः । तथाहि यद्यदर्शनमात्रेण न व्यतिरेकनिश्चय³स्तथा सति
क्रमयोगपद्यायोगश्च भविष्यति सल्लक्षणं सामर्थ्यञ्च भविष्यति । कोऽनयोवि-
रोध इत्यत्रैव बाधके प्रमाणे व्याप्तिर्न सिद्धा । यदि नामात्र⁴ न सिद्धा मौलहेता-
वेतद्वलेन व्याप्तिः सेत्स्यतीति चेदाह । पूर्वस्यापि मौलस्यापि हेतोरव्याप्तिः प्राप्नो-
तीत्यध्याहारः । तथाहि न स्वयमप्रमाणकं बाधकं प्रमाणमन्यस्य प्रमाणमुपकल्पयि-

व्याप्तिसिद्धेर्नानवस्थाप्रसङ्गः । एवं स्वभावहेतुप्रयोगेषु समर्थितं साधनाङ्गं

तुमलं प्रामाण्यप्रसङ्गात् ।

यद्येवमत्रापि तर्हि व्यापके प्रमाणेऽन्येन व्यापकेन प्रमाणेन व्याप्तिनिश्चीयत इत्याह । इहापि (1b9) न केवलं मौलहेतावित्यपिनाह । पुनः साधनोपक्रमे सत्यनवस्था भवेत् । तथाहि यत्तद्वाधके प्रमाणे व्याप्तिप्रसाधनार्थं बाधकं प्रमाण-मुच्यते । तत्रापि व्याप्तिरन्येन बाधकेन प्रमाणेन साध्या । यस्मान्न तदपि स्वयम-प्रमाणमितरस्य प्रामाण्यं कर्तुं समर्थमित्येतत्तत्रापि शक्यस्वक्तुं । तस्याप्यन्येन^९ व्याप्तिः साध्यत इति चेत् । यद्येवं तत्रापीयमेव वात्तत्त्यनवस्था भवतस्तथा सति प्रसजति । एवं समारचितपूर्वपक्षः साम्प्रतमत्र प्रतिविधानमाह । नाभा-वसा^{१०}धनस्ये (1b10) इत्यादि । व्यतिरेकसाधनत्वेनेत्युपस्कारः (ः1) इदमुक्तम्भवति । 8b
न सर्व्वमत्रादर्शनं प्रतिक्षिप्यते । व्यतिरेकनिश्चायकस्य व्यापकानुपलब्धिसंज्ञ-कस्यानिषेधात् । किन्त्व^१दर्शनमात्रमिति । यदाह । यददर्शनम्विपर्ययमभावं साध-यती (1b10) ति । कस्य हेतोः कुत्र साध्यविपर्यये तददर्शनमस्य हेतोर्बाधकम्प्रमाण-मुच्यते । कस्माद्विरुद्धप्रत्यु^२पस्थापनात् अस्मेति वक्तंते । तथाहि यस्य क्रमयोगपद्या-भ्यामर्थक्रियायोगस्तस्य सामर्थ्यलक्षणं सत्त्वं नास्ति । यथा बन्ध्यातनयादीनान्तया वा क्षणिकानामपि क्रमयोगपद्याभ्यामर्थक्रियाऽयोग इति । क्रमाक्रमाभ्यामर्थ-क्रियाऽयोगादित्ययं व्यापकानुपलम्भः सत्त्वादित्यस्य हेतोर्विरुद्धमसत्त्वं साध्यवि-पर्यये प्रत्यु^३पस्थापयद्वाधकं प्रमाणमुच्यते । एवञ्च कृतकत्वादावपि यथायोग्य-म्वाच्यं ।

कस्माद्विरुद्धप्रत्युपस्थापनादस्य तद्वाधकम्प्रमाणमुच्यत इत्याह । एवं^४ हि स हेतुः सत्त्वादिलक्षणः साध्याभावे तस्मिन्नसन्निति सिध्येत् यदि तत्र साध्याभावे बाध्यते निराक्रियता केन स्वविरुद्धेन स्वरूपविरुद्धेनासत्त्वादि^५नेति यावत् । किम्भूतेन प्रमाणवता प्रमाणयुक्तेन । कस्मादेवमसौ तत्रासत्सिध्यतीत्याह । अन्यथा तत्र (1b11) साध्यविपर्ययेऽस्य हेतोर्बाधकस्यासिद्धौ सत्यां संशयः । स^६ इच्च स्यान्नित्यश्चेत्यादि दुर्निवारः स्यादिति शेषः । दुःखेन निवार्यत इति दुर्निवारो दुर्निषेध इत्यर्थः । बाधकग्रहणेनात्र विरुद्धस्य प्रत्युपस्थापकम्प्रमाणं^७ गृह्यते । बाधकप्रमाणप्रत्युपस्थापितम्वा हेतुविरुद्धं । ननु चानुपलब्धिमात्रादेव साध्यविपर्यये हेतोर्व्यावृत्तिनिश्चयादसन्दिग्धो व्यतिरेको भविष्यति । तत्किमुच्य^८से शङ्काया व्यावृत्तिः । बाधकप्रमाणानुपदर्शने तु स एव न सिध्यति तत्कथमियं निवर्त्त-तेति । यदि नामेयमाशङ्का न व्यावर्त्तते । ततः किमित्याह । ततः आशङ्काया^१ 9a

भवति । तस्या^१समर्थनं साधनाङ्गावचनं तद्वादिनः पराजयस्थानमा-

अनिवृत्तेरनेकान्तिकः स्याद्वेत्वाभासः (1b7) । कस्माद्व्यतिरेकस्य स्या [?सा] ध्याभावे हेतोरभावलक्षणस्य सन्देहात्कारणात्सन्दिग्धविषयव्यावृत्तिकः स्याद्वेत्वाभास इत्यर्थः ।

किम्पुन^२रदर्शनेप्यनिवृत्तिराशंकाया यावता तददर्शनमभावं साधयतीत्याह । नाप्यदर्शनमात्राद्व्यावृत्तिः (1b7) साध्याभावे हेतोः सिध्यतीति वाक्याध्याहारः । अपिशब्दे य^३स्मादर्थे । मात्रग्रहणमुपलब्धिलक्षणप्राप्तादर्शनस्य व्यवच्छेदार्थः । कुत एतत् । विप्रकृष्टेषु देशकालस्वभावविप्रकर्षैः पदार्थेषु चीनदा^४शरथिपिशाच प्रभृतिषु यददर्शनं तस्याभावासाधनात् । कस्याभावं साधयतीति चेत् । प्रकृतत्वाद्विप्रकृष्टानामिति गम्यते ।

ननु समासादि^५तसकलपदार्थव्यापि जानाति स यस्यादर्शनमभावम्विप्रकृष्टानामपि साधयति तत्कथमिदमुक्तमित्याह । असर्व्वदर्शिन (1b7) इति । सर्व्वन्द्रष्टुं शी^६लमस्य ततो नञ्चा समासः । कस्मात्तस्याप्यदर्शनमभावमत्र साधयतीति । अर्वा^७गदर्शनेन पुंसां सतामपि केषाञ्चिदर्थानाम्विप्रकृष्टानामदर्शनात् । इदमागूरितं ।^८ नेह सर्व्वदर्शिनदर्शनं समस्तवस्तुसत्तां प्राप्नोति । येन तन्निवर्त्तमानमर्थसत्ताम्वृक्षवच्छिंसपां निवर्त्तयेद् भेदात् । नापि तत्तस्याः कारणं येन वह्नित्वद्वृष्टं निवर्त्तमानं नि^९वर्त्तयेत् । तदभावेपि भावादिति । बाधकं पुनः प्रमाणमित्यादि । अत्र केचिदेवं पूर्व्वपक्षयन्ति । किम्पुन^{१०}बाधकं प्रमाणं यस्योपदर्शनेन मौलस्य हेतोर्व्याप्तिप्र^{११}तीतिर्भवतीत्याह । बाधकम्पुन (1b7) रित्यादि । तेषाङ्कथमत्र व्याप्तिसाधनम्विपर्यये बाधकप्रमाणोपदर्शनं यदि न सर्व्वं सत्कृतकं वा प्रतिक्षणम्विनाशि स्यादित्यादिनाऽत्रैव^{१२} प्रागर्थस्याभिहितत्वात्पुनरुक्तदोषप्रसक्तिर्न भवतीति चिन्त्यमेतत् तैरेवेत्यलं परदोषसंकीर्त्तनेन । तस्मादन्यथा पूर्व्वपक्ष्यते । यस्यापि तर्हि बाधकप्रमाणमस्ति त^{१३}स्य कथमयमदोष इत्यत आह । बाधकं पुनः प्रमाणं (1b7) प्रवर्त्तमानमसामर्थ्यमाकर्षतीति क्रियापदं । कीदृशमसल्लक्षणं । कथं प्रमाणं यस्य पदार्थस्य क्रमयोग^{१४}पद्यायोगः । अर्थक्रियाया इत्यध्याहार्यं । न तस्य वचनिकायै सामर्थ्यं यथा नभस्तलारविन्दत्येत्यध्याहार्यो दृष्टान्तः । अस्ति चाक्षणिके भावे स क्र^{१५}मयोगपद्याभ्यामर्थक्रियाया अयोग इत्येवमप्रवर्त्तमानं । ततः किञ्जातमिति चेदाह । तेन (1b8) कारणेन येन तत्प्रवर्त्तमानमसल्लक्षणमसाम^{१६}र्थ्यमाकर्षयति । यत्सत्कृतकमत्रा तदनित्यमेवेति सिध्यति ।

एवमपि किं सिद्धमभवतीत्याह । तावता च बाधकप्रमाणोपदर्शनमात्रेण^{१७} साधन-

रन्ध्रार्थाप्रसाधनात् । वस्तुनः समर्थस्य हेतोरुपादानेऽपि सामर्थ्याप्रतिपादनात् ॥ त् ॥

कार्यहेतावपि साधनाङ्गस्य समर्थनं । यत्कार्यलिङ्गं कारणस्य साधनायोपादीयते तस्य तेन सह कार्यकारणभावप्रसाधनं भावाभाव-

धर्ममात्रान्वयः (1b8) सिध्यतीति वक्तंते । केनेत्याह । साध्यधर्मस्य कर्त्तरि चैयं ण्ठी प्रतिपत्तव्या । तेन साध्यधर्मेण साधनधर्ममात्रस्यानपेक्षितहेत्वन्तरव्यापारस्यान्वयः सिध्यतीति वाक्यार्थः सन्तिष्ठते (1) नत्वेवङ्करणीयं साधनधर्ममात्रेणान्वयः साध्यधर्मेति । एवं हि साध्यमेव हेतुना ऽविनाभूतं जातं न हेतुरिति हेतोः रगमकत्वम्भवेत् । ततश्च को गुणो लभ्यत इत्याह । स्वभावहेतुलक्षणञ्च सिद्धम्भवति (1b9) तावता चेति वक्तंते । स्वभावहेतुलक्षणञ्च तद्भावमात्राद्धमिनिस्वभावोऽपि प्रत्ययाभावेऽपुनर्यत्नापेक्षितत्वात् । कलधौतमलविशुद्धिबदित्येवमादयो हेतवः 10a प्रतिलब्धसामर्थ्यातिशयाः सन्त्येव ते च यद्यसमर्थता एव ज्ञाप्यसमर्थं ज्ञापयेयुस्तदा जैमिनिप्रभृतीनां विवादाभाव एव भवेत् । नन्वेतदेव न सम्भाव्यते । यत्परमार्थतः समर्थस्यापि हेतोरभिधाने निग्रहार्होऽसावित्याशङ्कायां स्वाभिप्रायं प्रकटयति । वस्तुतः समर्थस्य हेतोरुपादानेऽपि सामर्थ्यप्रतिपादनादिति । अयमस्य भावो यदि नामानेन परमार्थतः समर्थो हेतुरुपात्तस्तथापि तस्य साधनस्य साधनाङ्गासमर्थनाच्च प्रतिपादितमनेनेति असमर्थकल्प एवासौ । न ह्ययस्य परार्थानुमाने गुणदोषावधिक्रियेते । किन्तु हि वचनस्य वक्तुरयथार्थाभिधानेनोपालम्भात् । अत एव यत्राप्यर्थस्य गुणदोषावधिक्रियेते तत्रापि वचनद्वारेणैव । एवमेतदभ्युपगन्तव्यमन्यथा क्षणिकः शब्द इत्येतावन्मात्रमेव प्रतिज्ञावचनमभिधाय स्थातव्यं । तथाभिधानादेवाभिमतार्थसिद्धेरिति ॥०॥

एवं स्वभावहेतावुपदश्य साधनाङ्गसमर्थनमिदानीङ्कार्यहेतावाह (1) कार्यहेतावपी (2a2) त्यादिना । किम्पुनस्तदित्याह (1) यत्कार्यं लिङ्गं धूमादिसंज्ञकं कारणस्य दहनादेः साधनायोपादीयते (2a3) । तस्य धूमादेस्तेन दहनादिना सह कार्यकारणभावप्रसाधनलिङ्गिलिङ्गयोर्हेतुफलभावसाधनमेव यत्तदेव कार्यहेतौ साधनाङ्गसमर्थनमित्यर्थः । केन पुनस्तयोः कार्यकारणभावः प्रसाध्यत इत्याह । भावाभावसाधनप्रमाणाभ्यां (2a3) मिति । भावाभावौ कार्यकारणयोः सबसते तयोः साधने ते च ते प्रमाणे चेति व्युत्पत्तिक्रमः (1) साधनशब्दश्च करणसाधनः भावाभावसाधनप्रमाणे च प्रत्यक्षानुपलम्भो यथाक्रमं (1) कथम्पुनः प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्यां कार्यकारणभावः प्रसाध्यत इत्याह (1) यथे-

10a

10b

प्रसाधनप्रमाणाभ्यां यथेदमस्मिन् सति । सत्स्वपि तदन्येषु समर्थेषु तद्वेतुषु तदभावे न^३ भवतीति । एवं ह्यस्यासन्दिग्धं तत्कार्यत्वं समर्थितं

(2a3) त्यादि । इदन्धूमादिसंज्ञकं कार्यमस्मिन् दहने सति भवति । उपलब्धिलक्षण-
प्राप्तं सवनुपलब्धं प्राप्तिं वाक्यशेषः कार्यः । अन्यथा दहनस्य तत्र धूमे व्यापार
एवं न कथितः स्यात् दहनसन्निधानात्प्रागप्येतदासीदित्याशङ्कासम्भवात् । यथो-
क्तानुपलम्भग्रहणे तु नैवेयमवतरति । अत एव च प्रमाणविनिश्चि[?श्च]यादा-
वप्येवमेवा^३भिहितमिति । अनेन च प्रत्यक्षप्रमाणव्यापार उक्तः । तथाहि अस्मि-
न्सतीदं भवतीति प्रत्यक्षेणैतद् गम्यते । सम्प्रत्यनुपलम्भस्य व्यापारं निर्दिदिक्षु^४
राह । सत्स्वपी (2a3) त्यादि । तस्माद्दहनादन्येषु विद्यमानेष्वपि । तथा तस्य
धूमस्य हेतुष्विन्धनानिलादिषु समर्थेषु सत्स्वपीति वर्तते । चकारश्चात्र लुप्त^५
निर्दिष्टः प्रतिपत्तव्यः समर्थेषु चेति । तस्य दहनस्याभावे न भवति । इदमित्यधि-
कृतं । इति एवमित्यस्यार्थं वर्तते व्यवच्छेदे वा । तदनेन गवाश्वादी^६नां
तद्देशकालस (न्) निहितानामपि धूमजननं प्रति कारणत्वमिति [?श्च]द्धं । यतो
यदि ते गवाश्वाद्यस्तस्य कारणम्भवेयुस्तदा व्यतीतेऽप्यग्नौ तेषां सन्निहितत्वाद्
धूमो^७त्पत्तिप्रसङ्गः । इन्धनादिकारणान्तरापेक्षास्ते तस्य जनका भवन्ति ततोयम-
प्रसङ्ग इति चेत् । यद्येवं तेषां तत्र सन्निहिता एवेति न व्यावर्तते प्रसङ्ग इति
द^८हनमपि सहकारिणमपेक्ष्य तं जनयन्ति ततो न युक्तमिदमिति चेत् । नन्वेवं
सत्यायातन्दहनस्य धूमोत्पत्तिं प्रति कारणत्वं । तत्किमिदमुच्यते पूर्वपरव्याह-
तङ्ग^९वाश्वाद्य एव तस्य कारणम् दहन इति । अस्तु तर्हि तस्यापि दहनस्य
कारणत्वङ्गवाश्वादीनामपीति चेत् । न युक्तमेतत् । तत्र व्यतिरेकगतेर्दुर्घटत्वात् ।
तथा ह्यप^{१०}गतेष्वपि गवादिषु सति च दहने तत्रेन्धनादिकलापे भवत्येव हुतभुग्धे-
तोत्पत्तिः । यतः कारणप्रबन्धकार्यप्रबन्धञ्चाश्रित्य हेतुफलभावश्चिन्त्यते
भावानाङ्का^{११}रणप्रबन्धपूर्वः कार्यप्रबन्ध इति । तत्तु क्षणभेदं । नहि समासादित-
शानातिशयानामयं पूर्वः क्षणोऽयमुत्तर इति विशेषावलम्बि ज्ञानमुदेति (1)
अवर्गदर्शि^{१२}भिरचाधिकृत्य प्रमाणलक्षणं प्रणयितं कृपावद्भिः । यथोक्तं
सांख्यवहारिकयैतत् प्रमाणस्य रूपमुक्तमत्रापि परे विमूढा विसम्वादयन्ति लो^{१३}क-
मिति । वासगृहादिषु तर्हि दहनाभावेपि धूमसद्भावाद्व्यभिचार इति चेत् ।
भूतस्यापि दहनप्रबन्धपूर्वकत्वमस्त्येव । साक्षात्पारम्प^{१४}र्यकृतस्तु विशेषः ।
अवयन्ति च विच्छिन्नाविच्छिन्नदर्शनप्रबन्धयोर्दूमप्रबन्धयोर्वासगृहादिरसवतीप्रदे-
शादिभाविनोः स्फुटमेव भेदम्विचित्र^{१५}भावस्वभावविवेकाभ्यासबलोपजातविदग्ध-

भवति । अन्यथा केवलं तदभावे न भवतीत्युपदर्शनेऽन्यस्यापि (१) तत्राभावे सन्दिग्धमस्य सामर्थ्यमन्यत्तत्र समर्थन्तदभावात्तन्न भूतं । एतन्निवृत्तौ

बुद्धय इति भेदेनाप्यनुमानमविरुद्धमत एव देशकालाद्यपेक्षमनुमानं कार्यहेतौ विरुद्धकार्योपलम्भे चोक्तं ।

इष्टम्बिरुद्धकार्येपि देशकालाद्यपेक्षणं ।

अन्यथा व्यभिचारि स्याद् गत्येवासीत् (?) साधनं (॥२) इति ।

अथापि कश्चिद्विविधभावभेदप्रविचयचातुर्यातिशयशलाकोन्मीलितप्रज्ञाचक्षु-
ष्ट्वादयं ज्वलनजनितो धूमोऽयं धूमजनित इति विवेचयति । तथापि न सुतरां
व्यभिचारः । तथाहि नाग्निजन्यो धूमो धूमाद् भवति निर्हेतुकत्वप्रसङ्गात् ।^१ 11b
तथा च यदुक्तं (१)

अतश्चानग्निनितो धूमो यदि धूमस्य सम्भवः ।

शक्रमूर्ध्नस्तथा स्तु[?]तस्य केन वार्येत सम्भवः (॥३) इत्यादि

तदसारमित्यप्युपेक्षते (१) तस्मान्न तेषां गवाश्ववादीनां तत्र^१कारणत्वमस्तीति निश्चयः समाधीयतां । अतश्च दहन एव तस्य कारणं नाश्ववादय इति स्थितमेतत् ।
तथा च दहनस्य कारणत्वं योजितमन्वयव्यतिरेकाभ्यां यथोक्तप्रकाराभ्यामेव-
मिधनादिसामग्र्याः सर्वस्याः कारणं योजयितव्यं । यदि वैकवाक्यतयैव व्याख्या-
यते । सत्स्वपि तस्माद्दहनादन्येषु समर्थेषु तद्धेतुष्विधनादिष्वस्याभावे न भव-
तीति । गवाश्ववादीनां त्वहेतुत्वमव्यतिरेकाभावतया यथोक्तेन विधिना बोद्धव्यं ।

ननु चैतदेव युक्तम्वक्तुं तदभावेन भवतीत्यथ किमर्थं सत्स्वपि तदन्येषु
समर्थेषु तद्धेतुष्वित्युच्यत इति चेदाह । एवं ही (२४) त्यादि । यस्मादेवं सत्स्व-
पीत्यादिनाऽभिधीयमानोऽस्य धूमस्य तत्कार्यत्वमग्निकार्यत्वं समर्थितं निश्चि-
तमसन्दिग्धमभवति । अन्यथा यद्येवं नोपदर्श्यते । केवलं तदभावेन भवतीत्युप-
दर्श्यते तदा तदभावेन भवतीत्युपदर्शने क्रियमाणेन्यस्यापि तु गवाश्ववादेरिध-
नादेश्च तत्राग्निशून्यभूभागेऽभावे सति सन्दिग्धमस्याग्नेः सामर्थ्यमभवतीति कुतः
कारणभावनिश्चय इति समुदायार्थः । तत एवाह (१) सत्सु हि समर्थेषु तद्धे-
तुषु (२४) कार्यानुत्पत्तिः कारणान्तरविकल्पं सूचयतीति सन्दिग्धमस्यान्यथा
सामर्थ्यमित्येतदेवान्यतत्रेत्या (२४) दिना सूचयति । तत्र धूमाश्वकार्येऽन्य-
देवाश्ववादि । यद्विधनादिसमर्थन्तदभावात्तन्न भूतदहनशून्यदेशे । अस्य स्वभावा-
त्तन्न जातमिति कुतोऽयं निश्चय इत्यर्थः ।

पुनर्निवृत्तिर्यदृच्छासंवादो मातृविवाहो हि तद्देशजन्मनः पिण्डखजूरस्य देशान्तरेषु मातृविवाहाभावेऽभाववत् । एवं समर्थितं तत्कार्यं सिध्यति ।

12a यद्यन्यत्र समर्थन्तद^०भावात्तत्र जातमेतन्निवृत्तौ निवृत्तिस्तद्दृष्टस्य कथमिति चेदाह (1) एतन्निवृत्तावित्या (2a5)दि । एतस्याग्नेर्निवृत्तौ धूमनिवृत्तियेयं धूमस्य सा यदृच्छासम्वादः । काकता^१लीयन्यायेनेत्यर्थः । यदा तु सत्त्वपीति क्रियते तदा सर्वेषां तत्र सन्निपातादेतस्यैव निवृत्तावस्य निवृत्तिरिति निश्चयान्न यदृच्छा-सम्वाद इत्यभिप्रायः ।

किम्बदे^०तन्निवृत्तौ निवृत्तिर्यदृच्छासम्वाद इत्याह (1) मातृविवाह (2a5) इत्यादि । मातृविवाह उचित आचरितो यस्मिन्देशे स तथा । ततो देश-शब्देन सह विशेषणसमास^३ (:1) तत्र स च जन्माश्रयत्वादुपचारात् । जन्म उत्पत्तिर्यस्य तस्य पारसीकदेशभावि न यावत् । देशान्तरे मालवकादिदेशे यथा-ऽभावो मातृविवाहाभावे यदृच्छासम्वादस्तद्वदत्रापि । तथाहि मृद्धिशेषाभावा-द्देशान्तरे तस्याभावो न तु मातृविवाहाभावादिति काकतालीयस्तदभावे तस्या-भा^०व इति । एवञ्चैतत् ।

अथवा अन्यथा व्याख्यायते । यथेदं धूमादिकार्यमस्मिन्नग्नीन्धनादिकारण-कलापे सति भवति । वाक्याध्याहारस्तु पूर्व^०वत्कार्यः । तस्य प्रयोजनं तदेवाव-गन्तव्यं । इदम्प्रत्यक्षव्यापारसङ्कीर्तनं । सत्त्वपीत्यादिनाऽनुपलम्भस्य तदन्येषु पुनस्तस्मादन्यादिकारणकलापात् । अन्येषु गवाश्वदिषु समर्थेषु तद्वेतुष्वस्या-ग्न्यादिकारणकलापस्याभावे न भवति । एतच्च परमतापेक्षमुक्तं । न तु तेषान्तर्दे-तुत्वमस्ति । यदि पुनस्ते तस्य हेतवः स्यु^०स्तदा तत्कलापसन्निधेः प्रागपि पञ्चा-दिव धूमोत्पादप्रसङ्गः । तत्सापेक्षतया तत्कृतकत्वं तेषामिति चेत् । आयातं तर्हि तस्य कलापस्य कारणत्वं ।

12b भवतु^०तर्ह्युभयोरपि न नः काचित् क्षतिरिति चेत् । न । व्यतिरेकगतस्तत्र दुर्घटत्वादित्युक्तं । यथाऽपगतेष्वपि सर्वेषु तेषु तस्मिन् कलापे सति भवत्येव तस्य सम्भव इति तद^१भावे न भवतीति वाच्यं । तत्किमर्थं सत्त्वपीत्याद्युक्तमिति चेदाह । एवं ही (2a4)त्यादि । अन्यथा तस्य कलापस्याभावे न भवतीत्युपदर्शने तस्यापि गवाश्वदेस्तत्राभावे सति^२ सन्दिग्धमस्य कलापस्य सामर्थ्यम्भवेत् । यतोऽन्यद् गवाश्वदि तत्र शक्तं तदभावात्तत्र भूतमेतस्य कलापस्य निवृत्तौ निवृ-त्तिर्यदृच्छासम्वादः शेषं पूर्ववत् ।

सिद्धं सत्त्वसम्भवेन तत्सम्भवं साधयति कार्यस्य कारणाव्यभिचारात् । अव्यभिचारे च स्वकारणैः सर्वकार्याणां सदृशो न्यायः । एवम-
समर्थनं कार्यहेतावपि साधनाङ्गावचनं तद्वादिनः पराजयस्थानं ।
असमर्थिते तस्मिन् कार्यत्वासिद्धेरर्थान्तरस्य तद्वावाप्रतिबद्धस्वभावस्य

एवाङ्कार्यकारणभावनिश्चयोपायविधिमुक्त्वा प्रकृतमुपसंहरति । एव-
मि(२२५)त्यादिना । एवं यथोक्तेन विधिना तद्धूमादि तस्य बह्व्यादेः कार्यं
समर्थितं निश्चितं सिध्यति भवति । यदेवासमर्थितमसन्निधत्तं सिध्यति निश्ची-
यते । अथवा एवं प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्यां समर्थित[?] तं सत्तत्त्वस्य कार्यं सिध्यति ।

यदि नाम सिध्यति तत् किमित्याह । सिद्धं सत् स्वसम्भवेन आत्मसन्निधानेन
तत्सम्भवं तस्य कारणस्य सन्निधानं साधयति (२२६) । देशकालाद्यपेक्षेत्या-
ध्याहर्त्तव्यं । एतदुक्तम्भवति (१) कार्यकारणभावनिश्चयात्सिद्धं तदुत्पत्तिलक्षण
प्रतिबस्तु यत्रैवमतादृश उपलभ्यते तत्रैव स्वसत्तामात्रेण देशकालाद्यपेक्षया
तत् स्वकारणलक्षणमयतीति । किं कारणमित्याह (१) कार्यस्य कारणाव्यभि-
चारादि(२२६)ति । अन्यथा हि तत्तत्त्वस्य कार्यमेव न स्यात् । तद्व्यभिचारात् ।
नहि यद्व्यतिरेकेण[?] यद् भवति तत्तत्त्वस्य कार्यं युक्तं । कुण्डलमिव केयूरं स्येत्यभि-
सन्धिः ।

ननु यदि नाम धूमोऽग्निकार्यत्वस्य व्यभिचरति । अन्यस्य त्वङ्कुरादेः
स्वकारणैरेव बीजादिभिरव्यभिचार इति कुत एतदित्याह । अव्यभिचारे चे
(२२६)त्यादि । इदमुक्तम्भवति । यदा धूमस्य स्वकारणाव्यभिचारस्त-
दुत्पत्तेः सिद्धस्तदा बीजादिभिरात्मीयैः कारणैः सहाङ्कुरादीनां सर्वकार्याणां
सदृशोऽव्यभिचारन्यायः । तथाहि^१ तेपि यथोक्तप्रकाराभ्यां प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्यां
तत्कार्यतया सिद्धाः सन्तस्तदव्यभिचारिणः सिद्धयन्ति । एतत्साधनाङ्गस-
मर्थनं कार्यहेतौ । एतद्विपरीतञ्चासमर्थनं । तद्वादिनः पराजयाधिकरणमिति दर्श-
यन्नाह । एवमि(२२६)त्यादि । एवमिति प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्यां यथोक्तप्रकारा-
भ्याङ्कार्यहेतावपि न केवलं पूर्वोक्तेन प्रकारेण स्वभावहेतावसमर्थनमवादिनः
पराजयस्थानमित्यपि शब्दः । कस्मादेवमित्याह । असमर्थित(२२७)मित्यादि ।
असमर्थिते तस्मिन्कार्यकारणभावे^४ लिङ्गलिङ्गिनी(२)लिङ्गस्य वा तत्का-
र्यत्वे आरब्धार्थासिद्धेरिति क्रियापदं ॥ आरब्धोऽर्थः कारणस्य सत्तासाधनं ।
तस्यासिद्धेस्तत्पराजयस्थानमिति^५ प्रकृतेन सम्बन्धः ।

एतदेव कुत इत्याह । अर्थान्तरस्य(२२७)धूमादेर्भावे सत्त्वे तस्या-

भावे तद्भावनियमाऽभावादारब्धार्थासिद्धेर्वस्तुतः कार्यस्याप्युपादाने तदप्रतिपादनात् ॥ त् ॥

अनुपलब्धावपि प्रतिपत्तुरुपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यानुपलब्धिसाधनं समर्थनं तादृशस्यात्र चानुपलब्धेरसद्व्यवहारसिद्धेः । अनुपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य प्रतिपत्तृप्रत्यक्षोपलब्धिनिवृत्तावप्यभावासिद्धेः । तत्रोपलब्धिलक्षणप्राप्तिः स्वभावविशेषः । कारणान्तरसाकल्यञ्च स्वभावविशेषो यत्र

न्यादेर्भावनियमाभावात् । नियमग्रहणं यदृच्छासम्बादनिरासार्थं । अर्थान्तर-
स्यापि तद्भावे प्रतिबद्धस्वभावस्य भावे भवत्येव तद्भावनियम इत्यत आह ।
तद्भावाप्रतिबद्धस्वभावस्येति (2 a 7)ति । तद्भावेऽन्यादिभावेऽप्रतिबद्धोऽना-
र्थतः स्वभावोऽस्येति विग्रहः । एतच्चार्थान्तरस्य भावे तद्भावनियमाभावादि-
त्येतस्य कारणमवगन्तव्यं । प्रयोगः पुनर्योऽर्थान्तरभूतो यस्मिन्न प्रतिबद्धस्वभाव-
स्तस्य भावे न तद्भावनियमः । तद्यथा नूपुरस्य भावे मुकुटस्य । अर्थान्तरभूत-
श्चायं धूमादिरप्रतिबद्धस्वभावस्तस्मिन्नन्यादाविति व्यापकानुपलब्धिः । व्यापक-
विरोद्धोपलब्धिविधिना वा हेत्वर्थकल्पनात्तद्भावाप्रतिबद्धस्वभावत्वमेव कुत
इत्याह (1) कार्यत्वासिद्धे (2 a 7) रिति । एतत्पुनरसमर्थिते तस्मि-
न्नि[?]ति बोद्धव्यं । तत् च परमार्थतस्तेन कार्यहेतुरेवोपात्तस्तद्यदि नाम त-
त्कार्यत्वेन न समर्थितं तथाहि कथमसौ निगृहीत इत्याह । वस्तुतः कार्यस्याप्युपादान-
प्रतिपादनादि (2 a 8)ति तत्कार्यत्वस्येति विशेषः ॥०॥

एवं कार्यहेतावपि साधनाङ्गसमर्थनमभिधायानुपलब्धावाह । अनुपलब्धा-
वपि समर्थनं (2a8)मिति सम्बन्धः । साधनाङ्गस्येत्यध्याहार्य । किं पुनस्त-
दित्याह । अनुपलब्धिसाधनं । किं यस्य कस्यचिन्नेत्याह । उपलब्धिलक्षणप्रा-
प्तस्येति (2a8) । दृश्यस्वभावस्य नान्यस्येति यावत् । उपलब्धिज्ञानं । उपल-
ब्धिशब्दस्य भावकरणसाधनतया ज्ञानपर्यायत्वात्तस्या लक्षणङ्कारणं । लक्षण-
शब्दस्य करणसाधनत्वेन कृतकाभिधायित्वात् । तच्च प्रत्ययान्तरसाकल्यं स्वभाव-
विशेषश्च । तद्व्याप्तस्यानुपलब्धिः । तस्याः साधनं प्रतिपादनमिति व्युत्पत्ति-
क्रमः ।

कथमेवंविधस्यानुपलब्धिरिति चेत् । नोद्यते तस्य तत्रैवेत्यपित्वन्यत्र
तज्जातीयस्य । कस्य पुनरेवं विधस्यानुपलब्धिः प्रसाध्यत इत्याह । प्रतिपत्तुः
(2a9) प्रतिवादिनः । यदि चोपलब्धिलक्षणप्राप्ताः पिशाचादयोपि भवन्ति

त्रिविधेन विप्रकर्षेण^{१०} विप्रकृष्टं । यदनात्मरूपप्रतिभासविवेकेन प्रतिपत्तु-
प्रत्यक्षप्रतिभासरूपं । तादृशः सत्स्वन्येषूपलम्भप्रत्ययेषु तथानुपलब्धो-
ऽसद्व्यवहारविषयस्तोन्यथा^{११} सति लिङ्गे संशयः । अत्रापि सर्वमेव- 2b

तज्जातीयानां^{१२} अन्येषाम्प्रभाववत्ता वा । तत्किन्तेषामप्यनुपलब्धिसाधनं साध-
नाङ्गसमर्थनम्भवति । नेत्याह । प्रतिपत्तुः । एतदुक्तम्भवति (१) य एवासौ प्रति-
पाद्यस्तस्यैव यदुपलब्धिलक्षणञ्चा^{१३} याति तस्यैवानुपलब्धिसाधनं नान्यस्येति । किं
पुनः कारणमेवम्प्रकारस्यैवानुपलब्धिसाधनं । नान्यस्येत्याह । तादृश्या एवा- 14a
नुपलब्धेरसद्व्यवहारसिद्धेरिति (2a8) । अ^{१४}नुपलब्धिलक्षणप्राप्तानुपलब्धेः
संशयहेतुतया अगमकत्वादिति भावः । असद्व्यवहारसिद्धेरिति वचनमसद्व्यव-
हार एव तथा साध्यते न त्वभावः स्वभावानु^{१५}पलब्धेः स्वयमभावरूपत्वादिति
प्रदर्शनार्थं । असद्व्यवहारग्रहणञ्चोपलक्षणार्थं । तेनासज्ज्ञानशब्दावपि ग्राह्यौ ।
एतत्पुनः कुतोऽवसीयते इति चेदाह ॥^{१६} अनुपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यार्थस्य
प्रतिपत्तुः प्रत्यक्षं तदेवोपलब्धिस्तस्यानिवृत्तावपि सत्यामभावासिद्धेः (2a9) ।
अभावग्रहणमभावव्यवहारशब्दज्ञानोपलक्ष^{१७}णं । उपलब्धिलक्षणञ्च ज्ञानपरिग्रहेण
तत्प्रमितवस्तुव्युत्पासाय । का पुनरियमुपलब्धिलक्षणप्राप्तिर्यद्योगादुपलब्धि-
लक्षणप्राप्त इत्युच्यते इत्याह । तत्रेत्यादि (2a9) । तत्र श्रुतिवचनोपन्या-
सार्था । स्वभावविशेषः । किमियदेव । नेत्याह । कारणान्तरसाकल्यञ्च । तस्मा-
त्स्वभावविशेषाद्यान्यन्यानि^{१८} कारणानीन्द्रियमनस्कारादीनि तानि कारणान्त-
राणि तेषां । साकल्यं सामग्र्यं । स्वभावविशेषापेक्षया समुच्चयार्थश्चकारः ।
कः पुनरयं स्वभावविशेष इत्याह । स्वभाव इत्यादि (2a9) । यद्ययं त्रिविधेन
विप्रकर्षेण व्यवधानेन देशकालस्वभावलक्षणेन न विप्रकृष्टं मेहरामसुरादिरूपवत्
स्वभावविशेष उच्यते । तमेव स्पष्टयति । यदि (2a10) त्यादिना । न आत्म-
रूपोऽनात्मरूपः पररूप इत्यर्थः । स चासौ प्रतिभासश्च तस्य विवेकोऽभावस्तेना-
कारेण यत्प्रतिपत्तुः प्रत्यक्षन्तत्राप्रतिभासितुं शीलं यस्य रूपस्य स्वभावस्य
तद्रूपन्तथोक्तं । अथवा रूपशब्देण[?] सह विशेषणसमासः कार्यः । सत्युप-
लम्भप्रत्ययान्तरसा^{१९}कल्य इत्युपस्त्रियते । यः सजातीयविजातीयरहितेनात्मना 14b
प्रतिभासते स्वज्ञाने तदन्यकारणसमवधाने सति स स्वभाव इति यावत् । तादृश
इति त्रिविधविप्रकर्षाविप्रकृष्टरूपः पदार्थस्तथाऽनात्मरूपप्रतिभासविवेकेन प्रति-
पत्तुप्रत्यक्षप्रतिभासेनाशयेनानुपलब्धः स न असद्व्यवहारस्य विषयो भवति ।^{२०}
असद्व्यवहारप्रतिपत्तियोग्यो भवतीत्यर्थः । विद्यमानोपीन्द्रियस्यालोकस्य मनस्का-

विधमसद्व्यवहारविषय इति व्याप्तिः, कस्य चिदसतोभ्युपगमे तल्लक्षणा-
विशेषात् । न ह्येवंविधस्यासत्त्वानभ्युपगमेऽन्यत्र तस्य योगः । न ह्येवं-

रस्य वाऽभावाद्गोपलभ्यते तादृशस्तत्कथमसद्व्यवहारविषयो भवतीति^३ चेदाह ।
सत्स्वन्येषूपलम्भ (2a10) कारणेष्विति ।

नन्वविप्रकृष्टोपि घटादिरूपलम्भकारणान्तरसमवधानेपि च सन्तानविष-
रिणामापेक्षत्वाद्गोपलभ्यते ।^४ नहि हेत्वन्तरसन्निधानमिति स्वफलोत्पादनानु-
गुणः परिणामो भवति कारणस्य (1) तथाहि सत्यामपि पृथिवीबीजजलादि-
सामग्र्यामतिबहुनैव^५ कालेन तालबीजस्य स्वकार्योदयानुकूला परिणतिर्भवति ।
शणादिबीजस्य त्वनन्तरमेव तथात्रापि भविष्यतीति । किञ्चान्यत्प्रभाववता-
योगे पि^६शाचमायाकारादिनाऽधिष्ठितो भवति यदायं भावस्तदा विद्यमानोपि नोप-
लभ्यते तत्कथमुक्तं तादृशः सत्स्वन्येषूपलम्भकारणेऽनुपलब्धोऽसद्व्यवहारविषय
इति । नूनम्भवान्यायविन्दा (व)^७ प्यकृतपरिश्रमः । तथाहि अत्रोक्तं स्वभावो यः
सत्स्वन्येषूपलम्भकारणेषु सन्प्रत्यक्ष एव भवतीति । यश्चायं सन्तानपरिणाममपेक्षते
यश्च प्रभाववताधिष्ठितः स स्वभावविशेष एव न भवति । सकलतदन्योपलम्भ-
15a प्रत्ययसमवधानेपि स्वरूपविषयोपलम्भजनकत्वात्तथैवंविधस्य पि^८शाचादि-
स्वभावाविशिष्टरूपस्याभावव्यवहारविषयता साध्यते । किन्तर्हीन्द्रियाण्युपलम्भ-
प्रत्ययान्तरसन्निधाने यः सन्प्रत्यक्ष एव भवति तस्य । त्वन्तर्हि सर्वथाऽभावः
साधितो भवतीति चेत् सुष्ट्वनुकूलमाचरसि । यतोऽनन्तरमेवोक्तं । य एवायमनु-
पहतेन्द्रियादिसाकल्ये दर्शनपथमुपयाति । तस्य च तत्साकल्येऽनुपलम्भेऽस्य च
व्यवहारविषयता साध्यते न तु पिशाचादिस्वभावाविशिष्टरूपस्येति । न च तथा-
विधस्यापि सकलतदन्योपलम्भप्रत्ययसमवधानेऽनुपलब्धस्या^९स्तित्वं युक्त-
मनुपलब्धेरेवायोगात् । उपलम्भजनने कस्यचिदपेक्षणीयस्याभावात् । प्रमाण-
विनिश्चये तु स्पष्टीकृतमेवेदं । न कार्यकालेऽभावप्रतिपत्तेरित्यादिना । एतेनैव
यदेकेनावश्यं सामग्रिसाकल्येपि परिणामस्तालगणबीजवदित्यादिना स तमति-
शयवत् मतिमतो मनागप्यनवगच्छन्तश्चोद्यचुश्चवश्चोद्युस्तत्र सर्वमयं
दुःस्थितं वेदितव्यमित्यलमप्रतिष्ठितबालप्रलपैरिति विरम्यते । तस्मादुपलब्धि-
लक्षणप्राप्तानुपलब्धिरेवाभावव्यवहारसाधनीति स्थितमेतत् । यतश्चैतदेवं
ततस्तस्मात्कारणादन्यथा सति लिङ्गो समवाय उपलब्धिलक्षणप्राप्तानुपलब्धि-

^३ न्यायविन्दौ द्वितीयपरिच्छेदे लिङ्गस्य त्रिषु भेदेष्वेकः ।

विधस्य सतः स^१त्स्वन्येषूपलम्भकारणेष्वनुपलब्धिः । अनुपलभ्यमानं त्वीदृशं नास्तीत्येतावन्मात्रनिमित्तोयमसद्व्यवहारोऽन्यस्य तन्निमित्त-

मुक्त्वा यदन्यदसद्व्यवहारसाधनमनुपलब्धिमात्रं लिङ्गमुपादीयते । तदा तस्मिन्सति संशयो भवति नास्त्यसद्व्यवहारनिश्चयः उपलब्धिनिवृत्तावप्यर्थाभावात्सिद्धिरिति समुदायार्थः^२ (ः।) यदि वा ततो दृश्यानुपलम्भाल्लिङ्गात् सकाशादन्यथा सति लिङ्गे संशय इति व्याख्यातव्यं । तस्माच्छब्दस्तु पूर्वमध्याहृतव्यं । अथवा तत उपलब्धिलक्षणप्राप्ताद^३न्यथा तद्विहीने संशये सति तल्लिङ्ग इति व्याख्येयं । का पुनरत्रानुपलब्धौ व्याप्तिरित्याह । अत्रापीत्यादि (2b11) । एवं विधमिति दृश्यं सदनुपलब्धं (।) सर्व्वप्रहणं सर्व्वोपसंहारेण व्याप्तिप्रदर्शनार्थं ॥ 15b

ननु यदि नाम कस्यचिद्विषाणादेः शशमस्तकादावुपलब्धिलक्षणप्राप्तानुपलब्धस्यासद्व्यवहारविषयता । अन्येनापि सामान्ये विश्लेषेणैवविद्वन्संयोगविभागादिना तथाविधेन तथा भवितव्यमिति कुतोऽयं नियम इत्यत आह । कस्यचिदि (2b1) त्यादि । कस्यचिदुपलब्धिलक्षणप्राप्तस्या^४नुपलब्धस्य शशविषाणादेरसतोऽसद्व्यवहारविषयेत्यभ्युपगमेऽसद्व्यवहारादिविषयोऽस्मिन्निवृत्तः । तल्लक्षणाविशेषादि (2b1)ति । तस्या^५सतो लक्षणं निमित्तं यथोक्तानुपलब्धिलक्षणशब्दश्च करणसाधनस्तस्याविशिष्टत्वात् सामान्यविशेषावयविद्वन्व्यादिविति वाक्यशेषः । एत^६दुक्तम्भवति शशविषाणादेरप्यसद्व्यवहारविषयत्वं कस्माद्विष्यते । यथोक्तानुपलम्भस्य तन्निमित्तस्य सद्भावादिति चेत् । यद्येवं सामान्यविशेषता तस्यास्तीति कस्मात्तथा सद्व्यवहारविषयत्वन्नाभ्युपगम्यते (।) अन्यथा तत्रापि तत्स्याच्चेत् । नहि पुरुषेच्छावशाद्धेतौ विषयप्रविभागो युक्त इति । नही (2b1) त्या^७दिनैतदेव व्यनक्ति । एवंविधस्य दृश्यस्य सत्त्वेऽनुपलब्धस्यासत्त्वानभ्युपगम (2b1) इति । असद्व्यवहारादिविषयत्वान्नाभ्युपगम इत्यर्थः असत्त्वशब्देना^८सद्व्यवहारो विनिश्चयस्तस्योपलक्षणम् । युक्तोपलम्भस्य तस्यैवा^९नुपलम्भनं प्रतिषेधहेतुरित्यादि चेत् । अन्यत्र शशशृङ्गाभावे दण्डेन पुरुषस्य (?) योगः स^{१०}एव इत्यर्थः (।) नह्येवंविधस्य दृश्यस्य चक्षुरादिशून्येषूपलम्भकारणेषु स अनुपलब्धिर्भवति^{११} ॥ 16a

किन्तु ह्यनुपलब्धिरेव भवतीति प्रतिषेधद्वयेनाह । अन्यस्योपलब्धिप्रत्ययस्य कस्यचिदपेक्षणीयस्याभावादिति भावः । तदनेन प्रकृतमेव स्पष्टयति । अनुपलभ्यमानं त्वीदृशमित्युपलब्धिलक्षणप्राप्तमस्ति तस्मादेतावत्मात्र उपलब्धिलक्षणप्राप्तानुपलब्धिमात्रनिमित्तं यस्यासद्व्यवहारस्य स तथा ख्यातः तदनेनासत्^{१२}

स्याभावात् । सर्वसामर्थ्यविवेको निमित्तमिति चेत् । एवमेतत्तस्यैव सर्व^२-
सामर्थ्यविवेकिन एवं प्रतीतिरन्यस्य तत्प्रतिपत्त्युपायस्याभावात् । तत्प्रति-
पत्तौ च सत्यामसद्व्यवहार इतीदं तन्नि (मि) त्तमुच्यते ।

बुद्धिव्यपदेशार्थक्रियाभ्यः सद्व्यवहारो विपर्यये चा (S) सद्व्यवहार^३
इति चेत् । भवति बुद्धेर्यथोक्तप्रतिभासायाः सद्व्यवहारो विपर्ययेऽसद्व्यव-

व्यवहारस्यानन्यनिमित्ततामाह । एतदेव कुत इत्याह । अन्यस्ये (2b2) त्यादि ।
यथोक्तानुपलब्धिमपास्यान्यस्य नास्तित्वव्यवहारनिमित्तस्याभावादिति स^४म^५ [? मु]
च्चयार्थः ।

ननु च यस्य यत्र न किञ्चित्सामर्थ्यमस्ति तदसद्व्यवहारविषयो यथा न भस्तले
कमलं । तथाभिमतेपि देशादावभिमतस्य भावस्य^६ न किञ्चित्सामर्थ्यमस्तीति
सर्वसामर्थ्यविवेक एव नास्तित्वव्यवहारस्य निमित्तं भविष्यति । एतत्किमसं-
बद्धमेवोद्धाटितशिरोभिरभिधीयते । अन्यस्य तन्निमित्तस्याभावादिति कदाचित्
कश्चित् ब्रूयादिति तन्मतमाशङ्कते । सर्वसामर्थ्यविवेको निमित्तमिति (2b2) चेदि
ति । अत्र समाधिमाह । एवमि (2b2) त्यादिना । एवं^७ मन्यते सूक्तमेतत् सर्व-
सामर्थ्यविवेको निमित्तमिति किन्तु स एव सर्वसामर्थ्यविवेकोऽयं पदार्थः कथमव-
गतो यथोक्तानुपलब्धिमपास्य येन सर्वसामर्थ्यविवेकोऽस्यासद्व्यवहारस्य
निमित्तमभविष्यति । न चासावज्ञात एव तस्य निमित्तमभवितुमर्हति । ज्ञापकहेतु-
धिकारात् । कस्मात्सर्वसामर्थ्यविवेकिनो यथोक्तानु^८पलम्भेने^९ [न ?] व प्रतीति-
रित्याह । अन्यस्य तत्प्रतिपत्त्युपायस्याभावा (2b3) दिति । यदा तु यथोक्तानुप-
लब्ध्या तस्य सर्वसामर्थ्यविवेकिनः प्रतीतिर्भवति । तदा तत्प्रतिपत्तौ^१ सत्याम-
सद्व्यवहारो भवति । इति तस्मादिदं यथोक्तानुपलम्भनं तस्यासद्व्यवहारस्या-
निमित्तमुच्यते ।

पुनरपि परोन्यस्य तन्निमित्तस्याभावादित्यस्य कदाचि^२दयुक्तताम्ब्रूयादि-
त्याशङ्कते बुद्धिव्यपदेश (2b3) इत्यादिना । अयमस्याभिसन्धिर्बुद्धिव्यपदे-
शार्थक्रियाभ्यः सकासा^३ [? शा] तद्व्यवहारो भवति । तथा हि ताः प्रवर्त्तमाना^४
वस्तुसत्तां साधयन्ति । तद्भेदाभेदौ च वस्तुभेदाभेदावित्याशयः ।
ताश्च निवर्त्तमानाः स्वनिमित्तं सद्व्यवहारं निवर्तयन्त्यग्निरिव धूमं । तन्निवृत्तौ^५
चासद्व्यवहारः । सद्व्यवहारासद्व्यवहारयोरन्योन्यव्यवच्छेदस्थितरूपत्वेन
एकस्यागस्यापरोपादानेनान्तरीयकत्वात् । ततश्च बुद्ध्यादिनिवृत्तौ^६ चासद्व्यव-
हारनिमित्तमिति नेदं युक्तं वक्तुमन्यस्येत्यादि । अत्रापि प्रतिविधानमाह । भव-

वहारः । प्रत्यक्षविषये तु स्याल्लिङ्गजाया अपि कुतश्चित्सद्व्यवहारः । असद्व्यवहारस्तु तद्विपर्ययेऽनैकान्तिको, विप्रकृष्टेऽर्थे प्रतिपत्तृप्रत्यक्षस्यान्यस्य

ती(2b4)त्यादि । यथोक्तप्रतिभाषा[?सा] बुद्धिः प्रतिपत्तृप्रत्यक्षप्रतिभासिरूपनिर्भासा यथोक्तः प्रतिभासो यस्या इति विग्रहः । उक्तञ्च यदनात्मेत्यादिना । तस्याः सकासा[?शा]त्सद्व्यवहारो भवति साक्षा(द्) वस्तुग्रहणात् । तस्याञ्च विपर्ययोऽभावस्तस्मिन् सत्यसद्व्यवहारो भवति । सत्त्वन्त्येषूपलम्भकारणेष्विति वाक्यपरिसमाप्तिः कार्यः[?या] । अन्यथा संस[?श]योत्पत्तेः । नहि वस्तुसत्त्व उपलम्भप्रत्ययान्तरसाकल्ये च सा निवर्तत इति^० निवेदितमेतत् पुरोऽस्माभिरितिभावः । तदनेन यद्येवंविधा बुद्धिरभिमतता त्वया तदावयोरैकमत्यमेव तथापि न नः किञ्चिदनिष्टमुक्तं स्यात् । अथान्या[?न्यः] तदा व्यभिचार इति दर्शयति । तमेव व्यभिचारन्दर्शयन्नाह । प्रत्यक्षाविषये(2b4)त्यादिना । लिङ्गाज्जाता लिङ्गजाः । अनुमानमित्यर्थः । तस्याः सकासा[?शा]त्सद्व्यवहारः स्यात्परोक्षेऽर्थेन केवलमनन्तरोदितरूपायाः स्वग्राह्य इत्यपिनाह । किं लिङ्गजायाः सत्त्वस्याः सम्भवति नेत्याह । कुतश्चिदि(2b4)ति (1) स्वभावकार्यलिङ्गद्वयबलोपजाता^०या इत्यर्थः । अनुपलम्भस्यासत्ताऽसद्व्यवहारसाधकत्वादिति भावः । यदि नामे[?मै]वं ततः कथम्व्यभिचार इति चेदाह । असद्व्यवहारस्त्व(2b4)त्यादि । तद्विपर्ये इति तस्या यथोक्तलिङ्गजाया बुद्धेर्विनिवृत्तावनैकान्तिकः सन्दिग्ध इत्यर्थः । किं कारणं विप्रकृष्टे^० देशादिविप्रकर्षे^० प्रतिपत्तृप्रत्यक्षस्य प्रमाणस्य निवृत्तावपि संशयात्कारणात् । अर्थाभाव इति शेषः (1) प्रतिपत्तृः प्रत्यक्षमिति षष्ठीसमासः । इवञ्च प्रही^०णसकलज्ञेयावरणस्य प्रत्यक्षनिवृत्तौ त्वसंदेह एवेति कथनायोपात्तं । अन्यस्य चेत्यनुमानस्यागमस्य च । एतच्चागमस्य प्रामाण्यमभ्युपगम्याभिधीयते । न तु तस्य प्रामाण्यमस्ति (1)

नान्तरीयकताभावाच्छब्दानाम्बस्तुभिः सह (1)

नार्थसिद्धिस्ततस्ते हि वक्त्रभिप्रायसूचकाः (118)

इत्यादिवचनात् ।

अयमस्याभिप्रायो यदि^० नाम प्रमाणत्रयस्त्रिवृत्तमप्रत्यक्षवस्तुनि तथापि तस्मास्तीति कुतोयस्त्रिचयः । तथाहि मलयनगनिकुञ्जवर्तितदूर्वाप्रवालपत्र-प्रभृतयः प्रमाणत्रयगोचरभावात्तिकान्तां मूर्तिमुद्रहन्तस्तिष्ठन्ति । न च ते न 17b

वा प्रमाणस्य निवृत्तावपि संशयान् । न च सर्वे बुद्धिव्यपदेशास्तद्भेदाभेदौ वा वस्तुसत्तां वस्तुभेदाभेदाभेद(?)सत्तां वा साधयन्ति । असत्स्वपि कथञ्चिद-

सन्तीति शक्यमभिधानुं । प्रमाणभावस्य सकलविषयसत्त्वव्यापकत्वकारणत्वाभावात् । न च तद्रूपविकल्पदार्थनिवृत्तावन्यनिवृत्तिनियमेनातिप्रसङ्गदोषोपनिपातादित्यावेदितमेतः [तत्] पुरस्तात् । यदाह ।

शास्त्राधिकारासम्बद्धा बहवोऽर्थाकृतेन्द्रियाः ।

अलिङ्गाश्च कथन्तेषामभावोऽनुपलम्भता (॥५॥) इति ।

ननु चात्र लिङ्गजाया मतेरसद्व्यवहारहेतुत्वं निषेद्धमारब्धन्तद्विपर्यय इत्याद्याभिधानात् । तत्कस्मादप्रस्तुतस्यैव प्रत्यक्षस्य चागमस्य चोपक्षेपः कृत इति चेत् । युक्तमेतत् । सर्वप्रमाणनिवृत्तेस्त्वगमकत्वप्रदर्शनेनैतदेकान्तासम्भवदर्शनायोक्तमिति लक्ष्यतेऽस्य सुधियोऽभिसन्धिः ।

नन्विदमुक्तं सद्व्यवहारासद्व्यवहारयोरन्योन्यव्यवच्छेदस्थितलक्षणत्वे नैकाभावस्यापरभावान्तरीयकत्वात् विप्रकृष्टे तन्निमित्ताभावात् सद्व्यवहारनिवृत्त्याऽसद्व्यवहार इति (१) सत्यमुक्तमेवैतन्न पुनर्युक्तं । तथाहि परोक्षेऽर्थे सद्व्यवहारनिवृत्तिः कथन्तन्निमित्ताभावेपि^१ द्वयोरप्यनयोरनुपलब्ध्योः स्वविपर्ययहेत्वभावभावाभ्यां सद्व्यवहारप्रतिषेधफलत्वन्तुल्यमेकत्र संशयादपरत्र विपर्ययादिति वचनात् संशयेनेति चेत् ।^२ यद्येवं कथन्तर्ह्यसद्व्यवहारनिश्चयस्तत्र युक्तिमनुपतति । यत्र तु निश्चयेन सद्व्यवहारनिवृत्तिस्तत्रासद्व्यवहारोपि युक्त एवान्यः प्रवर्तनफलोऽतीत्युक्तेः^३ न चाभावरूपव्यवच्छेदे भावानुषङ्गोऽस्ति नियमेन । नहि बन्ध्यातनयनभःपङ्कजादिष्वसदवस्थता भवति प्रतिषेधात् ।
182 सदवस्थता भवति प्रतिषेधमात्रन्तु स्यात् । तयो^४रन्योन्यव्यवच्छेदेनावस्थानात् । तथात्राप्यप्रत्यक्षे सद्व्यवहारप्रतिषेधान्न विधिभूता सद्व्यवहारानुस^५[?]ङ्गस्तद्व्यवच्छेदमात्रन्तु स्यात् । तद्भावस्य तद्भावस्यान्योन्यपरिहारेण^६ अवस्थितत्वात् । उक्तञ्चैतदमलन्यायतत्त्वप्रबोधोद्गतप्रज्ञालोकिरस्कृताशेषपरतीर्थ्य प्रवादध्वान्तेन धर्मकीर्तिनैवानित्यनिरात्मतादिव्यवच्छेदेपि तच्च स्यादित्यादि-^७नेत्यास्तान्तावत् ।

अधुना सामान्यभूतानां बुद्धिव्यपदेशानां सद्व्यवहारहेतुत्वमपि नास्तीति कथयन्नाह । न चै(2b5)त्यादि । तत्र च यथाक्रममभिसम्बन्धः । ते सर्वे बुद्धिव्यपदेशा न वस्तुसत्तां साधयन्ति । तेषाम्वा भेदाभेदौ न वस्तुभेदाभेदयोः सत्ता-

तीतानागतादिषु नानैकार्थक्रियाकारिषु वार्थेषु तद्भावस्थापनाय नानैकात्मताऽभावेऽपि नानैकरूपाणां वृत्तेः । राजा महासम्मतः प्रभवो^६ राजवंशस्य । शश्वचक्रवर्ती महासम्मतनिर्मितस्य यूपस्योत्थापयिता । शशविषाणं कथं सनिदर्शनं सप्रतिघं घटश्चेति । न हि सनिदर्शनादिशब्दा नानावस्तुविषया ए^७कत्रोपसंहारात् । नानाविषयत्वेऽप्येकत्रोपसंहारस्तन्निमित्ता-

सद्भावमिति । सर्वग्रहणं केचित्तु साधयन्त्येवेति प्रदर्शनाय । कुत एतदित्याह । असत्त्वप्यतीतानागतादिषु (2b5) वृत्तेरिति क्रियापदं । आदिशब्देन व्योमोत्प्लावयः परिगृह्यन्ते । कथम्पुनर्विषयमन्तरेण तेषु तेषां वृत्तिर्युक्तेति चेदाह । कथंचित्त (2b6) दूषोनुभवाहितवासनापरिपाकप्रभावादित्यर्थः । तेषाञ्च वस्तुप्रतिबन्धाभावादिति भावः । शश्वचक्रवर्ती (2b7) त्यादिना प्रकारेण तदनेन वस्तुसत्तां साधयन्तीत्येतस्य कारणमाह । नानैकामर्थक्रिया (2b6) इकर्तुं सी[?शी]लं येषां ते तथोक्ताः । तेष्वपि च वृत्तेः कारणात् । किमर्थं तेषु तेषाम्बुतत्तत्सद्भावख्यापनाय । तेषाम्ना^८नैकार्थक्रियाकारिणांभावस्तस्य ख्यापनाय । नानार्थक्रियाकारित्वस्यैकार्थक्रियाकारित्वस्य च कथनार्थमिति यावत् । अस्त्येव तर्हि तस्य वस्तुनस्तत्त्वमित्यत आह (1)^९ नानैकात्मताया (2b6) अभावेऽपि तस्य वस्तुन इत्यधा[?ध्या]हर्तव्यं । नानैकरूपाणां बुद्ध्यपदेशानां तदनेन न वस्तुभेदाभेदौ साधयन्तीति साधयति । इदमेव निदर्शनं^{१०} प्रदर्शनेन सफलीकरोति । राजा महासम्मत (2b6) इदमतीतवृत्तेरुदाहरणं । यथेति चाध्याहार्यं । शश्वचक्रवर्तीत्याद्यनुपपन्नवृत्तेः शब्दैर्विषाणमित्यादि यदोपात्तस्य रूपं सनिदर्शनञ्चक्षुर्विज्ञानजनकत्वात् । सप्रतिघश्च स्वदेशे परोत्पत्तिप्रतिबन्धात् । एतन्ना^{११}नार्थक्रियाकारिषु वृत्तेरित्येतस्य निदर्शनं । यस्मात्तच्चक्षुर्विज्ञानादि^{१२}कार्यजनकत्वादेकरूपमपि नानारूपैः सनिदर्शनादि शब्दैर्विषयीक्रियते । तस्मान्न ते वस्तुभेदसाधनायालं । घटश्चेत्येतदेकार्थक्रियाकारिष्वित्येतस्योदा^{१३}हरणन्तथाहि बहवो रूपगन्धरसस्पर्शा उदकधारणविशेषादिकार्यनिर्वर्तनसमर्थत्वादभिन्नसमस्तैः (:) विषयत्वेनात्मसात्क्रियन्ते । ततस्ते नाभेदं सा^{१४}धयितुं क्षमाः । तच्च (1) तीतानागतशशविषाणादिषु तत्प्रतिपत्तिर्न वस्तु साधयतीत्यतिप्रतीतमेतत् । अथ कथमिदं गम्यते सनिदर्शनादिबुद्धिशब्दा^{१५} न वस्तुभेदं साधयन्तीत्यतः प्राह । नहीत्या (2b7) दि । कस्मादेवात्र वस्तुनि रूपादानुपसंहारात्सनिदर्शनं सप्रतिघं रूपमित्येव समानाधिकरणत्वादिति^{१६} यावत् । अन्यथा भिन्नाधिकरणत्वादकुलोत्पलकमलमालतीमल्लिकादिशब्दानामेव सामानाधिकरण्यमेव न

नान्तत्तत्समवायादिति चेत् । आयासे वतायं तपस्वी पदार्थे पतितोऽनेक-
सम्बन्धिनमुपहृत्यानेकं शब्दमात्मनि^४ तेभ्यः समाशंसन् । स यैः
शक्तिभेदैरनेकं सम्बन्धिनमुपकरोति तैरेवानेकं शब्दं किं नोत्थापयति ।
एवं ह्यनेन परम्परानुसारपरिश्रमः परिहृतो भवति ।

नानाशब्दोत्थाप^५नासामर्थ्यं नानासम्बन्ध्युपकारोपि मा भूत् ।

भवेदिति भावः । कणभक्षाक्षपादमतानुसारिण^६स्तु मिथ्यादर्शनानुरागजनिता-
सद्विकल्पमलोपलिप्तान्तर्लोचनाः सञ्चक्षते (१) नानाविषयत्वेऽप्यभ्युपगम्यमाने
तेषामेकत्रोपसंहारोऽविरुद्ध एव । तन्निमित्तानां सनिदर्शनादीनान्तत्र रूपादौ
समवायादिति ।

तदेतत्सर्वमेषामविचारितरमणीयतया विचारविमर्दीक्षमत्वात् पण्डितजन-
19a हासकारि दर्शनमित्यभिप्रायवा^७नाह । आयासे वतायमित्या (2b8)दि (१)
वतशब्दोऽनुकंपायाः कासावित्याह । अनेकं सम्बन्धिनं सनिदर्शनत्वादिकमुप-
कृत्यानुपकारे तेन तेषान्तत्र सम्बन्धित्वायोगादित्यभि^८प्रायः । अनेकं सनिदर्शनादि-
शब्दं (2b9) तेभ्यः सम्बन्धिभ्यः शकासा [? सकाशा]दात्मनि संमार्गयन्निद-
मायासपतने कारणं ।

ननु सरूपादिभावो यैः शक्तिभेदैरनेकसम्बन्धिनमुपकरोति । तैरेव शक्ति-
भेदैरनेकं बुद्ध्यादिशब्दं किञ्चोत्थापयति । यदि पुनरेवं भवेत्तदाको गुणो लभ्यत
इत्याह । एवं ह्यनेन परम्परानुसारश्रमः परिहृतो भवती (2b9)ति । शक्ति-
भेदैः सम्बन्धिनमुपकरोति तेभ्यश्च शब्दाः प्रवर्तन्त इत्ययम्परम्परानुसरणया-
सोऽनेन तपस्विना [? तपस्विना] रूपादिना त्यक्तो भवतीत्यर्थः ।^९

ननु च प्रतिनियतोपि कार्यशक्तिमन्तः सर्व्व एव भावास्त्वयाप्येतदवस्य
[? इय] मेवाभ्युपेयमन्यथा कस्माच्छालिबीजं सा [? शा] ल्यङ्कुरमेवोत्पादयति न
यवाङ्कुरमिति^{१०} परेणाभियुक्तेन किमभिधानीयं भावप्रकृतिं मुक्त्वा (१) तस्मात्तव
पदार्थप्रकृतिसमाश्रयणमेव शरणमन्यथास्य दोषस्य परिहर्तुमशक्यत्वात्^{११} (१)
एतच्च न ममापि राजकुलनिवारितं । तथाहि शक्यमे (त) त्मयाप्यभिधातुमनेक-
सम्बन्ध्युपकार एव तस्य सामर्थ्यं नानैकशब्दोत्थापनमिति चेत् । सत्यमेवमेतत् ।
एवन्तु मन्यते । न तावत् सनिदर्शनत्वादयः सन्ति । क्रमयौगपद्याभ्यामर्थक्रिया त्वनु-
प्रयोगात् । उपलब्धिलक्षणप्राप्तानाञ्चानुपलम्भात् न चोपलब्धिलक्ष^{१२}णप्राप्तं
सदनुपलभ्यमानमस्तीति शक्यते वक्तुमतिप्रसङ्गात् । अनुपलब्धिलक्षणप्राप्ततायां

अनुपकारे हि तेषां तत्सम्बन्धितापि न सिध्यति । घट इत्यपि च रूपाद्य

वा कथं तन्निबन्धनाः प्रत्ययव्यपदेशाः प्रवर्तन्ते गोगवयादिषु (१)^१ एतेनोपलब्धानामपि क्षणिकत्वादिवत् व्यक्तिव्यतिरिक्तेणा [? ना]नुपलक्षणं प्रत्यक्षं यस्मात्सामान्यं यदि दृष्टमप्यविकलं भिन्नं न संलक्षते । भावे तद्बलभाविनी भवति सा^१या शब्दवृत्तिः कथं । दण्डाद्यादौ न निबन्धनस्य न गतौ धीशब्दयोरस्ति सा तस्मादस्य कथञ्चिदेव तदपि ते युक्त्या न सङ्गच्छते^१ ।

किञ्च ॥

भावानामैकदेश्यं प्रसजति भवतो^२ दर्शने सर्वथैषां
सत्तादेसा[? शा]दभेदात्सकृदिदमथवा भिन्नदेशे निवृत्तं ।
वृत्तौ वानेकमेतन्नहि भवति सकृत्सर्व्वथा वृत्तिभाजं
तालादीनां फलानां बहुषु बहुवि^३धेष्वश्रयेष्वेकभावः ॥ (६)

सत्त्वे वा तेषाम् बुद्धिशब्दोत्थापनसामर्थ्यमन्वयव्यतिरेकाभ्यामवधार्यते ।
अत एवानुपलभ्यमानत्वात्पाचकादिष्वपि च^४ तद्व्यतिरेकेणापि तेषाम्भावात् ।
उपपादितञ्चैतद् (प्रमाण-)वर्तिके (११६०) ।

पाचकादिष्वभिन्नेन विनाप्यर्थेन वाचकः ।

भेदान्न हेतुः कर्मास्य न जातिः कर्मसंश्र^५या (॥७)

इत्यादिनेति नेहोच्यते । न च तेषामुपकार्यत्वमस्ति नित्यतयाऽनाधेयातिशयत्वात् ।
न च पुरुषाभिप्रायानपेक्षो व्यक्त्युपकृतसप्रतिघत्वा^६दिसामान्यसामर्थ्यभावे-
नोपनेयो विवक्षायान्तु संमुखीभावेपि प्रवृत्तिप्राप्तः । पुरुषाभिप्रायानुरूपे वा स ए-
वास्तु नियामकः किमन्तर्गतृभिः सामान्यैः^७ (१) तथाहि तद्गतान्वयव्यतिरेकानुविधान
मेव लक्ष्यते सामान्यानां न नित्यानामव्यतिरेकत्वात् ।

तस्मात् । सर्वमेतत् कुदर्शनसमाश्रयेण कल्पनामात्रं । कल्पना च^८ संव
कर्तव्या या पुनर्न पर्यनुयोगमर्हति तत्रत्यां कल्पनायां वरमेव कल्पनादोषाभावात् ।
गुणसद्भावाच्चेति । सात्मत [? स्यान्मतं] युक्तैवेयं कल्पना । नहि एकस्य नाना
सु[? थं]^९ शब्दोत्थापने सामर्थ्यमस्तीति । यद्येवमत्रापि ब्रूम इत्याह । नानाशब्दो-
त्थापनासामर्थ्यं नानासम्बन्ध्युपकारोपि माभूदि (2b10)ति । एकस्यानेकोपकार-
कत्वविरोधाभ्युपगमादित्यभिसन्धिः । नित्यत्वात्सम्बन्धनामनुपकारोऽभ्युपेत एवेति
चेद्वाह । अनुपकारे हि तेषां (2b10) सनिदर्शन^{१०}त्वादीनान्तेनाङ्गीक्रियमाणे
तत्सम्बन्धिता न सिध्यति । नहि यो येन नोपक्रियते हेतुः स तस्य सम्बन्धियुक्तो

19b

20a

हिमवानिव मलयगिरेरिति भावः । एवन्तावत्पर^१पक्षनिराकरणेन सनिदर्शनादि-
शब्दानामभिन्नविषयत्वं साधितं । त एव जडिम्नः पदमुद्धृतः पुनरपि पर्य-
नयुञ्जते ।

ननु भवतु नाम^२सनिदर्शनादिशब्दानामभिन्नविषयत्वं । अथ कथमवसीयते ।
घटपटादिशब्दानामनेकार्थविषयत्वमिति यावता रूपादिव्यतिरिक्त^३मन्यदे-
वावयवि द्रव्यमस्ति । तदेव च घटपटादिशब्दाविषयीक्रियते । तथाहि विचार-
विषयापन्नः पटस्तन्तुभ्यो व्यतिरिच्यते भिन्नकर्तृकत्वात्^४ घटादिवत् । तथा
समस्तव्यस्तप्रत्ययाविषयत्वाद् गवादिवत् । नहि तन्तवः तन्तुसमुदाय इति वा पटे
प्रत्ययो दुष्टः । उपायान्तरसाध्यत्वाच्च घटादिवत् । भिन्नदेशवस्थितैश्च क्रिय-
माणत्वात् । घटादिवदेव भिन्नपरिमाणत्वाच्च । वकुलामलकबिम्बादिवत् । अतश्च
20b पूर्वोत्तरकालभावित्वाद् बीजाङ्कुरादिवत् । अथवा पटादन्ये तन्तवस्तत्कारणत्वात्
तुर्यादिवत् । तन्तुपटयोर्बाह्यत्वं भिन्नशक्तिमत्त्वात् जलानलादिवत् । तथेदम-
परम्बिवारविषयापन्नमिन्दीवरङ्गगन्धादि^५भ्योऽत्यन्तभिन्नतेषामव्यवच्छेदकत्वात् ।
चैत्रादिवत् । इह यद्यस्य व्यवच्छेदकन्तस्मादन्यत्तद्यथा गोपिण्डाच्चैत्र
इत्येतानि तद्व्यतिरेकसाधनप्रमाणानि सन्ति । तत्क^६थन्तेषामभिन्नविषयत्वम्भवि-
ष्यतीति ॥०॥

तदेतदप्येषामसद्दर्शनाभिनिवेशपटलप्रच्छादितान्तःकरणानां नाल्पीयसस्तमसो
बुबिलसितमित्यागूर्या^७ह । घट इत्यपि च रूपादय एवैकार्थिक्रियाकारिण
एकशब्दवाच्या भवन्तु किमर्थान्तरकल्पनये (2 b 10)ति कार्यमित्युपस्क्रियते । नैव
किञ्चित्तस्य तादृशस्य नीलादि^८व्यतिरेकेणानुपलक्षणादित्याकूतमस्य । यानि त्वे-
तानि तत्प्रतिपादनाय प्रमाणान्युक्तानि तान्यसिद्धतादिबोधदुष्टत्वात्त्रालं तदभेद-
साधनायेति भो^९ता (?) नामेव पुरतः छायान्वधतीति मन्यते । तथाहि नेदं ताव-
दाद्यं प्रमाणं परीक्ष्यमाणं पूर्वमपि परीक्षां क्षमते । यतोत्र विकल्पद्वयमाविर्भवति ।
अ^{१०}न्यावस्थावस्थितेभ्यो वा तन्तुभ्यः पटस्यान्यत्वं साध्यते विशिष्टसंस्थानावस्थिते-
भ्यो वेति । तत्र न तावदयमाद्यः प्रकारः सहते विचारभारगौ^{११}रत्वं । सिद्धसाधनता-
वोषानुषङ्गात् । यस्मात्समाधिगतसमस्तवस्तुयाथातथ्यगुगतसमयनयसमाश्रय-
प्रवृत्तिबलासादितावदातमतयः प्रसवानन्तरनि^{१२}रोधभाजः सर्व्वभावाइति प्रकल्प-
यन्ति । ततश्च तेभ्योन्यत्वमिष्टमेवेति सिद्धसाध्यताप्रसङ्गोपनिपातपिशाचः
कथमिव भवन्तं न गृह्णाति । द्वितीयोपि विक^{१३}ल्पः तीव्रानलोपतप्त इवोपलतले
तलानि पादानां न प्रतिष्ठां समासादप[?]यंति । हेतोः परं प्रत्यसिद्धत्वात् ।
21a नहि विशिष्टस्थानावस्थितेभ्यः पटस्य भिन्नकर्तृकत्वं परं^{१४}प्रति सिद्धपद्धतिमवतरति

योहि तादृक्प्रकारेभ्योन्यत्वमभावादेव नाभ्युपैति स कथमिव भिन्नकर्तृकत्व-
मभ्युपगमिष्यतीति । तदनन्तराभिहितमपि प्रमा'णेन समभिलसित [?] पित]-
मनोरथपरिपूरणायालं हेत्वसिद्धेः । यतः पट इति तन्तुष्वेव सन्निवेशविशेषेणा-
वस्थितेषु प्रत्ययो वर्तते । तद्विवेकितरूपस्यात्यन्तमु'न्मिषितचक्षुषाप्यदर्शनात्स्फ-
टिकादौ दृष्टमिति चेत् । एतदुत्तरत्र निषेत्स्यामः । यत्स्विदमुपायान्तरसाध्यत्वाद्
भिन्नदेशावस्थितः क्रियमाणत्वात् भिन्नपरिमा'णत्वात्पूर्वोत्तरकालभावित्वाद्
भिन्नशक्तिमत्त्वाच्चेति ॥

अत्र प्रथमसाधनाभिहितविकल्पबोधस्तीव्रामर्शविरक्तलोचन इवारातिस्त-
त्सम्पन्न स'हते ॥

प्रथमे सिद्धसाध्यत्वं द्वितीये हेत्वसिद्धता ।

क्षणिकत्वाद्विशिष्टानामुत्पादोभिमतो यत् (ः॥८)

इति सङ्ग्रहश्लोकः ।

यच्चेदमुक्तं विचारविषयाप'न[?] पन्न]मिन्दीवरमित्यादि । तदपि न सङ्ग-
च्छते । यस्मादिन्दीवरस्य गन्धादय इतीन्दीवर [?] इतीन्दीवर]स्वभावा गन्धादयो
मधुभावनाविशेषादिकार्यनिवर्त्तन [?] निवर्त्तन]स'मर्था इति यावत् । अवि-
शिष्टकार्यसाधनात्मना सामान्यभूतगन्धादिशब्दैः प्रसिद्धाविशिष्टकार्यसाधना-
ख्येन विशेषेण ये विशिष्टास्त एवमुच्यन्ते । न पुनरत्रान्यत् किञ्चिदित्यर्थ-
वर्णितलक्षणं द्रव्यमस्ति तस्य तादृशोऽनुपलब्धेरित्युक्तप्रायं । तथा चानेन प्रकारेण
तेषान्तद्वयवच्छेदकं भवतीति । तेषान्तद्वयवच्छेदकं च न चात्यन्त' भिन्नमिति
कोऽनयोर्विरोध इति । सन्निधविपक्षव्यावृत्तिको हेतुः प्रतिबन्धासिद्धः । नहि दृष्टान्त-
मात्रात्सिद्धिरस्ति । सर्व्वसिद्धिप्रसङ्गात् । अपि च शिलापु'त्रकस्य शरीरं । 21b
रूपस्य स्वभाव इत्यत्रापि शिलापुत्रकरूपयोः शरीरस्वभावव्यवच्छेदकत्वमस्तीति
भेदस्तयोरपि ततः प्रसजते न च भवति । नैःस्वाभाव्यप्रस'ङ्गात् । तस्मा-
दयमेतेनानैकान्तिकः स्फुटमेव भवद्भिन्नभिधानीयः । किञ्चेदमतिविकलै'मि-
थ्यादर्शनसंरागपिशाचाविष्टबुद्धिभिः किमिन्दीवरस्य गन्धादय इत्येते श'ब्दाः (ः)
पुरुषाभिप्रायव्यापारनिरपेक्षा एव वस्तुतत्त्वनिबन्धनाः प्रवर्त्तन्ते । किम्वा यथैव तैः
प्रयुज्यन्ते तथैव वस्तुतत्त्वमनपेक्ष्य तमर्थमसत्कारेण प्रतिपादयन्तीति (१) य'द्याद्यः
पक्षस्तदा सदाध्वननप्रसङ्गोऽस्तीतादिष्वन्यत्र च पुरुषेच्छावसा [?] वशा]न्त्रियो-
जनस्रभवेत् । न च प्रवचनान्तरभेदेष्वर्थेषु प्रवृत्तिः प्राप्नोति । न च क'स्यादिच-
द्वाचोऽसत्यार्थता स्यात् । अथोत्तरस्तदा ।

येषाम्वस्तु वसा [?] वशा] वाचो न विवक्षापराश्रया (ः) ।

3a एव बहव एकार्थक्रियाकरण एकशब्दवाच्या भवन्तु कि¹⁰ मर्थान्तरकल्प-

पष्ठिवचनभेदादि चोद्यन्तान्प्रति युक्तिमत् ॥ (९)

यदाहुः ॥

यद्य^१था वाचकत्वेन वक्तृभिर्विनियम्यते ।

अनपेक्षितवाह्यार्थान्तत्वावाचकम्बचः । (१०)

तदा न पुरुषेच्छाबलप्रवृत्तशब्दवसा[?वशा]दर्थतत्वं व्यवतिष्ठत इति तद्वस्थं^६ सन्निधविषयतिरेकत्वं हेतोरिति । एतेनैतदपि प्रत्युक्तं विप्रतिपत्तिविषयापक्षाच्चन्दनादये रूपरसगन्धस्पर्शा हेयत्वादयश्च[?यश्चे]ति प्रतिजानीमहे न^७ व्यपदिश्यमाण[?न]त्वात् । शिलानुलाढकप्रसेविकावदिति । तस्मात्तद्भावप्रतिपादनाय न किञ्चित्प्रमाणमस्तीति स्थितमेतत् । अस्माकन्तु तदभावप्रमाणसाधकं प्रमा^८णमेतत् । ये परस्परव्यावर्तमानस्वभाववस्थितिसमालिङ्गितसरीरा[?शरीरा]स्ते व्यतिरिक्तावयविद्वयानुगतमूर्तिमात्मातिशयं नात्मसात्[?शात्] कुर्वन्ति । यथा बहवो भस्माधा^१रन्(?) लालाधूकादयस्तथा च यथोपदिष्टधर्मवन्तस्तत्त्वादय इति स्वभावहेतुः । वैधर्म्येण नभःपङ्कजादयस्तेषाम्नि(:)स्वभावत्वात् । परस्परव्यावर्तमानानामपि^१ यद्येकस्वभावानभ्युपगमे तस्य तेषु सर्वात्मनाऽन्यथा वा वृत्त्ययोगो बाधकम्प्रमाणं । कुतस्तद्वि युगपदनेकत्र सर्वात्मना वर्तमानमनेकाधारस्थिताधेयव^२दनेकस्वभावात्मनोऽनुमापयतीति कथमस्याभिन्नस्वभावता योज्यते । एकावयवोपलम्भवेलायाञ्च सकलस्य तत्र परिसमाप्तत्वादुपलब्धिप्रसङ्गः । अनेकाव^३यवोपलब्धिद्वारेणोपलम्भकतिपयावयवदर्शनेपि स्यात् समस्तावयवोपलम्भद्वारेण उपलब्धौ सर्वकालमदर्शनप्रसङ्गः । तस्याम्भास्वरमध्य^४भागानां सकृदनुपलम्भात् । एकावयवकम्पे च सर्वकम्पादिप्रसङ्गश्च वाच्यः । नाप्येकदेशेन सावयवत्वप्रसङ्गात् । एकदेशानाञ्चानवस्थाप्रसङ्गात् । तेषां हि तस्यावयवता इति पाण्यवयववृत्तेष्वपि अन्येन वर्तितव्यमित्यादिना तदन्यैकदेशाभाववानेकः कश्चिदवयवी विद्यते । तथा चा^५ण्वादिमुदाय एवास्तु कोनुरोधः स्वात्मभूतेष्ववयवेष्विति । न वा क्वचिदप्यसौ वृत्तो न ह्येकदेशाः प्रत्येकमवयवीत्यलं प्रतिष्ठितमिथ्याप्रलापैरिति विरम्य^७ते ।

तदेवमेतत् परमतमलमालोच्यमानतीव्रतरावर्करिमसंपातयोगिहिमशैलशिलाशकलवद्विलयमुपयातीति मन्यमानः प्राह । किमर्थान्तरकल्पन(3a1)^८येति । स्यादियत्तराशापरस्य नैवानेकस्यैकार्थक्रियाकारित्वमस्तीत्यत आह । बहवोपि ही(3a1)त्यादि । किंवत् । चक्षुरादिवत् । यथा रूपालोकमनस्कारचक्षुराद^९

नया (1) बह्व्याप्येकार्थकारिणा भवेयुश्चतुरादिवत् । तत्सामर्थ्यस्थापनाय तत्रैकशब्दनियोगोपि स्यादिति युक्तं पश्यामः । न च निःप्रयोजना लोक-
स्यार्थेषु शब्दयो^१जना । तत्र येऽर्थाः सह पृथग्वैकप्रयोजनास्तेषां तद्भाव-

यश्चक्षुरादिविज्ञानमेकैवं कुर्वन्ति तथा रूपा(व)योप्युदकधारणविशेषादिकामे- 22b
कामर्थक्रियाङ्ककिरिष्यन्तीत्यर्थः । यतश्चेतदेवं तस्मात्तस्यैकार्थक्रियासामर्थ्यस्य
ह्यापनाय^१ तत्र रूपादावेकस्य पटादिशब्दस्य नियोगोपि स्यादिति एतद्युक्तं पश्यामः ।
न केवलमेकार्थक्रियाकारित्वं तेषामित्यपिशब्देनाह । कथं युक्तमिति चेत् । एवं
मन्यते^२ केनचित्प्रयोजनेन केचिच्छब्दाः क्वचिन्निवेश्यन्ते तत्र यदनेकमेकत्रोप-
युज्यते तदवश्यन्तत्र चोदनीयं । तस्य च पृथक्कथञ्चोदनेऽतिगौरवं स्यात् । न चा-
स्थानन्यसाधारणं^३ रूपं शक्यं चोदयितुं । नाप्यस्यायासस्य किञ्चित्साफल्यं
केवलमनेन योग्यास्तत्र तेषांचोदनीयास्त एकेन वा शब्देन चोद्येरन् बहुभिर्वेति
स्वातन्त्र्यमत्र^४ वक्तुः । तदियमेका श्रुतिर्बहुषु वक्त्रभिप्रायवसा[?वशा]त्प्रवर्त्त-
माना नोपालम्भमर्हति । न चेयमशक्यप्रवर्त्तमाना इच्छाधीनत्वात् । यदि हि न
प्रयोक्तुं^५ रिच्छा कथमियमेकत्रापि वर्त्तते । इच्छायाम्बा क एनां बहुष्वपि
प्रतिबद्धं समर्थः । प्रयोजनाभावादप्रवर्त्तनमित्यपि नाशङ्कनीयं । भिन्नेष्व^६प्ये-
कस्माच्छब्दात्प्रतीतिरतत्प्रयोजनभेदेन यथा स्यादित्युक्तत्वात् प्रयोजनस्य तस्मा-
त्सुक्तमस्माभिर्युक्तं पश्याम इति । यथा कथञ्चिद्विनेव प्रयोजनेन लोकः शब्दं^७
प्रयुक्ते । ततो न युक्तमेतदिति चेदाह । न च निःप्रयोजना लोकस्यार्थेषु शब्दयोजने-
(3a1)ति । न हि व्यसनमेवंतल्लोकस्य यदयमसङ्गतं यन्न प्रयुज्जानो वा शब्दान्तः
खल्वा^८सीत् । किन्तहि सर्व्व एवास्यारम्भः प्रयोजनसापेक्षः प्रयोजनञ्चेतदुक्त
मिति मन्यते तत्र प्रयोजनवत्त्वेनेति । यथा रूपगन्धरसादयः सहैकप्रयोजनाः
सङ्कलि^९ता एककार्यकारिण इत्यर्थः । समबहितानामपि कदाचित्कस्यचिदेव 23a
कार्ये व्यापारोन्यस्य त्वौदासीन्यमिति^१ स्यादाशङ्कासंभवस्तत आह । पृथग्वेति
(3a2) (1) वा शब्दश्चार्थः । सर्व्व एव व्यापारवन्त इत्यर्थः । अन्ये त्वन्यथा
व्याख्यानयन्ति । व्याख्यानञ्चादो दूषयन्ति । तत्रैतस्मिन् शब्दैर^२र्थं प्रत्यायन-
क्रमे येषां रूपादयः सह पृथग्वैकप्रयोजनास्तेषां रूपादीनां संहितानां पृथुबुध्नोद-
राकारसंस्थापितानामेकं प्रयोजनं । यवुत मधूदकाद्याहरणं पृथगवा^३तेषामेव
प्रत्येकं स्वाकारज्ञानजननं ॥ एकञ्च तत्प्रयोजनमेकत्र दृष्टं यत्तदन्यत्र नास्तीति
सहभूतानामपि कदाचिदौदासीन्यदर्शनात्सर्व्वेषां सव्यापा^४रतामादर्शयितुं पृथ-
ग्वेत्यभिहितं(1) वा शब्दश्च समुच्चय इत्यन्ये । केवलमत्रैकप्रयोजना इत्यभिधाना-

स्थापनाय ह्येकशब्दो नियुज्यते यदि किं स्यात् । तदर्थक्रियाशक्तिस्थापनाय नियुक्तस्य समुदायशब्दस्यैकवचनविरोधोऽपि नाऽऽस्त्येव (1) सहितानां सा शक्तिरेका न प्रत्येकमिति । समुदायशब्द एकस्मिन् समुदाये वाच्ये एकवचनं घट इति । जातिशब्देऽर्थानां प्रत्येकं सहितानाञ्च शक्तिर्नानैका

त्सर्वेषान्तराभावप्रतीतिरस्त्येवेति व्यर्थम्पृथग्वेति स्यात् न चायं शब्दार्थ इति यत्किञ्चिदेतत् । तैः प्रकरणं न लक्षितं तथा ह्यत्र समुदायशब्दस्यैकवचनप्रवृत्त्यविरोधः कथयितुमारब्धः । तत्र कः प्रस्तावः पृथग्वेत्यभिधानस्य ॥

केवलं रूपादिशब्दश्चायञ्जातिशब्दः । तत्र चान्यादृश्येव प्रक्रिया भविष्यति । यत्स्विदमुक्तं केवलमत्रैकप्रयोजना इत्यभिधानात्सर्वेषां तथाभावप्रतीतिरस्त्येवेति तदपि न युक्तिसङ्गतं । तथाहि परबलपराजयोद्यतानामेकप्रयोजनवत्त्वेऽपि न तत्र सर्वे व्यापारवन्तो भवन्ति । तद्वदत्रापि भवेत् । अत एव च स्यादाशङ्कासम्भव इति व्याख्यातं । यदा तु सर्वेषामेव व्यापारताख्यापनाय पृथग्वेत्येतदुच्यते तदाऽपह्नु २३b र(?) तमुत्सार्यते । तदेतेनैवाशब्दार्थत्वमपि प्रत्युक्तमिति यत्किञ्चिदेतदेव ।

अस्तु वैतदपि व्याख्यानं यदि कथञ्चिद्वचनस्थापितुं पार्यते । तेषामेवं विधानामर्थानान्तस्यैकार्थक्रियाकारिणो भावस्य ख्यापनायैकोघटादिशब्दो यदि नियुज्येत तदा किं स्यान्न कश्चिद्दोषः स्यात् । गुण एव तु केवलो लभ्यत इत्याह (1) तदर्थक्रियास[?]शक्तेरभिन्नायाः (:) ख्यापनाय नियुक्तस्य समुदायशब्दस्यैकवचनविरोधोऽपि नास्त्येव (3a2) । कुतः (1) यस्मात्सहितानां सा शक्तिरेका (3a3) - अभिन्ना न प्रत्येकं न तु पृथग्भूतानामित्यर्थः । इति तस्मात्समुदायशब्दे तस्मिन्नैकस्मिन्घटादौ^३ समुदाये वाच्ये एकवचनं घट इति भवतीति शेषः । स्यादिति वा वक्ष्यमाणं क्रियापदं । नन्वयङ्घटादिशब्दो गवादिशब्दवज्जातिशब्दस्तत्कथमेतदुक्तमिति चेत् । सत्यं समुदा(या)न्तरवृत्त्यपेक्षया जातिशब्दोऽर्थं रूपादिसमुदायपेक्षया तु समुदायशब्दोपीत्यभिसन्धेरदोषः । तथाहि त्रय्येवगतिः शब्दानाङ्केचिज्जातिशब्दा एव । यथा सुखादिशब्दाः सुखादेरनवयवत्वात् । केचित्तु समुदायशब्दा एव यथा विन्ध्यहिमवत्सुमेर्वादिशब्दाः । तज्जातीयसमुदायान्तराभावात् । अपरे पुनर्जातिसमुदायशब्दाः । यथैत एव घटादिशब्दाः समुदायान्तरसमुदायपेक्षयेति । एवन्तावत्समुदायशब्देषु वचनप्रवृत्त्यविरोध उक्तः । अथ कथञ्चातिशब्देऽप्येत्याह । जातिशब्देऽप्येत्यादि (3a3) । अर्थानां घटादीनां प्रत्येकं सहितानाञ्च शक्तेः कारणात् नानाशक्तिरेका च । एतदुक्तं भवति यस्मादेकोऽपि वृक्षो गृहकरणाद्यर्थक्रियानिवर्त्तने[?] निर्वर्त्तने]पि योग्यो बह-

च शक्तिरिति । नानैकशक्तिविवक्षायां बहुवचनमेकवचनञ्चेच्छातो (—) वृत्ता वृत्तं इति स्यात् । यद्येष नियमो (—) बहुष्वेवबहुवचनमेकस्मिन्नेकवचनमिति (पाणिनिः १।८।२१) । अस्माकन्तु सांकेतिकेष्वर्थेषु संकेतवशाद् [? शा] तैरि [? तावि] त्यभिनिवेश एव (I) नानेको रूपादिरैकशब्दोत्थापने शक्त इति चेत् । किम्वै पुरुषवृत्तेरनपेक्षाः शब्दानर्थाः स्वयमुत्थापयन्ति, आहोस्वित्पुरुषैः शब्दा व्यवहारार्थमर्थेषु नियुज्यन्ते । स्वयमुत्थापने हि भावशक्तिरशक्तिर्वा चिन्त्येत (I) न च तद्युक्तं । पुरुषैस्तेषां नियोगे यथेष्टं

वोपि वृक्षाः । ततश्च तेषाङ्केवलानामपि योग्यत्वावनेका शक्तिः समवहिता-
नामपि योग्यत्वादेका शक्तिरेकप्रत्यवमर्शप्रत्ययनिबन्धनत्वेनैकत्वोपचारात् ।
यतश्चैवमिति तस्माद्यथाक्रमं नानाशक्तिविवक्षायां सत्यां बहुवचनमनेक-
त्वाच्छब्देर्वृक्षा इति भवति । एकशक्तिविवक्षायान्तु एकत्वाच्छब्द एकवचन-
मुक्त इति स्यात् । तदा यद्येष नियमो भवद्भिरसद्ग्रहग्रहावेशव्याकुलितचेतोभि-
रिष्यते । बहुष्वेव वाच्येषु बहुवचनं भवति । एकस्मिन्नेव चैकवचनमिति । तदनेन
यदाप्येतद्दर्शनमाश्रीयते बहुषु (बहु) वचनम्भवति । द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने
(पाणिनिः १।४।२२) इति तदापि न कश्चिद्दोष इति दर्शयति । भवतान्तु कथ-
मित्याह । अस्माकमि (3a4) त्यादि । संकेतवशा [? वशा] च्छब्दानाम्बहुवच-
नान्तानान्दाराः सिकताः पादाः । गुरव इत्यादिनाऽसत्यपि बहुत्वेऽभिधेयस्य वृत्तिः ॥

तथासत्यप्यनेकत्वेष्णगरी षट्पू (?) लीवनमित्यादिनैकवचनान्तानाम्बृत्तिरि-
त्यनभिनिवेश एव । को हि नाम सचेतनः पुरुषाभिप्रायमात्राधीनवृत्तिषु शब्देष्वभिनि-
वेशं कर्तुमुत्सहत इति भावः । परपक्षं पूर्वपक्षयति । नानेको रूपादिरैकशब्दो-
त्थापने समर्थ इति चे (3a5) दिति । नहि अनेकस्यैकेन सम्बन्धो युज्यत इति ।
किमि (3a5) त्यादिना परिहारः । पुरुषाणाम्बृत्तिरिच्छा तत्रानपेक्षाः सन्तोऽर्थाः
किं स्वयं शब्दानुत्थापयन्ति । आहोस्वित्पुरुषैस्ते व्यवहारार्थमर्थेषु यथा कथञ्चि-
न्नियुज्यन्त इति विकल्पद्वयं । तत्र पुरुषैरेव ते यथेष्टं नियुज्यन्तेऽन्यथाऽस्तीता
जातयोर्दर्शनान्तरभेदिष्वन्यत्र वा नियोजनस्य भवेदिति भावः । ततश्च स्वयं 24b
(3a6) पुरुषेच्छाऽनपेक्षाणामर्थानां शब्दोत्थापने सति भावस्य शक्तिरसक्ति [? शक्ति]
र्वा चिन्त्येत नामैक इत्यादिना । अस्त्येव तर्हि स्वयमुत्थापनमिति चेदाह । न च
तद्युक्तं (3a6) । अनन्तरोक्तात् कारणत्रयादित्यभिप्रायः । तस्मात्पुरुषैस्तेषां
शब्दानां नियोगोर्थेषु विनाप्येकत्वादिना ते पुरुषाः यथेष्टमेकत्रापि बहुवचनान्तम्
नेकत्राप्येकवचनान्तं शब्दं नियुञ्जीरन्निति कस्तत्र तेषु शब्देषूपालम्भो नानेको

नियुङ्गीरन्निति कस्तत्रोपलम्भो निमित्तञ्च नि^१न्दायास्यो(?)क्तमेव। अपि च यदि न रूपादीनामेकेन शब्देन सम्बन्धः (१) कथमेकैनामाश्रयाभिमतं तद्रव्येण सम्बन्ध इति केवलमयमसद्भूताभिनिवेश एव ।

न वयमे^१कसम्बन्धविरोधादेकं शब्दं नेच्छामोऽपि त्वभिन्नानां रूपादीनां घटकम्बलादिषु नानार्थक्रियाशब्दविरोधात् एकरूपाः समुदायो-त्तरासम्भाविनीमर्थक्रियामेव न कुर्युः। तेन तत्प्र^१काशनायैकेनापि शब्दे-नोच्येरन्। भवतु नाम कस्यचिदियं वाञ्छा (—) भवेयुरेकरूपा रूपादयः सर्वसमुदायेष्विति । किमिदं परस्परविविक्तरूपप्रतिभासाध्यत्तदर्शनमेना-मुपेक्ष^१ते । अनिष्टञ्चेदं रूपादीनां प्रतिमुदायं स्वभावभेदोपगमात् ।

रूपादिकशब्दोत्थापने समर्थ इत्ययं नैव कश्चित् केवलमतिबहुलव्यासोहविजु-म्भितमिति मन्यते। स्यान्मतङ्कमित्येकं शब्दमनेकत्र नियुञ्जत इत्याह। निमि-तञ्च नियोगस्योक्तमेवेति (3a6) तत्सामर्थ्यव्यापनाय तत्रैकं शब्दनियोगोऽपि स्यादित्यत्रावसरे। उपचयमाह। अपि चे (3a7) त्यादिना। आश्रयाभिमतं ने-त्यवयविद्रव्येण। तेषान्तर समवायसम्बन्धेन सम्बन्धात्। क^१थं सम्बन्धो नैवाने-कस्य एकेन सह सम्बन्धो विरोधाभ्युपगमात्। अन्यथैकेन शब्देनापि सह प्राप्नो-तीत्यभिस्तन्धिः। परः प्राह। न चे (3a7) दयमेकेन स^१ह सम्बन्धविरोधात् कारणादेकशब्दं रूपादिषु नेच्छामः। किन्त्वभिन्नानामविशिष्टानां रूपादीनां-घटकम्बलपर्यङ्कादिषु। नानाविधा येयमर्थक्रिया जलधारणप्रावरणादिस्तस्या विरोधः। तथा च तत्सामर्थ्यव्यापनाय शब्दस्य विरोधात्। तेषाञ्चाभेदस्तदाश्रय-
25a द्रव्यभेदाभावात्। एतदेव स्फुटयति। ते रूपादय ए^१कस्वभावाः सन्तः समुदायान्तरे कम्बलादौ येयमसम्भाविनी उदक धारण विशेषाद्यर्थक्रिया तामेव कुर्युस्तेन कारणेन तस्या अर्थक्रियायाः प्रकाशना^१येमामेतेऽर्थक्रियां न ते तदसम्भाविनीमर्थक्रियाङ्कुर्वन्ति (१) यथा त एव कम्बलग^१ता रूपादयः सजातीयेभ्यः। तथा च घटगता अपि रूपादयः कम्बलगतेभ्यो रूपादि-भ्योऽविशिष्टस्वभावा इति व्यापकानुपलब्धिः। एवमन्यत्रापि^१ योज्यमितीयं पूर्व-पक्षरचना। अत्रोत्तरमाह। भवतु नामेत्यादिना (3a9)। तदनेन हेतोरसिद्धि-मुद्भावयति। अयमत्रार्थो नहि रूपादीनाङ्कम्बला^१दिष्वभेदोस्ति। परस्पर-रूपविविक्तानामेव प्रत्यक्षप्रमाणपरिच्छेद्यत्वात्। एवञ्च सतीदं प्रत्यक्षं किमे-नाम्वाञ्छामुपेक्षते। किमप्रज्ञे क्षेपे वा^१ नैव क्षन्तुमर्हत्यपाकरोतीति। किञ्चानिष्टञ्चेद (3a10) मस्माभिर्घटकम्बलादिष्वभिन्ना रूपादय इति कुतो

यद्यन्यत्र च रूपादिभ्यो घटादीनामेकः स्यात् । अस्तु तस्य प्रत्यक्षस्य

रूपादीनाम्प्रतिसमुदायत्वे हेतुबलादनपेक्षितद्रव्याणां स्वभेदाभ्युपगमात् । तद-
नेनाभ्युपगमद्वारेणाप्यसिद्धताञ्चोदयति । पूर्व्वेण प्रत्यक्षद्वारेणेति विशेषः ।
पुनरपीर्ष्यालुः परः प्राह । यद्यन्य एव रूपादिभ्यो घटः स्यात् किं
स्यादिति (१) न कश्चिद्वेषः स्यादित्याकृतं । न वयं मात्सर्यात् न चेच्छामः ।
किन्तु भवत्येतावत्त्वत्र वक्तव्यस्तीत्याह । तस्यावय^१विनः प्रत्यक्षस्य सतः
(३२१०) चक्षुः स्पर्शनेन्द्रियग्राह्यतयाभ्युपगतत्वात् । अरूपादिरूपस्य
(३२१०) रूपगन्धादिस्वभावरहितस्येत्यर्थः । गुणद्रव्ययोर्भेदाभ्युपगमात् ॥^२ २५b
तद्विवेकेन रूपादिविवेकेन बुद्धौ चक्षुः स्प(र्शं)नेन्द्रियजायां प्रतिभासने किमा-
वरणञ्च कश्चित्प्रतिबन्ध इत्यर्थः । न च कश्चिदत्पादरेणाप्रतिहतकरणोपि नि^१-
रूपयत्नीलमधुरसुरभिकर्कशादिव्यतिरेकेण तद्रूपम्विवेकितरूपं घटादिद्रव्य-
मुपलब्धुमीश इति मन्यते । अबिद्वदकर्णस्त्वाह (१) रूपाद्यग्रहेऽपि द्रव्यग्रहणमस्त्येव
यतो मन्दमन्दप्रकाशेऽनुपलभ्यमानरूपादिकं द्रव्यमुपलभ्यतेऽनिरिचितरूपं गौरश्वो
वेति । ननु च तत्रापि संस्थानमात्रमुपलभ्यते । सत्यमुप^१लभ्यते न तु तद्रूपा-
द्यात्मकं । रूपाद्यात्मकत्वे वा नीलपीतादिविशेषग्रहणप्रसङ्गः । तथायस्कञ्चु-
कान्तर्गते पुरुषे पुरुषरूपाद्यग्रहे^१पि पुरुषप्रत्ययो दृष्टः । रात्रौ च बलाकाव्यामुक्त
रूपाद्यग्रहेऽपि पक्षिप्रत्ययो दृष्टः । तथानीलाद्युपधानभेदानुविधायिनः स्फटिकम^१णोः
स्फटिकरूपाद्यग्रहेऽपि स्फटिकप्रत्ययः । तथा कषायरूपेण पटरूपाभिभवे पटरूपाद्य-
ग्रहेऽपि पटप्रत्ययो दृष्ट इति । तदेतत्सर्व्वमस्यानल्पकालोपचितकुदर्शनाभ्या-
सोपजातबुद्धिमान्द्यविजृम्भितमेव प्रकटयति वचः । तथाहि यत्तावदिदमुक्तं मन्द-
मन्दालोके रात्रौ च नीलाद्युपधान^१सद्भावे च तद्रूपाद्यग्रहेऽपि द्रव्यमुपलभ्यत इति
तत्र वक्तव्यं कीदृशं तत्र द्रव्यमुपलभ्यत इति । दृश्यत एव तद्यादृशमुपलभ्यत इति
चेत् । ननु इयामरूप^३ मन्दमन्दालोके रात्रौ च तत्र तदुपलभ्यते उपधानं रूपञ्च ।
न च तद्रूपन्तत् । ताद्रूप्येऽनन्तरोदितपक्षक्षयप्रसङ्गात् । तत्समीपपार्श्ववर्त्तिभिश्च
तथानुप^१लभ्यात् । न चाप्यण्या [? न्या]कारेण बोधेन वस्तुनोऽवगतिः यस्य कस्य- २६a
चिज्ज्ञानस्य सर्व्ववस्तुपरिच्छेदकत्वप्रसङ्गात् । तस्माद् भ्रान्तमेतत् ज्ञानम्भ्रान्ति-
बीजात्स्वोपादानादनादि^१ कालीनान्निविषयमेव तथा प्रतिभासि द्विचन्द्रादिप्रत्यय-
बहुपजायते (१) निविषयत्वेऽपि प्रतिनियतदेशकालभावि भवति । स्वोपादान-
वासनाप्रबोधकबाह्या^१धिपतिप्रत्ययापेक्षना [? जा]त् । द्विचन्द्रादिज्ञानवदेव ।
भ्रान्तत्वेऽप्यर्थाविष [? स]म्बादो विशिष्टाधिपतिप्रत्ययसद्भावत् । मणि-

3b सतोऽरूपादिरूपस्य¹⁰ तद्विवेकेन बुद्धौ स्वरूपेण प्रतिभासने किमावरणं ।

प्रभायां मणिभ्रान्तिरिव । न चार्थाविसम्बादनादेवास्य सविषयत्वं युक्तमनुमानेन व्यभिचारात् । मणिभ्रान्त्या च । तदेव द्रव्यन्तथा गृह्णाति ततोऽन्यस्य निविषयत्वमिति चेत् । ननु न तद् द्रव्यन्तद्रूपं बान्याकारानुस्यूतः प्रत्ययोजनस्य परिच्छेदक इत्युक्तं । एवञ्च सति सद्विषयत्वे सत्यपेक्षेपि सद्विषयत्वमस्त्येव । तथा हि समाप्येतच्छब्दम्वक्तुं¹¹ त एव नीलादयस्तथा प्रतिभासन्त इति । असति भ्रान्तिसन्देहकारणे सालोकावस्थायां योग्यदेशावस्थाने च निरुपधानावस्थायञ्च नोपलभ्यते¹² (1) तत् द्रव्यमनात्मरूपप्रतिभासि विवेकेनान्यदा तु सति भ्रान्तिसन्देहकारणे निशान्धकारावच्छादितलोचनावस्थायां दूरदेशावस्थाने सोपधानावस्थायाञ्च तद'न्याकारविवेकेन प्रतिभासत इति कोन्यो भौतिकाद्वक्तुमर्हति । अयस्कञ्चुकान्तर्गते पुरुषप्रत्ययो न प्रत्यक्षः । किन्तुहि (1) लैंगिकः । तथा हि पुरुषशरीरावयवसमाश्रयबलोद्भूतविशिष्टसंस्थानावस्थितकञ्चुकदर्शनात्कार्यलैंगिकज्ञानात् सम्बन्धस्मरणापेक्षिणः कारणभूते तथाविधे पुंसि 26b पुरुषोयमित्यनन्तरमेव प्रत्ययः समुद्भूतिमासादयति । अत एव चास्पष्टाकारा सा प्रतीतिः कश्चायमिति संशयश्च भवति । तथाविधसंस्थानस्य च कञ्चुकस्योत्पत्तेः पुरुषरूपादय एव हेतवो भवन्ति नत्वन्यदवयवि द्रव्यं । तस्यासिद्धेरसिद्धस्य च कारणत्वाभ्युपगमायोगात् । रूपादिभिस्तु प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्याङ्कार्यकारणभावसिद्धेः । तेषामेव केवलानान्तथा सन्निविष्टानामुपलम्भात् । पटे तु कषायमञ्जिष्ठाविसम्पर्कदर्शान्तरमेव केवलन्ततथा जातमीक्ष्यते । ननु नानारूपयोर्द्रव्ययोः संसर्गादविभागात् तथोपलम्भः । पुनस्तद्द्रव्यसंस्थानस्थितिकारणविच्छेदात्तन्निवृत्तिः । तदुपादानकारणापेक्षिणश्च जलपावकादेरपरोत्पत्तिरिति¹³ । एतेनायोगोलकतद्रूपग्रहणेपि तत्प्रत्ययो दृष्ट इत्येतदपि प्रतिस्फुटं । तदेवं द्रव्यस्य प्रत्यक्षत्वासिद्धेर्यदुक्तजगत्वाश्रयमहिषवराहमातङ्गाविमत्यधिकरणभावापन्ना रूपादिव्यतिरिक्ता इत्येव घोषणा । ऐन्द्रियकत्वे सति समस्तरूपादिग्राहकवाक्येन्द्रियानवच्छेद्यत्वात्प्रीत्यादिवदिति तदपहृष्टितं । प्रयोगाः पुनः । यद् दृश्यं सत्सद्व्यतिरेकेण नोपलभ्यते तत्ततो भिन्नज्ञाभ्युपेयज्ञास्तीति वाभ्युपगन्तव्यं । यथा नरशिरसि विषाणस्रोतःपलभ्यते च दृश्यं सन्नीलादिषु तद्व्यतिरेकेण सामान्यविशेषसंयोगविभागपरत्वापरत्वादिकमिति स्वभावानुपलब्धिः । नास्य सिद्धिः । दृश्यत्वेन स्वयमभ्युपगमात् । तथा रूपाद्यर्थपञ्चकव्यतिरिक्तत्वेनोपगतं द्रव्यज्ञचक्षुःप्रत्ययावसेयमुपलब्धिलक्षणप्राप्तत्वेनोपगतत्वे सति नीलादिवस्तुरूपविरहात् । शब्द

प्रतिभासमानाश्च विवेकेन प्रत्यक्षार्था दृश्यन्तेऽपृथग्देशत्वेपि गन्धरसा-
दयो, वातातपस्पर्शादयश्चैकेन्द्रियग्राह्यत्वेपि [पि । इ.] दमेव च प्रत्यक्षस्य

गन्धरसवत् । न च^० तस्मादव्यतिरिक्त एवायं तत्र चायन्दोष इत्यागूर्याह । सोतिशयो 27a
व्यवच्छेदलक्षणस्तस्यातिशयवतोऽवस्थानुरात्मभूतोऽनन्वय इत्येकान्तेन निवर्त्त-
मानः । व्या^१पकत्वाभावात्प्रवर्तमानोऽसन्नेव कथञ्च स्वभावानानात्वं सुखदुःख-
धीरिवाकर्षति । अन्वाकर्षत्येवेत्यर्थः । प्रयोगो [? प्रयोगः] पुनर्यो यस्यात्मभूतः
स तन्निवृत्तावेकान्तेन निवर्त्तते प्रवृत्तौ चासन्नेव प्रवर्त्तते यथा तस्यैवातिशयस्यात्मा ।
आत्मभूतश्चातिशयस्यातिशयवानिति स्वभावहेतुः । ततश्च तयोरवस्थ^२योरवस्था-
तुर्भानात्वस्परस्परविरोधिपर्याध्यासितत्वात् सुखदुःखवदिति स्वभावहेतुरेव । न वा
सावतिशयोऽनन्वयः प्रवर्त्तते निवर्त्तते वाऽतः पुर्वस्मिन् प्रमाणे साध्यविकल-
त्वन्दृष्टान्तस्य । उत्तरत्र त्वसिद्धिर्हेतोरिति चेदाह । सान्वयत्वे चातिशयस्य
निवृत्तिप्रवृत्तोरङ्गीक्रियमाणे का कस्य निवृत्तिः प्रवृत्तिर्वेति (4b4) । नैव
काचित् कस्यचिन्निवृत्तिः प्रवृत्तिर्वा । सर्वस्य सर्वदा सत्त्वात् । तथा च सर्वं सर्वत्र
समुपयुज्येतेत्यादिना पुरोनुक्रान्तो दोषोऽनुपयुज्यत इत्यभिप्रायः । उपचयमाह ।
यदि च कस्यचित् स्वभावस्यातिशयाख्यस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिर्वेति स्वयमभ्यनुज्ञा^३-
यते त्वया । एकातिशयनिवृत्त्याऽपरतिशयोत्पत्त्या व्यवहारभेदोपगमादित्यभि-
धानात् तदेतदेव परस्तागातवचोऽभ्यासोपजातावदातमति^४बुद्धाणः । नानु-
मन्यते भद्रमुखेण [? मुखेन] भवेदेवं यदि यथामया प्रवृत्तिनिवृत्ती अभ्यनुज्ञायेते तथा
तेनापि । यावतास्य निरन्वयोपजननविनाशोपगमसम^५त्वाद् द्रव्यस्यालोकनीलादि- 27b
वत्तद्व्यतिरेकेणाप्रतिभासनमभिज्ञेन्द्रियग्राह्यत्वाद्वा तद्वदेवेत्यत आह । प्रतिभास-
मानाश्च विवेकेन (3b1) इदं नीलमिदं सुरभि मधुरं कर्कशमिदं^६ मिति चेति प्रत्यक्षा
अर्था दृश्यन्तेऽपृथग्देशत्वेपि सति के ते रूपादयः । लोकप्रसिद्ध्या चेदमुक्तञ्च तु
तेषामभिन्नदेशत्वमस्ति । सप्रतिष्ठा दशरूपिण (अभिधर्मकोशे १।२९) इति वचनात् ।
त^७था ऽभिन्नेन्द्रियग्राह्यत्वेपि वातातपस्पर्शादय (3ba) इति यथाक्रमं चैतदुत्तरं ।
अनेनैकान्तिकत्वं हेतोरुद्भावयति । उपेत्य च धर्मसम्बन्धं अभिन्नेन्द्रियग्राह्यत्वस्य
व्यभि^८चार उक्तो नत्वसावस्यास्त्येकदेशसिद्धेः । कथं । यतो न सुरभि मधुरादयो
द्रव्यग्राहकेन्द्रियग्राह्याः । सार्वेन्द्रियत्वप्रसङ्गाद् द्रव्यस्य । आलोकनीलादीनां^९ त्वभेद
एव यतः प्रदीपादिसन्निधानात् प्रकाशरूपा एव तथाविधस्वभावाध्यासित-
वपुषस्ते समुद्भवन्ति न तु तेषां भेदोऽस्तीति साधनविकल्पताऽपि दृष्टान्तस्येति
मन्यते । तस्मादस्य प्रत्यक्षत्वमभ्युपगच्छद्भिन्नं बहिरवश्यं रूपादिविवेकेन प्रति-

प्रत्यक्षत्वं यदनात्मरूपादिविवेकेन स्वरूपस्य बुद्धौ समर्पणं । अयं पुनर्घ-
टादेरमूल्यदानक्रयीयः स्वरूपञ्च नोपदर्शयति प्रत्यक्षताञ्च स्वीकर्तु-
मिच्छति । एतेन बुद्धिशब्दादयोपि व्याख्याता यदि तैस्तत्साधनमिष्येत ।
न च प्रत्यक्षस्यानभिभवे रूपानुपलक्षणं, येन तत्साधनाय लिङ्गमुच्यते ।
अप्रत्यक्षत्वेऽप्यप्रमाणस्य सत्त्वोपगमो न युक्तः । तन्न रूपादिभ्योन्यो

भासनमभ्युपगन्तव्यमन्यथा प्रत्यक्षत्वासिद्धेः । कुतो यस्मादिदमेवेत्यादि सुबोधं ।
अयम्पुनर्घटादिर्भवद्भीरूपादिव्यतिरेकेणाभ्युपगतः । को सावमूल्यदानक्रयीयः ।
तदेतेन नायमीदृशो लोकव्यवहारपद्धतिमवतरतीत्याचष्टे । स स्वरूपञ्च
नोत्कर्षेण दर्शयत्यप्रतिभासमानत्वाप्रत्यक्षताञ्च स्वीकर्तुमिच्छति दाशनं स्पाश-
नञ्च द्रव्यमिति सिद्धान्ते पाठात् । इत्येतदात्मनि^१ रन्तरप्रमाणः मुहुदः प्रत्येष्ट्यन्ती-
त्यध्याहृत्संध्यं । मूल्यदानक्रया विद्यन्तेत्येति मूल्यदानक्रयी न तथेति वृत्तिः । अथवा
28a क्लृप्तं शीलं यस्यासौ क्रयी मूल्यदानेन क्रयी न तथा । कथमेतदित्याह । यः प्रत्यक्षता
(3b2) मित्यादि । मूल्यदानञ्चात्र स्वरूपार्पणमित्युपहसति ।

ननु चैको घट इति प्रत्ययव्यपदेशसद्भावद्रूपादिवत् तदस्त्येव । तत्कथ-
मस्यासत्त्वमिति चेदाह बुद्धिशब्दादयोपि व्याख्याता न च सर्वं इत्यादिना । आदि-
शब्देन तद्भेदाभेदोपादानं । यदि तैर्बुद्धिव्यपदेशादिभिस्तस्य साधनसिद्धि-
रिष्यते । स्यादेतत्प्रतिभासमानमपि द्रव्यं लवणरसाभिभवे खण्डरसवन्नोपलक्ष्यते ।
ततस्तत्प्रसाधनाय लिङ्गमुच्यते इत्यत आह । न च प्रत्यक्षस्यार्थस्य रूपानुप-
लक्षणं (3b3) युक्तं । द्रव्यान्तरेणानभिभवे सति । अभिभवे तु युक्तमेव । यथा
खण्डादिरसस्य । न चात्र केनचिदभिभवोस्ति । नीलादिभिरस्तीति चेति । न
महत्यनेकद्रव्यवत्तद्रूपाच्चोपलब्धिः । तथा रूपसंस्काराभावाद्या वानुपलब्धि-
रित्युक्तं । तस्य चानुपलक्षणे तेषामप्यनु(प)लक्षणप्रसङ्गः । ततश्च सर्व-
पदार्थानामनुपलक्षणात्लोकव्यवहारोच्छेद एव भवेदिति मन्यते । येनानुपलक्षणेन
तस्यावयविनः साधनाय लिङ्गमुच्यते । तद्भावसाधनञ्च लिङ्गमभ्युपगम्येत
तद्भाष्यते न तु तद्गमकं लिङ्गं किञ्चिदप्यस्ति । यथोक्तम्प्राक् । तत्प्रतिपादक-
प्रमाणाभावेऽपि तदस्त्येवेति चेदाह (1) अप्रत्यक्षत्वेऽप्यप्रमाणस्य सत्त्वोपगमो-
ऽयुक्त (3b3) इति । अप्रमाणस्येत्यनेन प्रत्यक्षव्यतिरिक्ततत्प्रसाधकप्रमाणा-
भावमाह । यस्य सद्भावसाधकं प्रमाणं नास्ति न तदस्तीत्यङ्गीकर्त्तव्यं । यथा-
नभस्तले कमलं नास्ति चावयविनोऽस्तित्वसाधकं प्रमाणमिति सद्रव्यवहारप्रति-
28b षेधफलामनुपलब्धिं मन्यते । एवं विस्तरैर्नेकद्रव्याभावं प्रतिपाद्य प्रकृतमुप-

घटः । एवन्ताव^३ न बुद्धिव्यपदेशाभ्यां सत्ताव्यवहारः सत्ताभेदाभेदव्यवहारो वा । अत एव न तद्विपर्ययाद्विपर्ययः । अर्थक्रियातस्तु सत्ताव्यवहारः स्यात् । न सत्ताभेदाभेदव्यवहारः (:) एकस्या^४प्यनेकार्थक्रियादर्शनात् । यथा प्रदीपस्य विज्ञानवर्त्तिविकारज्वालान्तरोत्पादनानि । अनेकस्यापि चक्षुरादेरेकविज्ञानक्रियादर्शनात् । न क्रमाऽर्थक्रियाभेदमात्रेण सत्ताभेद^५ इति किन्तर्हि [? नर्] ह्यदृष्टार्थक्रियाभेदेन । या अर्थक्रिया यस्मिन्नदृष्टा पुनर्दृश्यते सा सत्ताभेदं साधयति । यथा मृद्यदृष्टा सत्युदकधारणाद्यर्थक्रिया घटे दृश्यमानाऽदृष्टापि^६ तन्तुषु प्राव(र)णाद्यर्थक्रिया पटे दृश्यते इति सत्ता-

संहरति । तदित्यादिना । मूलप्रकरणमपि निगमयति । एवन्तावदि(3b3)-
त्यादिना । अत एव न तेषाम्बुद्ध्यादीनाम्विपर्ययात्तेषां सत्तादीनाम्विपर्ययोऽभावः ।
योहि यस्य भावमेव न साधयति स कथमिव वर्त्तमानसूतदभावं साधयतीत्याकूतं ।
यदि नाम बुद्ध्यादयः सत्ताभेदाभेदौ वा न साधयन्त्यर्थक्रिया तु तान्साधयिष्यतीत्यत
आह । अर्थक्रियातस्तु सत्ताव्यवहारः स्यादि(3b4)ति तल्लक्षणत्वात् सत्त्वस्येति
भावः । अनेनावयोरत्र साम्यमेवेति दर्शयति । अन्यत्र तु विवाद इत्याह । न सत्ता-
भेदाभेदव्यवहार (3b4) इति । कुत एकस्याप्यनेकार्थक्रियादर्शनात् । तत्र नैक-
प्रत्ययजनितं किञ्चिदस्ति तत्कथमेवमुच्यते । सत्यमेतदेकं तु बह्वीषु सामग्रीषु
वर्त्तते इत्यनेकार्थकृदित्युच्यते । यदाह ॥

न किञ्चदेकमेकस्मात् सामग्र्या सर्वसम्भवः ।

एकं^७ स्यादपि सामग्र्योरित्युक्तं तदनेककृदिति ॥ (११)

किम्बत् । यथा प्रदीपस्य विज्ञानस्य वर्त्तिविकारस्य ज्वालान्तरस्य च स्वपर-
सन्तानसम्बन्धिक्षणान्तरस्यो^८त्पादनानि तदेवं सत्ताभेदव्यवहाराभावे कारणं ।
कथमेकमनेकं कार्यमुत्पादयतीति चेति । एकस्यैव ईदृशस्यानेकार्थजननात्तुर्था-
तिशयकोडी^९कृतं रूपवतः स्वहेतुभ्यः संजातत्वादिति भावो न्यायतत्त्वविदः ।
तथानेकस्यापि चक्षुरादेरेकविज्ञानक्रियादर्शनात् । अभेदव्यवहाराभावे कार-
णमेतत् । कणभुग्मतविपर्यासितधियस्त्वाहुः । न ब्रूम इत्यादि । किन्तुहर्चदृष्टार्थ^{१०}
क्रियाभेदेन सत्ताभेद इति वर्त्तते । तदेव व्यनक्ति । यार्थक्रिया(3b6)मध्वाद्या^{११} 292
हरणादिलक्षणा तस्मिन्घटादावदृष्टा सती पुनर्दृश्यते । अन्यत्र घटादौ ।
सैवम्विधा सत्ताभेदं साधयति । तेषां घटादीनामनेन व्याप्तिः कथिता । किमिव ।^१
यथा पटेऽदृष्टा सत्युदकधारणाद्यर्थक्रिया घटे दृश्यमाना(3b7) सत्ताभेदं साधय-
तीति प्रकृतेनाभिसम्बन्धः । दृष्टान्तकथनं चेत् । अदृष्टा च तन्तुषु प्रावरणद्यर्थ-

भेदः सिध्यति । एवमर्थान्तरं, तथाप्यवयवी न सिध्यति । यथाप्रत्ययं संस्कारसन्ततौ स्वभेदोत्पत्तेरर्थक्रियाभेदः । अरणिनिर्मथनावस्थादा-
विवाग्नेः स्थूलकरीषतृणाकाष्ठदहनशक्तिभेदस्तथा यथाप्रत्ययं स्वभावो
[?व]भेदोत्पत्तेस्तन्वादिष्वर्थक्रियाभेदः । एतेन बुद्धिव्यपदेशभेदाभेदौ
व्याख्यातौ ।^४

तत्र यदुक्तमर्थक्रियातः सत्ताव्यवहारसिद्धिर्विपर्ययाद्विपर्यय इति.

क्रिया पटे दृश्यत इति (3b7) पक्षधर्मोपदर्शनमिति । तस्मात् सत्ताभेदस्तन्तु-
पटयोः सिद्ध इति शेषः । तदनेन साधनफलं सङ्कीर्तितं । स्वभावहेतुश्चायं यस्मात्तद-
दृष्टार्थक्रियाकरणमात्रानुबन्धी सत्ताभेद इति । तदेतेन तन्तुभ्यः पटस्यान्यत्वं
साधयन्नर्थान्तरभूतावयविसिद्धिं मन्यते ॥ आचार्यस्त्वाह ॥ सिध्यत्येवं तन्तु-
पटयोः सत्ताभेद इति प्रकृतं ॥ वाञ्छितार्थसिद्धिस्तु भवतो नैवास्तीत्यभिप्रायवा
नाह । अर्थान्तरन्तथाप्यवयवी न सिध्यतीति (3b7) कुत एतद्यतो यथाप्रत्यय-
मस्यां संस्कारसन्ततौ स्वभावभेदोत्पत्तेः कारणादर्थक्रियाभेदः प्रावरणादिलक्षणो
भवति ।^५ एतदुक्तं भवति पिण्डीकृतेभ्यस्तन्तुभ्य उपादानकारणभूतेभ्यः
कुर्वन्वादिसहकारिप्रत्ययसन्निधानाच्च विशिष्टसन्निवेशावच्छिन्ना एव
तन्तवो जायंते । ये प्रावरणाद्यर्थक्रिया(या)मुपयुज्यन्ते । तेभ्यश्च पूर्वोभ्यः पटस्या-
न्यत्वमिष्टमेवास्माभिरपि । न तु विशिष्टसंस्थानावच्छिन्नेभ्य इति त्यज्यतामियमर्थ-
न्तरावयविसिद्धिप्रत्याशेति । तदेतेनैवाविद्धकण्ठोक्तं पूर्वोत्तरकालभावितादित्यादि
29b तत्साधनमपहस्तितं वेदितव्यं । अस्माभिस्तु विस्तरेण प्राक् प्रयुक्तमेवेति ।
न पुनर्योज्यते । किंन्वत् प्रत्ययवसात् [? वशात्] स्वभावविशेषोत्पत्तेरर्थक्रिया-
भेद (3b7) इत्याह । अरणिनिर्मथना (3b7) दित्यादि मुञ्जानं (1) दृष्टान्तं प्रदर्श्य-
दाष्टान्तिकमाह । तथा यथे (3b8) त्यादि^१ । अनेनैव यथाप्रत्ययस्वभावभेदेन-
यदेके चोदयन्ति । ननु च तन्तवः पट इति बुद्धिव्यपदेशभेदात् । कथमस्यान्यत्वं
नास्तीति तत्प्रतिक्षिप्तमित्याकूतवानाह^२ । एतेन बुद्धिव्यपदेशभेदौ व्याख्याता-
विति (3b8) । तत्रैवं स्थिते यदुक्तं प्राक्त्वयाऽर्थक्रियातः सद्व्यवहारसिद्धिर्भवति
विपर्ययाच्चार्यक्रिया निवृत्ते विपर्ययोऽसद्व्यवहार^३ इति सत्यमेतत् । एतावत्तु-
न्नमः । स एव विपर्ययोऽर्थक्रियाया अनुपलब्धिलक्षणप्राप्तेषु न सिध्यति । तथाहि
यद्यप्यनुपलब्धिलक्षणप्राप्तानुपलम्भो नेष्यते तदास्यार्थक्रियासामर्थ्यं नास्तीति
कथमधिगतं भवता (1) न चानुपलब्धिमात्रादिति युक्तम्वक्तुं । तस्य व्यभिचारात् ।

सत्यतमेत् । स एव तु विपर्ययोनुपलब्धिलक्षणप्राप्तेषु^{१०} न सिध्यति । तत्र पुन-
रिदमनिच्छतोप्यायातं । यस्येदं सामर्थ्यमुपलब्धिलक्षणप्राप्तं सन्नोपलभ्यते
साऽसद्व्यवहारविषयः सामर्थ्यलक्षणत्वात्सत्त्वस्येति । तथापि कोऽति-
शयः पूर्वकादस्य (1) न हि स्वभावादर्थान्तरं सामर्थ्यं तस्योपलब्धिलक्षण¹⁰ 4a
प्राप्तस्य योनुपलम्भः स स्वभावस्यैवेति पूर्वकैवेयमनुपलब्धिः (1)
तस्मादनेन कचित्केषाश्चिदसद्व्यवहारमभ्युपगच्छताऽतोनुपलम्भादभ्यु-
पगन्तव्यो न वा कचिद्विशेषाभावा¹त् । सोन्यत्रापि तथाविधेऽविशिष्ट
इति सोपि तथास्त्विति व्याप्तिः । सर्व एवविधोऽनुपलब्धोऽसद्व्यवहार-
विषय इति ।

तत्र पुनरनिच्छतोप्यायातं तव । यस्येदमर्थक्रियासामर्थ्यमुपलब्धिलक्षणप्राप्तं
सन्नोपलभ्यते सोऽसद्व्यवहारविषय इति । कुतः सामर्थ्यलक्षणत्वात् सत्त्वस्य^{१०} ।
भवत्वेवङ्को दोष इति चेदाह । तथापि कोतिशयः (3b10) पूर्वकादस्मादुप-
र्णितादुपलभ्यानुपलम्भात् । अस्य सामर्थ्यानुपलम्भस्य भवत्परिकल्पितस्य ।
स्यात् म^१तं स स्वभावस्यैवानुपलम्भोऽयं तु पुनः सामर्थ्यस्येत्यत आह । न ही (3b-
10) त्यादि । तथा च तस्य सामर्थ्यस्य योनुपलम्भः स स्वभावस्यैव इति तस्मात्
पूर्वकैव स्वभावा^{१०}नुपलब्धिरेवेयं सामर्थ्यानुपलब्धिः । तस्माद् दृश्यानुपलब्धिरेवा-
सद्व्यवहारसाधनेति स्थितमेतत् । यस्माच्चैवन्तस्मादनेन वादिना क्वचिच्छा-
विषाणादावसद्व्यव^{१०}वहारमभ्युपगच्छता दृश्यानुपलम्भादभ्युपगन्तव्यो 30a
ऽन्यस्य तत्प्रतिपत्त्युपायस्याभावादिति भावः । ततः सोनुपलम्भोऽन्यत्रापि सामान्य-
विशेषसंयोगावय^१विद्रव्यादौ तथाविधे उपलब्धिलक्षणप्राप्ते अविशेष इति
सोपि सामान्यविशेषादिस्तथास्त्वसद्व्यवहारविषयत्वेनास्तीत्यर्थः । स्यादेतन्नैव
सामान्यविशेषादिस्तथाविधोनुपलब्धोऽसद्व्यवहारविषय इत्यत आह । न वा
क्वचिच्छाविषाणादावसद्व्यवहारोऽभ्युपगन्तव्यः । कुतो विशेषाभावावनुप-
लम्भस्य^{१०} । अयमत्रार्थो द्वयोरनुपलम्भे तन्निमित्ते तुल्येपि यद्यसद्व्यवहारः
सामान्यादौ नोत्पद्यते । अन्यत्रापि तर्हि स नाभ्युपेयो विशेषहेत्वभावादि^१त्यनेन च
पूर्वोक्तमेव कस्य चिदसतोभ्युपगमे तल्लक्षणाविशेषादिति स्मारयति । तस्मा
त्सर्व एवविधो दृश्यानुपलम्भोऽसद्व्यवहारस्य वि^{१०}षय (4a2) इति व्याप्तिः ।
अनुपलब्धौ सिद्धेतिशेषः ॥ ० ॥

नैव कश्चित्कचित्कथञ्चिदनुपलब्धोऽप्यसद्व्यवहारविषय^२ इति चेत् ।
 सर्वस्य सर्वरूपाणां सर्वदाऽनिवृत्तेः सर्वं सर्वत्र सर्वदा समुपयुज्येत ।
 इदञ्च न स्यात् । इदमतो नात इदमिहेदमिह नेदमिदानीमिदमिदानीं नेद-
 मिदमेवमिदं^३ नैवमिति कस्यचिदपि रूपस्य कथञ्चित्कचित्कदाचिद्वि-
 [?द्विविक्त]स्वहेतोरभावात् । अनन्वयव्यतिरेकं विश्वं स्यात् भेदाभावात् ।
 अवस्थानिवृत्तिप्रवृत्तिभेदेभ्योऽव्यवस्थेति चेत्^४(१) नन्वत एव सवविषयस्या-

कापिलास्त्वाहुः । सर्वमेव सर्वात्मकं अन्यथा यदि मृत्पिण्डदुग्धबीजाविषु
 घटदध्यङ्कुराद^५थो न विद्यन्त एव शक्त्यात्मना तदा कथं पुनस्तेभ्यस्तेषामुत्पत्तिः ।
 नहि शशविषाणमविद्यमानन्तत्रोदेति । एवञ्च सति दृश्यः सन्ननुपलब्धोपि कश्चिद्
 घटा^६दिः क्वचिद्देशादौ कथञ्चिच्च संस्थानविशेषादिना नैवाभावव्यवहारविषयो
 भवतीति तेषां मतमासङ्गक [? शङ्क]ते । नैवे (423) त्यादिना ।

एतत् साङ्ख्यपशोः कोन्यः सलज्जो वक्तुमीहते ।

अदृष्टपूर्वमस्तीति तृणाग्रे करिणां शतम् (112, प्रमाणवार्तिके २ परि०)

इत्यभिप्रायवानाह । सर्वस्ये (423) त्यादि । यद्यदृष्टमपि तत्रास्ति तदा-
 30b सर्वं एव क्षीरादयः सर्वं घटादिरूपै^७रनुमतत्वात् तत्साध्यामर्थक्रियाङ्कुर्युतिरित्यर्थः ।
 किञ्चेदमपरं न स्यादिददध्यादिकार्यमतः क्षीरादेर्भवति नान्यतो जलादेः ।
 यदि वा नातः क्षीरादेरिदं मध्वादि^८कं तथेदङ्कुङ्कुमादिकमिह कस्मीरा [?
 कश्मीरा]दिदेशे नेदमिह मालवकादिदेशे यदि वा नेदं चन्दनादिकमिह । तथेदङ्कु-
 न्वादिकमिदानीं शिशिरसमये नत्विदमि^९दानीन्निदाघकाले । अथवा नेदं कमलादिक-
 मिदानीन्तथेदं खण्डादिकमेव^{१०} माधुर्यादिगुणविशिष्टं । नेदमेदङ्कटुकादिरूपं ।
 यद्वा नेदं निम्बादिकमे^{११}वमिति व्याख्यातव्यं (१) किङ्कारणमेवमेतदित्यत आह ।
 कस्यचिदपि (424) त्यादि । इदमेवम्बिधमधुनास्य रूपन्नास्तीति योयम्बिवेको-
 ऽभावस्त^{१२}स्य हेतोरभावात् । सर्वस्य सर्वरूपाणां सर्वदानुवृत्तेरिति मतिः । नन्विद-
 मनन्तरमेव वस्तुतोऽभिहितमेव सर्वं सर्वत्र सर्वदा समुप^{१३}युज्येतेत्यत्र तत्किमिदं
 पुनर्द्वचित्कर्त्तव्यमास्थीयत इति चेत् । सत्यं पूर्वं कारणगतो व्यापारः कथितो-
 ऽधुना तु कार्यगत इति विशेषा^{१४}ददोषः । इदञ्चान्यतरमुखेण [? मुखेन] दूषण-
 वचनं शिष्यव्युत्पादनाय । ततश्च भेदाभावान्न विद्येते अन्वयव्यतिरेकौ यस्मिं
 निति विग्रहः । इदमत्रास्तीत्या^{१५}द्यन्वयो नास्तीति व्यतिरेकः । परः प्राह (१)
 अवस्थेत्यादिना । एतदुक्तम्भवति । यत्र यद् व्यक्तन्तत्तत्रास्तीत्यादि व्यवहिरयते

सद्व्यवहारस्याभावात् सम्भवन्ति । यतस्तेभ्यो व्यवस्था स्यात् । कचिद्विषये-
ऽसद्व्यवहारोपगमे स कुत इति वक्तव्यं । न ह्यनुपलम्भादन्यो व्य^०वच्छेद-
हेतुरस्ति । विधिप्रतिषेधाभ्यां व्यवच्छेदे सर्वदानुपलम्भस्यैव साधनत्वात् ।
अनुपलम्भादेव तदभ्युपगमे स यत्रैवास्ति सर्वोऽसद्व्यवहारविषय इति
वक्तव्य^० विशेषाभावात् । सर्वप्रमाणनिवृत्तिरनुपलब्धिः । सा यत्र सोऽस-
द्विषय इष्ट इति चेत् । सुकुमारप्रज्ञो देवानांप्रियो न सहते प्रमाणचिन्ता-
व्यवहारपरिक्लेशं^७ येन नात्रादरं कृतवान् । न ह्यनुमानादिनिवृत्तिरभावं

यत्र तु यन्नैव व्यक्तन्तत्र तन्नास्तीत्यतो^८ऽयमदोष इति । नन्वि(4a5)त्याद्याचार्यः ।
त एवावस्थानिवृत्तिप्रवृत्तिभेदा न सम्भवन्ति तावकीने दर्शने । कुतः सर्वविषयस्या-
सद्व्यवहारस्याभावात् । अथापि क्वचि^०द्विषयेऽसद्व्यवहार इष्यते तदा तस्य कारणं 31a
भवद्भिर्वक्तव्यमित्याह । क्वचिदि(4a5)त्यादि । यदि वावश्यमनेन क्वचित्परि-
कल्पिते व्यतिरिक्तावयव्यादावसद्व्यवहारो^१गीकर्त्तव्यः । स चास्य न युक्तो-
हेत्वभावादित्याह । क्वचिदित्यादि । कुतः । यस्मान्नहि अनुपलम्भादन्यो व्यवच्छे-
दस्याभावस्य हेतुरस्ति प्रसाधक इति शेषः । स च त्वया^२ नेष्टक इति भावः । कस्मा-
देवं यतो विधिना स्वभावविरुद्धोपलम्भादौ प्रतिषेधेन व्यापकानुपलम्भादौ व्यवच्छेदे
साध्येऽनुपलम्भस्यैव सर्व्वदा साधकत्वात् । अथा^३हमप्यस्मादेवानुपलम्भाद् व्यव-
च्छेदं साधयामीति ब्रूषे तदत्रापि ब्रूम इत्याह । सोनुपलम्भो यत्रैवास्ति स सर्व्वो
ऽसद्व्यवहारविषय(4a6) इति वक्तव्यं ॥^४ किमिति विशेषाभावात् । तथा
च घटादि[? घटादे]रपि क्वचित्प्रदेशविशेषादावसद्व्यवहारविषयत्वं सिद्धं ।
तथाविधस्यानुपलम्भस्यात्रापि भावात् तर्त्कि^० ब्रूषे । नैव क्वचित् कश्चिद् दृष्टो-
प्यसद्व्यवहारविषय इति अभिप्रायः । अन्यथा अत्रापि व्यतिरिक्तावयव्यादौ
मा भूदसद्व्यवहार इति यावत् ।

सर्व्व^०प्रमाणनिवृत्तिर(4a7)त्यादि परः । तथा चायुक्तं उक्तं । नहि
अनुपलम्भादन्यो व्यवच्छेदहेतुरस्तीति । एवञ्च सति न घटस्यापि क्वचिदसद्व्यव-
हारविषयत्वमा^७गमानुमानभावेन सर्व्वप्रमाणनिवृत्तेरेवाभावादिति मन्यते ।
कुतः पुनरिदमतिप्रज्ञाकौशलमासादितं भवतेत्यागूर्योपहसति । सुकुमारप्रज्ञ (4a7)
इत्या^८दिना । न प्रसहते प्रमाणचिन्तापरिक्लेश(4a7)मिति सुकुमारप्रज्ञत्वे
कारणं ।

ननु च किमत्रायुक्तमुक्तमस्माभिर्येनोपहससीत्याह । नही(4a8)त्यादि ।
आदिश^०ब्देनागमपरिग्रहः । व्यभिचारश्च पूर्वमेव प्रतिपादितः । सर्व्वप्राणि 31b
प्रत्यक्षनिवृत्तिस्तर्हि गमयिष्यतीत्याह । न सर्व्वप्रत्यक्षनिवृत्तिर(4a8)ति ।

गमयति व्यभिचारात् । न सर्वप्रत्यक्षनिवृत्तिरसिद्धेः, नात्मप्रत्यक्षविषय-
निवृत्तिरपि विप्रकृष्टेषु । तस्मात्स्वभावविशेषो यतः प्रमाणान्त्रियमेन सद्रव्यव-
हारः^८ प्रतिपद्यते, तन्निवृत्तिस्तस्यासद्रव्यवहारं साधयति (1) तत्स्वभावसत्ता-
यास्तत्प्रमाणसत्तया इष्टेः ।

न चोपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यार्थस्याप्रत्यक्षादन्योपलब्धिर्येनानुमा-
4b नाद^९स्योपलब्धिः स्यात् । न तद्रूपान्यथाभावमन्तरेणाप्रत्यक्षता(,S)न्यथा-

कुतोऽसिद्धेः । आत्मपर^१योरप्रतिपत्तेरित्यर्थः । न ह्यत्र सर्वेषाम्प्रत्यक्षनिवृत्तमिति
निश्चये प्रमाणमस्ति किञ्चित् । आत्मप्रत्यक्षनिवृत्तिरेव तर्हि गमयतीति चेदाह ।
नात्मप्रत्यक्षा विशेष^२निवृत्तिरपी (4 a 8) ति (1) न केवलं पूर्वोक्तेत्यपि शब्दः ।
अविशेषेण निवृत्तिरविशेषनिवृत्तिः । आत्मप्रत्यक्षस्याविशेषनिवृत्तिरात्मप्रत्यक्षा
विशेषनिवृत्तिरिति^३ व्युत्पत्तिक्रमः । सन्निहितसकलतदन्यकारणस्य त्वात्म-
प्रत्यक्षस्य निवृत्तिस्त्रिविधविप्रकर्षाविप्रकृष्टेऽभावङ्गमयत्येवेति कथनीयाविशेष
वि^४प्रकृष्टवचनं । यस्मात् सर्वप्रमाणनिवृत्तिसाद्व्यवहारहेतुस्तस्मात् स
स्वभावविशेषस्त्रिविधविप्रकर्षाविप्रकृष्टरूपो भावो यतः प्रमाणात्स^५निहित-
समस्ततदन्यत्क्रियादिकारणात् प्रत्यक्षान्त्रियमेन सद्रव्यवहारमप्रतिपद्यते समासाद-
यति । तस्यैव यथोक्तस्य प्रमाणस्य निवृत्तिस्तस्य स्व^६भावविशेषस्यासद्रव्यवहारं
प्रसाधयति । अवधारणमनुमानावगमादिनिवृत्तेर्व्यवच्छेदाय । किङ्कारणन्तस्य
स्वभावविशेषस्य स्वभावसत्तायास्तस्य यथो^७क्तस्य प्रमाणस्य येयं सत्ता तथा व्याप्तः
कारणात् । तथाहि यत्र स तादृग्विधः पदार्थस्तत्रावश्यं तेनापि प्रमाणेन भवितव्यं ।
समर्थस्य कारणस्य कार्या^८व्यभिचारात् । एवञ्चैतत्प्रमाणं तद्व्यापकत्वान्निवर्त-
मानं तामपि वृक्षवच्छिंशपां निवर्तयति । अनेन च यथोक्तादनुपलम्भादित्याद्युक्त-
3 2a मूपसंहरति स्यादेत^९दुपलब्धिलक्षणप्राप्तमपि क्षीरादिषु दध्यादिकं न प्रत्यक्षे^{१०}-
णोपलभ्यतेऽपि त्वनुमानेनाशक्तादनुत्पत्तिरिति । अतो न तन्निवृत्त्याप्यसद्रव्यवहार-
विषयत्वन्तस्येत्यत आह । न चे (4a9) त्यादि । येनान्योपलब्धित्वेनानुमाना-
दस्यो^{११}पलब्धिः स्यात् । किम्पुनरन्योपलब्धिर्न युज्यत इत्याह । न चेत्यादि । यस्मादर्थ-
चकारः । तस्य रूपस्योपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यान्यथाभावप्रच्युतिर्न तमन्त^{१२}रेणा-
प्रत्यक्षः स भावो युक्त इति शेषः । तदेतेन प्रत्यक्षमेव तस्योपलब्धिरपेक्षणीयस्य
कस्यचिद्धेतोरभावादिति प्रसाधयति । प्रयो^{१३}गः पुनः । यद्यदासन्निहितसकला-
प्रतिबद्धसामर्थ्यकारणन्तत्तदा भवत्येव न चाक्षेपकारि । यथा समग्राप्रतिहत-
सामर्थ्यकारणसा^{१४}मयीकोळकुरः । तथा च क्षीराद्यवस्थासु यथोपदिष्टपक्षधर्मवद्
दध्यादिविषयं ज्ञानमिति स्वभावहेतुः । द्वितीयसाध्यापेक्षया व्यापकवि^{१५}द्वयोप-

भावे च तदेव न स्यात् । अपि च कुत इदमन्त्रौषधमिन्द्रजालं
भावेन शिक्षितं यदयमजातानष्टरूपातिशयोऽव्यवधानादूर^१स्थानस्तस्यैव
तदवस्थेन्द्रियादेरिव पुरुषस्य कदाचित्प्रत्यक्षोऽप्रत्यक्षश्च, येन कदाचिदस्या-
नुमानमुपलब्धिः कदाचित्प्रत्यक्षं कदाचिदागमः । तस्मान्नैवानतिशयेऽमीषां
प्रकाराणां विरोधा^२त् । नानतिशय एकातिशयनिवृत्त्याऽपरातिशयोत्पत्त्या
च तै (:) व्यवहारभेदोपगमात् । सोतिशयस्तस्यात्मभूतोऽनवयवे निवर्त्त-

लब्धिः । अन्यथा त्वन्तस्य भवत्येवातोयं हेतुरसिद्ध इति चेदाह (१) अन्यथा भावे
चेद्यमाणे तदेवोपलब्धिलक्षणप्राप्तं दध्यादि न स्यात् (4b1) प्राच्यरूपात् प्रच्युते ।
तथा च तद्रूपतायां निरन्वयविनास [? विनाश] प्रसङ्ग इति भावः । अपि चे-
(4b1) त्यादिनोपचयमाह । यदयम्भावः । अजातोऽनष्टश्च रूपातिशयो-
स्येति विग्रहः^३ (१) नित्यमेकत्वरूपत्वाद् द्रव्यान्तरेण व्यवधाने दूरदेशस्थितौ च भवे-
युरपि प्रत्यक्षाप्रत्यक्षत्वादय इत्यत आह । अव्यवधानदूरस्थान (4b1) इति ।
न विद्यते व्यवधानदूरस्थाने चास्येति विग्रहः । क्वचिदव्यवधानादूरस्थान 32b
इति पठ्यते । तत्र व्यवधानदूरस्थानशब्दयोः प्रत्येकं नञ्चा समासं कृत्वा पश्चा (३)
विशेषणसमासः कार्यः । कञ्चित्पुरुषमपेक्ष्य कोपि प्रत्यक्षोऽन्यञ्चापेक्ष्य प्रत्यक्ष
इति न विरोध इत्याह । तस्यैव (4b2) । तस्याप्युन्मीलितलोचनाद्यवस्थायां
प्रत्यक्षोऽन्यदा चाप्रत्यक्ष इति न^४ काचित् क्षतिरित्याह । तदवस्थेन्द्रियादेरेव
(4b2) तदवस्थमविकृतमिन्द्रियमस्येति विग्रहः । आदिग्रहणं मनस्काराद्याक्षेपाय ।
कदाचिदभिव्यक्तवेलायां^५ प्रत्यक्षो भवति कदाचिच्चानभिव्यक्तक्षीरादिवेला-
यामप्रत्यक्षश्चेति येन प्रत्यक्षाप्रत्यक्षत्वेन कदाचिदनुमानस्योपलब्धिरशक्तादनुत्प-
त्ते^६रिति । कदाचित्तु व्यक्तावस्थायां प्रत्यक्षं । किं पुनरत्रायुक्तं । येनैवं ब्रूष
इति चेदाह । एकस्मिन्नेवानतिशये दध्यादावमीषां प्रकाराणां प्रत्यक्षाप्रत्यक्षत्वा-
दीनां विरोधादिति (4b2) । ये परस्परविरुद्धरूपा न तेषामेकत्रानतिशये सम्भवः ।
तद्यथा शीतोष्णस्पर्शादीनां । परस्परविरुद्धाश्च प्रत्यक्षाप्रत्यक्षत्वादयः । इति
व्यापकविरुद्धोपलब्धिर्मन्यते ॥

परः प्राह ॥ नानतिशय (4b3) इति । एकस्याव्यक्तावस्थालक्षणस्या-
तिशयस्य निवृत्त्याऽपरस्य व्यक्तावस्थालक्षणस्योत्पत्त्या च क्षीरं दधौति
व्यवहारस्योपगमात् । अनेनाजातानष्टरूपातिशय इत्यादेरसिद्धत्वमाह । न
तावदयमतिशयो भवद्भिरतिशयवद् भावव्यतिरिक्तोऽभ्युपगतोऽभ्युपगमे
वा तदवस्थोऽनन्तराभिहितो दोषः स्यात्^७ (१) तस्मादव्यतिरिक्त एवायं 33a
तत्र चायन्दोष इत्यागूयह । सोतिशयो व्यवस्थालक्षणस्तस्यातिशयवतोऽवस्थातु-

मानः प्रवर्त्तमानश्च कथं न स्वभावनानात्त्वमाकर्षयति सुख^३दुःखवत् ।
सान्त्वयत्वे च का कस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिर्वेति यत्किञ्चिदेतत् ।

अथवा यदि कस्यचित्स्वभावस्य प्रवृत्तिनिवृत्ती स्वयमप्यनुक्रियेते
तदेव परो ब्रुवाणः किमिति नानुमन्यते । त^४स्य निरन्वयोपजननविनाशो-
पगमादिति चेत् । कोयमन्वयो नाम (१) भावस्य जन्मविनाशयोः शक्तिः,
सास्त्येव प्रागपि जन्मनो निरोधादप्यूर्ध्वं (१) तेनायं नापूर्वः सर्वथा

रात्मभूतोऽनन्वय इत्येकान्तेन निवर्त्तमानः । व्या^१पकस्वभावात्प्रवर्त्तमानोऽसन्नेव
कथञ्च स्वभावनानात्वं । सुखदुःखयोरिवाकर्षति । अन्वाकर्षत्येवेत्यर्थः । प्रयोगो
[?प्रयोगः] पुनर्यो यस्यात्मभूतः (4b3) स तन्निवृत्तावेकान्तेन निवर्त्तते प्रवृ-
त्तौ चासन्नेव प्रवर्त्तते यथा तस्यैवातिशयस्यात्मा । आत्मभूतश्चातिशयस्यातिशय-
वानिति स्वभावहेतुः । ततश्च तयोरवस्थ^२योरवस्थानुष्णानात्वं परस्परविरोधि-
धर्माध्यासितत्वात् सुखदुःखवदिति स्वभावहेतुरेव । नैवासावतिशयोऽनन्वयः
प्रवर्त्तते निव^३र्त्तते वाऽतः पूर्वस्मिन्प्रमाणे साध्यविकलत्ववृद्धान्तस्य । उत्तरत्र त्व-
सिद्धिर्हेतोरिति चेदाह । सान्त्वयत्वेचातिशयस्य निवृत्तिप्रवृत्त्योर^४गीक्रियमाणे
का कस्य निवृत्तिः प्रवृत्तिर्वेति (4b3) । नैव काचित्कस्यचिन्निवृत्तिः प्रवृत्तिर्वा ।
सर्व्वस्य सर्व्वदा सत्त्वात् । तथा च सर्व्वं सर्व्वत्र समुपयु^५जे[?ज्ये]तेत्यादिना
पुरोनुक्रान्तो दोषोनुपयुज्यत इत्यभिप्रायः । उपचयमाह । यदि च कस्यचित्
स्वभावस्यातिशयाख्यस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिर्वेति स्वयमभ्यनुज्ञायते^६ त्वया । एकाति-
शयनिवृत्त्याऽपरातिशयोत्पत्त्या व्यवहारभेदोपगमादित्यविधानात् । तदेतदेव
परस्तथागतवचोऽभ्यासोपजातावदातमति^७र्ब्रुवाणः । नानुमन्यते भद्रमुखेण
[?मुखेन] भवेदेवं यदि यथा मया प्रवृत्तिनिवृत्ती अभ्यनुज्ञायते तथा तेनापि ।
यावतास्य निरन्वयोपजननविनाशोपगमो मम^८त्वाविर्भावतिरोभावमात्रन्तकथमिवा-
नुमन्यत इति कदाचिद् ब्रूयात्पर इति तन्मतमाशङ्कते । तस्ये (4b4) त्यादिना ।
सदैव भवद्भिः शून्यहृदयरयमन्वयो घोष्यते । तत्र वक्तव्यः कोयमन्वयो नाम
भावस्य जन्मविनाशयोरिति सत्यं एषा । परः प्राह (१) किमत्राभिधानीयं याव-
ता शक्तिरन्वयो भावस्य जन्मविनाशयोरिति व^९र्त्तते । कथम्पुनः सान्त्वय इत्याह ।
यतोस्त्येव प्रागपि जन्मनो निरोधादप्यूर्ध्वं (4b5) सा शक्तिरवस्थातुलक्षणा
येनैतदेवन्तेनायम्भावो नापूर्वः सन् सर्वथा जायते^{१०} अपि तु शक्तिरूपेण पूर्व्वं व्यवस्थित
एव केवलमाविर्भवतीति सर्व्वथाग्रहणेन ज्ञापयति । तथा न पूर्व्वो विनश्यत्येकान्ते-
नापि तु तिरोभवति ।^{११} असतो नास्त्युदयः सतश्च नास्ति विनाश इति यावत् ।

जायते, न^५ पूर्वो विनश्यतोति । यदि सा सर्वदाऽनतिशया किमिदानीमतिशयवद्यत्कृतोयं व्यवहारविभागः । ता अवस्था अतिशयवत्य इति चेत् । ता अवस्था : सा च शक्तिः किमेको भाव आ^०होस्विन्नाना । एकश्चेत्कथमिदानीमिदमेकत्राविभक्तात्मनि निष्पर्यायं परस्परव्याहृतं योक्ष्यते । जन्माजन्म निवृत्तिरनिवृत्तिरेकत्वं नानात्वं प्रत्यक्षताऽप्रत्यक्षतार्थक्रियोप^७योगोनुपयोगश्चेत्यादि । अस्ति पर्यायोऽवस्था शक्तिरिति तेनाविरोध इति चेत् । विस्मरणशीलो देवानांप्रियः प्रकरणं न लक्षयति । शक्तिरवस्थेत्येको भावोऽविभाग इति य^८त्कोऽयं विरोध उक्तः ।

आचार्य आह । यदि सा शक्तिः सर्वदा (4b6) तिरोभावाविर्भावकालेऽनतिशयातिशय^९रहिता एकरूपेति यावत् । तदा किमिदानीं अतिशयवद्विद्यते । यतः (:) कुतोयं व्यवहारविभागः क्षीरन्दधितक्रमित्यादि । साङ्ख्य आह ।^{१०} अवस्था अतिशयवत्य (4b6) इति । ता (4b6) इत्याद्याचार्यः । विकल्पद्वयञ्च प्रकारान्तरासम्भवात्कृतं । न बाहरीकवादो युज्यते तत्त्वान्यत्वयोः परस्परपरिहारस्थिति-लक्षणतया तृतीयराशिर्व्यतिरेकत्वात् । एकत्वे को दोष इति चेदाह (1) एकत्वे-तदा कथमिदमेकत्राविभक्तात्मन्यविभक्तस्वरूपे योक्ष्यते (4b7) । व्यपेक्षया भ^०वेदपीत्याह । निष्पर्यायं किमुनस्तत्परस्परव्याहृत इत्याह जन्म अवस्थानाम-जन्मशक्तेः । तथार्थक्रियायामुपयोगोऽवस्थानां शक्तस्त्वनुपयोग (4b7) इ^{११}ति । 34a. प्रयोगाः पुनः (1) शक्तेरपि जन्मास्ति । अवस्थाभ्योऽव्यतिरेकात् । अवस्था-स्वरूपवत् । अवस्थानाम्बा न जन्म शक्तेरव्यतिरेकात् । शक्तिस्वरूपवत् । स्वभावहेतुविरुद्धव्याप्तो^{१२}पलब्धिः (:) । एतेनैव प्रकारेणार्थक्रियोपयोगानुपयोगनिवृत्त्य-निवृत्त्यादिषु स्वभावहेतुविरुद्धव्याप्तोपलब्धयो योज्याः । आदिग्रहणेन पतनापतन-योरपि परिग्रहः ।

पुनरपि साङ्ख्यीयमतमाशङ्कते । अस्तीत्या (4b8) दिना । केनचित्पर्यायेण अवस्थानाशक्त्योरनन्यत्वम्परमार्थतस्तु भेद एव तेन जन्मादीनामविरोध इति । नूनम्भवतः स्वपक्षरक्षणा^{१३}कुलबुद्धेरात्मापि विस्मृतः । इत्याकूतवानाह । विस्मरण-शील (4b8) इत्यादि । यतोऽनन्यत्वपक्षेऽनन्दोषोस्माभिरुक्तोऽन्यत्वपक्षेऽन्य एव भविष्यति । कः पुनरसावन्य^{१४} इति तमेव दर्शयितुमुपक्रमते । अथाप्यनयोः शक्त्यवस्थयोर्विभागोऽन्यत्वन्तदा न कश्चिद्विरोधः । केवलं सान्वयो भावस्य जन्म विनासा [? विनाशा] दिति न स्यात् । किं कारणं । यस्मात् यस्यान्वयः शक्ति-त्वेनाभिमतस्य न तस्य जन्मविनाशो नित्यमेकस्मिन्नेव स्वभावे व्यवस्थानात् । यस्य

अथास्त्यनयोर्विभागो न कश्चिद्विरोधः। केवलं सान्वयौ भावस्य जन्मविनाशाविति न स्यात्। तस्माद्यस्यान्वयो न तस्य जन्मविनाशौ, यस्य च तौ न तस्यान्वयः^१, तयोरभेदाददोष इति चेत्। अनुत्तरं वत् दोषसङ्कटमत्र भवान् दृष्टिरागेण प्रवेशयमानोपि नात्मानं चेतयति।
 5a अभेदो हि नामैक्यं, ताविति च भेदाधिष्ठानो भावि^१ को व्यवहारो निवृत्तिप्रादुर्भावयोः निवृत्तिप्रादुर्भावौ स्थितावास्थिति(?)रित्यादिकं नानात्व-
 लक्षणञ्च कथं योत्स्यते। अथ हि भावानाम्भेद एतद्विरहश्चाभेदो, यथा सुखादिषु शक्तयवस्थयोश्चैकात्मनि। अन्यथा भेदाभेद^१लक्षणाभावाद्भेदा-
 भेदयोरव्यवस्था स्यात् सर्वत्र। तदात्मनि प्रादुर्भावोऽभेदो विपर्यये भेदो, यथा मृदात्मनि प्रादुर्भवतो घटस्य तस्मादभेदो, भेदश्च विपर्यये सुख-
 दुःखयोरिति^२; इदं भेदाभेदलक्षणं तेनाविरोध इति चेत्। न वै मृदात्मनि

वा ता उत्पादविनाशाववस्थात्वेनाभीष्टस्य न तस्यान्वयः। अपरापरावस्थो-
 दयास्तमयेनावस्थितरूपाभावात्। तयोः शक्तिव्यक्तयोरभेदाददोष इति कापिलः।
 अनुत्तर(4b10)मित्याद्याचार्यः। किमत्रायुज्यमानं येनैवं वदसीत्याह। अभे-
 दो हि नामैक्यमुच्यते (4b10)। तौ शक्तिव्यक्तिभेदावित्ययञ्च भेदाधिष्ठानो-
 न्यत्वनिबन्धनो व्यवहारो भाविक इति कल्पनाविरचितस्याप्रतिक्षेपात्। किञ्च
 निवृत्तिप्रादुर्भावयोः सतेरनिवृत्तिप्रादुर्भावौ तथा स्थितौ सत्यामस्थितिः। आदि-
 34b ग्रहणाद् गतावगतिरित्यादि योज्यं। एतद् भेदलक्षणकथं योज्यते भविता। तथा-
 ह्यवस्थानिवृत्तिप्रादुर्भावाभ्यामनिवृत्तिप्रादुर्भाववत्याः शक्तेरभेदो नेष्यते त्वया।
 तथा शक्तेरवस्थानेपि नावस्थानामवस्थानं। न च शक्तेस्तासामन्यत्वमिष्टं^१।
 तस्मादेवं रूपं नानात्वमित्याह। एष हि निवृत्तिप्रादुर्भावयोरनिवृत्तिप्रादुर्भाव(5a1)
 इत्यादिभेदः। तथा हि यन्निवृत्त्यादिना न यस्य निवृत्त्यादयस्तत्तस्माद् भिन्नं यथा
 तालतस्तमालादित्यतिप्रतीतमेतत्। एतद्विरहश्चाभेद इति यन्निवृत्त्या यस्य
 निवृत्तिरित्यादि। ननु च भूतभौतिकचित्तचैत्तादीनामप्रतिनियतसहोत्पादनरो-
 ध^२स्थितीनामेतद्विद्यते। न च तेषामभेदस्तत् कथमुक्तमेतद्विरहश्चाभेद इति चेत्।
 न तेषामभिन्नोत्पादादिमत्वात्। यथाक्रममुदाहरणद्वयमाह। यथेत्यादि। अन्य-
 थे(5a1)ति। यद्यनन्तरोक्तम्भेदाभेदलक्षणमाश्रीयते तदा भेदयोर्लक्षणा-
 भावात्कारणाद् भेदाभेदयोरव्यवस्था स्यात्। सर्वत्रेति सुखादीनामपरस्परं^३ चैतन्या-
 नाञ्च। सुखादीभ्यश्चैतन्यानां अभेदः। सुखादीनामप्रत्येकम्भेदो न भवेदिति
 यावत्। तदात्मनीत्यादिना परः स्वसमयप्रतीतम्भेदाभेदयोर्लक्षणमाह। तेना-

घटस्य प्रादुर्भावः किन्तर्हि मृदात्मैव कश्चित् घटा [? टो], न ह्येकस्त्रै-
लोक्ये मृदात्मा, प्रतिविज्ञप्तिप्रतिभासभेदश्च द्रव्यस्वभा^३वभेदात् । एवं
ह्यस्यापि सुखादिषु चैतन्येषु भेदावगमः समर्थो भवति । यद्येवं भेदः
स्यात् । सत्यप्येतस्मिन् कस्यचिदात्मनोऽन्वयादेवमिति चेत् । सुखा-
दिष्वप्ययं^४ प्रसङ्गः चैतन्येषु च । न च घटादिष्वपि सर्वात्मनान्वयो-

विरोध (5a3) इति जन्माजन्मादीनां । अनन्तरोक्तस्य वा । न वै मृदात्मनीत्या-
दिना मृत्पिण्डघटयोरधाराधेयभावं प्रतिक्षिपति । किन्तर्हि मृदात्मैव कश्चित्^७
विशिष्टग्रीवादिसन्निवेशावच्छिन्नो घट इत्यभीधीयते (1) नन्वेकमेव मृद्द्रव्यं सर्वत्र
तत्कथमिदमभिहितमित्यत आह । नहि एकस्त्रैलोक्यमृदात्मे (5a3) इति । कुतः
प्रतिविज्ञप्तिप्रतिभासभेदन्वयस्वभावभेदादिति सम्बन्धः । अन्योन्यभिन्नानामेव
द्रव्याणाम्विज्ञाने प्रतिभासनादित्यर्थः । तथा प्रत्यवस्थाभेदभिन्नावस्थत्वात् ।
प्रत्यर्थ^६क्रियाभेदं चाश्रित्य द्रव्यस्वभावभेदात् । परस्परासम्भिकार्यकारणा- 35a
दिति यावत् । परस्यापि सत्त्वरजस्तमश्चैतन्येषु भेदाभ्युपगम इदमेव कारणं
युक्तमिति कथय^१ (न्) नाह । एवं हीति (5a4) । यदि प्रतिविज्ञप्तिप्रतिभास-
भेदादिना भेद इष्यते । चैतन्येषु चेति बहुवचनं बहवः पुमांस इति सिद्धान्तात् । यद्येव-
मिति प्रतिविज्ञप्ति प्र^८तिभासभेदादिना । पुनरप्याह । सत्यप्येतस्मिन् प्रतिविज्ञप्ति-
प्रतिभासभेदादौ कस्यचिदात्मन (5a4) इति शक्तेरनुगमादव्ययमवस्थानमिति ।
आचार्य आह । यद्येवं सुखादिष्वप्ययमेवाभेदप्रसङ्गश्चैतन्येषु च । सुखादिष्वपि
हि गुणत्वाद् भोक्तृत्वकर्तृत्वादीनामनुगमाच्चैतन्येषु च भोक्तृत्वाकर्तृत्वागुण-
त्वादी^४नान्तथा सुखादि चैतन्येषु सत्त्वज्ञेयत्वादीनामन्वयादित्यभिप्रायः । प्रयोगो [? गः]
पुनरभिन्नाः पुरुषसुखादयः परस्परमन्वयान्वयभाक्त्वात् । श^५क्तिव्यक्तवत् । शक्ति-
व्यक्ती वा भिन्नेऽन्वयोनन्वयभाक्त्वादेव । सुखादिचैतन्यवदिति स्वभावहेतुः (:) ।
अथापि स्याद्यत्र सर्वात्मनैवान्वयस्तत्राभेदो न^९ तु यत्र केनचिद्रूपेण । घटादिषु च
सर्वात्मनान्वयस्ततोयमदोष इत्यत आह । न च घटादिष्वपि सर्वात्मनान्वयो
(5a5) पि तु केनचिद्रूपेणेति न केवलं सुखादिष्वित्यपि शब्दः । कुतोऽवैश्वरूप्य-
सहोत्पादादिप्रसङ्गात् । तथाहि सर्वासामवस्थानां सर्वप्रकारेणान्वये सत्यैक्य-
म्प्राप्नोति । ततश्च विशिष्टरूपरसगन्धश^६वीर्यविपाकाभावात् ।
वैचित्र्यञ्च भवेत् । एवञ्च पञ्चभूताभावप्रसङ्गोऽध्यक्षादिवाधाप्रस^९गश्चेति 35b
भावः । सहोत्पत्तिश्च सर्वासामवस्थानाम्प्रसज्यते । आदिशब्देन ह्यनिरो-
धार्थक्रियाव्यापारविकारादय^१ उपादीयन्ते । प्रयोगाः पुनर्यद्विशिष्टरूपरसगन्ध-

ऽवैश्वरूप्यसहोत्पत्त्यादिप्रसङ्गात् । न च घटं मृदात्मानञ्च कश्चिद्विवेकेनोपलक्षयति येनैवं स्यादिति नेह^१ प्रादुर्भूतमिति । न ह्यधिष्ठानाधिष्ठानिनोर्विविधानुपलक्षणे एवं भवति । न च शक्तेः शक्त्यात्मनि प्रादुर्भाव इति तस्याः स्वात्मनोऽभेदो न स्यात् । एतेन परिणामः प्र^२त्युक्तः ।

योपि हि कल्पयेद्यो यस्य परिणामः स तस्मादभिन्न इति । न हि शक्तिरात्मनः परिणाम इति । किञ्चेदमुक्तम्भवति परिणाम इति,

शब्दादिभिरनेकप्रकारं न भवति । न तस्य वैश्वरूप्यमस्ति । यथैकस्य सुखाद्यात्मनः । तथा सति (?) मतानां^३ मप्यवस्थानामनन्तरोक्तो धर्मो नास्ति न चासिद्धो हेतुर्यतो यद्यस्मान्न व्यतिरिच्यते न तद्विशिष्टरूपादिभिरनेकप्रकारं यथा तस्यैवात्मा । न व्यतिरिच्यन्ते चा^४वस्था अभीष्टा इति व्यापकविरुद्धोपलब्धौ । तथा यद्यस्मादपृथग्भूतं तत्तदुत्पादादिविरुत्पादादिमत् । यथा तस्यैव स्वरूपं । अपृथग्भूताश्चा^५भिन्ना अवस्थास्ताभ्योऽन्यस्या इति स्वभावहेतुः । अन्यथा घटोयमित्यनन्यत्वमेवायुक्तं । नामान्तरम्बा अर्थभेदमभ्युपगम्य तथाभिधाना^६त् । उपचयमाह । न च घटं मृदात्मानञ्च कश्चिद(५५)त्यर्थमुन्मीलितलोचनोप्ययं घटोयं च मृदात्मेति विवेकेनोपलक्षयति । येनैवं स्यादिति नेह^७ प्रादुर्भूतमिति तदनेनाभेदलक्षणमत्यन्तासम्बद्धमेवेत्याह । ननु च पिण्डरूपात्मृदात्मनो घटस्य विवेकेनोपलक्षणमस्त्येव तत्किमेवमुक्तमिति चे^८त् । सत्यमस्ति । न तु घटाद् भिन्नन्तं परोभिन्नमन्यत इत्यभिप्रायाददोषः । यदि नाम भेदेनानुपलक्षणन्तयोस्तथापि कस्मादेवं न स्यादिति चेदाह ॥ नह्यधि^९ष्ठानाधिष्ठानिनोराधाराधेययोः कुण्डेवदरयोर्विवेकेनानुपलक्षणे सत्येवम्भवतीदमिह प्रादुर्भूतमिति (५६) । तदनेन घटमृदात्मनोराधाराधेयभावो^{१०} नास्ति विवेकेनानुपलक्षणात्सत्त्वादितत्त्वभावयोरेवेति व्यापकानुपलब्धिं मन्यते । अधुना यद्यस्मिन्प्रादुर्भवति तत्ततोऽभिन्नमित्यस्याभेदलक्षणस्याव्या^{११}पितासा^{१२}[?शा] चिख्यासुराह । न च शक्त्यात्मनि प्रादुर्भावस्तस्या नित्यमवस्थानाभ्युपगमात् ॥ अन्यथावस्थैव सा स्यात् । तथा च तस्याः स्वात्मनः सकासा^{१३}[?सकाशा]दभ्यु^{१४}पेतोऽभेदो न स्यात् । अभेदलक्षणाभावात् उपलक्षणञ्चेत्तद्व्यक्तौ सुखादिषु पुरुषेषु च तुल्यदोषत्वात् । अन्ये तु स्वदर्शनापराधमलीमसधियः^{१५}(ः)^{१६} केचित्सांख्या एवमाहुः । यो यस्य परिणामस्त तस्मादभिन्नः । तद्यथा हेम्नः कुण्डलाद्यवस्थाविशेष इति तेप्यनेनैव पूर्वस्याभेदलक्षणस्याव्यापिताप्रदर्शनेनापहस्तित्वा इति चेतस्यारोप्याह । एतेनैव(५६)त्यादि । युष्मद्दर्शनपरिणामोपि न युक्त इत्यभिप्रायवानपक्षेप^{१७}ङ्करोति । किञ्चेद(५७)मित्यादिना । परेणापि किमत्र वक्तव्यं यावता

अवस्थितस्य द्रव्यस्य धर्मान्त^१रनिवृत्तिर्धर्मा^२(न्तर)प्रादुर्भावश्च परिणामः । यत्तद्धर्मान्तरं निवर्त्तते प्रादुर्भवति च । किन्तत्तदेवावस्थितं द्रव्यं स्यात्ततोऽर्थान्तरं वाऽन्यविकल्पाभावात् । यदि तत्तदेव, तस्यावस्थानी [? यां]^३ न निवृत्तिप्रादुर्भावाविति कस्य ताविति वक्तव्यं । अवस्थितस्य धर्मान्तरमिति च न सिध्यति । न हि तदेव तस्यानपाश्रितव्यपेक्षाभेदं धर्मान्तरम्भवति । अथ द्रव्यादर्थान्तरं धर्मस्तदा तस्य^४ निवृत्ति-

भगवता कपिलेन स्पष्टमिदमुक्तमित्यभिसन्धायाह । अवस्थितस्य^५ द्रव्यस्य यथा काञ्चनस्य धर्मान्तरस्य केयूरस्य निवृत्तिः । धर्मान्तरस्य च कुण्डलादेः प्रादुर्भावः परिणाम इति । आचार्यस्तस्यैव तावदिदमीदृशं^६ प्रज्ञास्खलितइकथं वृत्तमिति सवि-
स्मयानुकंपन्नचेतः । तदपरेष्वनुवदन्तीति निर्दयाक्रान्तभुवनं दिग्व्यापकन्तमः । कः प्राणिनो हितेच्छा विपुलत्व^७स्यापराध इति मन्यमानः (:) प्राह ।

ननु यदि नाम तेनैवमुक्तं । भवद्भिस्तु निभालनीयमेतत् यत्तद्धर्मान्तरं कुण्डादिकं निवर्त्तते प्रादुर्भवति च किं त^८देवावस्थितं काञ्चनद्रव्यं स्यात्ततोऽर्थान्तरम्वेति । कस्माद्विकल्पद्वयमेव कृतमिति चेदाह (1) अन्यविकल्पाभावात् 36b (5a8) । निर्ग्रन्थवादस्यायोगादित्यभिसन्धिः । यद्याद्यो^९ विकल्पस्तदा को-
दोष इति चेदाह । यदि तद्धर्मान्तरन्तदेवावस्थितं द्रव्यं (5a8) । तदा तस्यावस्थानात् निवृत्तिप्रादुर्भावाविर्भावतिरोभावलक्षणाविति तस्मात्कस्य ताविति वक्तव्यम्भवद्भिः । प्रयोगो [?प्रयोगः] पुनः यस्यावस्थानं न तस्य निवृत्तिप्रादुर्भावौ । यथावस्थानुद्भवस्य । तथा चावस्थानन्तस्य धर्मा^{१०}न्तर-
स्येति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः । न चासिद्धो हेतुर्यतो यदवस्थानुरनन्यत्तस्या-
वस्थानं यथा तत्स्वरूपस्यैव । अनन्यच्चैतद्धर्मान्तरं तस्मा^{११}दिति स्वभावेहेतुः
किञ्च यद्यवस्थितमेव द्रव्यं तद्धर्मान्तरं तदावस्थितस्य द्रव्यस्य धर्मान्तरमिति वचनं सिध्यति ॥ किङ्कारणमित्याह । न^{१२} हि तदेव तस्य धर्मान्तरम्भवती (5a9)
ति भवत्येव तदेव तस्य धर्मान्तरं यथा कृतकत्वं शब्दस्याव्यतिरिक्तमपि तस्मादिति चेदाह । अनपाश्रितव्य^{१३}पेक्षाभेदं (5a9) । एतदुक्तम्भवति । अत्र हि स एव सव्दो [?शब्दो]ऽकृतकादिभ्योव्यावृत्तत्वात् तद्व्यावृत्त्यपेक्षया तस्मात्रजिज्ञासायां प्रतिक्षिप्तभेदान्तरेण शब्देन धर्मत्वे^{१४}न व्यपदिश्यते [?व्यपदिश्यते] इह तु पुनर्व्य-
पेक्षाभेदोपि नास्ति तत्कथन्तदेव तस्य धर्मान्तरम्भविष्यतीति ।

धर्मस्य द्रव्यादर्थान्तरपक्षे तर्हि को दोष इत्याह ॥ अथेत्या (5a9)^{१५} इति ॥ कस्मा-
द्धर्मनिवृत्तिप्रादुर्भावाभ्यां न द्रव्यस्य परिणामो यस्मा (न) न ह्यर्थान्तरगताभ्यां निवृ-

प्रादुर्भावाभ्यां न द्रव्यस्य परिणतिः (1) न ह्यर्थान्तरगतस्य स्यान्नित्युत्तिप्रादु-
 भावाभ्यामर्थान्तरस्य परिणतिः । चैतन्येऽपि प्रसङ्गात् । द्रव्यस्य धर्म इति
 5b च व्यपदेशो न सिध्यति¹⁰ सम्बन्धाभावात् । नहि कार्यकारणभावा-
 दन्यो वस्तुसम्बन्धोऽस्ति । न चानयोः कार्यकारणभावः, स्वयमतदात्मनो-
 ऽतत्कारणत्वात् । धर्मस्य द्रव्यादर्थान्तरभूतत्वात् । अर्थान्तरत्वेऽपि
 धर्मकारणत्वे धर्मान्तरस्य कार्यस्योत्पादनात् द्रव्यस्य परिणाम इतीष्टं

37a त्तिप्रादुर्भावाभ्यामर्थान्तरस्य परिणतिर्भवति । तदेव कुतश्चैतन्येऽपि परिणतेः प्रसङ्ग-
 गात् । न च चैतन्यस्य परिणतिरिष्यते । प्रधानपुरुषयोरेक्यापत्तेरकर्तृता चेति वच-
 नात् । प्रयोगः पुनः । यद्यतोर्थान्तरं तद्गताभ्यां निवृत्तिप्रादुर्भावाभ्यां तस्य परि-
 णतिः । तद्यथा चैतन्यभिन्नस्वभावस्याङ्कुरस्य निवृत्तिप्रादुर्भावाभ्यां चैतन्यस्य धर्मान्तर-
 रञ्च द्रव्यादिति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः । भवेदेतन्न यस्य कस्यचिदर्थान्तरस्या-
 सम्बद्धस्यापि निवृत्तिप्रादुर्भावाभ्यामन्यस्य परिणतिरपि कुत (:) चासम्बद्धस्यैव ।
 यथा तस्यैवाङ्कुरस्य बीजसम्बद्धस्य निवृत्तिप्रादुर्भावाभ्याम्बीजस्य तेन सामान्येन
 साधने सिद्धसाधनं । धर्मस्य द्रव्यसम्बन्धात् (त)द्विशेषेण तु साधनविकलता
 निदर्शनस्य । अङ्कुरस्य चैतन्येन सह सम्बन्धाभावादिति चेदाह । द्रव्यस्य धर्म
 इति (5a10) व्यपदेशो न सिध्यति (5a10) । कुतः सम्बन्धाभावात् । एवं
 मन्यते द्रव्यसम्बन्धोऽयं धर्म इत्येतदेव न विद्यते । तत् कुतो व्यावृत्तिः प्रसङ्गस्येति ।
 अस्त्येव तर्हि द्रव्यधर्मयोराधाराधेयभावलक्षणस्सम्बन्धस्ततश्च सविशेषेणैति हेतो
 असिद्धिरित्यत आह । नहि कार्यकारणभावादन्यो वस्तुभूतः सम्बन्धोऽस्तीति (5b1)
 ति । आधाराधेयभावोऽपि कार्यकारणभावविशेषादेव व्यवस्थाप्यते । यथा निर्णीतमा-
 धारतोऽभिनित्युत्तेरात्मनस्तादृशो नु (?) ..यः कार्यन्तस्येतन्न प्रकरणे प्रमाणविनिश्चय
 इत्यभिप्रायः । अस्तु तर्हि कार्यकारणभावस्तथोरिति चेदाह । न चानयोर्द्रव्यधर्मयोः
 कार्यकारणभावः (5b1) इति । कुतः स्वयमतदात्मनोऽतत्कारणत्वात् । यद्वि यत्स्व-
 भावं न भवति न तत्तत्कारणतया भवद्भिरभ्युपेयं यथा रजस्तमसः । तथा चेदमपि
 37b द्रव्यधर्मस्वभावोऽभवति तत्तत्कथमिव तस्य कारणत्वमुपेयादिति व्यापकानुपलब्धि-
 प्रसङ्गं मन्यते । न चायमसिद्धो हेतुरिति मन्तव्यं । अर्थाभावपक्षं समाश्रित्य दोषा-
 भिधानस्य प्रकृतत्वात् । यदाह । धर्मस्य द्रव्यादर्थान्तरत्वं (5b1) स्यादिति । अथा-
 प्यस्मद्वै (फ) ल्ये स्यात् पूर्वकान् कापिलानतिपत्य साङ्ख्यानं शकमाधववत् ।
 द्रव्यस्य व्यतिरेकेऽपि धर्मकारणत्वमिष्यते तदापि ब्रूम इत्याह । अर्थान्तरत्वेऽपि द्रव्यस्य
 धर्मकारणत्वेऽङ्गीक्रियमाणेऽर्थान्तरस्य कार्यस्योत्पादनात् (5b2) कारणात् । द्रव्यस्य

स्यात् । तद्[?] च विरुद्धमन्यस्यापि हेतुफलसन्ताने मृदद्रव्याख्ये पूर्वकान्मृ-
त्पिण्डद्रव्यात्कारणादुत्तरस्य घटद्रव्यस्य कार्यस्योत्पत्तौ^२ मृद्व्यं परिणत-
मिति व्यवहारस्योपगमात् । न च धर्मस्य द्रव्यात्तत्त्वान्यत्वाभ्यामन्यो
विकल्पः सम्भवत्युभयथा येन परिणामः । न निर्विवेकद्रव्यमेव धर्मो न (१) पि
द्रव्यादर्थान्तरं, किन्तर्हि^३ द्रव्यस्य सन्निवेशोऽवस्थान्तरं, यथाङ्गुलीनां
मुष्टिः । न ह्यङ्गुल्य एव निर्विवेका मुष्टिः, प्रसारितानाममुष्टित्वात् । नाप्य-
र्थान्तरं, पृथक्स्वभावान्नोपलब्धिरिति चेत् । न (१) मु^४ष्टेरङ्गुलिविशेष-
त्वात् । अङ्गुल्य एव हि क(१)श्चिन्मुष्टिर्न सर्वाः । न हि प्रसारिता (अ) ङ्गुल्यो
निर्विवेकस्वभावा मुष्ट्यङ्गुल्योऽ(ल्यः, अ)वस्थाद्वयेपि उभयप्रतिपत्तिप्रसङ्गात् ।

परिणाम इतीष्टं स्या (५b2) द्भवता ततः किं स्यात् इत्याह (१) तद्विरुद्धस्यापि तथा-
गतानुसारिणः (१) किङ्कारणन्तेनापि हेतुफलसंतानं मृदद्रव्याख्ये पूर्वकात् मृत्पिण्डा-
त्कारणभूता^५ दुत्तरस्य घटद्रव्यस्य कार्यस्योत्पत्तौ सत्यां मृद्व्यं परिणतमिति व्यवहार-
भेदस्योपगमात् (५b3) कारणात् । स्यात् सतं । यदि नाम प्रकारद्वयेनापि परि-
णामो^६ न युज्यते प्रकारान्तरेण तु भविष्यतीत्येतदाह । न चे (५b3) त्यादि ।
तस्मादुभ(य)थापि न परिणाम इत्युपसंहारः । न निर्विवेकं निर्विशेषं द्रव्यमेव
(५b3) परो ना^७पि द्रव्यादर्थान्तरमेकान्तेनैव किन्तर्हि द्रव्यसन्निवेशोऽवस्था-
न्तरन्नान्यः यथाङ्गुलीनां सन्निवेशोऽवस्थान्तरमुष्टिः । यथाङ्गुलीनां सन्निवेशो-
ऽवस्थान्तरन्तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीयमुष्टिः कस्माद्धेतोर्न ह्यङ्गुल्य^८ एव
निर्विवेका मुष्टिः । कुतः प्रसारितानाममुष्टित्वात् (५b4) । अन्यथा प्रसारिता-
नामपि विशेषाभावात् मुष्ट्यवस्थायामिव मुष्टित्वप्रसङ्ग इति । अभावहेतुकाले
रूप^९कः । नाप्यर्थान्तरं मुष्टिरङ्गुलिव्यतिरेकेणाप्रतिहतकारणेन प्रयत्नवतापि
मुष्टेरनुपलब्धेरिति । कदाचित्कापिला एवं ब्रूयुरिति तन्मतं शङ्कते (१) न निर्वि-
वेक^{१०}मित्यादिना । गतार्थमेतद् । नहि मुष्टेरङ्गुलिविशेषत्वादि (५b5) ति परिह-
रति । असक्ताङ्गुल्य एव च निर्विवेका मुष्टिरिति कथयन् दृष्टान्तायोगमाह । अतोपि
यदुक्तं^{११} प्रसारितानाममुष्टित्वादिति तदप्ययुक्तमेव । किङ्कारणं (१) यतोऽङ्गुल्य
एव हि विशिष्टहेतुप्रत्ययबलेन तथोत्पन्ना काश्चन मुष्टिर्न तु सर्वाः । तदेव कुत
इत्याह^{१२} । न प्रसारिता अङ्गुल्यो निर्विवेकस्वभावा मुष्ट्यङ्गुल्यश्चेति (१) च शब्दोत्र
लुप्तनिर्दिष्टो ज्ञेयः । अथवा मुष्ट्यात्मिका अङ्गुल्यः प्रसारिताः सत्यो नहि निर्विशिष्ट-
रूपा इ^{१३}ति व्याख्येयं । कस्मात् । अवस्थाद्वयेपि प्रसारिताप्रसारितरूपे । उभयोर-
प्रसारितप्रसारितावस्थयोर्यथाक्रमं प्रतिपत्तिप्रसङ्गात् (५b5) । प्रयोगः (पुनः) (१)
प्रसारितावस्थायामप्रसारितावस्थायाः प्रतिपत्तिर्भवेत् अङ्गुलीनां विवेकाभा-

यत्र च हि^५ खलु विवेकः स्वभावभूतः स एव वस्तुभेदलक्षणं मुखदुःखवत् । परभूते च विवेकोत्पादेऽङ्गुल्यः प्रसारिता एवोपलभ्येरन् । न हि स्वयं स्वभावादच्युतस्यान्तरोत्पादेऽन्यथोपलब्धिरिति प्रसङ्गात् ।

ननूक्तं द्रव्यमेव निर्विचिन्म(म्,अ)वस्था नापि द्रव्यादर्थान्तरमिति । उक्तमिदं न पुनरुक्तं, न हि सतो वस्तुनस्तत्त्वान्यत्वे मुक्तवान्यः^७ प्रकारः सम्भवति । तयोर्वस्तुनि परस्परपरिहारस्थितलक्षणत्वेनैकत्यागस्यापरोपादा(न)नान्तरीयकत्वात् । अङ्गुलीषु पुनः प्रतिक्षणविनाशिनीष्वन्या एव

वात् । अप्रसारितावस्थायामिव स्वभावहेतुः । एवमप्रसारितावस्थायां प्रसारितावस्थायां तत्प्रतिपत्तिः स्यादित्यपरो योज्यः । यत्तुभयस्येति व्यापकानुपलब्धिः योज्या । अथा^८पि कथञ्चित्कश्चिद्विवेको स्थितयोर(व)स्थयोस्तदा स विवेकश्चासामङ्गुलीनां स्वभावभूतो वा भवेन्नवेति विकल्पद्वयं (१) प्रथमे तावद् दोषमाह । य एव खलु विवेकः स्वभावभूतः । स एव स्वभेदलक्षणं मुखदुःखवदिति (५b6) । द्वितीयेत्याह । परभूते च विवेकोत्पादेऽङ्गुल्यः प्रसारिता एवोपलभ्येरन् (५b6) मुष्ट्यवस्थायामपीति शेषः^९ (१) किमिति । यतो नहि स्वभावादप्रच्युतस्यार्थान्तरोत्पादे सत्यन्यथोपलब्धिर्भवत्यतिप्रसङ्गात् । उष्टस्याप्यर्थान्तरस्य कलभस्योत्पादेऽन्यथोपलब्धिः स्यादित्यतिप्रसङ्गो वक्तव्यः । प्रयोगः पुनः । यत्रस्वस्यात्मभावादप्रच्युतं न तस्यार्थान्तरोत्पादेऽपि अन्यथोपलब्धिः । यथोष्टस्य कलभप्रादुर्भावे । अप्रच्युताश्च स्वस्मात्स्वभावादङ्गुल्यो विवेकोत्पादेपीति विधिप्रतिषेधाभ्यां हेत्ववकल्पनायां कारणविरुद्धकारणानुपलब्धी । नन्वित्यादि परः । तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीयं तदुक्तमिति वाक्यार्थः । उक्तमेतन्न पुनर्युक्तमित्याचार्यः । कथमयुक्तमित्याह । नहि सतो वस्तुनस्तत्त्वान्यत्वे मुक्तवान्यः (:) प्रकारः सम्भवती (५b7)ति सद्रस्तुग्रहणं कल्पनाशिल्योपरिचयतस्यान्यापोहदेः सम्भवतीति प्रतिपादनाय । कुत इत्याह । तयोरि (५b8)त्यादि । प्रयोगः पुनः । यो परस्परपरिहारस्थितलक्षणो^{१०} तयोरेकत्यागोऽपरोपादानान्तरीयकः । एकोपादानञ्चापरत्यागनान्तरीयकं तद्यथा भावाभावौ । यथोक्तधर्मवन्तौ च तत्त्वान्यत्वप्रकारावि^{११}ति स्वभावहेतुः । नन्वङ्गुलीभ्यो मुष्टेस्तत्त्वान्यत्वप्रकारौ मुक्तत्वाप्यन्यः प्रकारः संभवत्येव । न ह्यङ्गुल्य एव मुष्टिः प्रसारितानाममुष्टित्वात् । नाप्यर्थान्तरं पृथक्स्वभावानुपलब्धेरिति चेदाह । अङ्गुलीषु पुनरि (५b8) त्यादि । प्रतिक्षणं विनाशो विद्यते यासां इति विग्रहः । ता एव क्षणिकत्वात् तथाविधा जायन्ते येन मुष्ट्यादिवाच्या भवन्तीत्यर्थः ॥ तदेतच्च वस्तुतो न

प्रसारिताः, अन्य^८ मुष्टिः । तत्र मुष्ट्यादिशब्दा विशेषविषया, ऽङ्गुलीशब्दः सामान्यविषयो, बीजादङ्कुरादिशब्दवत् ब्रीह्यादिशब्दवच्च । तेनाङ्गुल्यः प्रसारिता न मुष्टिः (1) तद्यदि प्रागसदेव कारणे कार्य^९ भवेत् किन्न सर्वः सर्वस्माद्भवति, नह्यसत्त्वे कश्चिद्विशेष इति ।

ननु सर्वत्र सत्त्वेऽप्ययं तुल्यो दोषो, नहि सत्त्वे कश्चिद्विशेषः, विशेषे वा सद्विशेषस्तैस्तुल्याभि^{१०}न्नः स्यात्तदभावे विशेषस्यानन्वयात् । सतश्च 6a

मुष्टेरङ्गुलिविशेषादित्यत्रोक्तमपि प्रसङ्गात् युक्तमुक्तमित्यवसेयं । अन्यथा किमनेन यद्येवं कथन्ताहं मुष्टिरङ्गुलीति च व्यपदेशभेद इत्यत आह । तत्र मुष्ट्यादिशब्दा विशिष्टविषया (5b9) विशिष्टावस्थानामेवाङ्गुलीनां वाचकत्वात् । अङ्गुलीशब्दस्तु सामान्यशब्दः सर्वविस्थानां तासामभिधायकत्वात् । यथाक्रम- 39a
मुदाहरणद्वयमाह । बीजाङ्कुरादिशब्दवद् ब्रीह्यादिशब्दवच्चे (5b9)ति । एवं शकलीकृतसकलपरपक्षः कुचोद्यशेषं परोपन्यस्तं परिजिहीषुः । परमुखेन चोद्यमुपस्थापयति (1) तद्यदीत्या (5b9)दिना । इदमस्याकूतं यथा हि तिलेष्वविद्यमानं घृतं । तथा तैलमपि^{११} । तद्यदि प्रागसदेव कारणे कार्यमुत्पद्यते तथा घृतस्यापि तिलेभ्य उत्पत्तिः स्यात् । असत्त्वात् तैलवत् । न वा तैलस्यापि तत एव घृतवत् । नहि असत्ये कश्चिद् विशेष इति स्वभावहेतुव्यापकानुपलब्धत्वेनाभिमतयोर्व्याप्यव्यापकभाव-
प्रसाधनप्रकार एषः ।

तदेतत् सर्वं (म) भ्यवधाय कृत्योत्थापनम्भवत् इति मन्यमानः प्राह । ननु सर्वत्र सर्वस्यासत्त्वेऽप्ययन्तुल्यो दोषः (5b10) । नहि सत्त्वे कश्चिद्विशेष इति प्रयोगो [? प्रयोगः] पुनस्तावेव सत्त्वादिति हेतुविपर्ययं^{१२} कृत्वा कार्यो । अथापि कश्चिद्विशेषोस्ति तेन सत्त्वेऽपि न सर्वं सर्वस्मात् जायते तेन संदिग्धविषयव्यावृत्तिकत्वं प्रमाणयोरिति चेदाह । विशेषे चाऽभ्युपगम्यमाने सविशेषस्त्रैगुण्यात् सत्त्वरजस्तमोरूपाद् भिन्नः स्यात् । कस्मात्तस्य त्रैगुण्यस्य भावेऽपि विशेषस्याननुवृत्तेः कारणात् । प्रयोगः पुनः । यद्भावेऽपि^{१३} यन्नानुवर्तते तत्तस्मादत्यन्तं भिन्नं । यथा शब्दस्पर्शरूपरसगन्धेभ्यश्चैतन्यन्नानुवर्तते च विशेषस्त्रैगुण्यभावेऽपि स्वभावहेतुः । एतच्चाभ्युपगम्योद्ग्राहितं^{१४} । अधुना सत्कार्यवादे जन्मार्थ एव न युक्त इत्याह । सतश्चे (5b10)त्यादि । नैव तस्य चासत्त्वेनाभिमतस्य जन्मास्ति । सत्त्वात् । निष्पन्नावस्थायां भवेति विरुद्धव्याप्तोपलब्धिरस्य^{१५} मनसि वर्तते । अन्यथा 39b
पुनर्जातस्यापि पुनर्जातिः प्रसज्यत इत्यनवस्था स्यात् । यदाह ।

सतो यदि भवेज्जन्म जातस्यापि भवेद् भव (१३) इति ।

सर्वार्त्तमना निस्वभाव(व)स्थायामिव किञ्चायते, साधनवैफल्यञ्च साध्यस्य कस्यचिदभावात् । यस्य कस्यचिदतिशयस्य तत्र कथञ्चित्सत उत्पत्तौ^१ सोतिशयस्तत्रासन् कथं जायते, जातो वा सर्वः सर्वस्माज्जायेतेति तुल्यः पर्यनुयोगः । नातिशयस्तत्र सर्वथा नास्ति कथञ्चित्सत एव भावादिति चेत् । यथा नास्ति स प्रकारस्तत्रासन् क^२थं जायेत । न च सर्वथा सतः कश्चिज्जन्मार्थ इत्युक्तं । असतोपि कार्यस्य कारणादुत्पादे यो यज्जननस्व-

किञ्च साधनानां कारणानाम्बीजतेजोजलादीनां वैफल्यं प्रसज्येत साध्यस्य कर्त्तव्यस्य कस्यचिद्रूपस्याभावादिति प्रयोगः । यत्र साध्यस्य किञ्चिदप्यस्ति तत्र साधनसाफल्यं विद्यते यथा नभस्यनाधेयातिशये । न च साध्यइकिञ्चिदप्यस्ति कारणे व्यवस्थिते सति कार्यं इति व्यापकानुपलब्धिः । न चायमसिद्धो हेतुरिति मन्तव्यं । यस्माद् यस्य कस्यचिदतिशयस्य तत्र कारणे स्थिते कार्यं कथञ्चिदुत्पत्ता^३विष्यमाणायां सोतिशयस्तत्रासन् कथञ्चायते नैव जायेतासत्वात् । व्योमोत्पलमिव दुग्ध इति व्यापकानुपलब्धिरस्य चेतसि स्थिता । अथासन्नप्यतिशयो जायते । तदा जातो वा तस्यासतोपि सर्वोतिशयः सर्वस्माज्जायेतेति तुल्यः पर्यनुयोग इति । भवतोपि घृतातिशयोपि तिलेभ्य उत्पद्येतासत्वात् । तेनातिशयवदित्यर्थः । स्वभावहेतुप्रसङ्गः । परमतमाशङ्कते । नातिशयस्तत्रे (6a2) त्यादिना । यथा नास्ति स कथन्तत्रासन् प्रकारो जायेतेति प्रक्षिपति । जातो^४ वा सर्वः सर्वस्माज्जायेतेति तुल्यः पर्यनुयोग इति पूर्वोक्तो दोषो न युज्यत इत्यभिप्रायः । सर्वप्रकारेणैव तर्हि निष्पन्नरूपातिशयोस्तीति चेदाह ।^५ न चेत्यादि (1) एवन्तावत्सदसत्कार्यवादिनोः सर्वस्मात्सर्वस्योत्पत्तिदोषस्तुल्य इति प्रतिपादितं ।

न च तयोरपि तुल्यञ्चोद्यन्न तदेको वक्तुमर्हति । सत्कार्यवादे च न^६ कश्चिज्जन्मार्थ इति प्रसाधितं तेनायमस्तीत्यधिको दोषः । तदेवइकदाचित्परोऽभिदध्यान्ननु भो यदि नाम भयेतन्न परिहृतं भवता त्ववस्यं^७[?श्यं]स्थितेः किञ्चित् स्वपक्षस्य रक्षणाय^८ वाच्यं । नहि परस्य पक्षं दूषयता स्वपक्षस्थितिरनवद्या लभ्यते । न भवति नित्यः शब्दो मूर्त्तत्वात् । सुखादिभिर्व्यभिचारेणेत्यादावनित्यत्वा^९सिद्धवदित्यत आह । असतोपि कार्यस्य कारणादुत्पादे यो यज्जननस्वभावस्तत एव तस्य जन्म नान्यस्मादिति नियम(6a3) इति । अपि शब्दः सम्भावनायां । इदं अत्रा^{१०}र्थतत्त्वमविद्यमानमपि तैलं तिलेभ्य एवोत्पद्यते । तदुत्पादनशक्तियुक्तत्वात् तिलानां नान्यस्मात् तज्जननशक्तिविकलत्वात्तस्य । शक्तिप्रतिनियम एव कथमिति च पर्यनुयोगे वस्तुस्वभावैरुत्तरं वाच्यं । य एवम्भवन्ति यथा वा तथैव प्रधाना-

भावस्तत्र च तस्य जन्म नान्यस्मादिति नियमः । तस्यापि स स्वभावनियमः^३

न्महान् एव जायते नाहङ्कारो महतोऽहङ्कारो न पञ्चतन्मात्राणीत्यादि प्रक्रिया । तत्र च भवतः शक्तिप्रतिनियमावलम्बनमेव सरणं [? शरणं] । अन्यस्य परिहारोपायस्याभावात् (१) तदेतच्च न ममापि काकेन भक्षितं । तेन^५ यदुक्तमन्यसत्त्वे कश्चिद् विशेष इति तदयुक्तिमत् । कारणसामर्थ्यासामर्थ्यकृतत्वात् कार्योत्पत्त्यनुत्पत्त्योः । तस्मात् पुरोनुक्रान्तयोः प्रमाणयोः सन्दिग्धविपक्षव्यावृत्तिकत्वसाधनकलङ्काङ्कितो हेतुरिति । भवेदेतत्तस्यापि हेतोः (:) तज्जननस्वभावनियमः । कुतो जात इत्यत आह । तस्यापि स स्वभावनियमः । स्वहेतो^७ रिति (६२४) । तस्यापि स कुत इति चेदाह । इत्येवमनादिभावस्वभावनियम इति । न विद्यते आदिरस्येति विग्रहः अनादित्वाभ्युपगमाद्धेतुफलप्रकृति परं^८ पराया नानवस्थादोषो लघीयसीमपि क्षतिभावहृत्यन्यथाऽदौ कल्प्यमाने तस्याहेतुकत्वप्रसङ्गस्तेनास्थान एवेयमाशङ्का भवत इति भावः । अथवान्यथाऽयङ्ग्रन्थो व्याख्यायते (१) निष्पर्यायेणासन्नेव तद्व्यतिशयो जायते । न च सर्वं सर्वस्माज्जायेतेति पर्यनुयोज्यं । यो यज्जननस्वभावस्तत एव तस्यातिशयोत्पत्तिरिति शक्तिनियमसमाश्रयादिति कदाचित्स्वसिद्धान्तमनादृत्यापि परोभिदधात्याशङ्कायां न ममाप्येतेच्छक्तिप्रतिनियमावलम्बनङ्केनचिद्दण्डेन निवारितमित्यागूर्याह । असतोपी (६२३) त्यादि । पदविभागस्तु पूर्ववत् । प्रयोगो [? प्रयोगः] पुनर्यस्य यज्जननाय समर्थं कारणमस्ति सोसन्नपि जायत एव यथातिशयविशेषः । तज्जननाय समर्थङ्कारणमस्ति च कार्यविशेषस्येति^९ स्वभावहेतुः । तथा यो यत्राविद्यमानतज्जननसमर्थकारणः स तत्रासत्वेपि नोदेति । यथा तिलेषु घृतातिशयस्तथा चाविद्यमानतज्जननसमर्थकारणः^४ कार्यविशेषः कारणविशेष इति व्यापकानुपलब्धिः । अपरः पर्यायः । साधनस्य लिङ्गास्य ।

सदकारणादुपादानग्रहणात् सर्वसम्भवाभावात् ।

शक्यस्य शक्यकरणात् कारणभावाच्च सत्कार्यं (॥१४)

इत्येवमादेर्वैफल्यं । साध्यस्य कर्तव्यस्य कस्यचित्संशयविपर्यासव्यवच्छेदस्य निश्चयप्रत्ययजन्मनश्चाभावात् । सर्वं हि^६ साधनं विवादपदे वस्तुनि संशयविपर्यासावपनयन्तद्विषयनिश्चयप्रत्ययमुत्पादयद्विभिन्ना नामानुरूपं न द्वयमप्येतत् कापिलमते सम्भवति । सदावस्थितस्य कार्यस्य हान्युपजननायोगात् । अथ

मः स्वहेतोरित्यनादिभावस्वभावनियमः ।

अपि च । यदि मृत्पिण्डे घटोस्ति कथं तदवस्थायां न पश्चाद्वदुप-
लब्धिः, तदर्थक्रिया वा । व्यक्तेरप्रादुर्भावादिति चेत् । तस्या एव तदर्थ-
क्रियादिभावे घटत्वात्तद्रूपस्य च प्रागसत्त्वात्कथं घटोस्ति (1) न हि रूपान्तर-

सन्नप्ययं निश्चयः साधनवचनादनभिव्यक्तं । पूर्व्वमभिव्यक्तिमुपयात्यतो न
वैफल्यमिति मतमत आह । यस्य कस्यचिदतिसय[? शय]^६ स्या (6a1) भि-
व्यक्तिलक्षणस्य तत्र साध्ये निश्चयरूपे कथञ्चिदसत् उत्पत्तौ प्राप्तात्साधनात्
41a सोऽतिशयस्तत्रासन्^७ कथञ्जायते । जातो वा सर्व्वीतिशयः । समस्तसाध्य-
निश्चयाभिव्यक्तिलक्षणः सर्व्वस्मादन्यसाधनात् साधनाभासात् बोध्यतेति तुल्यः
प्रसङ्गः । पावकादिप्रतिपत्तिहेतवो^१ धूमादयः सत्कार्यविनिश्चयाद्यभिव्यक्तिङ्कुर्यु-
रित्यर्थः । उत्पत्त्य चाभिव्यक्तिमेतदुच्यते । न त्वियमविकृत रूपेषु कृतास्पदा सा
हि तत्स्वरूपलक्षणा तद्विषयज्ञानलक्ष^२णा । रूपान्तरप्रादुर्भावलक्षणाभावा भवेत्स्वरूपं
तावत् अविकार्यमिति न साधनैरन्यैर्वा कर्तुं शक्यते । विकारे वा पूर्व्वस्वभाववानिव
पूर्व्वरूपप्रादुर्भावश्चेत्यसत्कार्य^३वाद एव समर्थितः पूर्वापररूपत्यागावाप्तिलक्षण-
त्वात् विकारस्य । चैतन्यस्यैकत्वादपरस्तद्विषयः प्रत्ययो न भवति परस्येति
तद्रूपाभि^४व्यक्तिरनुपपन्ना । रूपान्तरप्रादुर्भावे च नान्यस्य किञ्चिदप्युपजायते
विलक्षणत्वादिति तृतीयापि व्यक्तिरसम्भविनी द्वितीयायामप्ययमनिवारितो^५ दोषः ।
तद्विषयप्रत्ययोदयेप्यर्थान्तरस्याभूतभाववैपरीत्यस्य व्यक्तेरयोगात् । न चानुप-
कारकः प्रत्ययस्य विषयः सम्भवी । तदुपकारकत्वे वा त^६स्मादेवाप्त्योत्पत्तिरिति
लिङ्गानपेक्षा । स्वत एव साध्यनिश्चयोस्याभिव्यक्तिरिति प्राप्तं । साधनापेक्षादेव
साध्यनिश्चयात् स्वविषयज्ञानोत्पादेनैवापेक्षातिश^७योत्पत्तिलक्षणास्थिरेषु लब्धा-
स्पदेति प्रतिपादितं सर्व्वदा वा भवेत् । लिङ्गस्यापि सदा सन्निहितरूपत्वात् ।
लिङ्गज्ञानापेक्षायामपि तुल्यः । तस्यापि सत्त्वे वादिनः स^८र्व्वकालास्तित्वादिति ।

अपि चेत्यादिना सत्कार्यवादनिराकरणे कारणान्तरमाह । तदवस्थायामिति
41b (6a4) (1) मृत्पिण्डावस्थायां पश्चाद्वदभिव्यक्तावस्थायामिव तदर्थक्रियेति^९ घट-
साध्योदकधारणविशेषार्थक्रिया । व्यक्तेरविशिष्टसंस्थानाया अप्रादुर्भावादिति
चेत् । परमतासङ्का[? शङ्का] तस्या एवेत्यादि प्रतिविधानं । एतदुक्तम्भवति ।
प्रीवादिसन्निवे^{१०}शविशेषावच्छिन्न एषोर्थक्रियाविशेषकारी कश्चित् मृत्तिकारो
घट इत्युच्यते नान्यः । स चेत् प्रागपि मृत्पिण्डावस्थायामपि तदाव्यक्तावस्थायामिव
तदर्थक्रियोपलब्धौ स्या^{११}तां । न च भवतस्तस्मान्नास्त्येवासाविति निश्चयः समाशी-

स्य सत्त्वे रूपान्तरमस्ति । न च रूपप्रतिभासभेदे वस्त्वभेदो युक्तोऽतिप्रस-
ङ्गात् । तस्माद्य उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्वभावाऽनुपलब्धिः स नास्त्येव । न
हि तस्य तत्त्वभावस्थितावनुपलब्धितः स्थितिश्चासत्त्वं । परस्परन्तथा-
स्थितयोरेव दुःखसुखयोरिति व्याप्तिर(स)द्वयवहारनिश्चयेनानु-
पल^६ब्धिविशेषस्य तेनानुपलब्ध्या कस्यचिद्वयवच्छेदं प्रसाधयता तस्य
यथोक्तोपलब्धिलक्षणप्राप्तिरूप(ता) दर्शनीया । उपदर्श्यानुपलब्धि-
भिर्देशासमर्थनं स्वभावा^७नुपलब्धौ व्यापकानुपलब्धावपि (१) धर्मयोर्व्या-
प्यव्यापकभावं प्रसाध्य व्यापकस्य निवृत्तिप्रसाधनं समर्थनं (१) कारणानुप-
लब्धावपि कार्यकारणभावं प्रसाध्य कारणस्य निवृत्तिप्रसा^८धनं समर्थनं ।

यतां किमलीकनिर्बन्धेनेति । अवस्थानुर्भावादसावप्यस्तीति चेदाह । नहि रूपान्त-
रस्य भावे रूपान्तरमस्ति (6 a 5) । ^३ पीत इव नीलमिति विरुद्धव्याप्तोपलब्धिरा-
कूता । न चावस्थावस्थात्रोरभेदादसिद्धो हेतुरिति गजितव्यं । यस्मान्न च रूपप्रति-
भासभेदेऽपि वस्तुभेदो युक्त^४ (ः) अतिप्रसङ्गात् । रूपप्रतिभासभेदग्रहणमुपलक्षणार्थं ।
तेनार्थक्रियाभेदोप्यभ्युपगन्तव्यः । एवं मन्यते । यदि भिन्नप्रतिभासि ज्ञानं भेदं
साधयति तदा^५ सुखदुःखमोहानां असङ्कीर्णा भेदव्यवस्था भवेत् । नान्यथा तथा
च मृत्पिण्डघटयोरपि परस्परमत्यंतम्भेद इति प्रतिजानीमहे । भिन्नाकारज्ञानपरि^६-
च्छेद्यत्वात् । परस्परसम्भवि कार्यकारित्वाच्चसुखादिवदिति स्वभावहेतु । अन्यथा
सुखादीनामपि परस्परमभेदप्रसङ्गः शक्तिव्यवितवत् । विशेषो वा वाच्य इति ।^७
तस्मादित्युपसंहारः । नहि तस्य घटादेस्तस्मिन्नुपलब्धिलक्षणप्राप्ते स्वभावे स्थितौ
सत्यामनुपलब्धिर्युज्यते । अथापि भवति तदाऽस्थितिश्च तस्मिन्स्वभावेऽतत्त्वमत्^८-
त्त्वभावत्वमुपलब्धिलक्षणप्राप्तात्स्वभावादेकान्तेन भेद इति यावत् ।

एवं स्वभाव(१)नुपलब्धौ साधनाङ्गसमर्थनं प्रपञ्चेनाभिधाय परिशिष्टास्वनुपल-
ब्धिष्वचिरव्यासुराह^९ । व्यापकानुपलब्धावि (6 a 8) त्यादि । धर्मयोर्थथा शिक्षापा-
त्ववृक्षत्वयोर्व्याप्यव्यापकभावं केनचित्प्रमाणेन प्रसाध्य व्यापकस्य वृक्षत्वादर्शनिवृत्ति-
प्रसाधनं समर्थनं साधनाङ्गस्येत्यध्याहारः । यथा नास्त्यत्र शिक्षापा वृक्षाभावादिति ।
ननु तत्र स्वभावानुपलब्ध्यैव तदभावः सिध्यति तत्किमनया । नहि निष्पादितक्रिये
कर्मणां^{१०} विशेषाधायि साधु साधनम्भवति । साधकतमङ्करणमिति (पाणिनिः १।४।
४२) वचनात् अनधिगतार्थाधिगमरूपञ्च प्रमाणमुक्तमज्ञातार्थप्रकाशो वेति ।
सत्यमेत^{११}त् । तथाहि नेयं सर्व्वत्र प्रयुज्यते । किन्तुहि व्योमगतत्रपादिमात्रे यत्र
सालसरलपलाशशिशपादिपादपभेदावधारणज्ञास्ति तत्र । सर्व्वथा यत्रैव^{१२} व्याप्या-

- तद्विरुद्धोपलब्धिष्वपि द्वयोर्विरुद्धयोरैकस्य विरुद्धस्योपदर्शनं समर्थनं ।
 एवमनुपलब्धौ साधनाङ्गस्यासमर्थनं साधनाङ्गावचनं तद्वादिनो निग्रह-
 6b स्थानमसमर्थ^१ने तस्मिन्व्याप्यासिद्धेः ॥ तू ॥
 अथवा साध्यते तेन परेषामप्रतोतोर्थ इति साधन त्रिरूपहेतु

- भावो न निश्चीयते क्वचित् कुतश्चिद् भ्रान्तिनिमित्तात् तत्रैवेयं प्रयुज्यते । कारणा-
 नुपलब्धिरपि यत्र कार्याभावो न निश्चीयते तत्रैव प्रयोक्तव्या ना^२न्यत्र वैयर्थ्यात् ।
 यथा सन्तमसे धूमाभावानिश्चये नास्त्यत्र धूमोऽन्यभावादिति । कार्याभावे संशयात् ।
 कारणाभावे च निश्चयात् । स्वभावविरुद्धोपलब्धिरपि सं^३गविषयभावादस्थित-
 गात्रस्पर्शवालाकलापाकुलानलालीढ एव व्योमादिमात्रवर्तिनिर्देशे प्रयोक्तव्या ।
 कारणविरुद्धोपलब्धिश्चाप्यदृश्यमानकमारोमोद्ग^४मवन्तवीणादिभेदभावाभावाक्य-
 शक्यगानुसमीपावस्थितपुरुषसमाक्रान्तभूतल एव प्रकृतेनान्यत्र वैफल्यात् । अनया-
 42b दिसा[? दिशा]ज्यासामप्यनुपलब्धौनाम्प्रयो^५गविषयोऽनुसर्तव्य इति । तेषां स्वभाव-
 व्यापककारणानां । विरुद्धास्तेषामुपलब्ध्यस्तास्विति विग्रहः । द्वयोर्विरोधयोर्मे-
 ध्ये एकस्योपदर्शनं । द्वौ पुनर्विरोधावविकलका^६रणस्य भवतोन्यभावे भावः ।
 परस्परपरिहारस्थितलक्षणश्च । अनया दिशा स्वभावविरुद्धकार्योपलब्ध्यादिष्वपि
 साधनाङ्गसमर्थनं सुज्ञानमेवेति नोक्तं । तथा^७पि किञ्चिन्मात्रप्रयोगभेदादेका-
 दशानुपलब्धिव्यतिरिक्तास्वपि कारणविरुद्धव्याप्तोपलब्धिकार्यविरुद्धव्याप्तोप-
 लब्धिव्यापकविरुद्धकार्योपलब्धिकार्यविरुद्धका^८र्योपलब्ध्यादिषु साधनाङ्गसम-
 र्थनमुक्तत्वेदितव्यं । तासां पुनरुदाहरणानि यथाक्रमं । नात्र धूमस्तुषारस्पर्शात् ।
 नेहाप्रतिवद्वसामर्थ्यानिचग्निकार^९णानि सन्ति तुषारस्पर्शात् । न तुषारस्पर्शोऽत्र
 धूमात् । नेहाप्रतिवद्वसामर्थ्यानि शीतकारणानि सन्ति धूमादिति ।

हेतुकार्यविरुद्धाप्तभावो व्यापक^{१०}कार्ययोः ।

विरुद्धकार्ययोरन्यः प्रतिषेधस्य साधकः ॥ (१५)

नेह धूमो हिमस्पर्शात् समर्थन्नाग्निकारणं ।

नेह धूमाद्विमस्पर्शो न शक्यं शीतकारण (१६)मिति

(—)^{११}सङ्ग्रहश्लोकौ ।

- एवं तावदेकेन प्रकारेणासाधनाङ्गवचनत्वादिनो निग्रहस्थानमिति प्रतिपादितं ।
 प्रकारान्तरेणापि तदेवोपपादयति । अथवेत्यादि^{१२} (6b1) न चेति समुदायश्चायमत्रा-
 वृत्या पूर्वोदितार्थपरित्यागेनार्थान्तरसमुच्चये वर्तते ॥ नतु धवस्थित्याथवा खविर-
 43a मित्यादाविव पूर्वार्थपरित्यागेन विकल्पाविव^{१३}वस्याप्यर्थस्य विवक्षितत्वात् । इह

वचनसमुदायः । तस्याङ्गं पक्षधर्मादिवचनं. तस्यैकसाध्यवचन-
मसाधनाङ्गवचनं, त^१दपि वादिनो निग्रहस्थानं, तद्वचने हेतुरूपस्यैवा-
वचनमवचने च सिद्धेरभावात् ॥ त् ॥

अथवा तस्यैव साधनस्य यन्नाङ्गं प्रतिज्ञोपनयनिगमनादि तस्या
साधनाङ्गस्य साध^२नवाक्ये उपादानं वादिनो निग्रहस्थानं, व्यर्थभिधा-
नात् ॥ त् ॥

च पर्याये साधनशब्दः करणसाधनः । इहाङ्गशब्दोऽवयववचनः पूर्वस्मिन्कारण-
वचन इति विशेषः । त्रिरूपहेतुवचन^३समुदायग्रहणेन तेषु लक्षणादिवचनानां
साधनत्वं तिरयति । स्याद् बुद्धिः साधर्म्यवति प्रयोगेनासपक्षे हेतोरसत्त्वमुच्यते ।
बैधर्म्यवति च न सपक्षसत्त्वमनन्तर^४मेव निबेध्यमानत्वात् । तत्कथन्तस्यैकस्याप्य-
वचनमसाधनाङ्गवचनमित्येतन्न वक्ष्यमाणे व्याहृतमिति । एतच्च नैवमेव हि
व्याख्यायते । त्रिरूपो हेतुरर्थात्मकः ।^५ परमार्थतोवस्थितस्तस्य वचने ये प्रकाशके
पक्षधर्मवचनं सपक्षसत्त्ववचनं पक्षधर्मवचनं विपक्षसत्त्ववचने वा तयोस्समुदायः तस्य
व^६चनद्वयसमुदायस्याङ्गस्यैकसाध्यवचनमिति पक्षधर्मवचनान्तावदविचलमितरयोः
त्वन्यतरान्यतरत् कादाचित्कं । तेन वचनद्वयसमु^७दायरूपस्याङ्गिनाङ्गं द्विविधमेव
सदा तस्येदानीमङ्गस्यैकस्याप्यवचनमसाधनाङ्गवचनं । न केवलं द्वयोः प्रथम-
व्याख्यानसारेणेत्यपि श^८ब्दात् । द्वयोर्ह्यवचनं तूष्णीम्भावः । स चोक्तोऽप्रतिभया
तूष्णींभावादिति पर्यायान्तरमप्याह ।

अथवे (6b1) त्यादि । तस्यैवेति त्रिरूपवचनसमुदायस्य यन्नाङ्गं ना^९वयवः ।
कथं पुनः प्रतिज्ञादीनामसाधनाङ्गत्वमिति चेत् । उच्यते । प्रतिज्ञावचन-
साधनं । साक्षात् पारंपर्येण वा तस्याः सिद्धेरनुत्पत्तेः तथाहृथं ए^{१०}व प्रतिबन्धा-
र्थङ्गमग्रति । नाभिधानमर्थप्रतिबन्धविकलत्वात् तस्मात् प्रतिज्ञावचनं हेतु-
वचनं वा न साक्षात्साधनमर्थसिद्धौ । संशयश्च पक्षवचनादर्थे दृढो^{११} न 43b
निश्चयस्तदतोपि न साक्षात् साधनं । स्यान्मतं संशय एवासिद्धः पक्षवचनाद्वादि-
प्रतिवादिनोनिश्चितत्वादथान्येषां भवति । एवं सति कृतकत्वादिवचनेन व्युत्प^{१२}
[? व्युत्पन्]^{१३}नानां संशयो भवतीत्यनेकान्तः । तदेतदसम्बद्धं । वादिप्रतिवादिनो
हि निश्चितत्वमेकस्मिन् वा धर्मेऽनित्यत्वादिके प्रत्याययितुमारब्धे भवेत् प्रत्यनीक-
धर्मद्वये वा ॥^{१४} न तावदेकस्मिन् विवादाभावतः । साधनप्रयोगानर्थक्यप्रसङ्गात् । (१)
नापि प्रत्यनीकधर्मद्वये वस्तुनो विरुद्धधर्मद्वयाध्यासप्रसङ्गात् । यदाह्येकस्मिन्व-
स्तुनि प्रमा^{१५}गबलेन विरुद्धो धर्मो^{१६} वादिप्रतिवादिभ्यां निश्चितो भवतस्तदा तद्वस्तु

द्व्यात्मकं प्राप्तं । अथ न प्रमाणसामर्थ्यात् तौ निश्चितावपि तु स्वस्मात्स्व-
स्मादागमात् । एवमपि तु धर्मयोः प्रमाणेन निश्चयात् कथन्न पक्षवचनात् संशयो
भवतीति वाच्यं । तस्मात् पक्षवचनं न साक्षात् साधनं । नापि पारम्पर्येण सा^१ध्या-
भिधायकत्वेनासिद्धे हेतुदृष्टान्ताभासोक्तिवदशक्यसूचकत्वात् । हेतुवचनन्तु शक्य-
सूचकत्वात् शक्तितः साधननिष्ठं सदोच्यते साधनाङ्गम्प्रतिज्ञाव^२चनत्वे सति
साधनोपकारकत्वाद्धेतुवचनवत् । साधनविषयप्रकाशनद्वारेण च प्रतिज्ञासाधनम-
नुगृह्णाति । अन्यथाह्यविषयं तत्साधनं प्रवर्त्तते । ज्ञा^३नात्ममनःसन्निकर्षदीनामपि
साधनोपकारकत्वमतो वचनत्वे सतीति विशेषणं । इतश्च साधनाङ्गसाध्यसाधन-
विषयप्रकाशनात् दृष्टान्तवचनवदिति ।^४ इदमप्यत्यर्थमसारं । यस्मादनित्यं शब्दं
साधयेत्यभ्यर्थना वाह्यं वचनत्वे सति साधनोपकारकं साध्यसाधकविपर्ययप्रकाश-
कञ्च न च तदन्तरङ्गं साध्यसिद्धि^५वाङ्मयं । को वा विषयोपदर्शनस्योपयोगो यदि
ह्यनेन विना न साध्यसिद्धिः स्यात् । सर्वं सोभेत[?शोभेत] यावता विनाप्यनेन
यावत् । (यः) कश्चित्कृतकः स सर्वोऽनित्यो यथा कुम्भादिः^१ शब्दश्च कृतक इत्यनु-
वृत्तेऽपि पक्षशब्दोऽनित्य इत्यर्थाङ्गमात्र एव । तस्मादस्य निर्देशो निरर्थक एव । स्यादयं
विपर्यासो यदि हेतुव्यापारविषयोपदर्शनाय पक्षवद्^२वचनस्रैव प्रयुज्यते तदा कथम्पक्ष-
समाश्रयलब्धव्यपदेशा । पक्षधर्मत्वादयः सम्पद्यन्ते । तेषु वा निश्चितात्मसुसम्भूत-
सामर्थ्यात् पक्षगतिरसम्भाव्यैव । सामर्थ्य^३लभ्यपक्षबलेन पक्षधर्मत्वादयः सम्पद्यन्त
इत्यप्ययुक्तं । तेष्वसत्सु सामर्थ्यलभ्यस्यैव पक्षस्यासम्भवात् । अन्योन्याश्रयं चेदम्पक्ष-
धर्मत्वादिसामर्थ्या^४यातपक्षवशेन पक्षधर्मत्वादयः सम्पद्यन्ते । पक्षधर्मत्वादिवलेन
च पक्ष इति । तदत्रोच्यते । न खलु साधनकाले पक्षधर्मत्वादिविकल्पोऽस्ति के^५वलं
यत्रैव जिज्ञासितविशेषे धर्माणि शब्दादौ तु च करीशादिस्थगिततेजसि वा कुण्डादौ
यो धर्मः कृतकत्वधूमत्वादिलक्षणोऽनुमानतः प्रत्यक्षतो^६ वा प्रतीयते । प्रत्याप्यते
वा । तद्विशेषयोगितया वा निश्चितेऽपरस्मिन्घटमहानसादावस्थितत्वेन स्मर्यते
तद्विशेषविरहिणि वा गगनसागरादौ नास्तित्वेनै^७व स्मर्यते । स वस्तुधर्मतयैव
विनापि पक्षधर्मत्वादिव्यपदेशेन तत् धर्मिणं जिज्ञासितधर्मविशिष्टं सामर्थ्यदिव
प्रतिपादयति । स चास्य सामर्थ्यविषयः पक्ष^८ इति गीयते । ततः पक्षचात् तत्समाश्रय-
भाविन्यो यथेष्टपक्षधर्मत्वादिसंज्ञाः शास्त्रेषु संव्यवहारार्थम्प्रतन्यन्ते । यदि वा प्रत्या-
लोचनप्रकरणबलात् साधनकाले^९पि भवन्तु पक्षधर्मत्वादिविकल्पाः । कथं योहि
वस्तुनो धर्मो वादिना विवा(दा)स्पदीभूतधर्मविशिष्टतया साधयितुमिष्टः स पक्षस्तस्य
योन्यो धर्मः स पक्षधर्मः ।^१ प्रकृतसाध्यधर्मसामान्येन च समानोर्थः सपक्षः । तद्विरही

वासपक्ष इति । यस्यापि हि साधनकाले पक्षप्रयोगोऽस्ति तस्यापि न वाद्यकाण्डमेव पक्षं जातेऽनित्यः शब्द इति । कस्तु प्रस्तावान्तरेणा[?रेणा]पि प्रकरणबलेनैव पक्षधर्मत्वादयोपि वक्तव्या (:) । तच्च पक्षप्रयोगदूषकस्यापि समानं । तस्मात्प्रतिज्ञावचनं न साधनांगं ।

उपनयनिगमनवचनन्तु यथा न साधनाङ्गगन्तव्योच्यते ॥ तत्रतावदुदाहरणा-
पेक्षस्तथेत्युपसंहारो न तथेति वा साधनस्योपनयः (न्या० सू० १।२।३८) । यथा
तथेतिप्रतिबिम्बनार्थं । किम्पुनरत्र प्रतिबिम्बनदृष्टान्तगतस्य धर्मस्याव्यभिचारस्त्वे
सिद्धे । तेन साध्यगतस्य तुल्यधर्मता । एवञ्चायद्वक्तव्य इति साध्येन सह
सम्भव उपनयार्थः । ननु च कृतकत्वादित्यनेन सम्भव उक्तः । नोक्तः । साध्यसाधन-
धर्ममात्रनिर्देशात् । साध्यसाधनधर्ममात्रनिर्देशः कृतकत्वादित्यः शब्दो भवति ।
तत्पुनः शब्दे कृतकत्वमस्ति । नास्तीत्युपनयेन सम्भवो गम्यते । अस्ति च शब्दे कृत-
कत्वमिति । तथा च हेतुवचनाद् भिन्नार्थप्रतिपादकत्वमुपनयस्याभिन्नरूपत्वे प्रसिद्ध-
पर्यायव्यतिरिक्तत्वे च सति हेतुवचनोत्तरकालमुपादीयमानत्वात् दृष्टान्तवचन-
वदिति शक्येत अनुमातुं ।

हेत्वपदेशात्^८ प्रतिज्ञायाः पुनर्वचननिगमनं (न्या० सू० १।१।३९) ।
प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनमिति प्रतिज्ञाविषयस्यार्थस्याशेषप्रमाणोपपत्तौ विपरीत-
प्रसङ्गप्रतिषेधार्थं यत्पुनरभिधानं^९ तन्निगमनं । न पुनः प्रतिज्ञाया एव 45a
पुनर्वचनं । किङ्कारणं यस्मात्प्रतिज्ञासाध्यनिर्देशः सिद्धनिर्देशो निगमनमिति ।
पुनः शब्दश्च नानात्वे दृष्टः (१) पुनरियमचिरप्रभा निश्चरति । पुनरिदङ्गन्ध-
र्व्वनगरं दृश्यते इति । अत्र च सामर्थ्यादुपनयानन्तरभावी हेत्वपदेशो गृह्यते । न
प्रतिज्ञानन्तरभावी । असम्भवात् । नहि कश्चित्प्रतिज्ञानन्तरं हेत्वपदेशान्निगमनं
प्रयुङ्क्ते । अनित्यः शब्दः कृतकत्वात् । तस्मादनित्यः शब्द इति । अतश्च प्रतिज्ञार्थ-
वाक्याद् भिन्नार्थं निगमनवचनं । प्रतिज्ञावाक्याद् भिन्नरूपत्वे सति हेतुवचनोत्तर-
कालमभिधीयमानत्वात् दृष्टान्तवचनवत् । न च साध्यार्थप्रतिपादकनिगमनं ।
शब्दान्तरोपात्तस्यावधारणरूपेण प्रवृत्तत्वात् । योयं भागच्छत्ययं विषाणीति
केनचिदुक्ते तस्मादनद्वय इत्यादिवचनवत् । तस्माच्छब्दसहितं वाक्यम्विचार-
विषयाय प्रसाध्यार्थप्रतिपादकत्र भवति । कारणोपदेशोत्तरकालमुपात्तत्वात् ।
दृष्टान्तः पूर्ववत् । तदेतत् प्रतिषिध्यते न खल्वेवं प्रयोगः क्रियते । अनित्यः शब्दः
कृतकत्वात् । प्रतिज्ञाप्रयोगस्थानन्तरं निराकृतत्वात् । अपि तु कृतकः शब्दः ।
यश्चैवं स सर्वोऽनित्यो यथा कलशादिः । यो वा कृतकः स सर्वोऽनित्यो यथा घटादिः ।

तथा च कृतकः शब्द इत्येवमुभयथा यथेष्टं प्रयोगः (:) क्रियते । साध्यसिद्धेरभ-
 यथापि भावात् । तत्र यदि कृतकः शब्दो यश्चैवं स सर्वोऽनित्यो यथा घटादि-
 45b रित्यभिधाय तथा कृतकः शब्द इति प्रतिबिम्बनार्थं^० मुपनयवचनमुच्यते । तदे[?] दि-
 दमनर्थकं^१ विनाप्यनेन प्रतिबिम्बनेनान्तरोक्तप्रयोगमात्रात् प्रतीतिभावात् ।
 साधनञ्च यदनर्थकं न तत्साधनवाक्ये विद्वद्भिरुपादेयं । तद्यथा दशदाडिमादि
 वाक्यं तथा^२ चानर्थकं प्रतिबिम्बनार्थमुपनयवचनमिति व्यापकविरुद्धोपलब्धेः ।
 स्वार्थानुमितावप्ययमेव न्यायो दृष्टो नहि कश्चित्सचेतनः कृतकत्वस्य भावं शब्दे
 गृही^३त्वा तस्य चाविनाभावित्वमनुस्मृत्य तथा च कृतकः शब्द इति प्रतिबिम्बनार्थ-
 करोति । अथापि यः कृतकः स सर्वोऽनित्यो यथा घटः । तथा च कृतकः शब्द
 इति सम्भवप्रदर्शनार्थमुपनयवचनमुच्यते । तदेतद् द्वयमप्यङ्गीकुर्मः । प्रतिज्ञा-
 नन्तरभाविनस्तु साधनमात्रनिर्देशमनित्यः शब्दः कृतकत्वादित्येव^४ न प्रतिपद्यामहे ।
 प्रतिज्ञायाः प्रयोगाभावात् । ततश्चोपनयस्यावयवान्तरत्वप्रतिपादनायोक्तो
 हेतुरसिद्धतोरगदष्टत्वाङ्गतावशक्त एव । यत्^५ पुनरिदं सिद्धार्थनिर्देशलक्षणं निग-
 मनं पौनरुक्त्यपरिहाराय वर्ण्यते तन्नैवोपपद्यते विना निगमनेनार्थसिद्धेरेव पञ्चा-
 वयवसाधनवादिनोऽनुपपत्तेः^६ अन्यथा निगमनात् प्रागेवार्थस्य सिद्धत्वात् व्यर्थतया
 न साधनाङ्गान्निगमनम्प्राप्नोति । ततश्च नैवमुपादेयं साधनवाक्ये सिद्धमित्य-
 प्रतिज्ञा । भवेद्वचामोहो विप्र^७तिपक्षस्य प्रमाणान्तरव्यपेक्षा नास्तीति सिद्धमनित्यत्व-
 मुच्यते । निगमनं तु प्रतिविषयस्यार्थस्याशेषप्रमाणोपपत्तावशेषावयवपरामर्शनाव-
 46a धारणार्थम^८नित्य एवेति प्रवर्त्तत इति । यदि तर्हि प्रमाणान्तरव्यपेक्षा नास्ति तत्तर्हि
 (साध्यं) सामर्थ्याद्वचार्थत एव । तथाहि यदकृतकान्तदनित्यमेव । यथा कुण्डादि-
 शब्दश्च कृतक^१ इत्येवमनि(त्य)त्वाविनाभाविनः कृतकत्वस्य शब्दे भावस्याती
 तत्सामर्थ्यादिवानित्यः शब्द इति निश्चयो भवति (१) तदस्य वचनं सामर्थ्यं प्रतीता-
 र्थप्रत्यायकत्वात् पुनरुक्तमनु^२पादानार्हञ्च । न चात्र विपर्ययप्रसङ्गस्य लेशोप्या-
 शङ्क्यते । येन तद्वचनवच्छेदाय सफलमेतस्योपादानं स्यात् । अनित्यत्वेनैव कृतकत्वस्य
 व्याप्तिप्रसाधनात् । प्रयोगस्तु^३ (१) यत्सामर्थ्यात् प्रतीयते न तस्य वचनम्प्रेक्षावता
 कर्त्तव्यं । तद्वचनम्युनरुक्तत्वा तद्यथा गेहे नास्ति कुमारो जीवति चेत्तेतत्सामर्थ्यात्
 प्रतीयमानस्य तद्वहि^४र्भावस्य वचनं । पक्षधर्मान्वयव्यतिरेकतद्वचनसामर्थ्याच्च
 प्रतीयते तस्मादनित्य एवेत्येवमादिना पुनः सिताधीषितोर्थः प्रथमसाध्यापेक्षया^५
 व्यापकविरुद्धोपलब्धिद्वितीयसाध्यापेक्षया च स्वभावहेतुः । अत एव निगमनस्या-
 वयवान्तरत्वप्रतिपादनायोक्ता हेतवोऽसिद्धाः । तदप्येतेनैव प्र^६त्युक्तं । यदाह ।

प्रत्ययेक्ष (?) प्रतिज्ञादीन्वाक्यार्थप्रतिपत्तये ।

अन्वयव्यतिरेकवचनयोर्वा साधर्म्यवति (वै)धर्म्यवति च साधन-
प्रयोगो [१ग] एकस्यैवाभिधानेन सिद्धेर्भावात् द्वितीयस्या^३सामर्थ्यामिति
तस्याप्यसाधनाङ्गस्याभिधानं निग्रहस्थानं व्यर्थमभिधानादेव ।

ननु च विषयोपदर्शनाय प्रतिज्ञावचनमसाधनाङ्गमप्युपादेयमेव ।
न (१) वैयर्थ्यादसत्यपि^४प्रतिज्ञावचने यथोक्तात्साधनवाक्याद्भवत्येवैष्टार्थ-
सिद्धिरित्यपार्थक्यं तस्योपादानं (।) यदि च विषयोपदर्शनमन्तरेण प्रतीते-
रुत्पत्तिः (१) कथन्न प्रतिज्ञासाधनादयः ।^५ न हि पक्षधर्मादिवचनस्यापि
प्रतीतिहेतुभावादयः साधनार्थः स प्रतिज्ञावचनेपि तुल्य इति कथं न साधनं
(१) केवलस्यासामर्थ्यादसाधनत्वमिति चेत् । तत्तुल्यं पक्ष^६धर्मवचन-
स्यापीति तदपि न साधनावयवः स्यात् । नहि पक्षधर्मवचनात् केवला
प्रतिपत्तेरुत्पत्तिः । एतेन संशयोत्पत्तिः प्रत्युक्ता (१) पक्षधर्मवचनादपि
केवलादप्रदर्शिते^७ सम्बन्धे संशयोत्पत्तेः । तस्माद्व्यर्थमेव साधनवाक्ये
प्रतिज्ञावचनोपादानं वादिनो निग्रहस्थानं ॥ त् ॥

प्रोच्यमानन्निगमनं पुनरुक्तं जायते ॥ (१७)

विप्रकीर्णैश्च वचनैर्नैकोर्थः प्रतिपाद्यते ।

तेन सम्बन्धसिद्ध्यर्थम्व्याच्यन्निगमनं पृथग् (॥१८॥)

इत्यलमतिप्रसारिण्या कथया ॥ ० ॥

अन्वयव्यतिरेकयोर्वेति पर्यायान्तरकथनमुपादानमिति (न्या० सू० २।१।१२)
वर्तते द्वितीयस्यासामर्थ्यं जातायाः^८सिद्धेः पुनरजन्यत्वात् । (प्रमाण-)समुच्चय
टीकाकारास्त्वाहुः नन्वि(6b4)त्यादि । ने(6b4)त्याद्युत्तरः । यदि चेत्युपचय-
हेतुः । साधनावयवः प्रतिज्ञां प्राप्नोति नियमेन साध्यप्रतीतिनिमित्तत्वात् 46b
पक्षधर्मादिवचनवत् । सन्दिग्धव्यतिरेको हेतुरिति चेदाह । नहि पक्षधर्मवचनस्या-
पीति (6b6) । तत्तुल्यमिति विरुद्धानैकान्तिकयोः पक्षधर्मसद्भावेऽप्यगमकत्वात्^९ ।
तत एव संसयो [२ संशयो]त्पत्तेः पक्षधर्मवचनस्य साधनं साधारणादिवचनवदिति
चेदाह । एतेन (6b7) तत्तुल्यमित्यादिना संशयोत्पत्तिः प्रत्युक्तेति । एतदेव व्यनक्ति
पक्षधर्मवचनादपीति । तदनेनानन्तरस्य हेतोर्व्यभिचारः कथयति ।

ननु च पक्षधर्मस्य श्रावणत्वादेरप्रदर्शिते सम्बन्धेनैव साधनावयवत्वमतौ विपक्ष-
त्वाभावाच्च व्यभिचारः । प्रदर्शिते तु सम्बन्धे साधनावयवत्वं तदा च तस्मात् संशयो
नास्तीति सुतरान्नानेकान्त इति ॥ एवं मन्यते । पक्षवचनेपि तुल्यमे(6b6)तदिति
तदपि साधनं स्यात् । अथ प्रतिपद्येथा सत्यं स्याद्विद्वि साध्यं स्याच्च चास्त्यन्यतः

अथवा साधनस्य सिद्धेर्यन्नाङ्गं (अ)सिद्धो विरुद्धोऽनैकान्तिको वा हे^०त्वाभासः तस्यापि वचनं वादिनो निग्रहस्थानमसमर्थोपादानात् । तथा साध्यादिविकलस्यान्वयाप्रदर्शितान्वया (?) तैरपि दृष्टान्ताभासस्य साधनाङ्गस्य वचनमपि वादिनो निग्रह^०स्थानमसमर्थोपादानादेव । नहि तैर्हेतोः सम्बन्धः शक्यते प्रदर्शयितुमप्रदर्शनादसा(म)र्थ्यं ॥१॥

अथवा सिद्धिः साधनं तदङ्गं धर्म्मा यस्यार्थस्य विवादाश्र(य)स्य
7a वादप्रस्तावहे^०तोः स साधनाङ्गः (1) तद्व्यतिरेकेणापरस्याप्यर्थाज्ञासितस्य विशेषस्य शास्त्राश्रयव्याजादिभिः प्रक्षेपो मोषणञ्च परव्यामोहानानु-
भाषणशक्तिविघातादिहेतोः । तदप्यसाधनाङ्गवचनं, वादिनो नि^१
ग्रहस्थानमप्रस्तुताभिधानात् ।

एभिः कथाविच्छेद एव । तथा विशेषसहितस्यार्थस्य प्रतिवा-

साध्यसिद्धिः । न च निष्पादितक्रिये दारुणि दात्रादयः कञ्चनार्थं पुष्पन्ति । अप्रदर्शिते तु संबन्धे संशयोत्पत्तिहेतुत्वादिदमुक्तन्तत एव संसयो[? संशयो]त्पत्तेरिति । यद्येवं न तर्हि तत्प्रयोगमन्तरेण साध्यसिद्धेरभाव इति व्यर्थे एव तत्प्रयोगः स्यात्^० अन्यथा कः पक्षवचनं साधनादपाकर्तुं समर्थः । ततश्च त्रिरूपलिङ्गाख्यानं परार्थ-
मनुमानमित्याद्याचार्यवचो व्याह्रन्येत । कथं तद्वर्धुक्तं ।

पक्षधर्मत्वसम्बन्धसाध्योक्तेरन्यवर्जनमिति नास्ति विरोधः । पक्षधर्मत्वसंबन्धा-
भ्यां साध्यस्योक्तिप्रकाश [? प्रकाश]नमाक्षेपस्तस्मादन्येषां पक्षोपनयवचनादीना-
मुपादेयत्वेन साधनवाक्यवर्जनमिति व्याख्यानात् । विवरणेष्वयमर्थो यस्मात्
पक्षधर्मत्वसम्बन्धवचनमेवान्वयव्यतिरेकाभ्याम्बिबक्षितार्थसिद्धिकारणं युक्तं नान्यत् ।
47a तस्मादनुमेयस्योपदर्शनार्थं^०सिद्धिर्धर्म पक्षवचनमुपादेयं नान्यदित्युपस्कारः । पक्ष
उच्यते आक्षिप्यते प्रकाशयते अनेनेति पक्षवचननिरूपं लिङ्गं । आक्षेपो ह्यभि-
धानतुल्य इति वचनमित्युक्तं वचेर^१नेकार्थत्वाद्वा । अस्माकं तु (1)

तत्रानुमेयनिर्देशो हेत्वर्थविषयो मत (१९)

इत्यपि वचनं विरुध्यते । यस्मा

तत्रेति तर्कशास्त्रस्य सम्बन्धोत्राभिधीयते ।

प्रयोगस्य तु सम्बन्धे बहु स्यादसमं^०जसं ॥ (२०)

तस्यैव प्रकृतेरुक्तमेतच्चास्यैव लक्षणं ।

परविप्रतिपत्तीनामिषेधाय विशेषत (॥२१)

इत्यलं प्रसङ्गेन ॥ ० ॥

तद्भावरूपं साधनमङ्गत्वमर्थं विषयित्वेन । यस्यार्थस्य^३ प्रस्तुतस्य स साध-

दिनोऽजिज्ञासितत्वात् । जिज्ञासायामदोषो जिज्ञासितं पुनरर्थस्य अन्यस्य प्रसङ्गपरंपरया ये^२ ष (?) पन्नादिना बहिःप्रतिवादिनः । प्राश्निकानाञ्च न्यायदर्शिनामिति । एभिः कथाविच्छेद एव करणीयो, नहि कश्चिदर्थः क्वचित्क्रियमाणप्रसङ्गे न प्रयुज्यते । नैरात्म्यवादिनस्तु तत्साधने नृत्यगीत्यादेर^३पि तत्र प्रसङ्गात् । यथा प्रतिज्ञाभिधानपूर्वकं कश्चित्कुर्यात् । नास्त्यात्मेति वयं बौद्धा ब्रूमः । के बौद्धाः । ये बुद्धस्य भगवतः शासनमभ्युपगताः । को बुद्धो भगवान् (१) यस्य शासने^४ भदन्ताश्चघोषः प्रव्रजितः । कः पुनर्भदन्ताश्चघोषः (१) यस्य राष्ट्रपालं नाम नाटकं (१) कीदृशं राष्ट्रपालं नाम नाटकमिति (१) प्रसंगं कृत्वा नान्द्यन्ते ततः प्रविशति सूत्रधार इति ।^५ पठेन्नृत्येद् गायेच्च । प्रतिवादी तच्च सर्वप्रसंगं नानुकर्तुं समर्थ इति पराजितः स्यादिति । सत्यसाधुसम्मत्तानाम्बिदुषां तत्त्वचिन्ताप्रकारः । न चैवं प्रस्तुतस्य पर्यवसानं स^६ भवति अनिश्चयफलत्वादनारम्भ एव वादस्य ।

कथञ्चैवं जयपराजयौ प्रतिवादिनोप्य(न)नुभाषणस्यैवंप्रकारस्य प्रसंगस्य विस्तरेणानुभाषणव्याजेन सम्भवादिन^७श्चित्तत्वाच्च । तस्मात्प्रतिज्ञावचनमेव तावन्न न्याय्यं कुतः पुनस्तत्राजिज्ञासितविशेषप्रसङ्गोपन्यासः । तद्व्याख्याप्रसङ्गवितथप्रलापश्च । सर्वश्चायं प्रकारो दुर्मतिभिः शठैर्न्याय^८सामर्थ्येनार्थप्रतिपादनेऽसमर्थः प्रवर्तितो । यथा पुरुषातिशयपूर्वकानि तनुकरणभुवननादीनीति प्रतिज्ञाय तनुकरणभुवनव्याख्याव्याजेन सकलवैशेषिकशास्त्रार्थयो^९षणं, नित्यः शब्दोऽनित्यो वेति (१) वादे वादलक्षणाप्रपञ्चप्रकाशनशास्त्रप्रणेतुर्जैमिनि प्रतिज्ञाततत्त्व-नित्यताधिकरणशब्दघटान्यतरसद्वितीयो घट इति प्रतिज्ञामुपर^{१०}

नाडगस्तस्यैवाभिव्यक्तिरुत्तरेण पदद्वयेन ॥ अजिज्ञासितं प्रतिवादिनाऽशास्त्राश्रयव्याजादिभिरित्यादिपदेनासम्बद्धप्रसङ्गपरिग्रहः । प्रक्षेपो नाममात्रेण घोषणं विस्तरेण । यथा बुद्धीन्द्रियदेहकलापव्यतिरेकात्मास्ति नास्तीत्येतावत् मात्रे बुभुत्सिते नैयायिकाः प्रमाणयन्ति । सदाद्यविशेषविषया विषयज्ञेयविषया मदीयाः प्रत्यक्षादयः प्रत्यया मदीयशरीरादिव्यतिरिक्तसम्बेदकसम्बेदाः स्वकारणायत्तजन्मवत्वादिभ्यः पुरुषान्तर^{११}प्रत्ययवदिति ततः सदनित्यन्द्रव्यवत् कार्यकारणसामान्यविशेषवदिति द्रव्यगुणकर्मणामविशेष इति महता व्यासेन सदाद्यविशेषाद् व्याचक्षते । नह्यत्र स^{१२}दाद्यविशेषविषया विषयज्ञेयविषयत्वन्धर्मविशेषणं कथंचिदपि प्रकृतसाध्यसिध्युपकारि । परव्यामोहनानुभाषणशक्तिविघातादिहेतो-रित्यत्रादिशब्देनोत्तरप्रतिपत्तिशक्तिविघातहेतोः परिग्रहः क्रियमाणः प्रसङ्गो-

7b चय्य द्वादशलक्षणार्थव्याख्यानं(कुमारिलस्य)सर्वोयं दुर्मतीनामसामर्थ्य-
प्रच्छादनोपायो न तु सत्यैरस्त्युपेतः । तत्त्वपरीक्षायां फलादिप्रतिसरण-
दण्डप्रयोगादीनामयुक्तत्वात् (1) भवत्येव नाट¹कादित्रोपरोऽर्थान्तरगमना-
त्पराजय इति चेत् । अन्यस्याप्यजिज्ञासितस्य किञ्च भवति । नहि
तस्यापि काचिद्विवक्षितसाध्यधर्मसिद्धौ नान्तरीयकता । यथा हेतुप्रत्यय-
पारतन्त्र्यलक्षण²संस्कारदुःखतादिसिद्धिमन्तरेण नानित्यतासिद्धिः । तथा-
विधस्तु धर्म (:) पृथगनुक्तोपि साध्यधर्मेऽन्तर्भावान् पक्षोक्त एवेति न
पृथगस्योपन्यासो व्याख्यानं वा (।) तस्मादेवविधस्यापि त³दानीं प्रति-
वादिनो जिज्ञासितस्यार्थस्य प्रतिज्ञायामन्यत्रैवोपन्यासो व्याख्यानं वा
ऽर्थान्तरगमनान्निग्रहस्थानमेव । तेन जिज्ञासितधर्ममात्रमेव साधनाङ्गं
वाच्यं । न प्रसङ्ग⁴ उपक्षेपव्यः । तदुपक्षेपेतिप्रसङ्गात् । एवमसाधनाङ्ग-

यस्येति विग्रहः । नैरात्म्यवाद्युदाहरणेन किं ज्ञापयति । यत्र नाम विहितप्रतिसिद्धौ
47b [? प्रतिषिद्धौ] वा⁰दिदोषगुणसौगतधर्मविनयस्याप्यहङ्कारनिमित्तसकलोद्ध
वादिमलक्षालनायोद्यतमत्रैव नात्मवादिनस्तत्साधने नृत्यगीतादेः प्रसङ्गः ।
तत्रान्येषामन्यस्य च का ग¹णना । ननु च वयं बौद्धा ब्रूम इति कथं यावता
सविशेषणस्य प्रतिषेधाभिधानात् । अहम्बौद्धो ब्रवीमीति भवितव्यं । यथाहं गार्गो
[? गार्ग्यो] ब्रवीम्यहं पटु ब्रवीमि इति न च बहु²ध्वेवेतद्बहुवचनमिति (पाणिनिः
१।४।२१) शक्यमभिधातुं कश्चिदिति वचनात् । नैव यस्मादसावात्मनि परान्
स्वयूथानप्यन्यान्बहूनपेक्ष्य तथा प्रयुक्तवान् । ईदृश्यामेव च वादिनो विवक्षा³यामिद-
मुक्तमुदाहरणं नान्यस्यामिति प्रतिपत्तव्यं (1) अथवा जडशाब्दिकाभिनिवेशनिवा-
रणायेदमेवमुक्तं तथा च व्यर्थता शब्दानुसासन [? नुशासन] स्य प्रतिपादयि⁴ष्यति ।
अत एवान्येन महारथेनापीदं प्रयुक्तं ॥

त्वं राजा वयमप्युपासितगुरुप्रज्ञाभिमानोन्नता । (२२) इति ।

सभ्यः साधुसंमतानामित्युपहसति । अहो⁵शब्दश्चेहाध्याहारयते । द्वादशा-
नाम्प्रमाणादिलक्षणां यः प्रपञ्चो विस्तरस्तस्य प्रकाशनाय यच्छास्त्रं मीमांसा-
ख्यं तस्य प्रणेता स चासौ जैमिनिश्च तेन प्र⁶तिज्ञातं यत्तत्त्वं नित्यताभिधानं ।

वचनं वादिनो निग्रहस्थानं प्रतिवादिना तथाभावे प्रतिपादिते । अन्यथा द्वयोरेकस्यापि न जयपराजयाविति^५ ॥ त् ॥

अदोषोद्भावनं प्रतिवादिनो निग्रहस्थानं (१) वादिना साधने प्रयुक्ते-
ऽभ्युपगतोत्तरपक्षो यत्र विषये प्रतिवादी यदा न दोषमुद्भावयति तदा
पराजितो वक्तव्यः^६ ।

साधनदोषाः पुनरन्यूनत्वमसिद्धिरनैकान्तिकता वादिनः साधयितु-
मिष्टस्यार्थस्य विपर्ययसाधनमष्टादश दृष्टान्तदोषाश्च तेषामनुद्भा(व)नमप्रति-

तस्याधिकरणं यः शब्दः स च घटश्च तयोरन्यतरस्तेन स द्वितीयो घट इतीत्थं
प्रतिज्ञामुपरचय्य द्वादशलक्षणादिव्याख्यानङ्करो'ति । प्रमाणलक्षणमेव तावदेकं
महता कालेन व्याचष्टे । चोदनालक्षणो धर्म (मीमांसा सू० १।१।२)श्चोद-
नेति क्रियायाः प्रवर्तकम्बचनमाहुश्चोदना हि भूतं भवन्तं भविष्यन्तं सूक्ष्मं व्यव-
हितं विप्रकृष्टं (···) मर्थं शक्नोत्यवगमयितुं नान्यत् किञ्चनेन्द्रियं* (१) तथाहि
(सत्) संप्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणाम्बुद्धिजन्म तत्प्रत्यक्षं । अनिमित्तं विद्यमानोप-
लम्भनत्वा'दि (मीमांसा सू० १।१।४) त्यादिना । संस्कारदुःखतासिद्धिमन्तरेण 48a
नानित्यतासिद्धिरप्रतीत्य समुत्पन्नस्य क्षणिकत्वायोगात् । स तर्हि तादृशो धर्मः
पृथग्वाच्यो नेत्याह । तथाविधस्त्वित्या'दि । एवंविधस्यापि प्रस्तुतसाध्यधर्म-
नान्तरीयकस्य प्रतिवादिनाऽजिज्ञासितस्य तद्व्यतिरेकेण प्रतिज्ञायामन्यत्र चाहेतु-
दृष्टान्तयोः कदा पुनरेतदसाधना'ङ्गवचनं यथोक्तं निग्रहस्थानमित्याह । प्रतिवादिना
तथाभावेऽसाधनाङ्गत्वे प्रतिपादिते सति । यदा तु न प्रतिपादयति तदा द्वयोरेकस्यापि
न जयपराजयौ भवतः(ः)^५ कुतः साधनानभिधानाच्च वादिनो जयः । प्रतिवादिना
तथाभावस्याप्रतिपादितत्वाच्च पराजयोपि नास्त्येव । तस्य प्रतिपन्नापेक्षत्वात् ।
अत एव प्रतिवादिन्यपि तयोरभावः ॥४॥

सम्प्रति प्रतिवादिनो निग्रहस्थानमधिकृत्याह । अदोषोद्भावनमित्यादि(7b6)।
यत्र विषये जिज्ञासिते अजिज्ञासिते^५ पुनर्दोषस्यानुद्भावनेपि नापराध इत्यभिप्रायः ।
के पुनस्ते साधनस्य दोषा इत्याह । न्यूनत्वं षट्प्रकारमेकैकद्विद्विरूपानुक्तौ (१)
स्यान्मतिः सपक्ष^६ विपक्षयोः सदसत्त्वयोर्योगपक्षेनाप्रयोगे कथञ्च प्रकारात् न्यूनतोच्यते
(१) यदा सर्वोपसंहारेण व्याप्तिव्यतिरेकाभ्यान्तदाक्षेपोपि नास्ति तदेवं व्यवस्थाप्यते ।

पादनं प्रतिवादिनः⁷ पराजयाधिकरणं तत्पुनः साधनस्य निर्दोषत्वात् । सदोषत्वेऽपि प्रतिवादिनोऽज्ञानात्प्रतिपादनासामर्थ्याद्वा । नहि दुष्ट-साधनाभिधानेऽपि वादिनः प्रतिवादिनोऽप्रतिपादिते दोषे पराजयव्यवस्थापना युक्ता । तयोरेव परस्परसामर्थ्यापघातापेक्षया जयपराजयव्यवस्थापनात् । केवलं हेत्वाभासाद् भूतप्रतिपक्षेरभावादप्रतिपादकस्य जयोपि नास्त्येव । न हि तत्त्वचिन्तायां कश्चिच्छ्रुतव्यवहारः । यद्येवं किन्तु पराजयस्तत्त्वसिद्धिभ्रंशात् । नानिराकरणान् । निराकरणं हि तस्यान्येन
8a पराजयो न सिध्यभावः । प्रतियोग्यपेक्षान् सि¹⁰द्धयभावस्य ।

अथोच्यते तदाप्यप्रदर्शितान्वयव्यतिरेकादिदृष्टान्तदोषो भवति । भवत्व-यमपरोक्ष्यापराधो न ह्येकदोषालीढान्वये साधनानि भवन्ति त्रयो हेत्वाभासा दृष्टान्ता⁸भासाश्चाष्टादशन्यायविन्दौ (तृतीये परिच्छेदे) सोदाहरणा (:) प्रपञ्चेन द्रष्टव्याः । तेषामनुद्भावनं पर्यायशब्दद्वयेन व्याचष्टे । तच्चानुद्भावनं त्रिभिः
48b कारणैरित्याह । ततः पुनः साधनस्य निर्दोषत्वादित्यादि ।

ननु च युक्तो निर्दोषे साधने प्रतिवादिनो दोषानुद्भावनाभिग्रहः । सदोषे त्वज्ञानासामर्थ्याभ्यामनुद्भावनेऽपि दोषस्य दुष्टसाधनप्रयो⁹गाद्वादिन एव पराजयो युक्तो न प्रतिवादिन इति । अत्राह । न हि दुष्टसाधनाभिधानेऽपीति (7b8) । यद्येवं दुष्टेनापि साधनेन वादिना प्रतिवादिनस्तिरस्कृतत्वात् कस्माज्ज¹⁰यो न भवति तस्येत्याह । केवलमित्यादि (7b9) । यद्येवं किन्न पराजयः । तत्त्वसिद्धि-भ्रंशादिति चोद्यं । नानिराकरणादित्याद्युत्तरं । दुर्जनानाम्बिप्रतिपक्षिरशोभनो व्यवहारः तस्मान्न योगविहितो न्याय्यः कश्चिद्विजगीषुवादो नाम यच्छला-दिभिः क्रियत इत्यध्याहारः । उक्ते सति न्याये तत्त्वार्थो चेत् प्रतिवादी प्र¹¹तिपक्षेत तमर्थं न्यायोपेतं । अथ स्वपक्षरागस्य वलीयस्त्वादुक्तेऽपि न्याये न प्रतिपद्येत । तदा तेन प्रतिवादिना तस्य न्यायस्यार्थस्याप्रतिपत्तावन्य¹²समीपवर्त्यात्मज्ञो जनकायो न विप्रतिपद्येतेति कृत्वा न्यायानुसरणमेव सतां वाद इति वसन्ते । तत्वरक्षणार्थमिति-परः । यथोक्तं तत्त्वा (ध्य)वसाय¹³संरक्षणार्थञ्जल्पवितण्डे बीजप्ररोहसंरक्षणार्थं कण्टकशाखावरणवदिति (न्या० सू० ४।२।५०) । नेत्याद्याचार्यः । एवन्तत्वं सुरक्षितम्भवति । एकात्तेन प्रतिद्वन्द्व्युन्मूलनादिति भावः (:) । तदभाव इति साधन-प्रस्थापनसाधनाभासदूषणयोरभावे । अन्यथापीति मिथ्याप्रलापाद्यभावेऽपि ॥०॥

कथमसौ न दोषः साधनस्येत्याह । तस्य दोषत्वे¹⁴नाभिमतस्य भावेऽपि सिद्धेर्वि-

साधनाभावेऽसत्यपि प्रतियोगिनि भावात् । प्रतियोगिनश्च तन्निराकरणेऽसामर्थ्यात् पराजयस्यानुत्पत्तेरपराजयः । तस्मादयम-समर्थसाधनाभिधाय्यपि परेण तथाभावेऽप्रतिपादितेऽपराजितो वक्तव्यः ।

छलव्यवहारोपि विजिगीषूणां वाद इति चेत् । न । दुर्जनवि-प्रतिपत्त्यधिकारे सतां शास्त्रप्रवृत्तेः । नहि परानुग्रहप्रवृत्ता मिथ्याप्रलापारम्भा त्सोत्कर्षपर^२ पंसनादीनसद्व्यवहारानुपदिशति । न च परविपसनेन लाभ-सत्कारश्लोकोपाज्जनं सतामाचारः । नापि तथाप्रवृत्तेभ्यः स्वहस्तदानेन प्राणिणां (? ना) मुपतापनं सत्सम्मतानां शास्त्रकारसंभासदां युक्तं । न च न्यायशास्त्राणि सद्भिर्लाभाद्युपाज्जनाय प्रणीयन्ते (१) तस्मान्न योग-विहितः कश्चिद्विजिगीषुवादो नाम । परानुग्रहप्रवृत्तास्तु सन्तो विप्रतिपन्नं प्रतिपादयन्तो^४ न्यायमनुसरेयुः सत्साधनाभिधानेन भूतदोषोद्भावनेन वा । साक्षिप्रत्यक्षं तस्यैवानुग्रहोपाय तदेव न्यायानुसरणं सतां वादः । उक्त-न्याये तत्त्वार्थी चेत्प्रतिपद्ये^५ त । तदप्रतिपत्तावप्यन्यो न प्रतिपद्येतेति । तत्त्वरक्षणार्थं सद्भिरुपहर्तव्यमेव छलादि विजिगीषु(भि)रिति चेत् । नखचपेटशस्त्रप्रहारादीपनादिभिरपीति वक्तव्यं । तस्मान्न ज्यायानयं तत्त्वरक्षणोपाय (:) । साधनप्रख्यापनं सतां तत्त्वरक्षणोपायः साधनाभासदूषणञ्च । तदभावे मिथ्याप्रलापादत्र परोपतापविधानेपि तत्त्वाप्रतिष्ठा^७पनात् । अन्यथापि न्यायोपवर्णने विद्वत्प्रतिष्ठानात् । तस्मात्परानुग्रहाय तत्त्वख्यापनं वादिनो विजयो, भूतदोषदर्शनेन मिथ्याप्रतिपत्तिनिवर्तनं प्रतिवादिनः ।

धाताभावात् । साधयितुमनिष्टोप्याकाशगुणत्वादिकार्यत्वेनानित्यत्वमात्रसाधने ध्वनौ विवक्षिते सति काणादाः केचिच्चोदयन्ति^९न्यायानभिज्ञाः । शास्त्रोपगमात् 49a सर्व्वस्तदिष्टः साध्यः । तत्प्रधाने च हेतुप्रतिज्ञयोर्दोष इति तत्त्वायुज्यमानं शास्त्रा-श्रयेष्यस्त्वपगतमात्रस्यैव साध्यत्वात् । अन्यथा गन्धे भूगुणताविपर्ययसाधनादय-मेव हेतुरस्यामेव प्रतिज्ञायां विरुद्धः प्राप्नोति (१) तथेदमपरमदोषोद्भावनं । यथाह भारद्वाजो नास्त्यात्मेति प्रतिज्ञापदयोः परस्परविरोध इति । यस्मादात्मेति वस्त्वभिधीयते नास्तीति तस्य प्रतिषेधः । इदमप्ययुक्तमनादिवासनोद्भूतात्मविक-ल्पपरिनिष्ठितप्रतिभासभेदस्य शब्दार्थस्य परेष्टानित्यचित्तत्वादिविशेषणात्म-

अथवा यो न दोषः^८साधनस्य तद्भावेऽपि वादिना तदसाध्यितु-
मिष्टस्यार्थस्य सिद्धेर्विधाताभावात् । तस्योद्भावनं प्रतिवादिनो
निग्रहाधिकरणं मिथ्योत्तराभिधानात् । यथा सापि (?^९) भ्रमनिष्ठोपि
वादिनो धर्मः शास्त्रोपगमात्साध्य इति तद्विपर्यासेन न विरोधोद्भावनं ।
नास्त्यात्मेति तव प्रतिज्ञापदयोर्विरोध इति । प्रतिज्ञादोषोद्भावनं प्रयत्ना-
8b न्तरीयकः शब्दोऽनित्यः प्रयत्नान्तरीय^{१०} कत्वादिति हेतोर्द्धर्मविशेषत्वा-
त्प्रतिज्ञार्थैकदेश इत्यसिद्धोद्भावनं, सर्वाणि साधर्म्यैर्धर्म्यसमादीनि^{११}
जात्युत्तराणीति । एवमादेर्दोषस्योद्भावनमदोषोद्भावनं तस्य वादिना
दोषाभासत्त्वे प्रख्या^१पिते प्रतिवादी पराजितो वक्तव्यः । पूर्वपक्षे साध-
नस्य निर्दोषत्वात् । दोषवति पुनः साधने न द्वयोरंकस्यापि जयपराजयौ
तत्त्वाप्रख्यापनात् । अदोषोद्भावनञ्च । अप्रतिपत्तायाञ्च पक्षसि^२द्धौ
कृतायां जेता भवति तस्माज्जिगीषता स्वपक्षश्च स्थापनीयः परपक्षश्च

लक्षणभावोपादानत्वस्य निराचिकीर्षितत्वात् । अत्रैव हि धर्मिणि व्यवस्थिताः
सदसत्त्वञ्चिन्तयन्ति सन्त^४(:) किमयमात्मविकल्पप्रतिभास्यर्थो यथाभिमत-
भावोपादानो न वेति । न तु पुनरत्रायमेव विकल्पप्रतिभास्येवार्थोऽपहन्यते तस्यैव
बुद्धावुपस्था^५नाय शब्दप्रयोगात् प्रत्यात्मवेद्यत्वाच्च । विकल्पप्रतिबिम्बव्यतिरिक्तं
तु बाह्यं स्वलक्षणं नैव शब्दार्थ इति न तस्य विधिर्नापि प्रतिषेधः[?]न^६ ।
अन्यथा

परमा चैकतानत्वे शब्दानामनिबन्धना (१)

न स्यात् प्रवृत्तिरथेषु दर्शनान्तरभेदिषु ॥ (२३)

अतीताजातयोर्वापि न च स्याद नृत्यता ।

वाचः कस्याश्चिदित्येषा बौद्धार्थविषया मता^७ ॥ (२४)

^१द्वेर्-न गौल्-वस् छोस् बस्सुब्-पर्-व्य-व-भिहु ऽदोब्-प म-यिन्-
प यङ् बस्तन्-ब्चोस्-खस्-ब्लङ्स्-पडि-फियर् बस्सुब्-पर्-व्य-व यिन्-नो ॥ =
यथा साध्यतयाऽनिष्ठोपि वादिनो धर्मः शास्त्रोपगमात्साध्यः ।—इति
भोट-ग्रंथे ।

निराकर्तव्यः । निर्दोषे साधनाभिधानेपि वादिनः प्रतिवादिना दोषाभास उद्भाविते दूषणाभावत्वख्यापन^३ एव जयपराजयौ नान्यथा (,) भावत-
स्तत्त्वाभिधानेपि प्रतिपक्षनिराकरणेन तत्त्वस्य प्रख्यापनासामर्थ्यात् (।)
न प्रतिवादिनोप्यत्र भावतो मिथ्याप्रतिपक्षेति । इदं न्या^४य्यं निग्रह-
स्थानलक्षणमुक्तमस्माभिः ॥

स चायम्बिकल्पो भावोपादानत्वेन निराचीकीर्णितो देशकालप्रतिनियतिमन-
पेक्ष्य विकल्पप्रतिबिम्बविषयत्वादेव चात्मशब्दस्य न निर्विषयत्वमस्ति । ततश्च
यदु^५क्तं यच्च यत्र प्रतिषिद्धयते तत् तस्मादन्यत्रास्ति । यथा नास्ति नासमाना-
धिकरणो घटशब्दो न घटाभावं प्रतिपादयितुं शक्नोति । अपि तु देशकालविशेषात्
प्रतिषेधाग^६ति (:) । नास्ति घट इति देशविशेषे प्रतिषेधो गेहे नास्ति इति । कालविशेषे
वा प्रतिषेधः । इदानीं नास्ति । प्राग्नास्ति । ऊर्ध्वं नास्ति । सर्व्वस्यायं प्रतिषेधो
नाननुभूतघटसत्त्व^१स्य युक्तः । तथा नास्त्यात्मेति किमयन्देशविशेषः प्रतिषिध्यते ।
उत्तरकालविशेष इति । यदि तावद्देशविशेषप्रतिषेधः । स आत्मनि न युक्तोऽदेश-
त्वादात्मनः । न च देशविशेषप्रतिषेधादात्मा प्रतिषिद्धो भवति । न चायम्भवता-
मभिप्रायः । शरीरमात्मा न भवतीति चेत् । कस्य वा शरीरमात्मा यं प्रति प्रतिषेधः ।
शरीरे नास्त्या^२त्मेत्येवं प्रतिषेध इति चेत् । कस्य शरीरे आत्मा यं प्रति प्रतिषेधः ।
क्व तहर्चात्मा । न क्वचिदात्मा । किमयं नास्त्येव । न नास्ति विशेषप्रतिषेधात् ।
केयं वाचो युक्ति^३र्लं शरीरे नान्यत्र । न च नास्ति । एषैवेष्टा वाचो युक्तिः । यद्यथा
भूतन्तत्तथा निर्दिश्यत इति न चायमात्मा क्वचिदपीति । तस्मात्तथैव निर्देशः । न च
कालविशेषे^५ प्रतिषेधो युक्तः । आत्मनि त्रैकाल्यस्यानभिव्यक्तेरात्मप्रतिषेधञ्च
कुर्वाणेनात्मशब्दस्य विषयो वक्तव्यः । न ह्येकं पदं निरर्थकं पश्यामः ॥ अथापि
शरी^४रादिषु आत्मशब्दं प्रतिपद्येथाः । एवमप्यनिवृत्तौ व्याघातः कथमिति । नास्त्या-
त्मेत्यस्य वाक्यस्य तदानीमयमर्थो भवति शरीरादयो न सन्तीति । एवमादि बहव-
सं^७बद्धं तदपहस्तितम्भवति । प्रतिज्ञार्थैकदेश इत्येतदप्यसत् सामान्यविशेषस्याभा-
वात् । यद्वा न प्रयत्नानन्तरीयकत्वस्य प्रतिज्ञार्थैकदेशता धर्मिणमुपलक्ष्य निवृत्त-
त्वात्^८ (।) यस्य हि यदुपलक्षकं न तस्य तदेकदेशत्वं यथा न काकस्य गृद्धैकदेश-
त्वमिति ॥

46b

50a